T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
2023-DR-097

İÖ 1. BİNYILDA ANADOLU'DA ANİKONİK TAPINIM

HAZIRLAYAN
Nihan AYDOĞMUŞ

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Aslı SARAÇOĞLU

AYDIN-2023

T.C.
ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Bu tezde sunulan tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deney ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kurallarının gereği olarak eksiksiz şekilde uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

19/06/2023
Nihan AYDOĞMUŞ

ÖZET

İÖ 1. BİNYILDA ANADOLU'DA ANİKONİK TAPINIM

Nihan AYDOĞMUŞ
Doktora Tezi, Arkeoloji Anabilim Dalı
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Aslı SARAÇOĞLU
2023, XLI + 570Sayfa + 6 Harita

Anikonizm, insanların tanrı ya da tanrıçaları tasavvur ve tasvir etme biçimlerinden biri için kullanılan bir terimdir. Anikonik tapınımdatanrının, insan ya da hayvan gibi figürlerle gösterilmesine ihtiyaç yoktur. Bunların yerine dağ, taş, ağaç, su, ateş gibi doğa unsurları ya da kutsal boşluk birer tanrı olarak tapınım görür. Bugüne kadar özellikle Yakındoğu ve Ege kültürleri hakkında yapılan çalışmalar sayesinde bilgi sahibi olduğumuz bu konu, maddesel anikonizm, boşluk anikonizmi ve element anikonizmi şeklinde sınıflandırılmıştır.

Bu çalışma yüksek dağ silsileleri, yoğun ve çeşitli bitki örtüsü, zengin yer altı ve yer üstü su kaynaklarıyla anikonizme son derece uygun olduğu anlaşılan Anadolu'da, konu hakkında kapsamlı ve bütünsel herhangi bir çalışmanın bulunmaması nedeniyle gerekli görülmüştür. Çalışmamızda Anadolu'da İÖ 1. binyıla tarihlenen dağ, mağara, orman/ağaç gibi tapınım alanları, su ve ateş gibi tapınım elementleri, stel, *baitylos, omphalos*, ahşap direk/*xoanon*, basamaklı anıt, niş gibi tapınım nesneleri anikonizm kapsamındairdelenmiştir. Konuya dahil edilen tüm bu unsurlar, Anadolu'da Prehistorik Dönemlerden itibaren varlık süren kültürler ve bu kültürler arasındaki etkileşim de dikkate alınarak kronolojik olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca bugüne kadar çeşitli araştırmacılar tarafından Anadolu'da gerçekleştirilen bilimsel arkeolojik çalışmalarla tanıtılan veriler arasındaanikonik olarak tanımlayabileceğimiz örnekler, Anadolu'daki kültür bölgelerine göre irdelenmiştir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Anikonizm, İnanç, Tapınım, Kült, Ritüel, Doğa.

ABSTRACT

ANICONIC WORSHIP IN ANATOLIA IN THE 1st MILLENNIUM BC

Nihan AYDOĞMUŞ

PhD Thesis at Archaeology

Supervisor: Prof. Aslı SARAÇOĞLU

2023, XLI + 570 Pages + 6 Maps

Aniconism is a term used for one of the ways people envision and portray gods or goddesses. In aniconic worship, there is no need for the deity to be represented by figures such as human or animal. Instead of these, elements of nature such as mountain, stone, tree, water, fire or sacred space are worshiped as gods. Aniconism, which we have knowledge of especially through Near East and Aegean cultures, has been classified as material aniconism, empty space aniconism and elemantal aniconism.

This study was deemed necessary due to the absence of any comprehensive and holistic study on the subject in Anatolia, which is understood to be very suitable for aniconism with its high mountain ranges, dense and diverse vegetation, rich underdround and surface water resources. In our study, worship areas such as mountains, caves, forests/trees, worship elements such as water and fire, and objects of worship such as stele, *baitylos*, *ompahlos*, wooden pillar/*xoanon*, stepped monument, and niche, which are dated to 1 st millennium BC in Anatolia, were examined within the scope of aniconism. All these elements included in the subject are evaluated chronologically, taking into account the cultures that have existed in Anatolia since the Prehistoric Periods and the interaction between these cultures. In addition, examples that we can define as aniconic among the data introduced to the scientific archaeological studies carried out in Anatolia by various researches to date have been examined according to the cultural regions in Anatolia.

KEYWORDS: Aniconism, Belief, Worship, Cult, Ritual, Nature.

ÖNSÖZ

Varoluşundan bugüne kadar bilinmezlik ve gizem içeren her türlü olay ve kavram insanları doğaüstü bir güce inanmaya itmiş ve inanç insanların bireysel ve toplumsal yaşamını şekillendiren en önemli kavram olmuştur. "İÖ 1. Binyılda Anadolu'da Anikonik Tapınım" başlıklı doktora tezinde, insanın inanç dünyasını yansıtan tapınım biçimlerinden biri olan, ilahi varlıkların insan ya da hayvan gibi figürlerle değil; dağ, taş, ağaç, su ve ateş gibi doğa unsurlarıyla temsil edildiği anikonizm konu edinilmiştir.

Tez çalışmamın tüm süreçlerinde yönlendirme ve desteğiyle yanımda olan değerli danışman hocam Prof. Dr. Aslı SARAÇOĞLU'na, tez konumun belirlenmesinde, tezde kullanılan kaynaklara ulaşmamda ve tez yazım sürecinin tüm aşamalarında bilgisini ve desteğini esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Emre ERDAN'a, tez izleme komitesi toplantılarında bilgi ve düşünceleriyle bana yol gösteren değerli hocalarım Prof. Dr. Suat ATEŞLİER ve Doç. Dr. Ufuk ÇÖRTÜK'e, görüşlerini aldığım değerli hocalarım Prof. Dr. Bilal SÖĞÜT, Prof. Dr. Murat ÇEKİLMEZ ve Doç. Dr. Aydın ERÖN'e, tezin ve hayatın getirdiği zorlu aşamalarda yanımda olarak her şeye rağmen gülümsememi sağlayan kıymetli arkadaşlarım Araş. Gör. Dr. Nurdan AKBULUT, Dr. Öğr. Üyesi Emrah YILDIRIM, Şebnem ELMALI ve Melek MAMAY'a, desteklerini her zaman hissettiğim çalışma arkadaşlarım Dr. Öğr. Üyesi Arzu ÖZVER, Araş. Gör. Dr. Nihal AKILLI ve Araş. Gör. Dr. Yavuz Selim KAYA'ya, birlikte çalıştığımız sevgili Tisna Ekibi'ne ve tez konum hakkında beni cesaretlendiren, kaynak tarama aşamasında yardımcı olan, varlığını hep hissedeceğim Uz. Arkeolog Ertuğrul KIRAÇ'a teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak tüm eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini benden esirgemeyen, her an yanımda olan ve en zor anlarda bile bana güç vererek çalışmalarıma devam etmemi sağlayan sevgili ailem Cemile AYDOĞMUŞ, Ömer Nusret AYDOĞMUŞ, İlkhan AYDOĞMUŞ, İremsu AYDOĞMUŞ, Safiye HANOĞLU ve Nevim HANOĞLU'na teşekkür ederim. Akademik hayatımda attığım her adımı en çok, beni bu alanda gelişmeye teşvik eden anneme borçluyum. O nedenle sevgili annem Cemile AYDOĞMUŞ'a ayrıca teşekkürlerimi sunar, bu çalışmayı kendisine ithaf ederim.

Nihan AYDOĞMUŞ

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI v
ÖZET vii
ABSTRACT ix
ÖNSÖZ xi
RESİMLER DİZİNİ xxiii
TABLOLAR DİZİNİ xxxi
GRAFİKLER DİZİNİ xxxiii
HARİTALAR DİZİNİ xxxv
LEVHALAR DİZİNİ xxxvii
KISALTMALAR DİZİNİ xlvii
GİRİŞ 1
1. BÖLÜM 5
1. ANİKONİZMİN TANIMI VE ARAŞTIRMA TARİHÇESİ 5
2. BÖLÜM 19
2. ANİKONİZMİN KÖKENİ VE GELİŞİMİ 19
2.1. İlkel Dinlerde Anikonizm 20
2.1.1. Totemizm 21
2.1.2. Animizm 23
2.1.3. Fetişizm 27
2.1.4. Şamanizm 28
2.1.5. Ata Kültü 30
2.1.6. Natürizm 35
2.1.7. İlk Monoteizm 36
2.2. Antik Yunan Felsefesinde Anikonizm 38
2.2.1. Ionia Okulu 39
2.2.2. İtalyan Okulu 43
2.2.3. Çoğulculuk Okulu 46
2.2.4. Stoa Okulu 47
2.3. Antik Kaynaklarda Anikonizm 48
3. BÖLÜM 53
3. ANADOLU'NUN YAKIN ÇEVRESİNDE ANİKONİK TAPINIMA GENEL BAKIŞ 53

3.1. Mezopotamya 54
3.2. Arap Yarımadası 58
3.3. Doğu Akdeniz 62
3.4. Ege 71
3.5. Batı Asya 79
4. BÖLÜM 85
4. İÖ 1. BİNYILDA ANADOLU'DA ANİKONİK TAPINIM 85
4.1. Tapınım Alanları 86
4.1.1. Dağ 86
4.1.2. Mağara 103
4.1.3. Orman/Ağaç 113
4.2. Tapınım Elementleri 124
4.2.1. Su 124
4.2.2. Ateş 130
4.3. Tapınım Nesneleri 136
4.3.1. Stel 137
4.3.2. *Baitylos* 146
4.3.3. *Omphalos* 151
4.3.4. Ahşap Direk/*Xoanon* 154
4.3.5. Basamaklı Anıt 159
4.3.6. Niş 165
5. BÖLÜM 171
5. İÖ 1. BİNYIL ANADOLU'SUNDA ANİKONİK TAPINIMA DAİR BULGULAR 171
5.1. Troas 171
5.1.1. Tenedos 174
5.1.1.1. Hacı Mahmut Mevkii Kaya Kutsal Alanı 175
5.1.2. Smintheion 176
5.1.2.1. Mağara Kutsal Alanı 176
5.1.3. Antandros 177
5.1.3.1. Açık Hava Kutsal Alanı 178
5.2. Mysia 179
5.2.1. Arktonnesos Yarımadası 181
5.2.1.1. Eğridere Kaya Kutsal Alanı 182
5.2.1.2. Zeytinliada (Kera Panagia) Açık Hava Kutsal Alanı 184

5.2.2. Daskyleion 185
5.2.2.1. Ateş Kültü Kutsal Alanı 186
5.2.3. Adramytteion 187
5.2.3.1. İnönü Mağaraları 187
5.2.3.2. Merdivenli Kayalar Kaya Kutsal Alanı 188
5.2.3.3. Ulutaş Kaya Kutsal Alanı 190
5.2.3.4. Dedekaya Kaya Kutsal Alanı 191
5.2.3.5. Asarkaya Kaya Kutsal Alanı 192
5.2.3.6. Hisarköy Kaya Kutsal Alanı 193
5.2.4. Pergamon 194
5.2.4.1. Kapıkaya Kutsal Alanı 195
5.2.4.2. Molla Mustafa Tepesi Kutsal Alanı 196
5.2.4.3. Mamurtkale Kutsal Alanı 197
5.2.4.4. Büyük Kaya Kutsal Alanı 198
5.2.4.5. İlyas Tepe Kutsal Alanı 199
5.2.4.6. Mağara Kutsal Alanı 200
5.2.4.7. Sikkeler Üzerinde *Omphalos* Motifi 202
5.3. Aiolis 203
5.3.1. Aigai 205
5.3.1.1. Kaya Kutsal Alanı 205
5.3.2. Tisna 207
5.3.2.1. Sarıkale Tepe Akropol Kutsal Alanı 208
5.3.2.2. Sarıkale Tepe Tisnaios Kutsal Alanı 209
5.3.2.3. Kocakale Tepe Sunu Çanağı 210
5.3.2.4. Kocakale Tepe Basamaklı Anıt 211
5.3.2.5. Karahayıt Açık Hava Kutsal Alanı 212
5.3.3. Neonteikhos 213
5.3.3.1. Kaya Kutsal Alanı 214
5.3.4. Larisa 215
5.3.4.1. *Baitylos* 215
5.4. Ionia 216
5.4.1. Phokaia 219
5.4.1.1. Değirmenli Tepe Kaya Kutsal Alanı 220

5.4.1.2. Altın Mağarası Tepesi Kutsal Alanı 222
5.4.1.3. Liman Kaya Kutsal Alanı 223
5.4.1.4. Taş Kule Kaya Kutsal Alanı 224
5.4.1.5. Yeni Köy Kaya Kutsal Alanı 226
5.4.1.6. İncir Adası Kaya Kutsal Alanı 227
5.4.1.7. Orak Adası Kaya Kutsal Alanı 228
5.4.2. Smyrna 230
5.4.2.1. Kaya Kutsal Alanı 231
5.4.3. Erythrai 232
5.4.3.1. Kaya Kutsal Alanları 232
5.4.3.2. Mağara Kutsal Alanı 235
5.4.4. Klazomenai 236
5.4.4.1. Taş Harmanı Mevkii Kaya Kutsal Alanı 237
5.4.4.2. Karantina Adası Mağara Kutsal Alanı 237
5.4.4.3. Karantina Adası Açık Hava Kutsal Alanı 238
5.4.4.4. İnkaya Mağarası Kutsal Alanı 239
5.4.4.5. Söğüt Mağarası Kutsal Alanı 240
5.4.5. Teos 241
5.4.5.1. Cılga Mağarası Kutsal Alanı 242
5.4.5.2. Kaplan Mağarası Kutsal Alanı 243
5.4.6. Khios Adası 244
5.4.6.1. Daskalopetra Kaya Kutsal Alanı 245
5.4.7. Kolophon 246
5.4.7.1. Demirli Mağara Kutsal Alanı 247
5.4.7.2. Basamaklı Anıt 248
5.4.8. Klaros 250
5.4.8.1. *Omphalos* 250
5.4.9. Metropolis 251
5.4.9.1. Mağara Kutsal Alanları 252
5.4.9.2. Akropolis Kaya Kutsal Alanı 254
5.4.10. Ephesos 255
5.4.10.1. Peion Kaya Kutsal Alanı 256
5.4.10.2. Kartal Dağı Açık Hava Kutsal Alanı 257

5.4.10.3. Koressos Basamaklı Anıtı 258
5.4.10.4. Yarı İkonik İdol 259
5.4.11. Kırkayak Merdiven Tepesi 261
5.4.11.1. Açık Hava Kutsal Alanı 261
5.4.12. Priene 262
5.4.12.1. Açık Hava Kutsal Alanı 262
5.4.12.2. Kaya Kutsal Alanı 263
5.4.13. Samos Adası 265
5.4.13.1. Kaya Kutsal Alanları 266
5.4.14. Miletos 267
5.4.14.1. Tiyatro Mağarası Kutsal Alanı 268
5.4.14.2. Humeitepe Mağara Kutsal Alanı 270
5.4.14.3. Değirmentepe Sunağı 271
5.4.14.4. Aphrodite Kutsal Alanı 272
5.4.15. Magnesia 273
5.4.15.1. Apollon Hylai Mağara Kutsal Alanı 274
5.5. Lydia 275
5.5.1. Gelenbe 277
5.5.1.1. Basamaklı Anıtlar 277
5.5.2. Plateia Petra 279
5.5.2.1. Ateş Altarı 279
5.5.3. Saittai/Sidas Kale 280
5.5.3.1. Larmene Kutsal Alanı 280
5.6. Phrygia 281
5.6.1. Gordion 283
5.6.1.1. Minyatür Sunaklar 283
5.6.1.2. Yarı İkonik İdoller 284
5.6.1.3. Servis Masaları 285
5.6.1.4. Fibulalar 287
5.6.1.5. Ev Nişi 289
5.6.1.6. Dümrek Basamaklı Anıtı 290
5.6.2. Pessinus 291
5.6.2.1. Tekören Basamaklı Anıtı 292

5.6.3. Midas Kenti 292
5.6.3.1. Basamaklı Anıt 293
5.6.3.2. Üçgen Sembollü Basamaklı Anıt 294
5.6.4. Fındık/Asar Kaya 294
5.6.4.1. Basamaklı Anıt 295
5.6.5. Köhnüş 296
5.6.5.1. Aslantaş Kaya Mezarı 296
5.6.5.2. Basamaklı Anıt 297
5.6.6. Boğazköy 298
5.6.6.1. Minyatür Sunak 298
5.6.7. Kerkenes/Pteria 300
5.6.7.1. Stel 300
5.6.7.2. Yarı İkonik İdol/Stel 301
5.6.8. Aizanoi 302
5.6.8.1. Steunos Mağara Kutsal Alanı 302
5.6.8.2. İlicikören Kutsal Alanı 303
5.6.9. Hierapolis 304
5.6.9.1. Bakacak Tepe/Alaburun Kutsal Alanı 305
5.6.9.2. Ploutonion Mağarası 306
5.6.10. Eumenia 307
5.6.10.1. Açık Hava Kutsal Alanı 308
5.7. Karia 310
5.7.1. Tralleis 312
5.7.1.1. Çarıklar Açık Hava Kutsal Alanı 312
5.7.2. Nysa 314
5.7.2.1. Kharonion Mağarası Kutsal Alanı 315
5.7.3. Alabanda 315
5.7.3.1. *Baitylos* 316
5.7.3.2. Basamaklı Anıt 317
5.7.4. Alinda 318
5.7.4.1. Kaya Çanakları 318
5.7.5. Gerga 320
5.7.5.1. Steller 321

5.7.6. Latmos 322
5.7.6.1. Kaya Tahtı 322
5.7.7. Dağlık Amyzon 323
5.7.7.1. Zeus *Akraios* ve Thea *Akre* Tapınağı Anta Dikmeleri 324
5.7.8. Labraunda 326
5.7.8.1. Yarık Kaya Kutsal Alanı 327
5.7.9. Pedasa 328
5.7.9.1. Açık Hava Kutsal Alanı 330
5.7.10. Keramos 331
5.7.10.1. Basamaklı Anıt 331
5.7.11. Knidos 333
5.7.11.1. *Omphalos* 333
5.7.12. Kaunos 335
5.7.12.1. *Baitylos* 335
5.7.12.2. Sikkeler Üzerindeki *Baitylos* Motifi 336
5.7.12.3. *Omphalos*lar 338
5.7.12.4. Artemis Kült Mahzeni 339
5.7.12.5. Demeter Kaya Kutsal Alanı 340
5.8. Lykia 342
5.8.1. Tlos 344
5.8.1.1. Kaya Kutsal Alanı 345
5.8.1.2. Dikmen Basamaklı Anıtı 346
5.8.2. Letoon 346
5.8.2.1. Açık Hava Kutsal Alanı 347
5.8.2.2. Artemis Tapınağı Kaya Cellası 349
5.8.3. Ksanthos 350
5.8.3.1. Asarcık Kaya Kutsal Alanı 350
5.8.4. Patara 351
5.8.4.1. Kaya Kutsal Alanı 352
5.8.5. Antiphellos 353
5.8.5.1. Basamaklı Anıt 354
5.8.6. Arykanda 355
5.8.6.1. Kaya Kutsal Alanları 355

5.9. Pamphylia 357
5.9.1. Perge 359
5.9.1.1. Yarı İkonik Tanrıça 360
5.9.1.2. Kaya Kutsal Alanı 362
5.10. Pisidia 364
5.10.1. Prostanna 366
5.10.1.1. Sikkeler Üzerindeki Dağ ve Ağaç Motifi 366
5.10.2. Mallos 367
5.10.2.1. Mağara Kutsal Alanı 368
5.10.3. Tymbriada 368
5.10.3.1. Zindan Mağarası Kutsal Alanı 369
5.10.3.2. Akropolis Kutsal Alanları 370
5.10.3.3. Deliklitaş Mağarası Kutsal Alanı 372
5.10.4. Sagalassos 373
5.10.4.1. Kaya Kutsal Alanı 374
5.10.5. Kremna 375
5.10.5.1. İnarası Mağarası Kutsal Alanı 376
5.10.6. Olbasa 377
5.10.6.1. Kızılkaya Kutsal Alanı 377
5.10.7. Termessos 379
5.10.7.1. Kaya Mezarı Stelleri 380
5.10.8. Selge 381
5.10.8.1. Arpalık Tepe Mağarası Kutsal Alanı 381
5.10.8.2. Sikkeler Üzerindeki Ahşap Direk Motifi 383
5.11. Lykaonia 384
5.11.1. Beyşehir 386
5.11.1.1. Açık Hava Kutsal Alanı 386
5.11.2. Seydişehir 388
5.11.2.1. Açık Hava Kutsal Alanı 388
5.11.3. Bozkır 389
5.11.3.1. Basamaklı Anıtlar 389
5.12. Kilikia 391
5.12.1. Olba 393

5.12.1.1. Şeytanderesi Vadisi Kaya Kutsal Alanı 394
5.13. Kappadokia 396
5.13.1. Ovaören/Yassıhöyük 398
5.13.1.1. Yarı İkonik İdol 398
5.13.2. Mazaka 400
5.13.2.1. Sikkeler Üzerinde Dağ Motifi 400
5.14. Paphlagonia 402
5.14.1. Amastris 403
5.14.1.1. Boztepe Kaya Kutsal Alanları 404
5.15. Pontos 405
5.15.1. Amasya 407
5.15.1.1.Oluz Höyük Ateşgedesi 407
5.15.1.2. Yassıkaya Açık Hava Kutsal Alanı 408
5.16. Urartu 410
5.16.1. Altıntepe 414
5.16.1.1. Açık Hava Kutsal Alanı 414
5.16.2. Van 415
5.16.2.1. Van Kalesi Kutsal Kaya Nişi 416
5.16.2.2. Hazine Piri Kapısı Kutsal Alanı 417
5.16.2.3. Yeşilalıç Kutsal Alanı 418
5.16.2.4. Meher Kapı Kutsal Alanı 420
5.16.2.5. Hazine Kapısı/Analıkız Kutsal Alanı 421
5.16.2.6. Madavank Kutsal Alanı 422
5.16.2.7. Toprakkale Stel ve Hayat Ağacı Betimli Mühür Baskıları 423
5.16.3. Aznavurtepe 426
5.16.3.1. Steller 426
5.16.4. Kayalıdere 427
5.16.4.1. Stelli Kutsal Alan 427
TARTIŞMA VE SONUÇ 429
KAYNAKLAR 443
TABLOLAR 513
GRAFİKLER 517
HARİTALAR 518

LEVHALAR.....525
ÖZGEÇMİŞ.....573

RESİMLER DİZİNİ

Resim 5.1. Hacı Mahmut Mevkii Kaya Kutsal Alanı (Bamyacı, 2006: Res. 3.20) 173

Resim 5.2. Smintheion Mağara ve Su Kaynağı (Kaplan, 2023: Fig. 6) 175

Resim 5.3. Antandros Açık Hava Kutsal Alanı (Kıraç, 2019: 94, Res. 4) 176

Resim 5.4. Eğridere Kaya Kutsal Alanı (Meral ve Aydın, 2019: Fig. 4) 181

Resim 5.5. Zeytinliada Basamaklı Sunu Alanı (Öztürk ve Kavaz, 2012: Res. 4) 182

Resim 5.6. Zeytinliada Baitylosu (Öztürk, Kavaz Kındığılı ve Güloğlu, 2019: Fig. 4) 183

Resim 5.7. Daskyleion Ateş Kültü Kutsal Alanı (Bakır, 2011: Res. 23) 184

Resim 5.8. Andık Mağarası Niş (Saka, 2016: Lev. 56, Fig. 6) 186

Resim 5.9. Merdivenli Kayalar Kaya Kutsal Alanı (Saka, 2019: Res. 2) 187

Resim 5.10. Merdivenli Kayalar Tapınım Alanı (Saka, 2019: Res. 3) 187

Resim 5.11. Ulutaş Tapınım Platformu (Saka, 2019: Res. 9) 189

Resim 5.12. Dedekaya Kaya Kutsal Alanı (Saka, 2019: Res. 10) 190

Resim 5.13. Asarkaya Kaya Kutsal Alanı (Saka, 2019: Res. 14) 191

Resim 5.14. Hisarköy Kaya Kutsal Alanı (Saka, 2019: Res. 15) 191

Resim 5.15. Kapıkaya Kutsal Alanı (Agelidis, 2009: Fif. 5) 193

Resim 5.16. Mola Mustafa Tepesi Kutsal Alanı (Ateş, 2019a: Abb. 4) 194

Resim 5.17. Molla Mustafa Tepesi Nişi (Ateş, 2019a: Abb. 5) 195

Resim 5.18. Mamurtkale Kutsal Alanı (Agelidis, 2009: Fig. 3) 195

Resim 5.19. Büyük Kaya Kutsal Alanı Kaya Tahtı (Ateş, 2014: Fig. 13) 197

Resim 5.20. İlyas Tepe Kutsal Alanı Kaya Tahtı (Ateş, 2014: Fig. 15) 197

Resim 5.21. Pergamon Doğu Yamaç Mağara Kutsal Alanı (Engels, 2019: Abb. 1) 198

Resim 5.22. Pergamon Doğu Yamaç Mağara Kutsal Alanı Plan (Engels, 2019: Abb. 6) .. 199

Resim 5.23. a- İÖ 200-133 Pergamon Sikkesi (06.01.2022, https://www.wildwinds.com, SNG Tub 2414); b- İÖ 133-27 Pergamon Sikkesi (06.01.2022, https://www.wildwinds.com, SNG Tub 2414 var; c- İÖ 133 Sonrası Pergamon Sikkesi (06.01.2022, https://www.wildwinds.com, BMC 158) 200

Resim 5.24. Aigai Üçgen Çatılı Niş (Erdoğan, 2003: Res. 427) 204

Resim 5.25. Aigai Dikdörtgen Niş (Erdoğan, 2003: Res. 430) 204

Resim 5.26. Aigai Kaya Tapınım Alanı (Erdoğan, 2003: Res. 432) 205

Resim 5.27. Sarıkale Tepe Akropol Kutsal Alanı Nişler (Tisna Araştırma Arşivi) 206

Resim. 5.28. Sarıkale Tepe Akropol Kutsal Alanı Basamaklı Kaya Yarığı (Erdan, 2019b: Fig. 92) 207

Resim 5.29. Sarıkale tepe Tisnaios Kutsal Alanı (Erdan, 2019b: Fig. 99a) 208

Resim 5.30. Kocakale Tepe Sunu Çukuru (Erdan, 2019b: Fig. 102) 209

Resim 5.31. Kocakale Tepe Basamaklı Anıtı (Erdan, 2019b: Fig. 107).....209

Resim5.32. Karahayıt Açık Hava Kutsal Alanı Niş (Erdan, Yılmaz Kolancı ve Taşpınar, 2020: Res. 4) 210

Resim 5.33. Neonteikhos Kaya Kutsal Alanı (Doğer, 1998: Foto. 16) 212

Resim 5.34. Larisa Akropol Tapınağı Planında*Baitylos* (Boehlau ve Schefold, 1940: Taf. 34/b) 213

Resim 5.35. Değirmenli Tepe Kaya Kutsal Alanı (Erdoğan, 2003: Lev. LXXI, Res. 4) 218

Resim 5.36. Değirmenli Tepe Nişler (Erdoğan, 2003: Lev. CLXXI, Res. 200).....218

Resim 5.37. Altın Mağarası Tepesi Kutsal Alanı (Erdoğan, 2003: Lev. CCXXII, Res. 302) 220

Resim 5.38. Liman Kaya Kutsal Alanı (F. Işık, 1999: Res. 3) 221

Resim 5.39. Taş Kule Dere Yatağı ve Havuzlar (Erdoğan, 2003: Lev. CCLXII, Res. 400) 223

Resim 5.40. Yeniköy Kaya Kutsal Alanı (Erdoğan, 2003: Lev. CCLXXIII, Res. 403).....224

Resim 5.41. İncir Adası Kaya Kutsal Alanı (Erdoğan, 2004: Res. 6) 225

Resim 5.42. Orak Adası Kaya Çıkıntısı (Erdoğan, 2003: Lev. CCLXVII, Res. 390) 227

Resim 5.43. Smyrna Kaya Nişleri (Şakar, 2020: Foto. 1) 229

Resim 5.44. Erythrai Kuzey Sur Yakını Niş (Erdoğan, 2006: Fig. 2) 231

Resim 5.45. Erythrai Akropolü Nişler (Erdoğan, 2006: Fig. 3).....231

Resim 5.46. Erythrai Doğu Sur Yakını Nişler (Erdoğan, 2006: Fig. 14).....232

Resim 5.47. Erythrai Mağara Kutsal Alanının Konumu (RE, 1907: "Erythrai", 582) 233

Resim 5.48. Taş Harmanı Mevkii Kaya Kutsal Alanı (Koparal, 2019: Fig. 4) 235

Resim 5.49. Karantina Adası Mağara Kutsal Alanı (Koparal, 2019: Fig. 7) 236
Resim 5.50. Karantina Adası Açık Hava Kutsal Alanı (Koparal, 2019: Fig. 8) 237
Resim 5.51. İnkaya Mağarası Kutsal Alanı (Koparal, 2019: Fig. 12) 238
Resim 5.52. Söğüt Mağarası Kutsal Alanı (Koparal, 2019: Fig. 13)..... 239
Resim 5.53. Cılga Mağarası Kutsal Alanı (Koparal, 2019: Fig. 11) 240
Resim 5.54. Kaplan Mağarası Kutsal Alanı (Koparal, 2019: Fig. 14) 241
Resim 5.55. Kaplan Mağarası Yazıtlı Girişi (Baran ve Petzl, 1977/1978: Taf. 103.2 242
Resim 5.56. Daskalopetra Kaya Kutsal Alanı (10.01.2022, www.explorechios.gr) 244
Resim 5.57. Demirli Mağara (Bostancı, 2002: Res. XXVII, 2..... 246
Resim 5.58. Kolophon Basamaklı Anıt (Özgan, 2014: Res. 3)..... 247
Resim 5.59. Klaros Apollon Tapınağı *Omphalosu* (Akar Tanrıver, 2009: Lev. XXXIII, 2) 429
Resim 5.60. Metropolis Büyük Mağara Kutsal Alanı (Ekin Meriç, 2013: Şek. 12) 251
Resim 5.61. Metropolis Küçük Mağara Kutsal Alanı (Ekin Meriç, 2013: Şek. 24) 252
Resim 5.62. Metropolis Akropolü Kaya Kutsal Alanı (Aybek ve Gülbay, 2019: Fig. 12) . 253
Resim 5.63. Peion Kaya Kutsal Alanı (Ladstätter vd., 2016: 424) 254
Resim 5.64. Kartal Dağı Basamaklı Platformlu Anıt (Özkan, 2022: Fig. 6)..... 255
Resim 5.65. Kartal Dağı Platform ve Niş (Özkan , 2022: Fig. 7) 256
Resim 5.66. Koressos Dağı Basamaklı Anıtı (Bammer ve Muss, 2006: Abb. 4)..... 257
Resim 5.67. Ephesos Yarı İkonik İdol (Cook, 1940: Fig. 731, Pl. LXVII)..... 258
Resim 5.68. Kırkayak Merdiven Tepesi Nişler (Erön, 2022: Fig. 19) 259
Resim 5.69. Priene Açık Hava Kutsal Alanı (Wiegand ve Scharder, 1904: Abb. 165) 261
Resim 5.70. Pirene Kaya Kutsal Alanı Nişler (F. Işık, 1999: Res. 11) 262
Resim 5.71. Priene Kaya Kutsal Alanı Batısı Duvarlar (Filges, 2015: Abb. 7) 262
Resim 5.72. Samos Kaya Kutsal Alanı (F. Işık, 1999: Fig. 4) 265
Resim 5.73. Miletos Tiyatro Mağarası Kutsal Alanı (Huy, 2019: Abb.6) 267
Resim 5.74. Miletos Humeitepe Mağara Kutsal Alanı (Huy, 2019: Abb. 19) 268
Resim 5.75. Değirmentepe Sunak (von Graeve, 2006: Abb. 7) 269

Resim 5.76. Miletos Aphrodite Kutsal Alanı (Eren, 2019: Res. 3) 271

Resim 5.77. Apollon Hylai Mağara Kutsal Alanı (Bingöl, 2008: Abb. 12a).....272

Resim 5.78. Gelenbe Basamaklı Anıtı (Umar, 2006: Res. 70) 276

Resim 5.79. Gelenbe Basamaklı Anıtı (Umar, 2006: Res. 71) 276

Resim 5.80. Plateia Petra Ateş Altarı (Roosevelt, 2016: Şek. 5.12).....277

Resim 5.81. Larmene Kutsal Alanı Stel Yuvaları (Akat Özenir, 2018: Res. 2) 279

Resim 5.82. a- Gordion Yuvarlak Formlu Minyatür Sunak (Sivas ve Tüfekçi Sivas, 2007: 294); b- Gordion Kare Formlu Minyatür Sunak (Sivas ve Tüfekçi Sivas, 2007: 294) 282

Resim 5.83. a-b- Gordion Yarı İkonik İdoller (Roller, 2012a: Fig. 3a-b) 283

Resim 5.84. a- Gordion P Tümülüsü Servis Masası (Simpson, 2012: Fig. 12); b- Gordion MM Tümülüsü Servis Masası (Simpson, 2012: Fig. 8) 285

Resim 5.85. Gordion MM Tümülüsü Fibula (Caner, 1983: Taf. 38-492) 286

Resim 5.86. a- Simav Fibula (Caner, 1983: Taf. 16-211); b- Uşak Fibula (Caner, 1983: Taf. 37-483); c- Eskişehir Fibula (Caner, 1983: Taf. 29-361A).....287

Resim 5.87. a-b- Gordion Ev Nişi (Dusinberre vd., 2019: Fig. 48-49) 288

Resim 5.88. Dümrek Basamaklı Anıtı (Tüfekçi Sivas, 1999: Lev. 142a) 289

Resim 5.89. Tekören Basamaklı Anıtı (Claerhout ve Devreker, 2008: 150).....290

Resim 5.90. Midas Kenti Basamaklı Anıtı (Haspels, 1971: Fig. 28).....291

Resim 5.91. Midas Kenti Üçgen Sembollü Basamaklı Anıt (Tüfekçi Sivas, 1999: Lev. 118) 292

Resim 5.92. Fındık Basamaklı Anıtı (Haspels, 1971: Fig. 230) 293

Resim 5.93. Aslantaş Anıtı (Haspels, 1971: Fig. 131).....295

Resim 5.94. Köhnüş Basamaklı Anıtı (Tüfekçi Sivas, 1999: Lev. 149).....296

Resim 5.95. a- Boğazköy Minyatür Sunak (Neve, 1970: Abb. 9a-d); b- Boğazköy Minyatür Sunak Çizimi (Naumann, 1983: Taf. 9e) 297

Resim 5.96. a- Kerkenes Anikonik Stel (Summers ve Summers, 2011: 400, Res. 6 a-b); b- Kerkenes Anikonik Stel Çizimi (Osborne ve Summers, 2014: Fig. 5B) 299

Resim 5.97. a- Kerkenes Yarı İkonik Stel (Summers ve Summers, 2011: 400, Res. 7 a-b); b- Kerkenes Yarı İkonik Stel Çizimi (Osborne ve Summers, 2014: Fig. 5A).....299

Resim 5.98. Steunos Mağara Kutsal Alanı (Vermaseren, 1987: Fig. 11).....301

Resim 5.99. İlicikören Kutsal Alanı (Ateş, 2015:Abb. 4) 302

Resim 5.100. Alaburun Tümülüsü Doğusu Kutsal Alan (Söğüt vd., 2002: Res. 8) 303

Resim 5.101. Ploutonion Mağarası (D'Andria, 2017: Fig. 11) 304

Resim 5.102. Ploutonion Mağarası Girişinin Üzerindeki Phryg Kutsal Alanı Canlandırma(D'Andria, 2017: Fig. 25) 305

Resim 5.103. Eumeneia Nişler (Şimşek ve Sezgin, 2012: Res. 4) 306

Resim 5.104. Eumeneia Basamaklı Anıtı (Şimşek ve Sezgin, 2012: Res. 16) 307

Resim 5.105. Çarıklar Mağara İçi Nişli Tapınım Alanı (Ateşlier ve Erdan, 2020: Fig. 14) 311

Resim 5.106. a- Çarıklar Ephesos Artemisi Temsili (Ateşlier ve Erdan, 2020: Fig. 17); b- Çarıklar Basamaklı Anıt (Ateşlier ve Erdan, 2020: Fig. 22) 312

Resim 5.107. Alabanda *Baitylos*u (Diler, 2000: Fig. 9) 314

Resim 5.108. Çine Akdamlar Basamaklı Anıtı (Kızıl, 2015: Res. 18) 315

Resim 5.109. Alinda Kaya Çanakları (Erdan, 2020: Fig. 5) 317

Resim 5.110. Gerga Stelleri (Held, 2020: Fig. 9) 319

Resim 5.111. Latmos Kaya Tahtı (F. Işık, 2012: Lev. 58, Res. 367) 321

Resim 5.112. Dağlık Amyzon Anta Dikmeleri (Herda, 2020: Fig. 4) 323

Resim 5.113. Labraunda Yarık Kaya Kutsal Alanı (Karlsson, 2019: Fig. 4) 325

Resim 5.114. Labraunda Büyük Niş ve Basamaklı Sunu Alanı (Söğüt vd., 2002: Res. 5). 326

Resim 5.115. Pedasa Açık Hava Kutsal Alanı (Diler ve Topaloğlu, 2019: Fig. 9) 328

Resim 5.116. Kalem Köy Basamaklı Anıtı (Kızıl, 2008: Fig. 7) 329

Resim 5.117. Knidos *Omphalos*u (Özgan, 1995: Res. 6; Diler, 2006: Fig. 6) 331

Resim 5.118. Kaunos *Baitylos*u (Diler, 2017: Res. 4) 333

Resim 5.119 a-e.*Baitylos*lu Kaunos Sikkeleri (a- Konuk, 1998: Pl. 47, Fig. 8; b- Pl. 48, Fig. 76; c- Pl. 49, Fig. 90; d- Pl. 49, Fig. 96; e- Pl. 50, Fig. 113) 334

Resim 5.120 a-b. Kaunos Defne Çelenkli *Omphalos* (Diler, 2006: Fig. 7-8) 336

Resim 5.121. Kaunos Ağ Motifli *Omphalos* (Diler, 2006: Fig. 11) 336

Resim 5.122. Kaunos Artemis Temenosu Kutsal Kayalık (C. Işık, 2003: Res. 3) 337

Resim 5.123. Kaya Kutsal Alanı ve Kilise (Bulba, 2019a: Fig. 3) 338

Resim 5.124. Tlos Kaya Kutsal Alanı (F. Işık, 2016b: Fig. 7) 343

Resim 5.125. Tlos Dikmen Basamaklı Anıtı (F. Işık, 2010: Abb. 22) 344

Resim 5.126. Letoon Açık Hava Kutsal Alanı (Özdilek, 2020: Fig. 19).....345

Resim 5.127. Letoon Artemis Tapınağı Kaya Cellası (F. Işık, 2010: Abb. 23).....347

Resim 5.128. Asarcık Kaya Kutsal Alanı (F. Işık, 2010: Abb. 12) 348

Resim 5.129. Patara Niş (F. Işık, 2011: 56).....350

Resim 5.130. Antiphellos basamaklı Anıtı (F. Işık, 2010: Abb. 20) 352

Resim 5.131. Arykanda Stadion Nişli Yapı (Sancaktar, 2019: Lev. 1d) 353

Resim 5.132. Arykanda Helios Kutsal Alanı Nişler (Sancaktar, 2019: Lev. 30b) 354

Resim 5.133 a- Yarı İkonik Tanrıça Tasvirli İÖ 2. Yüzyıl Perge Sikkeleri (Hill, 1897: Pl. XXIV, 5-6); b- Yarı İkonik Tanrıça Tasvirli Roma İmparatorluk Dönemi Sikkeleri (Hill, 1897: Pl. XXIX, 12, 15, 16); c- Perge Tiyatro Skenesi Kabartmalı Blok (Onurkan, 1969: Res. 17) 358

Resim 5.134. Perge Kaya Kutsal Alanı, Mağara (Martini, 2019: Abb. 9).....360

Resim 5.135 a- Perge Stelli Kayalık Alan (Recke, 2009: Abb. 4a); b- Perge Delikli Stel (Recke, 2009: Abb. 4b) 361

Resim 5.136. Prostanna İÖ 50-İS 50 Yılları Kutsal Dağ ve Ağaç Motifli Sikke (SNG France III, 1706).....364

Resim 5.137. Prostanna Roma İmparatorluk Dönemi Kutsal Dağ ve Ağaç Motifli Sikke (Aulock, 1979: 1859-1862) 364

Resim 5.138. Mallos Mağara Önü Basamaklı Sunu Alanı (Özcan, 2019: Abb. 4) 366

Resim 5.139. Zindan Mağarası Kutsal Alanı (Alp, 2013: Res. 2) 367

Resim 5.140. Tymbriada Akropolis Güneyi Mağara Kutsal Alanı (Özcan, 2019: Abb. 10) 368

Resim 5.141. Tymbriada Akropolis Batı Yamacı Sunak Kabartması (Özcan, 2019: Abb. 15) 369

Resim 5.142. Tymbriada Akropolis Kuzeybatısı Basamaklı Anıt (Özcan, 2019: Abb. 13) 369

Resim 5.143. Deliklitaş Mağarası Kutsal Alanı (Özcan, 2019: Abb. 16).....370

Resim 5.144. Sagalassos Kaya Kutsal Alanı Planı (Talloen, 2019: Fig. 2).....372

Resim 5.145. İnarası Mağarası Kutsal Alanı (Ekinci ve Zenger, 2017: Res. 4) 374

Resim 5.146 a- Kızılkaya Kutsal Alanı Nişler (Horsley ve Mitchell, 2000: Pl. 69); b- Kızılkaya Kutsal Alanı Omphalosa Benzer Kaya Çıkıntısı (Işın, 2014: Fig. 3) 375

Resim 5.147 a- Melli Apollon Kutsal Alanı (Işın, 2014: Fig. 7); b- Pednelissos Apollon Kaya Kabartması (Işın, 2014: Fig. 6) 376

Resim 5.148. Termessos Stelleri (F. Işık, 1999: Res. 26) 378

Resim 5.149. Arpalık Tepe Mağarası Kutsal Alanı (Işın, 2006: Res. 1) 379

Resim 5.150. Selge Hellenistik Dönem Sikkeleri (Nollé, 2015: Res. 14 a-b) 381

Resim 5.151. Selge Roma İmparatorluk Dönemi Sikkeleri ((Nollé, 2015: Res. 13 a-d) 382

Resim 5.152. Karahisar Açık Hava Kutsal Alanı (Baldıran ve Abay, 2013: Fig. 10) 384

Resim 5.153. Arvana Asarı Açık Hava Kutsal Alanı (Baldıran ve Abay, 2013: Fig. 12) ... 386

Resim 5.154. Merdiven Gediği Basamaklı Anıtı (Baldıran ve Abay, 2013: Fig. 6) 387

Resim 5.155. Arslantaş Basamaklı Anıtı (Baldıran ve Abay, 2013: Fig. 8) 387

Resim 5.156. Beşpınar Basamaklı Anıtı (Baldıran ve Abay, 2013: Fig. 9) 388

Resim 5.157. Şeytanderesi Vadisi Kaya Kutsal Alanı (Erten vd., 2010: Res. 1) 392

Resim 5.158. Şeytanderesi Vadisi *Baitylos*u (Akçay, 2018: Fig. 95) 392

Resim 5.159. Yassıhöyük Yarı İkonik İdol (Akçay, 2015: Res. 5) 396

Resim 5.160 a-e. Hellenistik Dönem Sikkeleri Üzerinde Argaios Dağı (a- Baydur, 1994: Kat. No. 21; b- Kat. No. 23; c- Kat. No. 24; d- Kat. No. 26; e- Kat. No. 28) 398

Resim 5.161 a-g. Roma İmparatorluk Dönemi Sikkeleri Üzerinde Argaios Dağı (Baydur, 1994: a- Kat. No. 37; b- Kat. No. 40; c- Kat. No. 77; d- Kat. No. 41; e- Kat. No. 42; f- Kat. No. 96; g- Kat. No. 139) 398

Resim 5.162. Boztepe Üçgen Alınlıklı Kaya Anıtı (Bağdatlı Çam vd., 2019: Fig. 9a) 401

Resim 5.163. Boztepe İçi Boş Niş (Bağdatlı Çam vd., 2019: Fig. 13) 402

Resim 5.164. Oluz Höyük Ateşgedesi (Dönmez, 2018: Fig. 2) 405

Resim 5. 165. Yassıkaya Açık Hava Kutsal Alanı (Temür, 2014: Res. 3) 406

Resim 5.166. Yassıkaya Sembolik Basamaklar (Temür, 2014: Res. 5) 407

Resim 5.167 a- Altıntepe Stelleri (Özgüç, 1969: Pl. XXVII, Lev. 1); b- Altıntepe Açık Hava Kutsal Alanı, Tapınım Anı Canlandırması (F. Işık, 1999: 67, Res. 25a) 412

Resim 5.168. Van Kalesi Kutsal Kaya Nişi (Tarhan, 2011: Fig. 4) 413

Resim 5.169. Van Kalesi Kör Pencereli Kaya Nişleri (Tarhan, 2011: Fig. 21) 414

Resim 5.170. Hazine Piri Kapısı (Belli ve Dinçol, 1980: Lev. VIII/1) 415
Resim 5.171. Yeşilalıç Anıtsal Kaya Nişi (Sevin ve Belli, 1976: Lev. IV/3).....416
Resim 5.172. Yeşilalıç Stel Yuvaları Çizimi (Sevin ve Belli, 1976: Res. 2).....416
Resim 5.173. Meher Kapı Kutsal Alanı (Genç ve Konyar, 2019: Res. 7).....417
Resim 5.174. Hazine Kapısı/Analıkız Kutsal Alanı (Genç ve Konyar, 2019: Res. 2) 418
Resim 5.175. Madavank Kutsal Alanı (Çavuşoğlu, 2003: Fig. 15-16).....419
Resim 5.176. Toprakkale Mühür Baskısı (Lehmann-Haupt, 1931: 549).....421
Resim 5.177. Toprakkale Mühür Baskısı (Lehmann-Haupt, 1931: 580).....421
Resim 5.178. Van Müzesi Mühür Baskısı (Çevik, 1999: Lev. III a).....422
Resim 5.179. Elazığ Müzesi Mühür Baskısı (Çevik, 1999: Lev. II b).....422
Resim 5.180. Aznavurtepe Stelleri (Konyar, 2022: Fig. 189) 423
Resim 5.181. Kayalıdere Stelli Kutsal Alan (Erdoğan, Erçek ve Şen, 2020: Fig. 11).....425
Resim 5.182. Kayalıdere Stelleri (Erdoğan, Erçek ve Şen, 2020: Fig. 10).....425

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1 : Anadolu'da Dönemlere ve Merkezlere Göre Anikonik Tapınım Nesneleri 510

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 1 : Tez Kapsamında Değerlendirilen Anikonik Tapınım Nesne Sayıları. 517

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1 : Anadolu'da Stellerin Bulunduğu Merkezler 514
Harita 2 : Anadolu'da *Baitylos*ların Bulunduğu Merkezler 515
Harita 3 : Anadolu'da *Omphalos*ların Bulunduğu Merkezler 516
Harita 4 : Anadolu'da *Xoanon*ların Bulunduğu Merkezler 517
Harita 5 : Anadolu'da Basamaklı Anıtların Bulunduğu Merkezler 518
Harita 6 : Anadolu'da Nişlerin Bulunduğu Merkezler 519

LEVHALAR DİZİNİ

Levha 1 a- Kuzey Suriye ve Filistin'den Ninhursag'ı Temsil Eden Omega Motifli Damga Mühürler (Bilgen, 2005: Şek. r-y)

b- Marduk'u Temsil Eden Bel Küreği Motifli Asur Silindir Mührü(Mettinger, 1995: Fig. 2.5)

c-Tapınak İçinde Üzeri Boş Sunak Tasvirli Asur Silindir Mührü(Mettinger, 1995: Fig. 2.6)

d- Konya/Karahöyük Suriye Kökenli Silindir Mühür (Erkanal, 1993: Lev. 17)

e- Olba'dan Yeni Babil Damga Mührü (Erten, 2018: Lev. 1)

Levha 2 a- İştar Tapınağı'ndan Nabu'yu Temsil Eden Yazı Araçları Önünde Tapınım Sahneli Taş Sunak (Mettinger, 1995: 2.2)

b- Nineveh'den Marduk'u Temsil Eden İki Adet Bel Küreği Önünde Tapınma Sahneli Kabartma (Mettinger, 1995: 2.1)

c- Sin'in Hilalle, İštar'ın Yıdızla, Šamaš'ın Güneş Diskiyle, Anu ve Enlil'in Boynuzlu Başlıkla, Marduk'un Bel Küreğiyle, Nabu'nun Yazı Araç Gereçleriyle Gösterildiği *Kudurru* (Mettinger, 1995: Fig. 2.3)

d- Marduk'u Temsil Eden Bel Küreği Önünde Tapınım Sahneli *Kudurru* (Mettinger, 1995: 2.4)

Levha 3 a- Masa Üzerinde Šamaš'ı Temsil Eden Güneş Diski Motifli Kabartma (Mettinger, 1995: 2.7)

b- Mari/Nini-Zaza Tapınağı'ndan Dikilitaş (Parrot, 1954: Pl. XIV, 1)

c- Dura-Europos/Atargatis Tapınağı'ndan Dikilitaş (Frankfurter, 1990: Fig.2)

d- Traianus Dönemi Seleucia Pieria Sikkesi Üzerinde Zeus Kasios'un Anikonik Temsili (Williams Reed, 2020: Fig. 7.3)

e- Risqeh Kutsal Alanı Dikilitaşlar (Kirkbride, 1969: 191)

Levha 4 a- Nebati Stelleri (Patrich, 1990: Fig. III.19, III.24, III.26, III.29)

b- Nebati Stelli Taht/*mwtb* (Mettinger, 1995: Fig. 3.6)

c- Nebati Altarı (Mettinger, 1995: Fig. 3.7)

d- Roma İmparatorluk Dönemi Sikkeleri Arka Yüzü, Nebati Yerel Tanrısı Dusares'in Stel Temsilleri (Patrich, 1900: Fig. III.14-III.17)

e- Arad*Maşşebah*lı Kutsal Alan (Graesser, 1972: Fig: 6)

f- Tell Ta'annek'ten Minyatür*Maşşebah*lar (Graesser, 1972: Fig: 8)

Levha 5 a- Hazor Açık Hava Kutsal Alanı'nda *Maşşebah*lar (Graesser, 1972: Fig. 10)

b- Byblos Sikkesi Üzerinde *Baitylos*lu Kutsal Alan (Stockton, 1974/1975: Fig. 1a)

c- Byblos *Baitylos*lu Kutsal Alanın Canlandırması (Stockton, 1974/1975: Fig. 1b)

d- Fenike Stelleri (Doak, 2015: Fig. 5.7, 5.9-5.11)

e- Tyre Sikkeleri Üzerinde Kutsal Taş ve Ağaç Tasvirleri (Doak, 2015: Fig. 5.1)

Levha 6 a- Fenike Minyatür Tahtları (Mettinger, 1995: 5.8-5.10)

b- Kartaca Stelleri (Doak, 2015: Fig. 4.17, 5.16-5.17, 5.21)

c- Kartaca Stelli Altarları (Stallsmith, 2019: Fig. 9-10)

Levha 7 a- Kartaca Oval Kült Taşları (Doak, 2015: Fig. 5.18)

b- Kartaca Tahtları (Doak, 2015: Fig. 5.19-5.20)

c- Sicilya, Sardinya ve Lübnan'dan Stel Örnekleri (Doak, 2015: Fig. 5.23-5.25, 5.27-5.28)

d- Sicilya/Motya Anikonik ve İkonik Steller (Doak, 2015: Fig. 5.29)

Levha 8 a- Fenike Tapınak Modelleri (Doak, 2015: Fig: 5.31-5.32)

b- Paphos *Baitylos*u (Zeman, 2008: Fig. 1)

c- Mısır Güneş Tanrısının Basamakları (W.M. Müller, 2020: Şek. 9, 20)

Levha 9 a- Amarna'dan Kireçtaşı Kabartma Üzerinde Güneş Işığı Olarak Aten (Mettinger, 1995: Fig. 2.8)

b- Teb'den Stel Üzerinde Şişkin Bir Nesne Şeklinde Amon (Mettinger, 1995: Fig. 2.9)

c- Osiris'in Djed Sütunu (Podemann Sørensen, 2017: Fig. 6)

Levha 10 a- Dikte Mağarası Sütunlu Libation Sunağı (Evans, 1901: Fig. 7)

b- Hagia Triada Lahdi Çift Yüzlü Balta Başlıklı Sütunlar (Martino, 2011: Fig. 2)

c- Knossos Sarayı Zeus'un Sütunu (Evans, 1901: Fig. 5)

d- Kıbrıs/Salamis'ten Sütun Tapınımı Sahneli Seramik Parçası (Evans, 1901: Fig. 6)

e- İtayla/Ruvo Puglia'dan Zeus Sütunu Tasvirli Amphora (Farnell, 1896: Pl. Ia)

f- Zeus *Meilichios, Storpaos,Pasios*ve*Patroos*'un Stelleri (Gaifman, 2012: Fig. 5.12, 5.15, 5.16-5.17)

Levha 11 a- Poseidon Steli (Gaifman, 2012: Fig. 5.22)

b- Dionysos Steli (Gaifman, 2012: Fig. 5.23)
c- Altı Tanrıça Sunağı (Gaifman, 2012: Fig. 5.24)
d- Khalki/Kastro Tepesi Zeus ve Hekate'nin Çift Kaya Tahtı (Gaifman, 2012: Fig. 4.17)
e- Girit/Phalasarna Stelli Kaya Tahtı (Cook, 1914: Fig. 111)
f- Atina/Mouseion Tepesi Yedili Kaya Tahtı (Cook, 1914: Fig. 109)
Levha 12 a- Kyrene Apollon Sütunu (Gaifman, 2012: Fig. 7.1)
b- Ambrakia Sikkesi Arka Yüzünde Apollon *Agyieus*'un Sütunu (Gaifman, 2012: Fig. 7.3)
c- Delphoi Apollon Kutsal Alanı'ndan *Omphalos* (https://delphi.culture.gr/ 18.04.2023)
d- Kerameikos'tan Kehanet Kuyusu Üzerinde *Omphalos* (Stroszeck, 2016: Abb. 2)
Levha 13 a- Lakonia'dan Kabartma Üzerinde Dioskurları Temsil Eden *Dokana* Betimi (Gaifman, 2012: Fig. 7.8)
b- Lakonia'dan Kabartma Üzerinde Dioskurlar ve *Dokana* Betimi (Gaifman, 2012: Fig. 7.10)
c- Arkadia'dan Artemis Sütunu (Gaifman, 2012: Fig. 5.18)
Levha 14 a-Geghama Dağı'ndaki *Višhap*ların Canlandırması (Bobokhyan vd., 2012: Fig. 3)
b- Balık Formundaki *Višhap* Örnekleri (Hnila vd., 2019: Fig. 1A)
c- Koç ya da Boğa Unsurlarına Sahip *Višhap*Örnekleri (Hnila vd., 2019: Fig. 1B)
d- *Višhap*ların Oltu ve Kars Örnekleri (Güneri, 2013: Fig. 1-2)
Levha 15 a- Kırım'daki İskit Yerleşimi Ust'-Al'minsk'ten Akinakes Betimli Stel (Shenkar, 2008: Fig. 1)
b- Nakş-ı Rüstem'den Basamaklı Ateş Sunağı Önünde Tapınım Sahneli Kaya Mezarı Kabartması (Yamamoto, 1979: Pl. 20)
c- Nakş-ı Rüstem İkiz Ateş Sunağı (Hekimoğlu Akyazar, 2016: Res. 24)
d- Kuh-i Shahrak Ateş Sunağı (Hekimoğlu Akyazar, 2016: Res. 25)
e- Sasani Sikkeleri Üzerinde Ateş Sunağı (Shenkar, 2008: Fig. 3-4)
Levha 16 a- Çatalhöyük'ten Hasan Dağ'ın Temsil Edildiği Duvar Resmi (Mellaart, 1967: Pl. 59-60)

b- Çatalhöyük'ten Boğa Şeklinde Dağ Tanrı (F. Işık, 2012: Lev. 56, Res. 350)

c- Çatalhöyük'ten Boğa Üzerinde İkonik Dağ Tanrısı Heykelciği (Mellaart, 1967: Pl. 88)

d- Çatalhöyük'ten Yarı-Anikonik Dağ Tanrıçası Heykelciği (Mellaart, 1967: Pl. 65)

Levha 17 a- Hattuşa'dan Hitit Dağ Tanrı Heykelciği (Haas, 1982: Abb. 11)

b- Adana'dan Boğa Üzerinde Hitit Fırtına/Gök Tanrısı Heykelciği (F. Işık, 2012: Lev. 56, Res. 352)

c- Alacahöyük'ten Orthostat Üzerinde Boğa Şeklinde Betimlenen Hitit Fırtına/Gök Tanrısı (F. Işık, 2012: Lev. 57, Res. 355a)

d- Van/Kızların Mağarası'ndan Duvar Resminde Boğa Üzerinde Ana Tanrıça (F. Işık, 2012: Lev. 61, Res. 383)

e- Kaniş'ten Damga Mühür Üzerinde Boğa Üzerinde Kubaba (Haas, 1982: Abb. 24)

f- Boynuzlu Başlıklı Geç Hitit Kubabası (Naumann, 1983: Taf. 2, No. 3)

Levha 18 a- Malatya'dan Boğa Üzerinde Oturan Geç Hitit Kubabası (Naumann, 1983: Taf. 1, No. 2)

b- Gordion'dan Boğayla Betimlenen Phryg Mater'i (Roller, 2013: Res. 13)

c- Gerga'dan Kaidesinde Boğa Başı Bulunan Ana Tanrıça Kült Heykeli (F. Işık, 2012: Lev. 63, Res. 395a)

d- Antakya'dan Roma İmparatorluk Dönemi Stelinde Boğa Üzerinde Ana Tanrıça (F. Işık, 2012: Lev. 61, Res. 384).

Levha 19 a- Orta Anadolu Merkezlerinden Ninhursag'ı Temsil Eden Omega Motifli Orta Tunç Çağı Damga Mühürler (Bilgen, 2005: Şek. c-p)

b- İÖ 6. Yüzyıl Ephesos Sikkesi Ön Yüzünde Baş Kısmı Omega Motifli Arı Sembolü (Wartenberg, 2022: 315, Fig. 11/c)

c- Yazılıkaya'da Dağ Zirveleri Üzerindeki Bir Panter/Aslan Üzerinde Betimlenen Hepat (F. Işık, 2012: Lev. 61, Res. 382)

d- Sipylos Dağı'nda Kayalara Oyulan Dağ Ana Betimi (Naumann, 1983: Taf. 1, No. 1)

Levha 20 a- Hattuşa'dan Çanaklı Kaya Sunu Alanı (F. Işık, 2012: Lev. 55, Res. 344)

b- Pertek Urartu Çanaklı Kaya Sunu Alanı (F. Işık, 2012: Lev. 55, Res. 346)

c- Bostankaya Urartu Dağ Tapınağı (F. Işık, 2012: Lev. 55, Rs. 347)

d- Madavank Urartu Kaya Kutsal Alanı (Çavuşoğlu, 2003: Fig. 20)

Levha 21 a- Midas Anıtı (Berndt Ersöz, 2006: Fig. 134)

b- Demirli Köy Basamaklı Anıtı (Berndt Ersöz, 2006: Fig. 135)

c- Midas Kenti İçi Boş Niş (Berndt Ersöz, 2006: Fig. 126)

d- Büyük Kapıkaya Anıtı Niş İçinde Ana Tanrıça Kabartması (Roller, 2013: Res. 22)

Levha 22 a- Meter *Larmene* Kutsal Alanı(Akat Özenir, 2018: Res. 2)

b- Letoon'dan Yarı İkonik Ana Tanrıça Heykeli (F. Işık, 2012: Lev. 28, Res. 187)

c- Letoon Açık Hava Kutsal Alanı (Özdilek, 2020: Fig. 19)

d- Letoon Artemis Tapınağı Kaya Cellası (F. Işık, 2010: Abb. 23)

Levha 23 a- Meter *Dindymene*'ye Adanan Zeytinliada Kutsal Alanı (Öztürk ve Kavaz, 2012: Res. 4).

b- Meter *Aspordene*'ye adanan Pergamon Mamurtkale Kutsal Alanı (Agelidis, 2009: Fig. 3)

c- Hacı Mahmut Mevkii Kaya Kutsal Alanı (Bamyacı, 2006: Res. 3.20)

d- Merdivenli Kayalar Kaya Kutsal Alanı (Saka, 2019: Res. 2)

e- Pergamon Kapıkaya Kutsal Alanı (Agelidis, 2009: Fig. 5)

f- Phokaia Liman Kaya Kutsal Alanı (F. Işık, 1999: Res. 3)

Levha 24 a- Daskalopetra Kaya Kutsal Alanı (10.01.2022, www.explorechios.gr)

b- Aizanoi İlicikören Kutsal Alanı (Ateş, 2015: Abb. 4)

c- Alinda Kaya Çanakları (Erdan, 2020: Fig. 5)

d- Labraunda Yarık Kaya Kutsal Alanı (Karlsson, 2019: Fig. 4)

e- Şeytanderesi Vadisi Kaya Kutsal Alanı (Erten vd., 2010: Res. 1)

f- Amastris Üçgen Alınlıklı Kaya Fasadı (Bağdatlı Çam vd., 2019: Fig. 9a)

Levha 25 a- Latmos Kaya Kutsal Alanı (F. Işık, 2012: Lev. 58, Res. 367)

b- İÖ 1.-İS 1. Yüzyıl Prostanna Sikkesi Üzerinde Viaros Dağı (SNG France III, 1706)

c- Roma İmparatorluk Dönemi Prostanna Sikkesi Üzerinde Viaros Dağı (Aulock, 1979: 1859-1862)

d- Hellenistik Dönem Eusebeia Sikkeleri Üzerinde Argaios Dağı (Baydur, 1994: Kat. No. 21, Kat. No. 23, Kat. No. 24, Kat. No. 26, Kat. No. 28)

e- Roma İmparatorluk DönemiEusebeia Sikkeleri Üzerinde Argaios Dağı (Baydur, 1994: Kat. No. 37, Kat. No. 40, Kat. No. 77, Kat. No. 41,Kat. No. 42, Kat. No. 96, Kat. No. 139)

Levha 26 a- Antalya/Öküzini Mağarası Duvar Resmi (Kartal, 2009: 93, Lev. 25)

b- Balıkesir/Baltalıin Mağarası Duvar Resmi (Yalçıklı, 2019: Res. 13)

c- Balıkesir/İnkaya Mağarası Duvar Resmi (Yalçıklı, 2019:Res. 29)

d- Gökçeada/Eşelek Kaya Resimleri (Erdoğu vd., 2023: Fig. 4)

e- Muğla/Tavabaşı Mağarası Duvar Resmi (Korkut vd., 2015: Res. 8)

f- Latmos/Balıktaş Kaya Odası Resimleri (Peschlow Bindokat, 2006: Res. 17a-f)

g- Alinda/Çakallık Kaya Resimleri(Erdan ve Çekilmez, 2022: Fig. 4a)

Levha 27 a- Alaca (Çorum)/Pazarlı Mağaraya Benzer Tüneller (Haas, 2002: Abb. 10)

b- Wilusa/Troia ^{D}KASKAL.KUR (Korfmann, 2012: Res. 458)

c- Van Kalesi'nden Mağaraya Benzer Kaya Mezarı Örneği (Tarhan, 2011: Fig. 12a)

d- Metropolis Uyuzdere Mağarası Önündeki Ana Tanrıça ve Attis'in Kült Törenlerinin Canlandırması (Ekin Meriç, 2013: Şek. 45)

e- Kaunos Demeter Kutsal Alanı Doğal Kaya Oyuğu (Bulba, 2019b: Fig. 4)

f- Hierapolis Ploutonion Mağarası Kült Töreni Canlandırması (D'Andria, 2017: Fig. 13)

Levha 28 a- Toprakkale Hayat Ağacı Betimli Mühür Baskısı (Lehmann-Haupt, 1931: 549)

b- Ayanis Tapınak Alanı Batısı'ndaki Bulgular Doğrultusunda Yapılan Canlandırma (Batmaz, 2013: Fig. 28b)

c- Adilcevaz Kabartması (Çilingiroğlu, 1997: Çiz. 31)

d- Altıntepe III No.lu Mezardan Hayat Ağacı Motifli Fildişi Plaka (Batmaz, 2013: Fig. 13)

e- Ayanis Tapınağı Celle Podyumundan Hayat Ağacı Motifli Taş Blok (Batmaz, 2013: Fig. 11)

f- Toparakkale'den Metal Hayat Ağacı (Çevik, 1999: Lev. Va)

Levha 29 a- Aslantaş Mezarı Cephesinde Betimlenen Aslanlar ArasındaAna Tanrıçanın Ağaç Kültüyle İlişkilendirilen Dikme (F. Işık, 1999: Res. 35)

b- Myra Sikkesinde Mersin Ağacından Çıkan Artemis (F. Işık, 2012: Res. 436)

c- Patara Hurmalık (F. Işık, 2012: Res. 439b)

d- Selge Sikkeleri Üzerinde Zeus ve Herakles'in Ahşap Dikmeleri (Nollé, 2015: Res. 13a-d, 14a-b)

Levha 30 a- Boğazköy Aşağı Şehir 1 No.lu Tapınak Güneybatısı Pınar Odası (Erol, 2010: Pl. 5b)

b- Eflatunpınar Anıtı (Murat, 2012: Res. 12)

c- Kars/Çıldır Gölü'nden *Višhap* (Güneri, 2013: Fig. 2A)

d- Faharad Çeşme'de Kayaya Oyulmuş Phryg İdolleri (Prayon, 1987: Taf. 15, Kat. Nr. 47)

Levha 31 a- Smintheion Mağara İçi Su Kaynağı (Kaplan, 2023: Fig. 7)

b- Didyma Apollon Tapınağı (Breder vd., 2012: Abb. 1)

c- Klaros Apollon Tapınağı Arka Adytonu, Kaynak Suyunun Çıktığı Kutsal Kuyu (Şahin, 2012: Res. 4)

Levha 32 a- Burdur/Kuruçay'daki Dini Yapıdan Kerpiç Stelli Ocak (Duru, 1996: Lev. 5)

b- Erzurum/Pulur Pişmiş Toprak İnsan Yüzlü Ocak (Koşay, 1976: Lev. 42)

c- Beycesultan Boynuzlu Ocaklı Kutsal Yapı (Lloyd ve Mellaart, 1962: Fig. 16)

d- Konya/Karahöyük Konsantrik Daire Motifli Ocak/Altar (Alp, 1994: 247)

e- Seyitömer Höyüğü Konsantrik Daire Motifli Ocak (Ünan, 2014: Res. 3)

Levha 33 a- Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı Ocaklar (Baştürk, 2006: Lev. XXI)

b- Daskyleion Ateş Kültü Kutsal Alanı (Bakır, 2011: Res. 23)

Levha 34 a- Kayseri/Bünyan Ateş Sunağı (Bittel, 1956: Lev. XV, Res. 1)

b- Plateia Petra Ateş Sunağı (Roosevelt, 2016: Şek. 5.12)

c- Oluz Höyük Ateş Çukuru (Dönmez, 2018: Fig. 6)

d- Kaunos Demeter Kutsal Alanı Ocak (Bulba, 2019b: Fig. 5)

Levha 35 a- Çayönü Stel (Erim Özdoğan, 2007b: Fig. 45)

b- Nevali Çori Stelli Kült Yapısı (Hauptmann, 2007b: Fig. 8)

c- Gusir Höyük Stelli Yapı (Karul, 2013: 90)

d- Göbeklitepe Stel (Schmidt, 2007b: Fig. 6)

e- Harbetsuvan Stel (Çelik, 2014: Fig. 7)

f- Kurt Tepesi Stel (Çelik, 2014: Fig. 4)

g- Karahan Tepe Stel (Çelik, 2014: Fig. 13)

h- Sefer Tepe Stel (Çelik, 2014: Fig. 17)

ı- Gökçeada Uğurlu Stel (Erdoğu vd., 2021: Fig. 3-6)

j- Ege Gübre Stel (Sağlamtimur ve Ozan, 2012: Res. 9)

Levha 36 a- Edirne/Kırık Köy Menhirler (Kansu, 1969: Res. 8)

b- Edirne/Sülecik Menhirler (Özdoğan, 1982: Res. 28)

c- Edirne/Keremeden Menhirler (Özdoğan, 1982: Res. 29)

d- Ankara/Ilıca Menhir (Kökten, 1947: Res. 1)

e- Kastamonu Menhir (Yükmen, 2003: Res. 4)

Levha 37 a- Kültepe Kaneš Konut Yapısından *Huwaši* (Heffron, 2016: Fig. 2)

b- Kültepe KanešKonut Yapısından*Huwaši* (Heffron, 2016: Fig. 4)

c- Kültepe KanešKonut Yapısından*Huwaši* (Heffron, 2016: Fig. 7)

d- Kültepe Kaneš Mezardan *Huwaši* (Heffron, 2016: Fig. 9)

e- Kahramanmaraş/Karahöyük Açık Alandan *Huwaši*(Darga, 1969: Lev. 1)

f- Beycesultan Yanık Saray'dan Steller (Lloyd ve Mellaart, 1965: Lev. XIXa)

g- Troia VI Kalesi Güney Girişi Kapı Önü Stellerinin Canlandırması (Korfmann, 2012: Res. 442)

Levha 38 a- Altıntepe *Pulušileri* (Özgüç, 1969: Lev. XXVI)

b- Kayalıdere *Pulušileri* (Erdoğan, Erçek ve Şen, 2020: Fig. 10)

c- Yeşilalıç *Puluši* Yuvaları Çizimi (Sevin ve Belli, 1976: Res. 2)

d- Aznavurtepe *Pulušileri* (Konyar, 2022: Fig. 189)

e- Ayanis'ten Seramik Parçası Üzerinde Kazıma Stel Motifi (Çilingiroğlu, 2018: Fig. 1a)

Levha 39 a- Boğazköy Minyatür İdol Stel (Prayon, 1987: Taf. 35a)

b- Boğazköy/Büyükkale İdol (Nauman, 1983: Taf. 9a)

c- Eskişehir/Eski Cami Höyük İdol Stel (Tamsü Polat, 2022: G. 8)

d- Gordion İdoller (Roller, 2012a: Fig. 3a-b)

e- Ovaören/Yassıhöyük İdol (Akçay, 2015: Res. 5)

f- Kırıkkale/Büyükkale Minatyür İdol (Matsumura, 2022: Fig. 3)

g- Kerkenes İdol Stel (Summers, 2021: Pl. 138c)

h- Kerkenes Stel (Summers, 2021: Pl. 141b)

Levha 40 a- Eskişehir/Karaalan Tek İdol Betimi (Tamsü Polat, 2022: G. 2)

b- Midas Vadisi/Alaçan Tek İdol Betimi (Y. Polat, 2019: Fig. 3)

c- Sincan Steli Üzerinde İkiz İdol Betimi (Metin ve Akalın, 2001: Lev. IV)

d- Köhnüş Üçlü İdol Betimi (Berndt Ersöz, 2006: Fig. 66)

e- Midas Kent Üçlü İdol Betimi (Tamsü Polat, 2022: G. 7)

f- Kerkenes İdol Grafitiler (Summers, 2006: Taf. 2b)
Levha 41 a- Termessos Stelleri (F. Işık, 1999: Res. 26)
b- Gerga Stelleri (F. Işık, 1999: Res. 63)
c- Ephesos *Diopet*i (Cook, 1940: Pl. LXVII)
d- Zeytinliada *Baitylos*u (Öztürk, Kavaz Kındığılı ve Güloğlu, 2019: Fig. 4)
e- Larisa *Baitylos*u (Boehlau ve Schefold, 1940: Taf: 34/b)
f- Kaunos *Baitylos*u(Diler, 2017: Res. 4)
g- Alabanda *Baitylos*u (Diler, 2000: Fig. 9)
h- Olba *Baitylos*u(Akçay, 2018: Fig. 95)
Levha 42 a- Klaros *Omphalos*u (Akar Tanrıver, 2009: Lev. XXXIII, 2)
b- Kaunos *Omphalos*ları (Diler, 2006: Fig. 7, 11)
c- Knidos *Omphalos*u (Özgan, 1995: Res. 6)
d- Side *Omphalos*u (Özhanlı, 2014: Fig. 1)
e-Pergamon Sikkesi Üzerinde *Omphalos*(06.01.2022, https://www.wildwinds.com, SNG Tub 2414)
f- Kyzikos Sikkesi Üzerinde *Omphalos* (Wroth, 1892: Pl. VIII, No. 7)
Levha 43 a- I. Argişti Mezarı'ndan Sembolik Basamaklar (Tarhan, 2011: Fig. 14c)
b- Pertek Basamaklı Anıtı (F. Işık, 1999: Res. 17)
c- Midas Kenti Basamaklı Anıtı(Haspels, 1971: Fig. 28)
d- Tekören Basamaklı Anıtı (Claerhout ve Devreker, 2008: 150)
e- Dümrek Basamaklı Anıtı (Tüfekçi Sivas, 1999: Lev. 142a)
f- Köhnüş Basamaklı Anıtı (Tüfekçi Sivas, 1999: Lev. 149)
g- Fındık Basamaklı Anıtı (Haspels, 1971: Fig. 230)
h- Kalehisar Basamaklı Anıtı (Haas, 2002: Abb. 9)
Levha 44 a- Hisarköy Basamaklı Anıtı (Saka, 2019: Res. 15)
b- Tisna Basamaklı Anıtı (Erdan, 2019b: Fig. 107)
c- Koressos Basamaklı Anıtı (Bammer ve Muss, 2006: Abb. 4)
d- Gelenbe Basamaklı Anıtı (Umar, 2006: Res. 71)
e- Çarıklar Basamaklı Anıtı (Ateşlier ve Erdan, 2020: Fig. 21)
f- Antiphellos Basamaklı Anıtı (F. Işık, 1999: Res. 22)
g- Mallos Basamaklı Anıtı (Özcan, 2019: Abb. 4)
h- Beşpınar Basamaklı Anıtı (Baldıran ve Abay, 2013: Fig. 9)
Levha 45 a- Hazine/Analıkız Kapısı Nişleri (Genç ve Konyar, 2019: Res. 2)
b- Van Kalesi Stelli Kaya Nişi (Tarhan, 2011: Fig. 4)

c- Hazine Piri Anıtsal Kaya Nişi (Belli ve Dinçol, 1982: Lev. VIII/1)

d- Yeşilalıç Anıtsal Kaya Nişi (Sevin ve Belli, 1976: Lev. IV/3)

e- Meher Kapı Anıtsal Kaya Nişi (Genç ve Konyar, 2019: Res. 7)

f- Van Kalesi Kaya Nişleri (Tarhan, 2011: Fig. 21)

Levha 46 a- Midas Kenti Bağımsız Tekil Niş (Berndt Ersöz, 2006: Fig. 126)

b- Areyastis Kaya Anıtı, Sembolik Niş (Tüfekçi Sivas, 1999: Lev. 7)

c- Aslankaya Kaya Anıtı, Sembolik Kapı (Tüfekçi Sivas, 1999: Lev. 69)

d- Goridon Ev Nişi (Dusinberre vd., 2019: Fig. 48)

e- Daskyleion'dan Phryg Tapınak Modeli (Ateşlier, 2006: Fig. 1)

Levha 47 a- Pergamon/Molla Mustafa Tepesi Niş (Ateş, 2019a: Abb. 5)

b- Tisna/Sarıkale Tepe Nişler (Tisna Araştırma Arşivi)

c- Ephesos/Peion Dağı Nişler (Ladstätter vd., 2016: 424)

d- Labraunda/Yarık Kaya Niş (Söğüt vd., 2002: Res. 5)

e- Telmessos Nişler (F. Işık, 1999: Res. 6)

f- Termessos Nişler (F. Işık, 1999: Res. 7)

Levha 48 a- Karahisar Nişler (Baldıran ve Abay, 2013: Fig. 10)

b- Olba Kaya Odası ve Nişler (Erten vd., 2010: Res. 1)

c- Amastris/Boztepe Niş (Bağdatlı Çam vd., 2019: Fig. 13)

KISALTMALAR DİZİNİ

AA	: Archäologischer Anzeiger.
Adalya	: Annual of the Suna&Inan Kiraç-Research Institue on Mediterranean Civilizations.
ADerg	: Arkeoloji Dergisi.
AJA	: American Journal of Archaeology.
AJBA	: Australian Journal of Biblical Archaeology.
AM	: Mitteilungen des Deutschen Ärchaeologischen Instituts, Athenische Abteilung.
AmJNum	: American Journal of Numismatics.
AMS	: Asia Minor Studien.
Anadolu/Anatolia	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi.
AnAr	: Anadolu Araştırmaları.
Anatolia Antiqua	: Revue internationale d'archéologie anatolienne.
AncNearEastSt	: Ancient Near Eastern Studies.
Anmed	: Anadolu Akdenizi Arkeoloji haberleri Bülteni.
Anodos	: Studies of Ancient World.
AnSt	: Anatolian Studies.
Anthropos	: Όργανο της Ανθρωπολογικής Εταιρείας Ελλάδος.
ARAMAZD	: Armenian Journal of Near Eastern Studies.
Arkhaia Anatolika	: Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi.
ARMA	: Archaeologia Maeandrica.
ASAE	: Annales du Service des antiquités de l'Egypte.
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı.
AulaOr	: Aula orientalis. Revista de estudios del Proximo Oriente antiguo.
BaM	: Baghdader Mitteilungen.
BASOR	: Bulletin of the American Schools of Oriental Research.
BCH	: Bulletin de correspondance hellénique.
Belleten	: Türk Tarih Kurumu.
BSA	: The Annual of the British School at Athens.
Cedrus	: Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi.

CollAn	: Colloquium Anatolicum.
DOAJ	: Documenta Praehistorica.
Gephyra	: Doğu Akdeniz Bölgesi Eskiçağ Tarihi ve Kültürlerini Araştırma Dergisi.
Hesperia	: Journal of the American School of Classical Studies at Athens.
ICEA	: International Congress of Eurasian Archaeology.
IstMitt	: Istanbuler Mitteilungen.
JAHA	: Journal of Ancient History and Archaeology.
JEA	: The Journal of Egyptian Archaeology.
JHS	: The Journal of Hellenic Studies.
JFieldA	: Journal of Field Archaeology.
JMedA	: Journal of Mediterranean Archaeology.
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı.
KuBA	: Kölner und Bonner Archaeologica
MDOG	: Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin.
MJH	: Mediterranean Journal of Humanities.
Oannes	: Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi.
Olba	: Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Yayınları.
Phaselis	: Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi.
RIA	: Reallexikon der Assyriologie and Near Eastern Archaeology.
RSO	: Rivista degli studi orientali.
SEFAD	: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.
SEL	: Studi epigrafici e linguistici.
SMEA	: Studi micenei ed egeo-anatolici.
TAD	: Türk Arkeoloji Dergisi.
TJSS	: The Journal of Social Science.
TÜBA-AR	: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi.
ZA	: Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie.
Abb.	: Abbildung.
bkz.	: Bakınız.
Çev.	: Çeviren.

dn.	: Dipnot.
Fig.	: Figür.
Foto.	: Fotoğraf.
İÖ	: İsa'dan Önce.
İS	: İsa'dan Sonra.
Kat.No.	: Katalog Numarası.
km	: Kilometre.
Lev.	: Levha.
m	: Metre.
Pl.	: Plate.
Res.	: Resim.
Şek.	: Şekil.
Taf.	: Tafel.
vd.	: ve diğerleri.
Vol.	: Volume.

GİRİŞ

İnanç, modern *Homo sapiens* türünün geliştirdiği bilişsel ve davranışsal beceriler sonucunda ortaya çıkan ve günümüze değin süregelen, içinde ahlak, sanat ve adalet gibi pek çok prensip barındıran toplumsal bir kavramdır. Bu nedenle "ilkel" addedilen dinler dahi uzun bir süreçte gelişim gösteren, karmaşık inanışlardır[1]. İlkel inançların temelinde büyük bir bilinmezlik içeren ölüm ve dolayısıyla ruh, neslin devamlılığını sağlayan "doğurgan" ana yani kadın, hayatta kalmak için gereksinim duyulan ya da başa çıkılamadığı için korkulan doğa bulunur. Böylece insanlar içinde bulundukları dönemlere, yaşadıkları coğrafyaya, toplumsal yaşam biçimlerine, yönetim şekillerine ve etkileşimde bulundukları kültürlere göre bu sayılan unsurlar çerçevesinde farklı inanç sistemleri ortaya koymuşlardır.

İnsanlar farklı inanç sistemlerini benimsemiş olsa da insanüstü güçlere sahip varlıklar şeklinde tanımlanan "tanrı" kavramının dönemler boyunca son derece yavaş bir gelişim gösterdiği söylenir. Bilincin ve bilginin evren ile doğanın sınırsızlığını kavramaya yeterli olmadığı dönemlerde, insanların doğaüstü güçlerle kendisi arasında eşit bir denge bulunduğunu düşündüğü; ancak insanların içinde yaşadıkları dünyaya ve doğaya dair bilgileri arttıkça, kendilerinin bu sınırları belli olmayan düzen karşısında ne denli güçsüz olduklarını kavradığı ve doğaüstü varlıkları yani tanrıları ön plana çıkarttıkları ileri sürülür[2]. İşte tanrı ya da tanrıça şeklinde adlandırılan bu doğaüstü güçler Prehistorik Dönemlerden itibaren insan, hayvan, ağaç, bitki, dağ, taş, güneş, ay, yıldız gibi çeşitli biçimlerde karşımıza çıkmaktadır.

Tez çalışmamızda ilahi gücün yeryüzündeki temsil biçimlerinden biri olan anikonizm konu edinilmiştir. Özünde ilham ve ilahi güce sahip olduğuna inanılan dağlık ve ormanlık alanlar, su ve ateş gibi elementler, insan eliyle şekillendirilmemiş ya da kabaca işlenmiş; ancak figür haline getirilmemiş nesneler çalışmamız kapsamında değerlendirilecektir. Çalışmamızın ana konusunun coğrafi sınırlarını, daha önce anikonizm hakkında detaylı ve bütüncül bir çalışma yapılmayan Anadolu oluşturmaktadır.

Geniş bir coğrafyaya sahip olan Anadolu'nun aynı zamanda Prehistorik Dönemlerden itibaren pek çok farklı kültüre ev sahipliği yapması nedeniyle, tez çalışmamıza tarihsel sınırlandırma getirilmesi gerekli görülmüştür. Bu nedenle tarihsel kapsama, Roma

[1] Günaltay, 2016: 108.
[2] Frazer, 2020: 32-33.

İmparatorluk Dönemi dışarıda bırakılarak, konuyla ilgili çok sayıda arkeolojik bulgunun belirlendiği İÖ 1. binyıl (İÖ 1000-İÖ 30) dahil edilmiştir.

Tez konumuzun Anadolu gibi geniş bir coğrafyayı konu alması ve Anadolu'da bugüne kadar yapılan çalışmalarda anikonik olarak tanımlanan bulguların kısıtlı olması, hem bulgulara ulaşma aşamasında hem de elde edilen bulgulardan hangilerinin anikonik olarak tanımlanması gerektiği konusunda birtakım sorunlar yaşanmasına sebep olmuştur. Bu sorunlar Yakındoğu, Ege ve İran gibi bölgelerde anikonizmi konu alan çalışmaların irdelenmesiyle giderilmeye çalışılmıştır. Bu noktada yayınlardan bazılarının Tevrat ve İncil alanında uzmanlaşan araştırmacılar tarafından kaleme alınması, bir diğer sorundur. Ancak anikonizmle ilgili çok fazla çalışmanın bulunmaması ve bu yayınlardaki bilgilerin arkeolojik çalışmalardan örneklerle harmanlanması, kaynak olarak kullanılmalarını gerektirmiştir.

Çalışmamıza, anikonizm teriminin tam manasıyla ne olduğunun ve nerelerde kullanıldığının anlaşılması için çeşitli bilim dallarına ait ansiklopedi ve sözlüklerin taramasıyla başlanmıştır. Böylelikle tezin ilk bölümünde din, tarih, sanat, antropoloji ve arkeoloji gibi farklı bilim dallarından araştırmacılar tarafından yapılan anikonizm tanımlamalarına yer verilmiştir. Aynı bölüm içinde modern arkeoloji bilimi çerçevesinde bugüne kadar Antik Yunan, Girit, Kıbrıs, İsrail, Filistin, Suriye, Arap Yarımadası, İran, Mısır ve Anadolu gibi farklı kültürlerde anikonizmi konu alan çalışmalar, araştırma tarihçesi kapsamında irdelenmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde anikonizmin kökeni ve gelişiminin ortaya konulabilmesi adına, ilkin bu tapınım biçimiyle benzer özellikler taşıyan ve çeşitli araştırmacıların ilk din addettiği Totemizm, Animizm, Fetişizm, Şamanizm, Ata Kültü, Natürizm ve İlk Monoteizm hakkında bilgiler verilmiştir. Ardından İÖ 6. yüzyıl doğa filozofu Thales ile başlayan, evrenin ilk ilkesini (*arkhe*) ve dolayısıyla yaratıcıyı akılcı ve bilimsel bilgiler doğrultusunda kavrama anlayışıyla geliştirilen felsefi görüşler değerlendirilmiştir. Buna göre doğa filozofları ve ardılları, ilk töze doğal elementleri ya da sonsuzluk, sınırsızlık gibi kavramları yerleştirmişlerdir. Ayrıca bu bölümde özellikle Antik Yunan kaynaklarındaki anikonik tapınıma gönderme yapan pasajların değerlendirmesi yapılmıştır.

Tezin üçüncü bölümünde Anadolu'nun yakın çevresinde günümüze kadar yapılan arkeolojik ve epigrafik çalışmalar dahilinde, anikonizm kapsamında değerlendirilen veriler ortaya konulmuştur. Mezopotamya, Arap Yarımadası, Doğu Akdeniz, Ege ve Batı Asya bölgelerindeki pek çok kültürde tespit edilen taş, stel, sütun, sunak, taht, ağaç, ahşap direk, *baitylos, omphalos*, ocak, ateş altarı gibi bulgular, anikonik nesnelerin çeşitliliğini gözler önüne serer. Çalışmamızda Antik Dönem'de Anadolu'yla etkileşim içinde olduğunu bildiğimiz çevre kültürlerdeki anikonizm örneklerine yer verilmesi, Anadolu Coğrafyası özelinde yapmış olduğumuz bu çalışmayı destekleyerek çalışmamızın geliştirilmesine dayanak sağlamıştır.

Dördüncü ve beşinci bölümler ise çalışmamızın ana konusunu meydana getirmektedir. Dördüncü bölümde Anadolu'da anikonik tapınım kapsamında değerlendirilebilecek alanlar, elementler ve nesneler ayrı alt başlıklarda ele alınmıştır. Tapınım alanları içinde dağ, mağara ve orman/ağaç, tapınım elementleri içinde su ve ateş, tapınım nesneleri içinde stel, *baitylos, omphalos*, ahşap direk/*xoanon*, basamaklı anıt ve niş anikonizmle bağlantısı üzerinden değerlendirilmiştir. Detaylı bir biçimde açıklanan bu alan, element ve nesnelerin Anadolu'da belirlendiği merkezler de ilgili alt başlıklar içinde verilmiştir.

Çalışmanın ana başlıklarından birini meydana getiren beşinci bölümde, bugüne kadar Anadolu'da yürütülen arkeolojik kazı, yüzey araştırması ve müze kurtarma kazılarıyla tespit edilenkutsal alanlar ve tapınımda kullanılan nesneler irdelenerek, içlerinde anikonizmle ilişkilendirilebilecek olanları Anadolu'daki kültür bölgelerine göre alt başlıklar halinde sıralanarak örneklendirilmiştir.

Beşinci bölüm içinde değerlendirilen merkezler Troas'ta Tenedos, Smintheion ve Antandros; Mysia'da Arktonnesos Yarımadası, Daskyleion, Adramytteion ve Pergamon; Aiolis'te Aigai, Tisna, Neonteikhos ve Larisa; Ionia'da Phokaia, Smyrna, Erythrai, Klazomenai, Teos, Khios, Kolophon, Klaros, Metropolis, Ephesos, Kuşadası, Samos, Miletos ve Magnesia; Lydia'da Gelenbe, Plateia Petra ve Saittai/Sidas Kale; Phrygia'da Goridon, Pessinus, Midas Kenti, Fındık/Asar Kaya, Köhnüş, Boğazköy, Kerkenes/Pteria, Aizanoi, Hierapolis ve Eumenia; Karia'da Tralleis, Nysa, Alabanda, Alinda, Gerga, Latmos, Dağlık Amyzon, Labraunda, Pedasa, Keramos, Knidos ve Kaunos; Lykia'da Tlos, Letoon, Ksanthos, Patara, Antiphellos ve Arykanda; Pamphylia'da Perge; Pisidia'da Prostanna, Mallos, Tymbriada, Sagalassos, Kremna, Olbasa, Termessos ve Selge; Lykaonia'da Beyşehir ve Seydişehir, Bozkır;Kilikia'da Olba; Kappadokia'da Ovaören/Yassıhöyük ve

Mazaka; Paphlagonia'da Amastris; Urartu'da Altıntepe, Van Kalesi, Madavank, Toprakkale, Aznavurtepe ve Kayalıdere'dir. Bu bölümde, merkezlere göre ayrı başlıklar altında sıralanarak açıklanan Anadolu'daki örneklerin daha iyi anlaşılabilmesi için resimler metin içinde verilmiştir.

Metin içinde geçen merkezler arasında Tisna Sarıkale/Kocakale Tepe, Pergamon Kapıkaya ve Labraunda Yarık Kaya örneklerinde olduğu gibi araştırmacılar tarafından özel isimlerle anılanlar, bu özel isimlerle birlikte kullanılmıştır. Bunların dışında özel isim verilmeyen merkezler yalnızca kent isimleriyle anılmıştır.

Tez çalışması metin kısmının ardından tablo, harita ve levhalarla desteklenmiştir. Öncelikle Anadolu'da anikonik tapınım nesneleri kapsamında belirlediğimiz stel, *baitylos, omphalos, xoanon*, basamaklı anıt ve nişlerin ele geçtiği merkezler dönem, bölge ve benzerlik kıstasları göz önüne alınarak bir tablo halinde sıralanmıştır. Sonrasında Anadolu'da stel, *baitylos, omphalos, xoanon*, basamaklı anıt ve nişlerin tespit edildiği merkezleri gösteren altı farklı harita hazırlanmıştır. Ardından tezin üçüncü ve dördüncü bölümlerinde ele alınan, Anadolu'nun yakın çevresinde ve Anadolu'daki anikonik unsurlara ait resimler levhalar bölümüne yerleştirilmiştir.

Tez kapsamına aldığımız yukarıda açıklanan tüm bölümlerin birlikte değerlendirilmesi neticesinde tezin tartışma ve sonuç kısmı oluşturulmuştur.Bu bölümde anikonizmin tam olarak ne olduğu, ne zaman ortaya çıktığı, hangi bölgelerde ne şekilde görüldüğü ve insanları bu tapınım biçimini benimsemeye hangi etmenlerin itmiş olabileceği gibi sorunlara cevap bulunmaya çalışılmıştır.

1. BÖLÜM

1. ANİKONİZMİN TANIMI VE ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

İnsanın doğumu, ölümü, doğanın oluşumu, mevsim döngüleri, yıldırım düşmesi, yağmur, sel, kuraklık ve deprem gibi olaylar ile tüm bunları yaratan güç hakkındaki bilinmezlik ve gizem, insanda korkuya yol açmıştır. Bu korku, inanç konusunda çeşitli düşüncelerin oluşmasına neden olmuştur. Böylelikle insanın var oluşundan itibaren farklı uygulamaları bünyesinde barındıran birçok inanç, din ve bunlara bağlı sayısız ilahi varlık ortaya çıkmıştır.

İlahi varlıklar (tanrı/tanrıçalar), içinde bulunulan coğrafyaya, kültüre ve dönemlere göre farklı isimler almış olsalar da temelde insanların hayatta kalma, neslini devam ettirme, korunma ve ölüm gibi kaygıları etrafında şekillenmişlerdir. İnsanların inandıkları ve ibadet ettikleri bu ilahi varlıkları kimi zaman doğa unsurlarıyla, kimi zaman sembollerle, kimi zaman ise hayvan ya da insan formuyla tasavvur ve tasvir ettiği anlaşılmaktadır. Çalışmamızın konusunu oluşturan anikonizm, en erken inanç sistemlerinden itibaren bilinen bu tasavvur ve tasvir biçimlerinden biridir.

Bugüne kadar yapılan araştırmalar neticesinde, İS 2-3. yüzyıllar arasında ilk kez kullanıldığı anlaşılan anikonizm teriminin arkeoloji bilimi çerçevesinde tanımlanması ve bu konu hakkında detaylı çalışmaların gerçekleşmesi 19. yüzyılın sonlarını bulmuştur. Söz konusu tarihten günümüze kadar anikonizmle ilgili farklı coğrafyalardaki Antik Dönem uygarlıklarını konu alan pek çok kitap ve makale yayımlanmıştır. Ayrıca 18. yüzyıl sonlarından itibaren yeryüzünde görülen ilk dinler konusunda çalışmalar gerçekleştiren bilim insanlarının, bu dinlerdeki ibadet biçimleri hakkında ortaya koydukları verilerin anikonizmden izler taşıması, söz konusu araştırmacıların yayınlarının da irdelenmesini gerekli kılmıştır. Bu nedenle çalışmamızın bu bölümünde söz konusu yayınlar dikkate alınarak anikonizmin tanımı ve araştırma tarihçesi üzerinde durulacaktır.

Anikonik sözcüğünün kökeni, erken dönem Yunan inancında anikonizmin var olduğunun bilinmesi nedeniyle Antik Yunan metinlerinde aranır. Ancak yapılan araştırmalar sonucunda Antik Yunan metinlerinde bu terimi karşılayan herhangi bir sözcük bulunmadığı

görülür[3]. Söz konusu terim ilk kez, İS 2-3. yüzyıllar arasında yaşamış olan İskenderiyeli Hıristiyan yazar Klement (Titus Flavius Klemens) tarafından, tanrının herhangi bir figürle temsil edilemeyeceğini karşılayan Yunanca "*aneikoniston*" kelimesiyle kullanılmıştır[4]. Klement, *Stromata*[5] ve *Protrepticus*[6] adlı eserlerinde tanrıların herhangi bir figür halini almasından önce sütun, silah, taş, ahşap, nehir gibi unsurlarla temsil edildiğini ve bu nedenle de bu unsurlara saygı gösterisinde bulunulduğunu ortaya koyan pasajlara yer verir.

Modern bilim literatürü dikkate alındığında, başlangıçta sadece Antik Yunan dini terminolojisi için kullanıldığı anlaşılan anikonik terimi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem Budizm, Hinduizm, Taoizm ve Şintoizm gibi dinlerin[7] hem de arkeoloji, tarih ve antropoloji gibi farklı bilim dallarının literatürüne girmiştir[8]. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde din ve sanatla ilgili temel yayınlarda, din ansiklopedilerinde, sanat kitapçıklarında ve tarih sözlüklerinde anikonik sözcüğüne yer verilmeye başlanması, bu terimin kullanımının yaygınlaştığının bir göstergesidir. 20. yüzyılın sonlarında ise söz konusu terim, din bilimlerine ait teknik bir ifade olarak kabul edilmiş ve özellikle Antik Dönem dinleri hakkında uzmanlaşan arkeologlar tarafından irdelenmiştir[9].

Anikonik terimi modern bilimde ilk kez, 1864 yılında Alman arkeolog J. A. Overbeck tarafından yayımlanan "*Über das Cultusobjekt bei den Griechen in seinen ältesten Gestaltungen*" adlı makalede, Eski Yunan, Roma ve İtalya'daki, insan eliyle yapılmamış, insan formunda olmayan, doğal tanrı temsillerinin bulunduğu, ikonsuz erken tapınım evresi için kullanılır[10]. Yunan kültürünün erken evrelerinde tanrının insan formuna indirgenemeyecek kadar derin bir anlama sahip olduğunu düşünen Overbeck, tanrının ilkin hiçbir işlem görmemiş ağaç ve taşta algılandığını, daha sonra bu doğal kült nesnelerinin işlenmesiyle oluşturulan direk, sütun, *xoanon*, stel, piramit gibi nesnelere kutsallığın aktarıldığını ileri sürer[11]. Araştırmacı bu erken dönemi tanımlamak için, dini anlam taşıyan sanat eserlerini karşılayan Yunanca *eikon* (şekil, görüntü, resim, suret, tasvir) kelimesinin önüne bir olumsuzluk ön eki olan *an* ekini getirilmesiyle oluşturulan *anikonischen*

[3] Gaifman, 2012: 19.
[4]Clem. Strom. 1.24.163.6; Gaifman, 2012: 18-20; Doak, 2015: 27; Aktor, 2020: 98.
[5] Clem. Strom. 1.24.164.3.
[6] Clem. Protr.: 4.1, 4.2.
[7] Aktor, 2020: 97.
[8]Berlejung, 2009: 1211; Gaifman, 2010a: 67.
[9] Gaifman, 2017: 337.
[10]Overbeck, 1864: 125.
[11]Overbeck, 1864: 125, 139-140.

(anikonik) ve *anikonismus (anikonizm)* kelimelerini kullanmıştır[12]. Anikonik dönemin bitişinde ise, tanrıların insan şeklinde gösterildiği "ikonik" dönemin başladığı belirtilir[13].

Din ve klasik filoloji alanlarında uzmanlaşan B. Gladigow, 1988 yılında yayımlanan dini terimlerin açıklandığı *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe* adlı kitapta kaleme aldığı "*Anikonische Kulte*" maddesinde, özellikle insan biçimli figürlerin tapınım aracı olarak kullanılmadığı inançları anikonik kült şeklinde tanımlar ve bu kültlerin erken dönem inanışlarıyla ya da belirli kültür bölgelerinde benimsenen birtakım özel geleneklerle ilişkili olabileceği üzerinde durur. Gladigow'a göre politeist (çok tanrılı) dinlerin pek çoğunda işlenmemiş ya da yarı işlenmiş taşlar, dikilitaşlar, sütunlar ve silahlar gibi insan biçimli olmayan kült nesnelerine ibadet edilmektedir. Ayrıca erken inanışları temsil ettiği düşüncesi nedeniyle anikonik kültlerin, dönemler içerisinde herhangi bir değer kaybı yaşamadan saygı görmeye devam ettiği de belirtilir[14].

Anikonizm terimi bilimsel makaleler ve kitaplar haricinde 2000'li yıllarda yayımlanan ansiklopedi ve sözlüklerde tanımlanmaya başlanmıştır. Örneğin 2006 yılında basılan *Britannica Encyclopedia of World Religions* isimli eserdeki "*Aniconism*" maddesinde, "ikonik dini figürlerin karşıt anlamlısı" şeklinde basit ve kısa bir tanımlamaya yer verilmiştir[15]. 2009 yılında basılan *Encyclopedia of the Bible and Its Reception 1*'adlı çalışmada ise "*Aniconism*" alt başlıklara ayrılarak hem genel olarak tanımlanmış, hem de arkeoloji, Eski Ahit, Yahudilik ve İslam'daki karşılıkları irdelenmiştir. Bu yayına göre anikonizm arkeolojide, tanrının insan ya da hayvan formundaki gösteriminin yerine, dikilitaşlar ya da işlenmemiş nesneler şeklinde tapınım görmesi olarak açıklanabilir. Ayrıca bu çalışmada anikonizmin kökenini konu alan bir alt başlığa da yer verilmiştir[16]. Tarihi bahçe bitkileri ve bahçecilik üzerine yazılan Osmanlı Türkçesi sözlüğüne dahil edilen anikonik sözcüğü, "*Heykellerden önce ağaç kütüklerinden yapılan putlara tapıldığı devre arkeologlarca verilen isim.*" şeklinde açıklanmıştır[17]. Antropolojide ise insanların figürlere yönelik ibadet biçiminden önce kayalar, ağaçlar ve su kaynakları gibi insan eliyle yapılmamış nesnelere ibadet edilen bir dini sistemi benimsedikleri belirtilerek, bu sistem "anikonik" olarak adlandırmıştır[18]. Doğrudan anikonizm terimini tanımlayan ansiklopediler

[12]Overbeck, 1864: 125, 170; Gaifman, 2017: 336-337.
[13]Overbeck, 1864: 171; Doak, 2015: 28.
[14]Gladikow, 1988: 472.
[15] Britannica Encyclopedia of World Religions, 200657, "Aniconism"..
[16] Berlejung, 2009.
[17] Dağlı, 2014: 41, "Anikonik".
[18] Bevan, 1940: 13.

haricinde, dini semboller sözlüklerinde balta, daire, ateş, boynuz, ağaç, kütük, taş, sütun, *phallos, omphalos*, kalkan ve yıldız gibi farklı dinlerde kullanılan anikonik imgelerin açıklandığı da görülmektedir[19].

Anikonik tapınımda hem dini ritüellerde hem de tanrı temsillerinde görsel anlamda figüratif imgelere yer verilmemesi anikonizm teriminin, kendisiyle eş anlamlı gibi görünen ancak aynı anlamı karşılamayan ikonoklazm (ikonaların kaldırılması ya da yok edilmesi), ikonofobia (ikona karşıtlığı) ya da anti idolizm (ikonolara karşı bilinçli düşmanlık) gibi terimlerle karıştırılmasına neden olmaktadır. Ancak bu terimler ile anikonizm arasında ciddi bir ayrım söz konusudur. Çünkü anikonizmde herhangi bir yasaklama olmamasına rağmen insan ya da hayvan şeklindeki tanrı görüntüleri yer almazken; ikonoklazm, ikonofobia ve anti idolizmde bilinçli, programlı ve dayatmacı bir yasaklama mevcuttur.

Dinde dayatmacı bir şekilde ikonografik tapınımın yasaklanmasının örnekleri Yahudilik ve Müslümanlık gibi semavi dinlerde görülür. Yahudiliğin erken evrelerinde tanrısal figürlere yönelik katı bir yasaklama bulunmamakla birlikte, olasılıkla Antik Dönem geleneklerinin bir sonucu olarak ikonografik tapınım eğilimi söz konusu değildir. Ancak özellikle pagan inançların benimsendiği yakın çevredeki Babil ve Mısır gibi kültürlerle yaşanan ilişkiler neticesinde, söz konusu kültürlere ait tanrıların ve bu tanrılara ait figüratif gösterimlerin Yahudiler tarafından tanınmaya başlanmasıyla, dinin saf kalabilmesi adına öncelikle yabancı kültürlere ait tanrı figürleri, sonrasında ise kendi tanrıları olan Yhvh'in figürleri yasaklanmıştır[20].

İslamiyet öncesindeki Antik Dönem Arap Yarımadası kültürlerinde, Erken İsrail toplumuna benzer şekilde anikonik tapınım eğiliminin bulunduğu görülür. Ardından Müslümanlığın kabul edilmesiyle beraber, putlara tapınım yasaklanmıştır[21]. Benzer iki örnekten yola çıkarak bazı araştırmacılar, Antik Dönem'de anikonik tapınımı benimseyen kültürlerin, daha sonraki dini inançlarında tanrı figürlerini yasaklamaya yönelik tutum sergiledikleri görüşünü ileri sürerler[22]. Ancak bazı araştırmacılar sadece tanrıyı temsil eden herhangi bir figürün kullanılmayışı ile bilinçli bir biçimde tanrı figürünün reddedilmesi arasında büyük bir ayrım bulunduğunu dile getirirler. Böylelikle anikonizm ile ikonoklazm/ikonofobia/anti idolizm kavramlarının birbiri içinde değerlendirilemeyeceği ve

[19] Cooper, 1978; Cirlot, 2001; Gardin ve Olorenshaw, 2019.
[20] Mettinger, 1995: 14-17, 24-25; Berlejung, 2009: 1210, 1212-1213.
[21] Mettinger, 1995: 77-78.
[22] Mettinger, 1995: 16.

bu iki farklı kavramın geleneksel anlamda birbirinin devamı olmasının mümkün görünmediği anlaşılır[23].

Anikonizm ile ilgili temel tanımların yapıldığı yukarıda sayılan kaynakların haricinde, Antik Yunan[24], Girit[25], Kıbrıs[26], İsrail[27], Filistin[28], Suriye[29], Arap Yarımadası[30]İran[31], Mısır[32] ve Anadolu'da[33] bu konu hakkındayapılan derinlemesine araştırmaların ve arkeolojik materyallerin sunulduğu yayınlar da bulunmaktadır. Söz konusu yayınlar, anikonizmin farklı coğrafyalardaki Antik Dönem uygarlıklarında hangi kültlerdeki, hangi tanrılarda benimsendiğini ve ne şekilde uygulandığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu nedenle anikonizmin araştırma tarihçesini anlaşılır bir biçimde ortaya koymak için, bahsedilen çalışmaların konu edindiği bölgelere göre sıralanarak açıklanması yerinde olacaktır.

Antik Yunan, Anadolu ve Yakın Doğu uyarlıkları üzerine çalışmaları bulunan L. R. Farnell'in 1896 yılında yayımlanan *The Cults of the Greek States* adlı kitabının birinci cildinin "*The Aniconic Age*" başlıklı ilk bölümü, Yunan dinindeki anikonik tapınım hakkında bilgi verir. Araştırmacı söz konusu bölümde, Yunan dininin erken evresinde tanrı temsili olarak taş ve ağaç kullanıldığını anlatır. Ayrıca yine birinci cildin Zeus ve Hera kültlerini konu alan bölümlerinde, söz konusu tanrıların anikonik temsillerinden bahseder[34].

Minos ve Miken uygarlıkları üzerine çalışmaları bulunan arkeolog A. J. Evans, 1901 yılında basılan *Mycenaean Tree and Pillar Cult an its Mediterranean Relations* başlıklı kitabında, Yunan kültüründeki anikonizmi konu edinmiştir. Ayrıca kitap içindeki bölümlerde anikonik tapınıma sahip Yunan tanrılarına ve bu tanrıların *baitylos*, *omphalos*, dikilitaş, ağaç ve *xoanon* gibi anikonik temsillerine yer verilmiştir[35].

[23] Keel,1977: 44; Mettinger, 1995: 16-17.
[24]Overbeck, 1864; Farnell, 1896; Gaifman, 2010 a; Gaifman, 2010 b; Gaifman, 2012; Gaifman, 2013; Gaifman, 2017.
[25] Evans, 1901.
[26] Zeman, 2008.
[27] Mettinger, 1979; Mettinger, 1994; Mettinger, 1995; Mettinger, 1997; Doak, 2015.
[28] Mettinger, 1995; Doak, 2015.
[29] Mettinger, 1995; Doak, 2015.
[30] Healey, 2001.
[31] Jettmar, 1986; Shenkar, 2008; Shenkar, 2014: 175-179; Shenkar, 2017.
[32] Wainwright, 1928; Wainwright, 1930; Podemann Sørensen, 2017.
[33] Darga, 1969; Mettinger, 1995: 129-130; Carstens, 2008; Heffron, 2016; Cammarosano, 2019.
[34] Farnell, 1896: 102-103, 205-206.
[35] Evans, 1901.

Antik Yunan dini, özellikle de Zeus kültü alanındaki çalışmalarıyla tanınan arkeolog A. B. Cook'un *Zeus: A Study in Ancient Religion* adlı 1914, 1925 ve 1940 yıllarında olmak üzere farklı tarihlerde yayımlanan üç ciltlik kitaplarında, Zeus epitetlerine ait kültler, Zeus ile ilişkili diğer tanrılara ait kültler ve bu kültlerde kullanılan tapınım nesneleri ayrıntılı bir biçimde irdelenmiştir. Bu çalışmada özellikle Zeus'a atfedilen söz konusu tapınım nesneleri arasında sayılan güneş, *baitylos, omphalos* ve sütun gibi anikonik temsiller çalışmanın önemli bir bölümünü oluşturur[36].

Filozof ve Hellenistik dünya tarihçisi E. Bevan'ın 1940 yılında yayımlanan *Holy Images An Inquiry into Idolatry and Image-Worship in Ancient Paganism and in Christianity* adlı kitabının birinci bölümünde, tapınımda kullanılan anikonik objeler konusuna yer verilir. Çalışmada tanrı temsillerinin insan ya da hayvan gibi herhangi bir şekle benzetilmesine ihtiyaç bulunmadığı, bunun yerine araştırmacılar tarafından fetiş olarak da adlandırılan şekillendirilmemiş taş ya da ağaç gibi doğa unsurlarının tanrıyı maddesel alamda ifade ettiği tapınım modeli anikonik olarak adlandırılır. Bu tapınım modelinin Paleolitik Dönem'den Antik Yunan ve Roma Dönemi içlerine kadar devam ettiği antik metinlerden örneklerle ortaya konur. Ayrıca anikonik objelerin Paleolitik Dönem'de dahi tek tapınım modeli olmadığı, ikonik temsillerin de söz konusu dönemden itibaren kullanıldığı belirtilir[37].

Antik Yunan tanrıçaları üzerine çalışmaları bulunan arkeolog K. Zeman, 2008 yılında yayımlanan "*The Aegean Origin of the Aniconic Cult of Aphrodite in Paphos"* başlıklı makalesinde, Kıbrıs'ta yer alan Paphos antik kentindeki Geç Tunç Çağı'ndan İS 4. yüzyıla kadar kullanıldığı bilinen Aphrodite kutsal alanı ve bu alandaki Aphrodite kült uygulamaları hakkında bilgi verir. Çalışmada, Aphrodite'nin Paphos'taki bu kutsal alanda her daim anikonik bir kült objesiyle temsil edildiği belirtilir. *Baitylos* şeklinde adlandırılan konik formlu anikonik taşın, tanrıçanın gücüne sahip olduğuna inanıldığı söylenir[38].

Antik Yunan dinindeki anikonik tapınımla ilgili kapsamlı çalışmalar gerçekleştiren bilim insanlarından biri klasik arkeolog M. Gaifman'dır. Gaifman'ın 2012 yılında basılan *Aniconism in Greek Antiquity* adlı kitabı, konuyla ilgili önde gelen yayınlar arasında sayılır[39]. Ayrıca araştırmacının *"The Aniconic Image of the Roman Near East"*[40],

[36] Cook, 1914; Cook, 1925; Cook, 1940.
[37] Bevan, 1940.
[38] Zeman, 2008.
[39] Gaifman, 2012.

"Aniconism and the Notion of the Primitive in Greek Antiquity"[41], "*Pausanias and modern perceptions of primordial Greeks"*[42], *"Stones, sacred"*[43] *ve "Aniconism: definitions, examples anc comparative perspectives"*[44] başlıklı anikonizmi konu alan dikkate değer makaleleri bulunmaktadır.

Gaifman çalışmalarında anikonik terimini, ilahi gücün varlığının herhangi bir figüratif temsile ihtiyaç duymadan bir nesnede, bir anıtta ya da bir sembolde bulunduğuna inanılması şeklinde açıklar. Bu nedenle anikonizmde, dini törenlerde tanrı figürlerine yer verilmediğini ve tapınak yapısına ihtiyaç bulunmadığını belirtir. Antik Yunan ve Roma kültüründe kaba ya da şekillendirilmiş, sabit ya da taşınabilir pek çok taşa kutsal bir anlam yüklendiği üzerinde duran araştırmacı, bu kutsal taşlara örnek olarak Delphi'deki Omphalos'u, Eros'un şekilsiz taşını, Kybele'nin siyah taşını ve *baitylos*ları gösterir. Anikonik tapınımı arkeolojik verilerle destekleyen Gaifman ayrıca, konik formlu bir taşla temsil edilen Paphos Aphrodite kültünden, sütunla temsil edilen Zeus kültünden, kayaya oyulmuş boş ikili tahtla temsil edilen Khalki'deki Zeus ve Hekate kültünden, *herme*lerden, menhirlerden, Mısır tanrısı Osiris'in kültündeki *Djed-pillar* temsilinden ve İran'daki açık hava tapınım alanlarındaki ateş sunaklarından bahseder. Bunun yanı sıra tek tanrılı dinler olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlıktaki tanrı figürlerine bakış açısı ile anikonik anlayışı karşılaştırır[45].

Din üzerine çalışmalar yapan ve Eski Ahit (Tanah) konusunda uzmanlığı bulunan T. Mettinger, 1995 yılında basılan *No Graven Image? Israelite Aniconism in Its Ancient Near Eastern Context* adlı kitabında, anikonizm terimini yorumlamış ve bu tapınım modelini kendi içerisinde iki başlık altında değerlendirmiştir. Kitapta öncelikle İsrail coğrafyasındaki anikonik tapınım üzerinde durulmuştur. Sonrasında Mezopotamya, Mısır, Nebati, İslam öncesi Arabistan, Fenike, Suriye ve Anadolu topraklarında anikonik tapınıma işaret eden veriler ortaya koyularak, söz konusu tapınım şeklinin oldukça geniş bir coğrafyada kendine yer buluğu kanıtlanmıştır[46]. Araştırmacının ayrıca yine İsrail anikonizmini konu alan "*The veto on images and the aniconic God in ancient Israel"*[47]*, "Aniconism: a West Semitic*

[40] Gaifman, 2008.
[41] Gaifman, 2010a.
[42] Gaifman, 2010b.
[43] Gaifman, 2013.
[44] Gaifman, 2017.
[45] Gaifman, 2013; Gaifman, 2017.
[46] Mettinger, 1995.
[47] Mettinger, 1979.

context for the Israelite phenomenon?"[48]"*Israelite Aniconism: Developments and Origins*"[49] ve *"The Absence of Images:The Problem of the Aniconic Cult at Gades and ıts Religio-Historical Background*"[50] başlıklı makalelerinde tüm bu konular ayrıntılı biçimde ele alınır.

Mettinger, tanrının insan ya da hayvan biçimli temsilinin bulunmadığı anikonik semboller ya da kutsal boşlukla ilgili kültleri anikonizm şeklinde tanımlamıştır. Bu nedenle anikonizmi maddesel anikonizm ve boşluk anikonizmi şeklinde ikiye ayırır. Bu ayrım birinde somut bir kült nesnesine, diğerinde ise soyut kutsal bir boşluğa yönelik tapınım gerçekleşmesinden ileri gelmektedir. Ayrıca Mettinger, dinsel ikonografisi anikonik özellikler göstermesine rağmen anikonik şeklinde tanımlanması için yeterli veri bulunmayan tapınım uygulamaları için "anikonik eğilim" adlandırmasını yapmıştır. Araştırmacı anikonik terimini, tanrı kavramının biçimsel anlamda farklı bir türde gösterilmesi şeklinde yorumladığını ve hiçbir zaman anikonik temsillerin ikonik temsillerden daha kutsal olduğunu iddia etmediğini belirtir[51].

Mettinger'e göre maddesel anikonizm, işlenmemiş taşlar, *baitylos*lar, ağaçlar, içinde dikili taş bulunan nişler, *phallos*lar, sunaklar gibi çeşitli kült nesneleri etrafında şekillenmektedir.Boşluk anikonizmi ise boş tahtlar, boş kült arabaları, binicisi olmayan eğerli atlar, boş nişler ve sonsuzluğa uzanan basamaklı sunaklar gibi kutsal boşlukla ilişkili anikonik uygulamalardır. Mettinger'in ortaya koyduğu boşluk anikonizmi kavramı, sadece tanrının varlığını içinde bulundurduğuna inanılan boş bir alanı değil, aynı zamanda üzerinde tanrının oturduğuna inanılan boş bir tahtı ya da boş bir kült arabasını da karşılamaktadır. "Akılsal ikonografi" şeklinde adlandırılan bu durum, tanrının söz konusu boşlukta var olduğuna zihnen inanılmasıdır[52]. Tanrıya ait fiziksel herhangi bir görüntüye ihtiyaç duyulmadan zihnen var olduğuna inanılması, sonraki dönemlerde tanrı tasvirlerinin yasaklanmasına zemin hazırlamış olmalıdır. Ancak bu yasaklama durumunun yukarıda bahsedildiği gibi anti idolizm şeklinde adlandırılması daha uygun görülmüştür[53].

[48] Mettinger, 1994.
[49] Mettinger, 1997.
[50] Mettinger, 2004.
[51]Mettinger, 1995: 19.
[52]Mettinger, 1995: 19-20.
[53]Berlejung, 2009: 1210-1215.

Mettinger, anikonizmin bazı kültürlerde göçebelikle ilişkili olduğunu düşünür[54]. Yerleşik yaşama geçilip, kalıcı konutlarla birlikte kalıcı büyük boyutlu yapılar inşa edildiğinde kutsal alanlar ve tanrı yerine koyulan nesneler de değişime uğramış ve ikonik karakter kazanmış olmalıdır. Göçebeliğin yanı sıra kırsalda yerleşik yaşayan topluluklarda da anikonizm ön plana çıkar. Buna göre polis kimliğine sahip büyük merkez kentlerde büyük tapınaklar inşa edilip içerisine figürleştirilmiş tanrı heykelleri ya da kabartmaları yerleştirilirken, kome gibi küçük kırsal yerleşimlerde açık hava kutsal alanlarında, dikili taşlar, ağaçlar ya da ahşap direkler gibi anikonik unsurlar tercih edilmiştir. Bu durum kırsal ekonominin anıtsal tapınaklar ve kült heykelleri yaptırmak için yetersiz kalmasıyla ilişkili olabilir.

İçinde Mettinger'in yukarıda sayılan makalelerinden birinin de yer aldığı *The Image and the Book: Iconic Cults, Aniconism and the Rise of Book Religionin Israel and the Ancient Near East* adlı kitapta, H. Niehr'ın "*In Search of YHWH's Cult Statue in the First Temple*"[55], C. Uehlinger'in "*Antropomprphic Cult Statuary in Iron Age Palestine and the Search for Yahweh's Cult Images*"[56] ve R. S. Hendel'in*"Aniconism and Antropomorphism in Ancient Israel*"[57] başlıklı makaleleri, başta İsrail olmak üzere Filistin, Mezopotamya ve Mısır gibi bölgelerdeki anikonik temsil biçimi hakkında bilgiler sunmaktadır.

Arap ve Ortadoğu tarihi ve filolojisi üzerine uzmanlaşan J. F. Healey 2001 yılında yayımlanan *The Religion of the NabataeansA Conspectus* adlı kitabında, Nebati tarihi, tanrıları, tanrı tasvirleri, kutsal alanları ve ritüelleri hakkında genel bilgiler verir. Kitabın Nebati dini ile ilgili bölümlerinde yer yer anikonik tapınıma değinilmekle birlikte, son bölümü olan yedinci bölümde, "*Aniconism*" alt başlığı içinde terim ve Nebati kültüründeki anikonik tapınım irdelenmiştir[58].

İslam öncesi İran ve Orta Asya kültürleri ve dinleri alanında çalışmalarda bulunan M. Shenkar, "*Aniconism in the Religious Art of Pre-Islamic Iran and Central Asia*"[59] ve "*The great Iranian divide: between aniconic West and antropomorphic East*"[60] başlıklı makaleleri ile *Intangible Spirits and Graven Images: The Iconography of Deities in the Pre-*

[54]Mettinger, 1995: 28-29.
[55] Niehr, 1997: 73-96.
[56] Uehlinger, 1997: 97-156.
[57] Hendel, 1997: 205-228.
[58] Healey, 2001.
[59] Shenkar, 2008.
[60] Shenkar, 2017.

Islamic Iranian World[61] adlı kitabında, erken dönem İran dininde anikonik tapınımın yoğun bir şeklide hissedildiğini ileri sürer. Bu görüş, Zoroastrianizm'in kutsal kitabı Avesta ile Hinduizm'in kutsal kitabı Vedalar'ın ilk bölümü Rig Veda'da insan formunda herhangi bir idol ya da kült heykelinden söz edilmemesiyle desteklenir. Ayrıca Shenkar'ın yukarıda sayılan yayınlarında, İran anikonizmini "maddesel anikonizm", "hayvan sembolleri", "Sasani kraliyet tacı", boşluk anikonizmi ve element anikonizmi şeklinde alt başlıklara ayırarak değerlendirmesi, konunun sınıflandırılması açısından önem taşımaktadır.

Antik Dönem Fenike anikonizmi ile ilgili çalışmalar gerçekleştiren B. Doak, 2015 yılında Phoenician *AniconismIn Its Mediterranean and Ancient Near Eastern Contexts* adlı kitabını yayımlamıştır. Söz konusu yayında Fenikelilerin kimliği ve dini hakkında bilgi verilmiş, ikonik ve anikonik terimleri açıklanmış, Fenikelilerde arkeolojik verilerle kanıtlanan anikonik uygulamalara detaylı bir biçimde yer verilerek, Fenikelilerin etkileşimde bulundukları Mezopotamya, Mısır, Kıbrıs, Girit, Yunan, Kartaca, İtalya ve İspanya kültürleriyle karşılaştırmalar yapılmıştır[62].

Antik Mısır uygarlığı konusunda uzmanlaşan arkeolog G. A. Wainwright'ın, 1928 yılında yayımlanan "*The Aniconic Form of Amon in the New Kingdom*"[63] ile 1930 yılında yayımlanan "*The Relationship of Amun to Zeus and his Connexion with Meteories*"[64] adlı makaleleri, genellikle antropomorfik özellik gösteren Mısır tanrılarının bazılarının aynı zamanda anikonik temsile de sahip olduğunun ortaya konulması açısından önemlidir. Söz konusu çalışmalarda Mısır tanrısı Amon'un kutsal olarak kabul edilen gök taşıyla temsil edilmesi ve Zeus-Amon ilişkisi üzerinde durulur.

Antik Mısır, Geç Antik Çağ ve Antik Mısır Hermetik[65] literatürü hakkında uzmanlaşan J. Podemann Sørensen, 2017 yılında yayımlanan "*The real presence of Osiris: iconic, semi-iconic and aniconic ritual representations of an Egyptian god*" başlıklı makalesinde, tanrı Osiris'in ikonik insan biçimindeki gösteriminden, tahıl şeklinde

[61] Shenkar, 2014.
[62] Doak, 2015.
[63] Wainwright, 1928.
[64] Wainwright, 1930.
[65] Hermetizm, Antik Mısır'da yaşadığı düşünülen ancak bilimsel çevrede mitolojik ya da yarı mitolojik bir karakter profili çizen Hermes Trismegistus'un öğretisidir. Hermes ve Toth'un karışımından meydana gelen Hermetik düşüncenin,Hermes Trismegistus tarafından Mısır'a getirildiği ileri sürülmüştür. İS 1. yüzyıl İskenderiye'sine dayanan bu öğreti hakkındaki bilgiler, *Hermetika* ya da *Zümrüt Tabletler* şeklinde adlandırılan eski metinlerden elde edilmektedir. Yahudi, Hristiyan, Hellenistik felsefe ve Mısır dininin harmanlandığı hermetizm, tanrı, ruh, ölüm, evren ve insanın kökeni hakkında öğretiler içermektedir (Hermes Trismegistus, *Corpus Hermeticum-Hermetik Öğreti*).

gösterilen yarı ikonik formundan ve *Djed pillar* adı verilen bir sütunla temsil edilen anikonik şeklinden bahseder[66].

M. Aktor, 2020 yılında yayımlanan *The Bloomsbury Handbook of the Cultural and Cognitive Aesthetics of Religion* adlı kitapta yer alan "*Aniconicity and Aniconism*" başlıklı yazısında, kendisinden önce anikonizm ile ilgili yapılan çalışmaları derleyerek ve söz konusu terimin kökenine girerek tanımlamasını yapmıştır. Ayrıca Yunan, Mısır, Hindu ve Budist geleneklerinde var olan anikonik tapınım şekillerinden örneklere de yer vermiştir[67].

Anadolu'daki anikonik uygulamalar hakkında bugüne kadar yapılmış kapsamlı bir çalışma bulunmasa da bölgede yürütülen arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarında tespit edilen, anikonik tapınımla ilişkilendirilebilecek alanlar ile anikonik tanrı temsillerini konu alan çalışmalar yapılmıştır. Özellikle Karia Bölgesi arkeolojisi alanında araştırmalar yürüten A. Diler'in 2000 yılında yayımlanan "*Sacred Stone Cult in Caria*" başlıklı makalesinde, Hititlerde *huwasi*; Kaunos, Knidos, Alabanda ve Gerga gibi Karia Bölgesi kentlerinde *baitylos, omphalos* ve *stel* adını alan anikonik tanrı temsillerinden söz edilir[68]. Ayrıca araştırmacının 2017 yılında basılan "*Kaunos/Kbid Tanrı Kültleri ve Kült Alanları Üzerine Bazı Notlar*" adlı makalesinde, Kaunos'taki en erken kült alanlarından biri olan Tapınak Terası'ndan ele geçen ve Basileus Kaunios'a (Apollon) atfedildiği belirtilen anikonik taş *baitylos* ile Kaunos'ta tespit edilen anikonik özelliğe sahip Artemis ve Aphrodite açık hava kutsal alanları hakkında bilgi verilir[69]. Diler'in Kaunos'ta anikonik tapınım nesnesi olarak tapınım gören konik formlu *baitylos* taşının, kentin erken dönem (MÖ 5-4. yüzyıl) sikkeleri üzerinde betimlenmesini konu alan "*Interpretation of Earlier Caunian Conins with Pyramid Depictions and their Relationship with Sacred Stone/Baitylos in Caunus*" başlıklı makalesi de bulunmaktadır[70]. Bir kentin siyasi varlığını ve gücünü gösteren sikkeler üzerinde anikonik bir temsile yer verilmesi, anikonik tapınım biçiminin ne denli benimsendiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Anadolu ve Ege uygarlıklarının kültürel ilişkileri ile Batı Uygarlığının Anadolu'daki kökeni hakkında çalışmaları bulunan F. Işık, daha önce yayımlanan makalelerinin derlendiği *Uygarlık Anadolu'da Doğdu* adlı kitabında yer alan "*Karialı Dağ Egemeni ve O'nun*

[66] Podemann Sørensen, 2017.
[67] Aktor, 2020.
[68] Diler, 2000: 51-77.
[69] Diler, 2017: 167-175.
[70] Diler, 2006.

Kbid'deki Kutsal Taşı" başlıklı makalesinde, Kaunos'taki kutsal taşı Zeus'un en erken anikonik betimi şeklinde yorumlar[71].

Bugüne kadar Anadolu'daki pek çok antik kentte kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları yürüten N. Öztürk'ün 2019 yılında yayımlanan "*Zeytinliada Kera-Panagia Baitylos'u*" başlıklı makalesinde, anikonizm hakkında bilgi verilmiş ve Erdek/Zeytinliada'da gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan *baitylos*, anikonik taş şeklinde yorumlanmıştır[72].

Kapadokya Ovası'nın kuzeyindeki Kerkenes (Pteria) antik kentinde kazı çalışmaları yürüten G. D. Summers ve ekibi, 2009 yılı kazı sezonunda "Kapadokya Kapısı" adı verilen alanda "anikonik stel" şeklinde tanımladıkları dikdörtgen formlu bir taş tespit etmişlerdir. Bu anikonik eser, hem 2011 yılında basılan *32. Kazı Sonuçları Toplantısı*'nın bildiri kitabında yayımlanan "*Kerkenes 2009*" başlıklı yazıda[73] hem de J. F. Osborne ve G. D. Summers tarafından 2014 yılında kaleme alınan "*Visibility Graph Analysis and Monumentality in the Iron Age City at Kerkenes in Central Turkey*" konulu makalede[74] ele alınmıştır. Ayrıca G. D. Summers'ın 2006 yılında yayımlanan, Kerkenes yerleşimiyle birlikte Phrygia'daki anikonik ve yarı ikonik temsilleri konu aldığı, "*Phrygian Expansion to the East: Evidence of Cult from Kerkenes Dağ*" başlıklı bir makalesi de bulunmaktadır[75].

Yukarıda sıralanan anikonizmi konu alan bilimsel kitap ve makalelerin yanı sıra, Ş. Yaman'ın İstanbul Üniversitesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda, 2013 yılında tamamladığı *Eski Yakındoğu'da Anikonik Tapınıma İşaret Eden Bir Kült Nesnesi Olarak Baitylos* adlı yüksek lisans tezi, anikonizmi konu alan bugüne kadar yapılmış tek Türkçe tez çalışması olması bakımından önemlidir[76].

Tüm bu yaklaşımların ve tanımlamaların ötesinde R. G. Bednarik, 2017 yılında yayımlanan "*Aniconism and the Origins of Paleoart"* adlı makalesinde, anikonizmi farklı bir açıdan ele almış ve konuyu değerlendirmiştir. Bu çalışmada başta İspanya ve Fransa olmak üzere, Avrupa, Asya, Afrika ve Avustralya gibi merkezlerde, Paleolitik Dönem mağara sanatında karşılaşılan ve "anikonik işaretler" şeklinde yorumlanan simgeler

[71] Işık, 2012: 321.
[72] Öztürk, Kavaz Kındığılı ve Güloğlu, 2019.
[73]Summers ve Summers, 2011: 384, 386.
[74] Osborne ve Summers, 2014: 292-309.
[75] Summers, 2006: 647-656.
[76] Yaman, 2013.

hakkında bilgi verilmektedir. Bu simgeler daha çok dalga motifi, dairesel semboller, paralel çizgi kümeleri gibi basit geometrik bezeme şemalarından oluşmaktadır[77]. Araştırmacı söz konusu yayında anikonizm terimine bir kült modelinden çok bir sanat formu şeklinde yaklaşmıştır. Bu noktada Paleolitik Dönem sanatındaki anikonik olarak tanımlanan sembollerle, genel anlamda Tunç Çağları'nda arkeolojik bulgular ve yazılı belgelerle desteklenen anikonik uygulamalar arasında bir takım farklılıklar bulunduğu söylenebilir.

[77] Bednarik, 2017.

2. BÖLÜM

2. ANİKONİZMİN KÖKENİ VE GELİŞİMİ

Birinci bölümde ortaya konulan anikonizmle ilgili tüm tanımlamalar ve farklı yaklaşımlar kapsamında, inanç sistemlerinin bölgelere, kültürlere ve insanların bilişsel anlamda gelişmişlik düzeyine göre değişkenlik gösterdiği ve bu nedenle yeryüzünde ortaya çıkan ilk inanç hakkında net bir yargıya varmanın mümkün olmadığı anlaşılmıştır. Ancak en erken inançların ortaya çıkışında, büyük bir bilinmezlik taşıyan ölümden kaynaklanan öte dünya ve ruh anlayışı etkili olmuştur. Kendi varlığını, içinde yaşadığı doğaya ve çevresinde gerçekleşen doğa olaylarını keşfeden insanın, hayret duyduğu yahut etkisinde kaldığı olaylar çerçevesinde inancını geliştirmesi bizler için şaşırtıcı değildir. Farklı dillerde "tanrı" sözcüğünün etimolojisinin ruh ya da doğa ile ilgili sözcüklere dayanması bu durumu kanıtlar niteliktedir. Bu nedenle temelinde ruh ve doğa kavramlarını barındıran Totemizm, Animizm, Fetişizm, Şamanizm, Ata Kültü ve Natürizm ile başlangıca tek bir tanrıyı yerleştiren İlk Monoteizm, en erken tapınım modelleri arasında sayılmaktadır[78].

Dinin kökeniyle ilişkilendirilen söz konusu tapınım modelleriyle benzer temellere dayanması sebebiyle çalışma konumuzu oluşturan anikonizm de en erken inanç sistemlerinin bir parçası şeklinde değerlendirilebilir. Ancak anikonizm tek başına bir din olarak değil, farklı kültürlerdeki farklı dinlerin sahip olduğu bir uygulama ya da bir tapınma biçimi olarak düşünülmelidir. Bu nedenle anikonizmin kökeni ve gelişiminin anlaşılabilmesi için öncelikle en erken inanç sistemleri içine dahil edilen ve içinde anikonizmden izler barındıran Totemizm, Animizm, Fetişizm, Şamanizm, Ata Kültü, Natürizm ve İlk Monoteizm'e değinilmesi yerinde olacaktır.

Erken inanç sistemlerinin incelenmesinin ardından, doğayla ilgili gözlemlere dayalı akılcı ve bilimsel bilgiler doğrultusunda, evrenin ilk ilkesini (*arkhe*) ve dolayısıyla tanrıyı kavramayı amaçlayan felsefe akımları hakkında bilgi verilecektir. Doğa felsefesinde her şeyin başlangıcına su ve hava gibi doğa unsurları ile sonsuzluk ve sınırsızlık (*apeiron*) kavramlarının yerleştirilmesi, doğa felsefesi içinde de anikonizmden izler bulunduğunu düşündürmektedir. Ayrıca doğa filozoflarının ardılları tarafından ortaya atılan tanrı ve varlığın kökeni ile ilgili görüşler içinde de anikonik unsurlar yer almaktadır. Bu nedenle

[78] Uhri, 2014: 47; Challaye, 2015: 11, 24-25; Çirkin, 2019: 291-303.

bölüm içinde öncelikle, İÖ 6. yüzyılda Ionia Okulu'nun bir kolu olarak ortaya çıkan ve doğa felsefesinin başlangıcını meydana getiren Miletos Okulu'nun önde gelen isimleri Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes ile yine Ionia Okulu'nun bir kolu olan Ephesos Okulu'na mensup Herakleitos'un öğretileri ele alınacaktır. Ardından sırasıyla İtalyan Okulu'na bağlı Pytagoras, Ksenophanes ve Parmenides, Çoğulculuk Okulu'na ait Anaksagoras ve Empedokles ile Stoa Okulu'na mensup Kleanthos'un konuyla ilişkilendirilen görüşlerine yer verilerek, felsefeyle anikonizmin ilişkisi üzerinde durulacaktır.

Antik Yunan felsefesindeki anikonik tapınım ile bağdaştırılabilecek verilere değindikten sonra, anikonizmin kökeni ve gelişimi ile ilgili olarak antik yazarların eserleri anikonizm bağlamında incelenecektir. Söz konusu eserlerin içinde belirlenen anikonik tapınım uygulamalarına sahip tanrılar, bu tanrıların kültlerinde kullanılan tapınım nesneleri ve tapınım alanları ile hangi kültürlerde bu tip tapınım biçiminin görüldüğü hakkında verilen bilgiler kronolojik sırayla ortaya konularak, dönemler içinde anikonizmin gelişimi irdelenecektir.

2.1. İlkel Dinlerde Anikonizm

Dini inançların ve tanrının kökeni hakkında yapılan çalışmalar, 16. yüzyılda kutsal kitaplar ile ilkel kabilelerin yaşam biçimlerinin, gelenek, görenek ve inançlarının incelenmesiyle başlamıştır. 18. ve 19. yüzyıllara gelindiğinde ise, bilimsel araştırmalara ağırlık verilerek, arkeolojik, antropolojik ve paleontolojik kanıtlar neticesinde tarih öncesinde yaşam süren toplulukların inanç sistemlerinin kökeni üzerine birtakım görüşler öne sürülmüştür[79]. Söz konusu köken tartışmalarında ön plana çıkan inanç sistemleri arasında Totemizm, Animizm, Fetişizm, Şamanizm, Ata Kütlü, Natürizm ile İlk Monoteizm sayılmaktadır[80].

Her ne kadar "ilkel kabile dinleri" şeklinde tanımlansa da Totemizm, Animizm, Fetişizm, Şamanizm, Ata Kütlü, Natürizm ile İlk Monoteizm, son derece uzun bir süreçte olgunlaşan ve kimi noktalarda birbirlerinden izler barındıran inanç sistemleridir[81]. Temelinde doğa ya da ruh unsurları bulunması nedeniyle, söz konusu erken inanç

[79] Aygün, 2016: 204-205.
[80] Uhri, 2014: 47; Challaye, 2015: 11, 24-25; Aygün, 2016: 205; Çirkin, 2019: 291-303.
[81] Burada kullanılan "ilkel" sözcüğü, ilk anlamı "gelişmemiş" sıfatına değil, bir alt anlamı olan ve felsefe terimi şeklinde kullanılan "Zaman bakımından en eski." tanımına karşılık gelmektedir (Parlatır, Zülfikar ve Gözaydın, 1997: 388). Yapılan araştırmalar sonucunda "ilkel" şeklinde tanımlanan toplulukların, içinde yaşadıkları dönemler göz önüne alındığında oldukça gelişmiş kültürel düzeylere sahip oldukları anlaşılmaktadır (Uhri, 2014: 37, dpn. 44).

sistemlerinin anikonik anlayışa sahip olduğu düşünülebilir. Bu düşüncenin ardındaki gerçekliği ortaya koymak adına, bahsi geçen inançların içeriği hakkında genel bilgilere yer vermek uygun olacaktır.

2.1.1. Totemizm

Totemizm (ongunculuk), "*Adına klan denen bir insanlar grubunu, bazı kutsal yaratıklara ya da kimi kutsal nesnelere bağlayan din.*" şeklinde tanımlanır[82]. *Totem* sözcüğü, Kuzey Amerika yerlilerinden olan Algonkin halkının dilinden İngilizce ve Fransızcaya, bu dillerden de diğer dillere geçmiştir. Totemizm terimi ise, ilkin J. Long tarafından 1791 yılında yayımlanan bir seyahatnamede Kuzey Amerika Kızılderililerinden bahsedilirken kullanılmıştır[83]. Böylelikle Totemizm inancının izleri öncelikle Kuzey Amerika yerlilerinde aranmıştır[84]. Ardından G. Grey'in 1840 yılında yayımladığı Güneybatı Avustralya diyalektiği sözlüğünde geçen "*ko-bong*" kelimesinin açıklamasının Totemizm ile örtüşmesi, bu inanç biçiminin sadece Amerika'da değil, Avustralya'da da var olduğunu ortaya koymuştur[85].

J. F. MacLennan ise 1869-1870 yıllarında yayımlanan makalelerinde, Totemizmi dünyadaki tüm ilkel kabilelerde görülebilecek bir din olarak tanımlayan ilk isim olmuştur[86]. MacLennan Totemizm ile antik çağ dinlerindeki *zoolatrie* (hayvanlara tapınma) ve *phytolatrie* (bitkilere tapınma) arasındaki benzerliklere dikkat çekerken, W. R. Smith ise Totemizm ile Sami dinlerinin ortak özellikler taşıdığını ileri sürmüştür[87]. J. Frazer, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında, ilkel insanın düşünce yapısının günümüzdekinden çok farklı olduğunu ve bu sebeple Totemizmin bir din olmadığını ileri sürerek, Totemizmdeki ayinleri ilkel insanın korktuğu ve anlamlandıramadığı nesneler ve olaylar karşısında geliştirdiği bir korunma yöntemi şeklinde yorumlamıştır[88]. Frazer'in aksine E. Durkheim 1921 yılında basılan kitabında totemizmin tartışmaya yer verilmeksizin bir din olduğunu savunarak, totemizmi ilkel insanın ilk dini addetmiştir[89]. S. Freud ise 1913 yılında

[82] Challaye, 2015: 11.
[83] Long, 1922; Çirkin, 2019: 295.
[84] Challye, 2015: 11.
[85] "*ko-bong*" sözcüğü için arkadaş/koruyucu tanımlaması yapılarak, bu sözcüğün ailelerin simgesi olan ve yıllar boyunca kullandıkları hayvan ya da bitkileri ifade ettiği anlatılır. Bir aile ile o aileyi simgeleyen *ko-bong* arasında gizemli bir bağ olduğuna inanıldığı için, aileler kendi simgeleri olan hayvan ve bitkilere asla zarar vermez (Grey, 1840: 64); Günaltay, 2016: 171.
[86] Mc Lennan, 1870; Çirkin, 2019: 296.
[87] Challaye, 2015: 11; Günaltay, 2016:171-173.
[88] Frazer, 1910; Çirkin, 2019: 296.
[89] Durkheim, 1923.

kaleme aldığı kitabında Totemizmin, kimi ruhsal bozukluk özellikleri taşıyan bir din olduğunu ileri sürmüştür[90].

Totemizmin temelini *totem, mana* ve *tabu* oluşturur. *Totem*, bir topluluğun tüm üyelerinin kutsal kabul ettiği yaratık ya da nesnelerdir[91]. Topluluğa ait üyeleri birbirine bağlayan bu kutsal yaratık ya da nesneler, aynı zamanda söz konusu topluluğa adını da verir. Toplulukların birçoğunda, yeni doğan bir bebek annesinin totemini taşıma hakkına sahip olur. Bu özelliğinden dolayı Totemizm'in, Animizm, Naturizm ve Paganizm gibi her biri doğa olaylarını ya da doğa unsurlarını tanrılaştıran (su tanrısı, hava tanrısı, ekin tanrısı gibi) dinlerin ortaya çıkmasında etkili olduğu düşünülür[92].

Totemizmi ilk din kabul eden Durkheim, bir topluluğun en gerçek belirtisi olduğunu ileri sürdüğü *totem*leri, hanedan armalarıyla karşılaştırır. *Totem*in kalkan, sandal ve direk gibi çeşitli yerlere resmedildiği ve insanların *toteme* benzemeye çalıştıkları bilinir. Örneğin totemi manda olan bir klanda saçlara boyunuz şekli verilirken, totemi kaplumbağa olan bir klanda sadece hayvanın uzuvlarını temsilen birkaç tutam saç kalacak biçimde saçlar tıraş edilir. Bu yöntemle *totemin* kutsallığının insana geçtiğine inanılmaktadır. Totemizmin geçerli olduğu bir toplulukta dinsel anlamda erkekler kadınlardan, yaşlılar gençlerden üstündür. Bu nedenle topluluk içinde *totem* kabul edilen kişi, genellikle topluluğun en yaşlı erkek üyesi, yani atasıdır[93].

Malezya kültürüne ait *mana*terimi, kutsal simgelerde, kutsal yaratıklarda, kutsal bitkilerde ve tüm nesnelerde bulunduğuna inanılan, hem maddi hem manevi olduğu düşünülen, her yere yayıldığı varsayılan, kişilikdışı ruhani bir güçtür. Bu gücün ortaya çıkabilmesi için bir nesneye ya da bedene ihtiyaç vardır. Nesneler ve bedenler yok olsa bile, bu gücün bir nesneden ya da bedenden diğerine geçerek her daim canlı kaldığına inanılır. Bu bağlamda Totemizmin tanrısının bu güç, yani *mana* olduğu ileri sürülür. Totemizm'in izlendiği bir diğer önemli bölge konumundaki Kuzey Amerika'da, *mana* ile benzer gücü tanımlamak için Algonkinler *manitu,* Siyular *vakan* ve Irokualar *orenda* terimlerini kullanmışlardır[94].

[90] Freud, 2014.
[91] Bunlar arasında kanguru, keseli sıçan, manda, kartal, şahin, papağan, kaplumbağa ve tırtıl gibi hayvanlar ile bazı bitkiler ve yağmur, deniz, yıldız gibi doğa unsurları yer almaktadır (Challaye, 2015: 12).
[92] Günaltay, 2016: 205.
[93] Challaye, 2015: 12-13.
[94] Challaye, 2015: 13-14.

Polinezya kültürüne ait *tabu* terimi ise, totemizmdeki yasaklı olan nesneleri ve eylemleri karşılamaktadır. Bu sayede aynı zamanda totemizmde "kutsal olan" ve "kutsal olmayan" ayrımı yapılmaktadır. Totemizmde kimi dinsel törenler hariç, *totem* kabul edilen hayvanın öldürülüp yenmesi ya da aynı şekilde *totem* sayılan bitkinin koparılıp yenmesi dinin temel ilkesi olarak kesinlikle yasaktır. Yaşamın dünyevi gereksinimlerini karşılamak için çalışmak, insanları dinsel yaşamdan uzaklaştıracağı için kutsal dışıdır. Aynı klan içindeki üyelerin birbirini öldürmesi ve aynı klan içindeki üyelerin birbiriyle evlenmesi yasaktır. Söz konusu yasaklar, bir dinin temelini meydana getiren nefse karşı koyma, yoksunluk ve perhiz gibi birtakım acı tecrübeler de içeren olmazsa olmaz kuralları kapsamaktadır[95].

Totemizmde olumlu ve olumsuz olmak üzere iki tapınım şekli bulunur. Olumlu tapınımda ayin ve gelenekler söz konusudur. İnsanlar ayin gereği kutsal olmayan tüm kıyafetlerinden arınarak efsanevi atalarını simgeleyen taşlar ve kayaların bulunduğu kutsal alana gelip, bolluk ve bereket için çeşitli törenler düzenledikten sonra bir kutsal hayvan kurban ederek, bu hayvanda bulunan kutsal öze sahip olmak için kurban etini yerler. Ayrıca, dağ, ova, nehir gibi doğa unsurları ile canlıları, topluluğun efsanevi atalarının yarattığına inanıldığı için söz konusu atalara dair yaratma öykülerinin anlatıldığı dinsel törenler sırasında, içinde dramatik oyunların da yer aldığı şenlikler düzenlenir. Bu nedenle sanatsal faaliyetlerin ilk olarak dini seremonilerle başladığı kabul edilmektedir. Totemizmdeki diğer tapınım şekli olan olumsuz tapınım ise yasaklara saygı göstermekle gerçekleşmektedir[96].

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda Totemizmde hayvanlar, bitkiler ve nesnelerin özünde *mana* adı verilen ilahi bir gücün bulunduğuna inanılmasının yanı sıra dini törenlerin kutsal taşlar ve kayalar önünde gerçekleşmesi, Totemizmin içinde anikonik özellikler bulunduğunu göstermektedir. En erken dinlerden biri olarak kabul edilen Totemizmin içinde anikonik tapınım şekline ait izler yer alması, anikonizmin çok erken dönemlerde benimsendiğinin bir kanıtıdır.

2.1.2. Animizm

Animizm ruhlar, periler, cinler, devler gibi gözle görünmeyen ruhani varlıklara yönelen tapınım şeklidir. Latince "rüzgar" ve "hava" anlamına gelen *anima* sözcüğü Animizm teriminin kökenidir. Ancak daha sonra bu kelimenin "canlı", "hayat" ve "ruh"

[95] Challaye, 2015: 14-15.
[96] Challaye, 2015: 15-17.

kavramlarını karşıladığı görülür. Animizm, dinler tarihinde insan, hayvan, bitki gibi her canlıda, her doğa olayında ve her eşyada bir ruh bulunduğu inancını temsil etmektedir[97].

Dini terminolojide Animizm terimi ilk kez, bu inanışı yeryüzündeki ilk din şekli olarak kabul eden İngiliz etnolog E. B. Tylor tarafından ilk baskısı 1871 yılında yayımlanan *Primitive Culture* adlı kitapta kullanılmıştır[98]. Ayrıca Tylor'un görüşlerinden etkilenerek, animizm teorilerini Homeros'un metinleriyle harmanlayan ve Antik Yunanlara ait din, mit, ritüel, ölü gömme gelenekleri gibi konularda detaylı bilgiler veren E. Rohde'nin, ilk baskısı 1890-1894 yıllarında yayımlanan *Psykhe* adlı kitabı animizm ile ilgili önemli kaynaklar arasında sayılmaktadır[99].

Animizmi "manevi varlıklara yönelik inanç" şeklinde tanımlayan Tylor'a göre insanların dinle ilgili ilk düşünceleri, rüyalara ve ölüme dayanmaktaydı[100]. Uyku halinde bedenen hareketsiz olan insan, rüyasında hareket ederek farklı zamanlara ve mekanlara yolculuk etmesinin ardından uyandıktan sonra tekrar kendi bedenine dönerken, ölüm halinde sonsuza dek hareketsiz kalıyordu. Bu nedenle insanlar bedenlerinde "ruh" şeklinde adlandırdıkları, canlılığın devamı için gereli olan ikinci bir varlığın bulunduğu düşüncesine kapılmışlardır. Daha sonra insanlar kendi bedenlerinde bulunduğuna inandıkları "ruh" kavramını doğada gördükleri diğer canlılarla birlikte dağ, taş ve nehir gibi cansız varlıklara da atfetmişlerdir[101]. Ayrıca Tylor, Ata Kültü ve putlara tapma gibi inanç sistemlerinin animizmden türediğini ileri sürmüştür. Ata Kültü'nde, toplumda saygı gören aile büyüklerinin ruhlarının kutsallaştırıldığı bilinir. Putlara tapınmada ise, doğa güçleri put adı verilen kaba nesnelerde sembolleştirilerek, kutsal kabul edilmiştir. Bu kaba putların daha sonra kişileştirilerek heykel şeklinde yapılmaya başlandığı belirtilir[102].

Ruh düşüncesinin ortaya çıkışı Tylor'ın da belirttiği üzere doğum, ölüm ve rüya kavramlarına dayandırılmıştır. İnsanın canlılığının nefes almaya bağlı oluşu, ruhun aynı zamanda nefesle ilişkilendirilmesine neden olmaktadır. Bu durum, ruh anlamına gelen sözcüklerin kökeniyle desteklenmektedir[103].Buna en iyi örnek, ruhlar kültünün toplum içinde önemli bir yere sahip olduğu bilinen Antik Yunanlardaki *psykhe* (ψυχή) sözcüğüdür.

[97] Günaltay, 2016: 109-110, 117.
[98]Tylor, 1920; Günaltay, 2016: 110, 117; Çirkin, 2019: 291-292.
[99] Rohde, 2020.
[100] Torrey, 2018: 140.
[101]Çirkin, 2019: 292.
[102] Günaltay, 2016: 118.
[103] Günaltay, 2016: 112-113.

Yunancada "ruh" anlamına gelen *psykhe* sözcüğü, soluk verme fiiliyle ilişkilendirilen ψυχ- kökünden türemiştir. Orpheus'a atfedilen metinlerde, rüzgarın soluğuyla taşınan ve doğum sırasında insanın içine giren *psykhe* kavramından bahsedilmesi, sözcüğün nefes ile ilişkisini göstermektedir[104].

Psykhe sözcüğü, Yunan dini hakkında önemli bilgiler edinilen Homeros'un *Ilyada* adlı eserinde, "ölen kişinin yer altı dünyasına atılan gölgesi" şeklinde geçer[105]. Bununla birlikte Homeros'un, *psykhe* sözcüğünü "yaşam" anlamında kullanması da ilgi çekicidir. Homeros'un bu ifadeleri doğrultusunda kendi teorilerini geliştiren Rohde, *psykhe* sözcüğü için, "*Yaşarken sadece rüyalarda, trans halinde ya da bayılma durumunda bendenden kurtularak aktif hale gelen, ölümden sonra ise varlığını ancak yer altı dünyasında devam ettirebilen insanın gölge ikizi*." yorumunu yapar[106]. Ayrıca Animizm üzerine geliştirdiği teorilerini Antik Yunan metinlerinde geçen ifadelerle harmanlayan Rohde'nin, Pindaros'un "*ölümden sonra geriye kalan tek şeyin tanrısal kökene sahip bir imge*" olduğunu belirttiği dizelerinden yola çıkarak, ruhlar kültüne dayanak oluşturmaya çalıştığı belirtilir[107]. Yunan dini ve mitolojisi üzerine çalışmalarda bulunan W. F. Otto ise, *Die Manen oder Von den Urformen des Totenglaubens* başlıklı kitabında, *psykhe* sözcüğünün "ölü ruhu" anlamına dikkat çekmiştir. Otto'ya göre ruhlar kültü, insanların ortak deneyiminin bir parçası olan ölüm korkusuyla ortaya çıkan ilkel bir inançtır[108].

İnsanın varoluşuna kadar dayandığı ileri sürülen ruh inancında, ruhun tanrısallık kazanarak kutsallaştırılması, metafizik bir varış noktasına sahip olduğuna inanılması ve zenginleşerek tüm insanları etkisi altına alacak bir dini düşünce sistemi haline gelmesi, İÖ 6. yüzyılda Yunan kültüründe gerçekleşmiştir[109]."Orpheusçuluk" şeklinde adlandırılan,ruhun kökeni ve akıbetine ilişkin dinsel öğretinin hangi merkezde ortaya çıktığı kesin olarak bilinmese de İÖ 6. yüzyıldan itibaren İtalya'daki Kroton kentinde aktif bir biçimde etkinlik gösterdiği anlaşılır. Bu öğretinin bir sonucu olarak Yunan kültüründe, düzenli bir ruhlar kültü ile *kitonik* tanrılar kültü ön plana çıkmaya başlamıştır[110].

---

[104] Jaeger, 2019: 121.
[105] Hom. Il. I.3-5.
[106] Rohde, 2020: 52-55; Jaeger, 2019: 116-119.
[107] Jaeger, 2019: 118.
[108] Otto, 1923; Jaeger, 2019: 119-120.
[109] Jaeger, 2019: 120.
[110] Rohde, 2020: 171-172; Orpheusçuluğun ruhla ilgili öğretilerinin, daha sonra Pythagoras ve Empedokles gibi filozoflar tarafından da benimsenmesi, din ile felsefe arasındaki bağlantının bir göstergesidir (Adam, 2019: 107).

Orpheusçuluğun önemli bir merkezi olan Kroton'un daha sonra Orpheusçu öğretiden bir takım izler taşıdığı belirtilen Pythagorasçılara da ev sahipliği yapması önem taşımaktadır. Attika'da ise bu öğretiyi, Kroton kentinden çağırılan Orpheus'un yaydığı bilinmektedir. Bedenin, ruh için bir çeşit hapishane veya ruhun mezarı şeklinde tasavvur edildiği Orpheusçulukta ruh, göksel kökenlidir ve tanrısaldır. Bedene girmeden önce bir tanrı olduğuna inanılan ruh, kutsal âlemden bir günah işlemesi nedeniyle ceza amaçlı sürgün edilerek rüzgar yoluyla taşınıp, nefesle bedene girer. Bu nedenle Orpheusçu inancın temelinde günahlardan temizlenip, ruhun "arı" hale gelmesi yatmaktadır[111].

Orpheusçuluğun başladığı ve gelişim gösterdiği İÖ 6-4. yüzyıllara ait belgelerin kısıtlı oluşu, söz konusu dini öğretinin ayrıntıları hakkında bilgi edinilmesini zorlaştırmaktadır. Ancak İtalya'daki Sybaris kenti yakınlarındaki mezarlarda gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sonucunda ele geçen İÖ 4. yüzyıla tarihli, altından yapılmış, üzeri yazıtlı, altı adet ince levha ile biri Girit diğeri Roma'da bulunan benzer özellikteki iki tablet, Orpheusçu öğreti ile ilgili bir takım ipuçları vermektedir. Mezar içinde ölülerle birlikte gömülen bu levhalar, ölünün yer altı dünyasında yapması gerekenler, ruha verilen nasihatler ve yerine getirilmesi gereken ibadetler gibi ölünün ruhunun yer altı dünyasına girişine yardımcı olacak bilgileri içermektedir[112].

Yüzyıllar boyunca pek çok farklı toplumda görülen Animizm inancı, günümüzde halen Afrika, Amerika ve Avustralya'da yaşam süren vahşi kabilelerin inançlarında takip edilebilmektedir. Bu inanç biçiminin günümüzde de, tıpkı yukarıda bahsedilen Antik Yunan toplumunda olduğu gibi, insanların maneviyatı üzerinde kuvvetli bir etkisi bulunduğu ve toplumları gelenek, ahlak, sanat gibi alanlarda da yönlendirdiği söylenmektedir[113].

Tüm bu açıklamalar doğrultusunda, insanların ruhunun gökle ve rüzgarla ilişkilendirilen tanrısal bir kökene sahip olduğuna inanılması ile insanların yanı sıra doğa unsurlarının, bitkilerin ve nesnelerin içinde de kutsal kabul edilen ruhu barındırdığı düşüncesi, Animizm ile anikonizm arasında bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Animizm'in bu özelliği, anikonizmde karşılaştığımız kayalara, taşlara, ağaçlara, su kaynaklarına yönelik tapınımı açıklamaya yardımcı olabilir. Buna göre anikonizmde de animizmde olduğu gibi söz konusu doğa unsurlarının ya da çeşitli nesnelerin içinde kutsal bir ruh ya da ilahi bir güç bulunduğu inancı yer almaktadır. Ayrıca zamanla nesnelerin sahip

[111] Adam, 2019: 107-115.
[112] Adam, 2019: 109.
[113] Günaltay, 2016: 110.

olduğu ruhun söz konusu nesneden istediği zaman çıkabileceği inancının ortaya atılmasıyla birlikte, bu soyut ruhlara somut insan bedeni biçimi verilmeye başlanarak, inanç biçiminin anikonik anlayıştan ikonik anlayışa evirilmiş olabileceğine dair görüşler de bulunmaktadır[114].

2.1.3. Fetişizm

İlkel din sistemlerinden biri addedilen Fetişizm, Animizm ile yakın ilişki içindedir. Fetiş kelimesinin kökeni, Portekiz dilinde "büyülü" veya "yapay" anlamına gelen "*feitiço*" kelimesine dayanmaktadır[115]. Bu kelime, ticaret amacıyla Batı Afrika'da bulunan Portekizlilerin, bölgedeki yerlilerin taptığı taş ve *kavkaa* (midye ve salyangoz gibi hayvanların sert kabuğu) gibi nesneleri tanımlamak için kullandıkları bir isimdir. Böylelikle fetiş kelimesi, dinler tarihi terminolojisine "*ilkel insanların taptığı nesnelere verilen isim*" şeklinde geçmiş ve bu inanç sistemi fetişizm adıyla anılmıştır[116].

Fetişizm kelimesine ilk olarak 17. yüzyılın başlarında kaleme alınan seyahatnamelerde rastlanmaktadır. W. J. Müller'in 1676 yılında yayımlanan *Die Africanische auf der Guineischen Gold-Cust gelegne Landschafft Fetu* adlı kitabı buna örnektir[117]. Fetişizmi konu alan ilk kapsamlı çalışma ise, C. De Brosses'in 1760 yılında basılan *Du culte desdieux fetiches* başlıklı kitabıdır. De Brosses çalışmasında, fetiş nesneleri ile Antik Mısır ve Yunan dinindeki kutsal taşlar arasındaki benzerliğe dikkat çekerek, bu nesnelerin birer tanrı şeklinde algılandığı üzerinde durur. Ancak Tylor, fetişlerin tek başına tapınım görmediğini, esas olarak fetişin içinde bulunduğuna inanılan ruha tapınıldığını ve bu nedenle de fetişizmin, animizm inancına ait bir özellik olduğunu ileri sürer[118]. Fetişizmin kökeni hakkında araştırmalarda bulunan F. Schultze, bu inancın hayal gücü sınırlı olan ilkel insanın tesadüfen denk geldiği, kaba ancak dikkat çekici nesnelere karşı derin bir sevgi beslemesi ve zamanla bu nesneler ile tesadüf eseri yaşanan bazı olaylar arasında ilişki kurması sonucunda, söz konusu nesnelere saygı göstererek ibadet etme ihtiyacı hissetmesi şeklinde ortaya çıktığını savunur[119].

[114]Frazer, 2020: 52.
[115] Brauner, 2015: 528.
[116] Günaltay, 2016: 164-165.
[117] W. J. Müller, 1676; Brauner, 2015: 528, dpn. 32.
[118] Günaltay, 2016: 165-166.
[119] Schultze, 1871; Günaltay, 2016: 167-168.

Dinler tarihi konusunda çalışmaları bulunan uzmanların yukarıda aktarılan görüşleri doğrultusunda bazılarının fetişi, tapınılan nesnenin bizzat kendisi yani tanrı/ilah olarak tanımladığı, bazılarının ise fetişin doğrudan kendisine tapınılan bir ilah değil, bir takım ilahi güçlere sahip sihirli bir tılsım olduğu görüşünü savunduğu anlaşılmaktadır. Genellikle tesadüfen denk gelinen kaba fakat dikkat çekici nesnelerden meydana gelen bu fetişlerin kişilere, ailelere, köylere ya da kabilelere göre değişebileceği, hatta bunların bir kısmının özel bir nedenle belirli bir zaman dilimi içinde ibadet edilen "geçici fetiş" konumunda bulunduğu belirtilir[120].

Fetişizm hakkında yapılan araştırmalar dikkate alındığında, bu dini sistemin put tapıcılığının ilk evresi olduğu ileri sürülmüştür. Bu noktada fetiş (*vesen*[121]) ile idol (*sanem*) arasındaki ayrımın iyi yapılması gerektiği üzerinde durulur. Fetiş, işlenmemiş kaba nesneler için kullanılırken; idol, insan eliyle işlenerek şekillendirilmiş nesneleri karşılamaktadır[122]. Bu tanımlardan yola çıkarak fetişlerin anikonik tapınım nesneleri olduğu söylenebilir.

2.1.4. Şamanizm

Şamanizm inancı, Animizmin gelişmiş bir versiyonu olarak yorumlanır. Temelinde ruha tapınımın yer aldığı bu iki inanç arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Buna göre Animizm'de sadece ruha yönelik bir tapınım gerçekleşirken, Şamanizm'de ruha tapınmanın yanında genellikle gökle ilişkilendirilen yaratıcı tanrı inancı da yer almaktadır[123]. Şamanizm, *Şamanist Kozmos* şeklinde tanımlanan bir düşünce yapısına dayandırılmaktadır. Bu düşüne yapısı doğrultusunda, evrenin gökyüzü, yeryüzü ve yer altı olmak üzere üç katmandan meydana geldiği kabul edilir. Söz konusu katmanlar arasındaki bağlantının ise, yerin merkezinde bulunduğuna inanılan *axis mundi* (yerin ekseni) tarafından sağlandığı varsayılır. Bu eksen ağaç, direk, dağ, sarmaşık ya da dumanla temsil edilmektedir[124].

Şamanizm teriminin kökeni, Rusça aracılığıyla Tunguzca "*şaman*" kelimesinden türemiştir. Tunguz dilinden gelen bu terim, Pali dilindeki *samana* sözcüğüyle bağdaştırılmıştır. Ayrıca Asya'daki diğer bölgelerde konuşulan diller içinde bu terime karşılık gelen başka kelimeler de bulunmaktadır. Buna göre Moğolca *bügä*/*bögä*, *udagan* ve

[120] Günaltay, 2016: 166-169.
[121] Arapça'da taş ve ağaçtan yapılarak tapınılan putlara verilen ad (Günaltay, 2016: 165).
[122] Günaltay, 2016: 169.
[123] Çirkin, 2019: 323, 327.
[124] Yalçıklı, 2019: 13.

kami, Yakutça *udoyan* (kadın şaman), Türkçe ve Tatarca *kam*/*gam*, şaman anlamına gelen sözcükler arasında sayılır[125].

Şamanizm'de ön plana çıkan ve bazı özel güçlere sahip olduğuna inanılan şamanların, diğer ilkel dinlerdeki büyücülerden ayrılması gerektiği belirtilir. Buna göre şamanlar, büyücülük ve şifacılık gibi güçlerle donatılmanın yanı sıra birer ruh güder (*psychopompe*) olup, bu özellikleri sayesinde ruhani dünya ile bağlantı kurarak yer altı dünyasına ve gökyüzüne seyahat ederler[126]. Şamanların kendilerine atfedilen bu özelliklerle, ruhani dünyayla iletişime geçtiklerine, kötü ruhların ortaya çıkardığı hastalıkları iyileştirdiklerine, hayvanlar üzerinde etkileri bulunduğuna, hava durumunu değiştirebildiklerine ve kaybolan nesneleri bulabildiklerine inanılmıştır[127]. Böylelikle şamanların ayırt edici özelliğinin esrime (tanrı ile birleşme/trans) olduğu ileri sürülür[128].

Şamanizm ile ilgili pek çok araştırma bulunmasına rağmen, halen kesin yargılara varmanın mümkün görünmediği noktalar yer almaktadır. Bunlardan biri, Şamanizm'in bir din mi yoksa kültürel bir inanç sistemi mi olduğu sorunsalıdır. Bir diğer tartışma konusu, Şamanizm'in ne zaman ve nerde ortaya çıktığıdır. Bu konuyla ilgili net bir cevap bulunmasa da Şamanizm hakkında bugüne kadar gerçekleştirilen çalışmalar dikkate alındığında, söz konusu dinin ya da inanç sisteminin Avrasya, Asya, Güney Afrika, Avrupa ve Amerika'da varlık gösterdiği anlaşılır[129].

Avrupa'da İÖ 25.000 yıllarına tarihlenen Lascaux Mağarasında yer alan kuş, yardımcı ruh ve esrime betimleri, Şamanizm'in en erken örnekleri arasında sayılır[130]. İsrail'de günümüzden yaklaşık olarak 12.000 yıl öncesine tarihlenen (Geç Natufian) bulgulara sahip Hilazon Tachtit Mağarası'ndaki bir kadın gömüsü ise son derece özel eşyalarla birlikte tek gömülmesi ve gömünün yanında cenaze ziyafetiyle ilişkili bulguların ele geçmesi bakımından mağaradaki diğer gömülerden ayrılarak, şaman olarak değerlendirilir[131]. Anadolu'da Neolitik Dönem ile birlikte ortaya çıktığı savunulan Şamanizm'e örnek olarak Göbekli Tepe, Çatalhöyük, Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük ve Nevali Çori yerleşimlerinde tespit edilen *Şamanist Kozmos* temalı duvar resimleri ile yılan motifli dikilitaşlar ve taş

[125] Eliade, 1999: 22.
[126] Eliade, 1999: 22; Yalçıklı, 2019: 11.
[127] Yalçıklı, 2019: 11.
[128] Eliade, 1999: 23.
[129] Yalçıklı, 2019: 11.
[130] Narr, 1959: 271; Eliade, 1999: 548; Hoppál, 2019: 49.
[131] Grosman ve Belfer-Cohen, 2022: 66.

levhalar gösterilir. Ayrıca Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Dönem'e tarihlenen Karadere (Aydın), Tavabaşı (Muğla), Baltalıin (Balıkesir) ve İnkaya (Balıkesir) Mağaralarında yer alan duvar resimleri, Şamanizm inancına ait veriler arasında sıralanır[132]. Sibirya halkları arasında da yaygın bir şeklide görüldüğü ileri sürülen bu inanca dair veriler, Erken Tunç Çağı'ndan itibaren izlenir[133].

Yukarıda yapılan açıklamalar doğrultusunda, Şamanizm inancındaki *axis mundi* (yerin ekseni) ile anikonik tapınım sisteminden bildiğimiz *omphalos* (yerin merkezi) arasındaki benzerlik dikkat çekmektedir. Ayrıca *axis mundi*nin ağaç, direk ve dağ gibi anikonik tapınım nesneleri arasında sayılan unsurlarla temsil edilmesi de Şamanizm'in içinde anikonik izler bulunduğuna işaret etmektedir.

2.1.5. Ata Kültü

"*Ölen kişinin düşünsel anlamda ruhuna yönelik tapınma*." şeklinde tanımlanan Ata Kültü, en erken inanç sistemleri arasında sayılır. Temelinde ruha tapınma olması nedeniyle Ata kültü, Animizm ile ilişkilendirilir[134]. Bu *animist* anlayış, ölüm olayının gözlemlenmesi sonucunda ortaya çıkan, insanı canlı tutan ruhun nefesle başlayıp yine nefesle bittiği inancından ileri gelmektedir[135]. Bazı dillerde "ruh" kelimesinin, "nefes" anlamına gelen sözcüklerden ya da nefesle ilişkilendirilen "rüzgar" ve "hava" anlamına gelen sözcüklerden türemesi de bu inancı desteklemektedir[136].

Tarih öncesi topluluklarda yaşayan insanların, ölümden sonra unutulmamak, ardılları tarafından saygı görmek, topluluğu bir arada tutmak ve topluluğun devamlılığını sağlamak için atalarına büyük bir sadakatle bağlı kalmaları sonucunda, Ata Kültü'nün ortaya çıktığı ileri sürülür[137]. Ayrıca ölen ataların yaşayan yakınlarıyla iletişim kurduğu, onlara yardım

[132] Yalçıklı, 2019: 15-16, 24-60.
[133] Sibirya kaya resimlerinde Erken Tunç Çağı ile birlikte Paleolitik Dönem'de görülen doğa temalı betimlemelerin yerini şaman tasvirlerinin alması, inanç siteminin doğa ve ruh tapınımını temel alan Animizm'den Şamanizm'e evirildiğini göstermektedir (Çirkin, 2019: 327-328); Hoppál, 2019: 52.
[134] Günaltay, 2016: 118.
[135] Uhri, 2014: 40-43.
[136] Günaltay, 2016: 112-113; Uhri, 2014: 40-41 (Fransızca *esprit*=ruh kelimesi Latince *spritus*=nefes almak kelimesinden, İngilizce *soul*=ruh ile Almanca *seele*=ruh kelimeleri Gotça *saivala*=rüzgar, fırtına kelimesinden türemiştir. Yunanca *psykhe*=ruh anlamına gelmektedir. Ayrıca Eski Sanskritçe *atman*=ruh kelimesi "rüzgar", İbranice *eloah*, *Allah* ve *İlah*=ruh kelimeleri "nefes", Farsça *revan*=ruh kelimesi "hareket ve rüzgar", Arapça *rih* ve *rayiha*=ruh kelimeleri "hava ve rüzgar" anlamını da karşılamaktadır. Ayrıca Eski Mezopotamya ve Anadolu dillerinde de benzer durum söz konusudur. Buna örnek olarak Sümerce *Ma.mú*=düş/ruh tanrısı, Akkadça *Ziqîqu*=hafif rüzgar, Hititçe *ištanzana* ve *napištu* =nefes kelimeleri aynı zamanda "ruh" anlamına da gelmektedir.)
[137] Assmann, 2001: 64-65; Uhri, 2014: 38.

ettiği ve onları koruyup kolladığı inancı nedeniyle, insanlar atalarını onurlandırmak adına kurbanların kesildiği, yiyecek ve içki sunularının yapıldığı resmi törenler düzenlemişlerdir[138]. Toplumda birtakım özel bilgi ve becerilere sahip kimselerin ölümlerinden sonra bir ritüel dahilinde özenli bir biçimde, yanlarına kültürlerine ait materyaller bırakılarak gömülmeleri ile birlikte "ruh" tanrılaştırılmış ve bugün "Ata Kültü" olarak tanımladığımız inanç sistemi oluşmuştur. Ata Kültü'nün bir parçası olan, ölülere ait eşyaların ölen kişinin yanına bırakılması ritüeli, ölünün ruhunun bu eşyaların içinde yaşamaya devam ettiği inancından kaynaklanmaktadır[139]. İnsanların varoluşlarından itibaren karşılaştıkları ve çare bulamadıkları ölüm kavramına bu şekilde özel anlamlar yükleyerek bunu bir ritüel haline getirmeleri, bazı araştırmacıların ilk tanrıları "ölen ataların ruhları", ilk kutsal alanları "ataların defnedildiği mezarlıklar", ilk ayinleri "cenaze ritüelleri", ilk adakları "ölülere sunulan yiyecek, içecek ve eşyalar" şeklinde yorumlamalarına sebep olmuştur[140].

Yunan filozofu Euhemerus'un (İÖ 4. yüzyıl sonu-İÖ 3. yüzyıl) "*Tanrılar başlangıçta insan yöneticilerdi, zamanla kendi cemaatleri tarafından gittikçe kutsallaştırıldılar.*" şeklindeki ifadesi, Antik Dönem'de dahi ata kültünün ilk inanç sistemi olduğu konusunda yorumlar yapıldığını gösterir[141]. Modern araştırmacılardan İngiliz filozof H. Spencer, ata kültünü en erken inanç sistemi kabul eder. Animizm'i ilk din kabul eden Tylor, ölen kişilerin ruhlarının daimi olarak herhangi bir vücuda ihtiyaç duymadan varlığını devam ettirebileceği ve bu ruhların istediği her şeyi elde edebileceği düşüncesinin Ata Kültü'nün gelişmesiyle ortaya çıktığını savunur[142]. Natürizm'i ilk din şekli addeden F. M. Müller de Ata Kültü hakkında yorumlarda bulunmuştur. Müller'e göre atalara tapınma inancı, insan hayatının ölümle sona ermediği ve ölümden sonra "ruh" denilen varlığın yaşamaya devam ettiği düşüncesiyle ortaya çıkmıştır. Bu düşünce ile birlikte, ölümden sonra bile yaşamaya devam ettiğine inanılan ruhlara ilahi güçler atfedilerek, onlara tapınımda bulunulmuştur[143]. Dünya dinleri üzerine çalışmalarda bulunan N. Smart, insana ait en erken kalıntıların ölü kültü ile ilişkilendirilen buluntulardan meydana geldiği ve Ata Kültü'nün çok tanrı inancından önce varlık gösterdiği yönünde görüş bildirmiştir[144].

[138] Torrey, 2018: 164-165; Akyurt, 2014: 138.
[139] Tümer, 1982: 307.
[140] Günaltay, 2016: 123; Uhri, 2006: 30; Uhri, 2014: 49.
[141] Torrey, 2018: 183.
[142] Tümer, 1982: 318.
[143] Günaltay, 2016: 158.
[144] Tümer, 1982: 319.

Bugüne kadar yapılan araştırmalar doğrultusunda, ölülerin bilinçli bir biçimde gömülmesinin günümüzden yaklaşık olarak 300.000-45.000 yıl öncesine tarihlenen Orta Paleolitik Dönem'den itibaren gerçekleştiği anlaşılmıştır. Buna ilk kanıt günümüzden 100.000 ila 90.000 yıl öncesine tarihlenen, İsrail'deki Qafzeh ve Skhul mağaralarının altında gömülü vaziyette bulunan, 11 adet erken dönem *Homo sapiens*tir. Ayrıca 75.000 ila 35.000 yıl öncesinde *Homo neandertal*lerin de ölülerini gömdükleri, İsrail'deki Tabun, Amud ve Kebara mağaralarında, Fransa'daki La Chapelle-aux Saints, Le Moustier, La Ferrassie ve Regourdou mağaralarında, Özbekistan'daki Thesik-Tash mağarasında, Hırvatistan'daki Krapina yerleşimindeki bir mağarada, Portekiz'deki Leiria kenti kazılarındaki bulgularla belgelenir. Bu gömülerin yanına herhangi bir eşya bırakılmaması nedeniyle, yalnızca ölü bedenlerin yırtıcılara karşı korunması için gömüldükleri düşünülür. Şanidar Mağarası'nda (Irak/Zagros Dağları) R. Solecki tarafından 1957 yılında gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda saptanan, çiçek polenleriyle birlikte belirli bir düzen içinde gömülmüş, günümüzden 50.000 yıl öncesine tarihlenen *Homo neandertal* iskeletlerine ait kalıntılar ise ölen bireylere önem verilerek, onların bedenleri ve ruhlarına yönelik gerçekleştirilen çeşitli uygulamaların habercisi kabul edilir. Ancak daha sonraki araştırmalar, Şanidar Mağarası'ndaki polenlerin o yöreye özgü bir kemirgen (*jird*) tarafından taşındığını ortaya koyar. Rusya'daki Sungir ve Çekya'daki Dolni Vestonice kentleri ile Avusturya, İtalya ve Sibirya'daki yerleşimlerde tespit edilen, çok sayıda değerli eşya ile birlikte gömülen iskeletler ise ölümden sonraki yaşama dair inanışların günümüzden yaklaşık 28.000-24.000 yıl öncesinde başladığını gösterir[145].

Paleolitik Dönem'den Neolitik Dönem'e geçiş evresi olarak tanımlanan Epipaleolitik Dönem'de, Doğu Akdeniz'deki Levant Bölgesinde hakim olan Natufian Kültürü'ne (İÖ 12000-9500) ait arkeolojik veriler, ölüler için törenler düzenlendiğini, onlara kurbanlar sunulduğunu ve ölülerin büyük bir özenle yanlarına hediyeler bırakılarak gömüldüklerini gösterir. Bu durum, ölü gömme uygulamalarının Natufian Kültürü ile birlikte bir gelenek halini aldığı düşüncesini doğurur[146]. Epipaleolitik Dönem'in sonuna doğru ise, Yakındoğu'da kafatası kültü uygulamalarının başladığı görülür[147].

Neolitik Devrim'in bir sonucu olarak, insanların bir arada yerleşik düzene geçerek yaşamaya başlaması ve besin kaynaklarının daha verimli kullanımıyla, nüfus artışı meydana

[145] Uhri, 2014: 32-35; Karakoç, 2016: 173-181; Akçay, 2017: 8-10; Torrey, 2018: 116-119.
[146] Akçay, 2017: 11-12.
[147] Belfer-Cohen ve Hovers, 1992, 466, 468; Karakoç, 2016: 181.

gelmiştir. Bu durum insanların içinde yaşadıkları topluma daha bağlı hale gelmesine yol açmış, yaşayanlar ile ölüler arasındaki ilişki farklı bir boyuta taşınarak, ataların ruhlarının tanrılaştırıldığı Ata Kültü inancı ortaya çıkmıştır[148]. Ata Kültü'nün varlığına işaret eden en önemli arkeolojik buluntular arasında, sıvalı kafatasları yer almaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de ölüler için özel mekanlar yapılmaya başlanarak, bu mekanların içinde kille sıvanıp göz boşluklarına değerli taşlar yerleştirilen kafatasları ile gerçek boyutlarda taştan yontularak şekillendirilen kafataslarının sergilenmesi ve insana ait çeşitli kemiklerin dönemler boyunca bozulmadan bu mekanların odalarında muhafaza edilmesi, ölülerin yüceltildiğini göstermektedir[149]. Ata Kültü'ne işaret eden arkeolojik bulgulara sahip önemli Neolitik Dönem merkezleri arasında Körtik Tepe (Diyarbakır), Hallan Çemi (Batman), Nevali Çori (Şanlıurfa) ve Çayönü/Kafataslı Yapı (Diyarbakır) sayılır[150]. Ayrıca içinde T formlu steller ile taştan yontulan gerçek boyutlardaki insan kafataslarının tespit edildiği Göbekli Tepe'deki (Şanlıurfa) mekanlarda, insan ruhlarının barındığına inanıldığı düşünülmüştür[151].

Neolitik Dönemi takip eden Kalkolitik Dönem, Tunç Çağı ve Demir Çağı'nda, ölen ataların ruhlarına yönelik uygulamalar gelişerek devam etmiştir. Söz konusu gelişmeler, toplumların geçirdiği ekonomik, siyasi ve kültürel gelişmelere paralel bir tutum izlemiştir. Dönemler boyunca gömü alanları, mezar tipleri, törenler ve ölü hediyeleri sosyal statüye de bağlı olarak çeşitlilik göstermiştir[152].

Aristoteles'e göre, Yunan kültüründe çok eski zamanlardan itibaren var olan ata kültünün, dönemler boyunca toplum içindeki önemini korumaya devam ettiği, ailelerin ölen üyelerinin ruhlarına tapınımda bulunulan birer kutsal mekan kabul edilen mezarlarda uygulanan ölü gömme geleneklerinden anlaşılmaktadır. Ölülerin evlerin içine gömülmesi ve böylece evlere "kült merkezi" anlamının yüklenmesi, ata kültüne ilişkin erken dönem uygulamaları arasında yer alır. Sonradan özellikle sağlık nedeniyle, mezar yeri olarak kent dışındaki alanlar tercih edilmeye başlansa bile, kent dışındaki mezarlık alanlara ev tipi aile

[148] Akçay, 2017: 12-13; Torrey, 2018: 182. Ataların ruhlarının tanrılaştırılması için bir takım koşulların oluşması gerekliydi. Öncelikle tanrılaştırılacak olan atanın yaşarken mükemmel bir çiftçi ya da büyük bir savaşçı gibi özellikleri olması beklenirdi. Böylelikte söz konusu atanın ölümünden sonra, ekinleri çoğaltacak kudretli bir hasat ruhu ya da savaşlarda başarı sağlatacak güçlü bir savaşçı ruhu haline dönüştüğü kabul edilirdi (Torrey, 2018: 183).
[149] Uhri, 2014: 61; Akçay, 2017: 8-16; Torrey, 2018: 161.
[150] Torrey, 2018: 161-166.
[151] Torrey, 2018: 164.
[152] Akçay, 2017: 17-43; Antik Yunan kültüründe ölülere yönelik tapınım hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rohde, 2020: 179-204.

mezarlarının inşa edilmesi ya da kırsal araziye sahip olanların bu arazi içinde atalarının mezarlarına da yer vermesi, ata kültü inancının devam ettiğini gösterir. Yunanlarda ölen kişinin ruhu, ailesini ve soyundan gelenleri barındıran bir kült halini almaktaydı[153]. Bu nedenle Yunanlar, tanrılar ve kahramanların yanı sıra ruhlara da sunular yapmışlar, ruhları İÖ 5. yüzyıldan itibaren "üstünler" (*kreittones*) ya da "kutlular/mutlular" (*seligen*) adı altında özel bir sınıfa ayırmışlardır. Özellikle yeni bir yaşamın başlangıcına yardımcı olacaklarına inanıldığı için, düğünlerde ataların ruhlarına libasyon yapılması ve Attika'da çocuk sahibi olmak için düğün günü Tritopatores (büyük dedeler) adı verilen ataların ruhlarına dualar edilmesi gibi gelenekler, Ata Kültü'nün bir parçası haline gelmiştir[154].

İS 1-7. yüzyıllar arasında Hunlarla birlikte yaşam süren Yenisey Kırgızlarına ait Taştık kültüründe, kil ve beyaz alçıyla sıvandıktan sonra kırmızı ve siyah renklerde boyanan ve göz boşluklarına cam boncuklar yerleştirilen kafataslarının önemli bir yer tutması, Ata Kültü'nün Geç Antik Dönem içlerine kadar bazı bölgelerdeki kültürlerde varlığını sürdürmeye devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir[155].

20. yüzyılın başlarında Yeni Gine'nin güneydoğu ucundaki Rossel Adaları'ndaki yerlilerin inançları üzerine araştırmalar yürüten M. W. E. Armstrong, yerlilerin *yaba* şeklinde adlandırdıkları toprak, mercan kayalığı, denizin bir parçası, taş ya da ağaç gibi herhangi bir nesneyle temsil edilebilen bir ruh ya da tanrısal bir güçten bahsetmektedir[156]. Yeni Gine yerlileri hakkında çalışmalarda bulunan bir diğer araştırmacı E. B. Riley ise, Yeni Gine'deki Kiway Adası'nda *mimia abere* adı verilen ve topluluğun atalarını temsil ettiğine inanılan kutsal taşların, belirli dönemlerde gerçekleştirilen *mimia* törenlerinde başrole sahip olduğu üzerinde durmaktadır[157].

Avustralya kabilelerinin yanı sıra Kanada'daki Ojibwa yerlileri, Kuzeybatı Amerika Kızılderilileri ve Afrika kabileleri ölen atalarının ruhlarına yönelik törenler düzenlemekte ve tanrılardan çok atalarına ibadet etmektedirler. Ayrıca Seylan'daki (Sri Lanka) Vedda halkı, erken dönemlerden itibaren ölen akrabalarının geride kalanları koruyup kollayan birer ruh

[153] Rohde, 2020: 186-188.
[154] Rohde, 2020: 197-198.
[155] Çirkin, 2019: 304-305.
[156] Armstrong, 1923/1924: 5; Lévy-Bruhl, 2018: 37-38.
[157] Riley, 1983: 231-233; Lévy-Bruhl, 2018: 38-39 (Şölen sırasında evin altında bulunan bu kutsal taşlar üst kata çıkarılarak çeşitli törenler gerçekleştirildikten sonra, bir sonraki şölen zamanına kadar "uyumaları" için tekrardan evin alt bölümüne indirilirler).

şeklinde varlıklarını sürdürdüğüne inandığı için, Vedda dini "ölüler kültü" olarak tanımlanmaktadır[158].

Ata Kültü'nün Paleolitik Dönem'de pek çok farklı coğrafi bölgede yaşam süren topluluklarda temellerinin atılmaya başlandığı, dönemler içinde gelişerek devam ettiği ve günümüzde dahi halen bazı kabilelerde varlığını sürdürdüğü yukarıda verilen örneklerle anlaşılmaktadır. Temelinde herhangi fiziksel bir görünümü bulunmayan ruha tapınma olması ve bazı kültürlerde ata ruhlarının taş, ağaç, toprak, deniz gibi doğa unsurları içinde varlığını sürdürdüğüne inanılarak bu unsurların kutsal kabul edilmesi, çalışma konumuzla bağlantılıdır.

2.1.6. Natürizm

İlkel din sistemleri arasında sayılan Natürizm, rüzgar, nehir, yıldız, bitki, hayvan ve taş gibi doğa varlıklarına yönelen tapınım şekline verilen isimdir. Dilimize "Doğacılık" adıyla geçen Natürizm teriminin kökeni, Fransızca "*La nature*" kelimesine dayandırılır. Bu kelime inanç kavramı açısından bakıldığında "evrenin genel görünüşü" anlamını karşılar. Skolastik dönem düşünürleri "*La nature naturante*" terimini, kendisinden başka her şeyi yaratan doğa yani "tanrı" için kullanmışlardır. Spinoza ise "*La nature naturante*" ve "*La nature naturee*" terimlerini, "evren" ve "tanrı" kelimelerine karşılık gelecek şekilde kaleme almıştır[159].

Başta eski Hint-Avrupa uygarlıkları olmak üzere Avrupa ve Asya'nın erken dönem uygarlıkları üzerine çalışmalarda bulunan bilim insanları, Natürizm'i ilk din biçimi addetmişlerdir. Başlangıçta kendisine fazla taraftar bulamayan bu görüş, eski Hint kutsal kitabı Veda'ların[160] bulunmasının ardından yaygınlaşmıştır. Veda metinlerinde geçen tanrıların, isimlerini doğa unsurlarından alması, Natürizm'in ilk din olduğu görüşünün en önemli dayanak noktalarındandır. Buna örnek olarak eski Hint tanrılarından *Agni* (ateş), *Dyaus* (parlayan gök) ve *Surya* (güneş) gösterilebilir[161].

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında karşılaştırmalı din alanlarında çalışan Avrupalı araştırmacılar tarafından Natürizm'in ilk din şekli olduğunu konu alan eserler ortaya

[158] Torrey, 2018: 165-166.
[159] Günaltay, 2016: 109, 147, dpn. 9.
[160] Vedalar, Hinduizm dininin temelini oluşturan *Rigveda*, *Yajurveda*, *Samaveda* ve *Atharvaveda* adı verilen dört kutsal metinden meydana gelmektedir (Yitik ve Arslan, 2011: 226).
[161] Solmaz, 2011: 45; Yitik ve Arslan, 2011: 229, 232; Günaltay, 2016: 153; Karataş, 2006:124, 147, 152.

konmuştur[162]. Hint filolojisi ve karşılaştırmalı din bilimleri alanlarında uzmanlaşan F. M. Müller'in, *Lectures on the Origin and Growth of Religion* ile *Contribution to a Science of Mythology* adlı eserleri, söz konusu çalışmaların başında gelir[163]. Görüşünü Veda metinlerine dayandıran Müller, insanlarda korku hissini harekete geçirmesi nedeniyle doğa olaylarını dinin başlangıcı kabul etmiş ve doğanın kutsallığını "sınırsız" olmasına bağlamıştır[164]. Ayrıca A. Kuhn, W. Schwartz, G. W. Cox, R. Brown, J. Fiske ve D. G. Brington gibi araştırmacılar da Natürizm'in ilk din olduğu görüşünü savunanlar arasında sayılmaktadır[165].

Natürizm hakkında verilen bilgiler doğrultusunda, ilkel dinlerin ilk biçimlerinden biri kabul edilen söz konusu inanç sisteminde, doğa güçlerinin ve doğa unsurlarının kutsal sayıldığı ve tanrılaştırıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Natürizm'in, temelinde dağlar, işlenmemiş taşlar, ağaçlar ve su kaynakları gibi doğa unsurları bulunduğu bilinen anikonik tapınım modeline sahip olduğu söylenebilir.

Yukarıda açıklandığı üzere, temelinde doğa unsurlarının ve doğa olaylarının bulunduğu "ilkel" şeklinde tanımlanan dinlerde tapınılan bu doğa güçlerine insana özgü eylemler yüklenerek tanrı isimleri oluşturulmuştur. Buna göre *yıldırım* "kıvılcım saçan" ya da "düşerek yeri delen", *rüzgar* "üfleyen" ya da "inleyen", *güneş* "gökyüzüne parlak oklar atan", *nehir* "koşan" gibi insan eylemleriyle adlandırılmıştır. Tapınılan doğa unsurlarının insana ait eylemlerle harmanlanması sonucunda, zamanla doğa güçlerinin kişileştirilerek insan formunu aldığı ileri sürülmektedir[166].

2.1.7. İlk Monoteizm

Dinin kökenine ilişkin ileri sürülen bir diğer görüş, İlk Monoteizmdir. Monoteizm terimi, Yunanca *mono* (tek) ile *theos* (tanrı) kelimelerinin birileştirilmesiyle meydana gelmiştir. Dinin kökeni genellikle İskoçyalı Aydınlanmacı filozof David Hume'un (1711-1776) *Four Dissertations* adlı kitabının "*The Natural History of Religion"* başlıklı bölümünde savunduğu evrimci düşünce modeli doğrultusunda Totemizm, Animizm, Fetişizm, Şamanizm, Ata Kültü, Natürizm gibi politeist ve putperest inanç sistemlerine dayandırılmış, monoteist dinler ise dinin gelişiminin en üst noktasına yerleştirilmiştir. Put

[162] Günaltay, 2016: 147-149.
[163] F. M. Müller, 1878; F. M. Müller, 1897.
[164] Tümer ve Küçük, 1997: 27-29.
[165] Günaltay, 2016: 149; Karataş, 2006: 121, dpn. 210.
[166] Günaltay, 2016: 156.

tapıcılığını barbarlıkla bir tutan Hume'a göre ilk insanlar, evreni düzenleyen tek bir yüce yaratıcının varlığını idrak edecek gelişmiş anlayışa sahip değillerdir. Ona göre ilk insanların dini inanışları, gelecekteki bilinmezlikle dolu olaylardan korkmalarından ileri gelmektedir. Ancak söz konusu görüşlerin aksine, din üzerine çalışmalarda bulunan bazı araştırmacılar monoteizmi dinin kökeni addetmişlerdir[167].

Fransız Aydınlanmacı filozof Voltaire (1694-1778) *Dictionnaire Philosophique* başlıklı eserinde, Hume'un görüşlerinin aksine insanların ilkin tek bir tanrıya inandığını, sonrasında politeist anlayışın ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Voltaire, ilk insanların kendilerine iyilik ya da kötülük eden bir varlığın bulunduğuna inandıklarını, ancak bu varlığa akıl yürüterek değil acizliklerinden dolayı, kendilerini koruyacak bir güce sığınmak için ihtiyaç duyduklarını belirtir. Ayrıca Voltaire, bu tek tanrının topluluklara göre değiştiğini, bu nedenle de evrensel olmadığını söyler. 19. yüzyılda antropoloji alanında çalışmalar yapan Andrew Lang (1844-1912) *The Making of Religion* başlıklı eserinde, dinin kökenini "Yüce Varlık" inancı doğrultusunda, monoteizm anlayışına bağlamıştır. Lang'a göre, monoteist tanrı fikri "vahşi" şeklinde tanımladığı ilk insanlarda dahi bulunmaktadır. Avustralyalı dil bilimci, antropolog ve etnolog Peder Wilhelm Schmidt (1868-1954) ise, Lang'in monoteist görüşünü sistemli bir hale getirerek, tanrının ve dinin kökeni hakkında kapsamlı çalışmalarda bulunmuştur[168].

Schmidt, *Der Ursprung der Gottesidee* (Tanrı Fikrinin Kökeni) adlı 12 ciltten oluşan kitabında, başlangıçta insanların her şeyin ilk nedeni ve her şeyin hakimi şeklinde düşündükleri tek bir tanrının var olduğunu, bu tanrının biçimsel olarak betimlenmediğini, herhangi bir tapınağının ve onun için çalışan din adamlarının bulunmadığını ileri sürer. Bu "Yüce Tanrı"nın, gökle ilişkilendirildiği için aynı zamanda bazı yerlerde "Gök Tanrı" şeklinde adlandırıldığı belirtilir. İnsanları izleyen, hata yaptıklarında onları cezalandıran yüce tanrının, hiçbir şekilde insanlara görünmediğine ve asla tasvir edilemez olduğuna inanıldığı üzerinde durulur. Schmidt, insanların asla iletişim kuramadığı bu yüce tanrının yerini sonradan, daha alt seviyede oldukları düşünüldüğü için ulaşılabilir görünen, bu sebeple de insanlara daha cazip gelen pagan tanrıların ve ruhların aldığı görüşünü

[167] Adıbelli, 2009: 115-116.
[168] Adıbelli, 2009: 116, 121; Bingöl, 2018: 43.

savunur[169]. Burada tanımlanan "Yüce Tanrı" anlayışını,tasvir edilemezliği açısından anikonizm ile bağdaştırmak mümkündür.

Gizemli yüce tanrıdan sonra pagan tanrıların ortaya çıkmasıyla birlikte, her bir toplumun kendi mitosunu yaratıp kendi tanrılarına tapmaya başladığı söylenir. Böylelikle insanlar tanrılara insansı özellikler atfederek, onların gizemli dünyasını kendi yaşamlarıyla ve toplumlarına özgü bir takım özelliklerle ilişkilendirmişlerdir. Dünyadaki yaşamın geçici olduğuna inanan ve sonsuz tanrısal yaşamın bir parçası haline gelmek isteyen insanlar, tanrısal davranışları örnek alarak, tanrısal aleme yaklaşmak istemişlerdir. Bu nedenle insanlar tanrılar aleminde var olduğuna inandıkları kentleri ve tapınakları yeryüzünde inşa ederek, yeryüzünü tanrılar dünyasının bir örneği haline getirmeye çalışmışlardır[170]. Bu düşünceye göre insanın tanrıları kendisine benzetmeye çalıştığı bu evrede, antropomorfik tanrıların hakim olduğu ikonik tapınım biçiminden söz etmek mümkündür.

2.2. Antik Yunan Felsefesinde Anikonizm

Antik Yunan toplumunun dinsel düşüncesinin gelişiminde hem Homeros, Hesiodos, Pindaros, Aiskhylos ve Sophokles gibi Antik Dönem şairlerinin ortaya koyduğu şiirsel, mitsel ve antropomorfik anlayış hem de Sokrates öncesi filozofların fiziksel düşünme öğretileriyle başlayan, tanrıyı maddeleştirme anlayışı büyük bir etkiye sahip olmuştur[171]. Homeros'un eserlerinden, şairin insan biçimindeki tanrılarla dolu bir dünya tasavvur ettiği ve bu dünyada tanrı ile insanın ortaklaşa bir takım işler yaptığı açıkça anlaşılmaktadır[172]. Hesiodos'ta insan formundaki tanrı panteonunu görmeye devam etsek de şairin *Theogonia* adlı eserinde her şeyin başlangıcına, tanrılar yerine doğal varlıklara dayanan bir kozmogoninin yerleştirilmesi, İÖ 6. yüzyıl filozofları öncesinde de evrenin başlangıcı için bir takım doğacı görüşlerin bulunduğunu ortaya koymaktadır[173].

Ionia'da, Olympos'un kişileştirilmiş tanrılarından arınmış maddesel kökenli bir tanrı anlayışına sahip doğa felsefesinin ortaya çıkışı genellikle, Miletos merkezli denizaşırı koloni faaliyetlerinin gelişmesiyle birlikte, farklı kültürlerle etkileşimin artması ve böylelikle bilim, sanat ve felsefe gibi alanlarda birtakım yeniliklerin yaşanmasına bağlanmaktadır. Ancak söz

[169] Schmidt, 1912-1954; Armstrong, 2019: 25-26.
[170] Armstrong, 2019: 27-29.
[171] Adam, 2019: 35.
[172] Hom. Il.; Hom. Od.
[173] Hes. Th. 120-130; Bellah, 2017: 429; Karatani, 2019: 72.

konusu rasyonel felsefi akımın Ionia'nın refah seviyesinin en yüksek dönemini yaşadığı İÖ 7. yüzyılda değil de Lydia ve Pers istilalarının yanı sıra Ionia kent devletlerinin iç sorunlarının da yaşandığı İÖ 6. yüzyılda etkisini göstermesi ilgi çekicidir. Ionia kent devletlerinin İÖ 7. yüzyılda büyük bir refah içinde varlık sürmesinin başlıca nedeni, hükmeden-hükmedilen ilişkisinin bulunmaması, ticaretin devlet tekeli olmadan tüccar ve üreticilerden meydana gelen özel bir yapılanma tarafından yönetilmesi ve böylelikle karların eşit dağıtılması, yani izonominin varlığıdır. İÖ 6. yüzyılda ise, bazı Ionia kent devletlerinde hükmeden-hükmedilen eşitsizliğinin yaşanmaya başlaması, izonominin bozulmasına ve tiranların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu karışık süreçte doğa filozofları, mitsel dünyadan bağımsız bir "ilk töz" (*arkhe*) düşüncesini geliştirerek, Ionia kent devletlerini öne çıkan bir kabile ya da mitsel kökene dayandırmayı değil, toplumu birleştirme ve izonomiyi tekrar oluşturmanın amacını gütmüşlerdir[174].

Ionia'da akılcı sorgulama geleneğini başlattığı için ilk filozof addedilen, doğa felsefesinin kurucusu Thales ile birlikte tanrıyı maddeleştiren görüşler ortaya atılmaya başlanmış ve böylelikle ilahi varlığın tezahürü, Homeros'tan bildiğimiz antropomorfik formdan çıkarak anikonik özellik kazanmıştır[175]. Çalışmamızın bu bölümünde anikonizm bağlamında, tanrıyı insansı özelliklerden arındırarak, bir madde şeklinde tasavvur eden Antik Yunan filozoflarının, evrenin ilk ilkesi (*arkhe*) ve bununla bağlantılı olarak tanrıyla ilgili görüşleri felsefi okullar doğrultusunda, kronolojik sırayla ele alınarak irdelenecektir.

2.2.1 Ionia Okulu

Antik Yunan felsefesinde doğayı akılcı ve bilimsel bir bakış açısıyla değerlendiren ilk filozoflar olmaları nedeniyle, felsefenin temelini oluşturdukları kabul edilen Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes, doğa felsefesine dayalı Ionia Okulu'nun bir kolu olan Miletos Okulu'nun (İÖ 6. yüzyıl) kurucularıdır[176]. Doğa felsefesinin teoloji, teogoni ve teodise ile birlikte işlendiği bu okula mensup her üç filozofun da İÖ 6. yüzyıl'da siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda büyük bir gelişmişlik düzeyine sahip, Doğu kültürlerinin etkisine açık, Batı Anadolu'daki Miletos antik kentinin vatandaşı olması, bu filozofların fikirlerini geliştirmeleri üzerinde olumlu etki yaratmıştır[177].

[174] Karatani, 2019: 43, 79-80.
[175] Karatani, 2019: 79.
[176] Dürüşken, 2019: 63-64.
[177] Jaeger, 2019: 38, 54.

Doğa filozofları, her şeyin ilk kaynağı ve dolayısıyla tanrının özü hakkında görüşler öne sürmüşlerdir. Bunu yaparken mitsel dünyadan ayrılarak, tanrıların antropomorfik görünümünden sıyrılmışlar ve gözle görülen maddi doğa unsurlarını ön plana çıkartmışlardır[178]. Doğal ile doğaüstü arasında herhangi bir ayrım bulunmadığını düşünen doğa filozofları, tanrının varlığını kabul etmekle birlikte, kutsallığı maddenin bizzat kendisinde aramışlardır[179]. Aynı zamanda evrenin özünü oluşturan bu madde, doğa filozoflarına göre enerjiyi ve yaşam kaynağını kendi içinde barındırır, yani canlıdır. Her üç filozof da evrenin nedeni/kaynağı için yaratılmamış, yok edilemez, hem ruhani hem maddi özellikler atfedilen ve aynı zamanda tanrı ile özdeşleştirme eğiliminde oldukları tek bir madde belirlemişlerdir. Buna göre Thales suyu (*hydōr*), Anaksimandros sonsuz genişlikteki maddi bir varlık addettiği sınırsız veya sonsuzu (*apeiron*), Anaksimenes havayı (*aer*) temel madde olarak göstermiştir[180].

İÖ 625-545 yılları arasında yaşadığı bilinen Miletoslu matematikçi, astronom ve filozof Thales'in günümüze ulaşan kendisine ait bir eseri bulunmasa da kendisinden sonra gelen filozof, tarihçi ve diğer araştırmacıların aktardıkları fragmanlar sayesinde, onun görüşleri hakkında bilgi sahibi olunmaktadır[181]. Thales, insan şeklinde tasavvur edilen tanrıları bir kenara bırakarak, evrenin kökeninde maddi bir varlığın bulunduğunu ve bu maddi varlığın su (*hydōr*)olduğunu, bu nedenle yeryüzünün suyun üzerinde bulunduğunu ileri sürmüştür[182]. Bu görüş, Homeros'un Okeanos'u yani suyu her şeyin kökeni şeklinde tanımlamasıyla benzer görülebilir. Ancak Thales, her şeyin sudan geldiğini söylerken Homeros'un aksine mitsel anlamı değil, fiziksel anlamı kastettiği için bu iki görüş arasında belirgin bir ayrım mevcuttur[183].

Thales'e göre, her şey tanrılarla doludur ve bu nedenle doğada yani yaşam gücü bulunan her şeyde tanrısallık mevcuttur. Dolayısıyla her şeyin başını ve sonunu meydana getiren su ilkesi, aynı zamanda tanrıdır ve tüm varlıkların temelinde doğa temelli bu tanrısallık bulunmaktadır[184]. Ayrıca mıknatısların çekim gücü, yani nesneleri hareket ettirme özelliği, Thales'e her şeyin canlı olduğunu ve her şeyin bir ruhunun bulunduğunu

[178] Jaeger, 2019: 40.
[179] Thomson, 1988: 189.
[180] Adam, 2019: 197, 199, 202.
[181] Thales'in görüşleri hakkındaki fragmanlar için bkz. Şar ve Sev, 2019: 25-43.
[182] Kranz, 1984: 27.
[183] Jaeger, 2019: 40.
[184] Dürüşken, 2019: 68-69; Erdemli, 2015: 167.

düşündürmüştür[185]. Bu düşünce doğrultusunda, Thales'in "hareket" olayını yaşam ya da ruh ile ilişkilendirdiği öne sürülmüştür[186].

İÖ 610-546 yılları arasında yaşayan Miletoslu Anaksimandros, Thales'in öğrencisi ve Miletos Okulu'nun bir temsilcisidir. Anaksimandros, doğayı konu alan ilk Yunan eseri kabul edilen, *Peri Physeōs* (Doğa Üzerine) adlı kitabın yazarıdır. Anaksimandros'un görüşleri hakkındaki bilgilere, söz konusu eserden ve bu eser ile ilgili bilgi sahibi olan Antik Dönem filozof, tarihçi ve coğrafyacılarının fragmanlarından ulaşılmaktadır[187]. Filozof söz konusu eserinde evren, evrenin kökeni, gök cisimleri, doğa olayları, astronomi, meteoroloji, coğrafya ve biyoloji konusundaki görüşlerine yer vermiştir. Ayrıca Yunan toplumundaki ilk güneş saatinin ve ilk yıldız haritasının yaratıcısı olduğu belirtilen filozofun, günümüze ulaşabilen ilk dünya haritasını çizme denemelerinde bulunduğu bilinmektedir[188].

Evren hakkında Thales'in görüşlerine kıyasla çok daha ayrıntılı bir bakış açısı bulunan Anaksimandros, Thales'in aksine dünyayı destekleyen hiçbir şeyin bulunmadığını öne sürer. Evrenin başlangıcını, mevcut tüm maddelerin hiçbiriyle özdeş olmayan, ancak sınırsız sayı ve türdeki maddelerin hepsini kapsayan bir "şey"e dayandıran Anaksimandros, bu "şey"in *apeiron* (sonsuz/sınırsız) olduğunu ileri sürer[189]. Anaksimandros, fiziksel bir kavram kabul ettiği sonsuz ya da sınırsızı yani *apeiron*u, "ölümsüz ve yok edilemez", "ebedi ve yaşlanmayan", "her şeyi kuşatan ve yönlendiren", "tüm dünyaları kapsayan" şeklinde tanımlar. Evrenin üretildiği temel töz yerine koyduğu "sonsuz" u, hiçbir zaman su, hava, ateş ya da toprakla özdeşleştirmez. Ancak sıcak/soğuk ya da kuru/nemli gibi bir takım zıt çiftlerin "sonsuz" dan ayrılarak, kozmosu meydana getirdiği düşüncesini savunur[190].

Yunan dini yaşamında genel anlamda ilahi olanın bir niteliğinin bulunduğu dikkate alındığında, Anaksimandros'un temel nitelik şeklinde ele aldığı "sonsuz" u aynı zamanda tanrı ile özdeşleştirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Aristoteles, Anaksimandros'un evrenin özündeki temel madde ve bu maddeye atfedilen özellikler ile ilgili görüşleri doğrultusunda,

[185] Jaeger, 2019: 41, Dürüşken, 2019: 69.
[186] Pl. Nomoi. 899b; Adam, 2019: 199.
[187] Anaksimandros'un görüşleri hakkındaki fragmanlar için bkz. Şar ve Sev, 2019: 54-77.
[188] Str. I.1.11; Dürüşken, 2019: 70.
[189] Jaeger, 2019: 43; Dürüşken, 2019: 71-72.
[190] Adam, 2019: 199.

Ankasimandros'un öğretisinde sonsuzun ilahi olanla bir tutulduğu düşüncesini desteklemektedir[191].

İÖ 585-528 yılları arasında yaşadığı bilinen Miletoslu Anaksimenes, Anaksimandros'un öğrencisi ve Miletos Okulu'nun bir diğer temsilcisidir. Anaksimenes, evrenin temelinde sonsuz ve ebedi hareket imkanına sahip havanın (*aer*) bulunduğunu ileri sürmüştür. Dünya da bu havanın üzerinde durmaktadır. Filozofun düşüncesine göre hava, sonsuz hareketinin kendisine sağladığı seyreltme ve yoğunlaşma özelliği sayesinde kozmosa dönüşmüştür. Buna göre hava öncelikle en seyrek hali kabul edilen ateşten sonra giderek yoğunlaşarak sırasıyla rüzgar, bulut, su, toprak ve taş halini alır[192].

Anaksimenes'e göre hava sonsuza kadar canlı kalabildiği için yaşamsal gücün tüm özelliklerini içinde barındırır, var olan her şeyin nedenidir ve bu nedenle de tanrısaldır. Bu noktada Cicero'nun, Anaksimenes'in öğretilerine değinirken, onun hava kavramının aynı zamanda tanrıyı ifade ettiğini belirtmesi de bu görüşü desteklemektedir. Ayrıca insan bedenini bir arada tutan ruh kavramının da havadan meydana geldiğini, havanın tüm dünyayı sarması gibi ruhun da insan bedenini sardığını ileri süren Anaksimenes, doğada tüm canlıların ruhu olduğunu savunarak, ilk kez canlı ve cansız ayrımını yapan kişidir. Bu düşünceden hareketle filozof, havayı tanrısal bir "dünya ruhu" şeklinde tasavvur etmiştir[193].

İÖ 5. yüzyılın ikinci yarısında Atina'da yaşamış filozof Apollonialı Diogenes, Anaksimenes'in ilk ilke öğretilisinden etkilenerek, evrendeki tüm farklı nesnelerin tek bir değişmez unsurdan meydana geldiğini ve bu unsurun hava olduğu görüşünü savunmuştur. Ona göre hem akıl (*nous*) hem de ruh (*psykhe*) havaya bağlıdır. Her şeye nüfuz eden, her şeye hakim olan ve her şeyi yöneten hava, tanrı ile özdeştir[194].

Ionia Okulu'nun bir diğer kolu olan Ephesos Okulu'nun öğretilerinde de doğa unsurlarını tanrılaştırma eğilimi bulunmaktadır. Ephesos kentinin kurucusunun soyundan geldiğine inanılan ve kentteki Demeter ayinlerini denetleme görevine sahip saygın bir aileye mensup olduğu söylenen Herakleitos, Ephesos Okulu'nun bir üyesidir[195]. İÖ 535-475 yılları arasında yaşadığı bilinen Herakleitos, sadece ehil insanların okuması için kullandığı

[191] Adam, 2019: 200.
[192] Dürüşken, 2019: 72-73; Adam, 2019: 201; Anaksimenes'in görüşleri hakkındaki fragmanlar için bkz. Şar ve Sev, 2019: 86-107.
[193] Adam, 2019: 201-202; Dürüşken, 2019: 73.
[194] Jeager, 2019: 218; Adam, 2019: 279-281.
[195] Adam, 2019: 225.

anlaşılması güç üslubu ve bilmeceye benzer ifadelerinden dolayı, Yunan felsefesinin anlaşılması güç, gizemli, karanlık filozofları arasında sayılır. Ayrıca söz konusu filozofun insana, topluma, dünyaya, siyasi ve ekonomik yapıya karşı eleştirel ve son derece sivri dilli bir yaklaşım gösterdiği de bilinmektedir.[196]

Herakleitos'un kaleme aldığı düşünülen eser, Diogenes Laertios'un aktarımlarında, *Musai* (Musalar), *Peri Physeōs* (Doğa Üzerine), *Akribes Oiakisma ProsStathmen Biou* (Yaşam Kuralı İçin Şaşmaz Dümen), *Gnomon Ethon* (Ahlak Klavuzu) ve *Peri Politeias*(Politika Üzerine) gibi farklı isimlerle anılmıştır. Ancak bu isimlerden hiçbiri Herakleitos tarafından verilmemiştir. Doğrudan doğa hakkında yazılmadığı belirtilen bu kitaba ait olduğu söylenen fragmanlara yer verilen yayınlar aracılığıyla, Herakleitos'un Miletos Okulu'na mensup doğa filozofları gibi evrenin şekli, ortaya çıkışı, doğa olguları ve geometriyle ilgilenmediği, bunların yerine insanın evrendeki yeri ve anlamıyla, ahlak ve dinle ilgilendiği anlaşılmıştır[197].

Herakleitos evrenin ilk ilkesini, canlılığı ve sürekliliği rahatlıkla gözlemlenebilen ateş (*pyr*) olarak kabul eder. Ona göre, her şey ateşten çıkmıştır ve yine ateşe geri dönecektir. Herakleitos'un bu ana maddesi, varlıktan ziyade daha çok bir hareket, süreç ya da değişim şeklinde tanımlanır ve bu yönüyle Herakleitos, doğa filozoflarından ayrılır[198]. Fragmanlarında "*Benim değil, logosunsesini duyduktan sonra bütün şeylerin bir tek şey olduğunu logosa uyarak söylemek bilgeliktir.*"[199] ifadesini kullanan Herakleitos'un, bu cümlede bahsettiği *logos* ile her şeye hükmeden tek bir ilahi yasayı kastettiği anlaşılır. Bu *logos* yani ilahi yasa ise, Herakleitos'un hem ruhsal hem maddesel olarak gördüğü ve sürekli değişen ateştir[200]. İS 2-3. yüzyıllarda yaşadığı bilinen Titus Flavius Klemens'in (İskenderiyeli Klement), Efesli Herakleitos'un takipçilerinin, her şeyin kaynağı olarak gördükleri ateşe taptıklarını belirtmesi bu durumu desteklemektedir[201].

2.2.2. İtalyan Okulu

Ionia'daki doğa filozoflarının kurduğu Miletos ve Ephesos Okulları'nın yanı sıra, evren, madde, varlık ve tanrının kökenine ilişkin görüşleriyle Yunan felsefesinin ve

[196] Dürüşken, 2019: 94-95.
[197] Diogenes Laeritos, IX. 12; Çakmak, 2005: 21; Herakleitos'un fragmanları için bkz. Çakmak, 2005.
[198] Dürüşken, 2019: 99.
[199] Kranz, 1984: 63.
[200] Kranz, 1984: 59; Adam, 2019: 236.
[201] Clem. Protr. 5.2.

teolojisinin gelişimine katkıda bulunan diğer bir okul İtalyan Okulu'dur. Ionia Okulu ile benzer tarihte, İÖ 6. yüzyılda kurulan bu okul, Pythagorasçılar ile Elea Okulu'ndan meydana gelmektedir.

Samos doğumlu Pythagoras, İÖ 570- 495 yılları arasında yaşamıştır. Diogenes Laertios'a göre Pythagoras, *philosophia* (felsefe) terimini Yunan dünyasında ilk kez kullanan ve kendisini ilk kez filozof olarak tanımlayan kişidir[202]. Pythagoras Miletos, Delos, Sparta, Girit, Mısır, Babil, Arap, Arami ve Fenike topraklarına giderek din, geometri, astronomi, aritmetik ve müzik gibi alanlarda kendisini geliştirdikten sonra, Samos'a dönerek Yunan ve Doğu düşüncelerinin harmanlandığı "Pythagoras'ın Yarım Dairesi" adında bir okul oluşturmuştur[203]. Daha sonra Pythagoras, felsefesini geliştirmek için İtalya'nın güneyindeki Kroton kentine gelerek, burada kendi adıyla anılan, günümüzde de Pythagorasçılık şeklinde geçen, hem dinsel hem felsefi bir okul kurmuştur[204].

Pythagorasçılık, felsefi bir öğreti şeklinde düşünülse de bu öğreti aynı zamanda temeli ruh göçüne dayanan metafizik bir inanç üzerine kurulmuştur. Pythagoras hakkındaki bilgilerin sözlü aktarımlara dayanması ve öğretilerinin sembolik bir dille ifade edilmesi nedeniyle, filozofla ve onun öğretileriyle ilgili kesin yargılara varılmasında bir takım zorluklar bulunmaktadır. Ancak Pythagorasçılığın, ruh inancına dayanan gizemcilik (mistisizm) anlayışı üzerine kurulduğu bilinmektedir. Bu durum yazılı belgelerin eksikliğini de açıklamaktadır. Pythagoras'ın öğretisine göre ruh, ölümsüzdür yani ilahi öze sahiptir ve beden öldüğünde ruh, başka bir bedene göç edip (*metempsykhosis*) insan, hayvan ya da bitki şeklinde yaşamaya devam eder[205]. Pythagorasçılıkta ruhun ölümsüzlüğünün nedeni, evrendeki her şeyin belirli döngüler sonucunda tekrar meydana gelmesi anlayışına bağlanmıştır[206].

İtalyan Okulu içinde Pythagorasçıların yanı sıra, Perslerin Ionia'da hakimiyet kurmasından sonra İÖ 540 yıllarında Phokaialı göçmenler tarafından Güney İtalya'da kurulan Elea koloni kentinde oluşturulan bir felsefi okul yer almaktadır. Elea Okulu

[202] Karatani, 2018: 96.
[203] Coşğun, 2013: 313-314.
[204] Dürüşken, 2019: 74-76, 81.
[205] Thomson, 1988: 307; Bayladı, 2008: 66-67.
[206] Dürüşken, 2019: 74, 89.

şeklinde anılan bu okulun temsilcileri arasında, Kolophonlu Ksenophanes ve Elealı Parmenides sayılır[207].

İÖ 570-478 yılları arasında yaşayan Ksenophanes, felsefenin yanı sıra şiir ve ilahiyatla da ilgilenmiştir. Pers istilasından sonra Kolophon'dan kaçarak Yunanistan'ın çeşitli kentlerini dolaşmış ve ardından İtalya'daki Elea kentine geçerek, burada bir felsefi okul kurmuştur. Doğa filozofları gibi evrenin ana maddesi konusunda araştırmalar yapan filozof, her şeyin topraktan meydana geldiğini ve yine her şeyin toprağa döneceğini ileri sürmüştür[208].

Ksenophanes, antropomorfik tanrı anlayışına ve insanın yaptığı hataların tanrıya yüklenmesine karşı bir görüş savunmuştur. Filozof, biçim ve anlayış açısından insanlara benzemeyen, her şeyi görüp her şeyi düşünüp her şeyi etkileyen tek bir tanrı bulunduğunu belirtir. Evrenin tek yöneticisi addedilen bu tanrı bütün olarak görür, düşünür ve duyar. Ayrıca Ksenophanes'e göre tanrı hareketsizdir, aynı yerde hiç kıpırdamadan durmaktadır ve bu durum onun yüceliğini göstermektedir[209].

İÖ 515-449 yıllarında yaşadığı düşünülen Parmenides, Güney İtalya'daki Elea kentinin vatandaşıdır. Ksenophanes'in ve Pythagorasçı Ameinias'ın öğretilerini dinleyen Parmenides'in günümüze kadar korunan, *Peri Physeōs* (Nesnelerin Doğası Üzerine) adlı bir şiiri bulunmaktadır[210]. Parmenides şiirinin ilk bölümünde, zamandan bağımsız, değişmez, tek bir gerçekliğin bulunduğunu belirtirken, ikinci bölümünde ise dünyada insanların duyuları yoluyla elde ettiği kavramların yanlış ve aldatıcı olduğu üzerinde durur. Gerçekliğin düşünce ve mantıksal çözümlemeyle elde edilebileceğini savunan filozof, varlığın ana ilkesinin yerine çelişmezliği koyar[211].

Parmenides'in tanrıyla ilişkili felsefesi, Ksenophanes'in tanrı öğretinsin metafizik açıdan gelişmiş hali şeklinde yorumlanır. Ona göre maddi töz, tanrı kavramıyla iç içe geçmiş olan "varlık"tır. Parmenides'in, Ksenophanes'in aksine herhangi bir psişik nitelik

[207] Thomson, 1988: 344.
[208] Dürüşken, 2019: 91-92.
[209] Kranz, 1984: 51; Thomson, 1988: 344; Dürüşken, 2019: 92-93; Jaeger, 2019: 75.
[210] Kranz, 1984: 79.
[211] Dürüşken, 2019: 107; Adam, 2019: 255.

veya işlev atfetmediği bu varlık, yuvarlak küre formunda tasavvur edilen, hareketsiz, maddi, dolu bir uzamdır[212].

2.2.3. Çoğulculuk Okulu

Evrenin kökenini, ilk ilkeyi birden fazla şeye dayandıran filozofların dahil edildiği felsefi okul, Çoğulculuk Okulu şeklinde adlandırılır. Bu okula mensup önde gelen filozoflar arasında Akragaslı Empedokles ve Klazomenaili Anaksagoras sayılmaktadır.

İÖ 5. yüzyılda yaşadığı bilinen Empedokles, Sicilya'daki Akragas kentinin vatandaşıdır. Pythagoras, Ksenophanes ve Parmenides'in öğrencisi olduğu bilinen filozofun, günümüze fragmanlar şeklinde ulaşan *Peri Physeōs* (Doğa Üzerine) ve *Katharmoi* (Arınmalar) adlı iki eseri bulunmaktadır[213]. Ona göre evrenin kökeni dört ana unsur kabul ettiği ateş, hava, su ve topraktan meydana gelmektedir. Ezeli, ebedi ve kendi içinde hareketsiz bu dört ana unsurun birleşerek evreni oluşturması için bunlardan bağımsız, hareket ettirici bir takım güçlere ihtiyaç vardır. Bu noktada Empedokles, unsurların birleşimini sağlayan "sevgi" ve unsurların ayrışmasını sağlayan "nefret" şeklinde iki güç önermiştir[214].

Empedokles'in evrenin ana maddesi konusundaki görüşlerinin yanı sıra, tanrıyla ilgili öğretileri de bulunmaktadır. Filozof, tanrının gözle görünüp elle tutulamayacağını, insan biçiminde olmadığını, kutsal ve tanımlanamaz bir zihin şeklinde düşünülmesi gerektiğini belirtir. Tanrıyı küre formunda tasavvur eden Empedokles'in, Ksenophanes'in tek tanrı düşüncesinden etkilendiği ileri sürülür[215]. Ancak filozofun eserlerinde evrenin dört ana öğesi ile bunları birleştiren ve ayıran itici güçleri ayrı birer tanrı şeklinde ortaya koyması, onun çoğulculuğunu gösterir. Buna göre Empedokles ateşi Zeus, toprağı Hera, havayı Aidoneus, suyu Nestis, sevgiyi Aphrodite, nefreti Neikos adıyla anar[216].

İÖ 500-428 yılları arasında yaşadığı bilinen Anaksagoras, Ion kenti olan Klazomenai'nin vatandaşıdır. Pers-Yunan savaşları sonrasında Atina'ya gelen filozof, Perikles ile yakın ilişkiler kurarak Atina'daki ünlü filozofların çevresinde kendisine yer bulmuştur. Ancak daha sonra Atina'da vatan hainliği ve dinsizlikle suçlanınca, Perikles'in

[212] Adam, 2019: 257.
[213] Dürüşken, 2019: 111.
[214] Adam, 2019: 258-259.
[215] Adam, 2019: 261-262.
[216] Jeager, 2019: 187-188; Dürüşken, 2019: 116.

yardımıyla Çanakkale'deki Lampsakos'a (Lapseki) sığınmış ve ölene kadar bu kentte kalmıştır[217].

Çoğulculuk Okulu'nun bir diğer üyesi Anaksagoras'ın öğretileriyle ilgili bilgiler, günümüze fragmanları ulaşan *Peri Physeōs* (Doğa Üzerine) adlı eserinden elde edilmektedir. Bu fragmanlara göre Anaksagoras ile ilişkilendirilen iki öğreti mevcuttur. Bunlardan biri asli parçacıklar ya da tohumların sonsuzluğu öğretisi, diğeri dünya yaratan ya da dünya yöneten zihin (*nous*) öğretisidir. Evrendeki şeylerin sonsuz çeşitlikteki tohumlardan meydana geldiğini savunan Anaksagoras, bu tohumların hareket kazanıp kozmos haline gelebilmesi için *nous*a yani akla ihtiyaç olduğunu belirtir[218]. Tanrıyı ve insanı iki farklı kutba yerleştiren Anaksagoras'a göre, doğanın tanrısal ilkesi ile bu ilkeyi kavrayan insan bilgisi bulunmaktadır[219].

2.2.4. Eski Stoa Okulu

Öğretilerinde Herakleitos ve Sokrates gibi filozoflardan izler barındırarak kendilerine özgü bir yapı meydana getiren Stoa Okulu, dönemlere göre Eski Stoa (İÖ 3. yüzyıl), Orta Stoa (İÖ 2-1. yüzyıl) ve Roma ya da Geç Dönem Stoası (İS 1-2. yüzyıl) şeklinde üç evreye ayrılmıştır. Kitionlu (Kıbrıslı) Zenon, Stoa Okulu'nu yaklaşık İÖ 300 yılında Atina'daki Stoa Poikile'de kurmuştur. Stoacılar doğa, ilk ilke, tanrı, sınırlar ve mekan gibi evrenle ilişkili konularla ilgilenseler de esas olarak, ahlak öğretisi geliştirerek insanı doğayla uyumlu yaşatmayı amaçlamışlardır[220]. Burada Stoacılardan Kleanthes'in Sokrates öncesi filozoflardan etkilenerek oluşturduğu doğa öğretisine değinilecektir.

Eski Stoa Okulu'na mensup Kleanthes (İÖ 331-232), Sokrates öncesi filozoflardan tek unsur olarak ateşi evrenin ilkesi kabul eden Herakleitos'un doğa ile ilişkili görüşlerinden etkilenmiştir. Bu durum filozofun *Hymnos Eis Dia* (Zeus'a İlahi) adlı şiirinde ortaya koyduğu evrensel doğa görüşünden anlaşılmaktadır. Kleanthes şiirinde, tekil doğa öğretisini geleneksel Yunan diniyle harmanlamıştır. Buna göre şiirde evrensel doğanın tek hakimi gösterilen Zeus, kişileştirilmiş bir tanrı formunda değil, doğayla özdeş canlı bir güç şeklinde

[217] Dürüşken, 2019: 119.
[218] Adam, 2019: 267-268; Dürüşken, 2019: 120.
[219] Jeager, 2019: 217.
[220] Dürüşken, 2019: 303-308.

tasavvur edilmiştir. Bu güç ateştir. Zeus'un, canlı ateşten oluşan bir yıldırım olarak tüm doğayı meydana getirdiği ileri sürülür[221].

Antik Yunan filozoflarının evrenin kaynağı ve bununla bağlantılı olarak tanrının özü hakkındaki yukarıda açıklanan ve bilimsel gerçekliğe dayandırdıkları tüm bu görüşlerinin, Antik Dönem inanç sistemleri üzerinde bir takım etkilere yol açtığını düşünmek yanlış olmaz. Bu felsefi görüşler doğrultusunda, özellikle İÖ 6. yüzyıl ile birlikte Antik Dönem toplumlarında tapınım gören tanrıların kişileştirilmekten uzaklaştırıldığı ve bunun yerine doğa unsurlarının ya da çeşitli maddelerin kutsallığına yönelik tapınımın ön plana çıkmaya başladığı söylenebilir. Böylelikle Antik Dönem Yunan felsefesinin, insanları tanrı konusunda düşünmeye sevk ederek anikonik tapınım biçiminin yayılmasına etki etmiş olabileceği ve anikonizmin yalnızca erken dönem inançlarıyla ilişkilendirilmesinin yanlış olduğu ileri sürülebilir.

2.3. Antik Kaynaklarda Anikonizm

Antik kaynaklarda anikonizm terimini karşılayan ilk sözcük, İS 2-3. yüzyıllar arasında İskenderiyeli Klement tarafından kullanılan ve"tanrının tasvir edilemeyeceği" anlamını karşılayan *aneikoniston* kelimesidir[222]. Bu terimin söz konusu tarihten önceye giden kullanımı olmasa da anikonik tapınım şeklinin çok daha erken dönemlerden itibaren benimsendiği, arkeolojik buluntuların yanı sıra antik yazarların çeşitli uygarlıkların kültürleri, dini inanışları ve ritüelleri hakkında verdikleri ayrıntılı bilgiler ile Antik Dönem filozoflarının evren ve tanrının kaynağı konusunda ileri sürdükleri görüşlerden anlaşılmaktadır. Bu nedenle anikonizmin daha iyi anlaşılabilmesi için antik yazarların ve filozofların anikonik tapınım kapsamında değerlendirilebilecek söylemlerini kronolojik sıra izlenerek ortaya koymak yerinde olacaktır.

Sütunlar, tanrıların figüratif anlamda tasvir edilemeyeceğine işaret eden bir kült unsuru olarak kabul edilirler. Tanrının kararlılığını, kalıcılığını ve değişmezliğini sembolize eden sütunların tanrıyı temsil ettiği ve tanrı heykelleri gibi saygı gördükleri Antik Yunan şiirlerinde geçen ifadelerden anlaşılmaktadır. Buna göre İÖ 760-740 yıllarında yaşadığı düşünülen Korinthli şair Eumelus'un *Europia* adlı epik şiirinde, Delphi Apollon Tapınağı'nda tanrının bir sütunla temsil edildiği belirtilir. Yazarı bilinmeyen ve yaklaşık

[221] Dürüşken, 2019: 308-309.
[222]Clem. Strom. 1.24.163.6; Gaifman, 2012: 18-20; Doak, 2015: 27; Aktor, 2020: 98.

olarak İÖ 7. yüzyıl sonu ile İÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen *Phoronis* adlı Yunan epik şiirinde de Argoslu Hera'nın uzun sütunundan bahsedilir. Ayrıca Euripides'in İÖ 410-408 yıllarında yazdığı ileri sürülen *Antiope* adlı tragedyasında sarmaşık dallarından bir çelenkle taçlandırılan tanrının sütunu ifadesine yer verilir[223].

İÖ 8. yüzyıl ozanı Hesiodos'un Yunan tanrılarının ortaya çıkış öyküsünün anlatıldığı *Theogonia* adlı eserinde, kaostan sonra ilk olarak ölümsüzlerin üzerinde yaşadığı toprağın (Gaia) var olduğu, ardından bu toprağın göğü (Uranos), dağları ve denizi yarattığı anlatılır[224]. Burada yaratıcı güç, dişil özellik atfedilen bir doğa unsuru olan topraktır. Aynı eserinde yeteneğinin kendisine tanrısal güçler tarafından, onları övmek için bahşedildiğini açıklayan Hesiodos, "*Ama neye yarar meşeden ve kayadan söz etmek?*" ifadesiyle, tanrıların özünde ağaç ve taş gibi doğa unsurlarının bulunduğuna gönderme yapmıştır[225].

İÖ 6-5. yüzyıllarda yaşamış oyun yazarı Aiskhylos *Eumenides* adlı eserinde, Delphoi'deki Apollon Tapınağı'ndan bahsederken, tapınağın içinde merkezde bir taş (*omphalos*) bulunduğunu ve bir adamın bu taşa doğru yakardığını aktarır[226].

İÖ 5. yüzyılda yaşadığı bilinen tarihçi Herodotos *Histories* adlı eserinde, Pers geleneklerinde tanrı heykeli dikmek ve tapınak inşa etmek gibi özellikler bulunmadığını, Yunanlardan farklı olarak Perslerin insan formundaki tanrılara ibadet etmediklerini, bunun yerine göğe, güneşe, aya, toprağa, ateşe, suya ve rüzgara tapındıklarını ve kurbanlarını dağlık alanlarda kestiklerini belirtir[227]. Pelasglar'ın ise dini törenlerde düzen koyucu ve yönetici olduğuna inandıkları "tanrıya" kurbanlar keserek dua ettiklerini, ancak herhangi bir tanrı adı ya da sıfatı bilmediklerini, bu nedenle de tanrı adı zikretmediklerini aktarır[228]. Ayrıca Herodotos, Arapların antlaşmalarla ilgili törenlerde kutsal taşları kana buladıklarından bahseder[229]. Perslerin Atina'yı yakıp yıkmasıyla ilgili bilgi verdiği dizelerinde ise, Akropol'de toprağın oğlu kabul edilen Erekhtheus'a ait bir tapınak olduğunu ve bu tapınağın içinde bir zeytin ağacı ile bir tuzlu su kaynağının bulunduğunu

[223]Clem. Strom. 1.24.164.3; Farnell, 1889: 167; West, 2003: 246-247.
[224] Hes. Th. 116-117, 126-127.
[225] Hes. Th. 35.
[226] Aesch. Eum., 40.
[227]Hdt. I. 131.
[228] Hdt. II. 52.
[229] Hdt. III. 8.

söylemektedir[230]. Bu dizelerden kutsal alan içindeki zeytin ağacının Athena'yı, tuzlu su kaynağının Poseidon'u temsil ettiği anlaşılmaktadır[231].

İÖ 4. yüzyıl filozof ve tarihçisi Ksenophon, Sokrates'in savunmasını kaleme aldığı *Memorabilia* adlı eserinde bazı insanların tapınak, sunak ya da başka herhangi bir kutsal nesneye saygı göstermezken, bazılarının ahşaptan kütüklere (*xyla*/ξύλα), taşlara ve hayvanlara tapındıklarını kaydeder[232].

İÖ 4. yüzyıl filozof ve botanikçisi Theophrastos, *Characteres* adlı eserinin *Deisidaimonia* (Batıl İnanç) adlı bölümünde, insanların yolda giderken dikilitaşlarla karşılaşmaları durumunda mutlaka bu taşları yağlayarak kutsadıkları ve önlerinde diz çökerek tapındıkları anlatılır[233].

İÖ 310-240 yılları arasında yaşadığı bilinen Cyreneli şair, eleştirmen ve bilgin Callimachus'tan alıntılar yapan Piskopos Eusebius, *Praeparatio Evangelica* adlı eserinde Rhodos Adası'ndaki Lindos antik kentinde Athena'nın düzleştirilmiş bir tahtayla, Samos Adası'nda ise Hera'nın kaba bir kütükle temsil edildiğini anlatan pasajlara yer verir[234].

İÖ 1. yüzyılda yaşayan coğrafyacı ve tarihçi Strabon *Geographika* adlı eserinde, Nebatilerin bir doğa unsuru olan güneşe taptıklarından ve evlerinde her gün libasyon yaparak buhur yaktıkları sunaklara yönelik ibadet ettiklerinden bahseder[235].

İS 1. yüzyıl doğa bilimci ve filozof Gaius Plinius Secundus (Yaşlı Plinius), *NaturalisHistoria* adlı eserinin birinci cildinin ikinci kitabında, İtalya'daki Calabria Bölgesi'nde yer alan Salentinum şehrinin Egnatia kasabasında, üzerine odun yerleştirildiğinde alevlerin yükseldiği kutsal bir taş bulunduğu ifade edilir[236].

İS 1-2. yüzyıl Platoncu filozof ve tarihçi Plutarkhos, *Moralia* adlı eserinin *De fraterno amore* başlıklı bölümünde Sparta'da Dioscurların birbirine paralel yerleştirilen iki ahşap dikmeyle temsil edildiğinden bahseder[237]. Ayrıca *Praeparatio Evangelica* adlı eserinde, Pultarch'ın *Moralia* adlı eserinin bugün orijinali kayıp durumdaki *De Daedalis*

[230] Hdt. VIII. 55.
[231] Athena ile Poseidon'un Atina toprakları için verdikleri mücadele mitosu için bkz. Grimal, 2012: 98.
[232] X.Mem., 1.1.14.
[233] Thphr. Char., XIV. 1-5.
[234] Eusebius, Praep. Evang., III. 8; Bevan, 1940: 15, dpn. 3.
[235] Str., XVI. 4. 26.
[236] Plin. HN. I. 2. 111.
[237] Plut. Moral. VI. 1; Bevan, 1940: 15.

Plataeensibus başlıklı bölümünden alıntılar yapan Piskopos Eusebius'un, antik yazarın ahşap tanrı temsillerinin ilkel antik geleneklerle ilişkili olduğundan ve Delos Apollon ile Athena Polias'ın ahşap kült imgelerinin (*xoanon*) bulunduğundan söz ettiği pasajlara yer verdiği görülür[238].

İS 1-2. yüzyıl hatip, senatör ve tarihçisi Tacitus, *Histories* adlı eserinde Yahudilerin inandıkları tek tanrıyı sadece zihinsel olarak tasavvur ettiklerini, ebedi olan tanrının dünyevi herhangi bir materyalle yapılan insan şeklindeki temsillerini dinsizlik kabul ettiklerini ve bu nedenle kentlerine hiç tanrı heykeli dikmediklerini belirtmiştir[239].

İS 2. yüzyıl gezgin ve coğrafyacısı Pausanias, *Periegeta* adlı eserinde Yunanların erken dönemlerde heykellere değil işlenmemiş taşlara (*argoi lithoi*) yönelik tapınımda bulunduklarını anlatır.[240]. Bu tanrılar arasında Artemis Patroa, Apollon Agyieus, Herakles ve Thespiae'deki Eros sayılır[241]. Kıta Yunanistan'daki Pharae antik kentinde her birine bir tanrının adının verildiği yaklaşık otuz adet kare formlu taş, anikonik tapınımı örnekleyen bir diğer veri olarak kayda geçer[242]. Aynı pasajda, bir Yunan tanrısı olan Hermes'in yolların koruyucusu ve savunucusu sıfatıyla *hermai* şeklinde adlandırılan dikilitaşlarla temsil edildiği de belirtilir[243]. Ayrıca Pausanias'ın, Kronos'un Zeus yerine yuttuğu ve daha sonra kustuğu taşın, İS 2. yüzyıla kadar Delphi'de korunduğunu, her gün üzerinin yağlanarak kutsandığını ve festival zamanında ise üzerine eğrilmemiş yün serildiğini ortaya koyan dizeleri,taşlara yönelik anikonik ibadet biçiminin kökenine dair ipuçları verir[244].

Aneikoniston sözcüğünü ilk kez *Stromata* adlı eserinde kullandığını daha önce de belirttiğimiz, İS 2-3. yüzyıl Hıristiyan din bilimcisi ve filozofu İskenderiyeli Klemet, *Protrepticus* adlı eserinde farklı kültürlerdeki anikonik tapınım biçimlerine dikkat çekmiştir. Konuyla ilgili olarak Klement, İskitlerin akinakese (hançer), Arapların taşa, Perslerin ise nehre tapındıklarından bahseder[245]. Ayrıca Samos Hera tapınımının ahşap bir levhaya

[238] Pult. Moral.;Eusebius, Praep. Evang., III. 8.
[239] Tac. Hist., V, 5; Mettinger, 1995: 14.
[240] Paus., VII. 22. 4.
[241] Paus., II. 9. 6; IX. 24. 3; II. 27. 1; IX. 27. 1; Farnell, 1889: 167; Bevan, 1940: 15.
[242] Paus., VII. 22. 4.
[243] Paus., VII. 22. 4; *Hermai*ler sonradan alt kısmı erkeklik organı şeklinde tasvir edilmiş, üst kısmında ise insan kafası bulunan *hermes* adı verilen sütunlara dönüşerek tapınım görmeye devam etmiştir (Eliade, 2003: 237).
[244] Paus., X. 24. 6, Apollod., 5-7, dpn. 11.
[245] Clem. Protr., 4.1.

yönelik gerçekleştiğini, daha sonra tanrıçanın bu anikonik temsilinin yerini insan şeklindeki tasvirlerin aldığını belirtir[246].

İS 2. yüzyıl Yunan konuşmacı ve filozofu Maximus Tyrius, *Dissertationes*adlı eserinde Arapların kare formlu taşlara tapındığından bahseder[247].

İS 3-4. yüzyıl Hıristiyan yazar Arnobius, *Adversvs Nationes* adlı eserinde Perslerin nehirlere, Arapların şekilsiz taşlara ve İskitlerin akinakese tapınımda bulunduklarını belirtir[248].

İS 10. yüzyıl yazarı Suidas tarafından kaleme alınan, Antik Akdeniz dünyası ile ilgili kapsamlı bilgiler içeren *Lexicon*'da, Nebatilerin yerel tanrısı olarak geçen Dusares'in (Theusares/Ares), Petra'da kare formlu, şekillendirilmemiş, siyah bir taşla temsil edildiği ifade edilir[249].

[246] Clem. Protr., 4.1; Farnell, 1889: 167.
[247] Max. Tyr., II. 194.
[248] Arnobius, VI. 11.
[249] Suid., 713; Mettinger, 1995: 57.

3. BÖLÜM

3. ANADOLU'NUN YAKIN ÇEVRESİNDE ANİKONİK TAPINIMA GENEL BAKIŞ

İnsanların inanç dünyasında anikonizmin varlığı, önceki bölümde detaylı biçimde açıklandığı üzere, en erken din sistemlerinin temelinde yatan ilkelerden, doğa filozoflarının tanrı ya da evrenin kökenine ilişkin ortaya koyduğu görüşlerden ve antik metinlerde tapınım şekilleriyle ilgili geçen ifadelerden anlaşılabilmektedir. Bahsi geçen verilerin yanı sıra, Prehistorik Dönem toplumlarından itibaren günümüze kalan arkeolojik kültür varlıkları, anikonik tapınımın maddi kanıtlarını sunması bakımından son derece önemlidir.

Anikonik tapınım uygulamalarının arkeolojik ve tarihsel kanıtlarına Anadolu'nun yakın çevresindeki Mezopotamya (Irak ve Suriye), Arap Yarımadası, Doğu Akdeniz (İsrail, Fenike, Kıbrıs ve Mısır), Ege (Yunanistan ve Girit) ve Batı Asya (Ermenistanve İran) gibi pek çok farklı coğrafyada varlık süren çeşitli uygarlıklarda rastlanmaktadır.

Anikonik tapınım biçiminin hangi kültür bölgesinde, hangi tarihlerde, ne şekilde görüldüğünün anlaşılması ve bölgeler arasında herhangi bir etkileşim bulunup bulunmadığının belirlenebilmesi adına yukarıda sayılan coğrafyalarda tespit edilen anikonik tapınım unsurlarının, coğrafi bölgeler dikkate alınarak ele alınması önem teşkil etmektedir. Bu durum özellikle çalışmanın ana konusunu oluşturan ve sonraki bölümlerde detaylı bir biçimde incelenecek olan Anadolu'daki anikonik uygulamaların, çevre kültürlerle ortak yanlarının anlaşılmasına da yardımcı olacaktır.

Ayrıca bu denli farklı kültür bölgesinde anikonik tapınıma dair izlerin tespit edilmesi, bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Söz konusu sorunların temelinde köken arayışı yatmaktadır. Anikonik tapınım, belirli bir bölgeden çıkarak diğer kültürlere mi aktarılmıştı? Yoksa bu tapınım şekli insanın varoluşundan itibaren kendisini ve çevresini tanıma sürecinde inancının ve inandığı şeyi ortaya koyma şeklinin geçirdiği doğal evrelerin bir parçası mıydı? Bu sorulara da cevap bulmak adına, Anadolu'nun yakın çevresindeki kültür bölgelerinde bugüne kadar gerçekleştirilen arkeolojik verilerin tarihlendirme ve değerlendirme sonuçlarına değinilmesi yerinde olacaktır.

3.1. Mezopotamya

Anikonik tapınıma dair arkeolojik verilerin ele geçtiği ve aynı zamanda bu verilerin yazılı kaynaklarla desteklendiği bölgeler arasında, Mezopotamya sayılabilir. Çalışmamızın bu bölümünde, Irak ve Suriye topraklarında varlık sürdüğü bilinen kültürler irdelenerek, söz konusu kültürlerdeki anikonik şeklinde adlandırılan kültler ortaya konulacaktır. Bu çalışma sırasında, Irak ve Suriye topraklarında devamlılık gösteren ortak kültürel anlayış bulunması nedeniyle, Irak ve Suriye kültürleri bir arada olmak üzere Mezopotamya başlığı içinde değerlendirilecektir.

Günümüzde Irak ve Suriye topraklarını kapsayan Mezopotamya Bölgesi, Sümer, Akkad, Asur ve Babil gibi köklü medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Mezopotamya'nın dinsel yapısı, sayılan bu medeniyetler tarafından şekillendirilmiş olup, bütünlük ve devamlılık içinde gelişim göstermiştir. Eski Mezopotamya dinleri üzerine yapılan çalışmalar, bu inançların temelinde Animizm ve Natürizm'in bulunduğunu ortaya koymuştur[250]. Yapılan araştırmalar doğrultusunda, Mezopotamya toplumlarında doğaya duyulan hayranlık ve korkunun, doğa unsurlarının kutsallaştırılmasını beraberinde getirdiği ve bu nedenle doğanın her bir alanının canlı olduğuna, yani doğa unsurlarının birer kutsal ruha sahip olduğuna inanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu noktadan hareketle Mezopotamya toplumları, taş, kaya, dağ, bitki, deniz, nehir gibi doğa oluşumları ile fırtına, şimşek, yağmur, sel, deprem gibi doğa olaylarını tanrısal güçlerle ilişkilendirip, panteonlarını buna göre oluşturmuşlardır[251].

Sümer'de evrenin kökeniyle ilgili mitoslarda, adı "deniz" kelimesi için kullanılan ideogramla yazılan Nammu'nun gök ve yeri doğuran ana şeklinde tanımlanması ve denizin kökeni hakkında bir açıklama yapılmaması, denizin ilkselliğine gönderme yapar. Bir diğer mitosta evrenin başlangıçta tabanı yer, tepesi gök olan bir dağ görünümünde tasvir edilmesi, daha sonra ise göğün tanrı An, yerin tanrıça Ki adıyla kişileştirilmesi, doğa unsurlarının inanç sisteminin oluşumunda başrol oynadığını ve sonradan bu unsurların insan foruma getirildiğini ortaya koyar[252].

Babil kültüründe önemli bir yeri bulunan Yeni Yıl Festivali'nin dördüncü gününün akşamında okunan ve tanrıların kaosa karşı zaferini simgeleyen, yaratılış destanı

[250] Demirci, 2019: 9-12; Dilek, 2019: 60-63.
[251] Dilek, 2019: 61-62.
[252] Hooke, 2015: 30-31.

niteliğindeki *Enuma Eliş* adlı epik şiirde, başlangıçta tanrıların kutsal şekilsiz balçıktan yaratıldığının söylenmesi, Babil inanç sisteminde anikonik kökenin varlığını göstermektedir. Babil'de ilk kutsal maddenin balçık şeklinde gösterilmesi, bu maddenin sıklıkla sel tehlikesinin yaşandığı Mezopotamya'daki bataklık topraklarına benzetilmesinden kaynaklanmış olmalıdır[253].

Mezopotamya kültürlerine ait dinlerin temelinde doğa unsurları bulunsa da tanrıların insan ırkını kendilerine hizmet etmeleri için, tanrılar aleminin bir kopyası şeklinde yarattıklarına inanılması sebebiyle tanrılar kişileştirilmiş ve genellikle antropomorfik gösterim tercih edilmiştir[254]. Ancak İÖ 4. binyılın sonlarından itibaren tanrıların antropomorfik gösteriminin yanı sıra, anikonik sembollerle de temsil edildiği, bu temsil biçiminin İÖ 2. binyılın ikinci yarısından itibaren belirginleştiği ve İÖ 1. binyılın ilk yarısında zirveye ulaştığı[255], mühür baskıları, *kudurru*lar[256] ve diğer kabartma bezemeli eserler üzerinde yer alan betimlemelerden anlaşılmaktadır.Özellikle Asur ve Babil kültürlerinde karşılaşıldığı belirtilen bu tanrı sembollerinin, *kakkum* ve *šurinnum* şeklinde adlandırıldıkları bilinmektedir. Mezopotamya mühür sanatında sıkça karşılaşılan omega (Ω) bu sembollerden biri olup, Sümer tanrıçası Ninhursag'ın ucu kıvrık saç tipine işaret etmekte ve dolayısıyla tanrıçanın bir simgesi şeklinde kullanılmaktadır **(Levha 1a)**[257]. Genellikle *kudurrular* üzerinde betimlenen diğer anikonik semboller arasında yer alan güneş diski Šamaš'ı, yıldız İštar'ı, kalem gibi yazı gereçleri Nabu'yu, hilal Sin'i, bel küreği Marduk'u, boynuzlu başlık ise Anu ve Enlil'i temsil etmektedir[258]. Tunç Çağı'ndan itibaren görülen ve Demir Çağı'nda yoğunlaşan bu sembolik temsil biçimi Mettinger tarafından "*Tanrının kısaltılmış temsili.*" şeklinde tanımlanır[259].

Yukarıda söz edilen sembolik gösterimler, Asur ve Babil uygarlıklarına ait arkeolojik verilerle desteklenmiş ve bu temsil biçiminin dönemler boyunca kullanılmaya devam ettiği anlaşılmıştır. Bu durum genellikle Asur ve Babil mühür baskıları üzerindeki sahnelerden izlenebilmektedir. Üzerinde tanrı Marduk'u simgeleyen bele yönelik tapınma sahnesinin işlendiği, İÖ 9. yüzyıla tarihi silindir mühür **(Levha 1b)** ve tapınak cephesi içinde üzeri boş

[253] Armstrong, 2019: 31.
[254] Dilek, 2019: 95, 97. Mezopotamya panteonuna ait bir özellik olduğu belirtilen antropomorfizm olgusunun, ticari ilişkiler neticesinde Fenike'den Yunan kültürüne kadar oldukça geniş bir coğrafyaya yayıldığı söylenir.
[255] Shenkar, 2008: 243-244.
[256] Seidl, 1989: 7 vd.
[257] Bilgen, 2005: 358.
[258] Seidl, 1989: 116-125; Mettinger, 1995: 45.
[259] Mettinger, 1995: 39-40; Hendel, 1997: 209.

bir sunağın tasvir edildiği, İÖ 12/11. yüzyıla tarihli silindir mühür **(Levha 1c)** Asur'da tanrıların hem sembollerle hem de boşlukla gösterilebileceğini örnekler[260]. Mezopotamya aracılığıyla özellikle İÖ 2. binyılın ilk yarısında Anadolu'ya giren Suriye kökenli mühürler de bulunmaktadır[261]. Bu mühürler üzerinde hem Mezopotamya tanrıları hem de yerel tanrılar hilalli kurs ve yıldız gibi tanrısallık alameti olan astral sembollerle betimlenmiştir[262]. Konya Karahöyük'ten ele geçen ve İÖ 18. yüzyılın sonlarına tarihlenen Suriye kökenli mühür baskısında, kanatlı bir kursun hemen altında yukarı dönük bir hilal, onun da altında volütlü bir sütunun iki yanında birer elini havaya kaldırmış, havadaki ellerinde eğri formlu bir silah, diğer ellerinde balta tutan, karşılıklı pozisyonda iki erkek figürü yer alan sahne **(Levha 1d)**,buna örnektir[263]. Ayrıca Anadolu'daki Olba antik kenti Akropolisi'nden ele geçenYeni Babil stilinde yapılmış, İÖ 6. yüzyılın ortalarına tarihlenen, üzerinde tanrı Marduk'un simgesi bel, tanrı Nuşku'nun simgesi lamba ve tanrı Sin'in simgesi hilalin önünde ayakta ibadet pozisyonundaki bir figürün işlendiği damga mühür **(Levha 1e)**, anikonik sembollerin İÖ 1. binyıl içlerinde kullanılmaya devam ettiğini ortaya koyar[264].

Orta Asur Dönemi'ne, Tukulti-Ninurta I zamanına tarihlenen (İÖ 13. yüzyıl) ve İştar Tapınağı'ndan ele geçen sunağın bir yüzüne kabartma şeklinde işlenen, üzerinde tanrı Nabu'yu simgeleyen yazı araç gereçleri bulunan bir sunağın önünde tapınım pozisyonundaki kralın (Tukulti-Ninurta I) önce ayakta, sonra ise diz çöktüğü sahne **(Levha 2a)**, sembolik tanrı gösterimlerinin Asur örnekleri arasındadır[265]. İÖ 715 yıllarına tarihlenen Nineveh'den bir kabartma üzerinde, Asur ordularının kamp kurduğu bir alanda tanrı Marduk'u simgeleyen iki adet bel önündeki tapınma sahnesi **(Levha 2b)** ise Yeni Asur Dönemi'nde de sembolik gösterim geleneğinin devam ettiğini ortaya koyar[266].

Babil topraklarında Susa'dan ele geçen ve Kassit hakimiyetindeki dönem içinde, İÖ 12. yüzyıla tarihli *kudurru*nun ön yüzünde hilal (Sin), yıldız (İštar), güneş diski (Šamaš), iki adet boynuzlu başlık (Anu ve Enlil), bel (Marduk) ve yazı araç gereçleri (Nabu) gibi tanrı sembollerinin yer aldığı görülür **(Levha 2c)**[267]. Bir diğer *kudurru*nun ön yüzünde ise bir

[260] Mettinger, 1995: 46, Fig. 2.5; 2.6.
[261] Erkanal, 1993: 1.
[262] Özgüç, 2015: 37-175; Özgüç, 2020: 17-33.
[263] Erkanal, 1993: 47, Lev. 17.
[264] Erten, 2018: 62, Lev. 1-3.
[265] Mettinger, 1995: 43, Fig. 2.2.
[266] Mettinger, 1995: 42, Fig. 2.1.
[267] Mettinger, 1995: 44, Fig. 2.3.

kral, tanrı Marduk'u simgeleyen belin önünde tapınım yaparken betimlenir **(Levha 2d)**[268]. Ayrıca Babil Kralı Nabu-apla-iddina'nın Abu Habba'dan ele geçen, İÖ 9. yüzyılın ortalarına tarihli taş tabletinde, Šamaš'ın bir masa üzerinde güneş diski şeklinde temsil edildiği görülür **(Levha 3a)**. Bu kabartmanın altındaki metinde, daha önceki bir kral zamanında düşmanlar tarafından yok edilen Šamaš'ın heykelinin yerine yeni bir heykel yapılmadığı, bunun yerine tanrının güneş kursuna sahip olduğu ifadelerinin geçmesi de dikkat çekicidir[269].

Suriye topraklarında tanrıların antropomorfik temsillerinin yanı sıra, anikonik gösteriminin de bulunduğunun bir diğer göstergesi, dikilitaş kültünün varlığıdır. Suriye'deki kültürlerde bu dikilitaşlar *sikkānum/sikkānu/skn* adıyla anılır[270]. Bugüne kadar gerçekleştirilen bilimsel çalışmalar sayesinde, Suriye'deki pek çok Tunç Çağı kutsal alanında dikilitaşlar gün yüzüne çıkarılmıştır. Bunların Erken Tunç Çağı'na tarihlenen örnekleri arasında Mari'deki Ninni-Zaza Tapınağı'ndan ele geçen yuvarlak kaideli, konik formlu, iyi işlenmiş bazalt taş **(Levha 3b)**[271] ile Ebla'daki N, B2 ve D şeklinde adlandırılan tapınaklardan ele geçen bazalt dikilitaşlar, kare formlu sunaklar, nişler ve cupmarks altarlar sayılmaktadır. Orta Tunç Çağı'na ait örnekler arasında Qatna'daki Nin-Egal Tapınağı'nda bulunan düz kaideli, sivri tepeli dikilitaş ile Qatna'daki yüksek bir alanda tespit edilen ve "Asherah Kutsal Alanı" şeklinde adlandırılan mekanda bulunan kutsal sedir ağacı kalıntıları dikkat çeker. Geç Tunç Çağı örnekleri arasında ise, Emar'daki Addu Tapınağı'nda gerçekleştirilen ritüeller hakkında bilgi veren metinlerden öğrenilen Hebat'ın *sikkānu*su, yine Emar'dan bir başka metinde geçen Ninurta'nın*sikkānu*su, Ugarit'teki Dagan Tapınağı'ndan ele geçen stelli altar ile iki adet üst kısmı yuvarlatılmış, yüzeyi perdahlanmış dikilitaş ve Byblos'taki Obelisk Tapınağı'nın avlusunda bulunan, çoğu Mısır'dan bilinen yukarı doğru sivrilen formda, kırkın üzerindeki dikilitaş gösterilebilir[272].

Dikilitaş kültünün Suriye'de Geç Antik Çağ'da da varlığını sürdürmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Bahsedilen dönemde *semeion* şeklinde adlandırılan ve *baitylos* terimine karşılık geldiği öne sürülen, konik ya da dikdörtgen formlu dikilitaşlar ile karşılaşılır. Roma İmparatoru Elagabalus'un İS 218 yılında Baalbek'ten Roma'ya getirttiği söylenen siyah, konik formlu, anıtsal taş buna örnektir. Ayrıca İS 1-2. yüzyıllara tarihlenen bazı dikilitaşlar üzerinde, İÖ 2. binyıl Mezopotamya silindir mühür baskılarından bilinen, tanrıyı sembolize

[268] Mettinger, 1995: 46, Fig. 2.4.
[269] Mettinger, 1995: 48, Fig. 2.7.
[270] Mettinger, 1995: 115; Scheyhing, 2018: 95-98.
[271] Parrot, 1954: 154, Pl. XIV, 1.
[272] Mettinger, 1995: 115-128.

eden hilal ve boynuzlu direk motifinin yer alması **(Levha 3c)**, geleneğin devamlılığını göstermesi bakımından önemlidir[273].

Suriye kültüründe ayrıca dağların kutsal kabul edilerek, tanrı isimleriyle birlikte anıldığı görülmektedir. Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerinde, günümüz Suriye ve Türkiye sınırları arasında uzanan Kasios Dağı'nın (Kılıç/Jebel al-'Aqra' Dağı), Zeus *Kasios* ile özdeşleştirildiği anlaşılır. Traianus Dönemi'ne tarihlenen Seleucia Pieria sikkeleri üzerinde görülen yıldırım demeti ile tapınak içinde gösterilen konik formlu nesnenin Zeus Kasios'un anikonik temsili olabileceği söylenir **(Levha 3d)**[274].

Antik kaynaklardan Suriye'deki kutsal şehir Hierapolis'teki tapınaklarda güneş ve ay tanrılarının tasvirlerinin bulunmadığının ve bu tanrılar için tapınaklara koyulan tahtların bu nedenle boş bırakıldığının öğrenilmesi, bölgedeki anikonizm açısından dikkat çekici bir diğer örnektir. Ancak söz konusu tanrıların tasvirlerinin bulunmama nedeni olarak, güneş ve ayın formunun herkes tarafından bilinmesi ve herkesin bildiği bir şeyin tasvirinin yapılmasına gerek duyulmaması da gösterilir[275].

3.2. Arap Yarımadası

İslamiyet öncesi Arabistan coğrafyasında, sırasıyla Totemizm, Animizm, Natürizm ve Fetişizm gibi inanç sistemlerinin hakim olduğu görülür. Yapılan araştırmalar doğrultusunda Arapların toplumsal yapısının kökeninin anaerkil düzende ve totem esasına dayandığı anlaşılır. Arap Yarmadası'nın sosyal yapısındaki değişmeler sonucunda, Totemizm yerini önce Animizm'e ardından da Natürizm ve Fetişizm'e bırakmıştır. Araplar'ın, Fetişizm inancı dahilinde parlak, dikkat çekici taşlara tapındıkları ve taş ya da stel kültü şeklinde adlandırılan bu tapınım biçiminin özellikle Arabistan'ın kuzeyinde önemli bir yer tuttuğu bilinir[276]. Arap kültüründe, *anṣāb* ya da *nuṣub* şeklinde adlandırılan kaya parçalarından meydana gelen bu kült taşları, etrafında tavaf edilen ve üzerine kurban kanı sürülen birer altar görevi görmüştür. Ayrıca "ev" anlamına gelen *bayt* kelimesi de Arap kültüründe dikili taşlar için kullanılan bir diğer terim olarak karşımıza çıkar[277].

[273] Frankfurter, 1990: 180-184.
[274] Williams Reed, 2020: 92-93, Fig. 7.2-3.
[275] Luc.Syr.D., 34.
[276] Günaltay, 2020: 65, 68; Healey, 2001: 157.
[277] Mettinger, 1995: 71-72.

İslamiyet öncesi Arabistan'da çöllerde yer alan kutsal alanların, dikdörtgen, kare ya da oval formlu, farklı boyutlarda, üzeri işlenmemiş ya da çizgisel insan uzuvları işlenerek idol görünümü verilen kutsal taşların dikildiği açık alanlar şeklinde düzenlendiği anlaşılmaktadır **(Levha 3e)**[278]. Buna en iyi örneklerden biri, Kuzey Arabistan'da gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda Al Jawf Bölgesi'ndeki Rajajil kentinde tespit edilen geniş açık hava kutsal alanıdır. İÖ 4. binyıldan itibaren kullanıldığı bilinen bu kutsal alanda 50 farklı grup halinde, yükseklikleri 3.5-0.75 m. arasında değişen, kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş, ön yüzü doğuya dönük, kumtaşından dikili taşlar (Rajajil Sütunları) yer alır. Bu kutsal alandan dikili taşlar haricinde taş aletler, seramikler, deniz kabukları ve kemiklerin de ele geçtiği belirtilmiştir[279]. Arabistan'da İslamiyet öncesinde tapınım gördüğü bilinen ve üçlü kutsal bakire kimliğine sahip Manat'ın (Al-ltab/Al-uzza/Al-Manat), stel, taş ya da sütun şeklinde anikonik temsille gösterilmesi, söz konusu bölgede anikonik tapınımı bulunan tanrılara örnek oluşturur[280].

Kuzeybatı Arabistan topraklarında İÖ 4. yüzyılın sonlarından İS 106 yılına kadar varlık sürdürdüğü bilinen ve İS 106 tarihinden sonra Roma İmparatorluğu'nun hakimiyetine girenNebati Krallığı'na ait veriler, bölgede anikonik uygulamaların yüzyıllar boyunca devam ettiğini gösterir. Nebatilerin anikonik tapınım şeklini benimsedikleri, antik kaynaklar, modern araştırmacıların söylemleri ve bugüne kadar tespit edilen arkeolojik kültür varlıklarıyla desteklenmektedir[281]. Antik kaynakların ve modern araştırmacıların aktardığı bilgiler doğrultusunda, Nebatilerin bir doğa unsuru olan güneşe taptıkları, evlerindeki sunaklara yönelik ibadet ettikleri ve yerel tanrılarını *nşbt/nşyb/mşb* adıyla anılan kare, dikdörtgen ya da üst kısmı oval bir taşla/stelle temsil ettikleri ve bu stellerin kendi başlarına durabildikleri gibi nişler içine yerleştirilerek de kullanıldığı öğrenilir[282]. Nebati kültürü hakkında kapsamlı çalışmalar gerçekleştiren araştırmacılar, Nebati dininin temelinde, Arap kültürü içinde yer almaları nedeniyle, anikonik tapınımın bulunduğunu, sonrasında ise Hellenistik ve Roma etkisiyle antropomorfik tanrı gösterimlerinin Nebati

[278] Kirkbride, 1969b: 188-195.
[279] Mettinger, 1995: 75.
[280] Cooper, 1978: 114.
[281] Patrich, 1990: 50 vd.
[282] Str., XVI. 4. 26; Suid., 713; Max. Tyr., II. 194; Clem. Protr., 4.1; Arnobius, VI. 11; Patrich, 1990: 50-70; Mettinger, 1995: 57; Healey, 2001: 156; Gaifman, 2008: 60.

kültürü içine dahil olduğunu ileri sürmüşlerdir[283]. Ayrıca, Nebatilerin anikonik tapınım şeklini benimsemesinde Erken İsrail dininin de etkili olduğu üzerinde durulur[284].

Nebatilerin anikonik tapınım biçimini benimsediklerini gösteren arkeolojik veriler arasında steller, içi stelli nişler, içi boş nişler, altarlar ve sikkeler yer alır. Nebati stelleri formlarına göre basit steller, göz idoller, tepesi yuvarlak steller, mantar formlular, şişe formlular, küresel başlı ve omuzlu steller şeklinde sınıflandırılmıştır **(Levha 4a)**. Genellikle dikdörtgen, üçgen ya da kavisli, bezemesiz ya da kemer ve alınlık gibi detaylara sahip nişler içinde yer alan bu steller, kendi başlarına toprağa da dikilebilmektedir[285]. Nebati Krallığı coğrafyasında gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar doğrultusunda Petra, Mada in Şaleh, Khirbet Tannur, Negev, Qaşarâwet ve Hauran kentlerinde tespit edilen, içinde bazen iki bazen tek stel yer alan nişler ve içi boş nişler, bunlara örnektir[286]. Ayrıca Petra'nın güneyindeki er-Ramm kentinde tespit edilen "Ain-Shellaleh" adlı açık hava kutsal alanının içinde de farklı tanrıları temsil ettiği anlaşılan altı stel ve beş niş bulunmaktadır[287].

Bir platform ya da tahta benzeyen *mwtb* adıyla anılan kült nesneleri, tanrıları temsil eden Nebati stellerinin yerleştirildiği kült nesneleri olarak değerlendirilmiştir **(Levha 4b)**. Nebati kült nesneleri arasında sayılan, köşeleri boynuzlu ya da kübik formlu boynuzsuz altarlar ise taht/podyumlarla benzerliklerinin yanı sıra, stellerde olduğu gibi her iki yanında birer palmiye barındıran örneklerinin bulunmasıyla dikkat çekmektedir **(Levha 4c)**[288].

Sikkeler ise Nebati taşlarının ya da stellerinin tanrıları temsil ettiğinin bir diğer göstergesidir. Siyah, kare formlu bir taşla temsil edildiği bilinen Nebatilerin yerel tanrısı Dusares'in, sikkeler üzerinde iki farklı anikonik gösterim tipi tespit edilmiştir **(Levha 4d)**. Nebati toprakları içinde bulunan Adraa kentinin İS 2- 3. yüzyıla tarihlenen Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Elagabalus ve Gallienus dönemi sikkeleri üzerinde Dusares, üst kısmı yarı küresel formdaki bir stelle temsil edilirken; Bostra, Medaba ve Charach Moba kentlerinin İS 3. yüzyıla tarihlenen Caracalla, Geta ve Elagabalus dönemi sikkeleri üzerinde dikdörtgen formlu bir stelle gösterilir[289].

[283] Patrich, 1990: 98, 152; Mettinger, 1995: 68.
[284] Mettinger, 1995: 68.
[285] Patrich, 1990: 75-90.
[286] Patrich, 1990: 52-55, Fig. III.4-III.7.
[287] Yazıtlar sayesinde bu alandaki stellerle temsil edilen tanrıların Allat, al-Uzza ve al-Kutba olduğu öğrenilir (Patrich, 1990: 60-61).
[288] Patrich, 1990: 91-95, Fig. III. 31-III. 32; Mettinger, 1995: 63-64, Fig. 3.6-3.7.
[289] Patrich, 1990: 71; Mettinger, 1995: 60-61.

Arap Yarımadası'nın güneyine bakıldığında, İslamiyet öncesi Kuzey Arabistan inançlarıyla benzerlikler bulunduğu görülür. Bu benzerlikler arasında dikili taşlara yönelik anikonik tapınım şekli sayılır. Kutsal kabul edilen dikili taşlar, Güney Arabistan'da *bayt* ve *gyf* şeklinde adlandırılmıştır. Üst kısmı yuvarlatılmış ya da yukarı doğru sivrilen formda, düzleştirilmiş yüzeylerinde güneş diski ve hilal motifleri barındıran steller ile içinde stel bulunan nişler, Güney Arabistan'daki anikonik tapınım örnekleridir. Ancak Arabistan'ın güneyinde, özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde, öncesine göre biraz daha farklı bir tablo ile karşılaşılır. Bahsedilen dönemde görkemli tapınaklar inşa edilir, profesyonel rahip sınıfları ortaya çıkar ve tanrıların antropomorfik gösterimlerinin bulunduğu bazı kabartmalar ele geçer[290].

Arabistan coğrafyasında anikonik tapınım şeklinin benimsendiği, yukarıda sayılan arkeolojik materyallerin yanı sıra, yazılı kaynaklarla da desteklenir. 611-723/724 yılları arasında yaşadığı ve Müslüman olduktan sonra imamlık yaptığı bilinen Ebu Reca Umran el-Attar, Müslüman olmadan önceki yaşantısından bahsederken, İslamiyet'ten önce beğendikleri taşları dikerek secde ettiklerini ve daha güzel bir taş bulduklarında eskisini bırakarak yenisine taptıklarını beyan eder. Ayrıca tarihçi İbn İshak'tan (704-768) alıntılar yapan 9. yüzyıl tarihçisi İbn Hişam, Kinâne Kabilesi'nin kendi topraklarında bulunan *Sa'd-ı Sahra* adı verilen bir kayaya taptıklarından bahseder. Yine İbn Hişam, Devs, Has'am ve Becile Kabileleri'nin Zü'l-Halasa adı verilen beyaz renkli, kare formlu bir kayaya tapındıklarından söz eder[291]. Tüm bu ifadeler, İslamiyet öncesinde Arap kültüründe anikonik tapınımın varlığına işaret eder.

Arapların İslamiyet öncesi inanç sistemi, çevre kültürlerin de etkisiyle birlikte, Fetişizm'den put tapıcılığına yönelmiştir. Böylelikle tapındıkları şekilsiz, kaba, "anikonik" taşların yerini iyi işçilikli, insan formlu putlar/heykeller alır[292]. Antropomorfik gösterime sahip bu heykeller, Arap kültüründe *şanam* ya da *aşnām* adlıyla anılmıştır[293]. Tanrıyı insan şeklinde düşünmek, araştırmacılar tarafından, ilkel kavimlerin geçirdiği büyük bir gelişim olarak yorumlanmıştır. Arapların bu aşamaya Suriye, İsrail ve Yemen gibi çevre kültürlerle girilen ilişkiler sonucunda geldikleri anlaşılmaktadır[294].

[290] Mettinger, 1995: 75-76.
[291] Günaltay, 2020: 65-70.
[292] Günaltay, 2020: 70.
[293] Mettinger, 1995: 73.
[294] Günaltay, 2020: 70-71.

3.3. Doğu Akdeniz

Anikonik tapınımın hem arkeolojik verilerle hem de yazılı belgelerle desteklendiği bir diğer bölge, Doğu Akdeniz'dir. Çalışmamızın bu bölümünde, doğuda Akdeniz'e kıyısı olan ya da Akdeniz üzerinde yer alan anakara ve ada kültürleri irdelenecektir. Bunlar arasında, günümüze kadar anikonizmle ilgili bilimsel çalışmaların yoğunlaştığı Erken İsrail ve Fenike kültürleri ile birtakım anikonik bulguların tespit edildiği Kıbrıs ve Mısır kültürleri bulunmaktadır.

Erken İsrail kültüründe, anikonik tapınımın benimsendiğine dair hem epigrafik hem de arkeolojik kanıtlar bulunmaktadır. Eski Ahit'te tanrı temsillerinin yasaklanması ise Batı Sami dini geleneklerindeki anikonizmin farklı bir boyut kazanmış şekli olarak yorumlanır. Ancak tanrıya ait herhangi bir figürün olmayışı ile bilinçli bir biçimde tanrı figürlerinin reddedilmesi yani yasaklanması arasında belirgin bir ayrım bulunduğu göz ardı edilmemelidir[295]. Bu noktada anikonik tapınım, Erken İsrail inancının bir parçası olsa da bunun Yahudilikteki ikonofobia ile karıştırılmaması son derece önemlidir.

Eski Ahit, Erken İsrail inancındaki anikonik unsurların izlenebildiği önemli bir yazınsal kaynaktır. *Mısır'dan Çıkış* adlı bölümde, İsraillilerin Mısır'dan çıktıktan üç ay sonra Sina Dağı'nın karşısında konakladıkları sırada, tanrının Musa'ya dağdan seslenmesi, kendisini dağda gösterdiği sırada kimsenin dağa çıkmamasının emredilmesi ve Sina Dağı'na ateş biçiminde inmesi[296] tanrının dağ ve ateşle özdeşleştirildiğini gösterir. Ayrıca İsrail sınırları içindeki Yukarı Celile'de bulunan Kadeş Höyüğü'nün yaklaşık 500 m kuzeyinde bir kült mağarasının tespit edilmesi[297], İsrail'de dağların tanrılaştırıldığını ve dağların içinde algılanan tanrının evine açılan geçitler şeklinde yorumlanan mağaraların kutsal kabul edildiğini gösteren önemli bir veridir.

Erken İsrail toplumunda yaygın bir biçimde tapınım gördüğü anlaşılan bereket tanrılarını simgelediği ileri sürülen ağaç ve ahşaptan kutsal direkler için "*asherah*" kelimesi kullanılırken; taş, sütun ve dikili taşlar için "*maşşebah*" kelimesi kullanılmıştır[298]. Bu durum İsrail'in inanç tarihinde ağaca ve ağaçtan elde edilen ahşap direklere, taşa ve taştan elde edilen sütunlara yönelik tapınımın bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca

[295] Mettinger, 1995: 16-17.
[296] Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış, 19.
[297] Tadmor, 1978: 1.
[298] Eski Ahit, 1. Krallar, 14.23; López Ruiz, 2012:76.

*asherah*kelimesinin bir tanrıça adı (Aşera/Astarte/İştar) olarak da kullanılması, ağaç ve ahşap direklerin bir tanrıçayı temsil ettiğini gösterir[299]. Eski Ahit uzmanı olan ve İsrail anikonizmi ile ilgili çalışmaları bulunan Mettinger, taş ve ağaca yönelik bu tapınım biçimini Türkçesini maddesel anikonizm olarak kullanabileceğimiz *material aniconism* şeklinde adlandırmıştır[300].

Eski Ahit'teki ayetlerde artık terk edilmesi gerektiği vurgulanan bu eski tapınım biçiminden olumsuz bir şekilde bahsedilmektedir. Örneğin İsraillilerin her yüksek tepenin üzerine ve gür yapraklı her ağacın altına dikilitaşlar ve *asherah* putları dikerek kendilerine tapınım alanları oluşturmalarının tanrının gözünde kötü olduğu belirtilir[301]. Ayrıca İsrail halkının, krallarının, önderlerinin, kâhinlerinin ve peygamberlerinin ağaca "babamsın", taşa "bizi sen doğurdun" dedikleri için utanmaları gerektiği, bu davranışların tanrıya sırt çevirmek anlamına geldiği anlatılır[302]. Kutsal metinlerde taş ve ağaçla ilgili olumsuz yorumların yanı sıra, az da olsa olumlu söylemler de bulunur[303]. Buna en iyi örnek, Tanrı'nın Yakup'a yerleşmesini söylediği Bethel'e gelerek *maşşebah* (taş) dikmesi, bu taşı yastık olarak kullanması ve rüyasında göğe uzanan bir merdiven gördükten sonra taşa "Beth-El" yani "El'in evi/Tanrı'nın evi" adını vermesidir[304].

Aynı coğrafi bölgede bulunan ve ortak kültür öğelerine sahip olan Filistin kültüründe de İsrailliler ile benzer anikonik tapınım unsurları bulunur. Filistin'in yüce tanrısı El'in "Dağların El'i" anlamına gelen *Şadday* adıyla anılması[305], Yakub'un Beth-El adını verdiği dikilitaşın benzerlerinin Filistin'deki bereket kültlerinde yaygın bir biçimde kullanılması[306], Filistin tapınaklarında ilk deniz olarak bilinen Yam'ın büyük bronz bir kazanla, bereket tanrıçası Aşera'nın iki adet kırık ayaklı bağlantısız sütunla temsil edilmesi[307] gibi bulgular Filistin kültüründeki anikonik tapınıma işaret eder.

İlkin çöllerde kullanıldığı belirtilmekle birlikte[308], İsrail ve Filistin bölgelerinde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarda, İÖ 2. ve 1. binyıllara tarihlenen kutsal alanlarda

[299] Batuk ve Köroğlu, 2016: 28.
[300] Mettinger, 1995: 140.
[301] Eski Ahit, I. Krallar, 14.23.
[302] Eski Ahit, Yeremya, 2.26-27; Bu tabirlerden yola çıkarak, insanların yaratılışıyla ilişkilendirilerek kutsal kabul edilen erkek ve kadın, kutsal ağaç ve taşın vücut bulmuş hali şeklinde yorumlanır (Frazer, 2018a: 123).
[303] López Ruiz, 2012:83.
[304] Eski Ahit, Yaratılış, 28.10-19.
[305] Armstrong, 2019: 41.
[306] Armstrong, 2019: 44.
[307] Armstrong, 2019: 56.
[308] Mettinger, 1995: 168-169.

yaygınlaşan *maşşebah* adlı dikilitaşların tespit edilmesi[309], Eski Ahit'te söz edilen ve yukarıda aktarılan verileri desteklemektedir **(Levha 4e-f)**. Çöllerde, açık hava kutsal alanlarında, tapınakların adyton olarak adlandırılan bölümünde ya da kent giriş kapılarının yakınında tekil ya da çoğul bir şekilde bulunan *maşşabah*lar, ön yüzü düzleştirilmiş, yan, üst ve arka yüzleri yuvarlatılmış ya da her dört yüzü de düzleştirilmiş formda, çeşitli ölçülerde, boyalı ya da sıvalı, düz ya da motifli örneklerle temsil edilir. *Maşşebah*ların bulunduğu merkezler arasında Uvda Vadisi, Timna, Megiddo, Hazor, Hartuv, Tel Kitan, Tell el-Hayyat, Gezer, Tell Ta'annek, Shechem, Nahariya, Beth-shan, Arad, Lachish, Beth-shemesh, Bull Site, Tirzah, Taanach ve Tel Dan sayılmaktadır. Hazor'da Orta Tunç Çağı'ndan itibaren kullanıldığı anlaşılan, bir tapınak yapısı ve bu yapının önünde *maşşabah*ları içeren bir açık hava kutsal alanından meydana gelen kutsal alanda **(Levha 5a)** kurban kanının akıtıldığı ritüellerin yapıldığı taş sunaklar, sunağın çevresinde tütsülükler ve ritüel kaplarının ele geçmesi, taşlarla ilişkili törenler hakkında fikir sahibi olunmasını sağlar[310].

İsrail ve Filistin topraklarında tespit edilen maddesel anikonizm verilerinin yanında, söz konusu kültürlerde, Türkçesini boşluk anikonizmi olarak kullanabileceğimiz, *empty space aniconism* şeklinde adlandırılan bir anikonik tapınım türü de bulunmaktadır. Mettinger'in ortaya attığı bu tapınım şeklinde, tanrının herhangi bir formda tasvir edilmediği, boşlukta var olduğu ileri sürülür[311]. Kudüs Tapınağı'nda tespit edilen boş taht, buna örnek olarak gösterilir[312].

Yukarıda İsrail ve Filistin coğrafyası hakkında aktarılan veriler doğrultusunda, bölgede dağ, mağara, ateş, dikilitaş, ahşap direk ve boş taht gibi unsurların ilahi gücü simgelemek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu bölgede anikonik tapınım kapsamında değerlendirilen bu unsurlar arasında *maşşebah* adı verilen dikilitaşların ön plana çıktığı, konuyla ilgili verilen örneklerden anlaşılmaktadır. Ayrıca eski bir dini ifade geleneğine dayandığı ileri sürülen İsrail anikonizminin, belirli bir İsrail inancından kaynaklanmadığı ve İsrail için ayırt edici bir özellik olmadığı yine Mettinger tarafından ifade edilmektedir[313].

[309] Graesser, 1972: 51, 54, 57-58.
[310] Graesser, 1972: 48-56; Mettinger, 1995: 143-191.
[311] Mettinger, 1995: 19.
[312] Mettinger, 1995: 17.
[313] Mettinger, 1995: 195.

Doğu Akdeniz'in kıyı şeridinde, günümüz Lübnan, İsrail, Filistin ve Suriye topraklarında varlık süren, İÖ 15. yüzyıl yerel kaynaklarında "Kenan" şeklinde geçen kültür ve daha sonra aynı coğrafyada Yunan kökenli *φοίνιξ* (mor) kelimesine dayanan "Fenike" adıyla anılan, Filistin, İbrani ve Arami topluluklarının çevresinde oluşan, ticari faaliyetler ve kolonizasyon hareketiyle Mısır, Yunan ve Akdeniz medeniyetleriyle etkileşime giren kültür[314], anikonik tapınım konusunda birtakım veriler sunmaktadır. Bu durum, Fenikelilerin bulunduğu Levant coğrafyasında erken dönemlerden itibaren anikonik tapınımın benimsenmesiyle ilişkilendirilebilir.

Mikenlerin tarih sahnesinden çekilmesi sonrasında Akdeniz'de deniz ticaretinin en etkin topluluğu haline gelen ve geniş bir sahada birçok koloni yerleşim birimi oluşturan Fenikelilerin kentlerinden elde edilen yazıtlara bakılarak, kentlere göre isimleri değişmekle birlikte kent koruyucu tanrı, bereket tanrıçası ve yeniden dirilişi temsil eden genç tanrıdan oluşan tanrılar üçlüsünün[315] Fenike Panteonu'nun başında geldiği görülür. Kişiselden çok işlevsel özelliğe sahip bu tanrılar arasında ahşap direkle ya da oval taşla temsil edildiği bilinen Astarte ve stellerin tanrılaşmış hali şeklinde yorumlanarak *baitylos*larla benzer tutulan Bait-ili, çalışma konumuz açısından dikkat çekicidir. Tanrı Ba'al'ın *Şamim* (göklerin efendisi), *Safon* (Safon Dağı'nın efendisi) ve *Roş* (dağlık burunların efendisi) sıfatları da anikonizmle bağlantılıdır. Ayrıca tanrılar üçlüsü arasında yer almayan, ancak köklerinin eski geleneklere dayandığı ileri sürülen ateş tanrısı Reshef ve buğday tanrısı Dagon konumuzla ilişkili diğer Fenike tanrılarındandır[316].

Fenikelilerde kült aktivitelerinin genellikle dağlardaki kutsal kabul edilen su, ağaç ve kayalıklar yakınında gerçekleştiği bilinir. Sidon'daki Eşmun Tapınağı'nın yakınından akan Asklepios Nehri (Nehr'ül Avali) ile Lübnan sınırlarında yer alan bir mağaranın içinden çıkan Adonis Nehri'nin (İbrahim Nehri) kutsal birer su kaynağı kabul edilmesi ve bu su kaynaklarına hürmet gösterilmesi buna güzel bir örnektir. Bir dönem Aphrodite Tapınağı'na ev sahipliği yapan kutsal Adonis Nehri'nin bulunduğu alanda kutsal bir koru da mevcuttur. Mağara, kutsal pınar ve kutsal koru gibi anikonik unsurların yer aldığı bu alan, daha sonra Hıristiyanlar ve Müslümanlar tarafından da kutsal kabul edilir. Ayrıca günümüz Maruni

[314] Moscati, 2004: 27-30; Stockton, 1974-1975: 1-2.
[315] Tanrılar üçlüsü Byblos'ta El-Baalat-Adonis, Sidon'da Baal-Astarte-Eşmun, Tyros'ta Melkart-Astarte-Baitili gibi farklı isimlerle anılır.
[316] Moscati, 2004: 65-73.

halkının ayinlerinde tanrının annesini "Lübnan Sediri" adıyla anması, geçmişteki anikonik geleneğin günümüzde dahi devam ettiğini gösterir[317].

Fenike tapınaklarının açık hava kutsal alanı şeklinde düzenlenmesi, doğada gerçekleşen ritüel geleneğini devam ettirme isteğine bağlanabilir. Bu açık hava tapınaklarının merkezinde bir *baitylos* ve kurban sunağı bulunur. Kutsal çeşme, çanak ve kutsal koru tapınağı tamamlayan diğer unsurlardır. *Baitylos* adı verilen konik formlu kült taşlarının Fenike'deki en ünlü örneği, İÖ 2000'lerden itibaren açık hava kutsal alanı şeklinde kullanıldığı bilinen ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde çevresine sütun dizisi eklenen Byblos Tapınağı'ndan gelmektedir. Byblos Tapınağı'ndaki *baitylos*un tasvirlerine Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde rastlanması **(Levha 5b-c)**, bu anikonik taşın dönemler boyunca kutsal kabul edildiğini göstermesi açısından önemlidir[318].

Tüm eski Fenike tapınaklarında mutlaka kutsal bir kütük ve kutsal bir taş bulunduğunun belirtilmesi, Erken İsrail'deki ağaç ve taşla temsil edilen anikonik geleneğin Fenikelilere yansıdığını göstermektedir. Bir Fenike kenti olan Gezer'deki bir tapınakta gerçekleştirilen kazılarda sıra halinde dizilen dikilitaşlar ile ortası kutsal kütüğün yerleştirilmesi için oyulan kare bir taşın tespit edilmesi, buna bir örnektir[319]. Gezer'deki tapınak buluntularının yanı sıra, İÖ 10-6. yüzyıllar arasına tarihlenen ve mezarlık alanlardan ele geçen Fenike stellerinin bulunduğu merkezler arasında Khalde, Sidon, Tell el-Burak ve Tyre sayılır[320]. Şekilsiz, figür, motif ya da yazıt içermeyen, *cippus*[321] şeklinde anılan Fenike stellerinin yanı sıra, üzerinde antropomorfik detaylar ya da oval, daire, üçgen, haç, lotus tomurcuğu gibi motifler bulunan örnekler de mevcuttur **(Levha 5d)**. Steller üzerindeki bu motiflerin takımyıldızı, güneş ve muhtemelen bir tanrıçaya (Tanit) ait semboller olduğu düşünülür. Stellerin figürlü ya da figürsüz yapılmasının ise ekonomik ya da kişisel eğilimlerle açıklanabileceği söylenir[322]. Ayrıca Tyre'nin İS 3-4. yüzyıllara tarihlenen sikkeleri üzerinde, üst kısmı yuvarlatılmış iki adet stel ya da *baitylos* ile bir adet zeytin ağacı kompozisyonunun işlenmesi ve bu betimin hemen altında "*ambrosie paitre*" (ilahi kayalar) yazısının yer alması, Fenike coğrafyasında taş ve ağaçla açık alanlarda gerçekleşen tapınımın yüzyıllar boyunca devam ettiğini ortaya koyar **(Levha 5e)**. Tyre'de taşlarla temsil

[317] Haas, 1982: 90-91; Moscati, 2004: 74-75.
[318] Stockton, 1974-1975: 5, Fig. 1, a-b; Moscati, 2004: 75; Doak, 2015: 82.
[319] Frazer, 2018a: 123-124.
[320] Doak, 2015: 84-85, Fig. 5.7-8.
[321] Mettinger, 1995: 35.
[322] Doak, 2015: 86-88, Fig. 5.9-15.

edilen bu anikonik uygulamanın, daha sonra Herakles kültüyle birleştirilen, Tyre'nin baş tanrısı Melkart'a ait olduğu düşünülür[323].

Fenike Coğrafyası'nda genellikle küçük boyutlu, adak eşyası olarak yapılan tahtlar anikonizm kapsamında değerlendirilen bir diğer nesne grubudur **(Levha 6a)**. İÖ 6. yüzyıldan itibaren Sidon, Tyre ve Kartaca çevresinde yoğunlaşan bu tahtların çoğu boştur. Ancak bazı tahtların oturma kısmına açılan yuvalar bu alana bir takım taşınabilir nesnelerin yerleştirildiğini düşündürür. Nitekim Khirbat et-Tayyiba'da bulunan, Astarte'ye adandığı anlaşılan ve İS 1. yüzyıla tarihlenen minyatür bir sfenks tahtın boş oturma alanının gerisinde alçak kabartma şeklinde işlenen, biri Melkart'ı diğeri Eşmun'u temsil eden iki stel yer alır. Aynı döneme tarihli bir diğer minyatür taht örneğinde ise oturma alanında, Astarte'yi temsil ettiği düşünülen, küresel bir nesne bulunur. Ancak Sidon'dan ele geçen ve oturma alanı herhangi bir nesnenin durmasını engelleyecek derecede dik işlenen örnek, tahtların boş bırakılarak da kullanıldığını göstermektedir. Bu durum ilahi gücün boşlukta algılandığı, boşluk anikonizmi ile ilişkilendirilir[324]. Sidon'daki Eşmun Kutsal Alan Kompleksi'ndeki Astarte Tapınağı'nda tespit edilen, niş içindeki bir platform üzerinde yerleştirilen, İÖ 4. yüzyıla tarihli boş taht ise bir insanın oturabileceği ölçülere sahip olmasıyla dikkat çeker[325].

Fenike'nin en ünlü koloni kenti Kartaca'da anikonik tapınımın steller **(Levha 6b)**, üç dikilitaşlı altarlar **(Levha 6c)**, oval formlu taşlar **(Levha 7a)**, L formlu ve kademeli örnekleri bulunan boş ya da stelli tahtlar **(Levha 7b)** aracılığıyla gerçekleştiği anlaşılır. Kentte İÖ 8. yüzyılın başlarından itibaren stel geleneğiyle karşılaşılmakla birlikte, en önemli örneklerin İÖ 5. yüzyıla ait olduğu belirtilir. Dikdörtgen formlu bu stellerin bezemesiz örneklerinin yanı sıra hilal, disk, şişe, *baitylos*/*maşşebah* sütunu (Astarte), tepesi yuvarlak üçgen (Tanit), açık vaziyette bir el (Baal Hammon) ve *caduceus*/*kerukeion* motifli örnekleri de bulunur[326].

Kartaca stellerinin ön yüzü genellikle tapınağın giriş kapısı şeklinde işlenir. Kabartma tekniğinde işlenen bu stellerin bazı örneklerinde, tapınak içinde bir, iki ya da üç adet dikilitaş veya şişe formu yer alır. Bu durum Kartaca'da tapınakların içinde kült heykeli yerine anikonik dikme taşların ya da yarı ikonik şişe idollerin bulunduğunu ortaya koyar. Benzer formdaki steller Kartaca'nın yanı sıra, Akdeniz Coğrafyası içinde kalan Sicilya'daki

[323] Stockton, 1974-1975: 10, Fig. 1, e-f; Mettinger, 1995: 95-96; Doak, 2015: 74, 78, Fig. 5.1.
[324] Mettinger, 1995: 100-103, 113, Fig. 5.8-10; Doak, 2015: 109-115.
[325] Doak, 2015: Fig. 5.39.
[326] Doak, 2015: 63-66, Fig. 4.15-17; 86-87, Fig. 5.10-12; 117.

Motya, Selinus, Sardinya'daki Nora, Sulcis, Tharros, Cezayir'deki Constantine (Algeria) ve Lübnan'daki Burg esh-Shemali gibi Fenike kentlerinde de tespit edilir **(Levha 7c)**[327].

İÖ 6. yüzyıl ila İÖ 4. yüzyıllar arasında Akdeniz'de görülen ve yukarıda değinildiği üzere anikonizm kapsamında değerlendirilen "şişe idol" formu, genellikle tapınak cephesi şeklinde işlenen steller üzerinde, tapınak cephesinin merkezinde betimlenir. Kuzey Afrika kökenli olduğu düşünülen bu şişe formunun *baitylos*lar gibi anikonik bir tanrıyı, bir mumyayı[328], kurban edilen bir bebeği[329] ya da bir adak vazosunu[330] temsil ettiği ileri sürülür. Aynı dönemlere tarihlenen ve merkezinde antropomorfik özellikler gösteren betimlerin yer aldığı tapınak cephesi görünümündeki steller, ikonik ve anikonik formların tarihsel bir evrime sahip olmadığını, aynı anda her iki biçimin de kullanıldığını ortaya koyar **(Levha 7d)**[331].

Kartaca'da steller üzerinde tapınak içinde gösterilen üçlü dikilitaş motifinin Kartaca altarları üzerinde görülmesi, bu nesnelerin doğrudan tapınımda kullanıldığını destekler[332]. Bu üçlü dikmelerle temsil edilen tanrılar ise Fenike ve Kartaca inancında ön plana çıkan ve kentlere göre farklı isimlerle anılan "tanrılar üçlüsü" olmalıdır.

Fenike kültüründe anikonik özellik gösterdiği düşünülen bir diğer materyal, minyatür tapınak modelleridir. Fenike tapınaklarının minyatür versiyonu olan, genellikle pişmiş topraktan yapılan, boyalı, iki yanı sütunlu, çatılı, çatısının merkezinde güneş diski bulunan, ev kültlerine işaret eden ve İÖ 7. yüzyıla tarihlenen bu minyatür tapınakların içi kimi zaman boş bırakılmış, kimi zaman ise anikonik ya da ikonik temsillerle doldurulmuştur **(Levha 8a)**. Kıbrıs da dahil olmak üzere Yakın Doğu kültürlerinde yaygın bir biçimde karşılaşılan tapınak modellerinin, özel bir tanrıyı temsil etmeden genel anlamda ilahi gücü simgelediği düşünülür[333]. Formları Yakındoğu örneklerinden farklı olmakla birlikte, tapınak ya da ev modellerinin Perakhora[334], Samos[335], Argos[336] ve Daskyleion[337] gibi Ege merkezlerinde genellikle tapınaklardan ele geçen örnekleri bulunmaktadır.

[327] Doak, 2015: 88-99, Fig. 5.16-5.29.
[328] Culican, 1991: 498; Doak, 2015: 97.
[329] Brown, 1991: 141; Doak, 2015: 97.
[330] Doak, 2015: 98.
[331] Doak, 2015: 97-99, Fig. 5.29.
[332] Stallsmith, 2019: 83-84, Fig. 9-10.
[333] Doak, 2015: 101-109, Fig. 5.31-37.
[334] Schattner, 1990: 33-35, Abb. 6.
[335] Schattner, 1990: 76-78, Kat. 37.
[336] Schattner, 1990: 198, 206, Kat. 1.

Akdeniz üzerinde yer alan, Fenike kültürünün yayılım alanı içinde kalan ve dönemler boyunca farklı kültürlerle etkileşim içinde olan Kıbrıs Adası'nda anikonik tapınıma dair izler tespit edilmiştir[338]. Geometrik ve Arkaik Dönemlerde Kıbrıs'ta pek çok kutsal ayinin, köylerin ve kentlerin dışındaki açık alanlarda, yakıcı güneş altında gerçekleştirilmesi ve bu ayinlerde kült heykellerinin yerine kutsal taşların kullanılması, anikonizmin göstergelerindendir[339].

Kıbrıs'ta anikonik taşların en bilinen örneği, Paphos'taki Geç Tunç Çağı'ndan itibaren yerel ana tanrıçanın temsili için kullanıldığı bilinen ve daha sonra Aphrodite kültüne adanarak İS 4. yüzyıla kadar işlevini sürdüren kutsal alanda yer alan tanrıçanın konik formlu taşıdır **(Levha 8b)**[340]. Bu taş Paphos'un İmparator Vespasianus (İS 76-77) ve Caracalla (İS 2-3. yüzyıl) döneminde basılan sikke örneklerinde, Aphrodite Kutsal Alanı'nı temsil ettiği düşünülen dikdörtgen bir yapının merkezinde betimlenmiştir[341]. Yunan kültürü açısından bakıldığında, Paphos'taki Aphrodite kültü, tanrıçaya ait figüratif bir heykelden yoksun olması nedeniyle farklı, anikonik bir uygulama şeklinde değerlendirilir. Ancak yerel Kıbrıs kültürü için bu uygulama son derece tipiktir. Kıbrıs'taki diğer kutsal alanlarda da kültün odak noktasını tanrı ya da tanrıçayı temsil eden işlenmemiş ya da yarı işlenmiş taşlar oluşturur[342].

Doğu Akdeniz'de bulunan bir diğer uygarlık olan Antik Mısır dininin temeli, yeryüzü ve gökyüzünün çok sayıda ruhla dolu olduğu ve her şeyin bu ruhlar tarafından yönetildiği yönündeki Animizm anlayışına dayanmaktadır. Koruyucu özellik atfedilen bu ilahi ruhlara, ilkin olağandışı boyut ve şekildeki ağaç ya da kaya formunda tapınılırken, daha sonra bu ruhlar bir hayvanda somutlaştırılmıştır. Zamanla koruyucu ruhların yerini putlar ve sonrasında insan ya da insan-hayvan karışımı tanrılar almıştır[343].

Mısır inancında evrensel unsurların da ilahi birer güç şeklinde yorumlandığı görülmektedir. Mısır'ın coğrafi konumu itibariyle gücü yoğun bir biçimde hissedilen güneşin tanrılaştırılması buna en güzel örnektir. Erken dönemlerde yüzü, gözü ya da başlığı güneş formunda gösterilen bir insan şeklinde betimlenen güneşin ikonografisine daha

[337] İÖ 7. yüzyılın ortalarına ya da hemen öncesine tarihlenen Daskyleion örneği, Phryg ana tanrıçasına adanan, Phryg ve Ion/Aiol mimarisinden izler taşıyan bir tapınağın modelidir (Ateşlier, 2006: 132 vd.).
[338] Mettinger, 1995: 84-85.
[339] Winbladh, 2015: 72-73.
[340] Zeman, 2008: 61, Fig. 1.
[341] Gaifman, 2012: Fig. 4.20-22.
[342] Gaifman, 2017: 339.
[343] W. M. Müller, 2020: 17-18.

sonraları yaşam ve ölümle ilişkili engerek yılanı da dâhil edilir. Gökyüzünde bir gemiyle gezdiğine inanılan güneş tanrısının, bir gemi ve gökyüzüne ulaşan basamaklarla betimlemesi bulunur **(Levha 8c)**. Az sayıda da olsa yumurtasını, yani güneşi gökyüzünün bir ucundan diğerine yuvarlayan Mısır'ın kutsal scarabası olarak da tasvir edilir. Bununla birlikte Horus ile özdeşleştirilen güneş tanrısı Ra'nın, gökyüzünde uçan şahin, şahin kafalı insan, başında güneş diski bulunan şahin kafalı insan ya da şahin kafalı aslan gibi antropomorfik ve zoomorfik temsilleri de vardır[344].

Erken dönemlerden itibaren antropomorfik, zoomorfik ve anikonik temsilleri bulunan güneş tanrısına olan tapınım, Yeni Krallık Dönemi'ne gelindiğinde farklı bir boyuta ulaşır. Bu durum İÖ 14. yüzyılın ortalarında, Mısır firavunu Akhenaton'un daha önceki tüm tanrıları ve bu tanrıların ikonografik gösterimlerini yasaklayarak, tek tanrılı anikonik bir din benimsemesiyle gerçekleşir. Aten adı verilen bu tek tanrının asla bir heykel şeklinde tasvir edilmediği, tek imgesinin içinden ışınların çıktığı güneş diski olduğu bilinir. Bu tasvir şeklinden de anlaşılacağı üzere Aten, bir güneş diski olmanın ötesinde, güneş ışığının bizzat kendisidir **(Levha 9a)**[345].

Yeni Krallık Dönemi'nin büyük bir kısmında, güneş tanrısı Ra ile birleşen Amon'un da anikonik eğilim gösterdiği ileri sürülür. Her nesnenin ve her insanın içinde var olduğuna inanılan ancak görünmeyen, şekli bilinmeyen bir tanrı olan Amon, hem animist hem anikonik özelliğe sahiptir. Amon'un, Teb'teki Yeni Krallık Dönemi'ne (18. ve 19. Hanedan) tarihlenen bir stelde, kutsal göktaşı olduğu düşünülen, garip şişkin bir nesne şeklinde temsil edildiği ileri sürülür **(Levha 9b)**. Bununla birlikte Memphis'deki İÖ 593-588 yıllarına tarihlenen iki bronz levha, Karnak'taki Pers ya da Ptolemaioslar Dönemi'ne tarihlenen üç model ve Medamud'taki bir küçük kireçtaşı figür, Amnon'un daha geç dönemlerde antropomorfik betimlerinin de bulunduğunu gösterir[346].

Amon'un Mısır dışında Suriye ve Filistin'de de tapınım gördüğü Amarna mektupları ve Ugarit metinlerinden anlaşılmaktadır. Suriye-Filistin Bölgesi'nde dokuz tapınağı bulunduğu belirtilen Mısır tanrısı Amon'un bir takım özelliklerinin Kenanlı El'e, El'den de

[344] W. M. Müller, 2020: 26-29.
[345] Mettinger, 1995: 49, Fig. 2.8; Doak, 2015: 124.
[346] Mettinger, 1995: 49-51, Fig. 2.9-12.

İsrail tanrısı Yhvh'ye aktarıldığı ve bu durumun İsrail kültüründeki anikonizmin oluşmasında rol oynadığı ileri sürülür[347].

Mısır'da erken dönemlerden itibaren tapınım gören, bereket, yeniden doğuş ve yeraltı kültleriyle bağlantısı bulunan Osiris, yarı ikonik ve anikonik temsile sahip bir diğer tanrıdır. Bereketle ilişkili bir ekin tanrısı olan, tıpkı ekinler gibi her yıl ölüp, sonra tekrar hayata dönen Osiris, özünde tahıl şeklinde algılanır. Bu nedenle Osiris'in toprağa ürünlerin ekildiği zamanlara denk gelen Khoiak ayında (Ekim ayı ortası- Kasım ayı ortası) gerçekleşen bereketle ilgili festivali, tahıldan/mısırdan yapılan ekin tanrısı tasvirinin toprağa gömülmesi ve sonrasında tanrının yeni bir ekin olarak tekrar canlanması şeklinde gerçekleştirilir[348]. Osiris'in tahıl ya da mısırla özdeş tutulduğu bu anlayış doğrultusunda, tanrının "mısır-Osiris" adı verilen yarı ikonik temsil biçimine sahip olduğu söylenir[349].

Osiris'in bereketle ilgili inanışlar kapsamında tahılın yanında, kutsal ağaçla ya da ağacın bazı kısımlarıyla da özdeş tutulduğu anlaşılır[350]. Ağaç-ruh olarak kabul edilen Osiris'e adanan törenler sırasında, ortası oyulan çam ya da funda ağacından çıkan parçadan yapılan Osiris tasvirinin, tekrar ağacın oyuk kısmına yerleştirildiği ve bir yıl beklendikten sonra bu ağacın yakıldığı aktarılır[351]. Ayrıca Osiris'in yeniden doğuşunun canlandırıldığı Khoiak festivalinin sonunda dikilen ve cenaze törenlerinde amulet olarak kullanılan, *tatu, tat, tet, dad, ded* ya da *djed* şeklinde adlandırılan direk ya da sütun, tanrının anikonik bir temsili şeklinde değerlendirilir **(Levha 9c)**. Mısır Ölüler Kitabı'nda Osiris'i temsil eden, yüzeyi çizgilerle katmanlara ayrılan kum saati formunda gösterilen, bazen gövdesinden çıkan kollarla betimlenen ve omurgaya ya da yapraklarını dökmüş bir ağaca benzetilen bu direkler dirilişi ve istikrarı simgeler[352].

3.4. Ege

Özellikle Batı Anadolu ve Adalar üzerinden Anadolu ile yakın ilişki içinde bulunan ve bu nedenle kültürel anlamda birbirinden etkilenen Antik Yunan kültürünün erken evrelerinde herhangi bir işlem görmemiş ağaç ve taş ile gerçekleşen tapınım modeli, anikonizm şeklinde adlandırılır. Bu erken evrenin ardından "anikonik" ağaç ve taştan

[347] Mettinger, 1995: 53-56.
[348] Frazer, 2018b: 105.
[349] Podemann Sørensen, 2017: 371-373, Fig. 4-5.
[350] W. M. Müller, 2020:38.
[351] Frazer, 2018b: 117; Bu anlatının benzerinin, Anadolu'daki Phryg bitki tanrısı Attis mitoslarında da karşımıza çıkması dikkat çekicidir.
[352] Remler, 2010: 12; Podemann Sørensen, 2017: 373-375, Fig. 6-7; Frazer, 2018b: 117-118.

şekillendirilen direk ve sütunlar, ardından da ahşap ve taş heykeller tapınıma dahil edilmiş ve Yunan dini zaman içinde ikonik karakter kazanmıştır[353]. İkonik tapınım biçiminin benimsenmesinden sonra, kutsal alanlara insan formlu heykeller yerleştirilse bile, erken dönemlere ait olan ağaç ve taşlara yönelik tapınımın devam etmesi, Yunan kültlerinin özündeki anikonizmin korunduğunu göstermesi bakımından önemlidir[354]. Kıta Yunanistan'da anikonizm genellikle taş ve ağaç gibi bir maddeye yönelik uygulanırken, Girit'teki Minos kültüründe ıssız dağ doruklarındaki kült törenlerinde, kutsal boşluğa yönelik şekliyle de gerçekleşir[355].

Minos ve Miken kültürlerinde izlenen anikonik tapınımdaağaçlar, ahşap direkler, *baitylos*lar, sütunlar ve *omphalos*lar ön plana çıkar. Özünde kutsal ağaç ya da taştan meydana gelen bu nesneler, tanrıların ya da ruhların ikamet alanı kabul edilir. Böylelikle anikonik nesneler hem küçük boyutlu, etrafı çevrelenmiş, üzeri açık kutsal alanlara hem de mezarlıklara yerleştirilir. Ayrıca özellikle Girit'teki erken dönem Zeus kültünde ölümlü tanrı kavramının bulunması ve tanrının stelli mezar anıtına sahip olduğunun aktarılması ile Delphoi'deki *omphalos*un "Dionysos Mezarı" şeklinde adlandırılması, tanrılara ölümlülere dair bir takım özelliklerin yüklendiğini ve tanrıların ruhunun mezar taşlarında barındığına olan inancı göstermektedir[356]. Bu durum daha sonra taşların insan formunda işlenerek, tanrıların antropomorfik görünüm kazanmasının önünü açar.

Antik Yunan kültürüne ağaç ve taşın tanrısallığıyla ilgili inançların, Kuzeybatı Sami kültürleriyle benzerlik gösterdiği düşünülür[357]. Bu düşüncenin temelinde Ugarit ve İbrani metinlerindeki ağaç ve taşla ilgili pasajlar yatmaktadır. Örneğin Ugarit *Baal Şiiri*'nde "*ağaçlara dair sözler, kayalara dair fısıltılar*" şeklinde geçen dizelerin, Delpoi'deki *omphalos*a ve Dodona'daki meşe ağacına kehanet özelliği atfedilmesinde etkili olduğu belirtilir[358]. Eski Ahit'te Yakup'un başının altına yastık yaptığı ve gördüğü rüyadan sonra kutsal kabul ettiği taşın (beth-el), Yunanlara Uranos'un oğlu kabul edilen, gökten düşen taşlar yani *baitylos*lar şeklinde geçtiği düşünülür[359]. Yine Eski Ahit'te İsrail halkının ağaca "*babamsın*", taşa "*bizi sen doğurdun*" dediği yönündeki ifadeler, Yunanlardaki *Deukalion* ve *Pyrrha* mitosunda geçen, tufandan sonra yaratılan yeni insan ırkının Deukalion ve

[353] Overbeck, 1864: 125, 139-140.
[354] Mettinger, 1995: 28.
[355] Alexiou, 1991: 95; Mettinger, 1995: 28.
[356] Evans, 1901: 21-25, 28-29.
[357] López Ruiz, 2012: 76 vd.
[358] López Ruiz, 2012: 76-78, 83.
[359] Evans, 1901: 20.

Pyrrha'nın arkalarına attıkları taşlardan meydana geldiği yönündeki anlatımlarla ilişkilendirilir[360].

Zeus, Hera, Demeter, Artemis, Aphrodite, Apollon gibi pek çok Yunan tanrısının taş, kayalık ya da ağaç şeklinde anikonik temsillerinin bulunduğu mitoslar, antik kaynaklar ve birtakım arkeolojik bulgularla anlaşılmaktadır[361]. Antik Yunan anlatılarına göre kendisini tahtından edeceği yönündeki kehanet nedeniyle doğan her çocuğunu yutan Kronos'un Zeus'u da yemesini engellemek amacıyla Rhea, çocuğunu gizlice doğurup saklar ve Zeus yerine bir taşı kundaklayarak Kronos'a götürür. Kronos, bu taşı fark etmeden yutar. Zeus büyüyüp geliştikten sonra, babasını alt eder ve Kronos, yuttuğu bütün çocuklarıyla beraber taşı da kusar. Zeus bu taşı alarak Delphi'deki kutsal Pytho'da Parnassos Dağı eteklerine anıt olarak diker[362]. Kutsal bir alana dikilen ve tapınımda kullanılan bu taş, *baitylos* şeklinde adlandırılır[363].

Zeus'a uzun yıllar boyunca mağaralarda ya da dağ zirvelerindeki sunaklarda libasyon ya da kurban törenleriyle ibadet edilmesi, yine tanrının doğuş mitoslarından kaynaklanmaktadır. Mitoslara göre Zeus'un doğduğu söylenen Girit'teki kutsal Dikte Dağı'nda yer alan mağara, tanrının doğal bir kutsal alanıdır. Mağara kutsal alanındaki doğal sarkıt ve dikitler ise tanrının temsili *baitylos*lardır. Bu nedenle mağaradaki sarkıt ve dikitlerin arasındaki doğal oyuklara adak eşyaları bırakılır. Aynı mağaranın büyük üst galerisinde tespit edilen üç hazneli, masa görünümünde, merkezinde *baitylos* şeklinde adlandırılan bir sütun bulunan libation sunağı, bu alandaki anikonik tapınıma işaret eder **(Levha 10a)**[364].

Miken ve Girit'ten ele geçen yüzük taşları üzerinde, yüksek bir tepede sunaklar önünde tapınım sahnelerinin betimlenmesi, kutsal alanların dağ zirvelerindeki konumuna işaret eden bir diğer veridir. Bu sahnelerde tapınımın odak noktasında yer alan altarların üzerindeki ağaç ya da boynuz betimi ise anikonik birer temsil olarak kullanılmış olmalıdır[365]. Girit'te Zeus'un doğuş mitoslarıyla ilişkili bir diğer dağ olan İda'daki bir

[360] López Ruiz, 2012: 74.
[361] Farnell, 1896: 13-15.
[362] Hes.Th., 460-500.
[363] Paus., X. 24. 6, Apollod., 5-7, dpn. 11; Evans, 1901: 14-15.
[364] Evans, 1901: 15, Fig. 7; Cook, 1914: 149; Alexiou, 1991: 93-94; Rohde, 2020: 125, dn. 26.
[365] Evans, 1901: 84-87, Fig. 55-59.

mağarada bulunan, pişmiş topraktan yapılmış, üzerinde boynuz/volüt motifi bulunan boynuzlu kült nesnesi, yüzük taşları üzerinde betimlenen kutsal nesnelerin bir örneğidir[366].

Ege'de özellikle Girit'te dini bir simge olarak sıklıkla kullanılan ve Zeus'la ilişkilendirilen çift yüzlü baltanın ise tanrının gücü, egemenliğini ve varlığını temsil ettiği, ancak tanrının anikonik gösterimi olmadığı söylenir[367]. Çift yüzlü balta motifinin en erken betimine, Mochlos'ta bulunan Erken Minos II seramiği üzerinde rastlanır[368]. Seramikler üzerinde motif olarak karşımıza çıkan çift yüzlü baltanın en erken fiziksel örnekleri ise Vasiliki'de Erken Minos II, Mallia ve Phaistos'ta Orta Minos II Dönemlerine tarihlenen çift yüzlü balta kalıplarıyla ortaya konulur[369]. Geç Minos Dönemi'ne gelindiğinde bu motif cenaze töreni sahnelerinde de görülür. Buna en iyi örnek Hagia Triada lahdidir. Lahdin üzerinde ellerinde sunu kapları taşıyan kadınlar alayının, her birinin tepesinde birer adet kuş bulunan çift yüzlü balta başlıklı iki sütun önünde ritüellerini gerçekleştirmeleri **(Levha 10b)**, çift yüzlü baltanın tanrısallık alameti olduğunu destekler[370]. Kıbrıs Salamis'te bulunan bir vazo üzerinde, boynuzlarından birer adet çift yüzlü balta çıkan iki boğa başı arasında betimlenen boynuz motifinden çıkan bir direğin tepesindeki çift yüzlü balta, bu nesnenin Girit dışında da kutsal bir motif olarak kullanıldığını gösterir[371]. Aynı motif, Miken Akropolisi'nden ele geçen altın bir mühür üzerinde tanrıçalar ve rahibelerinden medya gelen bir grubun merkezinde de yer alır[372].

Girit'teki Knossos Sarayı'nın en erken evresine ait olduğu ve dini amaçlı kullanıldığı düşünülen Çift Baltalı Salon'da tespit edilen, dört yüzü kazıma olarak yapılmış çift yüzlü balta motifli dikdörtgen formlu sütun da üzerindeki semboller doğrultusunda Zeus'un anikonik bir temsili şeklinde değerlendirilir **(Levha 10b)**[373]. Kıbrıs Salamis'ten ele geçen bir seramik parçasının üzerinde, kadın figürlerin Knossos'taki örneğe benzer sütunlara yönelik tapınım pozisyonunda betimlenmesi **(Levha 10c)**[374] ve Miken'den ele geçen bir silindir mühür baskısında beş adet sütun önünde tapınımda bulunan bir erkek figürünün yer alması[375] sütunların kült işlevini desteklemesi bakımından önemlidir. Ayrıca Oinomaos ile

[366] Evans, 1901: 38-39, Fig. 19.
[367] Cooper, 1978: 16, "Axe".
[368] Evans, 1921: 74; Erdan ve Gür, 2020: 74.
[369] Nikolaidou, 2016: 103-156; Erdan ve Gür, 2020: 74.
[370] Martino, 2011: Fig. 2.
[371] Evans, 1901: 8-9, Fig. 3.
[372] Evans, 1901: 9-10, Fig. 4.
[373] Evans, 1901: 13: Fig. 5.
[374] Evans, 1901: 14, Fig. 6.
[375] Evans, 1901: 42, Fig. 24.

Pelops'un araba yarışı mitosundan önce Zeus'a sunuda bulunma sahnesinin betimlendiği Ruvo Puglia'dan bir vazoda, sahnedeki iki figürün, ortalarında duran ve üzerinde "*ΔΙΟΣ*" yazan sütuna yönelik sunu yapılması, Zeus'un sütunla temsil edildiğini gösteren bir diğer örnektir **(Levha 10d)**[376].

Lakonia'da Gythium kenti yakınlarında meteor olduğu düşünülen ve iyileştirici gücünün bulunduğuna inanılan bir taşın "Zeus *Kappotas*" (gökten düşen/cennetten gelen) adıyla anılması ve Mantineia'da "*Διος Κεραυνό*" yazıtlı bir taş bulunması ise taşların Zeus ile doğrudan özdeşleştirildiğini hem arkeolojik hem de epigrafik anlamda destekler. Bununla birlikte Zeus'un Sikyon'da *Meilichios* sıfatıyla piramit formlu taşlarla temsil edildiği, ancak bu taşların doğrudan tanrıyla özdeş tutulmadığı, tanrının bir simgesi olarak kabul edildiği üzerinde durulur[377]. Selinous'ta ele geçen Zeus *Meilichios* (İÖ 6. yüzyılın ikinci yarısı-İÖ 5. yüzyılın ilk yarısı) ve Arkadia'da ele geçen Zeus *Storpaos* (İÖ 5. yüzyıl), Zeus *Pasios* (İÖ 300'ler) ve Zeus *Patroos* (İS 2. yüzyıl) stelleri, tanrının farklı epitetlerle farklı dönemlerde stel tapınımının bulunduğunu ortaya koyar **(Levha 10e)**[378].

Zeus *Meilichios*'un üst kısmı piramidal sonlanan stelleriyle benzer şekilde, Poseidon **(Levha 11a)** ve Dionysos'un **(Levha 11b)**üst kısmı üçgen sonlanan stelleri bulunmaktadır. Theselya'dan ele geçen bu mermer steller, İÖ 4-3. yüzyıllara tarihlendirilir. Ayrıca yine Theselya'da bulunan, mermerden, yaklaşık olarak İÖ 300'lere tarihlenen sunağın ön yüzünde, kazıma şeklinde yapılmış üstü üçgen sonlanan altı adet stel betimlenmiştir. Her bir stelin üzerinde bir tanrıça adı yazması nedeniyle bu sunak, "Altı Tanrıça Sunağı" adıyla anılır **(Levha 11c)**. Stellerle temsil edilen bu tanrıçalar Themis, Aphrodite, Athena, Enodia, Demeter ve Hestia'dır[379].

Zeus'un Dodona'daki en eski kültü olduğu üzerinde durulan meşe ağacı kültü[380], tanrının kutsal taşın yanı sıra ağaçla da temsil edildiğini ortaya koyar. Rodoslu Apollonios'un *Argonautlar* adlı eserinde Iason'un altın postu geri getirme görevi için Athena'nın talimatıyla inşa edilen geminin (Argo) direğinin, Zeus'un kutsal Dodona ormanından kesilen kutsal meşe ağacından yapılması, ayrıca direğin konuşabilme özelliğine sahip olması, anikonik inanca işaret eder[381]. Homeros'un *Odyssea* adlı eserinde,

[376] Farnell, 1896: 102-103, Pl. Ia; Evans, 1901: 20-21.
[377] Farnell, 1896: 102-103; Evans, 1901: 20-21.
[378] Gaifman, 2012: Fig. 5.12-13, 5.15a-b, 5.16-17; Stallsmith, 2019: 63.
[379] Gaifman, 2012: 225-231, Fig. 5.22-28.
[380] Şahin, 2001: 12.
[381] Apollon. I.525.

Odysseus'un yurduna nasıl döneceğinin kehanetini Dodona'daki Zeus'un gücünü barındıran yüce yapraklı ilahi meşeden alması anlatısı[382], Zeus'un anikonik ağaç tapınımını destekler.

Zeus'un kutsal alanı Dodona'da İÖ 5. yüzyılın sonlarından önce herhangi bir kült heykelinin bulunmaması, Zeus ve Hera'nın ortak kültünü barındırdığı düşünülen Olympia'da İÖ 6. yüzyılın başlarında Heraion'un inşasından önce Zeus kültünün büyük bir kül sunağına yönelik gerçekleşmesi ve Zeus'un bazı Arkaik Dönem'e tarihli dağ zirvelerinde konumlanan kutsal alanlarında yalnızca sunak bulunması tanrının hem erken dönem anikonik tapınımına işaret etmekte hem de insan biçimli, büyük boyutlu kült heykellerine tapınıldığı dönemlerde dahi anikonik tapınımının devam ettiğini ortaya koymaktadır[383].

Zeus'un ayrıca kutsal boşlukla ilişkilendirilen anikonik tapınım örnekleri de bulunmaktadır. Khalki Adası'ndaki Kastro Tepesi'nde kayaların düzenlenmesiyle oluşturulan ve yazıtlarla Zeus ile Hekate'ye adandığı anlaşılan çift taht **(Levha 11d)**, üzerine herhangi bir nesne yerleştirildiğine dair bir iz bulunmaması nedeniyle anikonik tapınım kapsamında değerlendirilen tanrının boş tahtlarına benzetilmiştir[384]. Khalki örneğinin yazı tipi nedeniyle İÖ 4. yüzyıl öncesine gitmediği ve olasılıkla Geç Hellenistik ya da Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olduğu önerilmektedir[385]. Girit'in batısındaki Phalasarna'da Zeus ya da Rhea'ya adandığı düşünülen kayalıklarda arkalığında stel kabartması bulunan taht düzenlemesi yapılması **(Levha 11e)** ve Atina Akropolisi'nin yakınlarındaki Mouseion Tepesi'nde platform şeklinde düzenlenen kayalık alanda yan yana yedi tane taht benzeri oturma yerinin tespit edilmesi **(Levha 11df)**kaya tahtları aracılığıyla gerçekleşen anikonik tapınıma işaret eden diğer örneklerdir[386].

Apollon'un, sokakların, yolların, kapıların, evlerin koruyucusu anlamına gelen ve tanrının görsel olmayan formunu karşılayan *Agyieus* sıfatıyla Kıta Yunanistan'da tepesi sivri formlu sütunlarla ya da dikdörtgen formlu taşlarla temsil edildiğinin belirtilmesi, çalışma konumuz açısından dikkat çekicidir[387]. Yollara ya da kapılara dikilen bu taşlar tanrı, sunak ya da anıt gibi farklı şekillerde tanımlanır. Antik kaynakların aktardığı bilgiler doğrultusunda, Kıta Yunanistan'da tespit edilen çeşitli arkeolojik materyaller, bazı araştırmacılar tarafından kesin bir kanıt bulunmamasına rağmen Apollon *Agyieus* ile

[382] Hom.Od., 14. 325; 19.295.
[383] Gaifman, 2012: 132-134.
[384] Gaifman, 2012: 165-166.
[385] Gaifman, 2012: 163-165, Fig. 4.17.
[386] Cook, 1914: 147-148, Fig. 111-112; Fig. 109.
[387] LIMC, II. 1: 327-332; Paus.,VIII.32.4; Korfmann, 2012: 173.

ilişkilendirilir. Bunlar arasında Miken'in Aslanlı Kapısı'nın kemerindeki sütun ve Bassai'deki Apollon Tapınağı'nın cellasının gerisinde, merkezde, bir kült heykeli ya da adak görünümünde yer alan tek Korinth sütunu sayılmaktadır. Ancak belirtildiği üzere bu sütunların hem Apollon *Agyieus* ile ilişkisi hem de kült bağlamındaki yeri sorunludur. Buna karşın Korfu Adası'nda Apollon'un sıfatlarından birini içeren "*Pythios'un sınır taşı*" yazıtlı tepesi sivri sütun (İÖ 5. yüzyılın ikinci yarısı) ve Thera Adası'nın kolonisi Kyrene'de (Libya) sunak benzeri bir yapının merkezine dikilen, kaidesindeki yazıttan Polymnios oğlu Pratomedes tarafından Apollon'a adandığı anlaşılan alt kısmı akhantus yapraklarıyla bezeli, üst kısmı sivri sütun (İÖ 4. yüzyılın ikinci yarısı) Apollon ile kanıtlar dahilinde ilişkilendirilen bağımsız sütun örnekleridir **(Levha 12a)**[388]. Ayrıca Yunan kentlerinden Megara (İÖ 307-243) ve Ambrakia (İÖ 238-168) sikkelerinin arka yüzünde Apollon *Agyieus*'un sütununun tasvir edilmesi, bu sütunun bazı kent devletlerinin belirleyici bir simgesi şeklinde kullanıldığını gösterir **(Levha 12b)**[389].

Üst kısmı sivri sütunların yanı sıra benzer şekilde üst kısmı kubbe şeklindeki *omphalos*lar da Apollon'un anikonik temsilleri arasında sayılabilir. Yeryüzünden çıkan bir dağ görünümündeki *omphalos*lar, yerin merkezine işaret etmesi bakımından ilkin Gaia ile daha sonra kehanet vermesiyle Apollon kültü ile ilişkilendirilmiştir[390]. Çeşitli Antik Yunan sanat eserleri üzerindeki betimlerden dini amaçlı kullanıldığı anlaşılan *omphalos*lar, Kıta Yunanistan'da Delphoi Apollon Kutsal Alanı'nda **(Levha 12c)**[391] ve Kerameikos'takibir kehanet kuyusu üzerinde **(Levha 12d)**[392] ele geçmiştir.

Apollon'un sütunuyla benzer şekilde, Dioskurların birbirine paralel yerleştirilen, üst kısımda yatay bir hatılla bağlanan iki dikey ahşap kirişle ilişkilendirildiği ve bu kirişleri tanımlamak için "*dokana*" teriminin kullanıldığı belirtilir[393]. İki kardeşin birbirlerine olan sevgisini ve bağlılığını simgeleyen bu kirişler, Dioskurların varlığının anikonik işareti kabul edilir **(Levha 13a)**[394]. Antik Yunan sanat eserleri üzerinde karşılaşılan, tek hatıllı Π ve Hya da çift hatıllı Ħ formuna sahip *dokana*lar, Lakonya Bölgesi'nde bulunan bir mezar şeklinde tanımlanmış ve bu tanımdan yola çıkarak *dokana*ların Dioskurların mezarının ya da

[388] Gaifman, 2012: 273-279, Fig. 7.1.
[389] Gaifman, 2012: 285-289, Fig. 7.3-4.
[390] *Omphalos*lar hakkında ayrıntılı bilgiye tez çalışmasının 4. bölümünde yer verilmiştir.
[391] Middleton, 1888: 294.
[392] Stroszeck, 2016: 32-33, Abb. 2-3.
[393] Waites, 1919: 1; Gaifman, 2012: 290.
[394] Gaifman, 2012: 291.

tapınağının giriş kapılarını temsil ettiği düşünülmüştür[395]. Paphos'un Vespasianus ve Caracalla Dönemlerine ait sikkeler üzerindeki H formlu Aphrodite Kutsal Alanı tasviri, bu yorumu desteklemektedir[396]. Bununla birlikte Lakonya'dan atletik oyunları kutlayan bir kabartma üzerindeki sahnede, merkezdeki *dokana*nın her iki yanında mızraklı birer erkek figürünün yer alması, kirişlerden birinin Kastor diğerinin Polydeukes ile ilişkilendirilmesine neden olur **(Levha 13b)**. Böylelikle birbirine bağlı bu kirişlerin, kültün varlığına işaret eden bir nesne olduğu söylenir[397]. Ayrıca Dioskurların Zeus tarafından gökyüzüne ikizler takımyıldızı olarak yerleştirildiği yönündeki mitoslar, *dokana*ların ikizler burcu simgesine benzetilmesine de yol açar[398].

Erken dönem temsilleri anikonik olan başlıca Yunan tanrıçalarından Hera'nın Boeotia'daki Thespiae kentinde ve Samos Adası'nda ağaç kütüğü, Argos'ta ise sütun şeklinde tapınım gördüğü belirtilir[399]. Ağaç ve sütun formuna sahip bir diğer Yunan tanrıçası Artemis'tir **(Levha 13c)**. Tanrıça'nın Sikyon, Arkadia ve Brauron'da sütunla, Lakonia'daki Boiai'de *Soteria* sıfatıyla mersin ağacıyla, Arkadia'daki Orchomenos'nun yakınında *Kedreatis* sıfatıyla sedir ağacıyla temsil edildiği bilinir[400]. Ayrıca Aegina Adası'nın kuzeydoğusundaki dağlık alanda bulunan, Artemis ile özdeşleştirilmiş yerel tanrıça Aphaia'ya adanan Aegina Aphaia Kutsal Alanı'nda Minos-Miken Dönemlerine inen erken dönem kült uygulamalarının sadece kutsal koru ile mağarada gerçekleşmesi, tanrıçanın doğayla bütünleşen anikonik özüne işaret eder[401]. Bununla birlikte Aphrodite *Urania* (Dağ Kraliçesi)[402],Aphrodite *Erykina* (Fundalığa Ait)[403] ve Athena *Cissaea* (Sarmaşık Tanrıçası)[404] gibi çeşitli Yunan tanrıçalarının dağ ya da bitkilerle ilişkili sıfatlara sahip oluşu, bu tanrıçaların doğayla ilişkisini göstermektedir.

Yunanlarda kutsal alanların yanı sıra anikonik tapınımın izlenebildiği bir diğer alan evlerdir. Evlerde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sonucunda, ev kültlerinde insan ya da hayvan formlu tanrı temsillerinin tercih edilmediği anlaşılır. Bu ev kültlerinin önde gelenleri arasında, evlerdeki sürekli yanan ocakla temsil edilen, ocağın/ailenin koruyucusu

[395] Waites, 1919: 1-2.
[396] Waites, 1919: 5, Fig. 5; Gaifman, 2012: Fig. 4.20-22.
[397] Gaifman, 2012: 303-304, Fig. 7.10.
[398] Waites, 1919: 2.
[399] Farnell, 1896: 205.
[400] Farnell, 1896: 103; Eliade, 2003: 279; Gaifman, 2012: Fig. 5.18.
[401] W. Müller ve Vogel, 2012: 180-181.
[402] Graves, 2010: 85.
[403] Graves, 2010: 85.
[404] Paus., II. 29. 1.

Hestia; evlerin avlularındaki sunakla temsil edilen, ailenin sosyal bağlarının koruyucusu Zeus *Herkeios* ve taşınabilir ev sunaklarıyla temsil edilen, ruhların koruyucusu Zeus *Ktesios* sayılır. Ancak evlerde bu tanrılara ait herhangi bir ikonik temsil bulunmasa da tapınım faaliyetlerinde geçici bir heykel ya da resim kullanılıp kullanılmadığı konusu sorunludur[405].

3.5. Batı Asya

Batı Asya başlığı altında, Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda yer alan Ermenistan ve İran kültürlerinde tespit edilen anikonik tapınım hakkında bilgi verilecektir. Ermenistan ve İran coğrafyasında varlık süren kültürlerin Demir Çağ'da Urartu kültürüyle girdiği ilişkiler sonucunda, bu kültürlerin anikonik tapınım konusunda da benzer özelliklere sahip olduklarını düşünülebilir. Bununla birlikte özellikle İÖ 6. yüzyılın ikinci yarısından sonra İran (Pers) kültürünün Anadolu'daki Kappadokia, Pontos, Lydia, Karia, Ionia ve Mysia gibi pek çok kültür bölgesini etkisi altına alması, İran geleneklerinin Anadolu'ya yayılmasını sağlamıştır.

Ermenistan coğrafyasında Neolitik Dönem'den itibaren hem yerleşim içi alanlarda hem de yerleşim dışındaki mağara ve yüksek rakımlı yaylalarda, insan ve hayvan kurbanı yapılan bir takım dini ritüeller gerçekleştirilir. Erken Tunç Çağı'na gelindiğinde yerleşim içinde ve dışında kayaya oyularak düzenlenen kült alanları ve sunu platformları oluşturulmaya başlanır. Bölgede yönetici sınıfın ruhani işlev kazandığı Orta Tunç Çağı'nda ise kült alanlarının ritüel yollarına sahip büyük tümülüslerin çevresinde yoğunlaştığı ve yerleşime uzak, dağlardaki açık alanlarda, araştırmacılar tarafından *višhap*(ejderha) adı verilen taşların tapınımda kullanıldığı görülür[406]. Arkeolojik çalışmalar sonucunda genellikle Ermenistan topraklarında tespit edilen ve İÖ 18. ila İÖ 8. yüzyıllar arasına tarihlendirilen *višhap*ların, Gürcistan, Azerbaycan ve Türkiye (Erzurum ve Kars) örnekleri de bulunur[407]. Gürcistan'da tespit edilen *višhap*lara "dikili taş" anlamına gelen *tik-kar, tikmatash, tikil-tash*, Türkiye'dekilere dikme ya da "ejderha" anlamına gelen *azhdahak* denildiği öğrenilir[408].

Ermeni halkının yerel bir kültünü temsil eden *višhap*lar, adını Güney Kafkasya halk masallarında dağlarda yaşadığı anlatılan canavar devlerden almıştır. Ermenice "yılan,

[405] Gaifman, 2012: 135-136.
[406] Avetisyan ve Bobokhyan, 2019: 21-22.
[407] Hnila vd., 2019: 283; Güneri, 2013: 177-179, Fig. 1-2.
[408] Hnila vd., 2019: 285-286.

ejderha/yaratık" anlamına gelen *višhap*terimi, Orta Tunç Çağı'na uzanan anıtsal dikmeleri form anlamında karşılamasa da, Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan ve Türkiye'nin doğusunu kapsayan bir alanda tespit edilen bu özel stel tipinin diğer dikilitaşlardan ayrılması için terminolojide yer almaya devam eder. Erken Orta Çağ'da terimin büyük balıkları ve balinaları kapsayacak şekilde geniş bir anlama kavuşması, stellere neden bu adın verildiğini ortaya koyar[409]. Ayrıca *višhap*ların genellikle yanardağlar üzerinde bulunması, bu adın verilmesinde taşların formunun yanı sıra, ejderha gibi ateş püskürten buluntu yerlerinin dikkate alındığını akla getirir.

*Višhap*lar, Aragats ve Geghama gibi yüksek rakımlı, volkanik dağlardaki açık alanlara, Sevan Gölü gibi su kaynakları yakınına ya da mezarlıklara dikilen, 2 ila 5 m yüksekliğinde, anıtsal bazalt taşlardır **(Levha 14a)**. Bulundukları konum açısından anikonik tapınıma uyan *višhap*lar, hayvan formunda işlenmeleri ya da hayvan betimlemelerine sahip olmalarıyla ikonik özellik de göstermektedir. Genellikle bu taşların bazıları balık formuna sahipken (*piscis*), bazılarının üzeri koç ya da boğa derisiyle kaplanmış (*vellus*) gibi işlenmiştir. Nadiren bu iki ikonografinin birleştirildiği görülmekle birlikte, üzeri su kuşları ve dalgalı çizgilerle bezeli örnekler de bulunmaktadır **(Levha 14b-c)**[410]. Bunların benzerlerine Oltu ve Kars gibi merkezlerde rastlanması **(Levha 14d)** ve Anadolu örneklerinin İÖ 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmesi[411], Ermenistan-Urartu ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir.

*Višhap*ların, Hint-Avrupa mitoslarındaki gök gürültüsü tanrısı ile düşmanı yılan arasında geçen savaşa dayandırıldığı görülür. Mitosa göre tanrının zaferinin ardından yağmurlar yağar ve su kaynakları meydana gelir. Taşların genellikle su kaynakları yakınında yer alması, bu mitosla bağdaştırılır. Böylelikle balık şeklindeki taşların, su yılanını temsil ettiği düşünülür. Taşlardaki boğa figürü ise pek çok Yakındoğu ve Hint-Avrupa geleneğinde olduğu gibi gök tanrısının temsili şeklinde değerlendirilir[412].

Araştırmacılar tarafından doğrudan su kültüyle ilişkilendirilen*višhap*ların, su kaynaklarını koruyan yaratıkları ya da aşk ve bereket tanrısı *Astghik* ile *Ara Geghecik* (Yakışıklı *Ara*)'i temsil ettiği yönünde görüşler de bulunur[413]. Ermenistan Orta Tunç Çağı

[409] Hnila vd., 2019: 285-286; Hnila, 2020: 69.
[410] Batmaz ve Uhri, 2008: 67; Bobokhyan vd., 2012: 7; Güneri, 2013: 178; Hnilia vd., 2019: 283-284, Fig. 1; Hnila, 2020: 69.
[411] Güneri, 2013: 179.
[412] Güneri, 2013: 178.
[413] Güneri, 2013: 178.

toplumunun yerel kültürünü yanıtsan bu taşlar aynı zamanda ölü gömme gelenekleriyle ilişkilendirilir. Özellikle *višhap*lar üzerinde işlenen boğa başı ve postunun, bölgedeki günümüz cenaze ritüellerine dahi yansıması, toplumsal geleneğin devamlılığına vurgu yapar[414].

Batı Asya başlığı altında değerlendirilen diğer coğrafya İran'dır. Moğolistan'dan doğup Sibirya topraklarından geçerek Kuzey Buz Denizi'ne dökülen Yenisei Irmağı'nın yukarısındaki ormanlık alanda, İÖ 3000 yıllarında yaşayan ve kayalara oydukları mezarlarla bilinen toplulukların, İÖ 2000-1000 yılları arasında batıya yönelerek günümüz Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan topraklarında Andronovo[415] adıyla varlık gösterdiği yerleşimlerde yapılan arkeolojik çalışmalarda, insan formunda bir buluntuya rastlanmaması, anikonizmin varlığına işaret eder. Ayrıca yine çevre coğrafyalarda, Seyhun (Siri Derya) Nehri'nin ötesindeki bozkırlarda ve Pontus Bölgesi ile Moğolistan arasındaki ovalarda yaşayan, İskit adıyla anılan göçebe kültürde de İÖ 4. yüzyılın ikinci yarısından önce antropomorfik tanrı temsilinin bulunmadığı bilinir. İran'ın kuzeydoğusunda, Türkmenistan, kuzey Afganistan, güney Özbekistan ve batı Tacikistan'ı kapsayan Baktirya ve Margiana Bölgesi'nde, İÖ 2400-1500 yılları arasında varlık süren Oxus Uygarlığı'nda ise son derece gelişmiş antropomorfik panteonun bulunması, birbirine yakın bölgelerde aynı tarihlerde farklı tapınım biçimlerinin benimsendiğini gösterir. Ancak İÖ 6. yüzyılda, Akhamenidler'in Baktirya, Harezm ve Soğdiana topraklarını ele geçirdiği sırada, söz konusu yerleşimlerde anikonik yerel kültlerle karşılaşıldığının arkeolojik verilerle belgelenmesi, erken dönemlerde antropomorfik tanrıların kabul gördüğü alanda, daha geç dönemlerde anikonizmin etkili olduğunu ve bu sebeple anikonizmin yalnızca erken dönem inançlarıyla sınırlandırılamayacağını ortaya koyması bakımından önemlidir[416].

İran topraklarındaki inanç sistemleri hakkında yapılan çalışmalar sonucunda maddesel, boşluk ve element olmak üzere üç ayrı anikonik tapınım biçimi tespit edilmiştir. Maddesel anikonizmin önceki bölümlerde açıklanan kültür bölgelerinde, genellikle taş ya da ahşap dikmelerle ilişkilendirildiği görülür. Ancak İran'daki maddesel anikonizm İskit, Med ve Pers kültürleriyle ilişkilendirilen, savaşçı tanrı (Ares) yerine geçen, toprağa saplanmış *akinakes*ler (kısa kılıç/hançer) aracılığıyla gerçekleşir **(Levha 15a).** *Akinakes*lere her yıl gerçekleştirilen törenlerde koyun, keçi ve at kurbanlarının yapılması, bu kılıçlara bir tanrı

[414] Avetisyan ve Bobokhyan, 2019: 22.
[415] Yıldırım, 2012: 99-100.
[416] Shenkar, 2017: 379.

gibi tapınıldığını ortaya koyar[417]. İÖ 1. binyıldan İS 5-6. yüzyıllara kadar İran, Mısır, Anadolu, Kırım, Ukrayna ve Polonya gibi geniş bir coğrafyada kullanılan *akinakes*lerin hem bizzat kendisi hem de taş, metal, fildişi ve seramik gibi çeşitli arkeolojik materyaller üzerinde kın[418] içinde betimleri tespit edilir. Söz konusu buluntular, kılıcın işlevsel özelliğinin yanı sıra, adak ya da onurlandırma nesnesi olarak kullanıldığını gösterir[419].

Akhamenid kraliyet askeri geçit törenlerinde önemli bir yere sahip olduğu antik kaynaklarla ortaya koyulan, beyaz atların çektiği, içinde görünmez bir vaziyette tanrının ikamet ettiği boş araba, boşluk anikonizmiyle ilişkilendirilir. Antik Yunan kaynaklarında Zeus'la, Roma kaynaklarında Jüpiter'le ilişkilendirilen boş arabanın, İran'da Akhamenidler'in baş tanrısı Ahura Mazda'ya adandığını düşünülür. Ancak Akhamenid geçit törenlerinde, Pers panteonundaki diğer tanrıları da temsilen, birden fazla boş arabanın bulunduğu da belirtilir[420]. Ayrıca Urartu baş tanrısı Haldi'nin boş bir savaş arabasıyla temsil edilmesi[421] ve Mezopotamya yazılı belgelerinde Anu, Bel, Ea, Enlil, Marduk gibi pek çok tanrının savaş arabasına sahip olduğunun belirtilmesi[422] kültürel ilişkileri ortaya koyar.

Herodotos'un, Perslerin tapınak ya da heykellerinin olmadığını ve tanrılarına insan biçimini yakıştırmadıklarını, bunun yerine kutsal kabul ederek tanrılaştırdıkları güneş, ay, toprak, ateş, su ve rüzgara (hava) adadıkları kurbanlarını dağ başında kestiklerini söylemesi ise doğa ve elementler aracılığıyla gerçekleşen anikonizme işaret eder[423]. Perslerdeki bu inanç sisteminin temeli, Orta Asya'da Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasında kalan Maveraünnehir'in kuzeyi ve Hazar Denizi'nin çevresinde yarı göçebe yaşam süren, İÖ 2. binyılın başlarında iki kola ayrılarak İran ve Hindistan bölgelerine göç eden Aryanlar'ın inançlarına dayanır. Aryan inancının temelinde gök, yağmur, ışık, ateş, güneş, yerküre, rüzgar, su, gök gürültüsü gibi doğa güçleri bulunur. Yararlı olarak kabul edilen bu unsurların simgeleri arasında şimşek, sunaklardaki alev ve evlerdeki ocaklarda yakılan yakıt

[417] Shenkar, 2008: 240.
[418] *Akinakes*leri diğer kılıçlardan ayıran unsur, kının beldeki kemere asılmasını sağlayan ipin geçtiği sap eklentisidir. Bu sap eklentisiyle kın, "P" formunu alır (Erdan, 2022: 277).
[419] Shenkar, 2008: 240; Erdan, 2021: 21-23; Erdan, 2022: 276-279, Fig. 3-7.
[420] Shenkar, 2008: 242.
[421] Calmeyer, 1976: 49, Abb. 45; Çilingiroğlu, 1997: 140, 142; Haldi'nin bu temsil biçimi tezin 5. bölümünde, "Urartu" alt başlığında açıklanmıştır.
[422] Shenkar, 2008: 242.
[423] Hdt., I. 131; Yamamoto, 1979: 29; Shenkar, 2008: 242-244.

sayılır. Aryan inancında yararlı unsurların yanında karanlık, kıtlık ve kuraklık gibi doğanın kötü ve zararlı unsurlar da bulunur ve bunlar için de ayinler düzenlenir[424].

Bölgede iklim şartlarından dolayı en çok ihtiyaç duyulan ısının kaynağı olması sebebiyle ateş, Prehistorik Dönemlerden itibaren kutsal kabul edilen bir element olmuştur. Erken Tunç Çağı'nda Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu topraklarında varlık süren Erken Transkafkasya Kültürü'nde dini imge olarak ateş ve ocağın ön plana çıktığı, at nalı formlu, insan yüzlü ya da boynuzlu, sabit ya da taşınabilir ocaklar sayesinde anlaşılır[425]. Bu gelenek, İran'da daha sonra benimsenen Zerdüştlük dinine etki etmiş olmalıdır ki ateş altarları bunun en net göstergesidir.

Antik Dönem'de İran'da yaygın bir şekilde görülen ve çevre kültürleri etkilediği bilinen Zerdüştlük (Zoroastrianizm), ateş, su ve toprak gibi doğal elementlerin kutsal kabul edilmesiyle[426], element anikonizmi kapsamında değerlendirilir. Zerdüştlüğün temelleri İÖ 1700-1000 dolaylarında, Hint-İranlı göçebe kabilelerin yaşadığı, Aşağı Volga Nehri'nden Kazakistan sınırlarına uzanan Asya steplerinde atılır ve İran topraklarında gelişimini tamamlayarak bir din şeklini alır. Zerdüştlüğün peygamberi olan Zerdüşt'ün yaşadığı dönem ve kabile hakkında kesin bir bilgi bulunmasa da, Zerdüşt tarafından kaleme alınan kutsal kitap Avesta'daki *Gatha*ların (ilahiler) dilsel anlamda İÖ 1700'lerde yazıldığı bilinen Hinduizm'in kutsal kitabı Rig Veda metinleriyle uyuşması, bu iki kutsal kitabın yakın tarihlere verilmesine ve Zerdüşt'ün doğumunun İÖ 1400-1000 yılları arasına yerleştirilmesine neden olur[427]. Avesta'daki diğer metinlerdeki lehçeler ise İÖ 1. binyıl Sanskritçesiyle benzerdir[428].

İlkin Ahura Mazda, Anahita ve Mithra gibi pek çok tanrıyı bünyesinde barındıran İran dini, Zerdüşt'ün reformlarıyla tek tanrılı bir din halini alır. Böylelikle kabul gören tek tanrı Ahura Mazda olur. Ahura Mazda, içinde tüm varlıkları, kutsal ruhları, iyiliği ve kötülüğü barındıran dünyayı hiçlikten yaratmıştır. İnsanları iyilik ya da kötülüğü seçme konusunda özgür bırakan tanrı, dünyanın sonunda iyiliğin galip geleceğini ve insanların seçimlerine göre yargılanacağını bildirmiştir. Ahura Mazda'nın oğlu kabul edilen ateşe (Atar), arındırma

[424] Yıldırım, 2012: 107-110.
[425] Işıklı, 2011: 103-104.
[426] Yıldırım, 2012: 159.
[427] Boyce, 1975: 3; Boyce, 1982: 1-3, 45-47; Yıldırım, 2012: 194.
[428] Bonnefoy, 2000: 494; Hekimoğlu Akyazar, 2016: 15.

ve tanrıyla iletişim kurma gibi özelliklerin atfedilmesi, dini törenlerde ateşin önemli bir yere sahip olduğunu gösterir[429].

Ateşin İran'da, Akhamenid Dönem'de Ahura Mazda ya da oğlu Atar'ın görsel bir temsili olarak kabul gördüğü, Nakş-ı Rüstem ve Persepolis kaya mezarı kabartmaları ve silindir mühürleri üzerinde işlenen, basamaklı ateş sunağı önündeki tapınım sahnelerinden anlaşılır **(Levha 15b)**[430]. Bu durum Nakş-ı Rüstem, Pasargad ve Kuh-i Shahrak gibi merkezlerdeki kutsal alanlarda tespit edilen ateş sunaklarıyla desteklenir **(Levha 15c-d)**[431]. Boşluk anikonizmi ya da maddesel anikonizm ile ilişkilendirilen[432] ateş sunaklarının Kappadokia[433] ve Lydia[434] Bölgeleri'nde tespit edilen Anadolu örnekleri, kültürel aktarımı gösterir. İran'da Akhamenidler'den sonra ateş sunakları Sasani İmparatorluğu sikkelerinde de (İS 2-4. yüzyıllar) görülmeye devam eder **(Levha 15e)**[435].

İran Coğrafyası'nda elementlere, gök cisimlerine, nehirlere ve dağlara tapınma gibi anikonik uygulamaların benimsenmesinde bölgenin kuzeyindeki Tunç Çağı göçebe kavimlerinin inanç sistemlerinin yanı sıra, Mezopotamya kültürlerinde İÖ 1. binyılda ön plana çıkan ve özellikle İÖ 8. yüzyıldan İÖ 5. yüzyıla kadar Yeni Asur ve Yeni Babil İmparatorluğu'nda baskın olan anikonik tasvirlerin etkili olduğu söylenir[436].

[429] Hekimoğlu Akyazar, 2016: 9, 13-14.
[430] Yamamoto, 1979: 33, Pl. 15, 20-21; Shenkar, 2008: 242.
[431] Shenkar, 2008: 242; Hekimoğlu Akyazar, 2016: 82-86, Res. 24-26.
[432] Shenkar, 2017: 380.
[433] Bittel, 1956: 35-42.
[434] Akdeniz, 2011: 55; Roosevelt, 2016: 164.
[435] Shenkar, 2008: 242-243.
[436] Shenkar, 2008: 243-244; Shenkar, 2017: 378 vd.

4. BÖLÜM

4. İÖ 1. BİNYILDA ANADOLU'DA ANİKONİK TAPINIM

İlahi bir güce inanma ihtiyacı, insanların var olduğu andan itibaren başlayan ve ölümüne kadar devam eden, temel olgulardan biridir. Hayatın doğal akışında olup biten ve her zaman kontrol altına alınamayan birçok doğa olayı, doğum ve ölüm gibi başlangıcı ve sonu bilinmez kavramlar, insanların ilahi güçlere inanmasını körüklemiştir. İnsanın düşün dünyasında büyük bir gizem içeren bu olay ve kavramlar, çok sayıda inanç sisteminin, mitosun, ilahi güce sahip varlıkların ve kahramanların oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bilinmez ve açıklanamazı anlamlandırılma çabasına, korku ve saygı duyma gibi duygular da eklenince, ilahi varlıklarla ilgili çeşitli kült ve sunu ritüelleri oluşturulmuş, bu ritüeller kapsamında yılın belirli dönemlerinde bayram, tören ve festivaller kutlanmıştır.

Tüm Antik çağlar boyunca devam eden bu kült uygulamalarının temelinde, her döneme ait farklı ritüeller dikkati çekmekle birlikte, özellikle insanlığın ilk devrelerinde herhangi bir maddi nesneye bağlı olmaksızın gerçekleştirilen ve daha çok doğa olayları ile ilişkilendirilen anikonik tapınım biçimleri görülmektedir. İnsanoğlunun henüz medeniyetin nimetlerini kullanamadığı bu evrelerde; kayalar, dağlar, ağaçlar ve su kaynakları gibi doğa unsurları doğrudan ilahi güçlerle ilişkilendirilmiş ve kutsal yerlerin en ilkeli addedilen taşlar, sular ve ağaçlar araştırmacılar tarafından birer mikrokozmos şeklinde değerlendirilmiştir[437]. Söz konusu alanda çalışmalar gerçekleştiren J. Przyluski, taş, ağaç ve su kutsallığının aynı zamanda var olduğunu ileri sürmüştür[438]. P. Mus ise kutsal yerin kökenine ormanı yerleştirmiş, sonrasında bu kutsal yerin ağaç, taş ve sunak üçlüsü şeklinde düzenlendiğini belirtmiştir[439].

İlerleyen dönemlerde ise temel alınan tüm bu doğa unsurları kişileştirilerek, içinde gözle görülür ve elle tutulur tapınım objelerini barındıran antropomorfik kült tapınımına dönüşmüştür. Böylelikle uygarlıkların ilerlemeye başlamasıyla anikonik tapınım biçimleri yanında ikonik tapınım biçimleri de görülmeye başlanmıştır. Anıtsal özellikteki mimari ve heykeltıraşlık eserlerini içeren ikonik tapınım biçimleri, hem görkemli görünümleri hem de malzeme anlamındaki kalıcılığı nedeniyle günümüze kadar daha rahat korunmuş olsa da,

[437]Eliade, 2003: 271-272.
[438]Przyluski, 1940: 41; Eliade, 2003: 271.
[439]Mus, 1937: 107; Eliade, 2003: 271.

tüm bu inançların altına zemin hazırlayan anikonik tapınım kültsel tapınımların temelini oluşturmuştur.

İşte bu fikrin araştırılması ile yola çıkılan tez çalışma konumuz içinde, Anadolu'da anikonik tapınımla ilişkilendirilen doğa kutsal alanları, doğal elementler ve dini nesnelerdeğerlendirilecektir. Anikonik tapınım biçimlerinin oluştuğu tapınım alanları kapsamında, ilk ibadet yerleri kabul edilen dağlar, mağaralar ve ormanlar/ağaçlar ele alınacaktır. Tanrısal özü barındıran doğal elementlerde su ve ateş irdelenecektir. Anikonik tapınımda kullanılan kutsal nesneler içinde ise stel, *baitylos, omphalos*, ahşap direk/*xoanon*,basamaklı anıt ve niş kült bağlamında değerlendirilecektir.

4.1. Tapınım Alanları

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi anikonik tapınımın gerçekleştiği alanlar dağlar, kayalıklar, mağaralar ve ormanlıklardır. Bizzat ilahi varlık ya da tanrıyla özdeşleştirilmiş, herhangi bir anıtsal yapı ya da antropomorfik bir heykele ihtiyaç duymaksızın kült uygulamalarına ev sahipliği yapabilen bu doğa kutsal alanlarında tespit edilen niş içindeki kabartmalar, kaya kabartmaları ve pişmiş toprak figürinler gibi antropomorfik bulgular, sonraki dönemlerde aynı yerde devam eden kült uygulamalarına işaret etmektedir. Bu durum anikonik ve ikonik tapınım biçiminin aynı kutsal alan içinde aynı zaman diliminde ya da farklı dönemlerde benimsenebileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

Erken dönemlerden itibaren kullanıldığı düşünülen, ancak doğrudan doğaya yönelik tapınım olması nedeniyle kullanılmaya başlandığı tarih tam olarak saptanamayan bu doğa kutsal alanlarında, tapınımın esas unsurunu dağ, kaya, mağara, orman, ağaç oluşturur. Söz konusu alanlarda bulunan libasyon çukurları, kurban kanalları, basamaklar, basamaklı anıtlar, nişler ise ilgili kültün tamamlayıcı birer parçası olarak kendisine yer bulur.

4.1.1. Dağ

Antik Dönem insanı için bilinmezlik ve gizem içeren, gökyüzüne doğru uzanan sarp dağlar ve bu dağları meydana getiren kayalıklar yüksekliği, yüceliği, ulaşılmazlığı, üstünlüğü ve dayanıklılığı temsil etmeleri nedeniyle her dönemde ve hemen her kültürde kutsal kabul edilmiş ve ilahi gücü simgelemiştir. Yapılan bilimsel çalışmalar, en azından

Neolitik Dönem'den itibaren kayalık alanlara yönelik tapınım biçiminden bahseder[440]. *Hiyerofani* ile kehanet/vahiy olaylarının gerçekleşmesi için uygun, mistik bir atmosfere sahip olan dağlar, kimi zaman tanrıyla, kimi zaman ise tanrının evi ile ilişkilendirilir. Aynı zamanda gökle yerin birleşme noktası şeklinde görülen dağlar, dünyanın ekseninin geçtiğine inanılan kutsal bir merkez noktası olarak algılanır. Bu inanışların etkisiyle dini ritüellerin gerçekleştiği alanların genellikle dağlar üzerinde konumlandırıldığı görülür. Antik Dönem dini ritüellerinin önemli bir parçası olan dağa ya da basamaklı bir alana çıkarak göğe yükselme anlayışı, insanların ulaşılmaz görünen ilahi güce yakınlaşma ve onunla temas kurma isteğine dayandırılır[441].

Kutsal kabul edilen ve birer tanrı şeklinde tapınım gören dağ tanrılarının ilkin dağ şeklinde, daha sonra hayvan ya da insan biçiminde tasvir edildiğinin belirtilmesi önemlidir[442]. Gücü simgelemesi açısından genellikle eril karakteri vurguladığı düşünülen dağ tanrıların yanı sıra, azımsanmayacak sayıda dişil karakterli dağ tanrıçaları da bulunur. Dolayısıyla hem tanrı, hem de tanrıçaların dağ biçiminde temsil edilebildiğini söylemek mümkündür. Kutsiyet atfedilen dağlık ve kayalık alanların tanrının bizzat kendisi ya da tanrının ikamet ettiği kutsal bir mekan şeklinde tasavvur edildiği düşünülebilir[443]. Dağ kültü, kutsal dağ ya da dağ-tanrı şeklinde adlandırılan bu inanış, Yakındoğu ve Anadolu'daki toplumlarda son derce yaygın bir biçimde karşımıza çıkar. Mezopotamya kökenli olduğu ileri sürülen dağ kültünün, Sümerlerden itibaren var olduğu ve sonrasında Babil, Asur ve Fenike gibi çeşitli Yakındoğu uygarlıklarına aktarıldığını da söylemek mümkündür[444].

Anadolu'daki kutsal dağlar, hem dağ tanrılarıyla hem de dağın göğe uzanan yüksek yapısı bağlamında baba tanrı kabul edilen fırtına/gök tanrılarıyla ilişkilendirilmiştir[445]. Yüksek dağlık alanlardan meydana gelen Anadolu coğrafyasında dağın ve dağ zirvelerindeki kaya kütlelerinin kutsallığının, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e dayandığı ileri sürülür. Buna örnek olarak Çatalhöyük'te "tapınak" şeklinde tanımlanan evlerden

[440] F. Işık, 1999: 16-17.
[441] Eliade, 2003: 114-115.
[442] Haas, 1982: 53; Çevik, 2007: 176; Turgut, 2013a: 560; Bahar, Turgut ve Küçük, 2018: 405.
[443] Turgut, 2013a: 559.
[444] Haas, 1982: 47 vd.; Baydur, 1994: 2; Mezopotamya kültürlerinde karşılaşılan bir tapınak tipi olan zigguratın, Sümer dilinde "dağ" anlamına gelen "U-nir" kelimesiyle adlandırılması ve yapay bir dağı anımsatan katmanlar şeklinde yükselen mimari yapısı nedeniyle kozmik bir dağı simgelediği ileri sürülür (Eliade, 2003: 115). Bu noktada Mezopotamya toplumlarında başlangıçta doğrudan dağın kendisine yönelik gerçekleşen dağ kültü inancının, daha sonra ziggurat şeklinde adlandırılan tapınak mimarisine yansıyarak devam ettiğini söylemek yanlış olmaz.
[445] Haas, 1982: 47, 52-53; Taracha, 2009: 55.

birinde tespit edilen ve Hasan Dağ'ı temsil ettiği düşünülen iki tepeli, püsküren yanardağ betimli duvar resmi gösterilir **(Levha 16a)**[446]. Yine Çatalhöyük bulguları, hem eril hem de dişi karakterli tanrıların erken dönemlerden itibaren dağ tanrı ya da dağ tanrıçası şeklinde tasavvur edildiğine işaret eder. Bu bulgular arasında sayılan, büyük boyutlu bir boğa etrafında dinsel faaliyetlerde bulunduğu ileri sürülen insanların yer aldığı duvar resmindeki boğa **(Levha 16 b)**[447] ile leopar kült odasından ele geçen boğa üzerine oturmuş vaziyetteki sakallı erkek figürünün **(Levha 16c)**[448] "dağ tanrı" olarak adlandırılması[449], dağa yüklenen eril karaktere işaret etmektedir. Bununla birlikte Çatalhöyük'te bulunan kireçtaşından yapılmış dağa benzer konik ve üzeri kabartılı "yarı-anikonik" heykelciğin **(Levha 16d)**[450] ana tanrıça olarak da anılan dağ tanrıçasının soyut bir temsili olarak değerlendirilmesi[451] ise dağın dişi karakterine vurgu yapar. Benzer ancak ikonografik anlamda daha gelişmiş bir örnek, Girit'te Minos kültürüne ait bir mühür baskısında, konik formlu dağın üzerinde insan formunda betimlenen ana tanrıça/dağ ana figürüyle karşımıza çıkar[452].

Anadolu'daki dağ tanrılarının yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler aracılığıyla net bir biçimde ortaya koyulması Hatti, Hurri ve Hitit gibi Tunç Çağı toplumlarıyla başlar[453]. Hattilerde Tudhaliya, Arnuwanda ve Ammuna dağları, Hurrilerde Hazzi ve Nanni dağları kutsal kabul edilmiş, bu dağların kutsallığı Hitit kültürüne de geçmiş ve bazıları Hitit krallarına adını vermiştir[454]. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kaniş ile Asur arasında yapılan antlaşma metninde "Kaniş ülkesinin tanrıları" arasında Aşkaşipa (Argaios/Erciyes) dağının sayılması, Hititler'in kurulduğu bölgede daha erken dönemlerde de dağların kutsal bir varlık şeklinde tapınım gördüğünü kanıtlamaktadır[455]. Ayrıca Hitit panteonunda Auwara, Daha, Katala, Šaluwanta, Šuwara, Tarlipanta, Uttaliya[456], Šariyana, Halalazipa, Šarraššila, Aškašepa, Šittara[457], Šarlaimi, Huwalanuwanda, Takurga[458], Zaliyanu ve Hulla[459] gibi Hitit ya da Luvi isimli pek çok dağ tanrısının da bulunduğu yazıtlarla tespit edilmiştir.

[446] Mellaart, 1967: Pl. 59-60; Haas, 1982: 12, 47, Abb.7, 64; F. Işık, 2012: 311.
[447] Mellaart, 1967: Pl. 64; Mellaart bu duvar resmindeki boğayı dinsel bir tören içindeki dağ tanrısı olarak tanımlarken, Hodder bu duvar resmini boğa avlama sahnesi şeklinde yorumlamıştır (Hodder, 2006: 92).
[448] Mellaart, 1967: Pl. 88.
[449] F. Işık, 2012: 346.
[450] Mellaart, 1967: Pl. 65.
[451] F. Işık, 2012: 347.
[452] F. Işık, 2012: 347, Res. 386.
[453] Haas, 1982: 47-54; Baydur, 1994: 2; Turgut, 2013a: 559, dn. 3; Bahar, Turgut ve Küçük, 2018: 405 vd.
[454] Haas, 1982: 48; Akurgal, 2000: 31; Taşkın, 2019: 39.
[455] Günbattı, 2017: 152.
[456] Darga, 1969: 504.
[457] Haas, 1982: 48.

Antlaşma metinlerinde yemin tanrıları olarak geçen ve Hitit tapınaklarının envanter kayıt listelerinde sıklıkla karşılaşılan dağ tanrılarına yönelik festivallerin yapıldığı ve onlara adakların sunulduğu bilinmektedir. Arkeolojik buluntuları yazılı belgelere göre az sayıda da olsa, Hitit dağ tanrılarının boyları 1 metreyi bulan antropomorfik ya da belden yukarısı insan, belden aşağısı dağ görünümündeki erkek heykelcikler **(Levha 17a)** şeklinde tasarlandığı anlaşılmıştır[460]. Topuz, kalkan, içki kabı, hilal, güneş diski gibi nesneler ile aslan ve kartal gibi hayvanlarla birlikte betimlenebilen[461] Hitit dağ tanrılarının insan formundaki tasvirlerinin yanı sıra, ^{GIŠ}TUKUL yani silah (gürz/topuz) şeklinde anikonik formda gösterilebildiğinin bilinmesi, Hitit dağ kültünde anikonik unsurların varlığının kanıtlaması bakımından önemlidir[462].

Yukarıda bahsedildiği üzere baba tanrı addedilen fırtına/gök tanrılarının da egemenlik alanı dağlardır. Hattilerde Taru/Tarhu, Luvilerde Tarhunt, Hurrilerde Teşup Hititlerde Tarhun ya da Teşup adıyla tapınım gören fırtına tanrısının, iki dağ doruğunun, dağ tanrılarının ya da boğanın üzerinde insan formunda betimlenebildiği gibi doğrudan boğa ya da boyunuz şeklinde de temsil edilebilmesi, boğa ile fırtına tanrısı ilişkisini ortaya koymaktadır **(Levha 17b-c)**[463]. Bu ilişkinin kaynağı olarak, adını önemli bir dağ silsilesine (Taurus/Toros) de verdiği bilinen, Anadolu fırtına tanrısı Taru'nun "boğa" kelimesiyle özdeş oluşu gösterilir[464]. Çatalhöyük, Hacılar, Beycesultan ve Sayburç gibi erken Anadolu yerleşimlerindeki kült mekanlarında karşılaşılan boğa resmi, boğa başı ya da boğa boynuzu gibi detaylar ise, dağ ve gök tanrıları ile ilişkilendirilen boğa temsilinin Neolitik Dönem'e dayandığının kanıtı şeklinde değerlendirilmiştir[465].

Van ili yakınlarındaki Neolitik Dönem'e tarihlendirilen Kızların Mağarası duvarında boğaya benzer bir hayvanın önünde betimlenen ve "ana tanrıça" şeklinde yorumlanan figürün dağ anayı simgelediğinin ileri sürülmesi ise, boğa ile dağ tanrıçalarının da erken dönemlerden itibaren özdeşleştirildiğini göstermektedir **(Levha 17d)**[466]. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kaniş yerleşimindeki damga mühürlerde ana tanrıça Kubaba'nın

[458] Singer, 2002: 87-90.
[459] Taracha, 2009: 44, 54.
[460] Haas, 1982: 49-54, Abb. 11.
[461] Haas, 1982: 49- 51.
[462] Gurney, 1977: 25-26; Haas, 1982: 52; Taracha, 2009: 61.
[463] Bryce, 2003: 152, 159-160; F. Işık, 2012: 311-312; Taşkın, 2019: 174 vd.
[464] Haas, 1982: 73; F. Işık, 2012: 313, 345.
[465] Mellaart, 1967: 106, 132 vd; F. Işık, 2012: 312-313, 346; Özdoğan ve Uludağ, 2022: 9-24.
[466] F. Işık, 2012: 346-347.

boğanın üzerinde betimlenmesi **(Levha 17e)**[467], Geç Hitit Kubaba'sının kabartmalı eserler üzerinde boynuzlu başlıkla **(Levha 17f)**[468] ya da boğa üzerinde **(Levha 18a)**[469] gösterilmesi, Phryg Mater'inin Gordion'da taş bir blok üzerinde boğayla betimlenmesi **(Levha 18b)**[470], Karia'daki Gerga'da ana tanrıça kült heykelinin kaidesinde boğa ve aslan başlarının yer alması **(Levha 18c)**[471] ve Antakya'dan Roma Dönemi'ne tarihli stel üzerinde ana tanrıçanın boğa üzerinde betimlenmesi **(Levha 18d)**[472] gibi örnekler Anadolu'da boğa ya da boynuz betiminin ana tanrıçanın bir simgesi olarak yüzyıllar boyunca benimsendiğini kanıtlar niteliktedir[473].

Sümerlerden itibaren ana tanrıçanın dağlarla ilişkilendirildiği, "dağ tepesinin hanımı" anlamına gelen ana tanrıça Ninhursag'tan anlaşılmaktadır[474]. İÖ 3. binyılda Kiş Bölgesi Tanrıçası olarak da tapınılan Ninhursag'a tanrıların anası, dağ tanrıçası ve hayvanların koruyucusu gibi sıfatlar verilmiştir. Sümer tanrıçası Ninhursag ve Mısır tanrıçası Hathor'un ucu kıvrık saçını temsil ettiği düşünülen omega (Ω) sembolünün, Anadolu'daki Karahöyük, Acemhöyük, Alişar, Kültepe, Gordion ve Çavlum'da yerleşim alanı ya da çocuk mezarlarında ele geçen, Orta Tunç Çağı'na (İÖ 1750-1550) tarihli damga mühürler **(Levha 19a)** ve süs eşyaları üzerinde görülmesi, söz konusu bölgelerle Anadolu arasındaki etkileşimi yansıtır[475]. Ayrıca Phryg ana tanrıçasının ucu kıvrık saç tipiyle betimlenmesi ve mühür, stel, sunak, fibula gibi Phryg kültür öğelerinde omega sembolüyle temsil edilmesi, Anadolu topraklarına giren ana tanrıçanın sembolik özelliklerini koruyarak yüzyıllar boyunca benimsendiğini gösterir[476]. Bununla birlikte Ephesos'un İÖ 6. yüzyıla tarihlenen gümüş sikkelerinin ön yüzünde betimlenen arı motifinin baş kısmında ucu kıvrık omega sembolünün yer alması **(Levha 19b)**, bu sembolün Ephesos Artemisi'nin ikonografisine de girdiğini gösterir[477].

Kuzey Suriye'den gelen ve birer dağ tanrıçası olduğu bilinen Išhara, Liluri ve Kubaba ise Anadolu topraklarındaki dağ kültünde tapınım gören ana tanrıçanın yerini ve kökenini

[467] Haas, 1982: 95, Abb. 24.
[468] Naumann, 1983: Taf. 2/3, Kat. Nr. 6; Taf. 3/1, Kat. Nr. 7; Taf. 3/2, Kat. Nr. 8.
[469] Naumann, 1983: Taf. 1/2, Kat. Nr. 1.
[470] Naumann, 1983: 87, Kat. Nr. 27.
[471] Held, 2020: 482, Fig. 6.
[472] F. Işık, 2012: Res. 384.
[473] F. Işık, 2012: 332, 347.
[474] Demirci, 2019: 28.
[475] Bilgen, 2005: 357-359.
[476] Erdan, 2019d: 163 vd.
[477] Wartenberg, 2022: 315, Fig. 11/c.

gösteren diğer örneklerdir[478]. Hattilerde Vuruşemu ve Hanvaşuit, Hurrilerde Hepat şeklinde adlandırılan dağ tanrıçaları ya da ana tanrıçalar, Hititlerde hem Hepat hem de kült merkezinden dolayı Arinnalı güneş tanrıçası adıyla anılmıştır. Yazılıkaya'da tanrıçalar alayının başında gösterilen Hepat'ın dağ zirvesi üzerindeki bir panter ya da aslanın üzerinde betimlenmesi **(Levha 19c)**, Hititlerde tanrıların yanı sıra tanrıçaların da dağ kültüyle ilişkilendirildiğini ortaya koymaktadır[479]. Ayrıca Sipylos Dağı'nın Hermos vadisine bakan sarp yamacında, Akpınar Köyü'nün yukarısında, kayaya oyularak şekillendirilen kabartmanın Dağ Ana'yı temsil ettiğinin düşünülmesi **(Levha 19d)**, Luvilerde de dağların tanrıçanın egemenlik alanı olduğuna yönelik inancı pekiştirmektedir[480].

Hurrilerde dağ kültünün varlığı, Hatay sınırları içinde kalan Hazzi Dağı'nın (Kel/Kılıç Dağ) aynı zamanda Hurri panteonunda yer alan bir dağ tanrısı olmasıyla ortaya koyulur. Bu dağ aynı zamanda Hurri fırtına tanrısı Teşup'un kutsal dağı kabul edilir. Hurri kökenli Kumarbi mitosunda, Kumarbi'nin tanrıların kralı sıfatıyla dağlarda ikamet ettiğinin anlatılması da yine Hurrilerdeki dağ kültüne işaret etmektedir[481].

Hititlerde birtakım dini ritüellerin ve festivallerin tapınakların yanı sıra şehrin dışında, dağlardaki açık alanlarda gerçekleşmesi, dağlara atfedilen kutsallığı ortaya koyan bir diğer veridir[482]. Yazılıkaya açık hava tapınağı gibi görkemli kayalıkların yanı sıra, Anadolu'nun çeşitli Geç Tunç Çağı merkezlerinde kaya çanaklarıyla kendisini gösteren açık hava kaya kutsal alanlarının tespit edilmesi dağlardaki kült faaliyetlerine işaret etmektedir[483]. Bu merkezler arasında Orta Anadolu'da Hattuşa **(Levha 20a)**[484], Sirkeli[485], Emiruşağı[486] ve Fraktin[487], Batı Anadolu'da Beycesultan[488], Troya[489], Kaymakçı[490], Gedevre Tepesi[491], Kızbacı Tepesi[492] ve Koca Dere[493] sayılır[494]. Kaya anıtları, nekropoller ve kent kapıları

[478] Haas, 1982: 96.
[479] F. Işık, 2012: 341, 348.
[480] Naumann, 1983: 20-22.
[481] Haas, 1982: 131; Çevik, 2007: 3-4; Yıldırım, 2022: 5.
[482] Hititlerde Puškurunuwa, Halwana, Šidduwa ve Taha dağlarında gerçekleştirilen festivallere dair detaylar için bkz. Haas, 1982: 58-63.
[483] F. Işık, 2012: 348.
[484] Ussishkin, 1975: 91-95; F. Işık, 2012: 348, Res. 344.
[485] Ussishkin, 1975: 86-89.
[486] Güneri, 2010: 350-351, Res. 6-15.
[487] Güneri, 2010: 352, Res. 16-17.
[488] Lloyd ve Mellaart, 1965: 28-29.
[489] Korfmann, 1998: 374.
[490] Luke ve Roosevelt, 2017: 4-6.
[491] Luke ve Roosevelt, 2017: 6.
[492] Luke ve Roosevelt, 2017: 6.

yakınlarındaki kayalıklara oyulan bu çanaklara genellikle şarap, bira, süt, bal, yağ, kan ve suyla libasyon yapılır[495].

Dağlardaki ritüel ve festivallerde karşılaşılan bir diğer uygulama, kült heykelinin dağlık alanlara taşınıp, "tanrının evi" anlamına gelen ve açık alanlarda tanrının varlığını temsil eden *huwaši* taşına getirilerek ekmek, bira ya da hayvan kurban sunularını içeren çeşitli kült uygulamalarının gerçekleştirilmesidir[496]. Yazılı kaynaklarda *huwaši* taşıyla birlikte belgelenen tanrıların listesinde fırtına tanrıları ile dağ tanrılarının yoğunlukta olması, bu taşların dağ kültüyle ilişkisini doğrulamaktadır[497]. Ayrıca festivaller sırasında rahipler aracılığıyla tapınağa çağırılan tanrının ilkin tapınağın yakınındaki dağa uğraması, tapınakta gerçekleşen kült aktivitelerinin dahi başlangıç noktasını kutsal dağın oluşturduğunu göstermesi bakımından önemlidir[498]. Bu noktada Hititlerde kutsal dağ olarak genellikle yerleşim birimlerinin birkaç saatlik yürüme mesafesindeki dağların seçilmesi durumu[499], dağlık alanların kült aktivitelerinde son derece önemli rol oynamasıyla ilişkilendirilebilir.

İÖ 1. binyıl Anadolu'suna bakıldığında ise öncelikle Urartu kültüründe kutsal kabul edilen dağ ve kayalıklardan söz etmek mümkündür. Kutsal dağ inancının, İÖ 3. binyıldan itibaren Urartu Krallığı'nın kurulduğu bölgede yaşayan farklı beyliklerin yüksek rakımlı bir coğrafyada uzun yıllar boyunca varlık sürmesinden kaynaklandığı düşünülür[500]. Yüksek dağlık alanlardan oluşan Urartu coğrafyası, pek çok açıdan dezavantaj gibi görünse de Urartular tarafından savunma aracı şeklinde kullanılarak avantaja dönüştürülmüştür[501]. Böylelikle yüksek dağlık tepeler arasında kalan küçük tarımsal alanlar dışında yerleşim birimleri, mezarlıklar ve kutsal alanlar için doğal korunaklı yüksek kayalıklar tercih edilmiştir. Bu durumun temelinde, kendilerine koruma sağlayan dağların ve kayalıkların kutsal olduğuna dair inancın yattığı söylenebilir.

Urartu inanç sisteminde dağların kutsal kabul edilerek tanrılaştırıldığının en net kanıtı Meher Kapı Yazıtı'dır. İÖ 9. yüzyılın sonlarına tarihlenen yazıt, Urartu tanrılarının isimleri

---

493 Luke ve Roosevelt, 2017: 6-9.
494 Erdan, 2020: 45.
495 Luke ve Roosevelt, 2017: 14; Erdan, 2020: 45.
496 Darga, 1969: 497, dn. 5; Gurney, 1977: 27; Haas, 1982: 60 (Halwana Dağı Festivali'nde rahiplerin ve yüksek rütbeli kimselerin tapınaktan çıkarttıkları kült heykelini dağdaki bir koruda yer alan bir kavak ağacının yanındaki *huwaši* taşına taşıdıkları ve burada tapınımda bulundukları aktarılır).
497 Darga, 1969: 502 vd.
498 Bryce, 2003: 170.
499 Turgut ve Küçük, 2018: 408 vd.
500 Çilingiroğlu, 2020: 136.
501 Çilingiroğlu, 1997: 4-11.

ile bu tanrılara sunulan adak hayvanlarının listesini içermektedir[502]. Listenin 32. sırasında "tepeler ve dağlar tanrısına" 1 boğa ve 2 koyun, 56. sırasında "dağların tanrısına" 1 boğa ve 2 koyun, 63. sırasında "dağlara" 10 koyun adanması gerektiğinin belirtilmesi[503], Urartu dininde dağların doğrudan birer tanrı şeklinde tasavvur edildiğini ortaya koymaktadır. Listede geçen Tanrı Ziuguni ve Tanrı Ua ise Muradiye Bölgesi'nde yer alan iki anıtsal dağın adıdır[504]. Sayılan tanrıların, Urartu kültürünü meydana getiren toplulukların eski totem inançlarını temsil ettiği ileri sürülür[505]. Ayrıca yine aynı listenin 46. sırasında "Haldi tanrısının kapısına", 47. sırasında "Eridia şehrindeki Teişeba tanrısının kapısına" ve 48. sırasında "Uişini şehrindeki Şivini tanrısı kapısına" birer boğa ve ikişer koyun adanması gerektiğinin belirtilmesi[506], tanrıların dağlardaki kayalıkların içinde yaşadığına inanıldığını, kayalıklara açılan nişlerin söz konusu tanrıların evine açılan birer kapı şeklinde algılandığını ve bu kapıların kutsal kabul edildiğini göstermektedir.

Tanrı listesinde ilk sırada yer alan baş tanrı Haldi'nin etimolojik incelenmesi sonucunda, bu ismin Batı Kafkasya dillerinde "gök" anlamına gelen "hal" kökünden türediği ileri sürülmüştür[507]. Böylelikle Hatti, Hurri ve Hitit gibi topluluklarda var olduğu yukarıda açıklanan dağ-gök ilişkisinin Urartu'da da bulunduğu söylenebilir. Bu durumda dağlardaki kayalıkların içinde varlığını sürdürdüğü düşünülen savaş tanrısı Haldi'nin aynı zamanda göklerle de bağlantılı olduğu ve doğa ile iç içe tapınım için son derce uygun bir külte sahip olduğu ileri sürülebilir. Haldi'ye savaş tanrısı kimliğinin yanı sıra bereket tanrısı özelliğinin de yüklenmesi gökle (yağmur) ve toprakla (tohum) ilişkisini ortaya koymaktadır. Anadolu'da köklü bir geçmişe sahip olduğu bilinen, yüksek dağlık alanları mesken tutan, Urartu'da Teişeba adıyla anılan ve öncülleri gibi boğa üzerinde betimlenen fırtına/gök tanrısının birçok görevinin baş tanrı Haldi'ye devredilmesi[508], tanrının dağlarla ilişkilendirilmesinin bir nedeni olarak gösterilebilir.

Urartularda yukarıda sayılan tanrılara yönelik yapılan dini ritüellerin büyük bir kısmı kaleler içindeki dağlara benzetilen kule formlu tapınaklarda gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte dağlardaki yüksek kayalıklardaki açık hava kutsal alanlarının da dini merasimler

[502] Piotrovski, 1965: 38-40.
[503] Piotrovski, 1965: 39.
[504] Çilingiroğlu, 2020: 138.
[505] Piotrovski, 1965: 46.
[506] Piotrovski, 1965: 39.
[507] Lehmann Haupt, 1931: 935; Piotrovski, 1965: 41-42.
[508] Çilingiroğlu, 2020: 139.

için kullanıldığı bilinmektedir[509]. Öncüllerinin yukarıda bahsedildiği üzere Hattuşa'dan bilindiği, kayanın içinde algılanan tanrısal güce sıvı sunularda bulunmak için açılan kaya çanaklarıyla kendisini gösteren dağ kutsal alanlarının benzeri Urartu'da Pertek **(Levha 20b)**[510], Bostankaya **(Levha 20c)**[511] ve Madavank **(Levha 20d)**[512] gibi merkezlerde de tespit edilmiştir. Ayrıca öncülünü Van Kalesi sitadelinde, kayaya oyularak açılan ve içinde bir adet stelin dikili olduğu anlaşılan niş ile bu nişin önündeki kaya platformunun[513] oluşturduğu Hazine Piri Kapısı[514], Yeşilalıç Kapısı[515], Meher Kapı[516], Hazine/Analıkız Kapısı[517] gibi kayalıklara açılan anıtsal nişler, tanrının evine açılan birer kapıyı sembolize etmektedir. Söz konusu kapıların çevresindeki yine kayalara oyularak şekillendirilen seki, kanal, basamak, stel ya da stel yuvası gibi unsurlar, tapınım faaliyetlerine işaret eden diğer verilerdir. Bu bulgular yazıtlarla ortaya konulan dağ ya da kaya tapınımını arkeolojik anlamda desteklemektedir.

Anadolu'da Hatti, Hurri, Hitit ve Urartu kültürlerinde dağların genellikle eril tanrılarla özdeşleştirilmesine karşın, Phryg kültüründe dağların tek hakimi ana tanrıçadır. Anadolu'da Paleolitik Dönem'den itibaren tapınım gördüğü bilinen ana tanrıçanın dağların hakimi şeklinde algılanması, bereketle, gök olaylarıyla, toprakla ve hatta ölümle ilişkilendirilmesi, başlangıçta her şeyin egemeni olarak ana tanrıçanın düşünüldüğünü ortaya koymaktadır[518].

Geç Hitit ve Urartu gibi kültürlerin etkilerini taşıyan Phryg dininde ön plana çıkan ana tanrıça (Mater) inancının Geç Hitit coğrafyasındaki Kargamış Kubaba'sından alındığı üzerinde durulmaktadır[519]. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kaniş ile Asur arasında yapılan antlaşma metninde "Kaniş ülkesinin tanrıları" arasında sayılan iki tanrıdan birinin Kubaba olması[520] ve İÖ 2. binyılın ortalarında Orta ve Doğu Anadolu'dan ele geçen çeşitli metinler ile silindir mühürler üzerinde Kubaba'nın adının geçmesi[521], tanrıçanın Anadolu'daki köklü geçmişine işaret etmektedir. Ancak Kubaba'nın ön plana çıkışı İÖ 1. binyılın başlarında

[509] Çilingiroğlu, 2020: 139-140.
[510] F. Işık, 2012: Res. 346.
[511] F. Işık, 2012: 350, Res. 347.
[512] Çavuşoğlu, 2003: 136, 151-152, Fig. 15-16, 20.
[513] Tarhan, 2011: 301-302.
[514] Belli ve Dinçol, 1982: 173-178.
[515] Sevin ve Belli, 1976: 369, 371.
[516] Salvini, 2006: 155-156.
[517] Salvini, 2006: 158; Tarhan, 2011: 322-325; Genç ve Konyar, 2019: 4, Res. 1-8; Danışmaz, 2020: 65.
[518] F. Işık, 2012: 338.
[519] Roller, 2013: 68-69; Erdan, 2018: 35.
[520] Günbattı, 2017: 152-153.
[521] Roller, 2013: 69.

gerçekleşir. Bu dönemde tanrıça hem ikonografik hem de filolojik anlamda özellikle Kargamış'ta kendisini gösterir ve Kargamış'ın baş tanrıçası konumuna getirilir. Kubaba tapınımının İÖ 1. binyılda yalnızca Geç Hitit coğrafyasında değil, Kilikia ve Lydia'da da bulunduğunun yazılı belgelerle kanıtlanması, söz konusu kültün Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yayıldığını ortaya koyar[522]. Phryg ana tanrıçası Mater'ın Geç Hitit tanrıçası Kubaba ile belden kemerli uzun giysisi, boncuk dizisi ile rozet motifleriyle süslü yüksek polosu ve yırtıcı hayvanlarla birlikte betimlenmesi gibi ikonografik benzerlikleri, Kubaba'nın Phryg kültürüne Mater adıyla geçtiğini düşündürür. Ancak atribütler ve külte dair kabartmaların tespit edildiği alanlar açısından belirgin ayrımların bulunması, iki tanrıçanın bağlantısı konusunda kesin yargılara varılmasını güçleştirmektedir[523].

Phryglerde "ana" anlamına gelen Mater adıyla anıldığı kaya fasadları üzerindeki Eski Phryg dilindeki yazıtlarla ortaya koyulan[524] ve daha sonra özünü korumakla birlikte Hellenleşerek Kybele şeklinde adlandırılan ana tanrıça[525], dağlar ve kayalıklarla sıkı bir ilişki içindedir. Mater'a eklenen *Kubileya* sıfatının Phryg dilinde "dağ", "Phrygia'nın kutsal dağı" ya da "tanrıçanın kutsal dağı" anlamlarına geldiğinin belirtilmesi, Mater'in dağlarla ilişkisini filolojik anlamda desteklemekte ve Mater *Kubileya* "Dağın Anası" şeklinde tercüme edilmektedir.[526] Bununla birlikte *Kubileya* sıfatının Geç Hitit tanrıçası Kubaba'ın adından aktarıldığı düşünülmektedir[527]. Ana tanrıçanın isimsel anlamda daha geç dönemlerde de dağlarla özdeşleştirildiği antik kaynaklar aracılığıyla ortaya koyulmaktadır. Diodorus Siculus, Phrygia Bölgesi'nde doğan ana tanrıça kültüyle ilgili aktardığı mitosta, Kybelus isimli dağda varlık gösteren "dağın anası" Kybele'den bahseder[528]. Strabon, Kybele'nin isminin Kybelon Dağı'ndan alındığını söyler[529]. Pausanias, Pessinus yakınlarındaki tanrıçanın kutsal dağı Agdos'tan söz eder ve tanrıçanın özünü barındıran bu dağın isminden dolayı Agdistis adıyla anıldığını aktarır[530]. İsimsel anlamda dağlarla özdeşleştirilen ana tanrıçaya adanan kutsal alanların konumu ve bünyesinde barındırdığı tapınım unsurları da bu durumdan etkilenmiştir.

[522] Roller, 2013: 69-70.
[523] Roller, 2013: 72-82; Erdan, 2018: 66.
[524] Haspels, 1971: 76, Fig. 598-599; Erdan, 2018: 166.
[525] Erdan, 2018: 64-65, dn. 28, 67-68.
[526] Roller, 2013: 70-71, 92.
[527] Erdan, 2018: 65-66.
[528] Diod., III. 58. 1, 3.
[529] Strab., XII. 5. 3.
[530] Paus., I. 4-5.

Phrygia Bölgesi'nde ana tanrıçanın kutsal mekanı şeklinde algılanan dağlık ve kayalık alanlarda anıtsal fasadlar **(Levha 21a)**, basamaklı anıtlar **(Levha 21b)** ve nişlerle **(Levha 21c-d)** ön plana çıkan açık hava kutsal alanlarında tapınım faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi, dağların tanrıçanın evi olduğunu gösteren arkeolojik verilerdir[531]. Söz konusu kaya anıtlarından bazılarının üzerine kazınan Eski Phryg dilindeki yazıtlardan, Mater'e adandıkları anlaşılmaktadır[532]. Basamaklı ve taht şeklinde arkalıklı anıtlar ile içi boş nişler, üzerinde ana tanrıçanın oturduğunun ya da içinde ana tanrıçanın bulunduğunun tasavvur edilmesiyle anikonik özelliktedir. İÖ 9. ila İÖ 6. yüzyıl aralığına tarihlenen Dümrek[533], Tekören[534], Midas Kent[535], Fındık/Asarkaya[536] ve Köhnüş[537] gibi Phryg yerleşimlerinde tespit edilen basamaklı anıtlar buna örnektir. Bir Hitit kenti olan Zippalanda (Alacahöyük) yakınlarında, Hitit hava tanrısının odak noktası olduğu belirtilen Çerkez Kalehisar Tepesi'nde tespit edilen Phryg yazıtlı, taht şeklindeki basamaklı anıt ise kutsallığın devamlılığına işaret etmesi bakımından önemlidir[538]. Bununla birlikte İÖ 7-6. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Aslankaya, Büyük Kapıkaya, Kumca Boğaz Kapıkaya, Midas Anıtı, Bitmemiş Anıt, Sümbül Anıtı, Areyastis Anıtı, Maltaş Anıtı ve Bahşeyiş Anıtı gibi örnekler bir yapının ön cephesini sembolize eden açık hava kutsal alanlarıdır. Bu anıtların her birinde kayaya girinti şeklinde oyulan niş/kapı uygulaması dikkat çekicidir. Birçoğu tahrip olmakla birlikte, bazı örneklerde nişin/kapının içinde halen varlığını koruyan ana tanrıça kabartması, söz konusu anıtların ana tanrıçanın kayanın içindeki özüne açıldığını ortaya koymaktadır[539]. Phryglerin dini ayinlerini kayalıklar üzerinde gerçekleştirmesi, Urartu kültüründeki kayalara oyularak biçimlendirilmiş açık hava kutsal alanlarından etkilendiklerini düşündürür[540].

Anadolu'da dağlar ve kayalıklarla ilişkilendirilen ana tanrıça kültünün, Phryglerin yanı sıra özellikle Batı Anadolu'daki kültür bölgelerinde İÖ 1. binyılda tapınım gördüğü hem filolojik hem arkeolojik verilerle belgelenir[541]. Geç Hitit'te Kubaba[542], Phryg'de Mater[543] ve

[531] Roller, 2013: 83; Erdan, 2018: 67-69.
[532] Haspels, 1971: 76; Roller, 2013: 89.
[533] Tüfekçi Sivas, 1999: Lev. 142a.
[534] Claerhout ve Devreker, 2008: 150.
[535] Haspels, 1971: Figure 28.
[536] Haspels, 1971: Figure 230.
[537] Tüfekçi Sivas, 1999: Lev. 149.
[538] Haas, 2002: 442.
[539] Roller, 2013: 111-120.
[540] Roller, 2013: 82-85.
[541] Roller, 2013: 142.
[542] Roller, 2013: 68-69.
[543] Roller, 2013: 70; Erdan, 2018: 64-65.

Agdistis[544], Lydia'da Kuvava[545], Lykia'da Eni Mahanahi[546], Pamphylia'da Wanassa Preiia[547]gibi yerel isimlerle adlandırılan ana tanrıça, Batı Anadolu Yunan kentlerinde Kybele ve Meter[548] gibi Yunanca isimlerle anılmıştır. Bununla birlikte Yunan panteonundaki Gaia, Rhea ve Demeter gibi tanrıçaların, ana tanrıça Kybele ile birleştirildiği de anlaşılır[549]. Söz konusu kült, özellikle İÖ 4. yüzyıl sonlarından itibaren Hellenizmin etkisiyle hem Phryg hem Yunan özelliklerini bünyesinde barındıran melez bir külte dönüşmüştür[550].

Lydia dilinde Kuvava adıyla anılan ana tanrıça, Phryg Mater'i ile ilişkilidir[551]. Ancak bölgede dağlarla özdeşleşen ana tanrıça kültünün bir Luvi krallığı olan Mira hakimiyet dönemine kadar gittiği söylenebilir. Sipylos Dağı'nın kuzey yamacında söz konusu döneme tarihlenen (İÖ 14-13. yüzyıllar), niş içindeki tahtında oturan ana tanrıça kabartması **(Levha 19d)**[552] bu durumu kanıtlar niteliktedir. Daha sonraki dönemlerde bölgede Meter *Sipylene* adıyla anılan bir tanrıçanın tapınım gördüğünün antik kaynaklar[553] ve epigrafik bulgularla[554] belirlenmesi, dağın doğrudan bir tanrıça şeklinde algılandığını desteklemektedir. Yine Lydia Bölgesi sınırları içinde kalan Yortan Mezarlığı'nın kuzeyindeki kayalıklarda Phryg anıtlarına benzeyen, basamaklar ve sunu alanından meydana gelen kutsal alanların tespit edilmesi, bölgedeki kayalıkların dönemler boyunca ana tanrıçanın evi şeklinde algılandığını ortaya koymaktadır[555]. Ayrıca yerel bir Lydia tanrısı olduğu belirtilen ana tanrıça Larmene'nin Toma Dağı'nın batı yamacındaki kutsal alanında, ana kaya zemine açılan stel yuvaları da dağ/kaya-ana tanrıça özdeşliğine vurgu yapmaktadır **(Levha 22a)**[556].

Lykia kültüründe de yerel özellik taşıyan ve kayalıklarla ilişkilendirilen ana tanrıça kültünün var olması, Anadolu'da dağ ve kayaların kutsallığının yerelliğinin ortaya koyulması açısından önemlidir. Lykçe Eni Mahanahi şeklinde adlandırılan tanrıça, "tanrıların anası" yani ana tanrıçadır. Geç Tunç Çağı'nda tapınım gördüğü belirtilen Luvi

[544]Akın, 2016: 143.
[545] Roosevelt, 2016: 124.
[546] F. Işık, 2012: 215; Çevik, 2021: 78.
[547] Onurkan, 1969: 304-305.
[548] Roller, 2013: 93, 142 vd.
[549] Roller, 2013: 201 vd.
[550] Roller, 2013: 222-224, 234 vd.
[551] Greenewalt, Jr., 2010: 233.
[552] Naumann, 1983: Taf. 1/1; Baydur, 1994: 91-92; F. Işık, 2012: 348.
[553] Str., X.3.12.
[554] Akın, 2016: 148; Şahin, 2012: 217.
[555] Umar, 2006: 132-133; Akdeniz, 2009: 53-54.
[556] Akat Özenir, 2018: 376.

tanrıçası Annis Massanassis[557] ile eşdeğer tutulan ve Yunan etkisiyle birlikte Kybele ya da Leto ile özdeşleştirilen Eni Mahanahi'nin tanrısal gücünün dağlardan ya da kayalardan kaynaklandığı üzerinde durulması, onun dağ/kaya kültüyle ilişkisini gösterir **(Levha 22b)**[558]. Ayrıca Lykia'nın yerel tanrıçalarından Ertemiti'nin de kayaların içinde algılanması ve Ertemiti'nin Artemis'e dönüşmesinden sonra da kayalarla özdeşleştirilmeye devam edilmesi, bölgedeki dağlara ve kayalıklara yüklenen kutsallığın dönemler boyunca devamlılığına işaret etmektedir[559].

İÖ 2. binyıla uzanan bir geçmişe sahip olduğu Hitit metinleriyle ortaya koyulan ve kutsallığını yüksek kayalık yapıdaki Tümtüm Tepe'den aldığı belirtilen Lykia'daki Letoon Kutsal Alanı'nda, arkeolojik çalışmalarla en erken İÖ 8. yüzyılın sonlarına tarihlenen bulgularla karşılaşılmıştır[560]. Leto, Artemis ve Apollon'a adanan tapınakları bünyesinde barındıran kutsal alanda, tapınakların inşasından önce kayalıkların ana tanrıçaya adanan açık hava kutsal alanı şeklinde düzenlenmesi **(Levha 22c)**[561] ve Artemis Tapınağı'nın cellasında doğal kaya çıkıntısının bulunması **(Levha 22d)**[562], bölgedeki ana tanrıça inancının kayalarla ilişkisini ortaya koyan arkeolojik verilerdir. Ayrıca Tümtüm Tepe'nin zirvesinde kayalıklara açılmış stel yuvaları ve sunu çanakları[563], Tlos yakınlarındaki Dikmen mevkiindeki basamaklı kaya sunağı[564], Ksanthos yakınlarındaki Asarcık kaya kutsal alanı[565], Patara'daki Doğucasarı Tepe kayalıklarına açılan nişler[566], Antiphellos'daki basamaklı kaya sunağı[567] ve Arykanda akropolisindeki kaya nişleri[568] gibi örnekler bölgedeki dağ/kaya tapınımını desteklemektedir.

Lykia Bölgesi'nin hemen doğusunda yer alan Pamphylia Bölgesi'nde ise yine yerel isimli ana tanrıça kültüyle karşılaşılır. İÖ 3. binyıldan itibaren özellikle Pamphylia ve Pisidia bölgelerinde tapınım gördüğü belirlenen ana tanrıça, Pamphylia lehçesinde Wanassa Preiia (Perge'nin Hanımı) adıyla anılmış ve daha sonra Artemis *Pergaia*'ya dönüşmüştür[569].

[557] Laroche, 1980: 6; Bryce, 1986: 178, dn. 10; Taşkın, 2019: 218; Çevik, 2021: 78.
[558] F. Işık, 2012: 216.
[559] F. Işık, 2012: 364; Atik Korkmaz, 2016: 200.
[560] Atik Korkmaz, 2016: 186, 189.
[561] Atik Korkmaz, 2016: 186; Özdilek, 2020: 466, 472.
[562] F. Işık, 2012: 364; Atik Korkmaz, 2016: 200.
[563] Özdilek, 2020: 471.
[564] F. Işık, 2010: 88, Abb. 22.
[565] F. Işık, 2010: 82-83; Işık, 2012: 366.
[566] F. Işık, 2011: 56.
[567] F. Işık, 1999: 7; F. Işık, 2010: 87-88.
[568] Sancaktar, 2016: 46-47; Sancaktar, 2019: 26-27.
[569] Onurkan, 1969: 304-305.

Perge akropolisindeki Artemis Kutsal Alanı'nın yakınındaki kayalık alanda mağara ve niş gibi unsurları bünyesinde barındıran bir doğa kutsal alanının yer alması, Wanassa Preiia'nın yerel bir dağ tanrıçası şeklinde algılandığını arkeolojik anlamda kanıtlamaktadır[570].

Anadolu'da İÖ 7. yüzyılın sonlarından itibaren Meter (*Μήτηρ*) adıyla anılan kültün, "dağ ana" ya da "dağlarda oturan tanrıça" anlamına gelen *όρεία* sıfatıyla birlikte kullanılması ve özellikle Batı Anadolu'nun hemen her bölgesinde Meter'in dağ isimleriyle özdeşleştirilerek tapınım görmesi, ana tanrıça kültüne giren Hellen etkilerine rağmen dağa yüklenen kutsallığın devam ettiğini ortaya koymaktadır[571]. Anadolu'nun yerel ana tanrıçasıyla doğrudan ilişki içindeki Meter *Oreia* kültünün özellikle Ionia, Lydia, Phrygia, Lykia ve Pamphylia bölgelerinde Klasik, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi boyunca devam ettiği yazıtlarla belgelenmiştir[572]. Ana tanrıçanın Magnesia'da Meter *Sipylene* ya da Meter *Plastene*, Erythrai'de Meter *Kybeleie*, Smyrna'da Meter *Sipylene*, Metropolis'te Meter *Gallesia*, Pergamon'da Meter *Aspordene*, Troas'ta Meter *Idaia*, Kyzikos'ta Meter *Dindymene* gibi dağ isimleriyle anılması epigrafik bulgulara örnek gösterilebilir[573]. Bu durum doğrudan kutsal kabul edilen ve bizzat birer tanrı şeklinde tapınım gören dağların ana tanrıçayla özdeşleştirilmesinden kaynaklanıyor olmalıdır.

Yukarıda epigrafik verilerle dağ isimlerini sıfat olarak aldığı anlaşılan Meter'in söz konusu dağlar üzerinde belgelenen kaya kutsal alanları, ana tanrıça-dağ eşitliğini arkeolojik anlamda desteklemektedir. Kybele ya da Meter *Dindymene*'ye adandığı üzerinde durulan Zeytinliada Kutsal Alanı **(Levha 23a)**[574], Meter *Aspordene*'ye adanan Pergamon Mamurtkale Kutsal Alanı **(Levha 23b)**[575], Meter *Sardene*'ye adandığı önerilen Tisna Kocakale Tepe Basamaklı Anıtı[576], Meter *Gallesia*'ya adanan Metropolis Mağara Kutsal Alanları[577] buna örnek gösterilebilir.

Anadolu'da İÖ 1. binyıl içinde Meter ile birlikte Kybele adıyla da anıldığı bilinen ana tanrıçaya adandığı belirlenen, dağlar ve kayalıklar üzerinde çok sayıda kutsal alanın tespit edilmesi, dağlarla ilişkili ana tanrıça kültünün Anadolu'ya ne denli yayıldığını arkeolojik

[570] Recke, 2009: 269; Martini, 2019: 97-100.
[571] Roller, 2013: 234-235; Akın, 2016: 144-146.
[572] Akın, 2016: 145-146.
[573] Roller, 2013: 235.
[574] Öztürk, Kavaz Kındığılı ve Güloğlu, 2019: 440-441.
[575] G. Ateş, 2014: 422, 425.
[576] Erdan vd., 2020: 9.
[577] Ekin Meriç, 2013: 27.

anlamda kanıtlamaktadır. Söz konusu kutsal alanlar arasında Troas Bölgesi'ndeki Tenedos Hacı Mahmut Mevkii Kaya Kutsal Alanı **(Levha 23c)**; Mysia Bölgesi'ndeki Eğridere Kaya Kutsal Alanı, Adramytteion Kaya Kutsal Alanları **(Levha 23d)**, Pergamon Kapıkaya **(Levha 23e)**, Molla Mustafa Tepesi, Büyük Kaya ve İlyas Tepe Kaya Kutsal Alanları; Aiolis Bölgesi'ndeki Aigai Kaya Kutsal Alanları ile Tisna Açık Hava Kutsal Alanları; Ionia Bölgesi'ndeki Phokaia **(Levha 23f)**, Erythrai ve Klazomenai Kaya Kutsal Alanları, Khios Daskalopetra Kaya Kutsal Alanı **(Levha 24a)**, Kolophon Basamaklı Kaya Anıtı, Metropolis Akropol Kaya Kutsal Alanı, Ephesos Peion Kaya Kutsal Alanı ile Priene ve Samos Kaya Kutsal Alanları; Phrygia Bölgesi'ndeki Aizanoi/İlicikören Kutsal Alanı **(Levha 24b)**, Hierapolis Bakacak Tepe/Alaburun Kutsal Alanı ile Eumeneia Açık Hava Kutsal Alanı; Karia Bölgesi'ndeki Çarıklar Açık Hava Kutsal Alanı, Alinda Kaya Çanakları **(Levha 24c)**, Labraunda Yarık Kaya Kutsal Alanı **(Levha 24d)**; Pisidia Bölgesi'ndeki Mallos Basamaklı Sunağı, Tymbriada Akropolis Basamaklı Sunakları; Lykaonia Bölgesi'ndeki Beyşehir, Seydişehir ve Bozkır ilçeleri kaya kutsal alanları; Kilikia Bölgesi'ndeki Olba/Şeytanderesi Vadisi Kaya Kutsal Alanı **(Levha 24e)**; Paphlagonia Bölgesi'ndeki Amastris/Boztepe Kaya Kutsal Alanları sayılabilir **(Levha 24f)**[578].

Ana tanrıçanın yanı sıra İÖ 1. binyıl Anadolu'sunda tapınım gören ve Anadolu'daki dağ isimleriyle birlikte anılan başlıca Yunan tanrısı Zeus'ur[579]. Anadolu'da erken dönemlerden itibaren dağlar, kayalıklar ve göklerle özdeşleştirilen baba tanrı geleneği, Yunan tanrılarının Anadolu'da kabul görmeye başlamasıyla Yunan baş tanrısı Zeus'a aktarılmıştır. Zeus'un tahtı yani hakimiyet alanı şeklinde algılanan dağlar, mitoslarda tanrının doğduğu, evlendiği ve gömüldüğü yer olarak geçmektedir[580].

Zeus dağ zirvesinde doğmuştur, ancak bunun hangi dağ olduğu konusunda çeşitli söylenceler bulunmaktadır. Girit'teki Aigeon, Dikte ve Ida Dağı ile Anadolu'daki Sipylos, Tmolos, Messogis ve Ida Dağı Zeus'un doğduğu söylenen dağlar arasındadır[581]. Euboia'daki Oche Dağı, Boiotia'daki Kithairon Dağı, Argolis'deki Kokkygion Dağı ve Troas'taki Ida Dağı Zeus ile Hera'nın kutsal evliliğine sahne olurken, Sipylos Dağı Zeus ile Semele'nin, Kithairon Dağı Zeus ile Leto'nun, Lykaion Dağı Zeus ile Kallisto'nun, Dikte

[578] Sayılan kutsal alanlarla ilgili bilgiler için "İÖ 1. Binyıl Anadolu'sunda Anikonik Tapınıma Dair Bulgular" başlıklı 5. bölüme bakınız.
[579] Cook, 1914: 165.
[580] Cook, 1914: 124-157.
[581] Cook, 1914: 148-154.

Dağı Zeus ile Europe'nin birleşmesiyle ilgili mitoslara ev sahipliği yapmıştır[582]. Ayrıca İS 4. yüzyıldan itibaren, Zeus'un Girit'teki İda ya da Dikte Dağı'nda gömülü olduğuna dair anlatılar ortaya atılır. Ancak Zeus'un mezarı şeklinde bahsedilen yerin, tanrının daimi anlamda ikamet ettiği mağara olduğu söylenir[583].

Zeus'un Anadolu'da kullanılan epitetleri arasında önceden doğrudan birer dağ şeklinde tapınım gören Argaios, Idaios, Kasios, Olbios, Olybris, Olympios ve Solymeus gibi dağ isimlerinin bulunması, tanrının Anadolu'daki dağ tanrılarıyla birleştirilen kültlerini epigrafik anlamda ortaya koymaktadır[584]. Ayrıca Zeus'un "en yüksek tepelerin/yüksek yerlerin hakimi" anlamına gelen *Hypsistos* ve *Kolonaios* sıfatları[585] ile adını Olgassys (Ilgaz) Dağı'ndaki Kimiatene toponyminden aldığı düşünülen *Kimistenos* sıfatı[586] da dağ kültüyle ilişkilidir.

Neolitik Dönem'den itibaren kültürlere göre farklı isimlerle anılan fırtına/gök tanrılarının mekanı addedilen dağlar, Demir Çağı'nda Zeus'un kutsal alanları haline gelmiştir. Latmos Dağları'nda Tekerlek Tepe zirvesinde tapınım gören gök ve yağmur tanrısı, Karia Bölgesi'nin dağ egemeni Zeus Labrandeus'a dönüşmüştür **(Levha 25a)**[587]. Kutsal bir dağ konumundaki Kasios (Hazzi) Dağı'nda ise ilkin Büyük Baal, Hitit egemenliğinde Teşup, Sekeukoslar zamanında ise Zeus hakimiyeti mevcuttur[588]. Bu örneklerden yola çıkarak dağlara atfedilen kutsallığın baki kaldığı, ancak yüzyıllar içerisinde bölgede hakim olan siyasi güce göre dağ ile ilişkilendirilen tanrı isimlerinin değişime uğradığı söylenebilir.

Latmos Dağları'nda Dikilitaş/Bağarcık Kale mevkiinde tespit edilen ve yazıtlarla Zeus *Akraios* ve Thea *Akre*'ye adandığı anlaşılan tapınağın dağ üzerindeki konumu, başlangıçta kayaya yönelik tapınımın daha sonra tapınak eklenerek devam edebildiğini ve dağ kültünde

[582] Cook, 1914: 154-155.
[583] Cook, 1914: 157; Rohde, 2020: 126-127, dn. 31.
[584] Cook, 1914: 117; Baydur, 1994: 73 vd.; Şahin, 2001: 195; Zeus'un bizzat kendisinin yanı sıra çocuklarının da dağlarla eşdeğer tutulduğu bilinmektedir. Anadolu'daki Gargaros ve Solymnos Dağları'ndan Zeus'un oğulları şeklinde bahsedilmesi bu durumu desteklemektedir (Cook, 1914: 156).
[585] Sayar, 1999: 134; Şahin, 2001: 82.
[586] Şahin, 2001: 81.
[587] Peschlow Bindokat, 1996: 17, dn. 1; F. Işık, 2012: 318; Peschlow Bindokat, 2020: 176.
[588] Haas, 1982: 115 vd.; F. Işık, 2012: 362.

baba tanrı ile ana tanrıçanın birlikteliğini göstermektedir[589]. Benzer birliktelik Ephesos'taki Peion kaya kutsal alanı için de söz konusudur. Peion Dağı'nda kayaya açılan nişlerle dikkat çeken tapınım alanındaki yazıtlardan hem Kybele hem Zeus kültünün varlığı anlaşılmaktadır[590].

Anadolu'da İÖ 546 yılından sonra etkin bir güç haline gelen Perslerin, Yunan gelenekleriyle harmanlanan inançları arasında dağlarda tapınım gören Zeus kültünü saymak mümkündür. Yunanların aksine tanrılarını insan şeklinde tasvir etmeyen Perslerin, tanrısal göğü karşılayan Zeus'a dağlık alanlarda kurbanlar adayarak ritüeller gerçekleştirdiği antik yazarlardan öğrenilmektedir[591]. Bu durum Anadolu'ya dışarıdan gelen iki kültürün, Anadolu'nun köklerinde bulunana dağ kültüyle ortak özelliklere sahip inançlarıyla birleştiğini gösterir niteliktedir.

Yunan panteonunda dağ ile ilişkisi bulunan tek tanrı Zeus değildir. Zeus ile birleştirildiği belirtilen Anadolu dağ tanrısı Solymeus'un, aynı zamanda Ares ile de bir tutulduğu belirtilir[592]. Yunan tanrıları arasında sayılan, ancak öz vatanı Anadolu addedilen Apollon[593], dağ kültüyle ilişkilendirilen bir diğer tanrıdır[594]. Apollon'un dağ tanrı ile özdeşleşen simgeleri arasında *baitylos* ve *omphalos* sayılmaktadır[595]. Anadolu'da bir dağ tanrı şeklinde tapınım gören Tmolos'un, Euripides'in *Bakkhalar* adlı eserinde, Dionysos'un diğer adıyla Bakkhos'un vatanı şeklinde geçmesi ve Dionysos'un müritleri Bakkhalar'ın dağ üzerinde içki, müzik ve dansla gerçekleştirdikleri coşkulu kült törenlerinden bahsedilmesi Dionysos'un da dağ kültüyle ilişkili tanrılar arasında yer aldığını gösterir[596]. Phrygia ve Lydia'da etkin olduğu bilinen Dionysos kültünün dağların, toprakların ve bitkilerin tanrıçası Rhea ve Kybele kültüyle ilişki içinde olması, bu durumu destekleyen bir diğer veridir[597].

---

[589] Herda, 2020: 161-162; Ayrıca Zeus'un *Akraios* sıfatının dağ-tanrı tapınımıyla ilişkilendirilmesi ve bu sıfatla Halikarnassos, Smyrna, Magnesia ve Temnos sikkeleri üzerinde betimlenmesi, bu dağ kültünün Karia, Ionia ve Aiolis bölgelerine yayılımını ortaya koymaktadır (Baydur, 1994: 89).
[590] Alkış Yazıcı ve Üreten, 2020: 476-477; Ephesos'un Roma İmparatorluk sikkelerinde Zeus'un dağ-tanrı şeklinde betimlenmesi bu durumu destekler niteliktedir (Baydur, 1994: 87).
[591] Hdt., I. 131.
[592] Özsait, 1985: 142; Çevik, 2007: 181.
[593] Taşlıklıoğlu, 1954: 12-23.
[594] Çevik, 2007: 180.
[595] Gürdal, 2007: 213.
[596] E.Ba., 5-11, 22; Baydur, 1994: 93; Çevik, 2007: 181.
[597] Euripides'in Bakkhalar eserinin Fransızca çevirisini yapan Mario Meunier tarafından kaleme alınan giriş kısmındaki "Dionysos Dini" başlıklı bölümden alınmıştır (xii); Ayrıca Phrygia'ya gelen Dionysos'un Kybele tarafından kabul edilerek arındırılması için bkz. Grimal, 2012: 153.

Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerinde Anadolu'da Argaios, Ida, Olympos, Peion, Sipylos, Tmolos, Viaros, Agdos ve Persis dağlarının plastik eserler, gemler ve çoğunlukla sikkeler üzerinde, kimi zaman dağ kimi zaman ise dağın kişileştirilmiş haliyle betimlenmesi dağ kültünün yüzyıllar boyunca devam ettiğini ortaya koymaktadır **(Levha25b-e)**. Başlangıçta bu dağların doğrudan kendisi birer tanrı şeklinde algılanmış olup, sonradan özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde yukarıda sayılan dağlarla ilişkili Zeus, Kybele, Artemis, Dionysos gibi tanrılarla birleştirilerek tapınım görmüştür. Bu nedenle bazı örneklerde yalnızca dağ-tanrı yer alırken, bazılarında hem dağ-tanrı hem de birleştirildiği tanrı aynı sikke üzerinde birlikte betimlenmiştir. Ayrıca sikkelerdeki dağ motifinin ya da dağ-tanrısının tapınak içinde gösterildiği Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinden yola çıkarak, dağ kültünün imparator kültüyle de birleştirildiği söylenmektedir[598].

4.1.2. Mağara

Pleistosen dönemde soğuk hava şartlarında barınma ve ateşin kontrol altında tutulması için uygun koşullar yaratması nedeniyle kullanılmaya başlanan mağaralar, insanların sembolik düşün dünyası hakkında bilgiler sunan en erken bulgulara ev sahipliği yapmıştır. Orta ve Üst Paleolitik Dönem'e tarihlendirilen Irak'taki Şanidar, İsrail'deki Qafzeh, Skhul, Tabun, Amud ve Kebara, Özbekistan'daki Thesik-Tash ile Fransa'daki La Chapelle-aux Saints, Le Moustier, La Ferrassie ve Regourdou gibi mağaralarda *Homo neandertal*lerin yaşamına ve ölü gömme uygulamalarına işaret eden kalıntıların saptanması[599] ve bu mağaralarda ateşin ısınma, aydınlanma ve pişirme amaçlarıyla yoğun bir biçimde kullanıldığının belirlenmesi[600] bu bulguların bir bölümünü meydana getirmektedir.

Üst Paleolitik Dönem'e tarihlenen Fransa'daki Les Trois Fréres, Niaux, Chauvet ve Lascaux Mağaraları, İspanya'daki Altamira Mağarası, Endonezya'daki Sulawesi Adası Mağarası, Arjantin'deki Cueva de Ias Manos Mağarası ve Bulgaristan'daki Magura Mağarası gibi örnekler ise mağara resimleriyle adından söz ettiren bulgular arasındadır. Bu mağaraların duvarlarında yer alan bizon, at, yaban öküzü, mamut, geyik ve kedigiller gibi hayvanlar ile insansı figürler ve eller içeren resimlerin, dönem insanlarının gerçekleştirdiği bir takım totem ve büyü uygulamalarının bir parçası olabileceğinin düşünülmesi,

[598] Baydur, 1994.
[599] Uhri, 2014: 32-35; Karakoç, 2016: 177-181; Akçay, 2017: 8-10.
[600] Emiroğlu ve Aydın, 2003: 626.

mağaraların Üst Paleolitik Dönem'den itibaren bir takım ritüeller için kullanıldığını akla getirmektedir. Söz konusu resimlerin genellikle mağaraların ulaşılması zor derinliklerinde bulunması da bu resimlerin kutsal amaçlı yapıldığına işaret eden bir veri şeklinde değerlendirilmiştir[601]. Ayrıca İspanya'daki Passiega Mağarası'nın derinliklerinde tespit edilen kayaya oyularak şekillendirilmiş taht, kült törenleriyle ilişkilendirilebilecek bir diğer veridir[602].

Anadolu'ya bakıldığında İstanbul'daki Yarımburgaz, Anatalya'daki Karain, Suluin, Öküzini, Kızılin, Çarkini ve Kadıini, Kahramanmaraş'taki Direkli ve Yağlak, Isparta'daki Kapalıin, Hatay'daki Merdivenli, Tıkalı, Kanal ve Üçağızlı gibi mağaralar[603] Paleolitik Dönem'den itibaren yaşamın varlığına işaret eden antropolojik ve arkeolojik bulgularıyla dikkat çeker. Ayrıca Üst Paleolitik Dönem'e tarihlenen haç şeklindeki insan ve dağ keçisi figürlü Antalya Beldibi Mağarası[604] ve öküz figürlü Antalya Öküzini Mağarası **(Levha 26a)**[605] ile Geç Neolitik ve Kalkolitik Dönemlere tarihlenen şematik insan, hayvan (geyik, yılan, akbaba, yaban keçisi), geometrik şekil, doğal peyzaj ve mimari gibi betimler içeren, doğum, av ve ölüme dair çeşitli kompozisyonların işlendiği Balıkesir Baltalıin**(Levha 26b)** ve İnkaya Mağaraları **(Levha 26c)**[606], Gökçeada/Eşelek kaya altı **(Levha 26d)**[607], Muğla Girmeler[608] ve Tavabaşı Mağarası **(Levha 26e)**[609], Aydın-Muğla sınırlarında kalan Latmos Dağları'ndaki mağara/kaya altı **(Levha 26f)**[610], Alinda kaya altı **(Levha 26g)**[611], Mersin/Gülnar Akyapı Mağarası[612] ve Manisa/Kanlıtaş kaya sığınağı[613] resimleri Anadolu mağara resim sanatının erken örneklerini vermesi bakımından önemlidir. Söz konusu mağara resimlerinden bazılarının tanrıları simgelediğive şaman unsurları içerdiği düşüncesi ile bu mekanların dağ, yağmur, mağara ya da ana tanrıça kültleri ile ilişkili kutsal alanlar

[601] Lewis Williams, 2019: 29, 46-47, 56.
[602] M. Ateş, 2014: 67; Kayaya oyularak şekillendirilen tahtlar, Anadolu'da Phrygia Bölgesi başta olmak üzere pek çok kültür merkezinde ana tanrıça kültüyle ilişkili törenlerde kullanılmıştır. Ana tanrıçanın üzerinde oturduğuna inanılan bu kaya tahtları birer anikonik tapınım aracı olarak değerlendirilebilir. Anadolu'da mağara içindeki kaya tahtına örnek olarak Urla'daki Söğüt Mağarası gösterilebilir (Koparal, 2019: 344).
[603] Taşkıran, 2018: 64.
[604] Bostancı, 1959: 133 vd.
[605] Kökten, 1962: 41; Kartal, 2009: 93, Lev. 25.
[606] Yalçıklı, 2019: 21 vd.
[607] Erdoğu vd., 2023: 107-109.
[608] Takaoğlu vd., 2014: 116.
[609] Korkut vd., 2015: 37 vd.
[610] Peschlow Bindokat, 2006.
[611] Erdan ve Çekilmez, 2022: 14 vd.
[612] Girginer ve Durukan, 2017: 1 vd.
[613] Akdeniz, 2011b: 72-73.

olabileceğinin ileri sürülmesi[614], Anadolu'da mağaraların Prehistorik Dönemlerden itibaren kült amaçlı kullanıldığına işaret etmektedir.

Paleolitik Dönem'den itibaren görülen mağara resimlerinin kült bağlamında değerlendirilmesi konusunda tartışmalar bulunsa da insanların hayatta kalmasında ve ateşi kontrol altında tutmasında önemli rol oynayan mağaraların inanç üzerine etkisi kaçınılmazdır. Başka bir dünyaya açılan kapılar ya da geçitler şeklinde düşünülen mağaralarda her dönemde ve her kültürde çeşitli kült etkinlikleri gerçekleştirilmesi şaşırtıcı değildir[615]. Öteki dünya, doğum ve yeniden canlanma gibi olgulara dair inançlar nedeniyle hamile kadınların mağaraları sıklıkla ziyaret ettiği ve mağaralar içinde doğumların gerçekleşmesi için özel bölümler bulunduğu ileri sürülmekte, bu bağlamda ana tanrıçanın rahmine benzetilen mağaralardaki kült etkinliklerinin başında doğurganlık ayinlerinin geldiği söylenmektedir[616].

Dağlardaki kayalıkların derinliklerinde yer alması bakımından dağ kültüyle doğrudan ilişki içindeki mağaralar, anikonik tapınım faaliyetlerinin gerçekleşmesi için son derece elverişli bir ortama sahiptir. Girit'te, Tunç Çağlarında mağaralardaki sarkıt ve dikitlerin kült bağlamında önemli bir yere sahip olduğunun ve bunların birer tanrı temsili olarak anlamlandırıldığının belirtilmesi mağaralardaki anikonik tapınımı desteklemektedir[617]. Anadolu'da dağlardaki açık hava kutsal alanlarının yanı sıra mağaraların derinliklerinde de dini törenlerin gerçekleştirildiğine dair epigrafik ve arkeolojik bulguların tespit edilmesi, mağara kültünün varlığını net bir biçimde ortaya koymaktadır.

Anadolu'da İÖ 17. yüzyılın ortalarından itibaren etkinlik gösteren Hititlerde doğal oyukların, mağaraların, pınarların ve göllerin yer altı dünyasıyla ilişkili tanrılarla iletişim kurmak için kullanıldığı bilinmektedir[618]. Hititlere göre yer altı dünyası kirlidir ve yeryüzü ile yer altı dünyası arasında geçit oluşturan mağara, kaya oyuğu, çukur gibi boşluklardan yer altı ruhları çıkarak uğrusuzluk ve hastalıklara sebep olabilir. Bu nedenle mağara, kaya oyuğu ve çukurlarda çok sayıda ritüel gerçekleştirilir[619]. Yer altı dünyasına açıldığına

[614] Peschlow Bindokat, 2006: 63-72; Girginer ve Durukan, 2017: 5-6; Yalçıklı, 2019: 63-65; Peschlow Bindokat, 2020: 177-178.
[615] von Stuckard, 2006: 271.
[616] M. Ateş, 2014: 67-69.
[617] Alexiou, 1991: 94.
[618] Çilingir Cesur, 2020: 98.
[619] Ünal, 1980: 483; Hititlerde çukurların yer altı dünyasına açıldığına yönelik inanış ve çukurlarda gerçekleştirilen ritüeller Yunan mitolojisini etkilemiştir. Homeros'un Odysseia adlı eserinde, Odysseus'un yer

inanılan ve yer altı tanrıları arasında sayılan çukurların Hurri kökenli *api* sözcüğüyle pek çok Hitit ritüel metninde tanrı determinatifi alarak kullanılması, Hititlerde çukurlara kutsallık atfedildiğini ortaya koyan bir diğer veridir[620]. Ayrıca Kaybolan Tanrı Telipinu[621] ve Ullikummi Şarkısı[622] gibi Hatti ve Hurri kökenli Hitit mitoslarında da yer altı dünyasına atıf yapılması dikkat çekicidir. Hititlerin yerel kültlerine dair anlatılarda ilkbaharda yeryüzüne çıkıp yağmur yağdırarak ekinlere hayat veren ve hasat zamanı sonrasında yer altı dünyasında yaşayan annesinin yanına giden bitki tanrısı Nerikli Taru'nun yer altı dünyasına Lala ve Nera yerleşimleri arasında kalan doğal bir mağaradan gittiğinin belirtilmesi, mağara kültüne gönderme yapmaktadır[623]. Mitosların yanı sıra Şarkışla ile Kuşaklı (Sivas) arasında tespit edilen sığır başı, geyik başı, kartal ve tavşan hiyeroglifleri içeren mağara ile Alaca (Çorum) Pazarlı mevkiinde yer alan mağaraya benzer tüneller **(Levha 27a)**, Hititlerdeki mağara kültünü arkeolojik anlamda desteklemektedir[624].

İÖ 2. binyıl Batı Anadolu'sunda da mağaraların kutsal alan şeklinde kullanıldığı, Wilusa/Troia yerleşiminde aşağı kentinin batısında tespit edilen ve içinde su kaynağı bulunan mağara ile ortaya konulmuş ve bu mağara ^{D}KASKAL.KUR adıyla ilişkilendirilmiştir **(Levha 27b)**[625]. Yer altı dünyasına giden yol[626], yer altı su yolu, kaynak yeri, düden, suyutan ve bataklık[627] gibi tanımlamalara sahip olan ^{D}KASKAL.KUR isminin, İÖ 1280 yıllarında Hitit kralı II. Muwatalli ile Wilusa kralı Alaksandu arasında yapılan anlaşma metninde bir tanrı adı şeklinde geçmesi, bölgede mağaralarla ilişkili anikonik bir tapınımın varlığını akla getirmektedir[628].

Anadolu'da İÖ 1. binyıl uygarlıkları arasında ilkin Urartularda tanrının evine açıldığına inanılan kayalıkların derinliklerinde yer alan mağaraların kutsallığından söz etmek mümkündür. Yaşam, tapınım ve ölüm sonrası mekanlarını yüksek ve sarp dağlık bir coğrafyada kayalıklar üzerinde konumlandıran Urartularda, doğadan kaynaklanan kültler arasında mağaralar da sayılır[629]. Meher Kapı Yazıtı'ndaki tanrılar listesinde 25. sırada 1

---

altı dünyasına girebilmek için çukur kazarak kurbanlar sunduğunun anlatılması, bunu desteklemektedir (Hom.Od., XI.25).
[620] Ünal, 1980: 483; Sevinç, 2007: 91; Ünal, 2016a: 71.
[621] Hoffner, 1990: 17.
[622] Hoffner, 1990: 59.
[623] Haas, 1982: 29.
[624] Haas, 2002: 442; Turgut, 2013b: 115.
[625] Korfmann, 2012: 163.
[626] Korfmann, 2012: 163.
[627] Ünal, 2016a: 268.
[628] Korfmann, 2012: 163.
[629] Çilingiroğlu, 2020: 136.

boğa ve 2 koyun adandığı belirtilen mağaralar tanrısı ^{D}Aiarini'nin adının geçmesi, Urartulardaki mağara kültünü epigrafik anlamda ortaya koymaktadır[630]. Ayrıca birer mağaraya benzeyen kaya mezarlarının, ölümden sonra kayaların içinde var olduğuna inanılan tanrıya ya da tanrının evine ulaşma düşüncesiyle yaygın bir biçimde ölü gömme geleneklerinde yerini aldığı söylenebilir **(Levha 27c)**. Van Kalesi'ndeki Küçük Horhor ve Büyük Horhor (I. Argişti'nin mezarı) mezarlarından "Horhor Mağaraları" şeklinde bahsedilmesi, kayaya oyulan mezarlarla mağaraların ilişkilendirildiğini düşündürmektedir[631].

Phryg dininde ön plana çıkan ve dağlarla özdeşleştirilen ana tanrıça aynı zamanda mağaralarla da sıkı bir ilişki içindedir. Tanrısallığını dağlardaki kayalıkların içinde barındırdığına inanılan dağların ve vahşi doğanın hakimi ana tanrıçanın evi, mağaralar olmalıdır[632]. Hesychius'un ana tanrıçanın adı ya da sıfatı olarak kullanılan Κυβέλα sözcüğü için "Phrygia'nın dağları, mağaralar ve oyuklar" tanımını yapması, Phryg ana tanrıçasının mağaralarla ilişkisini desteklemektedir[633]. Bir doğa tanrıçası şeklinde algılanan Mater/Kybele kültü, İÖ 1. binyıl içinde Anadolu'daki kültür bölgelerinde dağlarda, mağaralarda ve ıssız vadilerde yaygın bir biçimde tapınım görmüştür[634].

Mağaraların ana tanrıçayla özdeşleştirildiğine ve kutsal alan olarak kullanıldığına dair en dikkat çekici örnek Aizanoi'deki Kesik Mağara'dır. Pausanias'ın sözünü ettiği Steunos Mağarası[635] olduğu ileri sürülen bu mağarada Meter *Steunene*/Meter *Steuene* adı verilen ana tanrıça tapınım görmüştür[636]. Klazomenai'deki Söğüt Mağarası ise, içinde tespit edilen kayaya oyularak şekillendirilmiş basamaklı taht ile Phryg ana tanrıçasının tipik tapınım unsurlarından birine sahiptir[637]. Isparta Mallos'taki mağara kutsal alanının hemen önündeki basamaklı anıt yine ana tanrıça kültüne işaret etmektedir[638]. Olba/Şeytanderesi Vadisi'ndeki kaya kutsal alanında doğal kaya oyuğu içinde bir *baitylos*un bulunması[639], kayanın içinde algılanan ana tanrıçanın anikonik anlamda temsil edildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca

[630] Piotrovski, 1965: 38; Batmaz, 2013b: 805.
[631] Tarhan, 2011: 313-315; Batmaz, 2013b: 820.
[632] F. Işık, 1999: 4.
[633] Hsch., "Κυβέλα"; Roller, 2013: 92, dn. 128.
[634] Roller, 2013: 274.
[635] Paus.,VIII.4.3.
[636]Vermaseren, 1987: 44, No. 124; G. Ateş, 2015: 136; Akın, 2016: 150-151; Oy, 2018: 288.
[637] Koparal, 2019: 344.
[638] Özcan, 2019: 373-374.
[639] Akçay, 2018: 96; Erten vd., 2010: 52.

Pergamon'daki Kapıkaya[640] ve Doğu Yamaç[641] mağaraları, Metropolis'teki Uyuzdere Mağarası[642], Antalya'daki Karain Mağarası[643], Perge Akropolisi'ndeki mağaralar[644], Tymbriada'daki Zindan Mağarası[645] gibi örnekler niş, sunak, kabartma ve adak eşyası bulgularıyla ana tanrıçanın mağara tapınımını arkeolojik anlamda desteklemektedir.

Ana tanrıçanın Roma İmparatorluk Dönemi'nde de mağaralarda tapınım görmeye devam ettiği epigrafik ve arkeolojik verilerle ortaya konulur. Anadolu'da ana tanrıçanın mağara kültünün sürekliliğini ve gücünü yansıtan en dikkat çekici örnek yukarıda sayılan Aizanoi'deki Meter *Steuene* mağara kutsal alanıdır. Zeus ve Meter'in birlikte tapınım gördüğü bu mağara İS 2. yüzyılda kullanımdan kalkmış, her iki kült kentteki Zeus tapınağına taşınmıştır. Tapınakta iki cella bulunması ve Meter'e tapınağın altındaki tonozlu yer altı odasından oluşan cellanın ayrılması mağara tapınımının tapınakta dahi devamlılığını yansıtmaktadır[646]. Bunun yanı sıra Eskişehir'in güneydoğusunda, Sündiken Dağları'nın bir uzantısı olan Bozdağ'ın güney eteklerinde mağarada oturan tanrıça/mağaranın anası anlamına gelen Meter *apo speleou* sıfatıyla tapınım gören bir kült mağarası ve Meter'in adak yazıtlarında sıklıkla mağaranın tanrıçası şeklinde anılması da Anadolu'da Roma İmparatorluk Dönemi'nde ana tanrıça-mağara ilişkisini destekler niteliktedir[647].

Ana tanrıça ile Attis'in müzik, dans, yemek ve yıkanma gibi unsurlar içeren kült törenlerine ilişkin aktarımlar Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen kaynaklardan elde edilmektedir. Anlatılara göre mağara ya da yer altındaki gizli oyuklar, törenler sırasında çeşitli uygulamalar için kullanılıyordu[648]. Mart ayında Attis'in yeniden dirilişinin canlandırılmasını içeren törenlerde, 25 Mart günü gerçekleşen boğa kurbanının (*taurobolium*), yerin altında derince kazılmış bir çukurda gerçekleştirildiğinin ve ana tanrıça ile Attis'in temsili düğünü için mağaranın kullanıldığının belirtilmesi bu durumu destekler niteliktedir[649]. Roma'dan bilinen bu törenlerin Anadolu'da da uygulandığı, yukarıda sayılan mağara kutsal alanlarında tespit edilen topografik ve arkeolojik bulgularla ortaya konulmaktadır. A. Ekin Meriç, Metropolis antik kentinden başlayıp Astarios (Çevlik)

[640] Agelidis, 2014: 425.
[641] Pirson, 2012: 114; Engels, 2019: 119; Pirson ve G. Ateş, 2019a: 75.
[642] Ekin Meriç, 2013: 31-65.
[643] Akın, 2016: 154-155.
[644] Recke, 2009: 269; Martini, 2019: 97-100.
[645] Dedeoğlu, 2005: 98-99; Gümüş ve Güceren, 2012: 137-150; Akın, 2016: 149; Tekin, 2016: 14.
[646] Roller, 2013: 395-396.
[647] Frei, 1983: 58-59; Roller, 2013: 382, 396, dn. 318; Akın, 2016: 153, dn. 67.
[648] Vermaseren, 1977: 117.
[649] Vermaseren, 1977: 117; Ekin Meriç: 2013: 68; Burkert, 2017: 144.

nehrini izleyen ve etrafı çam ağaçlarıyla kaplı Uyuzdere Mağarası'na ulaşan patika yolun, Antik Dönemde ana tanrıça ve Attis'in bayramlarında tören yolu olarak kullanılmış olabileceğini önermiş ve bu alandaki törenlerde mağaranın da kullanımıyla gerçekleşen uygulamaları sırasıyla illüstrasyonlarla birlikte açıklamıştır **(Levha 27d)**[650].

Mağaraların ana rahmine benzetilmesi ve yer altı dünyasına açılan geçitler şeklinde yorumlanması[651], yaşam, ölüm ve yeniden doğuş kavramlarını barındıran kültleri akla getirmektedir. Bu noktada ana tanrıça kültüyle bağlantısı bulunan Demeter, Persephone ve Dionysos'un bereket, doğurganlık, ölüm ve diriliş ile ilişkili kültleri kapsamında mağaraların ve kaya oyuklarının kullanıldığını söylemek mümkündür.

Demeter'in *Pyanopsion* (Ekim) ayında üç sün süreyle kutlanan doğurganlık, doğanın döllenmesi, bolluk ve bereketle ilişkili *Thesmophoria* Bayramları, mağaraların kült törenlerindeki yerini göstermektedir. Anlatılara göre söz konusu bayramın başlamasından üç ay önce evli ve doğurgan kadınlar müzik eşliğinde kente en yakın kutsal mağaraya giderek canlı domuz yavruları bırakıyorlar ve bayramın birinci günü yine mağaraya giderek domuz yavrularının kalıntılarını toplayıp, sunaklardaki adak kalıntılarıyla karıştırdıktan sonra geçtikleri tarlalara bu karışımı bereket için gübre olarak serpiyorlardı[652].

Anadolu'da Mysia Bölgesi'ndeki Gambreion (Kınık) ve Pergemon'da, İonia Bölgesi'ndeki Smyrna, Erythrai, Ephesos ve Miletos'ta ve Karia Bölgesi'ndeki Kaunos'ta *Thesmophoria*Bayramları'nın kutlandığı yönünde arkeolojik ve epigrafik veriler bulunmaktadır[653]. Kaunos'ta Demeter'e adandığı adak çukurları içinde tespit edilen yavru domuz kemikleriyle kanıtlanan ve mağara şeklinde tanımlanan doğal kayalık terasın **(Levha 27e)**[654]*Thesmophoria*Bayramları ile ilişkili olduğu ileri sürülür[655]. Erythrai'deki yapay mağarada Demeter *Thesmophoros*'a yönelik tapınımın gerçekleştiği yazıtlardan ve adak eşyası olarak yorumlanan buluntulardan anlaşılmaktadır[656]. Ayrıca Miletos Humeitepe'deki mağara[657] ile Letoon'daki mağaraya benzer doğal kaya oyukları[658] da Demeter kültüyle ilişkilendirilmiştir.

[650] Ekin Meriç, 2013: 75-80.
[651] M. Ateş, 2014: 67-69.
[652] Şahin, 2013: 156.
[653] Şahin, 2013: 158-160.
[654] C. Işık, 2011: 21-22; Diler, 2017: 176-177; Bulba, 2019b: 57-58, 65.
[655] Şahin, 2013: 159-160.
[656] Buresch, 1892: 16-17; Gençler Güray, 2018: 62, dn. 31.
[657] Huy, 2019: 167-168.

Yer altı kültleri kapsamına giren Persephone ve Hades'in mağaralardaki kült faaliyetlerine ilişkin veriler bulunmaktadır. Plouton (Hades) ve Persephone'ye adandığı yazıtlarla ortaya koyulan Hierapolis'teki Ploutonion Mağarası, içerdiği zehirli gazlar nedeniyle "Cehennem Kapısı" şeklinde adlandırılmış ve yer altı dünyasının giriş noktalarından biri addedilmiştir **(Levha 27f)**[659]. Bu alanda aynı zamanda ana tanrıça Kybele kültüne dair tapınım faaliyetlerinde bulunulduğu antik kaynaklar ve arkeolojik veriler sayesinde öğrenilmektedir. Strabon, yoğun puslu buharla dolu, ancak bir kişinin geçebileceği derin bir çukurdan oluşan mağaranın içine yalnızca Kybele'nin hadım olan Gallus rahiplerinin gazlardan etkilenmeden girip çıkabildiğini belirtir[660]. Bu anlatıya ek olarak, mağaranın girişinin hemen üst kısmındaki ana kaya üzerinde Phryg ana tanrıçasına adanan tipik bir basamaklı anıtın tespit edilmesi, alanda ilkin ana tanrıça kültünün tapınım gördüğünü doğrulamaktadır. Bu durum ana tanrıça kültünün daha sonra Hades ve Persephone'nin yer altı kültleriyle birleştiğini ortaya koyar[661].

Plouton ve Kore'ye adanan Akharaka kutsal alanı yakınında yer alan Kharonion Mağarası[662], yer altı kültleri ile ilişkili bir diğer mağaradır. Rahipler ve hastalardan başkasının girmesi yasak ve ölümcül olduğu söylenen mağarada, hastaların birkaç gün yiyecek verilmeden yalnız bırakıldığı ve bu süreçte gördükleri rüyalara göre rahipler tarafından tedavi edildiği aktarılır[663]. Bu bağlamda mağaraya şifa özelliği atfedildiği de anlaşılmaktadır. Ayrıca Akharaka'da her yıl düzenlenen festivallerde erkek çocuklar ve gençler tarafından mağaraya sürüklenen boğanın, mağaranın içine girdikten kısa bir süre sonra öldüğü bilgisi de mevcuttur[664].

Euripides'in *Bakkhalar*'ında Lydia ve Phrygia tanrısı şeklinde geçen Dionysos'un[665] doğumu, ölümü ve tekrar doğumu ile ilgili mitoslar, tanrının yer altı kültleri, Orpheusçu gizem kültleri ve mağaralarla ilişkisini yansıtmaktadır. Anlatılara göre Hera'nın hışmından korunamayan Dionysos/Zagraios, acı dolu ve kanlı bir biçimde öldürülür.Ancak Athena, Zagreus'un atmakta olan kalbini Zeus'a getirir ve Zeus Zagreus'un kalbini Semele'ye

[658] Özdilek, 2020: 466-467; 476-481.
[659] D'Andria, 2017: 218-220, 230-234.
[660] Str., XIII. 4. 14.
[661] D'Andria, 2017: 237-238.
[662] İdil, 1999: 79.
[663] Str., XIV. 1. 44.
[664] Str., XIV. 1. 44.
[665] E.Ba., 10-15, 54-55.

yedirerek onun tekrar doğmasını sağlar[666]. İkinci doğumundan sonra Dionysos'un büyütülmesi için Asya, Etiyopya ya da Afrika'da bulunduğu söylenen Nysa mağaralarına götürülerek Nymphelere teslim edilmesi, tanrının mağaralarla ilişkisini destekleyen bir diğer anlatıdır. Ergenlik çağına girmesinin ardından bağın ve şarabın tanrısı kabul edilen Dionysos, yaz sonunda ölen ve ilkbaharda yeniden canlanan asma ağacı nedeniyle de yaratılışı, ölümü ve ölümden sonra yeniden doğuşu temsil eden tanrılardan biri olmayı sürdürmüştür[667].

Dionysos'un mağaralarla ilişkili arkeolojik kanıtları arasında Metropolis'te Meter *Gallesia*'ya adanan mağara kutsal alanlarından ele geçen Dionysiak betimli seramik ve kandil parçaları ile komedya maskı sayılmış ve bu mağaraların her iki tanrının kült törenleri için uygun mekanlar olduğu üzerinde durulmuştur[668]. Ayrıca Miletos'ta kült aktivitelerinde kullanıldığı anlaşılan Tiyatro Mağarası, tiyatronun altındaki konumu nedeniyle Dionysos kültüyle ilişkili gibi görünse de mağara içi bulguları Asklepios kültüne işaret etmektedir[669]. Bu durumda şifa ile ilişkili kültlerde de mağaraların kullanıldığını söylemek mümkündür.

Mağaraları mesken tutan bir diğer tanrısal varlık Nympheler'dir. Kırlık, ormanlık ve sulak alanlarda yaşayan Nympheler'in mağaralarda oturduğu anlatılır[670]. Pausanias'ın, Klazomenai'de bulunan ve Nymphelere adanan bir mağaradan bahsetmesi mitolojik anlatıları destekler niteliktedir[671]. Klazomenai kentinde gerçekleştirilen arkeolojik araştırma ve kazı çalışmaları neticesinde, Karantina Adası'nda tespit edilen ve kült törenlerinde kullanıldığı belirlenen küçük doğal mağaranın Pausanias'ın sözünü ettiği mağara olabileceği üzerinde durulmuştur[672].

Mağaralar sahip olduğu mistik karakter, yer altı suları ve çeşitli gazlar nedeniyle yer altı ve kehanet kültlerindeki uygulamalarda karşılaşılan kendinden geçme ve insanüstü bilgiye ulaşma durumuna son derece uygun mekanlardır[673]. Özellikle içinde su kaynağı bulunan mağaralar kehanetle ilişkili kültlerle bağdaştırılmıştır. Bu nedenle Leto ve Apollon gibi tanrı ve tanrıçaların kült faaliyetlerinde mağaraların kullanıldığı düşünülür. Kehanetle

[666] Grimal, 2012: 801.
[667] Euripides'in Bakkhalar eserinin Fransızca çevirisini yapan Mario Meunier tarafından kaleme alınan giriş kısmındaki "Dionysos Dini" başlıklı bölümden alınmıştır (xi-xii).
[668] Ekin Meriç, 2013: 40, 51, 65.
[669] Niewöhner, 2016: 127-129.
[670] Grimal, 2012: 533.
[671] Paus.,VII.5.11.
[672] Koparal, 2019: 339.
[673] Ustinova, 2009: 13-28.

ilişkili uygulamalarda din görevlilerinin mağaraya girdiği ve mağarada bulunan kutsal kaynaktan su içtiği Kolophon ve Klaros örnekleriyle yazılı kaynaklar aracılığıyla aktarılmaktadır[674]. Kolophon'da Apollon ya da ana tanrıçaya adandığı üzerinde durulan ve içinde su kaynağı bulunan Demirli Mağarası, yazılı kaynakları arkeolojik anlamda doğrulamaktadır[675]. Ana tanrıçanın kutsal dağı kabul edilen Sipylos Dağı'nda, içinde sıcak su kaynağı bulunduğu belirtilen mağara[676], Smintheion kutsal alanı yakınında içinde su kaynağı bulunan ve alandaki en erken kült uygulamalarıyla ilişkilendirilen mağara[677], Thoraks Dağı üzerindeki Magnesia kenti sınırları içinde kalan ve yakınından Apollon heykeli ele geçen mağara[678] Apollon'un kutsal alanları arasında sayılır. Ayrıca Erythrai'daki içinde su kaynağı bulunan yapay mağarada[679] ve Teos'taki Kaplan Mağarası'nda tespit edilen yazıtlarla Apollon kültünün varlığı anlaşılır[680]. Apollon kültüne adandığı *omphalos* buluntusuyla ortaya konulan Knidos Yuvarlak Tapınak Terası'nın merkezinde mağara benzeri kaya yarığının bulunması, dikkat çeken bir diğer bulgudur[681]. Selge'deki Arpalık Tepe Mağarası'ndan ele geçen Mamblasenos heykeli ise Apollon'a stil özellikleriyle benzemesi nedeniyle daha sonra Apollon'a dönüşen yerel bir tanrı şeklinde yorumlanmış ve dolayısıyla mağarada Apollon tapınımının gerçekleştiği düşünülmüştür[682].

Ana tanrıça ve onunla bağlantılı kültlerin yanı sıra, baba tanrı Zeus'un da mağaralarla bağlantısı bulunmaktadır. Bu durum Zeus'un doğuş mitoslarıyla kendisini göstermektedir. Hesiodos'un *Theogonia*'sında Kronos'un diğer çocukları gibi Zeus'u da yutmasını engellemek amacıyla Rhea'nın, doğum zamanında Girit'teki sık ormanlarla kaplı Aigaion (Ida) Dağı'na geldiği ve Zeus'u dağın eteklerindeki kutsal toprağın derinliklerinde yer alan ulaşılmaz bir mağaraya sakladığı anlatılır[683]. Zeus'un doğduğu kutsal mağaranın, Dikte Dağı'nda yer aldığı da görüşler arasındadır[684]. Zeus'un Ida Dağı'ndaki mağarada bir gizem kültüne sahip olduğu, bu kült dahilinde her yıl şölen düzenlendiği, şölenler sırasında mağarada tanrı için bir taht kurulduğu ve siyah yünlü giysili rahiplerin mağarada yirmi yedi

[674] Eliade, 2003: 208.
[675] Schuchhardt, 1886: 430-432; Picard ve Macridy-Bey, 1915: 39; Geniére, 1992: 16, Fig.2; Şahin, 2012: 260; Şahin, 2015: 588.
[676] Baydur, 1994: 92.
[677] Kaplan, 2018: 5, 8, 11.
[678] Bingöl, 2008: 11.
[679] Buresch, 1892: 16-17; Gençler Güray, 2018: 62, dn. 31.
[680] Baran ve Petzl, 1977/1978: 308; Koparal, 2019: 245.
[681] Şahin, 2021: 190.
[682] Işın, 2006: 126-128.
[683] Hes.Th., 480-485.
[684] Rohde, 2020: 125, dn. 26.

gün boyunca kaldığı söylenir[685]. Ida Dağı'nda tespit edilen, kubbeli bir mezara benzeyen, iki odalı mağaranın önünde adak kalıntılarının bulunması, dağ üzerindeki mağara kültünü arkeolojik anlamda kanıtlamaktadır[686].

Zeus'un Girit'teki mağarada gerçekleşen doğuş mitoslarına benzer bir anlatı, Anadolu topraklarında da geçmektedir. Anlatıya göre Rhea ile özdeşleşen Meter, Aizonai'deki Steunos Mağara'sında Korybantların[687] gürültülü müzik ve dansları eşliğinde Zeus'u doğurmuştur[688]. Aizonai'de tespit edilen kült mağarasında Meter *Steuene*'nin tapınım gördüğünün belirlenmesi ve mağaraya yaklaşık 3 km uzaklıktaki Zeus Tapınağı'nda Meter ile Zeus'un birlikte tapınım gördüğünün anlaşılması, mağaranın da Meter ve Zeus kültüyle bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır[689].

4.1.3. Orman/Ağaç

Ormanlar ve ormanları meydana getiren ağaçlar yeryüzünde dönemler boyunca yaşamın, canlılığın ve hayat döngüsünün en önemli göstergesi kabul edilerek pek çok farklı toplumun inanç sisteminde yer almış ve ağaçlar tanrıları temsil etmenin bir yolu olarak görülmüştür[690]. Ormanlara ve ağaçlara kutsallık atfedilmesinin altında yatan etmenlere bakıldığında yaşamsal, ekonomik ve mistik faktörler karşımıza çıkmaktadır.

Ormanlardaki ağaçlardan elde edilen çeşitli ürünlerin ve bitkilerin Antik Dönem insanına temel besin ve barınma kaynağı sağlamasının yanı sıra, Antik Dönem ekonomisine önemli katkılarda bulunması, bu ürünleri insanlar için önde gelen geçim yollarından biri yapmıştır. Antik Dönem insanının hayatta kalması için temel kaynaklardan biri olan bu ürünlerin mevsimsel döngülere göre değişime uğraması ve çeşitli doğal etmenler nedeniyle zarar görme ihtimali, birtakım ritüelleri beraberinde getirmiştir. Ayrıca Antik Dönem kentlerinin ekonomik anlamda kalkınmasını sağlayan ürünlere bir takım özel anlamlar yüklendiğinin bilinmesi, bu konuda ön plana çıkan orman ürünlerinin inanç üzerinde de etkisinin bulunduğunu düşündürür[691].

---

[685] Rohde, 2020: 126, dn. 29.
[686] Rohde, 2020: 126, dn. 28.
[687] Phrygialı ana tanrıçanın rahipleri.
[688] Şahin, 2001: 2.
[689] Roller, 2013: 392-396.
[690] Öztürk Ateş, 2012: 15.
[691] Çevre bölgelerin kereste ihtiyacını karşılayan Troas Bölgesi'ndeki Skepsis (Wroth, 1894: 80, 1-5, Pl. XV, 1-5.) ve Skamandria (Wroth, 1894: 79, 1-2, Pl. XIV, 12-13) kentlerinin İÖ 5-4. yüzyıl sikkeleri üzerinde köknar ağacı motifinin yer alması bu durumu destekler niteliktedir.

Mistik faktörlere bakıldığında, bazı ağaçların sonbaharda yapraklarını döküp ilkbaharda tekrar çiçek açmasıyla ölümü ve yeniden doğuşu yani sürekliliği simgelemesi, bazı ağaçların ise yaz kış yaprak dökmeyerek ölümsüzlüğü temsil etmesi, ölümü bir son olarak kabul etmek istemeyen insanın sonsuz yaşama ve yeniden doğuşa inancını ağaç üzerinden gerçekleştirmesini sağlamıştır[692]. Bu durum ağaçların kutsal kabul edilerek bir tanrı şeklinde algılanması sonucunu da doğurur. Bununla birlikte ağaçların birer ruha sahip olduğuna inanılması ve bu nedenle ilahi gücü bünyesinde barındırdığı düşüncesi ise ağaç kültünün içinde animizmin bulunduğunu da gösterir[693].

Dünyadaki çeşitli kültürlerde ağaç tapınımı ile ilgili yapılan araştırmaları birlikte değerlendiren M. Eliade ağaca yüklenen çeşitli anlamlar doğrultusunda, "mikrokozmos, kozmosun bir imgesi, kozmik teofani, yaşamın simgesi, dünyanın merkezi, evrenin dayanağı, ata ruhlarının toplanma yeri ve yeniden doğuşun temsili" şeklinde özet bir sınıflandırma yapar. Bununla birlikte Eliade, ağacın yalnızca kendisine değil ağaç aracılığıyla simgelenen güce tapınıldığını vurgular[694]. Bu durum çalışmamız kapsamında irdelenen anikonik tapınımın ağaç simgesi aracılığıyla gerçekleştiğini akla getirir.

Yeryüzündeki en eski inançlardan biri olduğu üzerinde durulan ve genellikle yeniden doğuşla ilişkili törenlerde kullanılan kutsal ağaç ya da hayat ağacına dair somut kanıtlar bulmak, ağacın ve ahşabın günümüze kadar korunamaması nedeniyle zordur. Konuyla ilgili en erken veriler ancak arkeolojik eserler üzerindeki betimlerden, mitolojik anlatılardan ve yazılı kaynaklardan öğrenilir. Araştırmacılara göre hayat ağacına ilişkin en erken arkeolojik bulgular, İÖ 3. binyıl Sümer mühür sanatında karşılaşılan iki hayvan arasında betimlenen bitki motifinden oluşan bezeme şemalarıdır[695]. Hayat ağacı şeklinde tanımlanan motifler içeren çeşitli bezeme şemalarına daha sonra Asur, Babil, Hurri, Hitit, Mitanni, Geç Hitit, Urartu ve Phryg gibi toplumların sanat eserleri üzerinde de rastlanılır[696].

Mezopotamya kültürlerine ait ritüel metinlerinde ağacın hem ham hem de işlenmiş halde pek çok ritüelde kullanıldığından bahsedilmesi, ağacın kutsallığına bir diğer örnektir. Söz konusu metinlerde en sık kullanılan ağaç türleri arasında sedir, hurma, ılgın ve ardıç bulunmakla birlikte, sazlıklardan yapılan kamışların da benzer amaçla ritüellerde yerini

[692] Çevik, 1999: 335.
[693] Öztürk Ateş, 2012: 16; Günaltay, 2016: 109-110, 117.
[694] Eliade, 2003: 268-269.
[695] Belli, 1982: 238; Çevik, 1999: 336; Eliade, 2003: 270.
[696] Çevik, 1999: 337-338.

aldığı anlaşılır. Ritüel metinlerinden sedir ağacının tütsü şeklinde yakıldığı, hurma ağacının "kahin ağaç" sıfatına sahip olduğu, ılgın ağacının konuşma yetisinin bulunduğu ve tanrı heykellerinin ılgın ağacından yontulduğu gibi konumuzla ilgili bilgiler öğrenilmektedir[697].

Ağaca yüklenen ilahi güç doğrultusunda tanrının bir ağaç formunda gösterilmesi, doğrudan anikonizmle bağlantılıdır. Ağaç şeklinde temsil edilen tanrı ya da tanrıçalar genellikle yaşam, ölüm, yeraltı dünyası ve bereketle ilişkilidir[698]. İÖ 3. binyılda Mezopotamya'da "hayat ağacı tanrıçası" olarak da anılan İştar (İnanna)[699] ve her ilkbaharda yeniden canlanan eşi Dumuzi[700] ile İÖ 2. binyılda Asur'da tanrı Asur'un hayat ağacıyla[701], Mısır'da Osiris'in sedir ağacıyla[702] simgelenmesi, antropomorfik görünümlerine alışkın olduğumuz tanrı ya da tanrıçaların aynı zamanda ağaç şekline de sahip olduğunu gösterir. Bu durum en azından İÖ 3. binyıldan itibaren ağacın bir anikonik temsil biçimi şeklinde algılandığını ortaya koyar.

Anadolu uygarlıklarının inanç sistemlerinde de önemli bir yer tutan ağaç kültü ya da hayat ağacı inancı, Hatti, Hitit, Geç Hitit, Urartu ve Phryg gibi kültürlerde izlenir. Hatti kökenli tanrıça Hannahanna'nın üç kaynak suyu ve koyun postunun asılı durduğu bir meşe ağacının da içinde bulunduğu kutsal korusu, yapraklarını hiç dökmediği için hayatı simgeleyen ardıç ağacının Anadolu bitki tanrısı tanrı Telipinu'yu simgelemesi, Telipinu'ya dağdaki bir meşe ağacının altında kurban kesilmesi, Kaştama kentindeki Zaliyanu Dağı'nın karısı Tašhapuna'nın kutsal ormanında bin tanrının toplanması gibi söylenceler ağaçlara yüklenen kutsallığa ve anikonik tapınıma işaret eder[703].

Hititlerde dağ tanrılarına yönelik Halwana Dağı'ndaki festival törenlerinde dağ tanrısının kavak ağacı ile sembolize edildiği, Šidduwa Dağı'nda meşe ağaçlarına yönelik özel bir kült bulunduğu, söz konusu dağda gerçekleşen festivallerde meşe ağacının altına dağ tanrısının heykelinin getirildiği ve ağacın süslendiği şeklindeki bilgiler Hitit metinlerinden öğrenilen ağaç kültü verileridir[704]. Bununla birlikte Hitit anikonik temsillerinden biri olan *huwaši* taşlarının dikildiği açık alanların genellikle ormanda,

[697] Dilek, 2019: 307-320.
[698] Belli, 1982: 238; Eliade, 2003: 278.
[699] Çevik, 1999: 335-336.
[700] Belli, 1982: 238.
[701] Belli, 1982: 238.
[702] Eliade, 2003: 279.
[703] Haas, 1982: 54-55; Ünal, 2016b: 113.
[704] Haas, 1982: 61-63.

korulukta ya da ağaç altında bulunduğunun belirtilmesi, Hitit dininde ağaçların da dağlar gibi kutsal kabul edildiğini ortaya koymaktadır[705].

İÖ 1. binyıl içinde varlık sürmüş Anadolu uygarlıklarından Urartu'da inancın temelinde, doğa ve bereketle ilgili kültlerin bulunduğu bilinir[706]. Söz konusu kültlerin bir parçası olarak ağacın kutsal kabul edildiği, hayat ağacı motifinin çeşitli sanat eserleri üzerinde tek başına ya da farklı kompozisyonlarda yer almasıyla anlaşılmaktadır. Urartulara, Asur uygarlığıyla yaşanan kültürel etkileşim sonucunda ağaç motifinin girdiği söylenir[707]. Bu söylemin nedeni Urartu'da, metal eşyalar, takılar, kabartmalar ve duvar resimleri üzerinde betimlenen hayat ağacının iki yanında karşılıklı kanatlı cinlerin durduğu kompozisyonun Asur'dan çok iyi bilinen bir sahne olmasıdır[708].

Urartu mühür baskıları üzerinde yer alan ve hayat ağacı ile steller içeren farklı bir sahne ise Urartu dininde ağacın tapınımda kullanıldığını kanıtlar niteliktedir. Buna örnek olarak üzerinde, hayat ağacı önünde dua pozisyonunda insan figürü yer alan, biri Toprakkale'den **(Levha 28a)**[709] diğeri Elazığ Müzesi'nden[710] iki mühür baskısı gösterilir. Ayrıca Toprakkale'de bulunan ve üzerinde, rahip olduğu düşünülen bir figürün eşlik ettiği, olasılıkla tören alanına götürülen dört tekerlekli bir araba içine yerleştirilen ağaç betimli mühür baskısı[711], Urartu dininde ağacın kutsal alana götürülen bir tanrı heykeli gibi saygı gördüğünü ortaya koyar.

Urartu mühür baskıları üzerindeki ağaç önünde tapınım sahnesinin arkeolojik bulguları Ayanis Tapınak Alanı'nın girişinde[712] ve Altıntepe Açık Hava Tapınım Alanı'nda[713] gerçekleştirilen kazı çalışmalarında tespit edilir. Bu kutsal alanlarda ortasında, aşağıya doğru daralan "v" formunda bir delik bulunan kaideler, ahşap hayat ağacın yerleştirildiği altlıklar şeklinde değerlendirilir[714]. Ayrıca Ayanis Tapınak Alanı'nın batısındaki mekanlarda yürütülen kazı çalışmalarında açığa çıkarılan, ortası delikli kaidenin

[705] Darga, 1969: 498.
[706] Çilingiroğlu, 2020: 134-135.
[707] Belli, 1982: 238, 240.
[708] Piotrovski, 1965: 46.
[709]Lehmann-Haupt, 1931: 549.
[710]Çevik, 1999: Lev. II b.
[711]Lehmann-Haupt, 1931: 580.
[712] Çilingiroğlu, 2005: 35-37.
[713] Işık, 1999: 67, Resim 25a.
[714] Çevik, 1999: 340-350; Çilingiroğlu, 2005: 35-37; Baştürk, 2009: 134-135; Batmaz, 2012: 42 vd.

yakınında hayat ağacının tomurcuklarını temsil etmesi için ahşap ağacın üzerine monte edildiği düşünülen damla şeklinde taşlar, bu önermeyi destekler niteliktedir **(Levha 28b)**[715].

Ağacın Urartu kült törenlerinde nasıl kullanıldığını gösteren mühür baskıları ve ortası delik kaidelerin yanı sıra, Urartu dininde ağacın/hayat ağacının varlığını ortaya koyan farklı arkeolojik bulgular da mevcuttur. Söz konusu bulgulara Altıntepe Tapınağı'na bağlı salonlardaki hayat ağacı temalı duvar resimleri[716], Adilcevaz kabartmasında tanrı Teişeba'nın hayat ağacına can vermesi sahnesi **(Levha 28c)**[717], Altıntepe III numaralı mezarda bulunan hayat ağacı motifli fildişi plaka **(Levha 28d)**[718], Ayanis Tapınağı cella podyumundaki hayat ağacı motifli taş blok **(Levha 28e)**[719], Toprakkale'de metalden döküm tekniğiyle yapılan bağımsız hayat ağacı **(Levha 28f)**[720] gibi pek çok örnek saymak mümkündür.

Urartu dininde kendisine yer bulan hayat ağacına, genellikle ölü kültüyle ilişkili alanlarda karşılaşılmasından dolayı, yaşam döngüsü yani ölen kişinin tekrar canlanması özelliğinin atfedildiği ileri sürülür[721]. Bunun yanı sıra hayat ağacının bereketle, doğanın döllenmesiyle bağlantılı kültlerin bir parçası olarak da Urartu dininde kendisine yer bulduğu, bereket tanrısı Teişeba'nın hayat ağacıyla betimlenmesinden anlaşılır[722]. Bu bağlamda hayat ağacının baharı karşılama törenleri kapsamında gerçekleştirilen ritüellerin bir parçası olduğu söylenir[723]. Ayrıca Urartu panteonunda baş tanrı konumundaki Haldi'nin, Beylikler Dönemi'nden itibaren Teişeba'ya özgü bereket özelliğini de bünyesinde barındırması[724], bitkilerle ve dolayısıyla hayat ağacıyla ilişkisini düşündürür.

Yaratılışı simgeleyen ve bereketle ilişkilendirilen tohum, Urartu dini ritüellerinde kullanılan ve ağaç kültüyle ilişkilendirilebilecek bir diğer nesnedir. Ekilen, büyüyen, ürün veren ve ürünleri toplanan tohum, daha sonra tekrar toprağa düşerek aynı döngüyü sürekli devam ettirir. Kozmik düzenin devamlılığını temsil eden tohum, Urartu dini yapılarına sunu olarak bırakılmıştır[725]. Ayanis Kalesi'nde Haldi'ye adanan tapınakta gerçekleştirilen

[715] Batmaz, 2012: 42-43; Batmaz, 2013a: 70 vd.
[716] Çevik, 1999: Lev. Ia.
[717] Calmeyer, 1976: Abb. 43-44.
[718] Özgüç, 1969: 56, Fig. 57, Pl. L.
[719] Batmaz, 2013a: Fig. 11.
[720] Çevik, 1999: Lev. Va.
[721] Çevik, 1999: 351.
[722] Baştürk, 2009: 135.
[723] Konyar, 2022:271-272.
[724] Çilingiroğlu, 2020: 139.
[725] Baştürk, 2009: 135.

arkeolojik kazılarda, tanrıya armağan olarak sunulduğu üzerindeki yazıtlardan anlaşılan sadakların içinde akdarı tohumlarının ele geçmesi, buna örnektir[726]. Bu durum ayrıca, Haldi'nin savaş tanrısı kimliğinin yanında bereketle de ilişkili olduğunu ortaya koyan bir veridir.

Anadolu'da ağacın kutsal kabul edildiği bir diğer kültür, Phryg'tir. Phrygler'de ağaca atfedilen kutsallığı ana tanrıça inancında ve Attis kültünde bulmak mümkündür. Doğayla özdeşleştiği bilinen Phryg ana tanrıçasının, doğanın bir parçası olan ağaçlarla ilişkisi yadsınamaz bir gerçektir. Bu ilişki antik kaynaklar ve arkeolojik veriler aracılığıyla ortaya konulur. Vergilius'un Aeneas adlı eseri, ana tanrıça ile çam ağacı özdeşliği hakkında ipuçları sunan antik kaynaklar arasındadır. Anlatıya göre Aeneas'ın Troia'dan kaçmak için inşa ettiği gemiler, Ida Dağı'ndaki ana tanrıçaya ait kutsal korudan elde edilen kutsal çam ağaçlarından yapılmıştır[727]. Bu anlatıdan söz eden Ovidius'a göre çam ağacı, Aeneas'ın koruyucusu olan ana tanrıçanın kutsal imgelerinden biridir[728]. Roma'daki, İÖ 2. yüzyılın başlarına tarihlenen Magna Mater Tapınağı'nda bulunan, bereketi simgeleyen, çam kozalağı şeklindeki adak eşyaları ise, Anadolu'dan taşınan ana tanrıça kültündeki çam ağacı unsurunun kült eşyası şeklinde devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir[729].

Kyzikos antik kenti ve çevresinde *Dindymene* sıfatıyla anılan ana tanrıçanın, özünde asma ağacıyla temsil edildiği ve kutsal bir koruya sahip olduğu bilgisi[730], ana tanrıçanın çam ağacının yanında asma ağacıyla da bağlantısını gözler önüne serer. Kyzikos'taki Meter *Dindymene*'ye adanan bayramın ağaçlık bir alanda gerçekleşmesi, konuyla ilgili kayda değer bir diğer veridir[731]. Ayrıca Kyzikos yakınlarında tespit edilen adak stelleri üzerinde, incir ağacına benzeyen bir ağacın sıklıkla tasvir edilmesi de ağaç tapınımıyla ilişkilendirilmiştir[732].

Phryg ana tanrıçasının ağaç ya da ahşap bir dikmeyle temsil edildiği yönündeki bilgiler, bir takım arkeolojik bulgularla da desteklenmeye çalışılır. Buna en iyi örnek Phryg kültür bölgesi içinde kalan Köhnüş Vadisi'ndeki Aslantaş Tapınak Mezarı'nın cephesini süsleyen aslan kabartmaları arasında işlenen dikey nesnedir **(Levha 29a)**. Söz konusu nesne

[726] Çilingiroğlu, 2004: 258.
[727] Vergilius, IX.80-90.
[728] Ov.Fast., IV. 251-254, 273-277.
[729] Roller, 2013: 326.
[730] Hasluck, 1910: 215, dn. 2.
[731] Hdt.IV.76.
[732] Hasluck, 1910: 215.

için başta alınlık desteği yorumu yapılsa da daha sonra, bu nesnenin alınlığın üst silmesine ulaşmaması nedeniyle sembolik kült işlevine dikkat çekilir[733]. Evans'ın[734] ağaç ve destek kültüyle ilişkilendirdiği bu nesne, F. Işık tarafından "Kybele'nin kendisi"[735] şeklinde tanımlanır ve Phryg kaya mezarlarından Yapıldak'ın alınlığı ile Paphlagonia'dan Gerdekboğazı kaya mezarı alınlığındaki üst silmeye ulaşmadan sonlanan dikmeyle karşılaştırılır[736]. Böylelikle Phrygia bölgesinde ana tanrıçanın ağaç şeklinde anikonik temsil biçimine sahip olduğu söylenir.

Ana tanrıça kültü içinde yer alan ve bitki tanrısı olarak da bilinen Attis'in, yaz kış yaprağını dökmeyen çam (köknar) ağacı şeklinde temsil edilmesi, Phryg inanışında ağacın kutsallığını belirten bir diğer veridir[737]. Attis mitoslarında, ağaçla ilgili anlatıların yer alması dikkat çekicidir. Doğuş mitosuna göre Phrygia'daki Agdos Tepesi'inde bir taş şeklinde tapınılan ana tanrıçayla birlikte olmak isteyen Zeus karşılık alamayınca spermlerini kayanın üzerine bırakır, bunun sonucunda hermaphrodit bir tür olan ve aynı zamanda ana tanrıçayla özdeşleştirilen Agdistis doğar. Dionysos sayesinde hadım edilen Agdistis'in kanından bir nar ağacı çıkar, nehir tanrısı Sangarios'un kızı Nana bu ağacın meyvesini göğsüne koyarak hamile kalır ve Attis'i dünyaya getirir[738]. Bir diğer mitosta ana tanrıçanın sevgilisi konumundaki Attis, Pessinus kralının kızıyla evlenmeye kalkışır. Bu duruma çok sinirlenen ana tanrıça Attis'i çıldırtır ve Attis, kendisini bir çam ağacı altında hadım eder. Pişmanlık duyan ana tanrıça, Zeus'tan Attis'i tekrar hayata döndürmesini ister. Zeus bu isteği tam anlamıyla yerine getirmese de Attis'in bedeninin çürümeden kalmasını sağlar. Bunun üzerine Attis, her yıl törenle bir tanrı şeklinde anılır[739].

Attis'in ağaçların çevresinde gelişen mitoslarının yanı sıra, doğrudan ağaçla özdeşleştirildiği, anikonizme işaret eden anlatıları da bulunmaktadır. Ovidius, ana tanrıçanın sevgilisi ya da rahibi şeklinde anılan Attis'in, ana tanrıçanın kutsal çam ağacına, daha doğrusu aşağısı geniş yukarıya doğru sivrilen formda, çam ağacından bir kütüğe dönüştüğünden bahseder[740].Ayrıca Phryg ana tanrıçası ve Attis'in ilkin Phrygia Bölgesi'nde, kültün taşınmasının ardından Roma'da ilkbaharda gerçekleşen kült töreni kapsamında,

[733] Spanos, 1975: 144 dn. 33-36.
[734] Evans, 1901: 99 vd.
[735] F. Işık, 1999: 28; F. Işık, 2012: 305, 342.
[736] F. Işık, 1999: 28.
[737] F. Eliade, 2003: 279; Bazı kaynaklara göre ise, Attis çam ağacının yanı sıra zeytin ağacıyla da temsil ediliyordu (Taşlıklıoğlu, 1954: 36).
[738] Arnobius, V. 5.12.
[739] Paus., VII. 17. 10-12.
[740] Ov.Met., X. 103-110.

Attis'in kendisini hadım ederek öldürdüğü anı canlandırmak amacıyla, Mart ayının 22. gününde ana tanrıçaya adanan koruda Attis'i temsil eden bir çam ağacının kesilerek, Kybele Tapınağı'na getirilmesi ve bu ağaca büyük bir tanrı şeklinde davranılması[741] anikonizmi yansıtan bir diğer veridir. Söz konusu törenle ilgili bir canlandırma, Gallesion Dağı yamaçlarındaki Metropolis antik kenti sınırları içinde kalan ve ana tanrıçanın kutsal çam ağaçlarıyla kaplı Uyuzdere'deki ana tanrıça kutsal alanı için yapılmıştır[742]. Bununla birlikte, arkeolojik eserlerde Attis'in genellikle çam ağacı ve çam kozalağıyla birlikte betimlenmesi nedeniyle Vermaseren de Attis-ağaç özdeşliğinden bahsetmiştir[743].

Phryg kültürüne yukarıda açıklanan ana tanrıça-ağaç, Attis-ağaç ilişkisinin yanı sıra, çeşitli uygarlıklarda erken dönemlerden itibaren kullanıldığı bilinen hayat ağacı motifinin arkeolojik bulgular üzerinde kendisine yer bulduğu görülür. Gordion ve Pazarlı'dan ele geçen mimari terrakottaların bezeme şemasında, İÖ 3. binyıl Sümer mühür sanatından bilinen, arka ayakları üzerinde yükselen iki keçi arasındaki hayat ağacı motifi, bu konudaki en dikkat çeken örnekler arasındadır[744]. Bu durum Phryg kültüründe kabul gören bitkisel dini motiflerin sanat eserleri üzerine etkisini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Anadolu'yu özellikle İÖ 1. binyıl içinde etkisi altına alan Antik Yunan tanrılarının ormanlar ve ağaçlarla ilişki içinde olduğu mitoslardan, antik kaynaklardan ya da sikkeler üzerindeki betimlerden anlaşılır. Bu durum Anadolu'daki doğa temelli yerel kültlerin, Yunan tanrılarına dönüşmesinden sonra dahi özünü korumasıyla bağlantılı olmalıdır.

Yukarıda açıklandığı üzere, Anadolu'da orman, ağaç ve bitkilerle bütünleşen ana tanrıça kültü yaygın bir biçimde tapınım görür. Phryg ana tanrıça kültünde önemli bir yer tutan bu özellik, daha sonra Anadolu'da tapınım gören ve yerel kültlerle özdeşleştirilen Yunan tanrıçalarında da kendisini gösterir. İÖ 1. binyıl içinde, Anadolu'da tapınım gören Artemis, ağaçlarla sıkı bir ilişki içindedir. Ionia Bölgesi'ndeki Ephesos Artemis Tapınağı'nın yüzyıllar boyunca değişmeden kaldığı ileri sürülen, ağaçtan kült temsilinin "ağaç gövde" sadeliğinde bulunduğunun belirtilmesi[745], ahşap kült heykelinin (*xoanon*) işlenmeden kullanıldığını düşündürür. Lykia Bölgesi kentlerinden Myra'da, kentin ekonomisine de büyük katkı sağladığı bilinen mersin ağacının Artemis'i temsil ettiği ve tanrıçanın yerel

[741] Taşlıklıoğlu, 1954: 62; Ekin Meriç, 2013: 71; Frazer, 2018a: 290-291.
[742] Ekin Meriç, 2013: 78-79.
[743] Vermaseren, 1977: 94.
[744] Özkaya, 1996: 3 vd.; Erdan, 2018: 129.
[745] F. Işık, 1999: 23.

özellikli *Myrrh* (bitkilerden çıkan tanrıça) sıfatıyla tapınım gördüğü söylenir[746]. Bu durum üzerinde mersin ağacından çıkan Artemis tasvirlerinin bulunduğu kent sikkeleriyle desteklenir **(Levha 29b)**[747]. Ayrıca tüm Lykia için kutsal kabul edilen Letoon'daki bir kayalık üzerinde konumlanan açık hava kutsal alanında, kayalıktan çıkan meşe ağacı **(Levha 22c)**[748], daha sonra Artemis'e dönüşen Ertemiti'nin temsili olarak yorumlanabilir. Pamphylia ve Pisidia bölgelerinde tapınım gören ana tanrıça Wanassa Preiia ise, daha sonra Artemis *Pergaia*'ya dönüşür[749] ve bu tanrıça İÖ 2. yüzyıldan itibaren Perge sikkeleri üzerinde, ahşaptan yontulmuş gibi görünen kütlesel duruşuyla ve selvi ağaçlarıyla birlikte betimlenmesiyle dikkat çeker[750].

Anadolu'da tapınım gören ve bir Yunan tanrıçası olsa da köken itibariye Anadolu tanrıçalarından biri addedilen Hera'nın[751] ağaç şeklinde algılandığı anlaşılır[752]. Tanrıçanın Samos Adası'ndaki yerel kültünde, ağaç öğesinin ön plana çıktığı görülür. Adada yerel halkın İmbrasos Irmağı ağzındaki bir lygos (hayıt) ağacını Hera şeklinde algılaması ve bu ağaca tapınmaları, Hera'nın ağaç formundaki anikonik tapınıma işaret eden önemli bir örnektir[753].

Ana tanrıçaların yanı sıra, baba tanrı kimliğindeki Yunan baş tanrısı Zeus'un meşe ve dişbudak ağacı şeklinde tapınım gördüğünden söz edilir[754].Kıta Yunanistan'daki Dodona'da yer alan Zeus'un kutsal kehanet meşesi bu duruma bir örnektir[755]. Anadolu dikkate alındığında, Zeus'un *Akraios* ve *Bagaios* sıfatlarının ağaç kültüyle bağlantısı dikkat çeker[756]. "Meyvesiz meşe ağaçlarının koruyucusu" anlamına gelen *Akraios* sıfatıyla anılan Zeus'tan, Karia Bölgesi'ndeki Halikarnassos'un yerel tanrısı şeklinde bahsedilir[757]. Halikarnassos'un yanı sıra Myndos ve Hyllarima'da da görülen kült, sikkeler üzerindeki ağaç betimleriyle de kendisini gösterir[758]. "Ürünlerin tanrısı" anlamına gelen *Bagaios* sıfatıyla anılan ve tekeyle

[746] Çevik, 2010: 57.
[747] Çevik, 2010: 63.
[748] Özdilek, 2020: Figür 19.
[749] Onurkan, 1969: 304-305.
[750] Hill, 1897: Plate XXIV, 5-6 (İÖ 2. yüzyıl); Hill, 1897: Plate XXIX, 12, 15, 16 (Roma İmparatorluk Dönemi); Pace, 1923: 310.
[751] Fleischer, 1973: 202 vd.
[752] Işık, 2012: 367.
[753] F. Işık, 1999: 27; F. Işık, 2012: 367.
[754] Taşlıklıoğlu, 1954: 36.
[755] Hom.Od., 14. 325; 19.295; Dodona ormanındaki meşe ağaçlarının konuştuğu, Rodoslu Apollonios'un Argonautlar adlı eserinden de bilinir (Apollon. I.525).
[756] Şahin, 2001: 195.
[757] Laumonier, 1958: 628-634; Herda, 2020: 165 vd.
[758] Head, 1987: Lev. XIX, 2; Lev. XXII, 16.

ilişkilendirildiği için boynuzla gösterilen Zeus ise, Phrygia'lı bir tanrı olarak geçer[759]. Bununla birlikte Pisidia Bölgesi'nde yer alan Selge antik kentinin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde betimlenen ahşap dikmelerden birinin Zeus'u temsil ettiğinin ileri sürülmesi, konuyla ilgili önemli bir nümizmatik örneğidir[760]. AyrıcaHerodotos'un, Marsyas Nehri kıyısında Perslerle Karia'lılar arasında gerçekleşen savaş sonrasında sağ kalanların Labraunda'daki kutsal ormanı içinde yer alan Zeus Tapınağı'na sığındıklarını bildirmesi[761], Zeus Tapınağı'nın kutsallığını, söz konusu kutsal ormandan aldığını ve belki de bu ormanda Dodona'daki gibi kehanette bulunan kutsal bir ağacın varlığını düşündürür.

Kehanet özelliği nedeniyle su ve mağaralarla sıkı bir ilişki içinde bulunan Apollon, hurma ve defne ağacı ile temsil edilir[762]. Apollon'un Delos Adası'ndaki tek ağaç olan hurma palmiyesinin altında doğduğu yönündeki anlatılar[763], tanrıyla hurma ağacının ilişkilendirilmesini sağlamıştır. Bu doğuş mitosunun gerçekleştiği yer olarak bazı araştırmacıların Anadolu'yu işaret etmesi ise, Apollon-ağaç ilişkisinin Anadolu'da da kabul gördüğünü ortaya koyar. Buna göre Işık, söz konusu mitos için Patara'yı önerirken **(Levha 29d)**[764], Nilssonbu yerin Letoon olabileceğini belirtir[765].Apollon'un defne ağacıyla ilişkisi ise, bir aşk mitosuna dayanır. Anlatıya göre Apollon'un aşkına karşılık vermeyen Nymphe Daphne, tanrıdan kurtulmak için defne ağacına dönüştürülür ve bu ağaç Apollon'a adanır[766]. Apollon'un kehanet kültünde, kehanette bulunacak kişinin tanrıyla iletişime geçmesi için defne ağacını, dalını ya da yaprağını kullanması, söz konusu ağacın kutsal kabul edildiğinin bir diğer göstergesidir[767]. Ayrıca adytonundaki kutsal çelenkten bahseden yazılı kaynaklar aracılığıyla, Didyma Apollon Kutsal Alanı'nda en erken evreden itibaren, kült heykelinin yanında ikinci bir anıt niteliğinde bir defne ağacının var olduğunun ileri sürülmesi, Apollon-defne ilişkisini destekler[768].

Bitkilerin, bağın, şarabın ve bitkilere can veren özün tanrısı Dionysos, her sene bir döngü şeklinde doğan ve ölen doğanın, yeniden dirilişin temsili tanrılardan biri olması bakımından ağaç kültüyle ilişkilendirilir. Dionysos'un Lydia ve Phrygia'ın dağlık ve

[759] Şahin, 2001: 29.
[760] Nollé, 2015: Res. 13 a-d.
[761] Hdt., V. 119.
[762] Taşlıklıoğlu, 1954: 36.
[763] Grimal, 2012: 71.
[764] F. Işık, 2011: 108; F. Işık, 2012: 153; Nilsson ise hurmalığın bulunduğu yerin Letoon olabileceğini ileri sürer (Nilsson, 1955: 210, dn. 6).
[765] Nilsson, 1955: 210, dn. 6.
[766] Grimal, 2012: 72.
[767] Akar Tanrıver, 2009: 416.
[768] Bumke, 2022: 361.

ormanlık alanlarında müzikli, danslı, içkili şenlikleriyle kendisini göstermesi ve Phryg ana tanrıçasıyla yakın ilişkisi, tanrının Anadolu'daki bereket, bitki ve ormanlarla ilişkili kimliğine gönderme yapmaktadır[769]. Tanrının "ağaç Dionysos" anlamına gelen *Dendrites* epiteti[770] ile "ağacın içindeki" anlamındaki *Endendros* epiteti[771], ağaçlarla bağlantısını ortaya koyan bir diğer veridir[772]. Mitoslarına bakıldığında, tanrının kutsal bitkisi olarak sarmaşık ve asma gösterilmektedir. Anlatılara göre her ilkbaharda yeniden filizlenen tomurcuklarda kendisini gösteren Dionysos, yağmur ve kaynak sularıyla beslendikten sonra üzüm şekline gelir. Ardından insanlarla buluşmak için üzümden yani Dionysos'un bizzat kendisinden şarap yapılır[773]. Asmanın yanı sıra çam ağacı da yaz-kış yeşil kalması, asma gibi sıcak topraklarda yetişmesi, şarabın mayalanmasında reçinesinin kullanılması ve bunun şaraba hoş bir tat vermesi gibi nedenlerden dolayı Dionysos'un kutsal ağaçlarından biri kabul edilir[774]. Ayrıca Dionysos şenliklerinde kendisine yer bulan, ucu çam kozalaklı, sarmaşık ve asma dallarıyla süslü değnek *thyrsos*, tanrının bitkilerle donanmış dini bir simgesi ve silahıdır[775].

Yunan tanrılarının yanı sıra kahraman kültleri içinde önemli bir yere sahip olan Herakles'in zeytin ağacıyla ilişkilendirildiği görülür. Bu durum, Herakles'in en belirleyici simgesi lobutunun, Nemea, Helikon Dağı ya da Saronikhos Körfezi kıyısındaki yabani bir zeytin ağacından yapıldığı yönündeki anlatılardan kaynaklanmaktadır[776]. Anadolu'daki Selge antik kentinin Hellenistik Dönem ve Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde, doğa kutsal alanı içinde betimlenen ahşap dikmelerden birinin Zeus'u, diğerinin Herakles'i temsil ettiği düşüncesi ise, Herakles-ağaç bağlantısını doğrular niteliktedir **(Levha 29e)**[777].

Doğanın bir parçası olması nedeniyle ağaç kültünün, dağ kültüyle bağlantısından söz etmek mümkündür. İlahi gücün ıssız dağ doruklarındaki sık ormanlık alanlarda kendisini gösterdiğine inanılması da bu birlikteliği doğrular. Nitekim Anadolu'da erken dönemlerden itibaren kült faaliyetleri için özellikle dağlık ve ormanlık alanlar tercih edilir. Bu birlikteliğin bir diğer kanıtını, Pisidia Bölgesi kentlerinden Prostanna sikkeleri üzerinde

[769] E.Ba., 4-11.
[770] Plut. Quaes. Conv., V.3.1.
[771] Hsch., "Ενδενδρος".
[772] Otto, 1965: 87.
[773] Euripides'in Bakkhalar eserinin Fransızca çevirisini yapan Mario Meunier 'in kaleme aldığı giriş kısmındaki "Dionysos Dini" başlıklı bölümden alıntılanmıştır (x-xii).
[774] Plut. Quaes. Conv., V.3.1; Otto, 1965: 157-158.
[775] E.Ba., 5, dn. *.
[776] Grimal, 2012: 250.
[777] Nollé, 2015: Res. 13 a-d, 14a-b.

bulmak mümkündür. Üzeri çam ormanlarıyla kaplı Viaros'un (DavrasDağı) konik formlu anikonik betimle temsil edildiği,İÖ 50-İS 50 yıllarına tarihlenen sikkelerin diğer yüzünde ağaç motifinin yer alması **(Levha 25b)**[778], her iki doğa unsurunun da kutsal kabul edildiğini kanıtlar niteliktedir. Bu durum kutsallık atfedilen dağ, ağaç ve su gibi doğa unsurlarının, tek başlarında birer dağ-tanrı, ağaç-tanrı ve su-tanrı şeklinde tapınım görmelerinin yanı sıra, birden fazla doğa unsurunun birlikte tapınım gördüğünü ortaya koymaktadır.

4.2. Tapınım Elementleri

Anikonik tapınımın doğa temelli olduğunu söylemiştik. Bu bağlamda içinde tanrısal özü barındıran ve Antik Yunan Doğa Filozofları tarafından evrenin ilk ilkesi kabul edilen doğal elementler arasında yer alan su (Thales) ve ateşin (Herakleitos) de anikonizm kapsamına alınması gerekmektedir. Özellikle arındırma ritüellerinde Mezopotamya kültürlerinden itibaren kullanılan bu elementlerin, tanrının ritüellere katıldığının en önemli göstergelerinden biri olduğu anlaşılır.

4.2.1. Su

Varoluşun kaynağını, gücü ve sürekliliği temsil eden su, hayat veren, bolluk getiren, arındıran ve iyileştiren özellikleriyle başlangıçtan bu yana farklı coğrafyalardaki kültürlerde kutsal kabul edilmiş ve tanrılaştırılmıştır[779]. Sahip olduğu bu özelliklerle ilahi gücü özünde barındırdığına inanılan su kaynakları hem doğrudan anikonik tapınım görmüş hem de kişileştirilerek antropomorfik görünüm kazanmıştır.

Mezopotamya uygarlıklarından Babil'de evrenin yaratılışıyla ilgili *Enuma Eliş* anlatısında, henüz gök ve yer yokken ezeli yaşam kaynağı Absu (tatlı su) ve Tiamat'ın (tuzlu su) varlığından bahsedilmesi, Mezopotamya'daki tapınakların su kaynağı kenarına ya da yer altı su kaynaklarının üzerine inşa edilmesi, tapınaklardaki kutsal su havuzuna Absu adının verilmesi ve neredeyse tüm ritüellerde Fırat ve Dicle nehirlerinden alınan suların kullanılması ya da ritüel nesnelerinin nehir suyuna atılması suya atfedilen kutsallığa işaret etmektedir[780]. Su, arındırma ve temizleme özelliği nedeniyle tüm ritüellerin temelini oluşturmuş, bu ritüellerde tanrılar, tapınaklar, rahipler, katılımcılar ve ritüel nesneleri suyla

[778] SNG France III, 1706.
[779] Eliade, 2003: 196 vd.
[780] Eliade, 2003: 199; Demirci, 2019: 66, 80, 92; Dilek, 2019: 267-273 (Söz konusu ritüeller arasında Akitu, Bit-Rimki, Mis-Pi, Šurpu, Maqlu, Namburbi ve tedavi ritüelleri sayılmaktadır).

temizlenerek fiziksel ve ruhsal anlamda ritüele hazır hale getirilmiştir. Bazı ritüellerde kutsal nehirlerin suyu saf bir biçimde kullanılırken, bazılarında suya başka maddeler de eklenmiştir[781]. Mezopotamya tanrılarından Enki'nin suyun bizzat kendisi şeklinde algılaması, bu tanrının ilahi gücünü doğrudan suda gösterdiğinin belirtilmesi ve suyun dahil olduğu tüm ritüellerde Enki'nin de bulunduğunun söylemesi ise[782], tanrının suyla kendisini gösteren anikonik tapınımını akla getirmektedir. Bu bağlamda genellikle antropomorfik biçimdeki Mezopotamya tanrılarından bazılarının özünde anikonik özellik bulunduğu söylenebilir.

Mezopotamya uygarlıklarından kültür, sanat ve din gibi alanlarda etkilenen Anadolu'da da suyun kutsal kabul edildiği bilinmektedir. Anadolu'da erken dönemlerden itibaren nehirler, yer altı suları ve yağmur suları kutsal kabul edilmiş, bu unsurların içinde kutsal ruhların bulunduğuna inanılmış, bu unsurlara yönelik tapınımda bulunulmuş, denizlere insan kurbanı dahi yapılmış ve çeşmelere kehanet özelliği atfedilmiştir[783]. Nitekim Tunç Çağları'nda Anadolu'da varlık gösteren Hatti, Hurri ve Luvi gibi kültürlerin etkisini taşıyan Hititlerde suyun kutsal kabul edildiği, ritüellerde kullanıldığı, su kaynaklarının birer tanrı şeklinde algılandığı ve su kaynaklarında tanrıların ikamet ettiğine inanıldığı anlaşılır[784]. Hitit yazılı belgelerinde su kültüyle ilişkili olarak temiz, saf, arı, kutsal anlamlarına gelen *šehelliiaš watar, šuppi watar, parkui watar, šegel=ni šiie* ve *itkalzi šiie* terimlerine yer verilmesi, Hurri kökenli arınma ritüelleriyle ilgili metinlerde kutsal nehirden alınan suyun serpilme, yıkanma gibi işlevlerde kullanıldığının bildirilmesi, şenliklerde tanrı heykelinin ya da *huwaši*nin yıkandığının aktarılması, tanrılarla iletişim kurmayla ilgili ritüel metinlerinde su kaynaklarına ve çukurlara gidildiğinden bahsedilmesi Hititlerdeki su kültünü epigrafik anlamda ortaya koymaktadır[785]. Söz konusu ritüellerde su kaynağına bir tanrı gibi yakarılması, su kültündeki anikonik karakteri yansıtır niteliktedir.

Hitit kaya anıtlarının su kaynakları yakınında konumlanması, bu anıtların su biriktirme havuzlarına sahip olması ya da mağara şeklinde açılan pınar odalarında stel ve kabartmalı blokların bulunması su kültünü arkeolojik anlamda destekler **(Levha 30a-b)**[786].

[781] Dilek, 2019: 162-164, 271.
[782] Dilek, 2019: 162-164, 270.
[783] Taşlıklıoğlu, 1954: 37, dn. 2-5, 38.
[784] Bryce, 2003: 150, 163, 204; Taşkın, 2019: 27, 41, 72.
[785] Bryce, 2002: 172; Taracha, 2009: 152; Murat, 2012: 126-137, 140; Çilingir Cesur, 2020: 98.
[786]Boğazköy Aşağı Şehir 1 No.lu Tapınak'ın güneybatısında, zemine gömülü, bindirme tekniğinde yapılan pınar odasının kapısındaki lentoda dua eder pozisyondaki insan figürü ve odanın içinden ele geçen hiyeroglif

Bu bağlamda Fraktin, Hemite, Taşçı I, Taşçı II, Hatip, Akpınar/Sipylos, Fasıllar ve Sirkeli anıtları su kaynağı yakınındaki konumlarıyla; Eflatunpınar Anıtı, Boğazköy Aşağı Şehir 1 No.lu Tapınak, Boğazköy Büyükkale saray içi kült kompleksi ve Yalburt Anıtı ise su biriktirme havuzları ya da pınar odalarıyla su kültüne dahil edilmektedir[787]. Ayrıca Alacahöyük yakınlarındaki Gölpınar, Kayseri/Pınarbaşı yakınlarındaki Karakuyu, Sivas/Kuşaklı Sarissa yakınlarındaki Suppitassu gibi kaynakların da Hititlerde su kültüyle ilişkili olarak kullanıldığı ileri sürülür[788]. Bununla birlikte, "yer altı dünyasına giden yol"[789] ve "yer altına yapay giriş"[790] tanımları nedeniyle mağara tapınımıyla ilgili başlık altında değinilen ve Boğazköy Güney Kale Yazıtı, Elbistan Karahöyük Steli ve antlaşma metinleri gibi Hitit yazılı belgelerinde bir tanrı adı olarak geçen ^{D}KASKAL.KUR'un, "yer altı su yolu, kaynak yeri, düden, su yutan, bataklık"[791] şeklindeki tanımlarından yola çıkarak, aynı zamanda su kültüyle de ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. ^{D}KASKAL.KUR'un hem su ve yer altı dünyasıyla ilişkili bir kaynak hem de tanrı olarak görülmesi, anikonik tapınıma işaret etmektedir. Wilusa/Troia yerleşimindeki kaynak mağarası **(Levha 27b)**[792] ile Boğazköy'deki Yazılıkaya B Odası birer ^{D}KASKAL.KUR şeklinde değerlendirilmiştir[793].

Mezopotamya kültürlerinde kutsal kabul edilen Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı Urartu coğrafyasında, yaşamsal öneme sahip su kaynaklarının kutsal kabul edilmesi son derece doğaldır. Urartularda su kaynaklarının da içinde bulunduğu doğa unsurlarına yönelik tapınımların, eski totem inançlarını temsil ettiği söylenir[794]. Urartu kültürünü meydana getiren beyliklerin inanç sisteminde göl ve nehir tanrılarının bulunması, İÖ 2. binyılın sonlarından itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'nde su kültünün varlığını ortaya koymaktadır[795]. Urartu Krallığı kurulduktan sonra da bu tanrılara tapınımın devam ettiği, İşpuini ve Menua'nın ortak krallığı zamanına tarihlenen Meher Kapı Yazıtı'nda 57. sırada yer alan göl tanrısı ^{D}Şuinina'ya 1 boğa ve 1 koyun adandığının belirtilmesiyle anlaşılır[796]. Daha sonra Argişti oğlu Rusa (II. Rusa) ve Erimena oğlu Rusa (III. Rusa) zamanlarına

yazıtlı stel buna örnektir (Murat, 2012: 140). Ayrıca Boğazköy pınar odasının bir benzeri Miken sur duvarlarının yakınında tespit edilmiştir (Erol, 2010: 266, Pl. 5a)

[787] Taracha, 2009: 135-136; Erol, 2010: 266, Pl. 5b; Murat, 2012: 137-141.
[788] Murat, 2012: 141-142.
[789] Korfmann, 2012: 163.
[790] Hawkins, 1993: 274-275.
[791] Ünal, 2016a: 268.
[792] Korfmann, 2012: 163.
[793] Hawkins, 1998: 76; Ökse, 2006: 49.
[794] Piotrovsky, 1965: 46.
[795] Çilingiroğlu, 2020: 136.
[796] Piotrovski, 1965: 39.

tarihlenen yazıtlarda, mevsimsel döngüler bağlamında göl ve nehirlerde suların birikmesi ya da kanallardan sulama yapılması sırasında göl tanrısına kesilen kurbanları içeren çeşitli ayinlerin gerçekleştiğinin yazıtlarla belgelenmesi de su kaynaklarının dini ritüellerde kullanıldığını göstermektedir[797].

Urartu tapınaklarında yürütülen arkeolojik kazılar neticesinde, dini törenler sırasında suyun kullanıldığına dair bilgiler edinilmektedir. Örneğin Ayanis tapınağının avlusunda tespit edilen pişmiş topraktan yapılmış küvetin içinde su bulunduğu ve tören öncesi temizlik ritüellerinin bu suyla gerçekleştiği ileri sürülür. Ayrıca yine tapınak avlusunda, avlunun tabanına açılan bir kanal üzerine yerleştirilen libasyon sunağına kutsal su, şarap, süt ve kurban kanı gibi sıvı sunuların yapıldığı söylenir[798]. Bununla birlikte Urartu dininde önemli bir yer tutan hayat ağacı ile ilişkili ritüellerde ve ölü gömme törenlerinde de sıvı sunuya yer verildiği üzerinde durulmaktadır. Urartu mühürleri, mühür baskıları ve çeşitli metal eserleri üzerinde işlenen sahneler ise libasyon uygulamasını desteklemektedir[799].

Urartu coğrafyası içinde yer alan Transkafkasya'da su kaynaklarının dahil olduğu balıkla ilgili inançlardan söz edilmesi, Urartulardaki su kültünü ortaya koyan bir diğer veri şeklinde değerlendirilebilir. Ermenistan'daki Sevan Gölü'nü besleyen su kaynakları ile göl kenarlarında bazalttan işlenerek balık şekli verilmiş anıtsal boyutlarda taşlar tespit edilmiştir. Benzerine Urartu'nun Anadolu'daki topraklarında, Kars'ta Çıldır Gölü yakınlarında rastlanan ve İÖ 8. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen anıtsal taş **(Levha 30c),** Ermenistan'daki *višhap*larla (dragon, yaratık) ilişkilendirilmiştir[800]**.** Herhangi bir kutsal alan ya da mezarlık yakınında yer almayan bu taşların daima göl, kanal ve su kaynağı kenarında tespit edilmesi, su kaynaklarının birer koruyucusu şeklinde değerlendirilmelerini sağlamıştır. Bu noktada su kültüyle bağlantılı olduğu anlaşılan bu taşların erken örneklerinin (İÖ 18-16. yüzyıllar) Ermenistan'da bulunması ve Garni Bölgesi'nde benzer bir taşın üzerinde Urartu yazıtının yer alması, kültün Ermenistan kökenine işaret etmektedir[801].

İÖ 1. binyılda Orta Anadolu'da ön plana çıkan Phryg kültürünün, Orta ve Geç Tunç Çağları'nda aynı coğrafyada varlık süren Hitit dini geleneklerinden etkilenerek yer altı su

[797] Salvini, 2002: 115-143; Baştürk, 2006: 88-90; Batmaz, 2013b: 809.
[798] Batmaz, 2013b: 802, 818; Çilingiroğlu, 2020: 142.
[799] Çilingiroğlu, 1998: 233-234, 237; Batmaz, 2013b: 803; Çilingiroğlu, 2020: 142-143.
[800] Güneri, 2013: 177, 179, Fig. 2.
[801] Batmaz ve Uhri, 2008: 67.

kaynaklarına ve pınarlara büyük bir önem verdiği belirtilir[802]. Gücünü doğanın bizzat kendisinden alan ana tanrıça kültünün hakim olduğu Phryglerde, su kaynaklarına kutsallık atfedilmesi şaşırtıcı değildir. Gordion'daki Sakarya Nehri kıyısında ve Ankara yakınlarındaki Faharad Çeşme kaynağı yakınında kaya yüzeylerine ana tanrıça betimlerinin ve idollerin işlenmesi **(Levha 30d)**, kır tapınaklarının su kaynakları yakınında konumlanması, adak sunuları için Maltaş, Deliklitaş ve Fındık'taki kaya anıtlarının arkasına kuyu açılması gibi uygulamalar Phryglerdeki su kültüne işaret eden arkeolojik veriler arasında sayılabilir. Ancak Phryg yazıtlarının tam olarak okunamaması, su kaynaklarının kutsallığı ve Phryg dini törenlerindeki yeri hakkında net bilgilere ulaşılmasını engellemektedir[803].

Phrygialı ana tanrıçanın kült törenlerine ilişkin bilgiler, kültün İÖ 204 yılında Roma'ya getirilişiyle birlikte, Roma kaynaklarından elde edilir. Dindymos Dağı'ndan Roma'ya getirilen ana tanrıça heykelinin Almo Nehri'nde yıkanması ve bu işlemin her yıl *lavatio* adı verilen yıkanma törenlerinde tekrarlanması, ana tanrıça kült törenlerinde suya verilen önemi gösterir niteliktedir[804]. Ayrıca ana tanrıça tapınımının açık alan, basamaklar ve su kaynağı unsurları çevresine gerçekleşmeye devam etmesi ve çeşmelerin ana tanrıçanın kült törenlerinin ayrılmaz bir parçası olması ana tanrıça kültünde suya ve suyun kutsallığına verilen önemin Anadolu'dan Roma'ya taşındığını ortaya koymaktadır[805].

Phrygia Bölgesi yanı sıra, Batı Anadolu ve adalardaki pek çok merkezde tapınım gördüğü bilinen ana tanrıçanın doğa içindeki kutsal alanlarının su kaynaklarının yakınında konumlanması ya da içinde kaynak suyu bulunan mağaraların tapınım için tercih edilmesi, ana tanrıça kültünün suyla ilişkisini gösteren bir diğer arkeolojik veridir. Söz konusu merkezler arasında Kapıdağ Yarımadası/Eğridere Kaya Tapınım Alanı[806], Adrmytteion/Merdivenli Kayalar Kutsal Alanı[807], Pergamon/Kapıkaya[808], Tisna/Tisnaios Kutsal Alanı[809], Erythrai/Mağara Kutsal Alanı[810], Khios/Daskalopetra Kutsal Alanı[811],

[802] Roller, 2013: 66.
[803] Roller, 2013: 67, dn. 40, 42.
[804] Ov.Fast., IV. 340.
[805] Roller, 2013: 320.
[806] Meral ve Aydın, 2019: 472-473.
[807] Saka, 2019: 137.
[808] Agelidis, 2014: 387-389.
[809] Erdan, 2019b: 30-31.
[810] Buresch, 1892: 16-17; Gençler Güray, 2018: 62, dn. 31.
[811] Erdoğan, 2003: 339; Polat, 2019: 160.

Aizanoi/Steunos Mağarası[812], Hierapolis/Ploutonion Mağarası[813], Eumeneia Açık Hava Kutsal Alanı[814], Labraunda/Yarık Kaya Kutsal Alanı[815] ve Letoon Kutsal Alanı[816] sayılabilir.

Kaynak sularının ve çeşmelerin birer kahin şeklinde algılanarak kehanet için doğrudan bu unsurlara başvurulması[817], su kültündeki anikonik özelliği yansıtan bir veri şeklinde değerlendirilebilir. Bu durumda Anadolu'da İÖ 1. binyılda kehanetle ilişkili Leto ve Apollon kültlerinde suyun kutsallığı söz konusudur[818].

Gaius Plinius Secundus'un, Kolophon'da Klaros Apollonu'a atfedilen mağarada bir havuz bulunduğu ve kahinin buradaki sudan içerek kehanet gücüne sahip olunduğu hakkında aktardığı bilgiler, kehanet ile ilişkili kültlerde suyun yerini göstermesi bakımından önemlidir[819]. Demirli Mağara[820], Smintheion Mağara Kutsal Alanı **(Levha 31a)**[821], Sipylos Dağı/Apollon Mağara Kutsal Alanı[822] su kaynaklarını barındıran kehanet kültü mağaralarına örnektir. Ayrıca Didyma Apollon Tapınağı **(Levha 31b)**adytonunda[823] ve Klaros Apollon Tapınağı arka adytonunda **(Levha 31c)** yer alan kaynak suyunun kutsal kabul edilerek kehanet için esin kaynağı işlevi görmesi[824] ise, başlangıçta mağaralarda gerçekleşen kehanetin daha sonra tapınaklara taşındığını düşündürmektedir.

Anadolu'da İÖ 1. binyılda bir takım tanrıların suyla ilişkilendirilmesinin yanı sıra, doğrudan su kaynaklarının da kutsal kabul edilerek tanrılaştırıldığı bilinmektedir[825]. Bu durumda önceleri kutsal su kaynaklarına yönelik anikonik tapınımda bulunulduğu, daha sonra bu kaynakların kişileştirildiği söylenebilir. Skamandros/Kaystros (Küçük Menderes)[826], Makestos (SusurlukÇayı)[827],Enbeilos (Kara Dere)[828], Titanus (Güzelhisar

[812] Vermaseren, 1987: 44, No. 124.
[813] D'Andria, 2017: 230, 234.
[814] Şimşek ve Sezgin, 2012: 29.
[815] Karlsson, 2019: 90; Henry, 2020: 96-97.
[816] Atik Korkmaz, 2016: 186.
[817] Paus., VII. 21.
[818] Akar Tanrıver, 2009: 399 vd.
[819] Plin.HN.II.106.
[820] Şahin, 2015: 588.
[821] Kaplan, 2018: 5, 8, 11.
[822] Baydur, 1994: 92.
[823] Akar Tanrıver, 2009: 401.
[824] Şahin, 2012: 257.
[825] Taşlıklıoğlu, 1954: 37.
[826] Hom.Il.V.77, XII.22; Altınoluk, 2005: 84.
[827] Hasluck, 1910: 43, dn. 7; Ful, 2013: 9-10.
[828] Avcu, 2016: 209, T3-T4.

Çayı)[829], Kaikos (Bakırçay)[830], Hermos (Gediz)[831], Maiandros (Büyük Menderes)[832], Meles (Halkapınar Çayı)[833], Sangarios (Sakarya Nehri)[834], Marsyas (Çine Çayı)[835], Ksanthos (Eşen Çayı)[836] ve Eurymedon (Köprü Çay)[837] gibi su kaynaklarının tanrılaştırıldığı antik kaynaklar, sikkeler ve epigrafik verilerle ortaya koyulmuştur.

4.2.2. Ateş

Alev püskürten yanardağlar ve yangınlara sebep olan yıldırımlar gibi insanların müdahale edemediği için korktuğu doğa olayları, ateşin ilahi bir güç şeklinde algılanmasına yol açmıştır. Korku faktörünün yanı sıra, ateşin kontrol altına alınmasıyla insanların ısınma, korunma, aydınlanma, pişirme ve üretme ihtiyaçlarının karşılanması, ateşin kutsal kabul edilmesine etki eden bir diğer faktördür[838]. Ayrıca ateşin maddeleri değiştirip dönüştürebilme özelliğinin, insanlara benzeyen tanrıların yozlaşmış ve bozulabilen yanlarını ortadan kaldırarak, insanları hiç bozulmayan ilahi öze yaklaştırdığına dair bir inanış da mevcuttur. Bu inanış, ateşin arındırma ritüellerinin önemli bir parçası olmasını sağlar. Ateşle gerçekleşen arındırma ritüellerinde, tanrı imgesinin ya da tanrının insan temsilcisinin yakıldığı anlaşılır. Bu işlemle tanrı ölmez, aksine ölümlü taraflarından kurtularak saf ilahi öze kavuşur[839].

Ateşin kontrol altına alınmasının ardından, ateşi her ihtiyaç duyulduğunda tekrardan yakmak yerine hiç söndürmeden devamlı yanmasını sağlamak insanlara daha işlevsel gelmiş ve bu durum gelenek haline dönüşerek bir takım kült uygulamalarını beraberinde getirmiştir. Bu noktada ateşin kontrollü bir biçimde yanmasını sağlayan ocaklar da kült uygulamalarına dahil edilmiştir. Yerleşik yaşama geçilmesiyle birlikte, evlerdeki hayatı devam ettiren ısınma ve pişirme ihtiyaçlarını karşılayan ocakların yanı sıra dini faaliyetler için kullanılan özel ocakların tespit edilmesi bu durumu kanıtlar niteliktedir. Evlerdeki ailenin devamlılığını temsil eden bu ocaklar, daha sonra İran kültüründeki Zerdüştlük dininde, Antik Yunan kültüründeki Hestia ve Roma kültüründeki Vesta kültlerinde tapınım

[829] Sezgin, 2018: 72, dn. 26; Erdan, 2019c: 204, Fig. 4a-e.
[830] Altınoluk, 2005: 72-73.
[831] Avcu, 2016: 210-211, T8-T10.
[832] Altınoluk, 2005: 128-130.
[833] Avcu, 2016: 212.
[834] Avcu, 2016: 214.
[835] Grimal, 2012: 461-462.
[836] Efendioğlu, 2010: 45; Avcu, 2016: 206, T12-T15, 221.
[837] Avcu, 2016: 209-210.
[838] Baştürk, 2006: 77-78; Baştürk, 2009: 138.
[839] Frazer, 2018a: 209-210.

faaliyetlerinin gerçekleştiği kutsal alanlarda sürekli yanan ateş sunaklarıyla varlığını korumaya devam eder[840].

Mezopotamya kültürlerinde Sümerlerden itibaren kötü ruhları kovucu, yakıcı, yıkıcı, arındırıcı, yaratıcı, kent kurucu gibi farklı özellikler atfedilen ve doğanın üç büyük gücünden biri sayılan tanrılaştırılmış ateş Gibil[841], Nusku[842], Girra[843] ve Girru[844] isimleriyle anılır. Ayrıca Suriye kıyısındaki Ugarit'ten ele geçen Kenan mitleriyle ilgili belgelerden, Kenan panteonunda Ishat adıyla anılan bir ateş tanrıçasının bulunduğu öğrenilir[845]. Söz konusu örnekler, ateşin kutsal sayılmasının yanı sıra erken dönemlerden itibaren tanrılaştırıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Mezopotamya inanç sisteminde yer alan diğer doğa tanrıları gibi, ateşin hem bir tanrı, hem de bir ritüel nesnesi şeklinde algılanması[846], ateş ve ocağın da anikonik tapınıma dahil edilebileceğini gösterir. Mezopotamya'da özellikle arınma ritüellerinde kullanıldığı anlaşılan ateş, maddeleri yok eden ya da dönüştüren gücü sayesinde, kötü güçleri etkisiz hale getirmek için başvurulan temel bir kaynak olmuştur. Ateş, Mezopotamya ritüellerinde ilkin meşale şeklinde karşımıza çıkar ve ritüellere başlarken meşaleyle yakılan tütsünün kötülükleri uzaklaştırdığına inanılır. Ateşin temel öğe olduğu ritüeller arasında Maqlu ve Šurpu sayılmakla birlikte, bazı rüya ritüellerinde de ateşin yok edici ve arındırıcı gücünden yararlanılır[847].

İran'da ateşe duyulan saygının diğer kültürlerle karşılaştırıldığında en üst düzeyde olduğu görülür. Bu durum hem İran'ın içinde bulunduğu zorlu coğrafi ve iklim koşullarından hem de bölgedeki zengin yeraltı kaynaklarından ileri gelmektedir. İÖ 2. binyılda Güney Rusya'daki göçebe kabilelerde temelleri atıldığı ileri sürülen Zerdüştlük (Zoroastrianizm) inancının merkezinde dünyayı kontrol eden kozmik güç kabul edilen ve tanrısallığın yeryüzünde vücut bulmuş hali şeklinde yorumlanan kutsal ateş kavramı bulunur. Bu durum, Zerdüştlüğün İran topraklarında İÖ 7. yüzyılda şekillenerek esas kimliğini kazanmasını sağlar. Zerdüştlük törenlerinde mutlaka ateş bulunması gerektiği için, kutsal ateşin korunduğu tapınaklar ve ateş sunakları petrol ve doğalgaz yataklarına yakın

[840] Hekimoğlu Akyazar, 2015: 11.
[841] Bratton, 1995: 36; Black ve Green, 2017: 114.
[842] Dilek, 2019: 82, dn. 102.
[843] Black ve Green, 2017: 114.
[844] Bottéro ve Kramer, 2017: 108, 466 (Doğanın üç büyük gücü olarak su, ateş ve rüzgar gösterilir).
[845] Gibson, 2004: 50, dn.10.
[846] Dilek, 2019: 82, 274.
[847] Dilek, 2019, 172, 274-277.

yerlerde konumlanmıştır. Kutsallık atfedilen ateşin Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avesta'da tanrı Ahura Mazda'nın oğlu olarak geçmesi, bu unsurun tanrılaştırıldığını da gösterir[848]. Böylelikle Zerdüştlük inancında ateşle temsil edilen anikonizmin bulunduğunu söylemek mümkündür.

Güney Türkmenistan'daki Göksur Çölü'nde Kalkolitik Dönem'e (İÖ 4000) tarihli bir yerleşimde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda, ısınma ve pişirme ile dini amaçlı kullanılan ocakların ayrı olduğunun tespit edilmesi, bölgedeki kutsal ateşle bağlantılı erken dönem inançlarının kanıtıdır. Bununla birlikte Göksur yerleşiminde bulunan güneş şeklindeki sunak, Avesta'nın kökeni kabul edilen Veda metinlerindeki gücünü güneşten alan göksel ateş kavramıyla ilişkilendirilmiş ve bu anlayış daha sonra İran dinini etkilemiştir[849].

Anadolu'daki en erken tapınım biçimlerinin temelinde de, ateş özel bir öneme sahiptir. Tanrısal ateşin, özellikle kurban törenlerinde en erken dönemlerden itibaren vazgeçilmez bir unsur olduğu ve adak için mutlaka bir ocağa ihtiyaç duyulduğu bilinir[850]. Anadolu'daki pek çok Prehistorik merkezde kült amaçlı kullanıldığı düşünülen ocakların ele geçmesi bu durumu kanıtlamaktadır. Diyarbakır Çayönü'nde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen Hücre Planlı Yapılar Evresi'nde, Antalya Bademağacı'nda Erken Neolitik II Evresi'nde, İzmir Ulucak'ta Geç Neolitik Tabakası'nda, Burdur Hacılar'da Erken Kalkolitik Dönem'e tarihli IIA Tabakası'nda, Burdur Kuruçay **(Levha 32a)**, Samsun İkiztepe, Elazığ Korucutepe, Tunceli Pulur **(Levha 32b)**, Erzurum Güzelovave Sos Höyük Geç Kalkolitik Dönem Tabakaları'nda tespit edilen stilize insan yüzlü, nokta ve dalga bezemeli, stelli, ağaç dikmeli ya da boynuzlu; sabit ya da taşınabilir; normal ya da minyatür boyutlarda; yuvarlak, at nalı ya da dikdörtgen formlu; dini amaçlı özel yapılardan, konutlardan ya da mezarlardan ele geçen ocaklar, Anadolu'daki en erken bulguları meydana getirir[851].

Anadolu'da Erken Tunç Çağı'na gelindiğinde, daha önceki dönemlerle benzerlik gösteren ve kült amaçlı kullanıldığı çevresinde ele geçen ritüel nesneleriyle ortaya konulan antropomorfik ya da zoomorfik özellikli ocaklar; Baklatepe, Troia, Kanlıgeçit, Seyitömer, Beycesultan **(Levha 32c)**, Kuruçay, İkiztepe ve Suluca Karahöyük gibi yerleşimlerde tespit edilir[852]. Orta Tunç Çağı'nda Konya Karahöyük'te ocak/altar şeklinde tanımlanan, sabit ya

[848] Boyce, 1975: 3; Boyce, 1982: 1; Hekimoğlu Akyazar, 2016: 9-14.
[849] Hekimoğlu Akyazar, 2016: 22-23.
[850] Taşlıklıoğlu, 1954: 34-35.
[851] Kiras, 2017: 32-45.
[852] Çizikci, 2019: 14-17.

da taşınabilir ateş yakma yerleri, üzerlerindeki konsantrik daire motifli mühür baskılarının güneş motifine benzetilmesiyle, ateş kültüyle ilişkilendirilir **(Levha 32d)**[853]. Benzer baskılara sahip ocaklar Seyitömer Höyüğü'nde de tespit edilir **(Levha 32e)**[854].

Geç Tunç Çağı'nda varlık gösteren Hitit Krallığı'na ait çivi yazılı ritüel ve büyü metinleri, ateşin ve ocağın kutsallığını epigrafik anlamda destekler. Söz konusu yazılı belgelerden kurban törenlerinde hayvanların ateşe atıldığı, çeşitli bayramlardaki yemek ritüellerinde ocağa yiyecek sunusu yapıldığı, ölü kültüyle ilgili ritüellerde ocağa libasyon yapıldığı, tıbbi ritüellerde ocağa kurbanlar sunulduğu ve ocağa kehanet özelliği yüklendiği, arınma ritüellerinde ateşin içinden geçildiği, yerine geçme büyüsünde ise vekil tayin edilen cansız nesnenin yakıldığı öğrenilir[855]. Ayrıca Hitit büyü ritüellerinde geçen Agni isimli ateş tanrısı[856] ile Hatti ve Hitit panteonunda yer alan Katahzipuri/Kamuršepa, ^{D}Kuzzanašu, ^{D}haaššaaš, ^{D}GUNNI, DINGIRMEŠKI.NE^{5} isimli ocak tanrıları[857], ateşin ile ocağın kutsal kabul edilmesi yanında tanrılaştırıldığını ve Anadolu'daki anikonik tapınımını doğrular.

Erken Tunç Çağı'nda Anadolu'nun kuzeydoğusunda siyah açkılı, kabartma bezemeli seramik grubuyla dikkat çeken Erken Transkafkasya Kültürü'nün (ETR) tespit edildiği Cins Höyük, Karaz, Güzelova, Pulur, Büyüktepe ve Sos Höyük yerleşimlerinde evlerde bulunan at nalı formlu, insan yüzlü ya da boynuzlu, sabit ya da taşınabilir ocaklar, kült nesneleri şeklinde değerlendirilir[858]. Ateş ve ocakla gerçekleşen dini uygulamalar hakkında bilgi veren pek bir bulgu olmasa da ateşin eril, ocağın ise dişil özellikte olduğu düşünülür[859]. Daha sonra Urartu Krallığı'na ev sahipliği yapan, zorlu coğrafi koşullara sahip, kışların son derece sert yaşandığı bu bölgede, ocak ve ateş kültünün yarı göçebe yaşam tarzını benimseyen Erken Tunç Çağı topluluklarından Urartu'ya geçtiği düşünülür. Bununla birlikte Batı İran ile Urartu arasındaki yoğun kültürel ilişkilerin de ateş kültünün aktarımında etkili olabileceği söylenir. Bu noktada Zerdüştlüğün payı hem Ayanis Kalesi'nin kurulduğu hem de erken Zerdüşt dininin şekillendiği tarihlerin (İÖ 7. yüzyıl) benzer oluşuyla tartışmalıdır[860].

[853] Çizikci, 2019: 19.
[854] Ünan, 2014: Res. 3.
[855] Taş, 2011: 9-10; Çizikci, 2019: 20-45; Çilingir Cesur, 2020: 166.
[856] Çilingir Cesur, 2020: 243.
[857] Taş, 2011: 13; Çizikci, 2019: 50.
[858] Takaoğlu, 2000: 11-14; Burney, 2004: 77-78; Çilingiroğlu, 2020: 134.
[859] Işıklı, 2011: 103-104.
[860] Çilingiroğlu, 2004: 260.

Urartu dininde ateşin kutsal kabul edildiği ve dini törenlerde kullanıldığı, Ayanis Kalesi'ndeki Haldi Tapınağı'nın kuzey ve güney duvarlarına bitişik konumlanan ve içinde ateş yandığı duvarlardaki islerden anlaşılan iki ocakla ortaya konulur **(Levha 33a).** Ocakların yanında içi tahıl dolu küpler bulunması dini merasimlere işaret eder. Ayrıca kuzeydeki ocağın hemen yanında bulunan ve ocağın üzerindeki tapınak duvarına asıldığı anlaşılan aslan başlı kalkan üzerindeki yazıttan, Argişti oğlu Rusa'nın bu kalkanı Tanrı Haldi'ye armağan ettiği ve bu kalkanı alan, atan, ateşin üzerine toprak atan ya da Rusa'nın adını silen kimselerin cezalandırılması gerektiğinin okunması ocağın ve ateşin kutsallığına gönderme yapar. Ateşin söndürülmesinin yasaklandığı söz konusu yazıtla, Haldi'nin savaşçı gücünü temsil eden ateşin devamlılığını sağlamanın amaçlandığı düşünülür. Ocağın Urartu'da hangi ritüellerde kullanıldığı kesin olarak bilinmese de ev, kale ve krallığın devamlılığı ile ilgili ritüellerde ön plana çıktığı ileri sürülür[861].

Anadolu'da ateşin ve ocağın kutsallığının, Pers hakimiyeti altındaki dönemde, Pers İmparatorluğu'nun resmi dini olarak bilinen Zerdüştlük gelenekleriyle harmanlandığı anlaşılmaktadır. Zerdüştlüğün temelinde kutsal ateş kavramının yatması, söz konusu kültün Anadolu'da benimsenmesine etki etmiş olmalıdır. Perslerin ateşe yükledikleri kutsallık hakkında bilgi veren Strabon, ritüeller sırasında yere yığılan kuru odun parçalarının üzerine yağ dökülüp ateşe verildiğini ve bu ateşe üflemenin ya da herhangi bir şey atmanın cezasının ölüm olduğunu belirtir[862]. Söz konusu dine özgü kutsal kurban törenlerinin, su kaynakları yakınındaki açık alanlarda, ellerinde mersin ağacından yapılmış asa taşıyan *magos* adı verilen rahipler eşliğinde gerçekleştirildiği hakkındaki bilgilere yine Strabon'dan ulaşmak mümkündür[863].

Pers İmparatorluğu'nun Anadolu'daki önemli satraplık merkezlerinden olan, Mysia Bölgesi'ndeki Daskyleion'da tespit edilen tören yolu, kanal ve ateş yakma çukurundan meydana gelen ateş kültüne ait açık hava kutsal alanı (İÖ 530-400), Zerdüştlüğün Anadolu'daki varlığını kanıtlar **(Levha 33b)**[864]. Bunun yanında antik kaynaklardan Kappadokia Bölgesi'nde öne çıktığı anlaşılan[865] Zerdüştlüğün arkeolojik kanıtlarına Kayseri'nin Bünyan İlçesi'nde ele geçen kireçtaşından yapılmış ateş altarı (İÖ 400'ler) ile ulaşılır **(Levha 34a)**. Söz konusu ateş altarının volkanik Argaios Dağı yakınındaki bir

[861] Çilingiroğlu, 2004: 259-260; Baştürk, 2009: 139-140.
[862] Str.XV.3.14.
[863] Str.XV.3.14.
[864] Bakır, 81-84.
[865] Str. XV.3.15.

yaylada tespit edilmesi, bölgedeki ateş kültünün kaynağına işaret etmektedir[866]. Anadolu'daki bir diğer volkanik bölge olan Lydia, Yunanlar tarafından "yanık topraklar" adıyla anılır[867]. Pers kültürünün Anadolu'da en çok hissedildiği bölgelerden olan Lydia'da, Pers Dönemi'nde Maibozanoi, daha sonraları Plateia Petra şeklinde anılan kayalık tepede iki adet ateş sunağı tespit edilmiştir **(Levha 34b)**[868]. Amasya'daki Oluz Höyük'te bulunan ve Pers Yolu'nun yakınında konumlanan ateş yakma çukuru (İÖ 425-200)[869] ise bu kültün Pontos Bölgesi'nde de etkili olduğunu gösterir **(Levha 34c)**. Araştırmacıların, ateş çukuru çevresinden ve kült eşyalarının bırakıldığı bothrostan ele geçen bulgularla, Oluz Höyük'te tanrı figürlerine gereksinim duymayan ya da tanrıların figürleştirilmesine karşı olan bir topluluğun varlık sürdüğünü belirtmesi[870], çalışma konumuz açısından dikkat çekicidir. Ayrıca Kaunos'ta doğal kaya oyuklarıyla ön plana çıkan Demeter Kutsal Alanı'nın farklı bir tanrı/tanrıçaya adandığı düşünülen Arkaik Dönem öncesi evresinin, anikonik kaya kütlesi ve iki adet ocaktan meydana gelmesi **(Levha 34d)**[871], Anadolu'nun yerel kültlerinde ateşin yerini göstermesi açısından önemlidir.

Anadolu'da İÖ 1. binyıl içinde Yunan tanrılarının tapınım gördüğü bilinir. Bu tanrılardan Zeus, Hephaistos, Hermes ve Hestia ateş ve ocakla ilişkilendirilir. Ateşi tanrılardan çalarak insanlara götüren Prometheus mitosunun çeşitli anlatımlarında, Prometheus ateşi gök tanrı Zeus'tan ya da ateş tanrısı Hephaistos ile sanat tanrıçası Athena'nın atölyesinden çalmıştır. Bir diğer anlatıda Prometheus'un çubukları birbirine sürterek kıvılcım çıkardığı ve böylelikle ateş çubuğunu keşfettiği söylense de, ateş çubuğunun keşfi Hermes'e de yüklenir[872].

Demircilikle uğraşan ateş tanrısı Hephaistos'un Lykia Bölgesi'ndeki Olympos Dağı'nda yer alan Yanartaş Khimaira Hephaistion'da (Lykia Hephaisteionu) tapınım gördüğü, yazıt ve sikkeler aracılığıyla bilinir. Antik bir yolla ulaşılan kutsal alandaki bu kült, kaynağını sönmeyen ateşten almakta[873] ve bu bilgiler neticesinde Hephaistos'un Anadolu'da ateşle kendisini gösteren anikonik tapınımının bulunduğu düşünülmektedir.

[866] Bittel, 1956: 35-42; Hekimoğlu Akyazar, 2015: 87; Frazer, 2018a: 211.
[867] Frazer, 2018a: 214.
[868] Akdeniz, 2011a: 55; Roosevelt, 2016: 164.
[869] Dönmez, 2018: 145-160.
[870] Dönmez, 2018: 159.
[871] Bulba, 2019b: 59-61.
[872] Frazer, 2018b: 246-248.
[873] Diler, 1991: 161.

Ev ve aile tanrıçası Hestia, evin ve ailenin devamlılığını simgeleyen ocağı temsil etmesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Her ev ve tapınakta bir ocağı yani sunağı bulunan ve daima yanan ateş gibi hep yerinde kalan Hestia, kişiliği olmayan soyut bir kavram şeklinde tasavvur edilir[874] ve ateşin yanan ocağın bulunduğu her yerde tanrıçanın varlığına inanılır. Dolayısıyla Hestia ateş ve ocağıyla anikonik tapınımının öz kendisidir. Roma'da Hestia ile özdeşleşen ve evlerde ocağı koruduğuna inanılan tanrıça ise Vesta'dır[875].

4.3. Tapınım Nesneleri

Anikonik tapınım şekillerinden biri, insan ya da havyan formunda olmayan, genellikle insan eliyle fazla müdahalede bulunulmamış, doğa unsurlarının bir parçası olan nesnelerin ya da çeşitli alanlara açılan oyukların içinde tezahür edilen ilahi gücün, tanrının kült imgesi[876] şeklinde tapınım görmesi durumudur. Anikonik tapınım nesnelerinde her ne kadar ibadet somut nesneye yönelik yapılsa da esas önemli olan bu nesnelerin özünde bulunduğuna inanılan soyut tanrısallıktır. Tanrının özünün söz konusu nesnelerin içinde bulunduğuna ve kendisini insanlara o nesne aracılığıyla gösterdiğine inanıldığı için, bu anikonik tapınım nesneleri "tanrının evi" ya da "tanrının evine açılan kapı" kabul edilir[877].

Anadolu'da Neolitik Dönem'den itibaren ilahi gücü bünyesinde barındırdığına inanılan, taş ve ağaç gibi doğa unsurlarından doğal yollarla kopan ya da insan eliyle koparılan parçaların birer tanrı şeklinde tapınım gördüğü anlaşılır. Söz konusu parçalar stel, *baitylos*, *omphalos* ve ahşap direk/*xoanon* gibi isimlerle arkeoloji literatüründe yerini alır. Bunun yanında kayaların işlenmesiyle düzenlenen ve üzerinde ya da içinde tanrının bulunduğuna inanılan basamaklı anıtlar ve içi boş nişler, Anadolu'daki diğer anikonik tapınım nesneleri kapsamında değerlendirilebilir **(Tablo 1)**.

4.3.1. Stel

Dağlardan kopan ve uzun süre aynı formda bozulmadan kalabilen taşlar, istikrar, dayanıklılık, bozulmazlık, güvenilirlik, ölümsüzlük, bütünlük ve yüce gerçekliğin yıkılmazlığını temsil etmesi bakımından, kutsal kabul edilen anikonik nesnelerin başında

[874] Erhat, 2006: 144-145.
[875] Erhat, 2006: 290.
[876] "İmge" terimi her ne kadar sadece ikonik temsilleri kapsıyor gibi görünse de, J. Renger'in "kült imgesi" tabiri için yaptığı tanımda hem ikonik hem anikonik temsillerin bu tanım kapsamına alınabileceği ve anikonik tapınımda kullanılan tanrı temsillerinin de "kült imgesi" şeklinde adlandırılabileceği anlaşılmaktadır (Renger, 1983: 307; Mettinger, 1995: 27).
[877] Evans, 1901: 132; Yaman, 2013: 16.

gelir. Temsil ettiği bu özellikler nedeniyle ilkel sembolizmde taşların hayat verici güce sahip olduğuna, insanları doğurabildiğine ve insanların kutsal taşa dönüşebildiğine inanılır[878]. Taşların sahip olduğu tanrılara özgü bu özellikler, taşlardan meydana getirilen stellere de atfedilir. Bu bağlamda steller, hem yaşayanlar hem de ölülerle ilgili kültlerde kendisine yer bulur[879].

Taş, stel ya da sütunlar farklı coğrafyalarda en erken tapınım nesnelerinden biri olarak karşımıza çıkar. Bu dikme taşlar bulundukları coğrafi bölgede yer alan kültürlere göre farklı şekillerde adlandırılsalar da işlevsel anlamda genellikle çeşitli kült uygulamalarında tanrıyı ya da tanrının evini temsil etmek için kullanılmışlardır. Eski İsrail ve Arap Yarımadası'nda*maşşeba/maşşebah/maşşeboth*[880], *beth-el*[881], *anṣāb*[882] ve *nuşub/noşb*[883], Suriye'de *sikkanum/sikkanu/skn*[884], Mısır'da *tehen*, *djet* ve *ıun*[885], Fenike'de *mşbt*, *nşb* ve *molek/molk*[886], Kartaca ve Fenike'de *abaddir*[887] ve *cippus*[888], Nebati'de *nşbt/nşyb/mşb*[889], Hurri'de *kuntarra*[890], Hitit'te *huwaši*[891], Urartu'da *puluš/puluši*[892], Trakya'da *menhir*[893] gibi farklı isimler alan dikme taşlar hem şekilsiz, düz, basit taşları hem de işlenmiş, yazıtlı, bezemeli stelleri karşılar. Bu tapınım nesneleri çöl gibi bir açıklığa dikilebileceği gibi, üzeri açık (hipetral) yapılarda da yer alabilmektedir[894].

Anadolu'da stel geleneğinin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e kadar gittiği bilinir **(Harita 1)**. Doğuda Çayönü (Diyarbakır)[895], Nevali Çori (Şanlıurfa)[896], Gusir Höyük (Siirt)[897], Hasankeyf (Batman)[898], Göbeklitepe (Şanlıurfa)[899], Harbetsuvan (Şanlıurfa)[900],

[878] Cooper, 1978: 160, "Stone".
[879] Çevik, 2000: 65.
[880] Kirkbride, 1969a: 117; Stockton, 1974-1975: 19; Patrich, 1990: 50, 59-60; Mettinger, 1995: 140; Doak, 2015: 78-84.
[881] Doak, 2015: 78-84.
[882]Mettinger, 1995: 71.
[883] Mettinger, 1995: 71; Doak, 2015: 119.
[884] Mettinger, 1995: 115; Scheyhing, 2018: 95-98.
[885] Schmidt, 2007b, 126.
[886] Stockton, 1974-1975: 12, 14; Doak, 2015: 81, 83.
[887] Moore, 1903: 204.
[888] Mettinger, 1995: 35.
[889] Patrich, 1990: 52-59; Healey, 2001: 156; Gaifman, 2008: 60.
[890] Klahn-Börker, 1995: 70; Çevik, 2000: 65.
[891] Darga, 1969; Heffron, 2016; Cammarosano, 2019.
[892] Piotrovski, 1965: 46.
[893] Yükmen, 2003.
[894] Schmidt, 2007b: 126.
[895] Schirmer, 1990: 378, 379, Fig. 11; Erim Özdoğan, 2007a: Fig. 45-46.
[896] Hauptmann, 2007a: 141-144, Fig. 8-9.
[897] Karul, 2013: 90-91.
[898] Miyake, 2013: 97.

Kurt Tepesi (Şanlıurfa)[901], Karahan Tepe (Şanlıurfa)[902], Taşlı Tepe (Şanlıurfa)[903], Sefer Tepe (Şanlıurfa)[904],Şanlıurfa-Yeni Mahalle[905], Ayanlar Höyük (Şanlıurfa)[906], Sayburç (Şanlıurfa)[907], Kilişik Mevkii (Adıyaman)[908] gibi pek çok Prehistorik yerleşim merkezinde T, dikdörtgen ya da oval formlu dikilitaşlar tespit edilmiştir **(Levha 35a-h)**. Ayrıca Türbe Höyük'te (Siirt) İÖ 2. binyıla tarihlenen yapılardan birinde, "taş ruh" (stone spirit) adı verilen siyah bazalttan yapılmış bir taş bulunması, bölgedeki taş kültü geleneğinin devamlılığına işaret eder. Mezopotamya'daki Tell Billa ve Tepe Gawra yerleşimlerinde çok sayıda ele geçen, bazalt ya da siyah volkanik taşlardan yapılan, depo odalarını, tapınakları, şehir veya evlerin kapılarını koruyan ruhlar olarak değerlendirilen taşlar, ata stelleri olarak da tanımlanmışlardır. Genellikle göçebe halkların ataları için açık alanlara bırakıldığı ya da toprağa dikildiği düşünülen taş ruhların, tanrı şeklinde tanımlanması için yeterli veri bulunmadığı da belirtilmiştir[909].

Gökçeada Uğurlu Zeytinlik yerleşiminin V. kültür katında(İÖ 6500-6200), İÖ 6000 yıllarına tarihlenen, iç içe geçmiş duvarlardan meydana gelen, içinde bir takım ritüellerin gerçekleştirildiği düşünülen anıtsal mekanın giriş kısmında, iki parçadan oluşan, üst kısmı piramit formlu, ön yüzü dikdörtgen şeklinde oyulmuş bir dikilitaş bulunması **(Levha 35ı)** ve bu taşın altına piramidal bir amulet yerleştirilmesi[910], dikilitaşların yer aldığı ve olasılıkla dini ritüellerde kullanılan yapıların, Neolitik Dönem'de Batı Anadolu kıyılarında da mevcut olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ege Gübre (İzmir/Aliağa) yerleşiminde ise Neolitik Dönem'in geç evresine ait yapı kalıntılarının bulunduğu alanda, tapınak olarak adlandırılabilecek özel bir mekan olmamakla birlikte, yerleşimin ortasında yer alan avluda alt ve üst kısımları inceltilmiş, üzerinde herhangi bir figür bulunmayan kireçtaşından yapılan stelin **(Levha 35j)**, tapınım amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir[911].

---

[899] Schmidt, 2007a: 115-126; Schmidt, 2007a: 115-130; Schmid, 2007c: 113 (Göbekli Tepe'de yapılan kazı çalışmaları sonucunda araştırmacılar, bölgede yaşam süren tüm insanların uzun bir süreçte birlikte çalışarak inşa ettikleri ve kült törenlerini gerçekleştirdikleri bu alanın Neolitik Dönem'e ait gösterişli bir "dağ kutsal alanı" olduğu yorumunu yapmışlardır).
[900] Çelik, 2019a: 86-87; Çelik, 2019b: 24-38.
[901] Çelik, 2019a: 86.
[902] Çelik, 2019a: 85; Karul, 2022: 5, Res. 5.
[903] Çelik, 2019a: 85-86.
[904] Çelik, 2019a: 85.
[905] Çelik, 2019 b: 84.
[906] Çelik, 2019 b: 87.
[907] Özdoğan ve Uludağ, 2022: 17, Res. 16, 18-20.
[908] Çelik, 2019 b: 87.
[909] Sağlamtimur, 2012: 148, dn. 12, Res. 14a-b.
[910] Erdoğu, 2014; Erdoğu ve Çevik, 2020: 51; Erdoğu vd., 2021: 25, Fig. 3-6, 3-7.
[911] Sağlamtimur ve Ozan, 2012: 105.

Trakya, Güneydoğu Anadolu, İç Anadolu, Karadeniz ve Doğu Anadolu'da bölgelere göre değişmekle birlikte Neolitik Dönem'den Tunç Çağı sonlarına kadar geniş bir zaman aralığında kullanıldığı düşünülen megalit anıtlar arasında *menhir* şeklinde adlandırılan dikme taşlar bulunmaktadır[912]. *Menhir*lerin kullanım alanları için, dolmenlerin bir parçası, güneş ya da bereket kültü temsili, sınır taşı, kişilerin anısını yaşatmak adına ya da tapınım amaçlı dikilen nesneler gibi pek çok farklı yorum yapılmıştır[913]. Anadolu'daki *menhir*ler ile ilgili çalışmalar daha çok yerinde tespit ve envanter kayıtlarından meydana gelmektedir **(Levha 36a-e)**[914]. Bu nedenle tarihlendirme ve tanımlama açısından sorunlar bulunmaktadır. Bu anıtsal boyutlardaki dikilitaşların *menhir* şeklinde kullanılabileceği gibi Hitit Dönemi anıtsal yapılarına ait birer mimari eleman olmaları da mümkündür. Ayrıca bu taşların önce ev temellerinde kullanılıp, sonrasında ise bulundukları yerden taşınarak *menhir* amaçlı dikildikleri de düşünülmektedir[915]. Bunun yanı sıra bu taşlar megalitik kültürün bir unsuru olabileceği gibi daha sonraki kültürlere, hatta ilk İslam mezarlarına işaret edebilir[916].

Kült amaçlı kullanılan anikonik tapınım nesnelerinin Anadolu'daki örnekleri arasında, Hitit kültüründen bilinen, *huwaši* (^{NA4}ZI.KIN) adı verilen dikilitaşlar önemli bir yer tutmaktadır[917]. Hititlerde hiyerofanik ritüel nesneleri arasında sayılan *huwaši*lerin[918], Anadolu kırsalında Hititlerin varlık göstermesinden çok daha önceye giden, yerel karakterli, khthonik kült geleneğiyle ilişkili olduğu söylenir[919]. Ayrıca Hititlerdeki bu taş kültünün, Hurri inancındaki Kumarbi mitosundaki taşa dayandırılabileceği ileri sürülür[920]. Hitit kültünü temsil eden temel materyallerden biri olan ve Hitit dini metinlerinde sıkça geçen *huwaši* ideogramı için stel, dikilitaş, kült taşı, sınır taşı, mezar taşı tanımları yapılmıştır[921]. Çoğunun üzerinde herhangi bir bezeme bulunmayan, yukarı doğru daralan ya da silindirik formda, geniş ya da dar yüzeyli, stele benzeyen bu kült nesneleri[922] esasen taştan yapılmakla birlikte, metal ya da ahşaptan da üretilmiştir[923].

---

[912] Kansu, 1969: 579; Yükmen, 2003: 7-8.
[913] Yükmen, 2003: 6.
[914] Kökten, 1947: 441-443;Bostancı, 1952: 137-142; Kansu, 1969: 577-590; Özdoğan, 1982: 37-62; Yükmen, 2003.
[915] Yükmen, 2003: 24-25.
[916] Özdoğan, 1982: 47.
[917]Silah, içki kabı, güneş diski ya da kurša (deri çanta) gibi nesneler *huwaši*nin yanı sıra Hitit tanrılarının anikonik gösterimleri arasında sayılan nesnelerdir (Taracha, 2009: 46, 58, 60-62, 130).
[918] Taş, 2022: 58-60.
[919] Burney, 2004: 256.
[920] de Martino, 2009: 421-422.
[921] Burney, 2004: 255-256; Ünal, 2016a: 214; Cammarosano, 2019: 315.
[922]Cammarosano, 2019: 304.
[923] Taracha, 2009: 61; Heffron, 2016: 34.

Genellikle kent dışındaki dağlık alanlarda, ağaç ve su kaynağı yakınına dikilen *huwaši*lerin, aynı zamanda kent içindeki alanlara ya da tapınak içlerine yerleştirildiği ve bazı durumlarda açık hava tapınağı muamelesi gördüğü anlaşılır[924]. Hitit yazılı kaynaklarından *huwaši*lerinkült heykelleri gibi yıkanıp, önlerinde libasyon yapıldığı ve kurban törenleri düzenlendiği öğrenilir[925]. Yazılı kaynaklara göre *huwaši*lerin dahil edildiği kült törenleri ilkbahar ve sonbahar aylarında gerçekleşmektedir[926]. İlkbaharda dağ tanrısı Halwanna, rahipler tarafından dağın tepesine çıkarılarak bir ağacın altındaki *huwaši* taşına getirilir. Burada tanrıya ekmek ve bira sunusu yapılır[927]. Bir diğer ilkbahar ritüelinde Šarišša kentine gelen kral, öncelikle kent dışındaki Fırtına tanrısının *huwaši* taşına gelerek saygıda bulunur, daha sonra kente girer[928]. Fırtına/Hava tanrısının sonbahardaki festivalinde ise tanrı, rahipler tarafından *huwaši* taşına getirilir, *huwaši* taşı yıkanıp kutsanır, kurban sunuları ve libasyon yapılır[929]. Bununla birlikte Hitit tanrıçalarından Haburiyata'nın ilkin stel biçiminde temsil edilirken, sonradan oturan bir kadın figürü şeklinde tasvir edildiği[930] bilgisi, Hititlerde tanrıların yanı sıra tanrıçaların da *huwaši* (taş/stel) formunda gösterilebileceğini ortaya koyar.

Hitit yazılı kaynaklarında sıklıkla adı geçen *huwaši*lerin varlığı, arkeolojik kazı çalışmaları ve araştırmalarla da desteklenir. İÖ 2. binyılın ilk yarısına tarihlenen Kültepe-Kaneš stelleri en erken *huwaši* buluntuları arasında sayılır[931]. Kaneš stellerinin çoğunun konut yapılarından ele geçmesi **(Levha 37a-c)**, bunların ev içi kült faaliyetleriyle ilişkili olabileceğini düşündürür. Bu stellerden birinin mezar içinden ele geçmesi **(Levha 37d)**ise ölü kültünde de *huwaši*lerin kullanıldığını gösterir. Ayrıca Kahramanmaraş'ta yer alan Karahöyük'te bilinçli bir şekilde sertleştirilmiş toprak zeminde, herhangi bir yapıya ait olmadan açık havada duran, kireçtaşından yapılmış, ön ve iki yan yüzünde Luwi hiyeroglifinde yazıt bulunan bir *huwaši* tespit edilmiştir **(Levha 37e)**. İÖ 12. yüzyıla tarihlenen bu *huwaši*nin önünde kurban kanlarının akıtılması için bir sunak ile çevresinde adak eşyaları ve kurban edilen hayvanlara ait kemikler bulunmuştur[932]. Hitit başkenti Hattuşa'daki Kızlar Kayası mevkiinde, kayalık üzerinde tespit edilen stel yuvaları,

[924] Darga, 1969: 499, 501; Gurney, 1977: 27; Popko, 1993: 324; Taracha, 2009: 61.
[925] Sevinç, 2007: 23; Sir Gavaz, 2020: 152.
[926] Hutter, 2010: 406-407.
[927] Gurney, 1977: 27.
[928] Wilhelm, 2015: 93; Turgut, 2018: 249, dn. 1210.
[929] Gurney, 1977: 27.
[930] Gurney, 1977: 26.
[931] Heffron, 2016: 23-42.
[932] Darga, 1969: 501; Harmanşah, 2011: 65-69.

*huwaši*taşlarının yerleştirildiği alanlar şeklinde yorumlanmıştır[933]. Bir Hitit yerleşimi olan Kuşaklı-Šarišša (Sivas) yakınlarında taş duvarla çevrelenen kayaların, dini törenler sırasında kullanılan ve Hava Tanrısı'nı temsil eden steller, yani *huwaši*ler olduğu belirtilir[934]. Beycesultan'daki Erken Tunç Çağı'na tarihlenen tapınak yapısındaki üst kısmı kırık ikiz steller[935] ile Orta Tunç Çağı'na tarihlenen "Yanık Saray" yapısındaki üçlü steller **(Levha 37f)**[936], Troia VI kalesinin güney girişindeki VIT kapısının önünde yan yana yerleştirilmiş birer kaide üzerine oturtulmuş neredeyse insan boyutlarında ve Troia'nın yerel tanrılarından Apaliunas'ı (Apollon) temsil ettiği düşünülen dört adet stel **(Levha 37g)**[937], Mersin'deki Kilise Tepe'nin İÖ 13-12. yüzyıllara tarihlenen yapı katlarında bulunan stel, Fasıllar ve Eflatunpınar anıtlarındaki su havuzlarından ele geçen taşlar[938]*huwaši* şeklinde tanımlanabilecek diğer örneklerdir.

İÖ 1. binyıl Anadolu uygarlıklarından Urartu'da karşılaşılan stel dikme ve bu steller önünde sıvı sunuda bulunma geleneğinin, Kuzeybatı İran'dan geldiği ileri sürülür. Bu düşünce, Batı İran'da Demir Çağı II evresine (İÖ 1200/1100-800) tarihlenen Hasanlu yerleşiminde, yanmış yapıların önündeki taş döşeli avluda tespit edilen dörtlü stellerle desteklenir[939]. Urartu dini faaliyetlerinde önemli bir yer tutan uzun, eni dar, üst kısmı kavisli, üzerinde herhangi bir motif bulunmayan bu steller, *puluši* adıyla anılmıştır[940].

Urartu kültürüne ait Altıntepe **(Levha 38a)**[941], Kayalıdere **(Levha 38b)**[942] ve Yeşilalıç **(Levha 38c)**[943] kutsal alanlarında ve Aznavurtepe'de **(Levha 38d)**[944] karşılaşılan *puluši*lerin ya da *puluši*yuvalarının libasyon uygulamasını da içeren tapınımda kullanıldığı, Toprakkale[945], Van Müzesi[946] ve Elazığ Müzesi[947] mühür baskıları üzerindeki steller önünde betimlenen tapınma sahnelerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca Bendimahi Çayı Vadisi'nde yer alan Köşk köyünde tespit edilen stel üzerinde, Haldi Kapısı'nda ve stel önünde şarap

[933]Cammarosano, 2019: 318, Fig. 7; Taş, 2022: 58, dn. 20.
[934] Haas, 2002: 442; Cammarosano, 2019: 319-320, Fig. 8.
[935] Lloyd ve Mellaart, 1957: 29, Fig. 3 (Stellerin çevresinde ele geçen testilerin, sıvı sunuya işaret ettiği belirtilir).
[936] Lloyd ve Mellaart, 1965: 29, Lev. XIXa; F. Işık, 2012: Lev. 68, Res. 431.
[937] Korfmann, 2012: 159-160, 168 vd.
[938] Turgut, 2018: 249.
[939] Çilingiroğlu, 1998: 237.
[940] Piotrovski, 1965: 46.
[941]Özgüç, 1969: Lev. XXVI.
[942] Erdoğan, Erçek ve Şen, 2020: 29-30, Fig. 10-11; Konyar, 2022: 270-271, Fig. 188.
[943] Sevin ve Belli, 1976: 367-368, 373, Res. 2.
[944] Uysal, 2007: 6; Erdoğan, Erçek ve Şen, 2020: 30.
[945]Lehmann-Haupt, 1931: 549.
[946]Çevik, 1999: Lev. III a.
[947]Çevik, 1999: Lev. II b.

sunusunun yapıldığında dair bir yazıt bulunması, stellere yönelik sıvı sunuyu epigrafik anlamda desteklemektedir[948]. Ayanis'te dış kentte gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmalarında ele geçen kırık bir seramik parçası üzerinde, kazımayla yapılmış bir terazi, terazinin yanında kaide üzerinde yükselen bir stel ve stelin hemen önünde kaynadığı üzerinde yükselen dalgalı çizgilerden anlaşılan bir kazandan meydana gelen bezeme şeması **(Levha 38e)**, stellerin önünde libasyon uygulamasının yanı sıra, kurban edilen hayvanların pişirilmesini içeren törenlerin varlığına işaret eder[949].

*Pulušil*erin temsil ettiği tanrısal güç hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, genellikle üçlü gruplar halinde bulunmaları nedeniyle Urartu panteonundaki ilk üç ya da dört tanrıyı (Haldi, Teişeba, Şuini, Hutuni ya da baş tanrıça Arubani) temsil ettiği ileri sürülür[950]. Ancak *pulušil*erin dörtlü, altılı, yedili gibi farklı sayılarda yan yana dikilen örneklerinin tespit edilmesi, bu düşüncenin her daim geçerli olmadığını gösterir. Ayrıca stelli kutsal alanların mezarlıkların yakınında bulunması[951], bu stellerin ölü kültüyle ilişkili tanrıları ya da ölen ataların ruhlarını temsil ettiği düşüncesini de doğurmaktadır.

Urartu'da *pulušil*erin yanı sıra, stel kültüyle ilişkilendirilen bir diğer nesne *višhap*lardır. Arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen verilerle genellikle Ermenistan topraklarında İÖ 2. binyıldan itibaren varlığı bilinen, balık, boğa ve koç gibi hayvanlara ait detaylar içeren anıtsal dikmeler olan *višhap*ların, Oltu ve Kars'ta İÖ 8. yüzyıla tarihlenen örneklerinin bulunması**(Levha 14d)**, bu farklı tipteki stellerin Doğu Anadolu'daki yerini gösterir[952].

Phrygia Bölgesi'nde var olduğu arkeolojik bulgularla desteklenen stel geleneği, Urartu kültüründen etkiler taşımaktadır[953]. Bu etkileşim, her iki kültürün dağlara ilahi güç atfederek, dağları, kayalıkları ve onlardan kopan parçaları dini amaçlı kullanmalarından kaynaklanır[954]. Yukarıda açıklandığı üzere Urartu silindir mühürlerinden ve birtakım arkeolojik bulgulardan tanınan, üst kısmı kavisli dikdörtgen formlu*pulušil*erin, benzerlerinin Phryg yerleşimlerinden ele geçmesi, iki kültür arasındaki stel kültü etkileşimini kanıtlar

[948] Salvini, 2006: 201.
[949] Çilingiroğlu, 2018: 645 vd., Fig. 1a-b.
[950] Çilingiroğlu, 1998: 237.
[951] Altıntepe ve Kayalıdere stelleri, mezarlıkların yakınında yer alır.
[952] Hnila vd., 2019: 283; Güneri, 2013: 177-179, Fig. 1-2.
[953] Roller, 2013: 83-84.
[954] Roller, 2013: 85; Erdan, 2018: 66-67.

niteliktedir. Ancak Phryg stelleri, *pulušil*ere kıyasla biraz daha işlenerek idol formuna yaklaştırılmıştır.

Boğazköy'deki bir konuttan ele geçen minyatür stel **(Levha 39a)**[955], Boğazköy/Büyükkale'de surlarla ilişkili alandan gelen idol **(Levha39b)**[956], Eskişehir'deki Eski Cami Höyük'ten (Hüsnüabad) bulunan idol formlu ve cephesi üçlü idol motifli stel **(Levha 39c)**[957], Gordion'daki kent surları yakınında tespit edilen idoller **(Levha 39d)**[958], Nevşehir'deki Ovaören/Yassıhöyük'te kapı kalıntıları arasından ele geçen idol **(Levha 39e)**[959], Kırıkale'deki Büyükkale yerleşiminde taş döşeme malzemesi olarak ikincil kullanımında bulunan minyatür idol **(Levha 39f)**[960], Kerkenes'teki Kappadokia Kapısı şeklinde adlandırılan alanda bulunan yarı ikonik[961] ve anikonik[962] steller **(Levha 39g-h)** Phryg stelleri arasında sayılabilir. Ayrıca Midas Anıtı'ndaki kült kabartmasının önündeki kayalığa açılan stel yuvaları[963] ile Dümrek Basamaklı Anıtı'nın yakınındaki doğal kayaya oyulan steller[964], Phryg coğrafyasındaki stel geleneğini yansıtan diğer arkeolojik bulgulardır.

Eskişehir'in Karaalan Köyü'nde kaya kütlesi üzerine kabaca işlenen tek idol **(Levha 40a)**[965], Yazılıkaya/Midas Vadisi'nin bitimindeki Yapıldak Köyü'nün kuzeydoğusundaki Harlık/Alaçan'da alçak bir kaya kütlesinin yüzeyine işlenen tek idol **(Levha 40b)**[966], Midas Kent'te ve Fındık'ta kaya anıtlarına işlenen tek ya da ikiz idoller[967], Ankara yakınlarındaki Faharad Çeşme'de kaya yüzeyine işlenen ikiz idol **(Levha 30d)**[968], Ankara'nın Sincan ilçesinde bulunan stel üzerine işlenen ikiz idol **(Levha 40c)**[969], Köhnüş Vadisi **(Levha 40d)**[970] ve Midas Kent'te **(Levha 40e)**[971] kaya yüzeylerine işlenen üçlü idol ve Kerkenes'deki Kappadokia Kapısı kazılarında in-situ halde bulunan, idol/stel formuna

[955]Neve, 1970: 156; Prayon, 1987: Taf. 35a.
[956] Nauman, 1983: 93, Taf. 9a.
[957] Tamsü Polat, 2022: G. 8.
[958] Roller, 2012a: Fig. 3a-b.
[959] Akçay, 2015: Res. 5.
[960] Matsumura, 2022: Fig. 3.
[961]Summers ve Summers, 2009: 7; Osborne ve Summers, 2014: Fig. 5A; Summers, 2021: 142-143.
[962] Summers ve Summers, 2009: 7; Summers ve Summers, 2011: 386-400, Res. 6 a-b; Summers, 2021: 142-143.
[963] Roller, 2013: 84.
[964] Roller, 2013: 106.
[965] Tamsü Polat, 2022: G. 2.
[966] Y. Polat, 2019: 145, Fig. 3-4.
[967] Naumann, 1983: Taf. 10a, d-g.
[968]Prayon, 1987: Taf. 15, Kat. Nr. 47.
[969] Metin ve Akalın, 2001: Lev. IV.
[970]Berndt Ersöz, 2006: 362, Fig. 66.
[971] Tamsü Polat, 2022: G. 7.

benzeyen grafitiler **(Levha 40f)**[972] ise stellerin kabartma ve kazıma motifler şeklinde de karşımıza çıkabileceğini gösterir. Sayılan örnekler doğrultusunda Phrygia stelleri, Orta Phryg Dönemi'ne (İÖ 800-550) tarihlendirilmekle birlikte, Erken Phryg Dönemi'ne (İÖ 950-800) ait mimari parçalar üzerinde yarı ikonik idol betimlerinin yer alması, geleneğin öncüllerini yansıtır[973].

Yukarıda örneklendirilen, üst kısmı yuvarlak idol tipinde işlenmiş, omuzlu, alt kısmı dikdörtgen ya da kare formlu, minyatür ya da büyük boyutlu steller, G. D. Summers- F. Summers[974], L. E. Roller[975], A. Akçay[976] ve K. Matsumura[977] tarafından "yarı ikonik idol" şeklinde tanımlanırken; düz, dikdörtgen formlu stelleriçin G. D. Summers- F. Summers[978] tarafından "anikonik" tanımı yapılır. Phryg ana tanrıçasıyla ilişkilendirilen ve tanrıçanın basitleşmiş imgeleri olarak yorumlanan yarı ikonik idoller ve anikonik steller, genellikle kent kapılarının yakınında ele geçmeleri nedeniyle tanrıçanın kent kapılarını koruyucu kimliği bağlamında değerlendirilebilir[979].

Anadolu'da stel dikme geleneğinin tespit edildiği bir diğer kültür, Lydia'dır. Lydia Bölgesi'nde stellerin, phallosların ya da stel altlıklarının, tümülüs ya da kaya mezarlarının yakınında ele geçmesi[980], Urartu stelleri gibi ölü kültüyle ilişkili olduğunu düşündürür. Lydia ve Mysia'da Pers egemenliği zamanında da ölü kültü bağlamında, Sardis ve Daskyleion gibi merkezlerdeki tümülüslerin önüne Anadolu-Pers stilindeki stellerin dikilmesi[981], geleneğin devamlılığını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca bir Lydia kenti olan Saittai/Sidas Kale'deki Meter Larmene Kutsal Alanı'nda, ana kaya zemine açılan stel yuvaları[982], bölgede stel geleneğinin Phrygia'daki gibi ana tanrıça kültüyle de ilişkili olduğunu ortaya koyar.

Lykia, Anadolu'da stel kültünün mezarlarla ilişkili kullanıldığı bir diğer kültür bölgesidir. Mezarların yakınına dikilerek ölüleri temsil ettiği düşünülen stellerin

[972] Summers, 2006: Taf. 2a-c.
[973] Roller, 2012b: 226, dn. 4; Akçay, 2015: 51.
[974] Summers ve Summers, 2009: 7.
[975] Roller, 2012b: 221-252.
[976] Akçay, 2015: 47-54.
[977] Matsumura, 2022: 154-165.
[978] Summers ve Summers, 2009: 7.
[979] Roller, 2013: 104-105; Akçay, 2015: 50.
[980] Polat, 2005: 1-4.
[981] Polat, 2005: 2-4.
[982] Akat Özenir, 2018: 376.

konumlandığı ölü kültü alanlarının *gunta* şeklinde adlandırıldığı belirtilir[983]. Lykia'nın doğusunda kalan Pisidia Bölgesi kentlerinden Termessos'ta da kaya mezarlarıyla ilişkili stel dikme geleneğinin varlığı arkeolojik bulgularla kanıtlanır[984]. Termessos kaya mezarının yanına dikilen, dikdörtgen formlu, bezemesiz dört adet stel **(Levha 41a)**, Urartu *puluši*leriyle form ve işlev açısından benzerlik göstermektedir. Ayrıca Lykia'lı olduğu iddia edilen ve Troia'nın koruyucu tanrısı addedilen Apaliunas ile özdeş tutulan Apollon'un hem Anadolu'da hem de Yunanistan'da taş kültüyle sıkı sıkıya bağlı olduğu ve bu sebeple tanrının taşla sembolize edildiği söylenir[985].

Karia Bölgesi'nde yer alan Gerga Kutsal Alanı da, stel kültüne işaret eden veriler sunmaktadır. Kutsal alanın çeşitli noktalarında dikdörtgen, silindir, "T" formlu ve üzeri GERGAS yazılı piramidal formlu steller tespit edilir[986]. Bu steller arasında yer alan piramidal formlu örnekler **(Levha 41b)**, birer anikonik tanrı temsili olarak yorumlanır[987]. Formu itibariyle Karia'daki Kaunos antik kentinde tespit edilen ve Kaunos sikkeleri üzerinde de betimlenen *baitylos*a[988] benzeyen Gerga dikmelerinin, düzgün bir şekilde tıraşlanıp iki boyutlu biçim kazandırılması nedeniyle steller arasında değerlendirilmesi daha uygundur. Bu bağlamda *baitylos*ların da steller gibi kutsallığını taştan aldığı, ancak işlenmeden bırakılan ya da kabaca düzeltilmiş doğal taşlar olmaları nedeniyle stellerden ayrıldığı söylenebilir.

4.3.2*Baitylos*

Anadolu'da arkeolojik, epigrafik ve nümizmatik bulgularla çeşitli merkezlerde varlığı tespit edilen anikonik tapınım nesneleri arasında yer alan *baitylos*lar **(Harita 2)** tanrının bir sembolü olarak belirli alanlara dikilen, belli zamanlarda zeytinyağı, şarap ya da kanla yıkanan, ilahi özü içinde bulundurduğuna inanılan, işlenmemiş taşlara verilen bir isimdir[989]. Genellikle tanrılar alemi olarak kabul gören göklerden geldiğine inanılan taşlar (meteorlar), doğaüstü kökeni nedeniyle *baitylos* şeklinde adlandırılmıştır[990]. Kimi araştırmacılar işlenmiş ya da yarı işlenmiş obelisk, piramit, konik ya da *omphalos* formundaki taşları da

[983] Klahn-Börker, 1995: 70; Çevik, 2000: 65, dn. 394.
[984] F. Işık, 1999: 68, Res.; F. Işık, 2012 a, Lev. 50, Res. 314; F. Işık, 2015: 232, Res. 33.
[985] Korfmann, 2012: 172-173.
[986] Held, 2020: 483, 485, Fig. 9, 12-13.
[987] Held, 2020: 483.
[988] Diler, 2017: Resim 4; Konuk, 1998: Pl. 4/Fig. 8, Pl. 48/Fig. 76, Pl. 49/Fig. 90, Pl. 49/Fig. 96, Pl. 50/Fig. 113.
[989] Smith, 1867: 453, "*Baetylus*"; Moore, 1903: 198, 205; Gardin ve Olorenshaw, 2019: 113, "B*etil*".
[990] Overbeck, 1864: 146; Evans, 1901: 118-119.

*baitylos*kapsamında değerlendirmektedir[991]. Ancak işlenmeden doğal haliyle bırakılan ya da kabaca yüzeyi düzeltilen taşların, işlenerek farklı bir form kazandırılan taşlardan ayrılması gerektiği düşünülerek, çalışma konumuz içinde işlenmemiş taşlar olarak ele alınan *baitylos*lar için ayrı bir başlık açılmıştır.

Eski Yunanca bir sözcük olan *baitylos* (*βαίτυλοι*) teriminin kökeni, Sami dillerindeki *beth-el*/*byt'l* (tanrının evi) sözcüğüne dayandırılır[992]. Eski Ahit'te Yakup'un uyurken bir *maşşebah*ı (taş) yastık olarak kullanması sırasında, rüyasında meleklerin göğe yükseldiği bir merdiven görmesi ve tanrının onunla konuşması sonrasında, uyandığında taşı zeytinyağıyla kutsayarak dikmesi ve taş için "*beth-elohim*" (tanrının evi) demesi, bu sözcüğün Yunancadaki kutsal taşlar için yapılan "*baitylos*" adlandırmasına etki ettiğini düşündürür[993].

Yunanca *baitylos* sözcüğüne, Yaşlı Plinius, Bybloslu Philon, Hesychius ve Damascius gibi antik yazarların eserlerinde rastlanır. Yaşlı Plinius (İS 1. yüzyıl), *baetyli* adı verilen siyah ve yuvarlak taşların kutsal kabul edildiğini söyler[994]. Bybloslu Philon'un, *Baitylos*'u hem Uranos ve Ge'nin çocuklarından biri olarak hem de Uranos'un yarattığı canlı taşlar şeklinde tanımladığı belirtilir[995]. Hesychius (İS. 5-6. yüzyıl), kapsamlı Yunanca sözlüğüne dahil ettiği *βαιτυλος* sözcüğü için, Kronos'a Zeus yerine verilen taş, açıklamasında bulunur[996]. Damascius'un (İS 5-6. yüzyıl) Vita Isidroi adlı eserinde, özellikle Lübnan bölgesinde yaygın olan, gökten bir ateş topu gibi düşen, farklı boyutlarda, yuvarlak, donuk beyaz ya da morumsu renkli, ince tiz ses çıkaran taşlara *baetylia* denildiği söylenir[997].

Baitylos teriminin yanı sıra, "gökten/tanrıdan düşen" anlamınagelmesiyle*baitylos*larla benzer işlevde olduğu düşünülen *diopetus*(*τοῦ διοπετους*) teriminden de söz etmek gerekir. Antik Dönemde gökten yeryüzüne indiğine inanılan kutsal nesneleri tanımlamak için kullanılan bu terimin, daha geç dönemlerde tüm kutsal nesneleri karşılayan bir anlama sahip

[991] Moore, 1903: 198.
[992] Overbeck, 1864: 146-147.
[993] Eski Ahit, Yaratılış, 28. 10-19; Gaifman, 2008: 42; López Ruiz, 2012: 83; sözcüğün antik kaynaklarda kutsal taş anlamının yanı sıra şahıs ismi olarak da kullanıldığı Herakleali Khion şeklinde tanınan anonim yazarın derlenen mektuplarından birinde hizmetkar isimleri arasında *Βαιτυλος* adının sayılmasından anlaşılmaktadır (Khionis Epistolai 4.3; Gaifman, 2008: 51-52).
[994]Plin.HN., XXXVI. 51.
[995]Moore, 1903: 199; López Ruiz, 2012: 113; İS 1-2. yüzyılda yaşamış Bybloslu Philon'un Fenike teogonisini anlattığı Fenike Tarihi adlı eseri hakkındaki bilgiler, Porphyrios'tan ve Kayseryalı Eusebios'un Praepartio Evangelica'sından öğrenilmektedir.
[996]Hsch., "*βαιτυλος*".
[997] Moore, 1903: 200. *Baitylos*ların ses çıkartmasıyla ilgili aktarılan bilgi doğrultusunda, Zeus'un Dodona'daki kutsal kehanet ağacında olduğu gibi, söz konusu kutsal taşların da kehanette bulunabildiği düşünülür.

olduğu ileri sürülür[998]. Euripides'in *Iphigeneia en Taurois* adlı eserinde, Athena'nın gökten düşen kült nesnesi (*agalma*) için *diopetus* sözcüğünü kullanması, kelimenin gök taşlarıyla bağlantısını ortaya koymaktadır[999]. Aynı eserdeArtemis'in de *diopetus*unun bulunduğu öğrenilir[1000]. Ayrıca Ephesos'ta bulunduğu ileri sürülen bir taş **(Levha 41c)**[1001],"Ephesos *Diopeti*" şeklinde adlandırılmış ve en ünlü *baitylos* örneklerinden biri olduğu üzerinde durulmuştur[1002]. Ancak işlenerek idol görünümü verilen ve metal kakmalarla süslenen bu taşın *baitylos*tan ziyade, yarı ikonik idol ya da tanrıçanın *xoanon*unun taştan bir örneği olarak tanımlanması daha uygundur.

Anadolu'da Prehistorik Dönemlerden itibaren dağlardan koparılan kayalara, gökten düşen taşlara tapınımda bulunulduğu ve bu taşların kehanet saçtığına inanıldığı, içinde her şeyin yaratıcısı tanrının bulunduğu düşüncesiyle bu taşların, kutsal alanlara getirilerek tapınım nesnesi şeklinde kullanıldığı bilinmektedir[1003]. Eski Anadolu uygarlıklarında kaba taşların kutsal sayıldığının ve özellikle dağlık, ormanlık alanlarda tapınımda kullanıldığının, yazılı belgeler ve mitoslarla ortaya konulması, Anadolu'da *baitylos* ya da *diopetus* terimiyle adlandırılan Yunan kültür öğelerinden çok daha önce taş kültünün varlığı kanıtlanır.

Hurrilerde *kuntarra* adı verilen, "tanrının evi" anlamındaki dikme taşların ve taşlarla çevrelenmiş mezarların tapınım faaliyetlerinin bir parçası olduğunun belirtilmesi, Anadolu'daki işlenmemiş taşlara yönelik tapınımın Tunç Çağlara uzandığını gösterir[1004]. Hurri kökenli Kumarbi mitosunda, Kumarbi'nin kendi kafasından doğan çocuğu Tešup'u yutarak yok etmek istemesi üzerine, Güneş tanrısının Tešup'u bazalt bir taşla değiştirmesi ve sonradan bu taşın Ea tarafından kutsanması anlatısı[1005], Hesiodos'un aktardığı, Kronos'un Zeus yerine taşı yutması ve sonradan bu taşın Zeus tarafından Parnassos Dağı eteklerinde anıt olarak dikilmesi ile ilgili Yunan mitosunun kaynağını ortaya koymaktadır[1006].

Hurriler'den Hitit kültürüne geçtiği bilinen Kumarbi mitosunun devamı niteliğindeki Ullikummi Şarkısı'nda kutsal bazalt taşıyla ilgili anlatılara yer verilmesi ve *kuntarra* teriminin tanrının evi/tapınak anlamında kullanılması, taşların Hurri inancındaki yerini ve

[998] Yaman, 2013: 127, dn. 418.
[999] E. IT, 977.
[1000]E. IT, 87, 1385.
[1001]Cook, 1940: 898-900, Pl. LXVII.
[1002] Oakley, 1971: 207.
[1003] Taşlıklıoğlu, 1954: 35.
[1004] Klahn-Börker, 1995: 70; Çevik, 2000: 65.
[1005] Hoffner, 1990: 43-44.
[1006] Hes.Th., 460-500.

Anadolu kültürlerine aktarımını gösteren bir diğer veridir[1007]. Ullikummi Şarkısı mitosunda, Kumarbi'nin bir kayayı hamile bırakması ve bu kayadan "korkunç diyorit taşı" şeklinde bahsedilen Ullikummi'nin doğması[1008], Phryglerdeki Agdistis söylencesiyle benzerdir. Anlatıya göre Phrygia'daki Pessinus'ta yer alan Agdos Tepesi'inde bir kaya şeklinde tapınılan ana tanrıçayla birlikte olmak isteyen Zeus, spermlerini bu kayanın üzerine bırakır veAgdistis dünyaya gelir[1009]. Aynı zamanda ana tanrıçanın da isimlerinden biri olan Agdistis'in[1010] taşla bağdaştırılması, ana tanrıçanın Phrygia'da bir *baitylos* şeklinde temsil edildiğini düşündürür.

Antik kaynaklarda Roma'ya Mater/Meter kültünün gelişi hakkında aktarılan bilgilerde, Magna Mater'in gökten düşmüş, heykel niteliği taşımayan, küçük siyah bir taş şeklinde tanımlanması, Phryg ana tanrıçasının anikonik tapınım nesnelerinden biri olan *baitylos* ile temsil edildiğinin en net kanıtlarındandır. Anlatılara göre İÖ 205 yılında sık sık meteor yağmurlarının gerçekleşmesi, ikinci Kartaca Savaşı'nın yarattığı baskı ortamı ve Hannibal'in İtalya'yı İÖ 218 ila İÖ 203 yılları arasında gerçekleşen savaşlarla istila etmesi nedeniyle bu sıkıntılı durumdan kurtulmak için Sybill kahinelerine başvuran Romalılar, Magna Mater'in Roma'ya getirilmesi gerektiği cevabını alırlar[1011].

Antik kaynakların çoğu, siyah bir taş formundaki Magna Mater'in aranması gereken yer olarak Orta Anadolu'daki Pessinus kutsal alanını gösterir[1012]. Ayrıca Pausanias'ın Phrygia Bölgesi'ndeki Pessinus yakınlarında yer alan kutsal Agdis Dağı'nda Kybele'nin (Agdistis'in) kutsal taşına tapınıldığından söz etmesi, ana tanrıçayı temsil eden kutsal taşın (*baitylos*un) Pessinus'ta bulunduğunu gösteren bir diğer veridir[1013]. Bununla birlikte taşın, Pergamon[1014] kentindeki Megalesion Tapınağı'ndan ya da o dönem için Pergamon hakimiyetindeki Troia kenti yakınlarındaki Ida Dağı'ndan[1015] getirildiği yönünde bilgiler de mevcuttur. Nihayetinde kutsal taş, Pergamon kralı I. Attalos'tan teslim alınarak Roma'daki Palatinus Tepesi'ndeki Zafer Tapınağı'na yerleştirilmiştir[1016]. Roma'ya taşınan kültün, ana tanrıça kültünün esas merkezi konumundaki bir yer olması gerektiği düşünüldüğünde ve bu

[1007] Hoffner, 1990: 59, 60, 65.
[1008] Haas, 1982: 134.
[1009] Arnobius, V. 5.12.
[1010] Paus., I. 4-5.
[1011] Roller, 2013: 307 vd.
[1012] Liv., XXIX.10.6; Str., XII.5.3; Arnobius, VII.49
[1013] Haas, 1982: 186.
[1014] Varro.VI.15.
[1015] Ov.Fast.IV.260-265.
[1016] Roller, 2013: 309.

yerin Anadolu topraklarında bulunduğu anlaşıldığında, Anadolu'da ana tanrıça kültünün temelinde anikonik temsil biçiminin yattığını ve kültün anikonik özüyle Roma'ya getirildiğini söylemek mümkündür.

Ana tanrıça'nın *baitylos*la temsil edildiği, arkeolojik ve nümizmatik bulgularla kanıtlanır. Phryg ana tanrıça kültünün etkin olduğu Mysia Bölgesi'ndeki Zeytinliada Kera-Panagia'da kayaların düzenlenmesiyle meydana getirilen açık hava kutsal alanı ile birlikte işlenmemiş, büyük boyutlu, siyah bir taş tespit edilmiştir **(Levha 41d)**. Bu taş, araştırmacılar tarafından *baitylos* olarak adlandırılır ve Kybele bağlantısı üzerinde durulur[1017]. Ana tanrıça kültüyle ilişkilendirilen bir diğer taş, Aiolis Bölgesi'ndeki Larisa akropolünde yer alan tapınaktan ele geçer **(Levha 41e)**[1018]. Tapınağın erken evresine ait olduğu düşünülen ve kült taşı şeklinde adlandırılan bu nesnenin[1019], bir *baitylos* olduğu söylenebilir. Pamphylia Bölgesi'ndeki Perge antik kentinin İÖ 2. yüzyıldan İS 3. yüzyıla kadar basılan bir sikke tipi üzerinde kütlesel duruşuyla dikkat çeken Anadolu ana tanrıçalarından Artemis *Pergaia*'nın[1020] da *baitylos* şeklinde tapınım gördüğü söylenir. B. Pace,Cicero'nun İÖ 80 yıllarında Kilikia valisi ile çalışan Roma magistrası Verres'in Perge Artemis Tapınağı'nı yağmalaması hakkında aktardığı bilgiler doğrultusunda, tapınakta tanrıçanın ikonik heykellerinin yanında altın şeritlerle süslenmiş konik bir taşa sahip olduğunun anlaşıldığını belirtir. Pace, gökten düşen bir ateş topu şeklinde tanımladığı bu taşın, tanrıçanın *baitylos*u olarak tapınım gördüğünü söyler[1021]. Bununla birlikteArtemis *Pergaia*'nın frizlere ayrılmış kalıp şeklindeki gövdesi, ağaçtan oyularak üzeri metal levhalarla kaplanan *xoanon*lara da benzetilmiştir[1022].

*Baitylos*ların tanrıçaların yanı sıra tanrıların da anikonik temsili şeklinde kullanıldığı arkeolojik ve nümizmatik verilerle anlaşılır. Özellikle Karia Bölgesi'nde eril karakterli tanrıların*baitylos*larla ilişkilendirildiği görülür[1023]. Bölgedeki Kaunos antik kentinde Basileus Kaunios'a (Apollon) adanan kutsal alanın İÖ 5. yüzyılın son çeyreği ila İÖ 4. yüzyılın başlarına tarihlenen ve açık hava kutsal alanı şeklinde düzenlendiği anlaşılan evresinde tespit edilen *baitylos* buna örnektir **(Levha 41f)**[1024]. Bu *baitylos*un daha sonra

[1017] Öztürk, Kavaz Kındığılı ve Güloğlu, 2019: 439-452.
[1018] Boehlau ve Schefold, 1940: 59.
[1019] Boehlau ve Schefold, 1940: 59.
[1020] Hill, 1897: Plate XXIV, 5-6; Plate XXIX, 12, 15, 16.
[1021] Pace, 1923: 308-310.
[1022] Onurkan, 1969: 310.
[1023] Diler, 2000; Diler, 2006: 70.
[1024] Diler, 2017: 167-178, Res. 4.

Apollon'a dönüşen Kaunos'un kral tanrısı Kyntawati Kbidenni'nin (Basileus Kaunios)[1025] ya da Zeus'un[1026] erken bir temsili olduğu ileri sürülür. Ayrıca İÖ 5. ve 4. yüzyıl gümüş Kaunos sikkelerinin arka yüzünde betimlenen piramidal ya da konik formlu nesnenin de söz konusu tanrıyı temsil eden *baitylos* olduğu üzerinde durulur[1027]. Bununla birlikte Alabanda'daakropolünün güney yamacında tespit edilen konik formlu kaya parçasının **(Levha 41g)** çevredeki en erken kült nesnelerinden biri olduğunun düşünülmesi ve Kaunos *baitylos*u ile benzer tutulması[1028], bölgede tapınım için anikonik temsil biçiminin benimsendiğini gösterir.

Kilikia Bölgesi'nde Hellenistik Dönem'de kurulan kentlerden biri olan Olba antik kenti yakınlarındaki kayalık Şeytanderesi Vadisi'nin batı yamacındaki kutsal alanda, kaya oyuğunun içine yerleştirilen bir taş tespit edilmiştir **(Levha 41h)**. *Baitylos* olarak adlandırılan bu taşın, Zeus Olbios'a adandığı belirlenen bir kült alanında yer alması gerekçesiyle, Zeus'u temsil ettiği ve bu geleneğin Anadolu'nun yerel Luvi fırtına/hava tanrısı Tarhunt ile ilişkili olduğu ileri sürülür[1029]. Bununla birlikte Hatay sınırları içinde kalan ve Geç Tunç Çağı'ndan itibaren gök/fırtına/hava tanrılarının kutsal alanı kabul edilen Kasios Dağı'nda[1030] (Hatay/Yayladağ) tapınım gören Zeus'un (Zeus *Kasios*[1031]) da kutsal taş şeklinde tasvir edildiği ileri sürülür[1032]. Seleukeia Piereia'sının (Antakya/Samandağ) sikkeleri üzerinde tapınağın içinde betimlenen konik formlu taş, Zeus'un temsili olarak yorumlanan kutsal taşlar (*baitylos*lar) içinde değerlendirilir[1033]. Ancak sikkeler üzerindeki konik betimin kutsal taşı değil, Kasios Dağı'nı, dolayısıyla dağ-tanrıyı temsil ettiği konuyla ilgili görüşler arasındadır[1034].

4.3.3. *Omphalos*

Omphalos (*ομφαλος*) kozmik merkez, dünyanın merkezi, yerin göbeği, dünyanın köken noktası, yaratılışın doğduğu yer, tanrıların ikametgahı anlamlarına gelen Eski Yunanca bir sözcüktür ve genellikle kaostan yükselerek çıkan dağ görünümünde, dünyanın

[1025] Diler, 2000: 56; Diler, 2017: 167.
[1026] F. Işık, 2012: 321.
[1027] Konuk, 1998: 197 vd., Pl. 4/Fig. 8, Pl. 48/Fig. 76, Pl. 49/Fig. 90, Pl. 49/Fig. 96, Pl. 50/Fig. 113; Diler, 2006: 74-78.
[1028] Diler, 2000: 65-66.
[1029] Erten, 2009: 132-137; Erten, Özyıldırım ve Akçay, 2010: 52.
[1030] Yıldırım, 2022: 1. vd.
[1031] Şahin, 2001: 70-73.
[1032] Salac, 1922: 180.
[1033] Salac, 1922: 180; Haas, 1982: 115 vd., Abb. 29; F. Işık, 2012: 362, Res. 364; Yıldırım, 2022: Fig. 3.
[1034] Salac, 1922: 177.

ve her şeyin doğumunun temsilidir[1035]. Bununla birlikte mezarlara benzetilen *omphalos*lar, ruhların ikamet ettiği yer olarak da tanımlanır[1036]. Ait olduğu kültün tapınım noktasına işaret eden *omphalos*lar, tanımından da anlaşıldığı üzere, bir merkezi temsil eder şekilde, üst kısmı yuvarlak ya da konik formlu işlenmiştir. Form özelliği nedeniyle mezar tepelerini andırdığı söylenen *omphalos*ların, kutsal alan, sunak ve taht gibi işlevlerde kullanıldığı anlaşılır[1037]. Ayrıca yine formundan dolayı*baitylos*ların gelişmiş bir versiyonu ya da söz konusu meteor taşlarının mermerden yapılan kopyası olarak da anıldıkları görülür[1038].

Yeryüzüyle bağdaşan tanımlarından dolayı *omphalos*, doğrudan toprakla özdeşleşen ana tanrıçanın dağ, taş, kaya ya da mağara şeklindeki sembolik gösterimlerinden bir kabul edilir. Yeryüzünün göbeği, kozmik anlamda yaşamın, varoluşun merkezine işaret eder. Bu durumda *omphalos*, Yunan mitoslarında geçen Uranos'un Gaia'yı döllediği ve tanrıların yaratıldığı nokta olmalıdır[1039].

Pausanias'ın[1040] konik, beyaz taş ya da mermer şeklinde söz ettiği *omphalos*u, Varro[1041] ve Hesychius[1042] sadece beyaz bir taş olarak değil, Python ya da Dionysos'un arı kovanı ya da kubbe formundaki mezarı şeklinde tanımlar[1043]. Ayrıca Erinyelerin[1044] kutsal alanı kabul edilen *omphalos*ların, Gaia ve Apollon'un tahtı şeklinde algılandığı anlaşılır. Aiskhylos'un, kutsal *omphalos* taşına sahip Delphoi'de kehanet veren ilk tanrıçanın yeryüzü, yani Gaia olduğunu bildirmesi[1045] ile Apollon'un seramikler ve sikkeler üzerindeki betimlerinde *omphalos*un üzerinde gösterilmesi bu durumu destekler niteliktedir. Gaia'nın, ilkel ve anikonik bir tanrıça olması nedeniyle, yeryüzünden yani kendisinden çıkan *omphalos*la birlikte betimlenmediği de söylenir[1046].

Yunan mitoslarında, Zeus'un dünyanın doğu ve batı ucundan aynı anda gönderdiği birer altın kartalın karşılaştığı noktanın dünyanın merkezi, yani *omphalos* addedildiği

[1035] Cooper, 1978: 122, "*Omphalos*"; Gardin ve Olorenshaw, 2019: 455, "*Omphalos*".
[1036] Rohde, 2020: 127, dn. 34.
[1037] Harrison, 1899: 225-227.
[1038] Gürdal, 2007: 213; Özhanlı, 2014: 263.
[1039] Neumann, 1963: 260; Demir, 2014: 135-136.
[1040] Paus., X. 16.
[1041] Varro, VII. 17.
[1042] Hsch. "*Τοξίου βουνός*".
[1043] Harrison, 1899: 225.
[1044] Uranos'un kesilen organlarından toprağa düşen kan damlalarından doğan, yeraltı dünyasıyla ilişkilendirilen, kanatlı, saçlarından yılanlar çıkan, cezalandırıcı tanrıçalar (Grimal, 2012: 176-177).
[1045] Aesch. Eum., 1, 40.
[1046] Harrison, 1899: 225-227.

anlatılır[1047]. Pindaros'un, Delphoi'deki Pythia rahibesinin Zeus'un altın kartallarının yanında oturduğundan bahsetmesi[1048], dünyanın merkezinin bulunduğu yer hakkında bilgi verir. Bir diğer mitosta, Rhea'nın Zeus yerine Kronos'a verdiği taşın, Zeus'un büyüyüp babasına karşı verdiği savaşı kazanmasının ardından, Delphoi'ye dikildiğinin anlatılması[1049], bu taşın *omphalos*olabileceğini düşündürür. Bu noktada *omphalos*ların anikonik tanrı temsili şeklinde kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

Delphoi'de yerden çıkan ve ilkin Gaia'ya ait olan kehanet merkezinin koruyuculuğunu yapan, ancak su kaynaklarına, bereketli ovalara zarar veren, insanları ve sürüleri korkutup kaçıran, Gaia'nın oğlu, "yer ruhu" Python'u öldüren Apollon'un, onu *omphalos*un altına gömdüğü anlatılar arasındadır. Araştırmacılar burada *omphalos*un bir mezar şeklinde anılmasını, khthonik bir yeraltı canavarı tarafından yürütüldüğüne inanılan kültün yerine Apollon kültünün geçmesine bağlamaktadır[1050]. Bu durumda kehanet merkezinin başlangıcından itibaren *omphalos*un bir kült elemanı olarak Delphoi'de bulunduğu ve bu nesnenin esasen ana tanrıça (Gaia) kültüyle bağlantılı olduğu söylenebilir. Nitekim Aiskhylos, yukarıda da söz edildiği üzere, Delphoi'de ilk olarak yeryüzü tanrıçasının kehanet verdiğini bildirmiştir[1051].

Antik kaynakların söz ettiği ve Yunan mitoslarına konu olan *omphalos*ların en bilindik örneği, Kıta Yunanistan'daki Delphoi Apollon Kutsal Alanı'ndan ele geçer. Apollon'u sembolize eden bu taşın kutsallığının Prehistorik Dönemlere uzandığı düşünülür[1052]. Arkeolojik kazılarda materyal olarak bulunmasının yanında, seramik, kabartma ve sikke gibi buluntular üzerindeki sahnelerde *omphalos* betimleriyle karşılaşılması, bu nesneye yüklenen anlamı göstermesi bakımından önemlidir[1053].

Antik Dönem sanat eserleri üzerinde betimlenen ve materyal olarak ele geçen *omphalos*ların üzerinde farklı bezeme şemalarının uygulandığı görülür. Buna göre ağ motifli, kuşaklara ayrılmış, geometrik ya da bitkisel motifli, yılan ya da kartal figürlü *omphalos* örnekleri bulunmaktadır[1054].

[1047] Middleton, 1888: 295.
[1048] Pin. P., 4.
[1049] Hes.Th., 460-500.
[1050] Rohde, 2020: 127-129.
[1051] Aesch. Eum., 1.
[1052] Middleton, 1888: 294.
[1053] Middleton, 1888: 295 vd.; Harrison, 1899: Fig. 7-12.
[1054] Middleton, 1888: Fig. 1-11.

*Omphalos*ların, Anadolu'da tespit edilen ya da sikkeler üzerinde betimlenen örnekleri de mevcuttur **(Harita 3)**. Klaros Apollon Tapınağı **(Levha 42a)**[1055], Kaunos Tapınak Terası **(Levha 42b)**[1056], Knidos Yuvarlak Tapınak Terası **(Levha 42c)**[1057] ve Side Büyük Hamam'da **(Levha 42d)**[1058] bulunan bu örnekler Apollon kültüyle ilişkilendirilmiştir. Ayrıca Klaros'ta tespit edilen Hellensitik Dönem'e tarihli Apollon heykelinde, tanrının mantosunun altında bir *omphalos* yer alması[1059] ve Bandırma yöresinden ele geçen Zeus Hypsistos'a adanmış bir stel üzerindeki tanrılar arasında yer alan Apollon'un hemen yanında, yerde, üzerine bir yılan dolanmış *omphalos*un betimlenmesi[1060] Apollon-*omphalos* ilişkisine vurgu yapan heykeltıraşlık eserleri arasındadır. Bununla birlikte İÖ 2. yüzyılda basılan Pergamon sikkelerinin ön yüzünde Asklepios başı, arka yüzünde yılan sarılı *omphalos* bulunması **(Levha 42e)** Apollon'un oğlu Asklepios'un da bu kült nesnesiyle bağlantısını gösterir[1061]. Kyzikos'un İÖ 7.-6. yüzyıla tarihlenen elektron sikkelerinin ön yüzünde, karşılıklı iki kartal arasında bir *omphalos* betiminin yer alması **(Levha 42f)** ise Zeus'la ilişkili dünyanın merkezi anlatısına gönderme yapan dikkat çekici bir buluntudur[1062].

4.3.4. Ahşap Direk/*Xoanon*

Ahşap direkler göğe yükselen dikey yapısı ve ağaçtan yontulmaları nedeniyle ağacın kutsallığını bünyesinde barındırmış ve erken dönemlerden itibaren yüzyıllar boyunca pek çok kültürde tanrı temsili şeklinde tapınıma dahil edilmiştir. Ağaçla birlikte ahşap direk de evrenin merkezini, yaşamın kaynağını ve kutsal gücü temsil eden, dünyayı üzerinde taşıyan kozmik bir simgedir. Şamanların dünyanın merkezinde bulunduğuna inanılan ve göğe uzandığı düşünülen, yedi basamaklı kutsal direğe tırmanması, Altayların etrafında takımyıldızları bulunan kutsal direğe tanrıların atlarını bağladığına inanmaları, Hintlilerin evrenin eksenini (*axis mundi*) hayat ağacı ya da direkle temsil etmeleri direğin kutsallığına örnektir[1063].

Yakın Doğu uygarlıklarında ahşap direk kültünün erken dönemlere uzandığı görülür. Ayrıca Kenan tapınaklarında, tapınım nesnesi olarak mutlaka bir adet kutsal kütük (asherah)

[1055] Akar Tanrıver, 2009: Lev. XXXIII, 2; Şahin, 2012: 257.
[1056] Diler, 2006: 77-78,Fig. 7-8, 11.
[1057]Özgan, 1995: 170, Res. 6.
[1058] Özhanlı, 2014: 263-266; Fig. 1-3.
[1059] Akar Tanrıver, 2009: 415, BC 7.
[1060] Ful, 2008: 57, Kat. No. 17.
[1061] 06.01.2022 tarihinde https://www.wildwinds.com/coins/greece/mysia/pergamon/i.html adresinden alınmıştır.
[1062] Wroth, 1892: 19, Pl. VIII, No. 7.
[1063] Eliade, 2003: 272, 296-297, 366.

ve bir adet kutsal taş (masseba) bulunduğu anlatılır. Bu noktada dalları budanmış kütüğün eril, konik ya da sütun şeklindeki taşın ise dişi varlığı temsil ettiği ileri sürülür[1064]. Antik Kenan kenti Gezer'deki tapınaklarda kutsal taşların ve kutsal direklerin girdiği yuvaların tespit edilmesi, bu durumu kanıtlar. Bununla birlikte Eski Ahit'te kutsal ağaç ya da direk anlamında kullanılan "aşera" sözcüğünün, Sami halklarının bereket ve doğurganlık tanrıçası Aşera'ya (Astarte/İştar) adını vermesi, Kudüs'teki tapınakta sunağın yanına Astarte'yi temsilen ahşap direklerin yerleştirilmesi gibi bilgiler tanrıların yanı sıra tanrıçaların da ağaç ya da ahşap direkle temsil edildiğini ortaya koyar[1065].

Yunanca bir sözcük olan *xonaon*/*xoana*(*ξόανον*/*ξόανα*), ahşap direk kültü bağlamında incelenmesi gereken bir terimdir. Bu terim "oyulmuş, kazınmış ya da perdahlanmış" anlamına gelen ve genellikle ağaçlardan yontulan ahşap direkler ya da Arkaik Dönem ahşap kült heykelleri için kullanılmaktadır[1066]. *Xoanon* hakkında geniş bilgiler veren Pausanias'ın, *ξόανον* ile ξυλου *αγαλμα* (ahşap heykel) ifadesini eş anlamlı kullanması, bunların sadece ahşaptan yapıldığını düşündürür. Bununla birlikte aynı yazar, *xoanon*ların bazı parçalarının farklı materyallerden malzemelerle yapıldığı, akrolit örneklerinin de bulunduğunu belirtir[1067]. Ayrıca farklı materyallerden işlenen kült imgeleri için de bu terimin kullanılabileceği ileri sürülür. Bu materyaller, tıpkı ahşap gibi oyulabilen, kazınabilen ve perdahlanabilen, taş ve fildişi malzemelerdir. Bu noktada söz konusu terimin karşıladığı kült imgesi, yapıldığı materyalle değil, bu materyale uygulanabilen teknikle ilişkilendirilir. Bu nedenle *xoanon*ların, kült imgeleri için kullanılan *agalma* sözcüğüyle de karşılanabileceği söylenir[1068].

Anikonik tapınımda önemli bir yere sahip olan ağaçlardan elde edilmesi nedeniyle *xoanon*un da çalışma konumuzu oluşturan bu tapınım biçiminin bir parçası olduğu düşünülebilir. Ancak anikonizm ile ilgili çalışmaları bulunan Overbeck'in, insan eli değmemiş "anikonik" ağaçtan geliştiği için kutsal kabul edilen *xoanon*u "ikonik"[1069] şeklinde tanımlamasından yola çıkarak, bu kült nesnesinin anikonik bir öze (ağaç) sahip olmakla birlikte, bu öze antropomorfik biçim verilerek ikonik özellik kazandırıldığı anlaşılır. Bununla birlikte *xoanon*lar hakkında detaylı bir çalışması bulunan F. M. Bennet'in,

[1064] Frazer, 2018a: 122-124.
[1065] Eski Ahit, Yeremya, 2.26-27; Cooper, 1978: 131, "Pillar"; López Ruiz, 2012: 76; Frazer, 2018a: 30-31, dn. 31-32.
[1066] Bennett, 1917: 8 vd.
[1067] Bennett, 1917: 10-11, 17.
[1068] Bennett, 1917: 10; Price, 2004: 290-291.
[1069] Overbeck, 1864: 139.

bu terimin sadece tahta direk şeklindeki temsiller için geçerli olmadığını belirtmesi, terimin ikonik karakterine dikkat çeken bir diğer görüştür[1070]. Bu görüşlerden yola çıkarak *xoanon*ların, hem anikonik (ahşap direk) hem de ikonik (ahşap heykel) tanrı temsillerini karşıladığı ileri sürülebilir.

Ahşabın dayanıksız bir malzeme olması nedeniyle, günümüze ulaşabilen *xoanon*örneği bulunmasa da bu terimin bir tür tanrı imgesini karşıladığı antik metinlerden öğrenilmektedir. İÖ 5. yüzyıl tragedya şairi Euripides'in *Iphigeneia en Taurois* adlı eserinde, Orestes'in Tauris'teki tapınaktan aldığı Artemis kült heykeli için *xoana* dendiği bir pasaj bulunur[1071]. Aynı kült heykeline başka pasajlarda "gökten düşen" tanımının da yapılması, sadece taştan değil ahşaptan kült heykellerinin de göklerle ilişkilendirildiğini kanıtlar niteliktedir[1072].

Daha önceki "Orman/Ağaç" başlığı altında açıklandığı üzere, Anadolu'da ağaç kültü ya da hayat ağacı inancı Tunç ve Demir Çağı uygarlıklarından bilinmektedir. Ağaçlardan elde edilen ahşap direk ya da *xoanon*lar da bu kültün biçimsel değişikliklere uğramakla birlikte İÖ 1. binyıl içinde devam ettiğini gösterir. Hem bu köklü gelenek hem de ahşabın taşa göre daha kolay taşınabilir ve işlenebilir olması gibi nedenlerden ötürü Anadolu ve adalardaki pek çok tapınağın ilk kült heykelinin *xoanon* şeklinde olması beklenir. Ancak ahşabın günümüze kadar korunmaması sebebiyle, *xoanon*ların varlığı antik kaynaklar, sikkeler ve çeşitli heykeltıraşlık eserlerinden elde edilen veriler doğrultusunda belirlenebilmektedir **(Harita 4)**. Hellenistik Dönem ozanlarından Kallimakhos'un, Samos Hera Tapınağı'nda yontulmamış bir tahtanın kült heykeli şeklinde kullanım gördüğünden söz etmesi, anikonik *xoanon*lara güzel bir örnektir[1073]. Ayrıca bu ahşap tahtanın Hellenistik Dönem'de dahi kullanılması, ilkel bir tanrı tasviri olduğu söylenen *xoanon*ların daha sonraki dönemlerde kutsallığını ve tapınaklardaki yerini koruduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir.

İÖ 1. yüzyılda yaşamış Romalı Mimar Vitruvius, Ephesos Artemis Tapınağı'ndaki kült heykelinin sedir ağacından yontulmuş bir *xoanon* olduğunu söyler[1074]. Söz konusu tapınağın ilkin dayanıklı sedir ağaçlarından inşa edildiğini belirten Yaşlı Plinius, abanoz ya

[1070] Bennett, 1917: 17.
[1071] E. IT., 1358-1359.
[1072] E. IT, 85, 1385.
[1073] F. Işık, 1999: dn. 226.
[1074] Vitr., II. 9. 13.

da asma ağacından yapıldığı konusunda görüşler bulunan ahşap kült heykelinin, tapınağın tüm inşa evreleri boyunca değişmeden kaldığını ekler[1075]. Antik yazarların bahsettiği bu *xoanon*, antropomorfik özelliktedir. Ancak Ephesos Artemisionu'nun en erken evresinden itibaren varlığını koruduğu arkeolojik kazılarla ortaya koyulan merkezi kaide üzerinde ilkin bir ağaç bulunduğu düşüncesi, ahşaptan kült heykelinin anikonik özüne gönderme yapar[1076].

İÖ 1-İS 1. yüzyıl coğrafyacısı Strabon, Ionia Bölgesi'ndeki Ephesos antik kentindeki tapınaklardan söz ederken, erken tapınakların *xoanon*lara sahip olduğunu, ancak daha sonrakilerde Skopas'ın eserlerinin bulunduğu belirtir[1077]. Bir başka pasajda Karia Bölgesi'nde yer alan ve günümüzde Muğla İli, Milas İlçesi sınırları içinde kalan Labraunda kutsal alanındaki Zeus Stratius'a adanan bir tapınaktan ve *xoanon* şeklinde adlandırdığı bir kült sembolünden bahseder[1078]. Ayrıca Labraunda Zeus Tapınağı'nın Arkaik Dönem'e tarihlenen evresi hakkında çalışmalar yapan A. Baran da Strabon'un bahsettiği *xoanon*a değinerek, bu kült imgesinin tapınağın erken evresi ile ilişkili olabileceğini ileri sürer[1079].

Artemis *Pergaia*'nın, İÖ 2. yüzyıldan İS 3. yüzyıla kadar basılan Perge sikke tiplerinden birinde ve kabartmalı heykeltıraşlık eserleri üzerinde üst kısmı yüksek bir polos görünümünde, gövde kısmı kabartmalı bantlara sahip konik bir blok şeklindeki betimi, ağaçtan oyularak üzeri metal levhalarla kaplanmış *xoanon*ları akla getirmektedir[1080]. Frizler şeklinde düzenlenen kalıp biçimindeki gövdeye sahip bu betim Aphrodisias Aphroditesi[1081] ve Kaunos Eleutherası'nda[1082] da karşımıza çıkmaktadır. Böylelikle bu merkezlerde de *xoanon*ların bulunması gerektiği düşünülür.

Myra'da mersin ağacından çıkan Artemis tasvirinin bulunduğu kent sikkeleri ise, Myra Artemisi'nin de *xoanon* şeklinde temsil edildiğini akla getirir[1083].

İS 1-2. yüzyıl tarihçisi Plutarkhos Moralia adlı eserinde, Pelasglar'ın Attika'daki Brauron'dan Ege Denizi'ndeki Lemnos'a, Lemnos'tan gittikleri her yere yanlarında taşıdıkları mirasın, Artemis'in ahşap heykeli yani *xoanon*u olduğunu söyler[1084].

[1075]Plin.HN. XVI. 79.
[1076] Eren, 2022: 325.
[1077]Str., XIV.1.20.
[1078] Str., XIV.2.23.
[1079] Baran, 2006: 16-17, dn. 123.
[1080] Onurkan, 1969: 310.
[1081] Işık, 1999: 27.
[1082] C. Işık, 2003: 60; Özen ve Işık, 2017: Abb. 1a-b.
[1083]Çevik, 2010: 63; F. Işık, 2012: Res. 436.

İS 2. yüzyılda yaşayan Pausanias'ın, gezdiği yerlerde gördüklerini aktardığı *Periegesis* adlı eserinde, *xoanon* sözcüğünü farklı pasajlarda sıkça kullanması, bu sözcüğün tam olarak neyi ifade ettiğinin anlaşılmasına büyük katkı sağlar. Eserde zeytin, hayıt ya da meşe ağacından yapıldığı vurgulanan, taş ya da metal olmadığı anlaşılan *xoanon*ların, büyük ya da küçük boyutlarda üretilebilen, kaba ya da insan formunda işlenebilen, oturan ya da ayakta, çıplak ya da giyimli, yaldızla süslü örnekleri bulunan çok eski zamanlara ait kült temsillerini karşıladığı görülür[1085]. Yunanistan ve adalardaki çeşitli kentlerde, tapınak, açık hava kutsal alanı, kutsal koru, mağara ya da meclis binası içinde bulunan bu kült temsilleri arasında Aphrodite[1086], Apollon[1087], Ares[1088], Artemis[1089], Asklepios[1090], Athena[1091], Auxesia (mevsim)[1092], Britomartis (dağ ve av)[1093], Demeter[1094], Dionysos[1095], Dioskurlar, Eileithyia[1096], Enyalius[1097], Gaia[1098], Harites (cazibe, güzellik, doğa, yaratıcılık, iyilik ve bereketle ilişkili üç tanrıça)[1099], Hekate[1100], Hera[1101], Herakles[1102], Hermes[1103], Kore[1104], Koronis (Asklepios'un annesi)[1105], Ana Tanrıça[1106], Mousalar[1107], Nemesis[1108], Nike[1109], Orpheus[1110], Pan[1111], Thetis[1112], Tykhe[1113] ve Zeus[1114] gibi tanrı, tanrıça ve kahramanlar sayılır. Ayrıca yine Pausanias'ın metinlerinden şüpheli olmakla birlikte Myron, Trozenli Hermon, Callon, Calamis, Messeneli Damophon, Phliasianlı Laphaes ve Chirisophus'un

---

[1084] Plut. Moral. VIII.
[1085] Bennett, 1917: 13-16.
[1086] Paus., II. 11. 8; III. 15. 10; III. 23. 1; IX. 40. 3-4.
[1087] Paus., II. 30. 1; III. 25. 2; III. 25. 10; III. 26. 5; IV. 37. 7.
[1088] Paus., II. 25. 1.
[1089] Paus., I. 23. 7; I. 31. 4; II. 30. 1; III. 16. 7; III. 25. 2.
[1090] Paus., III. 14. 7.
[1091] Paus., II. 29. 1; IX. 4. 1.
[1092] Paus., II. 30. 4.
[1093] Paus., IX. 40. 3.
[1094] Paus., VIII. 42. 3-4.
[1095] Paus., II. 11. 8; II. 30. 1; II. 37. 2.
[1096] Paus., I. 18. 5
[1097] Paus., III. 15. 7.
[1098] Paus., VIII. 25. 13.
[1099] Paus., VI. 24. 6.
[1100] Paus., II. 11. 8; II. 30. 2.
[1101] Paus., III. 13. 8-9.
[1102] Paus., VIII. 35. 2.
[1103] Paus., II. 19. 6; VIII. 35. 2.
[1104] Paus., III. 20. 7.
[1105] Paus., II. 11. 7.
[1106] Paus., II. 11. 8.
[1107] Paus., VIII. 31. 5.
[1108] Paus., I. 33. 7.
[1109] Paus., III. 15. 7; V. 26. 6.
[1110] Paus., III. 20. 5.
[1111] Paus., I. 36. 2.
[1112] Paus., III. 14. 5.
[1113] Paus., II. 7. 5; II. 11. 8; VI. 25. 4.
[1114] Paus., I. 3. 5; II. 19. 7; II. 24. 3; VII. 46. 2.

xoanon üreten heykeltıraşlar olduğu anlaşılır[1115]. *Xoanon*lara aynı zamanda *daedala* adı da verildiği Pausanias'tan öğrenilen bir diğer bilgidir[1116].

İskenderiyeli Klement, İS 195 yıllarında kaleme aldığı *Protrepticus* (Exhortation) adlı eserinde Antik Dönemde İskitler'in kılıçlara, Arapların taşlara, Perslerin nehirlere ibadet ettiklerini, bazı diğer (daha eski) ırkların ise kült nesnesi olarak *xoana* adı verilen, kabaca yontulan ahşap bloklar ve taş direkler kullandıklarını aktarır. Ayrıca Ege Denizi'nde Samos Adası'nın batısında yer alan Icaria Adası'nda bulunan Artemis heykelinin işlenmemiş bir ahşap parçası olduğunu ve Boeotia'daki Thespiae antik kentinde Hera *Cithaeronian*'ı temsilen kesilmiş bir ağaç gövdesinin kullanıldığı söyler. Bununla birlikte, İÖ 5-4. yüzyıllar arasında yaşamış olduğu düşünülen antik yazar Aethlius'tan alıntı yaparak, Samos'taki Hera kült heykelinin ilk başta ahşap bir kirişten oluştuğunu, daha sonra ada Procles hakimiyetine girdiğinde kült heykelinin insan formuna dönüştürüldüğünü belirtir. Bu kabaca işlenen tapınım nesnelerinin yani *xoanon*ların, insan biçiminde şekillendirilmeye başlandığında "ölümlüler" anlamına gelen *brotoi/brete* adını aldığını da ekler[1117].

İS 2. yüzyıl retorikçi ve hiciv yazarı Samsatlı Lucianus *de Syria Dea* adlı eserinde, Suriye'deki Asurlu Hera için kutsal kabul edilen Hierapolis kentinde bulunan kutsal alanlardan ve kült heykellerinden söz ederken, altından yapılma, hiçbir parçası diğerlerine benzemeyen, hangi tanrı ya da tanrıçayı temsil ettiği konusunda kesin bir görüş bulunmayan, yılda iki defa denize indirilen imge, *xoanon* şeklinde geçmektedir[1118]. Ayrıca yine aynı eserde Apollon'un kült heykelinden de *xoanon*olarak söz edilir[1119].

İS 4. yüzyılda yaşamış gramer uzmanı Servius, Vergilius'un Aeneas'ını yorumladığı eserinde, Yunanların ağaç dallarını tanrı tasvirlerine dönüştürdüğünü ve bunlara *xoanon* dediklerini söyler[1120].

Suidas tarafından kaleme alınan İS 10. yüzyıl Bizans Lexicon'unda, sağ elinde nar, sol elinde miğfer tutan, kanatsız Nike *xoanon*undan bahsedilmesi, ikonik bir temsili tanımlasa da, terimin Geç Antik Dönem de dahi kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir[1121].

[1115] Bennett, 1917: 13-16.
[1116] Paus., IX. 3. 2-8; Zeus ve Hera ile ilişkili Daedala festivalinde, daedala denilen ahşap heykelin kurban törenleri sırasında yakıldığı aktarılır.
[1117] Clem. Protr: 4. 1.
[1118] Luc.Syr.D., 33.
[1119] Luc.Syr.D., 35.
[1120] Serv., 2. 225.

4.3.5. Basamaklı Anıt

Prehistorik Dönemlerden itibaren gök ve dağ gibi yüksek yerler insanların ulaşamayacağı, ilahi güçlerin ikamet alanı kabul edilir. Bu nedenle açık hava kutsal alanlarındaki göğe uzanan törensel merdivenler ve tapınaklardaki basamaklar, insanların ilahi güçle temas kurmak için kullandıkları sembolik araçlardan biri olmuştur. Yükselmeyi temsil etmesi açısından, merdivenlerin gök ve dağ tanrılarıyla ilişkili kült törenlerinin bir parçası olduğu söylenebilir. Ayrıca bir varoluş biçiminden diğerine geçişi mümkün kıldığına inanılan merdivenler, ölü gömme geleneklerinde de kendisine yer bulur. Buna göre ölen kişinin ruhunun göğe yükselen basamaklar aracılığıyla tanrısallığa ve ölümsüzlüğe ulaştığına inanılır[1122].

Mezopotamya kozmolojisine göre, etrafı tuzlu su ile çevrelenmiş düz bir disk görünümünde algılanan yeryüzünden yeraltına, en batı ve en doğu uçtaki ufuklardan aşağıya uzanan bir merdivenle inilmekte ve ayrı bir merdivenle de yeraltından gökyüzüne çıkılmaktadır[1123]. Sümer ve Akad dilinde merdiven anlamına gelen *simmulti* (ziggurat) sözcüğünün, Nergal ve Ereşkigal mitosunun Asurca kopyasında, tanrıların gökyüzüne çıktığı ya da yeraltı dünyasına indiği merdiven için kullanılması[1124], merdivenlerin hem gökyüzündeki hem de yeraltındaki tanrılara ulaşmak için bir araç olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Mezopotamya toplumlarının ölü kültünde, ölen kişinin varlığını devam ettirdiği düşünülen yeraltı dünyasının kapısına ulaşan *ganzir* adı verilen bir merdiven bulunduğuna inanılır[1125].

Eski Ahit'te Yakup'un rüyasında gökyüzüne bir merdiven diktiğini, tanrının meleklerinin bu merdivenden göğe inip çıktığını görmesi ve tanrının onunla konuşması, merdivenlerle göğe ve dolayısıyla tanrıya ulaşma anlayışını desteklemektedir[1126]. Bunun yanında Antik Dönem gizem kültlerinden Orpheus ve Mithras erginlenme törenlerinde, merdivenle göğe ulaşma ayinlerinin yapıldığı bilinir[1127]. Ayrıca İS 2. yüzyıl Yunan yazarı Polyaenus'un, *Stratagems* adlı eserinde, Trakya kabilesi Cebrenii'nin rahip ve generali olarak seçilen Cosingas'ın, ordunun kendisine itaat etmemesi üzerine, bir dizi uzun

[1121] Suid., 384, "Nike Athena".
[1122] Eliade, 2003: 62.
[1123] Black ve Gren, 2017: 176.
[1124] Bottéro ve Kramer, 2017: 503, 509, 511-512; Demirci, 2019: 18.
[1125] Black ve Gren, 2017: 315.
[1126] Eski Ahit, Yaratılış, 28.10-19.
[1127] Eliade, 2003: 118.

merdiven inşa ederek bu merdivenleri birbirine bağlaması ve Hera'ya Trakyalıların bu itaatsizliğini bildirmek için cennete tırmanacağına dair bir rapor yayımlamasıyla birlikte, Trakyalılar'ın cennetin gazabından korunmak için Cosingas'a bağlı kalacaklarına yemin etmesi anlatısı,[1128] Antik Dönem'de basamakların tanrıya ulaşmayı sembolize ettiğine işaret eden bir diğer veridir. Bu bağlamda Trakya'da, Rodop Dağları'nda kaya platformu ve sunu teknesinden oluşan kült alanına kayalıklara açılan basamaklarla ulaşılması[1129], basamaklara atfedilen kutsallıkla ilgili söylenceleri kanıtlamaktadır.

Mısır Piramit Metinleri'nde karanlık dünyada kendi kendini yaratarak güneş diskine dönüşen Ra'nın merdiven tepesine çıktığının aktarılması ve güneş tanrısının gökyüzünde seyahat ettiğine inanılan teknesinin içinde basamaklı bir yapının betimlenmesi, Eski Mısır inancında merdivenle ilahi bir konuma, göğe yükselme anlayışının varlığını ortaya koyar[1130]. Mısır'da ölümden sonra yeniden dirilen firavunların, bir kuş ya da scarabe şeklinde, merdiven ya da güneş ışığı aracılığıyla göğe yükseldiğine ve Ra'nın alemine kabul edildiğine inanılması, ölü kültünde merdiven sembolizminin varlığına işaret eder[1131]. Bu bağlamda göğe uzanan anıtsal piramitlerin, Mısır firavunlarının gökyüzündeki Ra'ya ulaşması için tasarlanmış birer merdiven olduğu söylenebilir[1132]. İÖ 3. binyıla tarihli "basamak piramit" şeklinde adlandırılan örnekler[1133], bu görüşü destekler niteliktedir.

Girit'te bulunan ve Mısır sanatından etkiler taşıdığı belirtilen İÖ 14. yüzyıla tarihli Hagia Triada lahdi üzerindeki tören sahnesinde, mezarı önünde durarak yeniden dirilişi ya da ebedi yaşamı temsil eden, kolları elbisesinin içinde kaldığı için mumya formuna benzetilen figürün hemen önündeki kırmızı taşlardan örülmüş üç basamaklı yapının "basamaklı altar" olabileceğinin önerilmesi[1134], basamaklı anıtların kökeni hakkında ipucu vermekte ve ölü kültüyle ilişkisini yansıtmaktadır. Bir diğer görüşe göre, ölen kişinin katıldığı bir hasat şöleni sahnesinin betimlendiği Hagia Triada lahdinde betimlenen basamaklı yapının, üst kısmında herhangi bir adak eşyasının bulunmaması ya da ateşe işaret eden bir bulgunun olmayışı nedeniyle "altar" olarak tanımlanamayacağı ileri sürülmüş ve bu yapı "basamaklı obje" şeklinde tanımlanmıştır[1135]. Her iki görüşte de basamaklı nesnenin

[1128] Polyaen. VII. 22.
[1129] Fol, 1998: Fig. 7-8.
[1130] Eliade, 2003: 116; W. M. Müller, 2020: 28, Şek. 9.
[1131] Kurhan, 1993: 14.
[1132] Kurhan, 1993: 19.
[1133] Remler, 2010: 156-157.
[1134] Martino, 2005: 3; Martino, 2011: 44.
[1135] Yavis, 1949: 24-25, Fig. 13.

gerisinde duran kişinin ölen bir bireyi temsil ettiği konusunda fikir birliği bulunması doğrultusunda, basamakların bir altar yapısı olmasa bile ölen kişiyle yaşayanlar arasında bir köprü vazifesi gördüğü anlaşılmakta ve bu durum basamaklara kutsal bir anlam yüklendiğini ortaya koymaktadır.

Pasargade'deki açık hava kutsal alanında tespit edilen ve ateş sunaklarıyla ilişkilendirilen iki anıttan birinin yanında, anıta dayanmış vaziyette, kireçtaşından yapılmış, yedi basamaklı bir merdiven bulunması ise İran'da basamakların kutsal ateşe yani Ahura Mazda'ya ulaşmak için sembolik bir anlam taşıdığını düşündürür. Nakş-ı Rüstem'deki kaya mezarına işlenen, basamaklı ateş sunağı önünde ibadet eden kral tasviri, bu durumu desteklemektedir[1136].

Anadolu coğrafyasına bakıldığında, İÖ 1. binyıla tarihlenen pek çok basamaklı anıt örneğiyle karşılaşılır **(Harita 5)**. Demir Çağı Urartu yerleşimlerinden Van Kalesi'nde yer alan I. Argişti'nin mezarında (Büyük Horhor Mağarası), ön odanın gerisinde, duvarın ortasından başlayıp tavana dek uzanan kayaya oyularak şekillendirilmiş, mezar içindeki törenlerle ilişkilendirilen simgesel basamaklar **(Levha 43a)** ve önündeki kare alan, Anadolu kültürlerinde de basamakların ölü kültüyle bağlantılı kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir[1137]. Mezar içindeki basamakların yanı sıra basamaklı anıt şeklinde tanımlanabilecek tapınım nesnelerinin Anadolu'da İÖ 1. binyıla tarihli en erken örneklerine yine Urartu coğrafyasında yer alan Kaleköy, Harput ve Pertek **(Levha 43b)** gibi merkezlerde rastlanması[1138], geleneğin Anadolu'daki kökeni konusunda ipucu sunmaktadır.

Anadolu'da en geniş anlamda Phryg kültüründeki ana tanrıça kültünde kendisine yer bulan, kökeni konusunda net bir veri bulunmamakla birlikte genellikle Phryg buluşu şeklinde nitelendirilen basamaklı anıtların, Ege toplumlarında tapınakların inşa edilmesinden önce tapınımda kullanıldığı bilinen sunaklarla benzer işleve sahip olduğu ifade edilir[1139]. Göğe ya da tanrının huzuruna çıkışı ve tanrısal sonsuzluğu sembolize eden

[1136] Shenkar, 2008: 242; Hekimoğlu Akyazar, 2016: 93-94.
[1137] Çevik, 2000: 62-63.
[1138] F. Işık, 1999: 7, Res. 17; Tamsü Polat, 2010: 210, dn.11.
[1139] Erdan, 2018: 105-106; Ege coğrafyasında Samos, Kap Poseidon, Kyrene, Delos ve Delphi gibi merkezlerde Arkaik Dönem'e tarihlenen basamaklı altar örnekleri bulunmaktadır (Hoffmann, 1953: 189, 192, 195, Pl. 55, Fig.1, Pl. 58, Fig. 11-12, Pl. 60, Fig. 18-19)

basamaklı anıtlar[1140], dağ, taş, toprak gibi doğa unsurlarıyla bütünleşen ana tanrıça kültünde, doğa unsurları etrafında gelişen tapınım nesnelerinden biri olmuştur.

Altar[1141], sunak[1142], taht[1143], altar olarak anılan yapılar[1144], basamaklı idollü altar[1145], merdiven sunaklar[1146], kaya altarı[1147] ya da basamaklı anıt[1148] gibi farklı isimlerle tanımlanan bu tapınım nesneleri, genellikle doğuya bakar vaziyette konumlandırılmış, basamaklar şeklinde düzenlenmiş ve en üst basamağın gerisi tahtında oturan ana tanrıçayı temsilen idol görünümünde işlenmiştir[1149]. Bu bağlamda basamaklı anıtlarda kayaya işlenen idol formunun, yarı ikonik şeklinde tanımlanan Phryg taş idolleriyle karşılaştırılması mümkündür[1150].

Basamaklı anıtların bazı örneklerinde idolün iki yanında betimlenen aslanlar ana tanrıçanın kutsal hayvanına işaret ederken, bazılarının zeminindeki üçgen oluşturacak şekilde dizilen üç adet yuvarlak kabartma kadın üreme organına dolayısıyla ana tanrıçaya atfedilir. Ayrıca bazı örneklerde yer alan dikdörtgen ya da yuvarlak çukurlar libasyon uygulamasının varlığını göstererek, basamaklı anıtlar önünde gerçekleşen kült uygulamaları hakkında fikir sahibi olunmasını sağlar[1151]. T. Tüfekçi Sivas'ın, basamaklı anıtlardaki idol şeklinin kavise, kavisin iki yanındaki aslanların ise kolçağa benzer çıkıntılara dönüştüğünü belirtmesi ise[1152], basamaklı anıtlar aracılığıyla gerçekleşen yarı ikonik ve anikonik tapınımı akla getirmektedir. Bu noktada basamakların sonundaki kavisi, ana tanrıçanın anikonik temsili şeklinde yorumlamak mümkündür. Bununla birlikte basamaklı anıtların, ana tanrıçanın üzerinde oturduğu varsayılan kaya tahtına benzer görünümü nedeniyle, boşluk anikonizmi ile ilişkilendirilmesi de olasıdır.

Batı Phrygia Bölgesi'nde (Dağlık Phrygia/Phryg Vadileri) karşılaşılan basamaklı anıtlar, özellikle Kütahya ve Eskişehir çevresinde yoğunluk göstermektedir[1153]. Eskişehir

[1140] Tamsü Polat, 2010: 211.
[1141] Ramsay, 1882: 8 vd.
[1142] Mellink, 1981: 96.
[1143] Körte, 1898, 118 vd.; Akurgal, 1955: 96 vd.
[1144] Haspels, 1971: 93 vd.
[1145] Tüfekçi Sivas, 1999: 190.
[1146] Roller, 2013: 110.
[1147] Tamsü Polat, 2010: 207-208.
[1148] Naumann, 1983: 99; Berndt Ersöz, 2006: 40 vd.; Erdan, 2018: 106 vd.
[1149] Tüfekçi Sivas, 1999: 189.
[1150]Summers ve Summers, 2009: 7; Roller, 2012b: 221-252; Akçay, 2015: 47-54; Matsumura, 2022: 154-165.
[1151] Tüfekçi Sivas, 1999: 190-191; Tüfekçi Sivas, 2009: 722.
[1152] Tüfekçi Sivas, 1999: 189-191.
[1153] Tamsü Polat, 2010: 207.

yöresinde Midas Kenti **(Levha 43c)**, Tekören **(Levha 43d)** ve Dümrek'te **(Levha 43e)**, Afyon yöresinde Köhnüş **(Levha 43f)** ve Menekşekaya'da, Kütahya yöresinde ise Fındık'ta **(Levha 43g)** basamaklı anıt örnekleri tespit edilmiştir[1154]. Bununla birlikte Alacahöyük/Zippalanda'ya (Çorum) birkaç kilometre uzaklıkta yer alan ve Hitit hava tanrısı kültüne adandığı bilinen Çerkez Kalehisar Tepesi'nde (Hitit Dağı Taha) bulunan, üzeri Phryg yazıtlı, kavisli arkalıklı basamaklı anıt **(Levha 43h)**, Doğu Phrygia'da da bu tapınım nesnelerinin varlığını ortaya koyar[1155].

İncelemeler sonucunda tipolojik çeşitlilik gösterdiği anlaşılan basamaklı anıtlar için farklı sınıflandırmalar yapılmıştır. S. Berndt Ersöz'ün önerdiği tipoloji 1'den 6'ya kadar değişen basamak sayıları, 5-10 cm'den 46-100 cm'ye kadar değişen basamak derinlikleri ve yarım daire disk, iki yanı destekli yarım daire disk, tek idol, çift idol, dikdörtgen oturma alanlı ya da delikli ve platformlu şeklinde değişen basamakların üstündeki kısmın formuna göre oluşturulmuştur[1156]. R. Tamsü Polat ise idollü basamaklı altarlar, kavis şeklinde stilize idollü basamaklı altarlar ve idolsüz, en üstte platformu bulunan basamaklı altarlar şeklinde üç ana tip belirlemiş ve bu ana tipleri alt tiplere ayırmıştır[1157].

Doğa içinde yer alan ve yalın görünüme sahip basamaklı anıtlar, çevrelerinden ele geçen seramik parçaları, basamakların gerisindeki idol tipi ve bazılarının üzerine işlenen yazıtlar doğrultusunda İÖ 7-6. yüzyıl aralığına tarihlendirilmiştir. Bununla birlikte kült amaçlı kullanıldığı düşünülen Goridon Megaron 2 yapısının duvarlarında basit çizgilerle betimlenen altar, söz konusu tapınım nesnesinin İÖ 950/900-800 yıllarından itibaren bilindiğini göstermektedir[1158].

Phryg kültürüyle özdeşleşen kült nesnelerinden biri olan basamaklı anıtların, Anadolu'da farklı kültür bölgelerine ana tanrıça kültüyle birlikte yayıldığı söylenebilir. Mysia Bölgesi'ndeki Dedekaya[1159], Asarkaya[1160], Hisarköy **(Levha 44a)**[1161], Pergamon Büyük Kaya, Aiolis Bölgesi'ndeki Tisna Kocakale Tepe'de **(Levha 44b)**[1162], Ionia

[1154] Tüfekçi Sivas, 1999: 154-173; Tamsü Polat, 2010: 206-207.
[1155] Haas, 2002: 442, Abb. 9.
[1156] Berndt Ersöz, 2006: 40-48.
[1157] Tamsü Polat, 2010: 207-208.
[1158] Prayon, 1987: 174, Abb. 27a; Tamsü Polat, 2010: 210.
[1159] Saka, 2019: 142-143.
[1160] Beksaç, 2001: 113-122; Saka, 2019: 144.
[1161] Saka, 2019: 144-145.
[1162] Erdan, 2019b: Fig. 107.

Bölgesi'ndeki Samos[1163], Kolophon[1164], Koressos **(Levha 44c)**[1165] ve Kartal Dağı'nda[1166], Lydia Bölgesi'ndeki Gelenbe'de **(Levha 44d)**[1167], Phrygia'nın güney sınırlarındaki Eumeneia[1168], Denizli/Davulcutepe[1169], Karia Bölgesi'ndeki Çarıklar **(Levha 44e)**[1170], Çine/Akdamlar[1171], Eski Çine[1172], Alinda[1173], Keramos/Kalem Köy[1174], Mobolla[1175], Güvendağ/Kaya Deresi[1176], Okkataş[1177] ve Idyma'da[1178], Lykia Bölgesi'ndeki Tlos/Dikmen[1179], Antiphellos **(Levha 44f)**[1180], Kyaneai'de[1181], Pisidia Bölgesi'ndeki Mallos[1182]**(Levha 44g)** ve Tymbriada'da[1183], Sagalassos[1184] ve Lykaonia Bölgesi'ndeki Arvana Asarı[1185], Merdiven Gediği[1186], Arslantaş[1187] ve Beşpınar'da **(Levha 44h)**[1188] tespit edilen basamaklı anıtlar söz konusu yayılımı ortaya koyar.

Anadolu dışında ise Filistin, Ürdün, Bulgaristan ve İtalya'da basamaklı anıtların bulunduğu anlaşılır[1189]. Ayrıca Khalki Adası'ndaki Kastro Tepesi'nde tespit edilen, üzerindeki yazıtlar doğrultusunda İÖ 4. yüzyıldan erkene gitmediği anlaşılan, Zeus ile Hekate'ye adanmış, basamaklı anıtlarla benzerlik gösteren çift kaya tahtının M. Gaifman tarafından anikonizmle ilişkilendirilmesi[1190], Anadolu'daki Phryg ana tanrıçasına adanan taht şeklindeki basamaklı anıtların Yunan kültürünü etkilediğini ve bu tapınım nesnesinin anikonik karakterini gözler önüne serer.

[1163] Hoffmann, 1953: Pl. 58, Fig. 11-12.
[1164] Özgan, 2014: Res. 3.
[1165]Bammer ve Muss, 2006: Abb. 4.
[1166]Özkan, 2022: Fig. 6.
[1167]Umar, 2006: Res. 70-71.
[1168]Şimşek ve Sezgin, 2012: Res. 16.
[1169] Sezgin ve Okunak, 2007: 118.
[1170] Ateşlier ve Erdan, 2020: Fig. 21-22.
[1171]Kızıl, 2015: Res. 18.
[1172] Diler, 1998: 411.
[1173] Özkaya ve San, 2002: 239.
[1174]Kızıl, 2008: Fig. 7.
[1175] Diler, 2007: 492.
[1176] Kızıl ve Öztekin, 2009: 405, Res. 12.
[1177] Baran, 2012: 90, Fig. 5.
[1178] İren, 2008: 256-257, Res. 11.
[1179] F. Işık, 2010: Abb. 22.
[1180] F. Işık, 2010: Abb. 20.
[1181] F. Işık, 2010: Abb. 24.
[1182] Özcan, 2019: Abb. 4.
[1183]Özcan, 2019: Abb. 13.
[1184] Waelkens vd., 2013: 342.
[1185] Baldıran ve Abay, 2013: Fig. 12.
[1186] Baldıran ve Abay, 2013: Fig. 6.
[1187] Baldıran ve Abay, 2013: 8.
[1188] Baldıran ve Abay, 2013: 9.
[1189] Tamsü Polat, 2010: 211.
[1190] Gaifman, 2012: 163-166.

4.3.6. Niş

Açık hava kutsal alanlarında sıklıkla karşılaşılan, kayalıkların cephesinin oyulmasıyla elde edilen içi boş nişler, kayalıklarla özdeşleştirilen tanrı ya da tanrıçanın niş içindeki kutsal boşlukta var oluşuyla, Mettinger'in boşluk anikonizmi[1191] sınıflandırmasına uyar. İçi boş nişlere tapınım esnasında tanrı ya da tanrıça heykelciğinin veya plakasının yerleştirildiği yönünde görüşler bulunsa da, bazı nişlerin son derece sığ yapılması ve içine plakanın oturacağı herhangi bir yuvanın bulunmaması, içine herhangi bir figür yerleştirilmeden de doğrudan nişin bulunduğu alanda, kayaya anikonik tapınım yapıldığını ortaya koyar. Bununla birlikte anıtsal boyutlarda yapılan nişler de küçük boyutlularla benzer şeklide, tanrının kaya içindeki evine yani tapınağına açılan birer sembolik kapı olarak değerlendirilip anikonik tapınım uygulamalarına dahil edilir.

Mezopotamya ve İran kültürlerinde İÖ 4. binyıldan itibaren kutsal alan ve tapınaklarda dikdörtgen formlu, kademeli kapı ve niş uygulaması görülür. Irak'taki Tepe Gawra, Tutub (Khafaje), Ur ve İran'daki Hasanlu yerleşimlerinde söz konusu uygulamalar tespit edilmiştir. Ur kentinde bulunan, İÖ 2500-2400 yıllarına tarihli kireçtaşı plaka üzerinde kademeli bir kapı önünde, libasyon ve kurban töreni sahnesinin betimlenmesi, kült uygulamaları hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir[1192]. Bununla birlikte Yakındoğu mimarisinde üst kısmı kemerli kapı ve niş geleneğinin İÖ 3. binyıla uzandığı ve İÖ 1. binyıl boyunca devam ettiği bilinir[1193].

Son derece dağlık bir coğrafyaya sahip olan ve Prehistorik Dönemlerden itibaren dağ kültünün ön plana çıktığı Anadolu'da, dağlar ve kayalıklarla ilişkilendirilen tanrı ve tanrıçaların açık hava kutsal alanlarında yoğun biçimde nişlerle ilişkilendirildiği görülür **(Harita 6)**. Küçük boyutlu ve anıtsal örnekleri bulunan, dikdörtgen, kare, oval, üst kısmı kemerli ve tapınak cepheli gibi farklı formlarda işlenen nişler, kutsal dağın derinliklerindeki tanrının evine açılan kapılar şeklinde değerlendirilir[1194].

Anadolu'da eril karakterli dağ kültünün hakim olduğu ve panteonunda dağ tanrılarının bulunduğu Urartu kültürüne ait Meher Kapı'daki tanrı listesinin 46. sırasında "Haldi tanrısının kapısına", 47. sırasında "Eridia şehrindeki Teişeba tanrısının kapısına" ve 48.

[1191] Mettinger, 1995: 16-17, 19.
[1192] Batmaz, 2009: 153-154.
[1193] Batmaz, 2009: 152.
[1194] F. Işık, 2012: 348.

sırasında "Uişini şehrindeki Şivini tanrısı kapısına", ikişer koyun adanması gerektiğinin belirtilmesi[1195], tanrıların dağlardaki kayalıkların içinde yaşadığına inanıldığını, kayalıklara açılan nişlerin söz konusu tanrıların evine açılan birer sembolik kapı şeklinde algılandığını ve bu kapıların kutsal kabul edildiğini gösterir. Urartu açık hava kutsal alanlarında küçük ya da anıtsal boyutlarda, tek çerçeveli ya da kademeli, dikdörtgen, üst kısmı kemerli ya da "T" formlu, içi boş, yazıtlı ya da stelli kaya nişlerinin tespit edilmesi, yazıtlarla öğrenilen tapınım unsurlarının varlığını ortaya koyar. Bununla birlikteUrartu kademeli anıtsal kapıları ile kemerli nişleri çevresinde yapılan basamak, sunu platformu, stel yuvası, kurban kanalı gibi düzenlemeler, bu unsurların kutsal kabul edildiğini ve bu unsurlara yönelik tapınımın gerçekleştiğini kanıtlar[1196].

Asur kültürüyle yaşanan ilişkiler sonucunda Urartu kültürüne girdiği düşünülen[1197] kemerli niş geleneğinin örnekleri arasında Hazine/Analıkız Kapısı **(Levha 45a)**[1198] ve Van Kalesi Nişi **(Levha 45b)**[1199] gösterilebilir. Yakındoğu kültürlerinden etkiler taşıdığı üzerinde durulan ve Urartu tapınaklarının giriş kapılarına benzetilen[1200] dikdörtgen formlu, kademeli anıtsal Urartu nişleri arasında Hazine Piri Kapısı **(Levha 45c)**[1201], Yeşilalıç Kapısı **(Levha 45d)**[1202] ve Meher Kapı **(Levha 45e)**[1203] sayılabilir. Ayrıca küçük boyutlu, "T" formlu, "kör pencereli kaya nişleri" şeklinde tanımlanan örnekler **(Levha 45f)** Van Kalesi sitadelinde tespit edilmiştir[1204].

Bir diğer Anadolu kültürü olan Phryg'lerde, dağlarla özdeşleşen ana tanrıça kültüne adanan, ıssız ve gizemli atmosfere sahip açık hava kutsal alanlarında kayalara açılan nişlerle karşılaşılır. Genellikle ön kısmında düzeltilmiş bir kaya platformu bulunan, oval ya da dikdörtgen formlu sığ oyuklar şeklindeki bu nişlerin içine, ana tanrıça heykelciği ya da idolü yerleştirilebilmektedir. Kaya yüzeyine açılan bağımsız tekil nişlerin **(Levha 46a)** yanı sıra, tapınak cephesi biçiminde işlenen Phryg kaya fasadlarının bir parçası olan ve tapınağa açılan sembolik pencere **(Levha 46b)**ya da kapı **(Levha 46c)**görünümündeki nişler dikkat çekicidir. Gordion'da bulunan pişmiş topraktan yapılmış, kemerli ev nişi **(Levha 46d)** ise

[1195] Piotrovski, 1965: 39.
[1196] Urartu kültürüne ait niş ya da anıtsal kapılar hakkında detaylı bilgi için tezin 5. bölümüne bakınız.
[1197] Batmaz, 2009: 152.
[1198] Genç ve Konyar, 2019: Res. 2.
[1199] Tarhan, 2011: Fig. 4.
[1200] Batmaz, 2009: 153-154.
[1201]Belli ve Dinçol, 1982: Lev. VIII/1.
[1202] Sevin ve Belli, 1976: Lev. IV/3.
[1203] Genç ve Konyar, 2019: Res. 7.
[1204] Tarhan, 2011: Fig. 21.

doğadaki kayalıklarda gerçekleşen kült uygulamalarının ev içi tapınımda da geçerli olduğunu göstermesi bakımından önemli bir buluntudur. Bununla birlikte Daskyleion'da bulunan, kireçtaşından işlenen, Phryg tapınak modelinin **(Levha 46e)** kaya yüzeylerine açılan nişler ya da kapılarla benzer bir anlayışla boş bırakıldığı düşünülebilir. Ancak bu kapı nişinin içine, günümüzde korunmayan, küçük bir Kybele heykelciğinin yerleştirilmiş olması gerektiği belirtilir[1205].

Phryg basamaklı anıtları gibi Batı Phrygia Bölgesi'nde bulunan, Kütahya çevresinde yoğunluk gösteren ve genellikle doğu yönlü işlenen nişlerin bazılarının etrafı basit, alçak kabartma şeklinde, bezemesiz bir adet çerçeveyle sınırlandırılmıştır[1206]. Phryg kültürüne ait olduğu tespit edilen tekil nişler, Batı Phrygia'da Midas Kenti, Köhnüş, Fındık ve Deliktaş mevkilerinde; Batı Phrygia dışında ise Kastamonu'daki Germanos antik kentinde yer alır[1207]. Sembolik kapı ya da pencere şeklinde açılan nişlerin bulunduğu Phryg fasadları arasında ise Areyastis[1208], Yazılıkaya-Midas[1209], Değirmen[1210], Maltaş[1211], Aslankaya[1212] ve Deliklitaş[1213] anıtları sayılabilir.

Phryg kültürüyle benzer özellikler gösteren Trakya kültüründe de kayalıkların tapınım ve ölü gömme amacıyla kullanıldığı görülür. Özellikle Rodop Dağları'nın doğusundaki, günümüz Bulgaristan sınırlarında kalan Ardino ve Malko kentlerinde kayalıklara açılan tekil ve çoğul, dikdörtgen ya da yukarıya doğru daralarak üçgen formlu nişler ile Strandjevo ve Panizovo kentlerindeki kayaların içine açılan kutsal alanlar, konumuz açısından dikkat çekicidir. Yunan kültüründe Demeter ve kızı Persephone'nin gizem kültleriyle ilişkilendirilen kaya kutsal alanları, Trakya'da ana tanrıça ve oğlunun (güneş ya da ateş) gizem törenlerinin yanı sıra, farklı türden ayinlerin de gerçekleştiği kaya kült kompleksleri şeklindedir. Bu bağlamda Trak kaya anıtlarının, Phryg kaya kompleksleriyle karşılaştırılması gerektiği belirtilir[1214].

Anadolu'daki kültür bölgelerine, Phryg kültürünün etkisiyle yayılan ve bölgelere göre farklı isimlerle anılan ana tanrıça kültünün, kayalıkların kullanımıyla oluşturulan çeşitli

[1205] Ateşlier, 2006: 132-133, Fig.1.
[1206] Tüfekçi Sivas, 1999: 174; Berndt Ersöz, 2006: 18, 21-23; F. Işık, 2012: 349; Erdan, 2018: 111-112.
[1207] Tüfekçi Sivas, 1999: 175-179.
[1208] Tüfekçi Sivas, 1999: 47, Lev. 6-7.
[1209] Tüfekçi Sivas, 1999: 61, Lev. 18.
[1210] Tüfekçi Sivas, 1999: 84, Lev. 42/b, 43/a-b.
[1211] Tüfekçi Sivas, 1999: 91, Lev. 53.
[1212] Tüfekçi Sivas, 1999: 105, Lev. 61-62, 69.
[1213] Tüfekçi Sivas, 1999: 112, Lev. 75/b.
[1214] Fol, 1998: 19-26, Fig. 2-6, 18-19.

tapınım unsurlarıyla birlikte aktarıldığı anlaşılır. Bu tapınım unsurları arasında kayalara açılan nişler de bulunur. Troas Bölgesi'nde Hacı Mahmut Mevkii[1215], Mysia Bölgesi'nde Zeytinliada[1216], Andık Mağarası[1217], Merdivenli Kayalar[1218], Ulutaş[1219], Dedekaya[1220], Pergamon Kapıkaya[1221], Molla Mustafa Tepesi **(Levha 47a)**[1222], Aiolis Bölgesi'nde Aigai[1223], Tisna Sarıkale Tepe **(Levha 47b)**[1224], Ionia Bölgesi'nde Phokaia[1225], Smyrna[1226], Erythrai[1227], Klazomenai Taş Harmanı Mevkii[1228], Khios Daskalopetra[1229], Metropolis[1230], Ephesos Peion Dağı **(Levha 47c)**[1231], Kartal Dağı[1232], Şirince Sütini Mağarası[1233], Kırkayak Merdiven Tepesi[1234], Priene[1235], Samos[1236], Karia Bölgesi'nde Çarıklar[1237], Okkataş[1238], Labraunda Yarık Kaya **(Levha 47d)**[1239], Loryma[1240], Milas Türbe Ovası[1241], Gerga[1242], Aspat[1243], İdyma[1244] ve Tatarmemişler[1245], Lykia Bölgesi'nde Telmessos **(Levha 47e)**[1246], Patara[1247], Arykanda[1248], Pamphylia Bölgesi'nde Perge[1249], Pisidia Bölgesi'nde Olbasa Kızılkayalar[1250], Termessos **(Levha 47f)**[1251], Ariassos[1252], Lykaonia Bölgesi'nde Karahisar

[1215]Bamyacı, 2006: Res. 3.20.
[1216] Öztürk ve Kavaz, 2012: 54-56; Öztürk, Kavaz Kındığılı ve Güloğlu, 2019: 442.
[1217] Saka, 2016: Lev. 56, Fig. 6.
[1218] Saka, 2019: 138-139.
[1219] Saka, 2019: 140-141.
[1220] Saka, 2019: 142-143.
[1221] Agelidis, 2014: 387-389; F. Işık, 1999: Res. 5.
[1222] Ateş, 2019: 228-232, Abb. 5.
[1223] Erdoğan, 2003: 370, Res. 427, 430.
[1224] Erdan, 2019b: 29-30.
[1225] Erdoğan, 2003: Lev. CLXXI, Res. 200 (Değirmenli Tepe); Lev. CCXXII, Res. 302 (Altın Mağarası); Işık, 1999: Res. 3 (Liman Kaya); Erdoğan, 2004: Res. 6 (İncir Adası).
[1226] Ersoy, 2015: 29; Şakar, 2020: 247, Foto. 1.
[1227] Erdoğan, 2006: 118-126, Fig. 2-3, 14.
[1228] Koparal, 2019: 338, Fig. 4.
[1229] Erdoğan, 2003: 339-400; Roller, 2013: 166; Polat, 2019: 160.
[1230] Aybek ve Gülbay, 2019: 249, Fig. 12.
[1231] Soykal Alanyalı, 2001: 4-5; Ladstätter vd., 2016: 424.
[1232]Özkan, 2022: Fig. 7.
[1233] Ersoy, Gürler ve Gülbay, 2004: 79.
[1234] Erön, 2022: 144, Fig. 19.
[1235] Schede, 1964: 20 vd.; F. Işık, 1999: 5, Res. 11.
[1236] Naumann, 1983: 216-217; Işık, 1999: Fig. 4; Polat, 2019: 158.
[1237] Ateşlier ve Erdan, 2020: 97-107.
[1238] Baran, 2012: 90, Fig. 6.
[1239]Söğüt vd., 2002: 144 vd., Res. 5.
[1240] Held, 2001: 156.
[1241] Diler, 1997: 192.
[1242] Diler, 1998: 413-414, Res. 15.
[1243] Diler, 2007: 489.
[1244] İren, 2008: 255.
[1245] Diler, 1998: 411-412.
[1246] F. Işık, 1999: Res. 6.
[1247] F. Işık, 2011: 56.
[1248] Sancaktar, 2016: 46-47; Sancaktar, 2019: 26-27, Lev. 30b.
[1249] Recke, 2009: 269; Martini, 2019: 97-100, Abb. 9.
[1250] Horsley ve Mitchell, 2000: 103; Gürdal, 2007: 156, Pl. 69.
[1251] F. Işık, 1999: Res. 7.

(Levha 48a)[1253], Kilikia Bölgesi'nde Olba Şeytanderesi Vadisi **(Levha 48b)**[1254], Paphlagonia Bölgesi'nde Amastris/Boztepe Mevkii'nde **(Levha 48c)**[1255] tespit edilen nişler geleneğin yayılımını göstermesi bakımından önemlidir.

[1252] F. Işık, 1999: Res. 12.
[1253] Baldıran ve Söğüt, 2002: 53-54; Badıran ve Abay, 2013: 19-23, Fig. 10.
[1254]Erten vd., 2010: Res. 1; Akçay, 2018: 92-95.
[1255]Bağdatlı Çam vd., 2019: 181, Fig. 13.

5. BÖLÜM

5.İÖ 1. BİNYIL ANADOLU'SUNDA ANİKONİK TAPINIMA DAİR BULGULAR

Anadolu'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'den itibaren varlığı arkeolojik verilerle izlenebilen anikonik tapınım biçimi, İÖ 1. binyıl içinde de devam eder. Genellikle ilkel inanışlara atfedilen anikonik tapınım biçiminin dönemler boyunca varlığını koruması ise ikonik tapınım uygulamalarıyla ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir.

Anikonik tapınım dağ, mağara orman, ağaç, su, ateş gibi doğanın bizzat kendisiyle ve stel, *baitylos*, *omphalos*, ahşap direk/*xoanon*, basamaklı anıt, niş gibi nesnelerle gerçekleşir. Bu noktada doğa kaynakları yönünden son derece zengin bir coğrafyada yer alan Anadolu, anikonik tapınım biçiminin tercih edilmesi açısından uygun bir konumdadır. Bugüne kadar antik yazarların aktardığı bilgiler ile Anadolu'da sürdürülen arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları sonucunda literatüre kazandırılan çok sayıda doğa kutsal alanı ve bu alanlarda bulunan anikonik tapınım nesneleri bu durumu doğrular.

Çalışmamızın beşinci başlığını oluşturan bu bölümde, Anadolu'daki anikonik tapınım kapsamında değerlendirebilen, İÖ 1. binyıla (İÖ 1000- İÖ 30) ait kaya, mağara, su kaynağı, orman, stel, *baitylos*, *omphalos*, *xoanon*, basamaklı anıt ve niş gibi anikonik tapınım alanı ve nesneleri örneklendirilecektir. Bu örneklendirmeler Anadolu'daki Antik Dönem coğrafi bölgeleri (Troas, Mysia, Aiolis, Ionia, Lydia, Phrygia, Karia, Lykia, Pamphylia, Pisidia, Lykaonia, Kilikia, Kappadokia, Paphlagonia, Pontos ve Urartu) ile bu bölgelerde anikonik tapınım alanı ya da tapınım nesnesi belirlenen antik yerleşimler dikkate alınarak yapılacaktır[1256].

5.1. Troas

Anadolu'nun kuzeybatı kesiminde yer alan Troas Bölgesi, günümüzde Çanakkale ili ve çevresini de içine alan Biga Yarımadası'nı kapsamaktadır. Kuzeyinde Hellespontos (Çanakkale Boğazı) ile Propontis (Marmara Denizi), güneyinde Edremit Körfezi, doğusu ve

[1256] Bölge isimleri Strabon'un *Geographika* adlı eserinin Türkçe çevirisinde yazıldığı şekliyle kullanılmıştır (Strabon.XII-XIII-XIV: Antik Anadolu Coğrafyası).

güneydoğusunda Balıkesir ili, batısında Ege Denizi'nin bulunduğu bölge, Antik Dönem'de yoğun iskan görmüştür[1257].

Bölgede varlığı bilinen kentler arasında Abydos (Çanakkale/Tayyare Tepesi)[1258], Parion (Çanakkale/Biga/Kemer köyü)[1259], Paisos (Çanakkale/Lapseki/Bayramdere)[1260], Perkote (Çanakkale/Umurbey)[1261], Arisbe (Çanakkale/Çiğli Tepe)[1262], Lampsakos (Çanakkale/Lapseki)[1263], Sigeion (Çankkale/Yenişehir)[1264], Ophryneion (Çanakkale/Erenköy)[1265], Rhoiteion (Çanakkale/Harapkale/Arapkale)[1266], Dardanos (Çanakkale/Kepez)[1267], Skepsis (Çanakkale/Kurşunlu Tepesi)[1268], Troia (Çanakkale/Hisarlık)[1269], Aleksandreia Troas (Çanakkale/Ezine/Dalyan köyü)[1270], Neandria (Çanakkale/Ezine/Kayacık köyü)[1271], Thymbra (Çanakkale/Ezine/Küçük Fığlı Tepesi/Hanay Tepe)[1272], Skamandria (Çanakkale/Ezine/Asarlıktepe)[1273], Tenedos (Bozcaada)[1274], Assos (Çanakkale/Ayvacık)[1275], Smintheion (Çanakkale/Gülpınar)[1276], Gargara (Balıkesir/Küçükkuyu)[1277] ve Antandros (Balıkesir/Edremit/Altınoluk)[1278] sayılabilir.

Troas Bölgesi'nin güneyinde yer alan ve bölgenin en yüksek kesimini meydana getiren Ida (Kaz) Dağı'nın, Kotylos[1279] ve Pytna[1280] gibi çok tepeli yamaçlara sahip olduğu[1281] Strabon tarafından aktarılmış ve dağın en yüksek zirvesi Homeros tarafından Gargaros şeklinde adlandırılmıştır[1282]. İda'nın doğrudan bir tanrı şeklinde tapınım gördüğü,

[1257] Aslan, 2012: 18.
[1258] Arslan, 2009a: 333.
[1259] Başaran, 2012: 27-28.
[1260] Arslan, 2005: 11, 13-14.
[1261] Arslan, 2009a: 335; Arslan, 2009b: 82.
[1262] Arslan, 2009a: 334; Yılmaz, 2018: 10, Harita 1.
[1263] Arslan 2009a: 335-336.
[1264] Schäfer, 2009: 3.
[1265] Takaoğlu ve Özhan, 2007: 35-40.
[1266] Yılmaz, 2018: 8.
[1267] Körpe, 2008: 368-369.
[1268] Tombul, 2008: 1.
[1269] Sevin, 2007: 64.
[1270] Sevin, 2007: 67.
[1271] Akarca, 1977: 8.
[1272] Akarca, 1978: 43-44; Lenger, 2011b: 153.
[1273] Körpe, 2019: 51-53.
[1274] Takaoğlu ve Bamyacı, 2008: 71-72.
[1275] Arslan, 2011: 55-56.
[1276] Özgünel, 2001: 1.
[1277] Str. XIII.1.51; Macrobius. Saturnalia. V.20.4-20.9.
[1278] Polat, 2012: 210.
[1279] Str.XIII.1.43.
[1280] Str.X.3.20.
[1281] Str.XIII.1.5.
[1282] Hom.Il.XIV.292, 352; XV.152.

İÖ 4. yüzyıl Skamandria sikkeleri üzerindeki IΔH (*Ide*) yazısından anlaşılmaktadır[1283]. Bununla birlikte Ida Dağı'nın, Kybele ve Zeus'a atfedilen kutsal bir dağ konumuna sahip olduğu bilinmektedir[1284]. Homeros'un Ida Dağı'ndan "*vahşihayvanların anası*" şeklinde bahsetmesi[1285] ve Strabon'un söz konusu dağı Meter *Idaia* olarak anması[1286], İda'nın ana tanrıça Kybele kültü ile ilişkisini ortaya koyar. Zeus'un oğlu şeklinde geçen Gargaros'un[1287] zirvesinde yer aldığı bilinen Zeus *Idaios* kutsal alanı ise[1288], İda'nın ana tanrıça kültünün yanı sıra Zeus kültü ile de bağlantılı olduğunu gösterir. Ayrıca Kybele ve Zeus'a verilen *Idaia* ve *Idaios* sıfatları, söz konusu tanrıların dağ ile özdeşleşmiş anikonik tapınımınına işaret eder. Ida Dağı'nın yanı sıra, bölgedeki Lampsakos yakınlarında bulunan Tereia Dağı'nın da kutsal kabul edilerek, üzerinde "*tanrılar anası*" Tereia'ya adanmış bir tapınağın bulunduğu söylenmektedir[1289].

Antik yazarlar tarafından, su kaynakları bakımından zenginliğine vurgu yapılarak, "*kaynağı bol*"[1290] ya da"*çok pınarlı*"[1291] sıfatıyla anılan Ida Dağı'ndan doğarak Propontis'e dökülen Aisepos (Gönen Çayı) ve Granikos (Kocabaş Çayı) ile Hellespontos'a dökülen Skamandros (Küçük Menderes) ve bu akarsuların kolları, bölgedeki kutsal alanların oluşumuna katkı sağlamıştır. Kaynağını dağlardan aldığı belirtilen Skamandros'un sıcak ve soğuk akan iki kolunun bulunduğundan söz edilmesi[1292], bölgede kehanet ve şifayla ilişkili kültlerin önemini ortaya koyar. Ayrıca Homeros'un Skamandros'tan "*tanrısal*" sıfatıyla[1293] bahsetmesi ve Skamandros için sunular yapan bir rahibin varlığına işaret etmesi[1294], anikonik tapınımın önemli bir parçası olduğu bilinen su kaynaklarının Troas Bölgesi'ndeki kutsallığını göstermesi bakımından önemlidir. Çanakkale sınırları içinde Skamandros Nehri yakınlarında bulunan, İS 2. yüzyıla tarihlenen, beyaz mermerden kabartmalı altar üzerindeki yazıtta, altarın Skamandros'a adandığının ifade edilmesi ise nehrin tanrılaştırıldığının arkeolojik bir kanıtıdır[1295].

[1283] Baydur, 1994: 83, No. 192.
[1284] Baydur, 1994: 83; Çevik, 2007: 181.
[1285] Hom.Il.VIII.47.
[1286] Str.X.3.2.
[1287] Cook, 1914: 156.
[1288] Cook, 1914: 117.
[1289] Str.XIII.1.17.
[1290] Hom.Il.VIII.46; Str.XIII.1.5.
[1291] Str.XIII.1.43.
[1292] Hom.Il.XXII.147.
[1293] Hom.Il.XII.22.
[1294] Hom.Il.V.77.
[1295] Avcu, 2016: 231-232, T26, Res. 12.

Troas Bölgesi'ndeki Ida Dağı'nın zengin bitki ve ağaç türlerini barındıran ormanlık florası, buradan elde edilen kerestelerin dönemler boyunca Skamandros Nehri yolu ile taşınarak civar kentlerindeki nekropol, inşa ve gemi yapımında kullanılmasına olanak sağlamış, ayrıca bölge ticaretinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır[1296]. Mysia Bölgesi'nin en önemli kentlerinden Pergamon'un en zengin çağı Hellenistik Dönem'de kereste ihtiyacını Troas Bölgesi'nden karşılaması, bu durumu kanıtlar niteliktedir[1297]. Bölge kentlerinden Skepsis[1298] (İÖ 460-400) ve Skamandria[1299] (İÖ 4. yüzyıl) sikkeleri üzerinde köknar ağacı motifinin yer alması bu kentler için, orman ve orman ürünlerinin önemini ve bu ürünlerin kent ekonomisine katkısını gözler önüne serer. Tüm bu veriler, bölge geçimine ve ekonomisine katkı sağlayan materyallere kutsal bir anlam da yüklenilebildiğini gösterir. Vergilius'un *Aeneas* adlı eserinde, Ida Dağı'nda ana tanrıçaya ait koyu sık yapraklı karaçam ve akağaçlarla dolu kutsal bir orman bulunduğunu, bu ormanda ana tanrıçaya adaklar sunulduğunu ve tanrıçanın bu kutsal ormandaki ağaçları bir donanma yapması için Aeneas'a verdiğini anlatması, bu durumu destekler[1300].

Antik yazarların özellikle dağ, su ve orman kaynaklarıyla ilgili aktardığı bilgilerin yanı sıra, arkeolojik araştırmalar ve bilimsel kazı çalışmaları, Troas Bölgesi'ndeki anikonik tapınımın yapıldığı kutsal alanları ve bu alanlarda tanrı temsili şeklinde kullanılan anikonik nesneleri gözler önüne serer. Tez çalışmamızın bu bölümünde, Troas'ta bugüne kadar tespit edilen söz konusu kutsal alan ya da kutsal nesneler, bulundukları antik kentlere göre başlıklara ayrılacak ve coğrafi olarak kuzeyden güneye doğru sıralanacaktır.

5.1.1. Tenedos

Ege Denizi'ndeki Çanakkale Boğazı girişinde, Çanakkale iline bağlı stratejik bir noktada yer alan ve Erken Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşime sahne olan Tenedos (Bozcaada), Troia kentine yakınlığıyla dikkat çeker. Doğal koy ve limanlara sahip adanın, özellikle denizcilik faaliyetlerinde ve dolayısıyla ticari-kültürel etkileşimde, ilk yerleşimin döneminden itibaren, dönemler boyunca önemini koruduğu bilinmektedir[1301].

[1296] Th.IV.52.3; X.HG.I.25; Thphr.HP.III.IX.1; Thphr.HP.IV.V.4-5; Sezer, 2016: 63-65; Tombul, 2008: 3, 36, 45.
[1297] Magie, 2002: 20.
[1298] Wroth, 1894: 80, 1-5, Pl. XV, 1-5.
[1299] Wroth, 1894: 79, 1-2, Pl. XIV, 12-13.
[1300] Vergilius, IX.80-90.
[1301] Takaoğlu ve Bamyacı, 2008: 71-72.

Tenedos'ta gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmalarında, Hacı Mahmut Tepesi Mevkii'nde, özellikle Phryg kültüründen bilinen ve kayalık alanlara açılan sunak, taht, niş, çukur gibi tapınım öğeleri içeren açık hava kutsal alanlarının bir benzeri tespit edilmiştir[1302].

5.1.1.1. Hacı Mahmut Mevkii Kaya Kutsal Alanı

Tenedos'un güneydoğusunda yer alan Hacı Mahmut Mevkii'nde, kaya kütlesinin orta kısmı oyularak dikdörtgen formlu bir oda biçime getirilmiş ve böylelikle bir kaya kutsal alanı oluşturulmuştur **(Resim 5.1)**. Girişi kuzeyden sağlanan kutsal alanda girişin yakınındaki zemine açılan libasyon çukuru, güneydeki kaya yüzeyine açılan üç silmeli niş, doğu ve güney yönlerindeki zemin üzerine açılan yaklaşık 0.12 m genişliğinde üç adet sığ sunu teknesi kült faaliyetlerine işaret etmektedir. Ayrıca kutsal alanın batı yönündeki kayalıkta pencere olabileceği düşünülen açıklıklar bulunmaktadır[1303].

Resim 5.1. Hacı Mahmut Mevkii Kaya Kutsal Alanı (Bamyacı, 2006: Res. 3.20).

Hacı Mahmut Mevkii'nde tespit edilen kaya kutsal alanı hakkında aktarılan bilgiler, Urartu ve Phryg kültüründe yaklaşık İÖ 8. yüzyıldan itibaren aşina olunan, kayalıkların tanrılarla özdeşleştirilerek kutsal alana dönüştürülme geleneğinin Troas Bölgesi'nde adalara kadar ulaştığnı gösterir. Alanda tarihlendirme ve kimliklendirmeye yardımcı olacak bir bulgudan bahsedilmemişse de, farklı yerlerde kayaların ana tanrıçayla bağdaştırılması özellikle de Phrygia'da benzer kayalık alanların Kybele kültüyle ilişkilendirilmesi[1304], söz

[1302] Bamyacı, 2006: 45.
[1303] Tavukçu, Aydın-Tavukçu ve Ağaoğlu, 2011: 58.
[1304] Haspels, 1971: 872; Tüfekçi Sivas, 1999: 193-200.

konusu alanın da ana tanrıça kültüne adanmış olabileceğine işaret eder. Ayrıca alanda herhangi bir ikonik tanrı temsilinin yer almayışı ve tapınımın tanrıçaya bir tutulan kayaya yapılması, Tenedos'taki anikonik tapınımı destekler.

5.1.2. Smintheion

Kuzeybatı Anadolu'da Biga Yarımadası'nın güneybatısında, daha önceleri Külahlı, günümüzde ise Gülpınar köyü şeklinde adlandırılan yerde Smintheion Apollon Kutsal Alanı bulunmaktadur[1305]. Strabon tarafından bölgenin dini merkezi olarak anlatılan Smintheion[1306] ile Aleksandreia Troas'ta yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalarda, Aleksandreia Troas'tan başlayıp Smintheion Kutsal Alanı'na kadar kuzey-güney yönünde devam eden ve kenarlarında adak anıtlarıbulunan[1307] kutsal bir yol tespit edilmiştir[1308]. Bu alanda gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar, Smintheion'un anıtsal tapınak yapısı inşa edilmeden önce de kutsal bir alan olduğunu ve bu alanda yer alan, içinde kehanetle ilişkili kaynak suyu bulunan mağaranın, Smintheion'un inşa edilmesinde önemli rol oynadığını ortaya koymuştur[1309].

5.1.2.1. Mağara Kutsal Alanı

Hellenistik Dönem'e tarihli Apollon Smintheus Tapınağı, kutsal alandaki en anıtsal yapıdır[1310]. Alanda gerçekleştirilen çalışmalarda Arkaik ve Klasik Dönem'e tarihlenen çok sayıda mimari terrakottanın ele geçmesi, bu alanda Hellenistik Dönem tapınağı inşa edilmeden önce de bir kutsal yapının bulunduğunu ortaya koymaktadır[1311]. Ayrıca Roma İmparatorluk Dönemi'nde de kullanıldığı anlaşılan tapınağa, söz konusu dönemde su taşıma sistemleri, hamam ve su depolama alanlarından oluşan karmaşık yapılar eklenmiştir[1312].

Apollon Smintheus Kutsal Alanı, kehanet kültü için vazgeçilmez bir unsur olan kaynak sularından beslenen jeolojik yapıya sahip bir bölgeye inşa edilmiştir[1313]. Kehanet için gereken en önemli maddeler arasında sayılan kaynak suları, aynı zamanda şifalı ve

[1305] Özgünel, 2001: 1.
[1306] Str. II. 1. 48.
[1307] Kaplan, 2016: 54.
[1308] Özgünel, 2001: 63.
[1309] Kaplan, 2018: 5-16; Kaplan, 2023: 138-139.
[1310] Özgünel, 2001: 83-90.
[1311] Kaplan, 2018: 8.
[1312] Kaplan, 2018: 11.
[1313] Kaplan, 2023: 140.

arınıdırıcı özelliği nedeniyle çeşitli kült faaliyetlerinde ön plana çıkar[1314]. Kutsal alandaki bu su kaynağı, Hellenistik Dönem tapınağının güneydoğusundan 20 m uzaklıkta yer alan, geçitlerle birbirine bağlı bir dizi odacıktan meydana gelen, doğal bir mağaradan çıkmaktadır **(Resim 5.2)**. Alandaki en erken kült uygulamalarına ev sahipliği yaptığı düşünülen bu mağaraya, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemleri'nde duvarlar, giriş kapıları ve kanallar eklenmiştir[1315].

Resim 5.2. Smintheion Mağara ve Su Kaynağı (Kaplan, 2023: Fig. 6).

Yukarıda aktarılan veriler göz önüne alınarak Smintheion'daki en erken tapınımın, anikonizmle bağlantılı mağara ve su kaynağı ile ilişkili olduğu, geç dönemlerde ise mağaraya birtakım mimari elemanlar eklenerek dini törenlerin devamlılığının sağlandığı söylenebilir. Bu noktada Smintheion'a anıtsal yapılar inşa edildikten sonra dahi mağaranın, kutsallığın merkezi olarak kalması son derece önemlidir.

5.1.3. Antandros

Antandros antik kenti günümüzde Balıkesir ili, Edremit ilçesinin kuzey körfez sahili ile Ida Dağı'nın güney yamaçları üzerinde konumlanmıştır. Bugüne kadar gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarla, kentin 215 m rakımlı Kaletaşı Tepesi'nden başlayarak, bu tepenin denize bakan güney eteklerinden kıyıya kadar uzandığı tespit edilir. Antandros'da yerleşim alanının yayılımının belirlenmesi için, 2006 yılı kazı sezonunda Kaletaşı Tepesi'nin güneybatısındaki Karakazan Deresi'nin 40-50 m doğusunda yer alan Hellenistik Dönem sur

[1314] Kaplan, 2023: 141.
[1315] Kaplan, 2018: 5, 8, 11; Kaplan; 2023:146.

duvarlarının içinde kalan alanda, Dereboyu I ve Dereboyu II şeklinde adlandırılan iki sondaj çalışması başlatılmıştır[1316]. Dereboyu II sondajından elde edilen veriler sonucunda, kentin girişinde bir açık hava kutsal alanı bulunduğu ileri sürülmüştür[1317].

5.1.3.1.Açık Hava Kutsal Alanı

2006-2008 yıllarında üç sezon boyunca sürdürülen[1318] Dereboyu II sondaj çalışmalarında, herhangi bir mimari yapı izine rastlanmasa da, dar bir alanda yer yer korunmuş sıkıştırılmış toprak taban üzerinde yüzden fazla sayıda, çoğu kırık durumda, İÖ 4 yüzyıl sonları ile İÖ 2. yüzyıl aralığına tarihli minyatür *hydria* parçasının ele geçmesi dikkat çekmiştir. Minyatür *hydria*larla aynı seviyelerden, bazıları minyatür hydrialarının içinde bazıları ise yanında olmak üzere çok sayıda yavru hayvan kemiği, iki adet kadın figürin başı ve bir adet İÖ 3. yüzyıla tarihli Adramytteion sikkesi tespit edilmiştir. Ayrıca söz konusu buluntuların yer aldığı alanın kuzeybatı köşesinde kumtaşından yapılmış bir sütun bulunmaktadır[1319]. Minyatür *hydria*ların ele geçtiği düzensiz tabanın alt seviyelerinde etrafı duvarlarla çevrili, içinde İÖ 7-4. yüzyıllara tarihlenen çeşitli seramik formları ile metal ve cam objelerin yanı sıra yanmış bir alanın tespit edildiği mekanlar, bünyesinde dini uygulamaların da gerçekleştiği, genellikle tarımsal faaliyetlerde kullanılan *oikos*larla ilişkilendirilmiştir **(Resim 5.3)**[1320].

Resim 5.3. Antandros Açık Hava Kutsal Alanı (Kıraç, 2019: 94, Res. 4).

[1316] Polat, Polat, Yağız, Küçük ve Zunal, 2007: 459.
[1317] Kıraç, 2019: 62-63.
[1318] Polat, Polat, Yağız, Küçük ve Zunal, 2007: 459-462; Polat, Polat, Yağız, Zunal ve Yıldırım, 2008: 43-46; Polat, Polat, Yağız ve Zunal, 2009: 3-4.
[1319] Polat, Polat, Yağız, Küçük ve Zunal, 2007: 460.
[1320] Kıraç, 2019: 46.

Genellikle Demeter olmak üzere ana tanrıça kültü ile ilişkili kutsal alanlarda, yavru domuz kemikleriyle birlikte ele geçen minyatür *hydria*lar, Antandros'taki bu sondaj alanının niteliği hakkında ipucu vermektedir[1321]. Buna göre kent surları ile su kaynağı yakınındaki konumu ve mimari anlamda herhangi bir buluntunun ele geçmeyişi, söz konusu alanın açık hava kutsal alanı şeklinde yorumlanmasına neden olmuştur[1322]. Ayrıca minyatür *hydria*ların hemen kuzeyinde tespit edilen ve mimari bir unsur olarak kullanılmadığı anlaşılan sütunun, açık hava kutsal alanlarında sıkça rastlanan ve kutsal sayılan bir tür *baitylos* olabileceği düşünülmüştür[1323]. Bu düşünce, İÖ 4. yüzyıl sonlarından İÖ 2. yüzyıl içlerine kadar kullanıldığı anlaşılan Antandros Açık Hava Kutsal Alanı'nın anikonizm kapsamında değerlendirilebileceğini gösterir.

5.2. Mysia

Anadolu'nun kuzeybatı kesimindeki Mysia Bölgesi, günümüzde Balıkesir'in büyük bir bölümünü, Çanakkale'nin doğu ucunu, Bursa'nın güneybatısını, Kütahya'nın batısını, Manisa'nın kuzeyini ve İzmir'in kuzeybatısını kapsamaktadır. Ayrıca Arktonnesos (Kapıdağ) Yarımadası'nın kuzeydoğusunda, Marmara Denizi'nde Mysia Bölgesi'ne dahil edilen bir adalar grubu da bulunmaktadır. Kuzeydoğuda Olymphos Dağı (Uludağ) ile Rhyndakos (Orhaneli Çayı), güneybatıda Kaikos (Bakırçay), batıda Aisepos (Gönen Çayı) bölgenin sınırlarını meydana getirir[1324].

Bölgedeki önde gelen kentler arasında Kyzikos (Balıkesir/Erdek)[1325], Artake (Erdek)[1326], Prokonnesos (Marmara Adası)[1327], Halone (Paşalimanı Adası)[1328], Ophioussa (Avşa Adası)[1329], Kera-Panagia (Balıkesir/Erdek/Zeytinliada)[1330], Daskyleion (Balıkesir/Bandırma/Hisartepe)[1331], Miletoupolis (Bursa/Mustafakemalpaşa)[1332], Allianoi (İzmir/Bergama/Paşa Ilıcası)[1333] ve Pergamon (İzmir/Bergama)[1334] sayılabilir.

[1321] Kıraç, 2019: 54, 59.
[1322] Kıraç, 2019: 63.
[1323] Kıraç, 2019: 48.
[1324] Sevin, 2007: 42, 45.
[1325] Koçhan, 2011: 11.
[1326] Sevin, 2007: 49.
[1327] Asgari, 1987: 147.
[1328] Sevin, 2007: 49.
[1329] Sevin, 2007: 49; Dönmez, 2018: 45.
[1330] Öztürk, 2019: 439.
[1331] Bakır, 2011: 17.
[1332] Gündüz ve Dumankaya, 2016: 102.
[1333] Yaraş, 1997: 75, "*Allianoi*".

Son derece dağlık bir bölge olan Mysia'nın en yüksek kesimini, kuzeydoğusundaki Olympos Mysios (Uludağ) meydana getirmektedir[1335]. Su kaynakları, bitki örtüsü ve ormanlık alanlar bakımından son derece zengin olan Olympos'un, Anadolu'da tapınım gören dağ tanrılar arasında yer aldığı ve aynı zamanda Zeus ile ilişkilendirildiği bilinir[1336]. Bölgenin diğer yükseltileri arasında, güneydeki Temnos (Demirci) Dağı[1337] ile güneybatıdaki Pindasos (Madra/Kozak) Dağı[1338] ve Kane (Karadağ)[1339] yer almaktadır. Kyzikos kenti sınırları içinde kaldığı belirtilen Arktōn Oros Dağı'nın (Ayılar Dağı) Dindymos adı verilen en yüksek zirvesinin, "tanrılar anası" Meter *Dindymene* ile ilişkilendirildiği ve söz konusu dağ üzerinde Meter *Dindymene* kültüne adanmış kutsal bir alan bulunduğu belirtilmektedir[1340]. Pergamon ve çevresini kapsayan alandaki kayalık ve çorak Aspordenon Dağı'nda (Yunt Dağı) ise Meter *Asporene*'ye adanan bir kutsal alanın varlığından söz edilmektedir[1341]. Günümüzde Mamurt Kale şeklinde adlandırılan söz konusu alandaki, Meter*Asporen*e/Meter *Aspordene* tapınımı, arkeolojik, epigrafik ve nümizmatik verilerle kanıtlanmaktadır[1342]. Bu durum yöresel dağ-tanrı özdeşleşmesinin Mysia Bölgesi'ndeki varlığını göstermekte ve bölgedeki anikonik tapınım alanlarının mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Ayrıca Pergamon'un 5 km kuzeybatısında yer alan Pindasos Dağı'ndaki Kapıkaya Mevki'inde ana tanrıça kültüne adanmış doğal bir mağaranın tespit edilmesi[1343], bölgedeki kayalık alanlarda pek çok doğa kutsal alanının bulunduğunu göstermektedir.

Mysia'nın ortasından geçerek, bölgedeki verimi ovaların oluşmasına katkı sağlayan Makestos (SusurlukÇayı), Rhyndakos (OrhaneliÇayı) ile birleşerek Propontis'e dökülmektedir. Bir adak yazıtında geçen Apollon *Mekastenos* kültünün, adını Makestos Çayı'ndan aldığı ve yerel bir tapınım şeklinde Makestos çevresindeki topluluklar tarafından uygulandığı yönündeki görüşlerden yola çıkarak[1344], Mysia'da yerel bir özellik olarak su kaynaklarına tanrısallık atfedildiğini söylemek mümkündür. Bölgenin güneyinde ise Euneos (Havran Çayı) ile Kaikos (Bakırçay), dağ silsileleri arasından akarakEge Denizi'ne dökülen

[1334] Horejs, 2014: 106-119.
[1335] Str.XII.8.1.
[1336] Baydur, 1994: 85.
[1337] Akdeniz, 2018: 338.
[1338] Plin.HN.V.478; Tozan, 2017: 534.
[1339] Hdt.VII.42; Str.XIII.1.68; Tozan, 2017: 537.
[1340] Str.X.3.12; Str.XII.8.11.
[1341] Str.XIII.2.6.
[1342] Üreten, 2003: 37-41; Üreten, 2004: 186-189; Üreten, 2006: 212-216; Üreten, 2011: 99-102; Agelidis, 2014: 390-391; Ateş, 2014: 422-426.
[1343] Agelidis, 2014: 387.
[1344] Hasluck, 1910: 43, dn. 7; Ful, 2013: 9-10.

önemli akarsular arasında sayılmaktadır[1345]. Bölgenin en önemli gölü arasındaki Aphnitis'in (Manyas Gölü) batısı ile güneyini çevreleyen Enbeilos'un (Kara Dere) nehir tanrısı şeklinde tapınım gördüğü, Kyzikos'tan ele geçen ve "*Nehir Enbeilos*" için sunulduğu belirtilen iki adak yazıtından anlaşılmaktadır[1346].

Mysia Bölgesi'nin ormanlık alanları hakkında antik kaynaklardan bilgi edinilmektedir. Strabon, Olympos Dağı'nda gürgen (*oksya*) ağaçlarından oluşan ormanlık alanların bulunduğunu ve Mysia adının da bu ağacın Lydia dilindeki *mysos* kelimesinden türediğini aktarmakla birlikte[1347], Kyzikos sınırları içinde üzeri sık ormanlarla kaplı Artakē adlı bir dağ olduğunu da bildirir[1348]. Bölgede kült ile ilişkili törenler için ormanlık alanların tercih edildiği, Kyzikos'ta Meter *Dindymene* onuruna gerçekleştirilen bayramın ağaçlık bir alanda yapıldığından bahsedilmesiyle[1349] anlaşılmaktadır. Ayrıca Kyzikos'ta köklü bir geçmişi bulunduğu belirtilen Meter *Dindymene*'nin, orijinal görüntüsünün asma ağacı şeklinde olduğu ve bu bölgede tanrıçaya ait kutsal bir korunun yer aldığı yönündeki ifadeler[1350], bölgedeki anikonik tapınımın varlığını desteklemektedir.

Yukarıda bahsedilen dağ, su ve orman kaynaklarıyla ilgili bilgiler ile arkeolojik araştırmalar ve bilimsel kazı çalışmalarının ortaya koyduğu veriler doğrultusunda, Mysia Bölgesi'nde anikonik tapınımın gerçekleştiği kutsal alanlar ile anikonik tapınımda tanrı temsili şeklinde kullanılan kutsal nesneler bulunduğu anlaşılmaktadır. Bölgede bugüne kadar tespit edilen söz konusu kutsal alan ya da kutsal nesneler, içinde bulundukları antik kent doğrultusunda başlıklara ayrılacak ve coğrafi konumları itibariyle kuzeyden güneye doğru sıralanarak açıklanacaktır.

5.2.1. Arktonnesos Yarımadası

Günümüzde Balıkesir ili Erdek ilçesinin sınırları içinde, bir kıstakla ana karaya bağlanan Arktonnesos, bugün Kapıdağ Yarımadası şeklinde anılmaktadır. Kyzikos ve Artake antik kentlerinin üzerinde konumlandığı yarımadanın Erdek kıyısı önünde, üzerinde antik yapı kalıntıları barındıran Zeytinliada yer almaktadır. Kapıdağ Yarımadası'nda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları ile antik kaynaklardan elde edilen

[1345] Magie, 2002: 3-4.
[1346] Avcu, 2016: 209, T3-T4.
[1347] Str.XII.8.3.
[1348] Str.XII.8.11.
[1349] Hdt.IV.76.
[1350] Hasluck, 1910: 215.

bilgiler doğrultusunda, yarımadada ana tanrıça Kybele kültünün hakim olduğu anlaşılmıştır[1351]. Kapıdağ üzerindeki Eğridere Mevkii ile Kapıdağ yakınındaki Zeytinliada'da tespit edilen açık hava kutsal alanları, Kybele kültünün doğayla, kayalıklarla ve baitylosla olan ilişkisini ortaya koymaktadır.

5.2.1.1. Eğridere Kaya Kutsal Alanı

Kapıdağ Yarımadası'nın kuzeyinde, Ormanlı ile Ballıpınar köyleri arasında yer alan Eğridere Mevkii'nde, 2010 ve 2014 yıllarında Kyzikos arkeoloji çalışmaları kapsamında yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar sırasında deniz kıyısından yaklaşık 100 m uzaklıkta, günümüzde kullanılan karayolunun kenarında, kayalık ve bitki örtüsü bakımından zengin bir tepenin eteğinde bir kaya kutsal alanı tespit edilmiştir **(Resim 5.4)**. Kayalık üzerinde konumlandırılan alanın kaçak kazılar sonucunda tahrip edildiği anlaşılmaktadır[1352].

Eğridere Mevkii'nde yürüme düzleminden yaklaşık 2 m yükseklikte, doğal kayalık alanın basamaklar şeklinde düzenlenmesiyle oluşturulan kutsal alan, kuzey-güney doğrultusunda 9.20 x 4.50 m ölçülerindedir. Alanın batı ucundan doğuya doğru yükselen 5 adet basamakla çıkılan 3.20 x 1.50 m ölçülerindeki düzlemde, kuzeyden güneye doğru yükselen 4 basamak daha bulunmaktadır. En üst basamağın köşelerine gelecek şekilde toplam dört adet, üçüncü ve ikinci basamaklara ise birer adet kenet yuvası açılmıştır[1353]. Bu durum söz konusu basamaklara bir niş yerleştirilmiş olabileceğini akla getirmiştir[1354].

[1351] Meral ve Aydın, 2019: 473-476.
[1352] Aydın, 2015: 54-55; Meral ve Aydın, 2019: 470.
[1353] Aydın, 2015: 54.
[1354] Meral ve Aydın, 2019: 472.

Resim 5.4. Eğridere Kaya Kutsal Alanı (Meral ve Aydın, 2019: Fig. 4).

Kent merkezinden uzak, dağlık, kayalık ve su kaynaklarına yakın mevkiilerin genellikle ana tanrıça kutsal alanlarının konumlanmasında tercih edildiği bilinmektedir. Bu bağlamda kayalık bir alanın düzenlenmesiyle meydana getirilen Eğridere kutsal alanının, aynı zamanda denize ve tatlı su kaynağına yakınlığı ana tanrıça kültü açısından dikkat çekicidir. Kutsal alan söz konusu özellikleri doğrultusunda Kybele kültüne adanan Ephesos Panayır Dağ ve Phokaia Liman Kutsal Alanı ile karşılaştırılmıştır. Ayrıca Anadolu'da özellikle Phrygia Bölgesi'nde kayalık ve açık alanlarda basamaklarla düzenlenen ana tanrıça Kybele'ye adanmış sunak ve anıtların varlığı da Eğridere'deki kutsal alanın ana tanrıça kültüne adandığı görüşünü desteklemektedir[1355].

Eğridere Kaya Kutsal Alanı hakkında yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda elde edilen ve yukarıda aktarılan bilgiler, alanın kayalık ve su kaynağına yakın konumu nedeniyle Antik Dönem'de kayaların düzenlenmesiyle oluşturulmuş basamaklı bir kült yapısına dönüştürüldüğünü ve bu kült alanının ana tanrıçaya adandığını göstermektedir. Ana tanrıçaya adanan bu kutsal alan, anıtsal bir yapıya ya da kült heykeline ihtiyaç duyulmadan, doğa içinde anikonik tapınım biçiminin uygulanması için son derece uygun şartlara sahiptir.Bu durum ana tanrıça kültü içinde anikonik unsurların bulunduğunu ortaya koyulması bakımından önemlidir.

[1355] Meral ve Aydın, 2019: 472-473.

5.2.1.2. Zeytinli Ada (Kera Panagia) Açık Hava Kutsal Alanı

Günümüzde Balıkesir ilinin Erdek ilçesi kıyısının yaklaşık 300 m açıklarında yer alan Zeytinliada, İS 17-18. yüzyıllarda Kera Panagia şeklinde adlandırılmıştır. Adada gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sonrasında, Hellenistik Dönem, Roma İmparatorluk Dönemi ve Bizans Dönemi'ne ait kültür varlıkları tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular neticesinde adanın dönemler boyunca özellikle kült amaçlı kullanıldığı anlaşılmaktadır. Adada biri şifalı su diğeri kaplıca suyu olmak üzere iki tatlı su kaynağı ile iki mağara bulunması, adanın kutsal işlevli kullanılmasına katkı sağlamış olmalıdır[1356].

Zeytinliada'nın güney yamacında, su kaynakları ile mağaraların bulunduğu bölgenin kuzeydoğu kesiminde, ana kayanın düzenlenmesiyle oluşturulmuş, üç niş, iki andron ve bir basamaklı sunaktan meydana gelen açık hava kutsal alanı tespit edilmiştir **(Resim 5.5)**. Beş adet basamağı bünyesinde barındıran sunu alanının sıvalı oluşu nedeniyle su kültü ile ilişkisi üzerinde durulmuştur. Basamakların bulunduğu alanın zemininde bir çukur bulunması ve burada bir su kaynağına ulaşması bu görüşü destekler niteliktedir. Söz konusu alanın kaylık üzerindeki konumu ve kayaya açılan nişler ile basamaklı bir sunu alanına sahip oluşu nedeniyle, ana tanrıça Kybele'ye adandığı ileri sürülmüştür[1357].

Resim 5.5. Zeytinliada Basamaklı Sunu Alanı (Öztürk ve Kavaz, 2012: Res. 4).

Ada'nın güneydoğu kesimindeki Seyitgazi Tepesi'ne bakan yamacın kıyısında, beton dolgu içinde 2.15 m yüksekliğinde, 1.21 m genişliğinde ve 0.95 m kalınlığında bir taş ele geçmiştir **(Resim 5.6)**. Siyah renkli, yarı andezit türünden elde edilen bu taşın, aşağıdan

[1356] Öztürk, Kavaz Kındığılı ve Güloğlu, 2019: 441-442.
[1357] Öztürk ve Kavaz, 2012: 54-56; Öztürk, Kavaz Kındığılı ve Güloğlu, 2019: 442.

yukarıya doğru daralan "anikonik" bir forma sahip olduğu söylenmiştir. Anikonik gök taşı ya da *baitylos* şeklinde adlandırılan söz konusu taşın, esasen adanın güneyindeki açık hava tapınım alanındaki nişlerinin önünde bulunması gerektiği, ancak bir nedenle bulunduğu alandan 15-20 m kuzeydoğuya, günümüzde ele geçtiği mevkiiye yuvarlanmış olduğu ileri sürülmüştür. Ayrıca Kapıdağ Yarımadası'nda ana tanrıça Kybele ya da bölgedeki yaygın kullanımıyla Meter *Dindymene* kültünün hakimiyeti nedeniyle, bu anikonik taşın ana tanrıçayı temsil ettiği üzerinde durulmuştur[1358].

Resim 5.6. Zeytinliada *Baitylosu* (Öztürk, Kavaz Kındığılı ve Güloğlu, 2019: Fig. 4).

Zeytinliada'da gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar neticesinde aktarılan bilgiler irdelendiğine, adada olasılıkla en erken tapınımın, mağara ve su kaynaklarının bulunduğu alanda anikonik tapınım şeklinde gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Söz konusu anikonik tapınımın Hellenistik Dönem'de, ana kayanın düzenlenmesiyle meydana getirilen açıklık bir alanda devam ettiği anlaşılmaktadır. Bölgede etkisi yoğun bir biçimde hissedilen ana tanrıça kültüne adanmış olabileceği belirtilen Zeytinliada Açık Hava Kutsal Alanı'ndaki şekilsiz siyah renkli taş ise, alandaki anikonik tapınımı desteklemektedir.

5.2.2. Daskyleion

Günümüzde Balıkesir'in Bandırma ilçesindeki Aksakal beldesinin Ergili köyü sınırları içindeyer alan Daskyleion antik kenti, Manyas Kuş Gölü'nün güneydoğusundaki Hisar Tepe üzerinde konumlanmıştır. Perslerin satraplık merkezlerinden biri olduğu dönemde en parlak çağını yaşadığı bilinen kentte yürütülen kazı çalışmaları sonrasında, Phryg ve Lydia

[1358] Öztürk, Kavaz Kındığılı ve Güloğlu, 2019: 440-441.

kültürlerinin etkileri ile Hellensitik ve Bizans Dönemi mimari kalıntıları ortaya koyulmuştur[1359].

5.2.2.1.Ateş Kültü Kutsal Alanı

Daskyleion 2003 yılı kazı sezonunda sürdürülen çalışmalar sırasında tespit edilen kutsal alan, Hisartepe'nin en yüksek noktasında, Kuş Gölü'ne bakar vaziyettedir. Kutsal alan ortasından dar bir kanal geçen, birbirine paralel, düzgün taş döşemeli iki tören yolunun apsisle birbirine bağlanan kısmının merkezinde ana kayaya açılan, derin, yuvarlak planlı bir ateş yakma çukurunu bünyesinde barındırmaktadır. 1.70 metre genişliğindeki çevre duvarı içindeki tören yolu 19 m uzunluğunda olup, her bir yol 6 m genişliğindedir. Kült törenleri sırasında tören yolundan rahipler (*magos*) tarafından getirilen taşınabilir ateş altarının, merkezdeki ateş yakma çukuruna bırakıldığı düşünülmektedir. İki tören yolunun arasında kalan kanal, ateş yakma çukuru ile bağlantılı olup, çukurdan aşağıya doğru eğimle devam etmektedir. Apsisli alandan ele geçen seramik buluntuları ile metal alet parçaları doğrultusunda İÖ 530-400 yıllarına tarihlenen bu alan, Zoroastrianizm dini törenlerinin yapıldığı açık hava kutsal alanı şeklinde yorumlanmıştır **(Resim 5.7)**[1360].

Resim 5.7. Daskyleion Ateş Kültü Kutsal Alanı (Bakır, 2011: Res. 23).

Apsisli tören yolunun kuzeyinde devam eden kazı çalışmalarında, kutsal alan ile ilişkili dikkate değer bulgular tespit edilmiştir. Söz konusu alanda ana kayanın düzeltildiği ve düzeltilen zemine çok sayıda adak çukuru açıldığı belirlenmiştir. Ayrıca yine bu alanda kült törenleri sırasında kullanılan, içinde özel yağ ve süt gibi sıvıları barındıran kapların

[1359] Bakır, 2011: 17-19.
[1360] Bakır, 2011: 81.

üzerine koyulduğu, 0.35x0.15 m boyutlarında, dikdörtgen formlu taş altlıklar ile kutsal *haoma* bitkisini ezmek için kullanılan jasper taşından havanlar, havanelleri ve kutsal ateşi karıştırmaya yarayan bronz maşalar ele geçmiştir[1361].

Yukarıda açıklanan bilgiler, Daskyleion'da Pers hakimiyetindeki dönemde Zoroastrianizm inancı ile ilişkili bir açık hava kutsal alanı bulunduğunu gösterir. Pers kültüründe ön plana çıkan Zoroastrianizm dini içinde anikonik unsurların bulunması[1362] ve bir doğa unsuru olan ateşin kutsal kabul edilerek dini törenlerin bir parçası haline getirilmesi, Daskyleion'daki kutsal alanda anikonik tapınımın gerçekleştiğini akla getirir.

5.2.3. Adramytteion

Günümüzde Balıkesir sınırları içinde kalan Adramytteion antik kenti çevresinde Prehistorik ve Protohistorik yerleşimlerin tespit edilmesine yönelik başlatılan yüzey araştırması ve kazı çalışmaları sırasında "kaya oyma anıtları" şeklinde tanımlanan kutsal alanlar ve mağaralar belirlenmiştir. Böylelikle bölgenin Prehistorik ve Protohistorik Dönemleri ile sonraki süreçleri hakkında bilgi sahibi olunmuştur[1363]. Daha sonra yine Edremit Ovası'nda 2013-2015 yılları arasında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Havran ve Burhaniye ilçelerinde niş, basamak, kaya çukuru, kaya havuzu ve platform gibi unsurları barındıran kaya kutsal alanları belgelenmiştir[1364].

5.2.3.1. İnönü Mağaraları

Balıkesir ili Havran ilçesi İnönü Köyü'nde 1949 yılında tespit edilen Devedamı, Karanlık, Aydınlık ve Andık mağaraları, Prehistorik Dönem'e ait veriler sunmaktadır. Bu mağaralar arasında sayılan ancak günümüzde Havran Barajı'nın suları altında kaldığı için görülmeyen Karanlık Mağara'da gerçekleştirilen araştırma ve sondaj çalışmalarında Paleolitik Dönem'e ait olduğu düşünülen az sayıdaki buluntunun yanında Neolitik, Kalkolitik, Tunç Çağı ve Yunan-Roma Dönemi'ne ait tabakalar tespit edilmiştir[1365].

Karanlık Mağara'daki Yunan-Roma Dönemi bulgularından en dikkat çeken grup, belirli bir alanda toplu olarak bırakılan, pişmiş toprak, içi boş, elinde tympanon tutan, karnında aslan kabartması işlenen ya da su taşıyan ve çeşitli başlıklar takan, kadın ve erkek

[1361] Bakır, 2011: 83; Hekimoğlu Akyazar, 2015: 7-8 (Tomris Bakır'ın sunuş yazısından).
[1362] Shenkar, 2008.
[1363] Kökten, 1949: 814-815; Beksaç, 2001: 114.
[1364] Saka, 2016: 150-287; Saka, 2019: 133.
[1365] Kökten, 1949: 814-815.

adak figürinleridir. Bu figürinler, mağarada ana tanrıça Kybele kültüne yönelik tapınımın gerçekleştiğini ortaya koyması bakımından önemlidir[1366].

2013 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında ise İnönü Mağaraları'ndan Andık Mağarası'nda çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Yapılan çalışmalarda, Büyük Çal Tepe'nin güneyinde yer alan bu mağaranın içinde Neolitik Dönem'den Tunç Çağı'na kadar tarihlendirilen seramik parçaları ve öğütme taşları tespit edilir. Ayrıca mağaranın girişindeki doğu duvara açılan oval formlu niş **(Resim 5.8)**, mağaranın Karanlık Mağara gibi kült törenlerinde kullanıldığını düşündürür[1367].

Resim 5.8. Andık Mağarası Niş (Saka, 2016: Lev. 56, Fig. 6).

5.2.3.2. Merdivenli Kayalar Kaya Kutsal Alanı

Edremit Körfezindeki en erken yerleşim kalıntılarının belirlendiği merkezlerden biri olan Havran ilçesinin 12 km güneydoğusunda, Pindasos (Madra/Kozak) Dağı üzerindeki Karalar Köyü'nün kuzeybatısında bir kaya kutsal alanı tespit edilmiştir. Merdivenli Kayalar şeklinde anılan kutsal alanda **(Resim 5.9)** Koca Ömerli Çayı, Salaman Çayı ve Hortaç Dere olmak üzere üç adet su kaynağı bulunmaktadır[1368]. Bu durum alanın kutsallığına vurgu yapmaktadır.

[1366] Kökten, 1949: 815.
[1367] Saka, 2016: 196-200.
[1368] Saka, 2019: 137.

Resim 5.9. Merdivenli Kayalar Kaya Kutsal Alanı (Saka, 2019: Res. 2).

Büyük boyutlu bir kaya kütlesi üzerinde, her biri 0.50 m genişliğinde 12 adet kaya basamağıyla ulaşılan, düzleştirilmiş, 10 x 10 m ölçülerinde, kare formlu bir platform oluşturulmuştur. Platformun güney-güneybatı bölümünde 2.50 x 2.50 m ölçülerinde kare formlu bir oda olduğu düşünülen alanın güneyinde ve doğusunda yaklaşık 1 m yüksekliğinde birbiryle kesişen anakayadan şekillendirilen iki duvar ile doğudaki duvar üzerinde ahşaptan bir üst yapıya işaret eden beş adet yuva bulunmaktadır. Ayrıca odaya girişin sağlandığı eşiğin üzerine kenet deliklerinin açılması, kutsal alanın ilk kullanım evresinde ahşap bir kapı ya da paravanla kapatıldığını düşündürmüştür[1369].

Resim 5.10. Merdivenli Kayalar Tapınım Alanı (Saka, 2019: Res. 3).

[1369] Saka, 2019: 137.

Oda düzenlemesinin hemen kuzeyinde 0.80 m yüksekliğinde ve 0.50 m genişliğinde, yarım daire formlu, yüzeyi düz bırakılmış bir adet idol ile 2.20 m derinliğinde ve 1.10 m çapında bir kuyu yer almaktadır **(Resim 5.10)**. Dini törenlerin gerçekleştiridiği nokta olduğu düşünülen bu alanın, Phryg kaya anıtlarıyla benzerliği üzerinde durulmuştur[1370].

Merdivenli Kayalar'ın yakın çevresinde yukarıda aktarılan ana tapınım platformunun yanı sıra ikincil öneme sahip olduğu ileri sürülen üç farklı kaya tapınım alanı tespit edilmiştir. Bunlardan birinde üç tarafı kapalı bir tarafı açık dikdörtgen formlu bir platform, platformdaki doğu ve kuzey duvarların yüzeyinde içi boş nişler, platformun merkezinde ise basamaklarla ulaşılan bir kaya tahtı yer almaktadır. İkincisinde kare formlu bir kaya platformu üzerinde libasyon sunularında kullanıldığı düşünülen çanaklar ve yivler bulunmaktadır. Üçüncüsünde yine kare formlu bir platformda kayalardan işlenen bir duvar yüzeyine kare formlu içi boş bir niş açılmıştır. Nişin hemen üst kısmına kazımayla üçgen işlenerek alınlık izlenimi verilmiştir[1371].

Merdivenli Kaya mevkiinde belirlenen kaya kutsal alanlarının kuyu, idol, basamaklar ve nişler çevresinde gelişen yapısının yanı sıra bu kutsal alanların çevresinden ele geçen seramik buluntuları ile Hortaç Deresi kenarındaki Phryg yazıtlı kaya yüzeyi doğrultusunda İÖ 800'den İÖ 1. yüzyıla kadar kullanımda olduğu öngörülmüştür[1372].

5.2.3.3. Ulutaş Kaya Kutsal Alanı

Havran ilçesi sınırları içindeki Çakırdere Köyü'nde Merdivenli Kayalar ile benzer şekilde yekpare anakaya kütlesinin düzenlenmesiyle elde edilen bir kaya kutsal alanı mevcuttur. Ulutaş adıyla anılan bu kayalıkta 0.60 ila 0.80 m genişliğinde 14 adet basamakla ulaşılan bir platform üzerinde kült törenleri gerçekleştirilmiştir **(Resim 5.11)**. Platformun doğu yönündeki kayalıklara üçü kare, üçü ikizkenar yamuk formunda, içi boş nişler açılmıştır[1373].

[1370] Saka, 2019: 137-138; Benzer Phryg kaya anıtları için bkz. Tüfekçi Sivas, 1999: 84, 94, 111-112.
[1371] Saka, 2019: 138-139.
[1372] Saka, 2019: 138-139.
[1373] Saka, 2019: 140-141.

Resim 5.11. Ulutaş Tapınım Platformu (Saka, 2019: Res. 9).

Ulutaş Kaya Kutsal Alanı'nın yakınında su kaynağı bulunmaması, çevredeki yerleşim birimlerine ve tarım arazilerine uzak konumu nedeniyle, ana tanrıça adına yapılan ve kültürlerin hakimiyet alanlarını gösteren birer sınır işareti rolüne sahip kaya kutsal alanlarından biri olduğu düşünülmüştür[1374].

5.2.3.4. Dedekaya Kaya Kutsal Alanı

Edremit Körfezindeki Burhaniye ilçesinin doğu sınırında, Bahadınlar köyündeki kayalıklar üzerinde, yöre halkı tarafından Dedekaya şeklinde anılan mevkide kaya kutsal alanı tespit edilmiştir **(Resim 5.12)**. Kaya kütlesinin daha alçak batı bölümünde dikdörtgen formlu kahamosorion tipi bir mezar, mezarın üst kısmındaki kayalıklarda 1.20 x 1.20 ölçülerinde, 2 m derinliğinde, kayaya oyulmuş, dört köşesi korniş benzeri çıkıntılı bir kuyu ve kuyunun batı kenarında üzerinin ahşap plakayla kapatıldığını gösteren bir eşik düzenlemesi yer almaktadır. Söz konusu kuyu Phryg Vadisi'ndeki mezar[1375], kurban töreni[1376] ya da kehanet[1377] ile ilişkilendirilen Deliklitaş, Maltaş, Bahşayiş, Fındık ve Değirmen mevkilerinde tespit edilen örneklerle karşılaştırılmıştır[1378].

[1374] Saka, 2019: 141.
[1375] Haspels, 1971: 100; Naumann, 1983: 52-54.
[1376] Özkaya, 1997: 95, 97-98.
[1377] Berndt Ersöz, 1998:
[1378] Saka, 2019: 142-143.

Resim 5.12. Dedekaya Kaya Kutsal Alanı (Saka, 2019: Res. 10).

Dedekaya'nın daha yüksek doğu bölümünde çapları 0.10 ila 0.20 m arasında değişen kaya çanakları, yarım daire formlu idol ve beş adet basamakla ulaşılan kaya anıtı bulunmaktadır. Ayrıca bu alanın yakınında Karınca Çayı'nın güneyindeki bir kaya kütlesi üzerinde dini törenlerde kullanıldığı anlaşılan alanın güneyinde, girişine yarım daire formlu bir niş açılan bir mağara belirlenmiştir. 1 x 0.60 m ölçülerinde ve 0.40 m derinliğindeki bu nişin hemen önünde arcosoliumlu tekne mezarlara benzeyen, 0.60 x 0.40 m ölçülerinde geniş bir hazne yer alır[1379].

Pek çok farklı unsuru barındıran Dedekaya Kaya Kutsal Alanı, bir kompleks görünümündedir. Söz konusu alanda dini törenlere işaret eden basamaklı anıt, idol, kaya çanağı ve niş gibi uygulamaların yanı sıra mezarların da bulunması, ölü gömme gelenekleriyle ilişkili dini faaliyetlerin gerçekleştiğini düşündürmektedir.

5.2.3.5. Asarkaya Kaya Kutsal Alanı

Edremit Körfezi'nde Karadere Köyü'ndeki Asarkaya kutsal alanı, bölgede tespit edilen ve yukarıda açıklanan kaya kutsal alanlarına kıyasla daha basit düzenlemelere sahiptir **(Resim 5.13)**. Kayaların işlenmesiyle meydana getirilen yedi adet basamakla ulaşılan 5 x 3 m ölçülerindeki platformun güneyindeki kayalara her iki yanında küçük boyutlu idol benzeri çıkıntılar bulunan yarım daire formlu bir idol işlenmiştir[1380].

[1379] Saka, 2019: 142-143.
[1380] Beksaç, 2001: 113-122; Saka, 2019: 144.

Resim 5.13. Asarkaya Kaya Kutsal Alanı (Saka, 2019: Res. 14).

Asarkaya kutsal alanındaki idol uygulaması Köhnüş basamaklı anıtındaki idolün her iki yanında oturur vaziyette işlenmiş aslanlarla benzer tutulmuştur ve aslanların daha sonra Asarkaya örneğindeki gibi stilize hale gelerek kavis formunu aldığı ileri sürülmüştür[1381].

5.2.3.6. Hisarköy Kaya Kutsal Alanı

Burhaniye ilçesinin güneydoğusundaki Hisarköy'de, Asarkya ile benzer özelliklere sahip bir kutsal alan belgelenmiştir **(Resim 5.14)**. Hisarköy'ün doğusundaki kayalıklarda basamaklar ile ulaşılan bir platformdan meydana gelen bu kutsal alanda, platformun doğusundaki kayalığa tıpkı Asarkaya'daki gibi her iki yanında küçük boyutlu idol benzeri çıkıntılar bulunan yarım daire formlu bir idol işlenmiştir[1382].

Resim 5.14. Hisarköy Kaya Kutsal Alanı (Saka, 2019: Res. 15).

[1381] Tüfekçi Sivas, 1999: 154.
[1382] Saka, 2019: 144-145.

Hisarköy'deki yüzey araştırmalarında tespit edilen ve Tunç Çağı'na tarihlendirilen iki adet sermik parçası, kaya kutsal alanının Tunç Çağı'ndan itibaren kullanıldığının düşünülmesine neden olmuştur[1383].

5.2.4. Pergamon

Günümüzde İzmir ilinin Bergama ilçesinde yer alan Pergamon antik kenti ve çevresinde, sarp kayalıkların, dağların ve mağaraların Prehistorik Dönemlerden itibaren kutsal kabul edilerek dini faaliyetlerde kullanıldığı bilinmektedir. Doğanın içindeki bu kutsal alanlarda özellikle tabiatla sıkı ilişkisi nedeniyle ana tanrıça Kybele kültüne yönelik tapınım gerçekleşmiştir. Dönemler boyunca kutsallığını koruyan doğa kutsal alanlarının bazıları yalınlığını korurken, bazılarına özellikle Hellenistik Dönem içinde mimari eklemeler yapılarak anıtsallık kazandırılmıştır[1384].

Pergamon çevresindeki kırsal alanlarda belirlenen doğa kutsal alanlarının yanı sıra, kent sınırları içindeki kayalık ve mağara gibi doğa unsurlarının da kutsal alan şeklinde kullanıldığı ileri sürülmüştür. Pergamon'un konumlandığı tepenin doğu yamacının kuzey kesiminde tespit edilen, iki mağara ve su kaynaklarını da bünyesinde barındıran yüksek kayalık yapıya sahip doğa kutsal alanları, bu durumu kanıtlamaktadır. Pergamon kentinde İÖ 2. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen kentsel genişleme faaliyetleri doğrultusunda kent sınırlarına katılan doğu yamacının kutsal alan olarak tercih edilmesinde, bu yamacın bölgedeki ana tanrıça kültünün merkezi konumundaki Mamurtkale'ye bakmasının etkili olduğu düşünülmektedir[1385].

Yukarıda açıklandığı üzere Pergamon antik kentinin hem kırsal arazisinde hem de kent sınırları içindeki kayalıklarda çok sayıda açık hava kutsal alanı belirlenmiştir. Bu kutsal alanlardan Kapıkaya, Molla Mustafa Tepesi ve Mamurtkale kırsal teritoryumda kalırken; Büyük Kaya, İlyas Tepe ve Mağara kutsal alanları Pergamon'un kentinin doğu yamacında yer almaktadır. Pergamon'da anikonik tapınımın varlığı doğa kutsal alanlarının yanı sıra Pergamon sikkeleri üzerinde betimlenen üzerine yılan dolanmış *omphalos* motifiyle de ortaya konulmaktadır.

[1383] Saka, 2019: 145.
[1384] Ateş, 2014: 422-423.
[1385] Ateş, 2014: 430-431.

5.2.4.1. Kapıkaya Kutsal Alanı

Pergamon'daki doğa kutsal alanlarından biri, kentin yaklaşık 10 km kuzeybatısındaki Pindasos Dağı üzerindeki Kapıkaya mevkiinde yer almaktadır. Kapıkaya Kutsal Alanı, kent merkezinden uzakta, ıssız, yüksek, kayalık bir alanda, içinde su kaynağı bulunan bir mağara ve çevresinde konumlanmıştır **(Resim 5.15)**. Kutsal alana ulaşan yol güzergahındaki ve kutsal alandaki kaya yüzeylerine açılan nişler ile kayaya oyulan basamaklar bölgenin kutsallığını vurgulamaktadır. Kutsal alanın merkezindeki mağaranın önünde ise, büyük boyutlu bir niş dikkat çekmektedir[1386]. Bu özellikler dikkate alındığında söz konusu alanın dağlar ve vahşi doğayla ilişkilendirilen, kayadan meydana geldiğine inanılan ve sıkça kaya formunda tapınılan ana tanrıça kültüne adandığı anlaşılmıştır[1387].

Resim 5.15. Kapıkaya Kutsal Alanı (Agelidis, 2009: Fig. 5).

Kapıkaya'da kült uygulamalarına işaret eden en erken arkeolojik kalıntılar İÖ 3. yüzyıla tarihlenmektedir. Elde edilen seramik, figürin ve sikke buluntuları neticesinde alanda İÖ 3. yüzyıl ile İÖ 1. yüzyıl arasında ana tanrıça kültü ile birlikte Attis kültünün de tapınım gördüğü, Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise özellikle İS 2-3. yüzyıllarda Mithras kültünün ön plana çıktığı ve alanın İS 4. yüzyıla kadar kullanıldığı belirlenmiştir[1388]. Arkeolojik bulgular en erken İÖ 3. yüzyıldaki tapınıma işaret etse de Kapıkaya'daki açık hava kutsal alanındaki kült merkezinin, içinde su kaynağı bulunan mağara olduğu ve bu alanda Prehistorik Dönemlere kadar giden tapınımın bulunduğu söylenir. Zaman içinde kült

[1386] Agelidis, 2014: 387-389.
[1387] Agelidis, 2009: 51.
[1388] Agelidis, 2014: 389.

alanının daha çok ziyaretçi çekmesiyle mağaranın içine su havuzu, seki ve kandillerin yerleştirilmesi için nişler oyulmuş, mağaranın dışındaki kayalıklarda niş ve basamak düzenlemeleri yapılmış ve böylece kült alanı gelişerek kullanılmaya devam etmiştir[1389].

5.2.4.2. Molla Mustafa Tepesi Kutsal Alanı

Bergama'nın merkezinden yaklaşık 9.7 km uzaklıkta, Pindasos Dağı'nın bir uzantısı olan Kaikos vadisinin kuzey ucundaki Molla Mustafa Tepesi'nde yürütülen yüzey araştırmalarında, daha önceden küçük bir yerleşim bulunduğu belirtilen alanda, bir açık hava kutsal alanı tespit edilmiştir **(Resim 5.16)**[1390]. Bölgede yapılan incelemelerde kaçak kazı izlerine rastlanması üzerine, kutsal alanda 2012 yılında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir[1391].

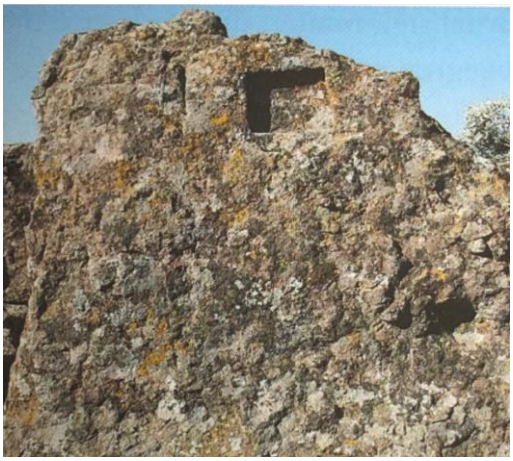

Resim 5.16. Molla Mustafa Tepesi Kutsal Alanı (Ateş, 2019a: Abb. 4).

Doğu-batı doğrultulu uzanan tepede, geniş bir teras üzerinde bulunan alanın Mamurtkale'ye bakar vaziyetteki konumu, Molla Mustafa Tepesi'nde de ana tanrıçaya adanmış kutsal bir alanın varlığına işaret etmektedir. Tepede, Kaikos vadisine bakan kaya yüzeyine kabaca açılmış 0.365 m uzunluğunda, 0.30 m yüksekliğinde ve 0.06 m derinliğindeki dikdörtgen formlu niş **(Resim 5.17)**, ana tanrıça kült uygulamaları açısından dikkat çekmektedir. Ayrıca söz konusu nişin kuzeybatısında belirlenen, üç doğal kaya ile çevrelenmiş adak çukuru, alanın kutsallığını pekiştirmektedir. Adak çukuru içinden ele

[1389] Agelidis, 2009: 51.
[1390] Ateş, 2014: 426.
[1391] Ateş, 2019a: 227.

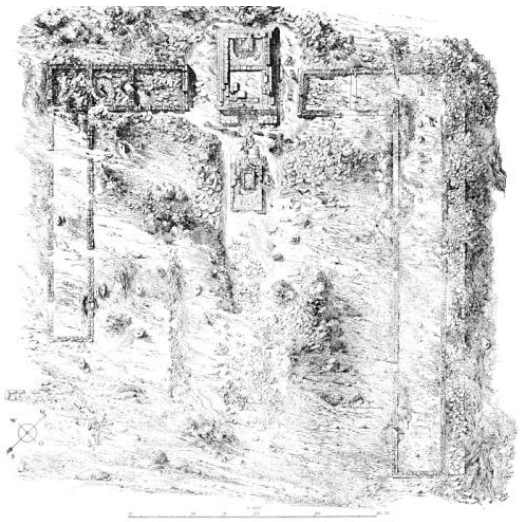
geçen, Geç Klasik-Erken Hellenistik Dönem ile İS 1. yüzyıla tarihli yüzlerce ana tanrıça figürin parçası, kutsal alanın ana tanrıça kültüne adandığını kanıtlar niteliktedir[1392].

Resim 5.17. Molla Mustafa Tepesi Nişi (Ateş, 2019a: Abb. 5).

5.2.4.3. Mamurtkale Kutsal Alanı

Pergamon'un 30 km güneydoğusunda yer alan ve Pergamon ile çevresindeki antik yerleşimler için kutsal kabul edilen Aspordene Dağı üzerindeki Mamurtkale Kutsal Alanı **(Resim 5.18)**, kutsal dağ ile özdeşleştirilen ana tanrıça Meter *Aspordene*'ye adanmıştır[1393]. Dağların, vahşi doğanın ve hayvanların hakimi, bereket ve doğurganlığın simgesi olan ana tanrıça kültünün bölgedeki merkezi durumunda bulunan Mamurkale doğa kutsal alanı, yaklaşık 1000 m yükseklikteki kayalık bir teras üzerine konumlanmıştır[1394].

Resim 5.18. Mamurtkale Kutsal Alanı (Agelidis, 2009: Fig. 3).

[1392] Ateş, 2019a: 228-232; Ateş, 2014: 426-429.
[1393] Ateş, 2014: 422, 425.
[1394] Agelidis, 2014: 390; Üreten, 2006: 217.

Mamurtkale Kutsal Alanı'nda en geç İÖ 5. yüzyıldan itibaren kült faaliyetlerinin gerçekleştiği, alandan ele geçen taştan yapılmış kaide ve sunak kalıntısından anlaşılmaktadır. Hellenistik Dönem'e gelindiğinde ise, İÖ 3. yüzyılda Attalos Hanedanı'nın kurucusu Philetairos'un kutsal alana tapınak ve sütunlu galeriler ekleterek anıtsallık kazandırdığı görülür. Doğayla iç içe geçen ana tanrıça kültü için alışılmadık olan bu uygulamanın, Philetairos'un Pergamon kent merkezinin yanı sıra çevredeki kırsal bölgelerdeki hakimiyetini göstermek adına yapılmış politik bir amaca hizmet ettiği söylenebilir[1395].

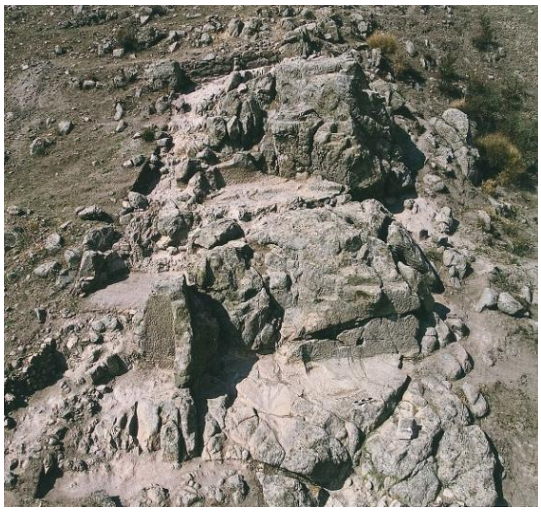
Kutsal alanda İÖ 3-2. yüzyıllara tarihlenen adak ve onur yazıtları, heykel kaideleri, sikke ve çeşitli kült objelerinin yoğunluğu, söz konusu dönemlerde Mamurtkale'deki kültün Pergamon ve çevresindeki topluluklar tarafından son derece benimsendiğini gösterir[1396]. Pergamon Krallığı'nın İÖ 1. yüzyılda Roma İmparatorluğu egemenliğine girmesinden sonra, kutsal alandaki buluntular azalmış ve kült önemini yitirmeye başlamıştır[1397].

5.2.4.4. Büyük Kaya Kutsal Alanı

Pergamon'un kent sınırları içinde kalan doğu yamacındaki arkeolojik araştırmalar sırasında tespit edilen kutsal alanlardan biri, Büyük Kaya Kutsal Alanı şeklinde adlandırılmıştır. Uçurum kenarındaki doğal kayaya oyulmuş teraslardan meydana gelen kutsal alanın tam merkezinde kayaya oyulmuş bir taht yer almaktadır **(Resim 5.19)**. Normal ölçülere göre küçük boyutlu olduğu belirtilen bu tahtın hemen altında adak eşyalarının yerleştirilmesi için yapıldığı düşünülen bir seki ile sekinin güneydoğusunda kaya tabanına açılmış iki çukur bulunmuştur[1398]. Phryg basamaklı anıtlarıyla benzerlik gösteren bu kaya tahtını, bölgede tapınım gören Meter *Aspordene* kültüyle ilişkilendirmek mümkündür.

Büyük Kaya Kutsal Alanı'ndan ele geçen yoğun pişmiş toprak figürin parçaları içinde ana tanrıça figürin parçaları dikkat çeker. Gerek konum gerekse buluntular yönünden ana tanrıça kültüne adandığı ileri sürülen kutsal alan, söz konusu buluntular doğrultusunda Geç Hellenistik Dönem'e tarihlenir[1399].

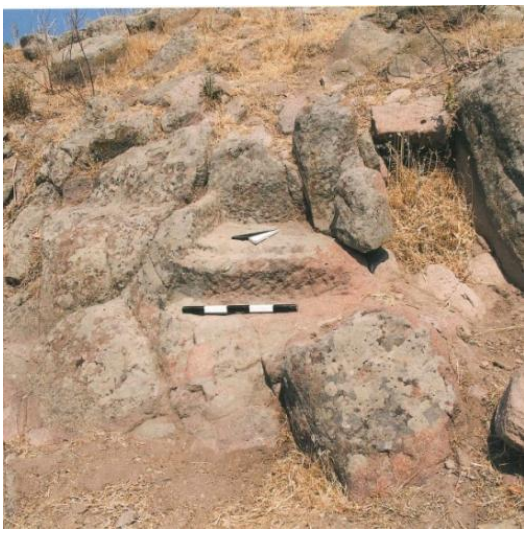
[1395] Agelidis, 2014: 390-391.
[1396] Üreten, 2006: 214-216; Agelidis, 2014: 390-391.
[1397] Agelidis, 2014: 391.
[1398] Ateş, 2014: 432.
[1399] Ateş, 2014: 432.

Resim 5.19. Büyük Kaya Kutsal Alanı Kaya Tahtı (Ateş, 2014: Fig. 13).

5.2.4.5. İlyas Tepe Kutsal Alanı

Pergamon'un kent sınırları içinde kalan doğu yamacındaki bir diğer kutsal alan, İlyas Tepe şeklinde adlandırılan mevkide bulunmaktadır. Bu kutsal alanda, Büyük Kaya Kutsal Alanı'ndaki gibi kayaya oyulmuş bir taht tespit edilmiştir **(Resim 5.20)**. Kült faaliyetlerinin gerçekleştirildiği düşünülen kayalık terasın hemen üst kısmında yer alan İlyas Tepe kaya tahtının, doğrudan Mamurtkale'ye bakan konumu itibariyle ana tanrıça kültüne işaret ettiği ve bu nedenle bölgede Mamurtkale ile ilişkisi en net izlenebilen kutsal alan olduğu ileri sürülmüştür. Kutsal alanda gerçekleştirilen araştırmalarda, yüzeyden ele geçen ana tanrıça figürin parçaları da bu durumu desteklemiştir[1400].

Resim 5.20. İlyas Tepe Kutsal Alanı Kaya Tahtı (Ateş, 2014: Fig. 15).

[1400] Ateş, 2014: 434.

5.2.4.6. Mağara Kutsal Alanı

Pergamon'un doğu yamacının kuzeyinde, sarp bir kaya çıkıntısı üzerinde konumlanan kutsal alan, hem doğal kaya oluşumlarından hem de günümüze yalnızca temelleri ulaşan insan eliyle yapılmış duvarlardan meydana gelmektedir. Kuzey ve doğu kısımları erozyon nedeniyle aşındığından net ölçüleri belirlenemeyen teras şeklindeki kaya çıkıntısı üzerinde içinde su kaynağı bulunan iki mağara, iki mekan, kayaya açılan iki kanal ve bir koridor yer almaktadır **(Resim 5.21)**. Sayılan tüm unsurlarıyla birlikte kompleks bir yapı oluşturduğu anlaşılan bu alan, Mağara Kutsal Alanı şeklinde adlandırılmıştır[1401].

Resim 5.21. Pergamon Doğu Yamaç Mağara Kutsal Alanı (Engels, 2019: Abb. 1).

Mağaraların önündeki Mekan 1 (Güney) ve Mekan 2 (Kuzey) şeklinde adlandırılan kayalık alanlarda gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda, güneydeki mekan içinden ele geçen yoğun çatı kiremitlerinden, bu mekanın üzerinin kapalı olduğu, kuzeydeki mekanın ise üzeri açık bir avlu şeklinde kullanıldığı düşünülmüştür. Bu iki mekan bir koridorla birbirine bağlanmıştır. Ayrıca koridorun güney bitiminde, her iki mağara girişi sağlayan bir kapının varlığına işaret eden düzenlemeler tespit edilmiştir **(Resim 5.22)**. Doğuda mekanların duvarı ile batıda mağaraların bulunduğu kaya duvarı arasında sınırlanan dar koridorun, geçiş oluşturmanın yanı sıra, güneydeki mağaraya ulaşan taş levhalarla kaplı

[1401] Engels, 2019: 119; Pirson, 2012: 114; Pirson ve Ateş, 2019a: 75.

kanalla da bağlantılı olduğu belirlenmiştir. Mağaraların içinde ise duvarlara açılmış oyuklar ile tabanın işlenmesiyle meydana getirilen bir tekne bulunmuştur[1402].

Mağara Kutsal Alanı'nda Mekan 1 şeklinde adlandırılan alandan ele geçen kare kaideye sahip, üst kısmı çukur, konik-silindirik formlu minyatür sunak, söz konusu alanda kült uygulamalarının gerçekleştiğini desteklemektedir. Mekanlardan ele geçen seramik ve figürin buluntuları ise, kutsal alanın İÖ 2-1. yüzyıllar arasında kullanımda olduğunu göstermektedir[1403].

Resim 5.22. Doğu Yamaç Mağara Kutsal Alanı Plan (Engels 2019: Abb. 6).

Pergamon ve çevresinde bugüne kadar belirlenen ve yukarıda açıklanan açık hava kutsal alanları birlikte değerlendirildiğinde, bölgede dağlar ve kayalarla ilişkili ana tanrıça kültünün hakim olduğunu söylemek mümkündür. Başlangıçta mağaralar, kayalık alanlar ve su kaynaklarını içeren bir doğa tapınımı şeklinde gerçekleşen ana tanrıça kültünün, kimi örneklerde özellikle Hellenistik Dönem içinde mimari eklemelerle anıtsal bir görünüme kavuştuğu görülmektedir. Ayrıca Pergamon kentinin surlarla çevrili alanlarında da kayaların kullanımıyla meydana getirilen kutsal alanların tespit edilmesi, doğa kutsal alanlarının kent dışındaki kırsal alanlara özgü olmadığını kanıtlamaktadır.

Pergamon'da hem kent dışı kırsal alanlarda hem de kent içinde varlığı ortaya konulan, doğaya iç içe geçmiş vaziyetteki ana tanrıça kült alanlarının anikonik tapınım kapsamına

[1402] Engels, 2019: 119-127; Pirson, 2012: 115-116; Pirson ve Ateş, 2019a: 76-77.
[1403] Pirson, 2012: 115; Engels, 2019: 127-130.

girdiği söylenebilir. Ayrıca söz konusu kutsal alanlardaki niş, kaya tahtı ve kaya çukuru gibi kült unsurları da anikonik tapınımın varlığına işaret eder.

5.2.4.7. Sikkeler Üzerinde *Omphalos* Motifi

Pergamon antik kentinde tespit edilen ve ana tanrıça ile özdeşleştirilen kayalıklar çevresinde gelişen doğa kutsal alanları ile bu alanlardaki tapınım unsurları, kayalarla ilişkili anikonik tapınımın kentte ön plana çıktığını göstermektedir. Bununla birlikte Pergamon sikkelerinin arka yüzünde, taştan şekillendirilen ve Apollon'un kehanetle ilişkili kült uygulamalarında tanrı ile özdeşleştirilen *omphalos*un[1404] betimlenmesi, Pergamon'da ana tanrıça kültünün yanı sıra Apollon kültünün de anikonik tapınım biçimine sahip olduğunu düşündürmüştür. Ayrıca Pergamon sikkelerindeki *omphalos* motifinin üzerine bir yılan dolanmış şekilde gösterilmesi, Apollon'un tıp ve sağlık ile ilişkili kültüne ve Pergamon'da var olduğu Asklepion yapısından bilinen Apollon'un oğlu Asklepios kültüne işaret ediyor olmalıdır[1405]. Arka yüzlerinde yılan sarılı *omphalos* bulunan Pergamon sikkelerinin ön yüzünde genellikle Asklepios başının yer alması ve arka yüzünde ayrıca "ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ" yazısının okunması, Asklepios kültüne işaret eden diğer bulgulardır **(Resim 5.23 a-c)**[1406].

Resim 5.23. a- İÖ 200-133 Pergamon Sikkesi (06.01.2022, https://www.wildwinds.com, SNG Tub 2414); b- İÖ 133-27 Pergamon Sikkesi (06.01.2022, https://www.wildwinds.com, SNG Tub 2414 var); c- İÖ 133 Sonrası Pergamon Sikkesi (06.01.2022, https://www.wildwinds.com, BMC 158).

Yukarıda yer alan Pergamon sikkesi örneklerinden biri (a) İÖ 200-133, diğeri (b) İÖ 133-27, bir diğeri (c) İÖ 133 sonrasına tarihlendirilmiştir. Sikkelerin ortak özelliği ön yüzlerinde sağa dönük çelenkli Asklepios başı, arka yüzlerinde ise bir adet yılanın sarıldığı

[1404] *Omphalos*lar, kehanetle ilişkili Apollon kutsal alanlarında tapınım aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun örneğini Anadolu'da Klaros Apollon Tapınağı ön adytonunda görmekteyiz (Şahin, 2012: 257; Akar Tanrıver, 2009: 415).
[1405] Asklepios hakkında bilgi için bkz. Grimal, 2012: 92.
[1406] 06.01.2022 tarihinde https://www.wildwinds.com/coins/greece/mysia/pergamon/i.html adresinden alınmıştır.

omphalos ile "ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ" yazısının bulunmasıdır[1407]. Bu durumda Hellenistik Dönem'de Pergamon antik kentinde sikkeler ile ön plana çıkan Asklepios kültünün, anikonik olarak *omphalos*la temsil edildiği anlaşılır.

5.3. Aiolis

Günümüzde İzmir ilinin kuzeyi ve Manisa ilinin batı ucu ile Yunanistan'ın Midilli Adası'nı kapsayan Aiolis Bölgesi'nin kuzeyinde Mysia, güneyinde Ionia ve doğusunda Lydia Bölgeleri yer almaktadır. Bölgenin doğal sınırlarını kuzeyde Kaikos (Bakırçay), batıda Ege Denizi, güneyde Hermos (Gediz) Nehri, doğuda ise Aspordene (Yunt Dağı) ile Sardene (Dumanlıdağ) meydana getirmektedir[1408].

Aiolis Bölgesi'nde ön plana çıkan kentler arasında Pitane (İzmir/Çandarlı)[1409], Elaia (İzmir/Aliağa/Zeytindağ-Kazıkbağları)[1410], Gryneion (İzmir/Aliağa/Temaşalık Burnu)[1411], Myrina (İzmir/Aliağa/Öteki Tepe-Beriki Tepe-Apar Tepe-Kalem Tepe-Andız Tepe-Sarıkaya-Kömürcü ve Kalem Tepe Mevkileri)[1412], Aigai (Manisa/Köseler köyü)[1413], Tisna (İzmir/Aliağa/Uzunhasanlar)[1414], Kyme (İzmir/Aliağa/Nemrut Limanı)[1415], Neonteikhos (İzmir/Menemen/Yanıkkköy)[1416], Larisa (İzmir/Menemen/Buruncuk)[1417] ve Temnos (İzmir/Menemen/Görece)[1418] sayılabilir.

Bölgede yükselen Aspordenon (Yunt Dağı), Sardene (Dumanlı Dağ) ve Yamanlar Dağı hem yerleşim için doğal korunaklı alanlar sağlamış, hem de doğa kültleri ile ilişkili faaliyetlerin gerçekleşmesi için gereken ortamı yaratmıştır. Aynı zamanda Mysia Bölgesi içinde yer alan Aspordenon Dağı'nın Meter *Asporene* ile özdeşleştirildiği ve söz konusu dağ üzerinde ana tanrıça kültüne adanan bir kutsal alan bulunduğu bilinmektedir[1419]. Aspordenon Dağı'nda ana tanrıçaya adanan Mamurtkale Kutsal Alanı'na 30 km uzaklıkta

[1407] 06.01.2022 tarihinde https://www.wildwinds.com/coins/greece/mysia/pergamon/i.html adresinden alınmıştır.
[1408] Sevin, 2007: 75.
[1409] Sevin, 2007: 76.
[1410] Ateş, 2019b: 115.
[1411] Çekilmez, 2019a: 69.
[1412] Çekilmez, 2019b: 45.
[1413] Doğer ve Sezgin, 2019: 135.
[1414] Erdan, 2019a: 94.
[1415] Taşpınar, 2019: 17.
[1416] Sevin, 2007: 79.
[1417] Saner, 2019: 169.
[1418] Sevin, 2007: 79.
[1419] Str.XIII.2.6; Aspordene Dağı'ndaki ana tanrıçaya adanan Mamurtkale Kutsal Alanı'ndan çalışma içinde "Mysia" başlıklı bölümde bahsedilmiştir.

yer alan, Aiolis Bölgesi sınırları içindeki Aigai antik kentine ait ana tanrıçalı pişmiş toprak plakaların Mamurtkale ve Pergamon'daki örneklerle benzerlik göstermesi ile Mamurtkale Kutsal Alanı'ndan yoğun miktarda Aigai sikkesi ele geçmesi, söz konusu kutsal alanın hem Mysia hem de Aiolis Bölgesi kentleri tarafından kullanıldığının bir göstergesidir[1420]. Aiolis sınırları içinde kalan Sardene Dağı'ndaki Serden Kayalıkları şeklinde adlandırılan mevkide, kaya yüzeyine işlenen tapınak yapısı içindeki kaide üzerinde, yanında aslan ya da parslara betimlenen ana tanrıça figürünün bulunması, Sardene'de kutsal bir alanın varlığına işaret etmektedir[1421]. Yine Sardene Dağı üzerinde yer alan Karahayıt Mevkii'nde tespit edilen kutsal alan doğrultusunda, bu dağın da diğer dağ-tanrı örneklerindeki gibi Meter *Sardene* şeklinde adlandırılarak ana tanrıça ile özdeşleşen bir tapınıma sahip olabileceği ileri sürülmüştür[1422]. Ayrıca Yamanlar Dağı üzerindeki kayalık zirvelerden biri olan Melanpagos da bu bağlamda dikkat çekici bir merkezdir[1423].

Aiolis Bölgesi'nin içinden geçerek Ege Denizi'ne dökülen başlıca akarsu kaynakları arasında Kaikos, Hermos ve Titanus/Pythikos (Güzelhisar/Kocaçay) sayılabilir. Bölge topraklarını sulayarak hayat veren bu kaynaklara kutsiyet atfedildiği ve sonrasında da birer nehir tanrısı şeklinde tapınıldığı sikkeler ve adak yazıtları üzerindeki betim ve yazıtlardan anlaşılmaktadır. Mysia ile Aiolis sınırını oluşturan Kaikos'un nehir tanrısı şeklindeki betimleri Elaia, Attaios, Pergamon, Stratonikeia-Hadrianopolis, Akrasos, Nikaia ve Germe kentlerinin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde yer almaktadır[1424]. Phrygia Bölgesi'ndeki kutsal Dindymos (Murat) Dağı'ndan doğarak[1425] Lydia ve Aiolis Bölgeleri'nden geçip, Ionia Bölgesi sınırları içindeki İzmir Körfezi'ne dökülen Hermos'un, "her şeyi duyan" bir tanrı şeklinde adlandırıldığı adak yazıtlarından öğrenilir[1426]. Aiolis Bölgesi'ndeki Tisna antik kentinin kuzeyinden geçen Titanus Nehri'nin, Tisnaios/Titnaios/Pitnaios/Titelios isimleriyle tapınım gördüğü İÖ 4. yüzyıl Tisna sikkeleri ile İS 2-3. yüzyıl Aigai sikkelerinden anlaşılmaktadır[1427]. Ayrıca Hermos'un bir kolu olduğu

[1420] Dereboylu, 2012: 320-321; Sezgin, 2012: 87.
[1421] Doğer, 1998: 277.
[1422] Erdan vd., 2020: 9.
[1423] Akkurnaz, 2013: 1681-1695.
[1424] Altınoluk, 2005: 72-73.
[1425] Oy, 2018: 283.
[1426] Avcu, 2016: 210-211, T8-T10.
[1427] Erdan, 2019c: 204, Fig. 4a-e; Sezgin, 2018: 72, dn. 26.

düşünülen ve Kyme antik kentinin yakınından geçen Ksanthos Nehri'nin de tanrısallaştırıldığı, Kyme'nin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleriyle ortaya koyulur[1428].

Sardene'nin güneyine konumlanan Temnos antik kentinde, dişi mersin ağacının odunundan yapılmış bir Aphrodite heykelinin varlığından bahsedilmektedir[1429]. Bu durum hem Aiolis Bölgesi'ndeki ana tanrıça kültüne vurgu yapmakta, hem de ağacın kült temsillerindeki yerini göstermektedir.

Yukarıda bahsedilen dağ, su ve ağaçların sunduğu kültler ile ilişkili bilgilerin yanı sıra arkeolojik araştırmalar ve bilimsel kazı çalışmalarının ortaya koyduğu veriler doğrultusunda, Aiolis Bölgesi'nde anikonik tapınımın gerçekleştiği kutsal alanlar ile anikonik tapınımda tanrı temsili şeklinde kullanılan kutsal nesneler bulunduğu anlaşılmaktadır. Bölgede bugüne kadar tespit edilen söz konusu kutsal alan ya da kutsal nesneler, içinde bulundukları antik kent doğrultusunda başlıklara ayrılacak ve coğrafi konumları itibariyle kuzeyden güneye doğru sıralanarak açıklanacaktır.

5.3.1. Aigai

Günümüzde Manisa ili, Yunusemre ilçesi sınırları içinde kalan Aigai antik kenti, Yunt Dağı üzerinde konumlanmış bir dağ kentidir. Antik Dönem'de Aspordenon adıyla anılan Yunt Dağı'nın, ana tanrıça Aspordene'ye adanmış kutsal alanla dikkat çektiği ve söz konusu kutsal alanın Aigai kenti tarafından kullanıldığı bilinmektedir[1430]. Aynı dağın bir uzantısı olan yüksek kayalık bir araziye sahip bu kentin içinde de ana tanrıça kültünün ön plana çıktığını ve ana tanrıça kültüyle özdeşleşen kayalıklarda tapınım alanlarının bulunduğunu söylemek mümkündür.

5.3.1.1. Kaya Kutsal Alanı

Aigai'nin kent dışı kırsal teritoryumunda yapılan incelemelerde, nekropolis ile kent arasında kalan mevkide, Pythikos Çayı'nın aktığı vadiye bakar vaziyette, bir kaya kutsal alanı belirlenmiştir. Büyük boyutlu kayaların yer aldığı bu kutsal alanda üç ayrı tapınım noktası tespit edilmiştir. Kaya kutsal alanındaki söz konusu tapınım noktalarından biri, yürüme düzleminden 1.50 m yükseklikteki kaya yüzeyine açılmış, üçgen üst yapılı derin bir

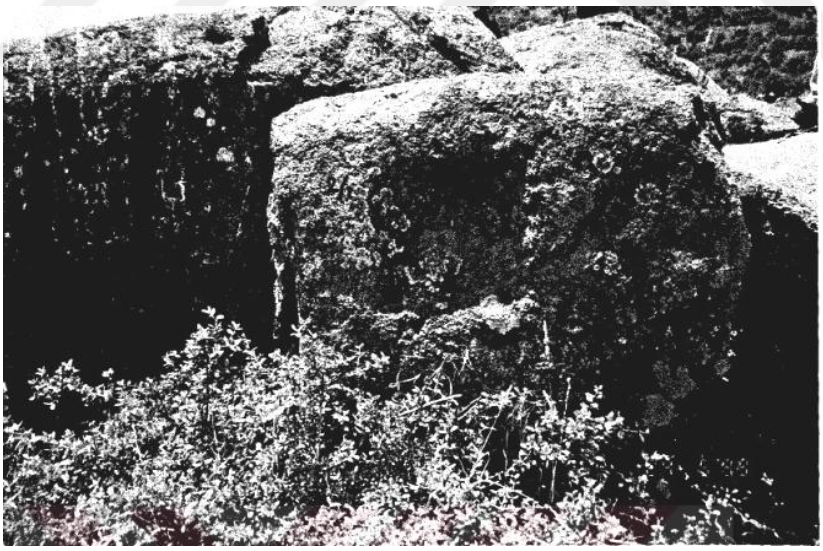
[1428] Altınoluk, 2005: 107.
[1429] Paus.V.13.7.
[1430] Sezgin, 2012: 87.

niş **(Resim 5.24)** ile bu nişin hemen önünde kayalığın düzeltilmesiyle oluşturulmuş bir tapınım alanından meydana gelmektedir[1431].

Resim 5.24. Aigai Üçgen Çatılı Niş (Erdoğan, 2003: Res. 427).

Bölgedeki ikinci kutsal nokta, ilk alanın güney alt kesimindeki küçük bir kaya kütlesi üzerindedir. Kayalığın neredeyse tepesine yakın bir bölümünün yüzeyine açılan dikdörtgen formlu niş **(Resim 5.25)**, tapınım alanı şeklinde kullanılmıştır[1432].

Resim 5.25. Aigai Dikdörtgen Niş (Erdoğan, 2003: Res. 430).

Bölgede tespit edilen üçüncü kutsal nokta, kaya kutsal alanının güneydoğusunda yer almaktadır. Söz konusu nokta, büyük bir kayalığın güneye bakan üst bölümüne açılan bir niş, bir havuz ve düzleştirilmiş bir tapınım alanından oluşmaktadır **(Resim 5.26)**[1433].

[1431] Erdoğan, 2003: 370.
[1432] Erdoğan, 2003: 370.

Resim 5.26. Aigai Kaya Tapınım Alanı (Erdoğan, 2003: Res. 432).

Aigai antik kentinin, kent dışı teritoryumunda gerçekleştirilen ve yukarıda bulgularıyla birlikte açıklanan çalışmalar doğrultusunda, kayalık alanların düzenlenerek kült faaliyetlerinde kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Issız dağ tepelerindeki kayalıklardaki kutsal alanların doğayla iç içe geçmesi nedeniyle, ana tanrıça kültüne adanan anikonik tapınım biçimine ev sahipliği yaptığı ileri sürülebilir.

5.3.2. Tisna

Günümüzde İzmir ili, Aliağa ilçesindeki Uzunhasanlar, Karakuzu, Güzelhisar ve Karaköy Mahallelerinin sınırları içinde yer alan Tisna antik kenti, birbirinden derin bir çukurlukla ayrılan Kocakale Tepe ve Sarıkale Tepe üzerinde konumlanmıştır[1434]. Yüksek, kayalık alanlara sahip Aspordene ve Sardene Dağları arasında bulunan kentin, ana tanrıça ile ilişkili kaya kutsal alanları için uygun bir ortama sahip olduğu düşünülür. Bu düşünce Tisna antik kenti ve yakın çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında tespit edilen ve ana tanrıça kültüyle ilişkilendirilen beş adet kutsal alan sayesinde kanıtlanmıştır. Söz konusu kutsal alanlardan ikisi Sarıkale Tepe'de, ikisi Kocakale Tepe'de, biri ise Güzelhisar mevkiindedir[1435].

[1433] Erdoğan, 2003: 371.
[1434] Erdan, 2019b: 3.
[1435] Erdan, 2019b: 28.

5.3.2.1. Sarıkale Tepe Akropol Kutsal Alanı

Tisna antik kentinin üzerinde konumlandığı iki tepeden biri olan Sarıkale Tepe'nin zirvesinde, akropolün en üst noktasında, kaçak kazılarla tahrip edildiği anlaşılan bir kutsal alan belirlenmiştir. Antik Dönem'de döşenmiş bir yolla ulaşılan bu kutsal alanın, yer yer ana kayayla bağlantılı Arkaik, Klasik ve Hellenistik Dönem örgü sistemine sahip duvarlarla çevrelendiği anlaşılmıştır. Bu durum kutsal alanın en azından Arkaik Dönem'den itibaren kullanıldığını ortaya koymaktadır[1436].

Kutsal alanda ana kaya yüzeyine açılmış üç adet niş tespit edilmiştir **(Resim 27).** Nişlerden biri ana kaya kütlesinin merkezine yakın konumda, 0.45 m yüksekliğinde, 0.37 m genişliğinde ve 0.30 m derinliğinde, üst kısmı kavisli formdadır. Bu nişin hemen altında dikdörtgen formda bir niş yer almaktadır. Kaya yüzeyinin kenarına yakın konumda ise yuvarlak formlu bir niş bulunmaktadır. Kayanın içinde yaşadığı düşünüldüğü için genellikle ana tanrıça ile ilişkilendirilen kutsal alanların vazgeçilmez unsurlarından biri olan bu nişler doğrultusunda, Sarıkale Tepe Akropol Kutsal Alanı'nın da ana tanrıça kültüne adandığı söylenebilir[1437].

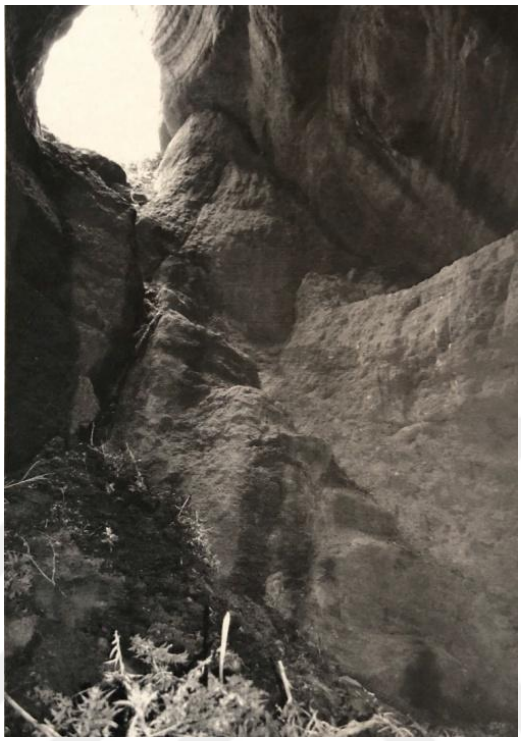

Resim 5.27. Sarıkale Tepe Akropol Kutsal Alanı Nişler (Tisna Araştırma Arşivi).

Sarıkale Tepe Akropol Kutsal Alanı'nda ayrıca, girişinin bir kapıyla kapatıldığı düşünülen ana kaya içindeki bir yarıkta, kayaların düzenlenmesiyle oluşturulan 12 basamakla inilen, 3.10 m genişliğinde ve 3.73 m uzunluğunda bir mekan belirlenmiştir

[1436] Erdan, 2019b: 29.
[1437] Erdan, 2019b: 29.

(Resim 5.28). Mekan içinde basamakların bittiği noktadaki kaya yüzeyine 0.51 m yüksekliğinde, 1.30 m genişliğinde ve 0.46 m derinliğinde dikdörtgen formlu bir niş açılmıştır. Bu durum kutsal alandaki ana tanrıça kültünü pekiştirmektedir[1438].

Resim 5.28. Sarıkale Tepe Akropol Kutsal Alanı Basamaklı Kaya Yarığı (Erdan, 2019b: Fig. 92).

Ana tanrıça kültüne adandığı ileri sürülen bu kutsal alanda, yüzeyden ele geçen ve Arkaik Dönem ile Geç Hellenistik Dönem arasına tarihlenen seramik, figürin, perirrhanterion parçaları ve fibulalar, hem alanın kullanım gördüğü dönem hakkında bilgi vermekte, hem de alanın kutsallığına vurgu yapmaktadır[1439].

5.3.2.2. Sarıkale Tepe Tisnaios Kutsal Alanı

Tisna antik kentindeki Sarıkale Tepe üzerinde, kanyağını volkanik yer altı sularından alan, güneybatıdaki Sirçe Deresi'ne bağlanan, yaklaşık 1170 m uzunluğunda küçük bir dere bulunmaktadır. Kuzeydoğu ve güneydoğu yönünde iki kola ayrılan dere, kuzeydoğuda volkanik kökenli bir pınara ulaşmaktadır. Çevresi iki sıra duvarla çevrelenen pınarın hemen

[1438] Erdan, 2019b: 29-30.
[1439] Erdan, 2019b: 30.

yakınında iki farklı kurban alanının tespit edilmesi, söz konusu alanın kült amaçlı kullanıldığını göstermektedir **(Resim 5.29)**[1440].

Pınarın yakınındaki ana kaya üzerinde yer alan kurban alanlarından biri 3.70x6.30 m ölçülerindedir. Bu alanda ana kayaya açılmış 1.50x0.50 m ve 1.10x0.30 m ölçülerinde, oval formlu iki adet kurban teknesi ile bu teknelerle bağlantılı üç adet kurban kanalı bulunmaktadır. İkinci kurban alanında ise yalnızca ana kayaya açılmış kurban kanalları yer almaktadır[1441].

Resim 5.29. Sarıkale Tepe Tisnaios Kutsal Alanı (Erdan, 2019b: Fig. 99a).

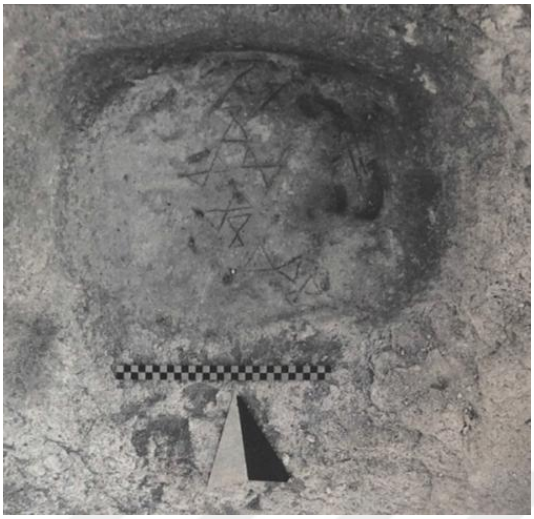
Titanus Nehri'nin Tisna ve yakın çevresinde tapınım gördüğü, Tisna ve Aigai sikkelerinden bilinmesi, bir su kaynağı etrafında tespit edilen kutsal alanın kimliklendirilmesine yardımcı olmaktadır[1442]. Bu noktada Sarıkale Tepe'de belirlenen pınarın çevresinde gelişen kült alanının, Tisna'nın nehir tanrısı Tisnaios'a adandığı üzerinde durulmaktadır[1443].

5.3.2.3. Kocakale Tepe Sunu Çanağı

Tisna antik kentinin üzerinde konumlandığı iki tepeden biri olan Kocakale Tepe'de 12.11x7.77 m ölçülerindeki bir ana kaya kütlesi üzerine açılmış, 0.66x0.38 m ölçülerinde ve 0.28 m derinliğinde bir sunu çanağı tespit edilmiştir. Sunu çanağının içinde zamanla biriken toprak tabakası temizlendiğinde, çanağın zeminine kazıma tekniği ile yapılmış, farklı

[1440] Erdan, 2019b: 30-31.
[1441] Erdan, 2019b: 31.
[1442] Erdan, 2019c: 204, Fig. 4a-e; Sezgin, 2018: 72, dn. 26.
[1443] Erdan, 2019b: 31.

boyutlarda 10 adet labrys ya da kelebek şeklinde adlandırılan motifler gün yüzüne çıkmıştır **(Resim 5.30)**[1444].

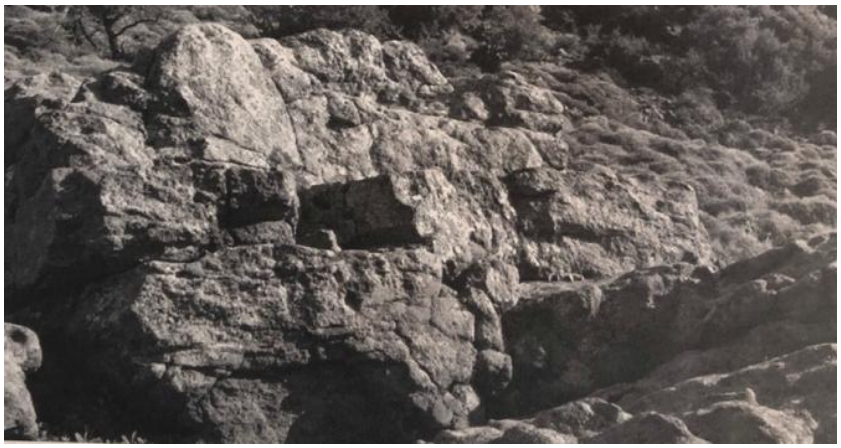
Resim 5.30. Kocakale Tepe Sunu Çanağı (Erdan, 2019b: Fig. 102).

Henüz kazı çalışmaları gerçekleştirilmediği için, sunu çukuruyla ilgili kesin yargılara varılamasa da, çukur içindeki motifler doğrultusunda, bu alanın Lydia ve Pers kültürlerinin bölgede etkin olduğu dönemlerde kullanıldığı ileri sürülmüştür[1445].

5.3.2.4. Kocakale Tepe Basamaklı Anıt

Tisna'daki Kocakale Tepe'nin akropol içerisinde kaldığı anlaşılan son derece sarp kayalıklara sahip kuzey yamacında basamaklı bir anıt tespit edilmiştir. Ana kayaya oyularak şekillendirilen 3.30 m uzunluğunda ve 3.65 m genişliğindeki bu anıt, basamaklar, geniş bir platform ve bir tahttan meydana gelmektedir **(Resim 5.31)**. Ayrıca bu alanda, tahtın oturma düzleminden başlayıp basamaklar boyunca devam eden, 1.87 m uzunluğunda ve 0.075 m derinliğinde bir libasyon kanalı bulunmaktadır[1446].

[1444] Erdan, 2019b: 32; Erdan ve Gür, 2020: 73-74.
[1445] Erdan, 2019b: 32.
[1446] Erdan, 2019b: 32-33.

Resim 5.31. Kocakale Tepe Basamaklı Anıtı (Erdan, 2019b: Fig. 107).

Özellikle Phryg kültüründen bilinen basamaklı anıtların Aiolis Bölgesi'nde belirlenen ilk örneği olması açısından önem taşıdığı üzerinde durulan Kocakale Tepe Basamaklı Anıtı, Dumanlı Dağ'a bakan konumu nedeniyle ana tanrıça kültüyle ilişkilendirilmiştir[1447].

5.3.2.5. Karahayıt Açık Hava Kutsal Alanı

Tisna antik kenti araştırma sahası içinde yer alan Güzelhisar Mahallesi'nde yürütülen çalışmalarda Sardene Dağı'nın batı uzantısı üzerindeki hayıt ağaçlarıyla dikkat çeken Karahayıt mevkiinde bir açık hava kutsal alanı belirlenmiştir. Alanın doğusundan geçen İnice (Yunak) Deresi, kült uygulamaları için gerekli su kaynağını sağlamaktadır. Hayıt ağaçları arasındaki kutsal alan, güneyde 2.94 m, doğuda 3.47 m, doğu-batı doğrultusunda 5.42 m ve batıda 4.02 m ölçülerindeki ana kaya kütlesi üzerindedir. Bu alanda yer alan kaya yüzeyine açılmış 0.30 m yüksekliğinde, 0.34 m genişliğinde ve 0.32 m derinliğinde, üst kısmı kavisli formdaki niş **(Resim 5.32)**, alanın kutsallığına vurgu yapmaktadır. Ayrıca biri nişin üst kısmında, diğeri zeminde ana kayaya açılan iki kaya çanağı da kült uygulamalarına işaret etmektedir[1448].

Kutsal alanda yüzeyden ele geçen az sayıda seramik ve bir adet pişmiş toprak plaka parçası, bu alanın Geç Arkaik, Klasik, Hellenistik, Roma ve Bizans Dönemlerinde kullanıldığını göstermiştir. Ayrıca sayılan buluntular arasındaki pişmiş toprak plaka parçasının tipolojik özelliklerinden yola çıkılarak, Aphrodite'ye ait olabileceği ileri sürülmüştür[1449].

[1447] Erdan, 2019b: 33.
[1448] Erdan vd., 2020: 2.
[1449] Erdan vd., 2020: 3-4.

Resim 5.32. Karahayıt Açık Hava Kutsal Alanı Niş (Erdan, Yılmaz Kolancı ve Taşpınar, 2020: Res. 4).

Tisna antik kentinde yukarıda açıklanan tüm kutsal alanlar dikkate alındığında, kentin farklı noktalarında doğayla iç içe geçmiş ve uzun yıllar kullanım görmüş anikonik tapınım alanlarının tespit edilmiştir. Kentin topografyasıyla uyumlu bir şekilde kayalık üzerinde yer alan bu alanlarda niş, kaya çanağı, kanal, kaya yarığı ve basamakların tapınım aracı şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Genellikle ana tanrıçaya adanan doğa kutsal alanlarından bilinen bu özellikler, Tisna kutsal alanlarının kimliklendirilmesine büyük katkı sağlamıştır. Özellikle Kocakale Tepe Basamaklı Anıtı'nın Sardene Dağı'na bakan konumu, Pergamon'daki ana tanrıça kutsal alanlarının tanrıça ile özdeşleştirilen Aspordenon Dağı'na bakar şekilde konumlandırılmasıyla benzerlik göstermesi kimliklendirmeye yardımcı olmaktadır. Bu noktada Aspordenon=Meter *Aspordene* bağlantısındaki gibi Sardene'nin de adıyla özdeşleşen Meter *Sardene*'yi[1450] temsil ettiği söylenebilir. Ayrıca Sarıkale Tepe'de bir su kaynağının hemen yanındaki kayalıkta tespit edilen ve nehir tanrısı Tisnaios'a adandığı ileri sürülen kutsal alan, kentte ana tanrıça kültünün yanı sıra, nehir tanrısı kültünün de bulunduğunu ortaya koymaktadır. Karahayıt mevkiindeki açık hava kutsal alanı ise Tisna'nın kent sınırları dışında kalan teritoryumu içinde de kült faaliyetlerinin gerçekleştiğini göstermesi bakımından önemlidir.

5.3.3. Neonteikhos

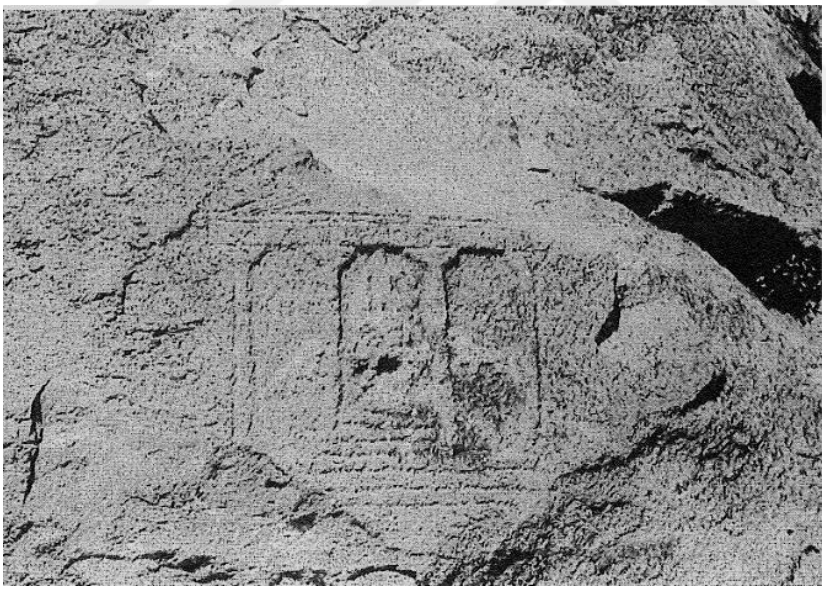
Günümüzde İzmir ili, Menemen ilçesi sınırları içinde kalan Neonteikhos antik kentinin lokalizasyonu Yanıkköy'e verilmektedir[1451]. Neonteikhos'un üzerinde konumlandığı Sardene Dağı'nın Meter *Sardene* ile ilişkili bir dağ-tanrı kültüyle özdeşleştiği

[1450] Erdan vd., 2020: 9.
[1451] Sevin, 2007: 79.

yönündeki düşünceler doğrultusunda[1452], bu alandaki kayalıkların ana tanrıça kültüne ev sahipliği yaptığı söylenebilir. Bu durum Sardene Dağı'nın güney yamacındaki Serden Kayalıkları adı verilen mevkide bir kaya kutsal alanı tespit edilmesiyle de kanıtlanmıştır[1453].

5.3.3.1. Kaya Kutsal Alanı

Serden Kayalıkları'nda ana kaya kütlesi ve bu kütlenin önünde düzeltilen tapınım alanından oluşan kutsal alanda, kaya yüzeyine işlenen yaklaşık 1 m yüksekliğindeki kabartma dikkat çeker. Kabartma üzerinde üç basamakla ulaşılan, cepheden, dört sütunlu alınlıklı bir tapınak tasviri ile tapınağın ortasındaki iki sütun arasında üç basamaklı kare kaide üzerinde tekeye biner vaziyette, yanında aslan ya da parslarla gösterilmiş bir tanrıça betimi bulunmaktadır **(Resim 5.33)**. Bu betimdeki tanrıçanın, ikonografik özellikleri doğrultusunda hem dağların anası Kybele, hem de Aphrodite özelliklerine sahip birleştirilmiş bir tanrıçayı temsil ettiği ve Larisa'da varlığı adak yazıtlarından bilinen*Hagne Thea* ve Aphrodite *Dosandra* olabileceği üzerinde durularak, buluntunun ele geçtiği Sardene'nin de, bu tanrıçaya ait kutsal bir mekan olduğu ileri sürülmüştür[1454].

Resim 5.33. Neonteikhos Kaya Kutsal Alanı (Doğer, 1998: Foto. 16).

Yukarıda açıklanan Serden Kayalıkları'ndaki kutsal alanda ikonik ana tanrıça betimi yer alsa da alanın ana tanrıçayla özdeşleştiği düşünülen Sardene Dağı üzerindeki konumu ve Prehistorik Dönemlerden itibaren kayalık alanların anikonik tapınımda kullanılmı, bu alanda

[1452] Erdan vd., 2020: 9.
[1453] Keil ve Premerstein, 1908: 93-94, Abb. 95.
[1454] Doğer, 1998: 277; Erdoğan, 2003: 369-370; Erdan vd., 2020: 6-7.

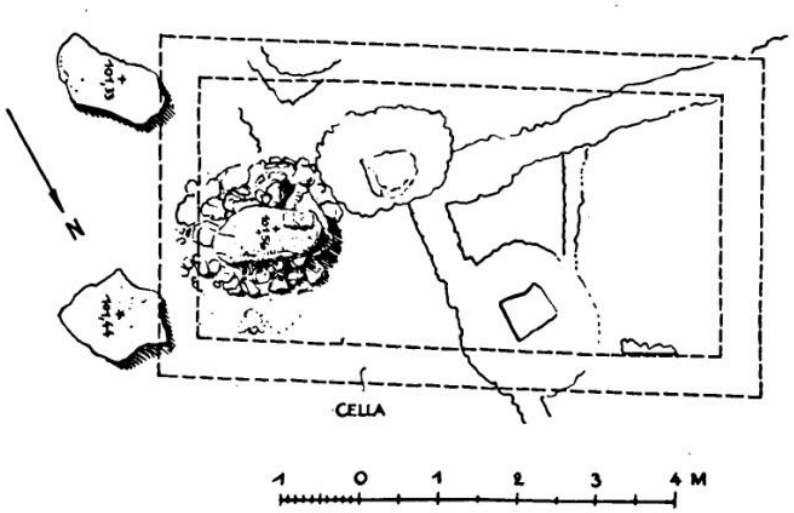
olasılıkla çok daha erken dönemlere giden anikonik bir ana tanrıça kültünün varlığına işaret etmektedir.

5.3.4. Larisa

Günümüzde İzmir ili, Menemen ilçesinde yer alan Larisa antik kentinin lokalizasyonu Buruncuk Mevkii'ne verilmektedir. Larisa'nın Akropolü'nde tespit edilen tapınağın ise kentin baş tanrıçası kabul edilen Athena'ya ait olduğu düşünülmektedir. Arkaik Dönem'e tarihlenen bu tapınak, kentteki ana tanrıça kültüne vurgu yapması bakımından önemlidir[1455].

5.3.4.1. *Baitylos*

Larisa Akropolü'ndeki tapınakta gerçekleştirilen çalışmalarda, "Yunan öncesi" şeklinde adlandırılan döneme ait evrede işlenmemiş, büyük boyutlu bir taş (*baitylos*) ortaya çıkarılmıştır **(Resim 5.34)**. Söz konusu alanda çok daha erken döneme giden bir kutsal alan ile ilişkilendirilen bu kült taşı, olasılıkla daha sonradan bu alana anıtsal bir tapınağın inşa edilmesine de referans olmuştur. Tapınağın ekseninin kült taşı doğrultusunda yerleştirilmesi ve cellanın bu taşın bulunduğu alana denk gelmesi bu düşünceyi kanıtlar niteliktedir[1456].

Resim 5.34. Larisa Akropol Tapınağı Planında*Baitylos* (Boehlau ve Schefold, 1940: Taf. 34/b).

Ayrıca Larisa Akropolü'nden ele geçen pişmiş toprak Kybele figürinleri ve kaya zeminine açılan sunu çukurları, tapınak alanından ele geçen taşın atfedildiği külte dair ipucu

[1455] Doğer, 1998: 280.
[1456] Boehlau ve Schefold, 1940: 59.

vermektedir. Anadolu'da ana tanrıça kültüne ait geleneklerde kutsal taşlara ve kayalara yönelik tapınımın ön plana çıktığının bilinmesi ise bu düşünceyi desteklemektedir[1457].

Yukarıda Larisa Akropolü hakkında açıklanan tüm veriler doğrultusunda, bu alanda Prehistorik Dönemlere kadar giden ve *baitylos* şeklindeki anikonik bir taşla temsil edilen ana tanrıça kültüne zemin hazırlamaktadır. Diğer bir çok kutsal alanda olduğu gibi anikonik kökenli kült, sonraları ikonik bir külte dönüşmüş, bölgeye gelen yeni kültür etkisinde kimlik değiştirerek akropolde anıtsal bir tapınağın inşa edilmesine alt yapı oluşturmuştur.

5.4. Ionia

Günümüzde İzmir ve Aydın illerinin batısı ile Yunanistan'ın Sakız ve Sisam Adalarını kapsayan Ionia Bölgesi'nin kuzeyinde Aiolis, doğusunda Lydia ve güneyinde Karia Bölgeleri bulunmaktadır. Bölgenin doğal sınırlarını batıda Ege Denizi, kuzeyde Hermos (Gediz) Nehri ile Sipylos (Manisa) Dağı, doğuda Tmolos'un (Bozdağ) en batıdaki ucu Olympos (Tahtalı) Dağı, güneyde Maiandros (Büyük Menderes) Nehri, güneydoğuda ise Latmos Körfezi ile Grion (Paşalı) Dağı meydana getirir[1458].

Ionia Bölgesi'nde ön plana çıkan kentler arasında Phokaia (İzmir/Eski Foça)[1459], Leukai (İzmir/Üçtepeler)[1460], Smyrna (İzmir/Bayraklı ve Kadifekale)[1461], Erythrai (İzmir/Çeşme/Ildırı)[1462], Klazomenai (İzmir/Urla)[1463], Teos (İzmir/Sığacık)[1464], Khios (Sakız Adası)[1465], Lebedos (İzmir/Ürkmez)[1466], Kolophon (İzmir/Değirmendere)[1467], Notion (İzmir/Ahmetbeyli)[1468], Klaros (İzmir/Ahmetbeyli)[1469], Metropolis (İzmir/Torbalı)[1470], Ephesos (İzmir/Selçuk)[1471], Priene (Aydın/Söke/Güllübahçe)[1472], Samos (Sisam Adası)[1473],

[1457] Boehlau ve Schefold, 1940: 59
[1458] Sevin, 2007: 81, 84.
[1459] Özyiğit, 2012: 300-301.
[1460] Hasdağlı, 2018: 2.
[1461] Akurgal, 1997: 12; Ersoy, 2019: 254, 256.
[1462] Bayburtoğlu, 2015: 5.
[1463] Koparal, 2017: 97.
[1464] Kadıoğlu ve Özbil, 2015: 4.
[1465] Boardman, 1967.
[1466] Sevin, 2007: 92.
[1467] Şahin, 2007: 343-347.
[1468] Şahin, 2007: 343-347.
[1469] Şahin, 2012: 248.
[1470] Aybek ve Gülbay, 2019: 241.
[1471] Krinzinger, 2006: 81-100.
[1472] Raeck, 2006: 315-324.
[1473] Tölle, 1969.

Myus (Aydın/Söke/Avşar)[1474], Miletos (Aydın/Didim/Balat)[1475], Didyma (Aydın/Didim/Yenihisar)[1476] ve Magnesia (Aydın/Germencik/Tekinköy)[1477] sayılabilir.

Bölgede genellikle Ege Denizi'nin kıyı şeridi boyunca konumlanmış liman kentleri dikkat çekse de Messogis (Aydın) Dağları'nın birer uzantısı olan Mykale (Dilek/Samsun) Dağı, Thoraks (Gümüş) Dağı ve Paktyes (Ovacık) Dağı, Khersonesos (Karaburun) Yarımadası'ndaki Mimas (Akdağ) Dağı ve Korykos (Kıran) Dağı, İzmir Körfezi'ne uzanan Koryphe (Kızıldağ), Smyrna'nın ardındaki Mastousia (Yamanlar) Dağı, Metropolis yakınlarındaki Gallesion (Alaman) Dağı ve Ephesos yakınlarındaki Peion (Panayır) ve Koressos (Bülbül) Dağı bölgedeki önemli yükseltileri meydana getirmektedir[1478]. Homeros'un, sık bitki örtüsüne ve yabani hayvanlara ev sahipliği yapan, sarp kayalıklardan oluşan yamaçları bulunan Mykale Dağı'nı "*yüksek doruklu*" sıfatıyla anması dikkat çekicidir[1479]. Strabon ise Mimas Dağı'ndan "*zengin av hayvanları bulunan ve ormanlarla kaplı yüksek bir dağ*" şeklinde bahseder[1480]. Yüksek kayalık dağ zirvelerinin ve ormanlık alanların anikonik tapınımın için uygun zemin oluşturması, Ionia Bölgesi'ndeki bu alanların anikonik tapınım faaliyetlerinde kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca Metropolis antik kentinin yakınlarında yer alan Gallesion Dağı'nda, dağ ile özdeşleşen Meter *Gallesia*'ya adanmış bir ana tanrıça kutsal alanının bulunduğunun bilinmesi, Ionia'daki anikonik tapınımın varlığını göstermektedir[1481]. Ephesos yakınlarındaki Peion Dağı'nın ise Ephesos kent sikkelerinde dağ-tanrı şeklinde, Koressos Dağı üzerinde oturur ve Peion Dağı'na bakar vaziyette gösterilmesi, söz konusu dağın kutsallığına işaret etmektedir[1482].

Ionia Bölgesi'nin içinden geçerek Ege Denizi'ne dökülen başlıca akarsu kaynakları arasında Hermos (Gediz), Kaystros (Küçük Menderes) ve Maiandros (Büyük Menderes) sayılabilir. Saloe (Karagöl) ve Selinousia (Alaman Gölü) ise bölgedeki göllerdir. Bölgedeki su kaynakları arasında yer alan Hermos'un, Yunan mitolojisinde Okenaos ile Tethys'in çocuklarından biri olarak anlatılması ve Hermos'a atfedilmiş adak yazıtlarının bulunması

[1474] Sevin, 2007: 98-99.
[1475] von Graeve, 2006: 241-262.
[1476] Furtwängler, 2006: 73-80.
[1477] Bingöl, 2006: 215-226.
[1478] Sevin, 2007: 84-85.
[1479] Hom.Il.II.869.
[1480] Str.XIV.1.33.
[1481] Akın, 2016: 148; Ekin Meriç, 2013: 21.
[1482] Baydur, 1994: 87.

söz konusu su kaynağının kutsallığını göstermesi bakımından önemlidir[1483]. Kaystros'un kıyısında kurulan Ionia kentlerinden Metropolis ve Epheos sikkeleri üzerinde bu kaynağın nehir tanrısı şeklinde gösterilmesi, Kaystros'un kutsallığını ortaya koymaktadır[1484]. Hermos gibi Okenaos ile Tethys'in çocuklarından biri kabul edilen Maiandros'un hem sikkeler üzerinde betimlendiği hem de heykeltıraşlık eserlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır[1485]. Ayrıca ele geçen bir adak yazıtına göre, bölgedeki küçük akarsulardan Meles (Halkapınar) Çayı'nın da iyileştirici gücüne inanılmış, bu sebeple kutsal kabul edilip tanrılaştırılmıştır[1486].

Bölgedeki su kaynakları hakkındaki tüm bu veriler ve ele geçen arkeolojik buluntular, diğer birçok merkezde olduğu gibi Ionia Bölgesi'nde de, kutsal alanların belirlenmesinde su kaynaklarına yakınlığın önemli olduğunu göstermektedir. Buna en güzel örnek Klaros Apollon ve Didyma Apollon Tapınağı'dır. Antik kaynakların da ortaya koyduğu gibi her iki kutsal alanın konumlandırılmasında, kehanet işlevini yerine getirebilmesi için, yer altı su kaynakları ile yakınlığına özellikle önem verilmiştir[1487]. Ionia Bölgesi'nde kutsal alan seçimine etki eden bir diğer faktör, denize yakınlıktır. Kendi limanlarına sahip olan Samos Heraion, Ephesos Artemision ve Khios Apollon Phanai kutsal alanları, deniz-kutsal alan ilişkisine güzel bir örnektir. Ayrıca Miletos'taki Aphrodite *Oikous* Kutsal Alanı, kente doğru seyreden gemilerin rotalarında gördükleri ilk tepe (Zeytintepe) üzerinde yer almasıyla dikkat çeker[1488].

Ionia'daki Mykale Dağı'nın sık bitki örtüsüne[1489], Mimas Dağı'nın ormanlara[1490], Gallesion Dağı'nın ana tanrıçayla ilişkilendirilen çam ağaçlarıyla kaplı ormanlara[1491] sahip olması, bu bölgede bir çok kültün gelişmesine etki eden bir diğer faktördür. Pausanias'ın Kolophon topraklarında, Ales (Gümüldür) Çayı yakınlarında Apollon'a adanmış, dişbudak ağaçlarından meydana gelen bir kutsal korudan bahsetmesi bu durumu destekler niteliktedir[1492].

Kutsal alanların gelişmesi için son derece elverişi olduğu anlaşılan Ionia Bölgesi'nde bugüne kadar pek çok arkeolojik araştırma gerçekleştirilmiş olmakla birlikte, İÖ 7. yüzyıl

[1483] Avcu, 2016: 210-211.
[1484] Altınoluk, 2005: 84.
[1485] Altınoluk, 2005: 128-130.
[1486] Avcu, 2016: 212.
[1487] Kaplan, 2018: 8-9; Eren, 2022: 321-322.
[1488] Eren, 2022: 322.
[1489] Hom.Il.II.869.
[1490] Str.XIV.1.33.
[1491] Ekin Meriç, 2013: 21.
[1492] Paus.VII.5.10.

öncesine ait kutsal alanlar hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Samos Heraionu'nda tespit edilen ve İÖ 10-8. yüzyıllar arasında art arda inşa edilen sunaklar, Ionia Bölgesi'ndeki en erken kült yapıları olarak kabul edilmektedir. Söz konusu dönemler içinde, "kutsal" olarak değerlendirilen alanlarda belirlenen oval ya da dikdörtgen yapı kalıntıları, platform ya da basamaklarla ulaşılan teras uygulamaları ve pişmiş toprak büyükbaş hayvan heykelcikleri bugün bölgedeki kutsal alanlar hakkında elimizde bulunan en erken bilgi ve belgeler arasında yer alır. Bölgedeki bu bulgular, var olduğu savlanan kutsal alanlarda, erken dönemlerde tarımla geçinen küçük yerel toplulukların dini faaliyetleriyle ilişkilendirilir[1493]. Ayrıca tüm bu örnekler, Ionia Bölgesi'nin anıtsal mimari ve heykeltıraşlık eserlerinden önceki dönemlerine yani anikonik tapınım evrelerine ışık tutmaktadır.

Yukarıda açıklandığı üzere bölgede bulunan çok sayıdaki dağ, akarsu, deniz ve ormanlar, Ionia Bölgesi'nde doğada gerçekleşen anikonik tapınım faaliyetleri için uygun bir ortam hazırlamıştır. Bölgede bugüne kadar yürütülen arkeolojik araştırma ve bilimsel kazı çalışmaları anikonik olarak tanımlanabilecek kutsal alanların ve külte ait çeşitli nesnelerin gün yüzüne çıkarılmasına büyük katkı sağlamıştır. Çalışmamızın bu bölümünde bu kutsal alan ve nesneler, Ionia'daki antik kentler doğrultusunda başlıklara ayrılarak coğrafi konumları itibariyle kuzeyden güneye doğru açıklanmaya çalışılacaktır.

5.4.1. Phokaia

Günümüzde İzmir ilinin Foça ilçesi sınırları içinde kalan Phokaia antik kenti, deniz kenarında son derece önemli bir konuma sahiptir. Bir kıyı kenti olmasının yanında kayalık alanlarıyla da dikkat çeken Phokaia'da gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sırasında, hem kent içinde, hem kent dışındaki kırsalda, hem de Phokaia yakınlarındaki adalarda, pek çok kaya kutsal alanı tespit edilmiştir. İnsanların, doğrudan tapındığı bir tanrı ya da bu tanrının mekanı şeklinde gördüğü kayalıklarda nişler, kaya kabartmaları, kaya çanakları ve sunu alanları gibi özel alanlar oluşturmaları, Phokaia'da kayalara atfedilen kutsallığın vurgulanması bakımından önemlidir[1494].

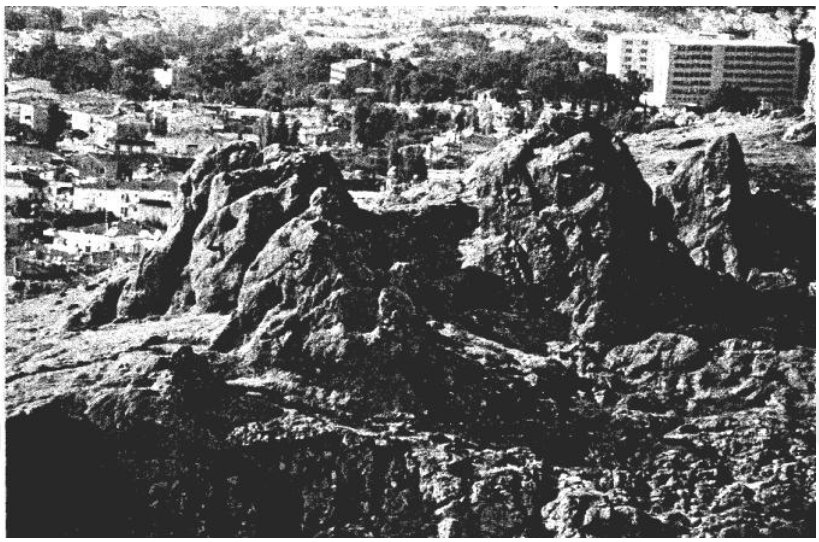
Phokaia kentinin sur duvarları içinde Değirmenli Tepe, Altın Mağarası Tepesi ve Liman Kaya kutsal alanları yer alırken, Phokaia'nın kent dışı kırsal arazisinde Taş Kule ve Yeniköy kutsal alanları bulunmaktadır. Ayrıca Phokaia yakınındaki İncir Adası ve Orak Adası'nda da kaya kutsal alanları mevcuttur. Kent içindeki yüksek kayalık tepelerin kutsal

[1493] Eren, 2022: 321.
[1494] Erdoğan, 2003: 1.

alan şeklinde kullanılmasının yanı sıra kentin savunma sisteminin bir parçası olduğu, bu alanlarda tespit edilen sur yatakları ile merdivenlerle de desteklenmektedir[1495].

5.4.1.1. Değirmenli Tepe Kaya Kutsal Alanı

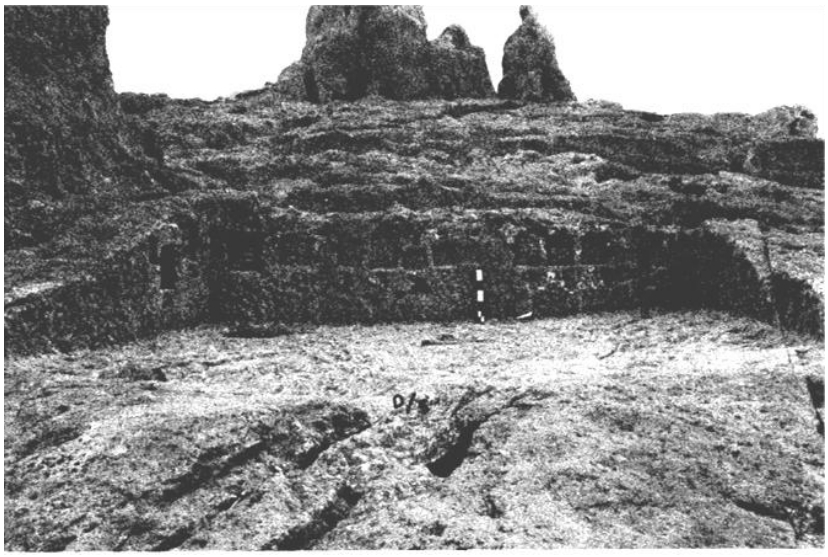
Phokaia antik kentinin doğusundaki sarp ve dik kayalıklardan meydana gelen kutsal alan, Değirmenli Tepe ya da Tiyatro Tepesi şeklinde adlandırılan tepe üzerinde konumlanan Değirmenli Tepe Kaya Kutsal Alanı'dır **(Resim 5.35)**. Tepenin kuzeybatı yamacında kentin tiyatrosunun yer alması, söz konusu tepenin dini faaliyetlerin yanı sıra, kamusal aktiviteler amacıyla da kullanıldığını göstermektedir[1496].

Resim 5.35. Değirmenli Tepe Kaya Kutsal Alanı (Erdoğan, 2003: Lev. LXXI, Res. 4).

Değirmenli Tepe'de ana kaya kütleleri arasında, güneydoğu ve güneybatıda, kayaların düzenlenmesiyle oluşturulan ve tepenin zirvesindeki kutsal alana ulaşımı sağlayan basamaklar dikkat çeker. Bu tepede yürütülen çalışmalarda doğu, güney ve batıda farklı noktalarda, birbiriyle bağlantılı dokuz bölgede niş, sunu alanı, kaya çanakları, basamaklar ve bir adet kuyudan meydana gelen büyük bir kaya kutsal alanı belirlenmiştir **(Resim 5.36)**. Kayanın doğrudan ana tapınım unsuru kabul edildiği söylenen bu alanda, nişlerden ve diğer unsurlardan ise kayaya yönelik tapınımı gerçekleştirmede kullanılan ikincil elemanlar şeklinde bahsedilir[1497].

[1495] Erdoğan, 2003: 25, 155.
[1496] Özyiğit, 1993: 1-8, Res. 1-4; Erdoğan, 2003: 25.
[1497] Özyiğit ve Erdoğan, 2000: 17-20; Erdoğan, 2003: 29.

Resim 5.36. Değirmenli Tepe Nişler (Erdoğan, 2003: Lev. CLXXI, Res. 200).

Kutsal alanda zemine yakın kaya yüzeylerine açılan toplamda yaklaşık 200 adet niş, genellikle güneye ve batıya bakar vaziyette konumlansa da bazılarının doğuya ve kuzeye baktığı anlaşılmıştır. Boyutları 0.10 m ile 0.70 m arasında değişkenlik gösteren nişlerin derinlikleri de farklıdır. Dikdörtgen, kare, üst kısmı kavisli ve üçgen çatılı forma sahip nişlerden bazılarının içinde doğal etkilerden dolayı aşınmış durumda korunan kabartmalar tespit edilmiştir[1498]. Tepenin farklı yerlerinde belirlenen, doğu-batı ve kuzey-güney yönlü uzanan, geniş ve derin yapıdaki "L" formlu kanallar, Değirmenli Tepe'yi Phokaia'daki diğer kutsal alanlardan ayırmaktadır. Söz konusu kanalların tepenin zirvesinden akan yağmur sularını toplamada kullanıldığı anlaşılmıştır. Tepe üzerindeki geniş yüzeyli kayaların düzeltilerek oluşturulduğu basamaklı, çevresinde oyuklar bulunan alanların, kutsal alanla gelen kişilerin dinlenmesi için yapıldığı ileri sürülmüştür. Kutsal alanın güneyinde bulunan kayaya oyularak açılmış derin kuyunun ise içinde ele geçen buluntular doğrultusunda adak kuyusu işlevinde olduğu belirlenmiştir[1499].

Değirmenli Tepe Kaya Kutsal Alanı'ndaki üç ayrı bölgede yapılan kazı çalışmalarında tespit edilen kaya kabartmaları, ana tanrıça ile ilişkilendirilen pişmiş toprak figürinler ve seramik buluntuları, hem alanın tarihlendirilmesini hem de kimliklendirilmesini sağlar. Buna göre söz konusu kaya kutsal alanının ana tanrıça kültüne adandığı ve Arkaik Dönem'den Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar kullanıldığı anlaşılır[1500].

[1498] Erdoğan, 2003: 26, 148-150.
[1499] Erdoğan, 2003: 152-153.
[1500] Erdoğan, 2003: 154.

5.4.1.2. Altın Mağarası Tepesi Kutsal Alanı

Phokaia'nın doğusunda, Değirmenli Tepe'nin hemen güneyinde yer alan Altın Mağarası Tepesi, kentin sur duvarları içinde kalan kutsal alanlarından biridir. Kuzeyinden küçük bir akarsu kaynağının geçtiği dik ve sarp tepenin eteklerinde zeytin ağaçları, yüksek kesimlerinde maki toplulukları, zirvesinde ise büyük kaya kütleleri dikkat çeker. Tepenin güney ve kuzeydoğu kesimindeki büyük boyutlu kaya kütlelerinin üzerine açılan nişler, araştırmacılar tarafından tapınım alanları şeklinde değerlendirilmiştir[1501].

Kentin yerleşim yerinden uzaktaki ıssız bir bölgesinde konumlanan kutsal alanda, kayaların düzenlenmesiyle meydana getirilmiş tapınım alanlarında sığ kanallar ve zemine açılmış oyuklar ile tepenin eğimli kayalık yamaçları ve tepedeki kaya kütleleri üzerine açılmış nişler tespit edilmiştir **(Resim 5.37)**. Tepenin güneyinde dört, kuzeydoğusunda altı adet birbirinden bağımsız tapınım alanı bulunmaktadır. Bu tapınım alanlarının ikisinde dörder, sekizinde ise birer adet niş belirlenmiştir. Yön birliği bulunmayan bu nişlerin bazılarının içinde kazıma ya da kabartma tekniğinde yapılmış ve oldukça aşınmış figürler görülmüştür. Ayrıca kuzeydoğudaki tapınım alanlarından birinin yakınında bir adet kaya mezarı dikkat çekmektedir[1502].

Resim 5.37. Altın Mağarası Tepesi Kutsal Alanı (Erdoğan, 2003: Lev. CCXXII, Res. 302).

Konum özellikleri doğrultusunda Phryg kaya kutsal alanlarıyla benzerliği üzerinde durulan Altın Mağarası Tepesi Kutsal Alanı'nın tarihlendirilmesi için fazla bir veri bulunmadığı söylenmiştir. Ancak kutsal alandaki bir niş içinde yan yana, ayakta, yüzleri

[1501] Sartiaux, 1952: 19-20; Özyiğit ve Erdoğan, 2000: 20-21.
[1502] Erdoğan, 2003: 154-166.

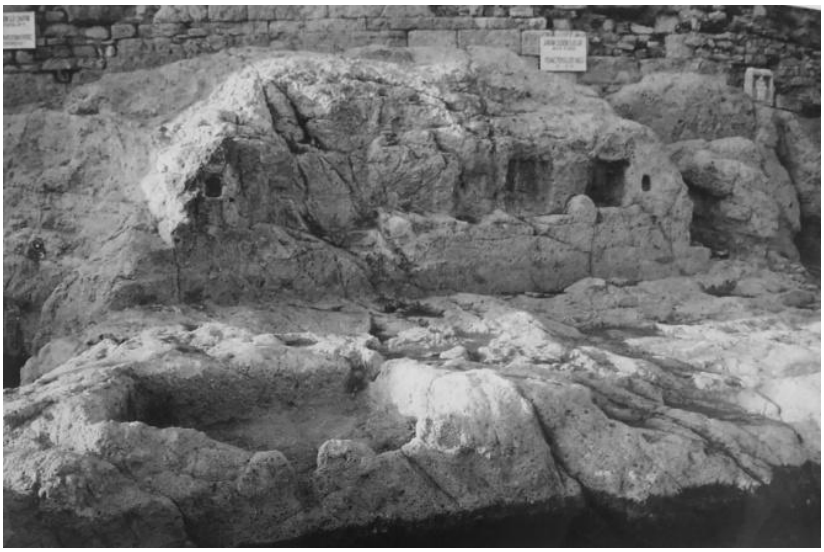
aşınmış durumda, üç adet giyimli kadın figüründen meydana gelen kabartmanın, Ephesos Kaya Kutsal Alanı'ndan ele geçen Hellenistik Dönem'e tarihli adak stelleriyle benzerliğinden yola çıkılarak, Altın Mağarası Tepesi Kutsal Alanı'nın Hellenistik Dönem'de kullanımda olduğu sonucuna varılmıştır[1503].

5.4.1.3. Liman Kaya Kutsal Alanı

Phokaia antik kentinin kuzeyindeki kayalığa konumlandırılan Athena Tapınağı'nın kuzey yamacında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında, antik limanın girişinde, deniz kenarındaki kayalara oyularak meydana getirilen bir açık hava kutsal alanı tespit edilmiştir. Athena Tapınak terasının altında yer alan bu kutsal alanın üzerinde Arkaik Dönem, Roma İmparatorluk Dönemi, 13. yüzyıl sonları ve Osmanlı Dönemi olmak üzere dört evreli sur duvarları bulunmaktadır. Kutsal alanın üst kesiminin sur duvarlarıyla sınırlandırılması nedeniyle, kutsal alanla kara arasında herhangi bir bağlantı saptanamamıştır. Bu durum ulaşımın denizden sağlandığını düşündürmüş ve bu düşünce kayalık alana deniz kenarından çıkılan beş basamaklı merdiven ile bu merdivenin yanında kayıkların yanaşması için oluşturulmuş kayalık platforma ait kalıntıların tespit edilmesiyle desteklenmiştir[1504].

Denize doğru dik bir biçimde inen büyük ana kaya kütlesinin kuzey yönünde bulunan, ortası içeri doğru girintili ve iki yanı denize doğru çıkıntılı forma sahip kayalık, bir kutsal alan olarak düzenlenmiştir. Alanın doğu bölümünde bir adet niş, bir sunu alanı ve bir sunu çukuru; orta bölümünde yukarıdan aşağıya doğru aynı hat üzerinde bir adet niş, bir sunu alanı ve bir merdiven; batı bölümünde yedi adet niş, sunu havuzu, kaya çanakları ve kanallar yer almaktadır **(Resim 5.38)**[1505].

[1503] Erdoğan, 2003: 165-166.
[1504] Özyiğit, 1995: 426, 428.
[1505] Erdoğan, 2003: 174-176.

Resim 5.38. Liman Kaya Kutsal Alanı (F. Işık, 1999: Res. 3).

Liman Kaya Kutsal Alanı'nda tapınım gören tanrı hakkında herhangi bir veriye ulaşılmamıştır. Ancak kayalara açılan nişler ve sunu çukurları ana tanrıça tapınımına; alanın konumu ise yere, gökyüzüne ve suya hakim bir tanrısal güce bağlanmıştır[1506]. Kutsal alanın üst terasında kentin baş tanrısı Athena'ya adanmış bir kutsal alanın yer alması ve denizle de ilişkilendirilen ana tanrıça Kybele'nin Phokaia'da ön plana çıkması, bu alanın Kybele'ye adandığını düşündürmüştür[1507]. Ayrıca bu kutsal alanın Phokaia halkının geçimi için son derece önem teşkil eden deniz ile ilişkili bir tanrı ya da tanrıçaya adanmış olabileceği de ileri sürülür. Kentte ön plana çıkan denizle ilgili kültler arasında Poseidon, Zeus, *Leukothea* ve Dioskur kültleri sayılmaktadır. Bu kültler içinde kentin kolonilerine dahi taşınan *Leukothea*'nın öne çıkmasıyla, Liman Kaya Kutsal Alanı'nın bu tanrıçaya adanmış olabileceği üzerinde durulur[1508]. Kutsal alandan ele geçen seramik buluntular ise bu alanın Protogeometrik Dönem'den Bizans Dönemi'ne kadar kullanım gördüğüne işaret eder[1509].

5.4.1.4. Taş Kule Kaya Kutsal Alanı

Phokaia antik kentinin yakın çevresinde, kentin kırsal arazisi içinde kalan dağlık bölgelerde tespit edilen kaya kutsal alanlarından biri, anıt mezar yapısına sahip Taş Kule Kaya Kutsal Alanı'dır. Foça ilçesinin yaklaşık 7 km doğusunda, İzmir-Foça karayolunun hemen yanındaki kayalık tepe üzerindeki anıt mezarın[1510] kuzeyinden geçen dere yatağı

[1506] F. Işık, 1999: 3.
[1507] Özyiğit, 1995: 431.
[1508] Erdoğan, 2003: 176.
[1509] Özyiğit, 1995: 431-432; Erdoğan, 2003: 167.
[1510] Taş Kule Anıt Mezarı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cahill, 1988; Özyiğit, 2003: 333-336; Ateşlier, 2004.

boyunca devam eden geniş yüzeyli kaya kütlelerinin bazılarında, dini aktivitelere işaret eden bir takım özel uygulamalara rastlanmıştır[1511].

Taş Kule'deki dere boyunca devam eden ve bir dönem taş ocağı şeklinde kullanıldığı anlaşılan kayalık alanlarda zemine açılmış, taban ve yan kenarları son derece düzgün havuzlar ile bu havuzlardan birinin yanındaki kaya kütlesi üzerine belirli aralıklarla açılmış, yuvarlak formlu, geniş fakat sığ formlu dört adet kaya çanağı tespit edilmiştir **(Resim 5.39)**. Kaya çanaklarının batısında bulunan derin kanalın ise kaya çanakları ile bağlantısı belirlenememiş, ayrıca kayalık alanda hangi işlevde kullanıldığı anlaşılamayan, kaya yüzeyine açılmış küçük boyutlu odacıklar görülmüştür[1512].

Resim 5.39. Taş Kule Dere Yatağı ve Havuzlar (Erdoğan, 2003: Lev. CCLXII, Res. 400).

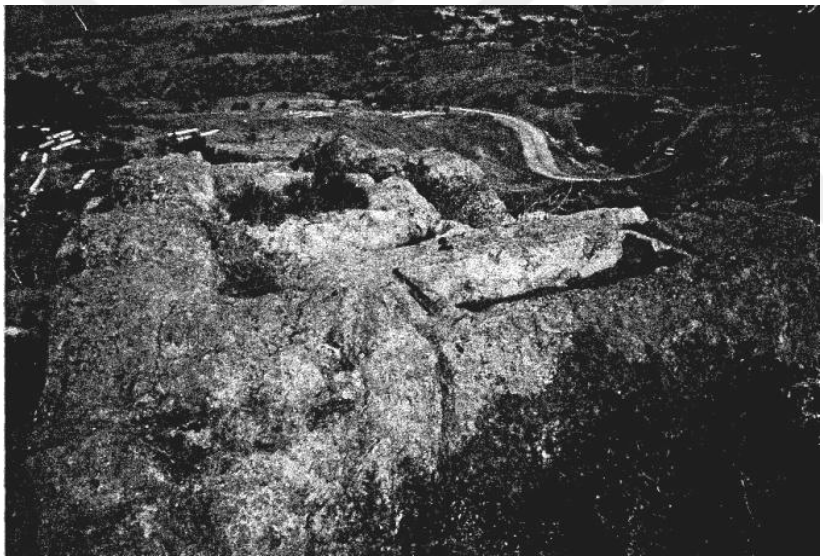
Dere yatağındaki kayalık alanın tapınım amaçlı kullanıldığını gösteren net bir veri bulunmasa da kaya yüzeyine açılan havuz, çanak ve odacıkların kaya kutsal alanlarından bilinen uygulamalar arasında yer alması, bu alanın işlevinin anlaşılmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca bu alanın bir kaya kutsal alanı olması durumunda, anıt mezarla ilişkili ölü kültü uygulamalarının bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiği söylenir[1513]. Dolayısıyla alanın kullanıldığı dönem de Taş Kule'deki tarihi tartışmalı anıt mezar doğrultusunda, İÖ 6. yüzyılın ikinci yarısı ile İÖ 4. yüzyılın içleri arsına verilebilir[1514].

[1511] Erdoğan, 2003: 219.
[1512] Erdoğan, 2003: 220-221.
[1513] Erdoğan, 2003: 221-222.
[1514] Ateşlier, 2004: 111-112, dn. 3.

5.4.1.5. Yeniköy Kaya Kutsal Alanı

Phokaia antik kentinin kırsal teritoryumunda bulunan diğer kaya kutsal alanı, İzmir-Foça karayolundaki Yeniköy yol ayrımının yaklaşık 15 km kuzeyinde, yola hakim küçük bir tepenin üzerinde yer alır. Kayalık tepenin güney ve batısına yayılan kutsal alanda kayaya oyulmuş mezarlar dikkat çeker[1515].

Etrafının duvarlarla çevrelendiği anlaşılan Yeniköy Kaya Kutsal Alanı'nın doğusundaki büyük kaya kütlesi üzerinde yan yana kayaya oyulmuş iki adet lahit mezar, kaya yüzeyine açılan nişler, adak çukurları ve sekiler tespit edilmiştir. Kaya yüzeyine dağınık bir biçimde açılan nişler, üçgen ya da kenarları yuvarlatılmış dikdörtgen formludur. Batıdaki kaya kütlesi doğudakine benzer uygulamalar içermekte ve alanda kayaya oyulmuş beş adet lahit mezar, dokuz adet farklı derinlik ve boyutta niş, adak çukurları ve sekiler yer almaktadır **(Resim 5.40)**[1516].

Resim 5.40. Yeniköy Kaya Kutsal Alanı (Erdoğan, 2003: Lev. CCLXXIII, Res. 403).

Mezarlardan dolayı ölü kültü ile ilişkili bir kutsal alan olabileceği düşünülen Yeniköy Kaya Kutsal Alanı'ndan, tarihleme ve kimliklendirmeye yönelik herhangi bir veri ele geçmese de alanın ulaşılması güç konumu ve yapısı dikkate alındığında, hem doğu hem de batıdaki unsurların aynı zaman dilimi içinde bölgedeki varlıklı kişiler tarafından yaptırılmış olabileceği ileri sürülür[1517].

[1515] Erdoğan, 2003: 222.
[1516] Erdoğan, 2003: 223-229.
[1517] Erdoğan, 2003: 229-230.

5.4.1.6. İncir Adası Kaya Kutsal Alanı

Phokaia antik kentine ait limanın önünde sıralanan ve konumları nedeniyle kentin deniz hattının doğal savunmasını meydana getiren yedi adadan biri olan İncir Adası, antik limanın hemen batısında, kente yakın bir konumda yer almaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 600 m uzunluğunda ve doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 300 m genişliğindeki adanın tüm çevresi çok sayıda koya sahiptir. Ancak adanın doğu kesimi haricindeki koylar son derece sarp ve kayalıktır. Bu sebeple adanın sadece doğu kıyısındaki, bugün çok sayıda çam ağacını bünyesinde barındıran koylarda yerleşime işaret eden bulgulara rastlanmış[1518] ve adada taş ocağı, kutsal alan ve nekropolis alanları belirlenmiştir[1519].

İncir Adası'nda yürütülen arkeolojik yüzey araştırmaları sonucunda, adanın doğu kıyısının en güneyindeki koyda, denize dik inen büyük ve geniş kaya kütlesi üzerinde, bir kaya kutsal alanı tespit edilmiştir. Kayanın yan yüzlerinin traşlanmasıyla sınırlanan kutsal alanda, üst kenar boyunca farklı form ve ölçülerde oyuklar, kuzey arka cephenin ortasında iki adet niş, nişlerin hemen batısında sunu amaçlı sekiler ve deniz kenarındaki kayalık zeminde iki adet kaya çanağı yer almaktadır **(Resim 5.41)**. Kuzey arka cepheye açılan ve alanın kutsallığına işaret eden nişlerden birisi doğu üst kısımda olup, üst bölümü aşınmıştır. Kare formlu ikinci niş ise kuzey cephenin orta kısımda olup, içinde kabartma şeklinde yapılmış arkalıklı tahtta oturur vaziyette giyimli ve poloslu bir ana tanrıça figürü bulunur. Girişi güneydoğudaki deniz tarafından sağlanan kutsal alanın üzerinin kapalı olduğu, kayaların üst kenarının hemen altında yan yana belirli aralıklarla açılmış kare formlu hatıl yuvalarından anlaşılmıştır. Ayrıca alanda gerçekleştirilen kazı çalışmalarında ele geçen stroter parçaları da bu durumu desteklemiştir[1520].

[1518] Özyiğit ve Erdoğan, 2000: 21-23; Erdoğan, 2004: 110.
[1519] Erdoğan, 2004: 116.
[1520] Erdoğan, 2004: 112.

Resim 5.41. İncir Adası Kaya Kutsal Alanı (Erdoğan, 2004: Res. 6).

Adanın kutsallığına vurgu yapan unsurlar arasında sayılan nişlerden birinin içinde ana tanrıça kabartmasının yer alması, alanın kimliklendirilmesinin yanı sıra bu kabartmanın stil özellikleri alanın tarihlendirilmesine de yardımcı olmuştur. Ana tanrıçanın benzer tasvirlerine Phokaia'daki diğer kaya kutsal alanlarındaki kabartmalarda, Phokaia'nın Massalia ve Velia gibi koloni kentleri ile başta Ionia Bölgesi olmak üzere Anadolu ve Kıta Yunanistan'daki pek çok kentte ele geçen naiskoslu adak stellerinde ve pişmiş toprak heykelciklerde rastlanmış, benzerleri doğrultusunda İncir Adası örneğinin de İÖ 6. yüzyıla tarihlendirilmesi gerektiği belirtilmiş ve İncir Adası Kaya Kutsal Alanı'nın Arkaik Dönem içinde kullanılmaya başlandığı ileri sürülmüştür[1521]. Ayrıca adadaki çalışmalar sırasında ele geçen seramikler, adanın doğu kıyısının Arkaik Dönem'den Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar kullanıldığını göstermiştir[1522].

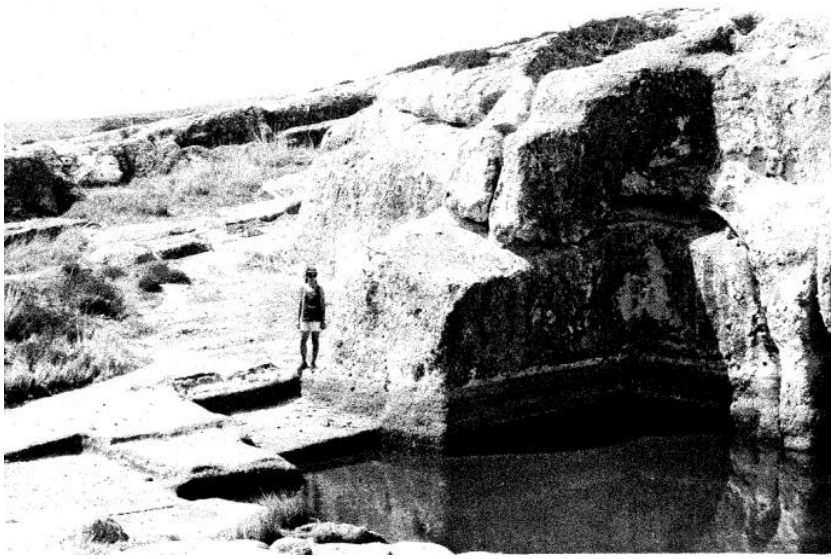
5.4.1.7. Orak Adası Kaya Kutsal Alanı

Phokaia antik limanının önündeki yedi adanın en büyüğü, kentin kuzeybatısında İncir Adası'nın ise kuzeyinde kalan Orak Adası'dır. Kuzey ve güney kenarlarda iki büyük tepe ile bu tepelerin arasındaki yüksek ve geniş alandan meydana gelen adanın yüzölçümü yaklaşık 1 km^2'dir. Orak Adası'nda gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında, adanın kutsal alan,

[1521] Erdoğan, 2004: 112-113, 116.
[1522] Erdoğan, 2004: 115.

nekropolis ve işlevi belirlenemeyen karmaşık yapılar grubu şeklinde farklı amaçlarda kullanıldığı anlaşılmıştır[1523].

Orak Adası'ndaki bulgular, adanın güney ve doğusundaki koylardan elde edilmiştir. Adanın güneyinde, günümüzde deniz seviyesinin altında kalan düzeltilmiş kayalık alanın hemen gerisinde, yuvarlak formlu ve derin üç adet kaya çanağı ile kayanın işlenmesiyle oluşturulan, silindirik formlu bir çıkıntı tespit edilmiştir. Bu silindirik çıkıntının tekne bağlamak amaçlı ya da kült objesi biçiminde kullanılmış olabileceği üzerinde durulmuştur[1524]. Adanın güneydoğusunda, deniz kenarında, iki yandan yüksek kaya kütleleriyle sınırlandırılan kayalığın basamaklar şeklinde düzenlendiği ve kaya yüzeylerine niş ya da hatıl deliği olabileceği düşünülen dikdörtgen formlu, derin oyuklar açıldığı belirtilmiştir[1525]. Adanın güneydoğusundaki tepenin alt yamaçlarında, denizde doğru çıkıntı yapan kaya kütlesi, Kybele'nin bir imgesi şeklinde değerlendirilmiştir **(Resim 5.42)**[1526]. Ayrıca bu alanın yakınında basamaklar, yapımı yarıda kalmış dikdörtgen formlu bir niş, kaya havuzları, kaya çanakları ve zemine açılmış kaya mezarı olduğu düşünülen bir oyuk tespit edilmiştir[1527].

Resim 5.42. Orak Adası Kaya Çıkıntısı (Erdoğan, 2003: Lev. CCLXVII, Res. 390).

Adadaki kayalık alanların düzenlenmesiyle meydana getirilen unsurlar ve özellikle de Kybele heykeli olarak yorumlanan kaya çıkıntısı doğrultusunda, Orak Adası'nda ana

[1523] Özyiğit ve Erdoğan, 2000: 23; Erdoğan, 2003: 208.
[1524] Erdoğan, 2003: 210-211.
[1525] Erdoğan, 2003: 212.
[1526] Özyiğit, 1998: 768, Res. 16.
[1527] Erdoğan, 2003: 213-217.

tanrıçaya adanmış kaya kutsal alanının bulunduğu ileri sürülmüştür. Ancak alan içinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında kutsal alana işaret eden herhangi bir buluntunun ele geçmeyişi, bu düşünceye şüpheyle yaklaşılmasına neden olmuştur[1528].

Yukarıda ayrı alt başlıklar içinde açıklanan Phokaia kaya kutsal alanlarının sunduğu tüm veriler doğrultusunda, kentin içindeki ve yakın çevresindeki kayalık alanların platform, niş, çanak, havuz, kanal, basamaklar, seki gibi tapınım unsurlarıyla düzenlenerek kült amaçlı kullanıldığı anlaşılmaktadır. Phokaia'daki Değirmenli Tepe, Altın Mağarası Tepesi, Liman Kaya, İncir Adası ve Orak Adası kaya kutsal alanları, tapınımda kayaların esas alınması ve ana tanrıça figürüne işaret eden bulguların ele geçmesi nedeniyle ana tanrıça kültüne adanmış alanlar olarak kabul edilmiştir. Issız, kayalık tepelerin anikonik tapınımda önemli bir yer tutması, Phokaia'daki söz konusu kaya kutsal alanlarının da bu amaçla kullanıldığını düşündürmektedir. Orak Adası'nda tespit edilen, insan eliyle düzenlenmiş silindirik formlu kaya çıkıntısının bir kült objesi olabileceği yönündeki açıklamalar ile yine Orak Adası'nda bir kaya çıkıntısının Kybele heykeli şeklinde yorumlanması, anikonik tapınım düşüncesini destekler niteliktedir.

5.4.2. Smyrna

Günümüzde İzmir ili, Bayraklı ilçesindeki Bayraklı ya da Tepekule Höyüğü adıyla anılan alanda kurulan Smyrna antik kenti, yaklaşık olarak İÖ 300 yıllarında terk edilerek Kadifekale eteklerine taşınmıştır[1529]. Hem Bayraklı Höyüğünde[1530] hem de Kadifekale eteklerinde kurulan Smyrna'da[1531] ana tanrıça kültünün ön plana çıktığı arkeolojik ve epigrafik verilerle ortaya konulmuştur. Ana tanrıça kültünün Smyrna'da Meter *Sipylene* ve Meter *Smyrnaike* adlarıyla tapınım gördüğü bilinmektedir[1532]. Smyrna'daki pek çok yazıtta geçen Meter *Sipylene* sıfatı[1533], tanrıçanın dağ kültü ile ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir. Tanrıçanın söz konusu sıfatıyla Magnesia ad Sipylum kentinde de tapınım gördüğü, İÖ 245-243 yıllarına tarihlenen *sympoliteia* anlaşmasıyla belgelenmiştir[1534].

Smyrna'da ana tanrıça kültünün yanı sıra, hareket eden taşlar çevresinde gerçekleşen bir inançtan söz edilir. Anikonizm ile ilişkilendirilebilecek bu tapınımın temelini meydana

[1528] Özyiğit, 1998: 768; Erdoğan, 2003: 218.
[1529] Akurgal, 1997: 12; Doğer, 2011: 30.
[1530] Akurgal, 1997: 55-103 (Athena Tapınağı).
[1531] Şakar, 2020: 243-252.
[1532] Akın, 2016: 148.
[1533] Akın, 2016: 148; Şakar, 2020: 243.
[1534] Şakar, 2020: 243.

getiren taşlar baitylos şeklinde adlandırılır. Smyrna'daki bu kültün Roma İmparatorluk Dönemi'nde "taşları hareket ettiren" sıfatıyla tapınım gören ve büyük boyutlu taşlarla temsil edildiği belirtilen Herakles kültüyle bağlantılı olabileceği söylenir[1535].

5.4.2.1. Kaya Kutsal Alanı

Doğa unsurlarının tapınımda kendisine yer bulduğu anlaşılan Smyrna antik kentinde, bu durumun arkeolojik kanıtlarına Kadifekale'de rastlanmaktadır. Kadifekale'de akropolisin batı yamacında, kent surları içinde kalan kayalık bir alanda, sarp kayaların yüzeyine açılmış iki adet dikdörtgen formlu niş tespit edilmiştir **(Resim 5.43)**. Söz konusu alanın Pergamon, Phokaia, Erythrai, Samos, Ephesos ve Kolophon antik kentlerindeki kayalık alanlara açılan nişlerle benzerliği üzerinde durularak, ana tanrıçaya adanmış bir doğa kutsal alanı olabileceği ileri sürülmüştür[1536]. Ayrıca 19. ve 20. yüzyıl gezginlerinin, Smyrna'nın Yeşildere-Kızılçullu Vadisi'nde yer alan kayalık alanlarında ana tanrıçaya adanan doğa kutsal alanlarının bulunduğu yönündeki ifadeleri ile Plinius'un Pramnos Şarabı üzümlerinin yetiştirildiği Meter kutsal alanından bahsettiği pasajlar, kentin sur duvarları dışındaki kayalık arazilerinde de ana tanrıça kültüne adanan kutsal alanların varlığını ortaya koymaktadır[1537].

Resim 5.43. Smyrna Kaya Nişleri (Şakar, 2020: Foto. 1).

[1535] Jones, 1990: 75-76.
[1536] Ersoy, 2015: 29; Şakar, 2020: 247.
[1537] Şakar, 2020: 247.

Yukarıda Smyrna antik kenti hakkında verilen bilgiler doğrultusunda, Bayraklı Höyüğü'ndeki yerleşimden itibaren kentte ana tanrıça kültünün etkili olduğu sonucuna varılabilir. Kentte tespit edilen arkeolojik ve epigrafik verilerden, hem sur duvarları içinde hem de sur duvarları dışındaki kayalık arazide ana tanrıça kültüne yönelik kült faaliyeterinin gerçekleştiği anlaşılır. Özellikle dağlık ve kayalık alanlarla ilişkilendirilen ana tanrıça kültünün, Smyrna'daki Sipylos Dağı ve Pagos Tepesi ile özdeşleşerek dağ-tanrı biçimindeki anikonik tapınımından bahsedilebilir.

5.4.3. Erythrai

Günümüzde İzmir ili, Çeşme ilçesinin Ildırı mevkii sınırları içindeki Erythrai antik kenti, deniz kenarında, kıyıdan itibaren yükselen bir tepenin üzerinde ve çevresinde konumlanmıştır. Kentin akropolisindeki en erken evresi Arkaik Dönem'e tarihli Athena Tapınağı, kentte ana tanrıça kültünün hakim olduğuna işaret etmektedir. Ana tanrıçanın Meter *Kybeleie* sıfatıyla tapınım görmesi bu durumu destekler niteliktedir[1538]. Ayrıca akropoliste *Matrone* Kilisesi'nin yer alması, ana tanrıça kültünün devamlılığını gösteren bir veridir[1539]. Kentte arkeolojik verilerle kanıtlanan Athena kültünün yanı sıra, antik kaynaklar, epigrafik ve nümismatik verilerle Herakles, Zeus, Hera, Apollon, Artemis, Leto, Asklepios, Hekate, Aphrodite, Ares, Hermes, Dionysos, Kybele, Demeter ve Persephone kültlerinin varlığı ortaya konulmuştur. Ayrıca Apollon'un kehanetle ilişkili rahibeleri Sybill'ler ile Kybele'nin rahipleri Korybant'ların da kentte tanrı şeklinde tapınım gördüğü bilinir[1540].

Erythrai antik kentinin yerleşim alanı içinde mimari bir yapı şeklinde tasarlanan Athena Tapınağı dışında, arkeolojik verilerle tespit edilen doğa kutsal alanları mevcuttur. Erythrai doğa kutsal alanları arasında, üç farklı bölgede kayalara açılan nişlerle temsil edilen kaya kutsal alanları[1541] ile yapay bir mağara[1542] yer almaktadır.

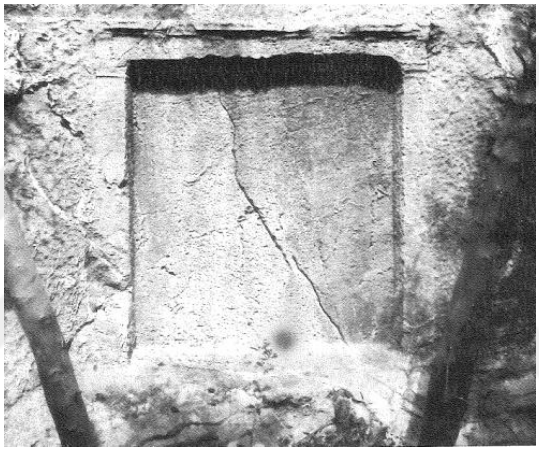
5.4.3.1. Kaya Kutsal Alanları

Erythrai antik kentinin kuzey surları yakınındaki bölgede, akropolisin kuzey, güney ve batı yamaçlarını kapsayan bölgede ve kentin güneydoğu surları yakınındaki bölgede olmak üzere üç farklı alanda kaya kutsal alanı belirlenmiştir. Bu kutsal alanlar ıssız, kayalık,

[1538] Akın, 2016: 148.
[1539] Bayburtoğlu, 2015: 5-6, 10, 22; Bakış, 2019: 9.
[1540] Gençler Güray, 2018: 57, dn. 5.
[1541] Erdoğan, 2006: 117.
[1542] Gençler Güray, 2018: 62.

gözden uzak bölgelerde, herhangi bir anıtsal mimari yapıya ihtiyaç duyulmadan kült aktivitelerinin gerçekleştiği doğa kutsal alanları arasındadır.

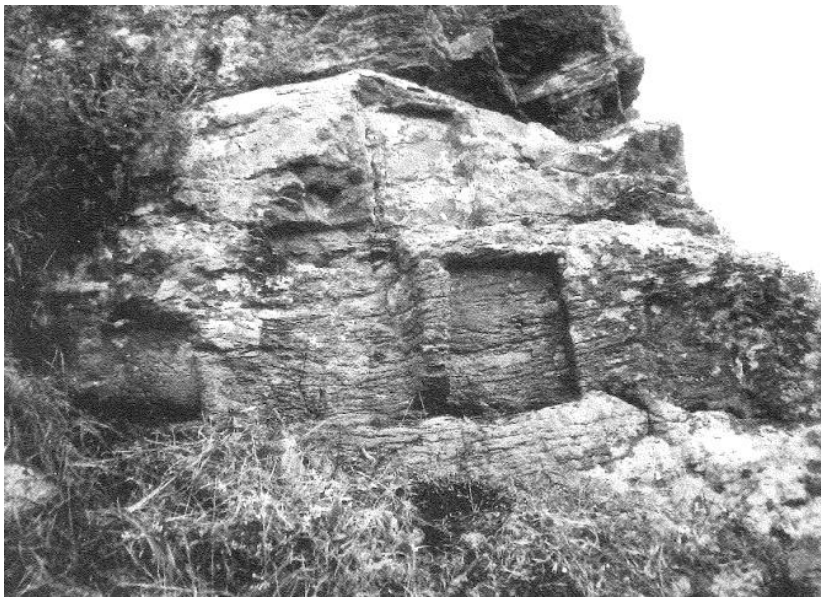
İlk kaya kutsal alanı kentin kuzey surları yakınında, sur duvarları içinde, kent tiyatrosuna bakar vaziyetteki kaya kütleleri arasında yer almaktadır **(Resim 5.44).** Bu kaya kütlelerinden birinin önü tapınım alanı şeklinde düzeltilmiş ve kaya yüzeyine bir adet niş açılmıştır. Bir tapınak cephesi şeklinde işlenen nişin yan kenarlarında iki sütun ya da anta duvar çıkıntısı olabileceği söylenen dikmeler betimlenmiştir. İçi boş bırakılmış sığ yapıdaki nişin içinde heykel ya da kabartmanın durması için herhangi bir uygulama yapılmamıştır[1543].

Resim 5.44. Erythrai Kuzey Sur YakınıNiş (Erdoğan, 2006: Fig. 2).

İkinci kaya kutsal alanı, akropolisin dik yapıya sahip kuzey, güney ve batı yamaçlarındaki kaya kütleleri üzerinde yer almaktadır **(Resim 5.45)**. Söz konusu kayalık yamaçların kuzeyinde bir adet, kuzeybatısında iki adet, batısında bir adet, güneybatısında dört adet ve güneyinde bir adet olmak üzere, yüzeyine bir ya da birden fazla niş açılmış, toplam dokuz adet kaya kütlesi tespit edilmiştir. Denize bakar vaziyetteki nişli kaya kütleleri tepeye yakın alanlarda ya da tepenin eteklerinde bulunmaktadır. Sığ yapıdaki nişlerin bazıları dikdörtgen bazıları kareye yakın dikdörtgen formludur[1544].

[1543] Erdoğan, 2006: 118.
[1544] Erdoğan, 2006: 118-121.

Resim 5.45. Erythrai Akropolü Nişler (Erdoğan, 2006: Fig. 3).

Üçüncü kaya kutsal alanı, doğu surlarının hemen yanındaki ağaçlar ve makilerle kaplı kayalık arazi üzerinde yer almaktadır **(Resim 5.46)**. Arazinin güneyinde üç adet, batısında iki adet, kuzeyi ile kuzeybatısında altı adet, kuzeydoğu ve doğusunda ise dört adet kaya kütlesi üzerinde bir ya da birden fazla niş tespit edilmiştir. Nişler farklı derinliklerde ve farklı boyutlarda, dikdörtgen ya da kareye yakın dikdörtgen formludur. Ayrıca tapınak cephesi şeklinde işlenen bir niş de bulunmaktadır. Bu bölgede belirlenen nişlerden birinin içinde üst kısma yakın açılmış üç adet dikdörtgen formlu derin oyuk, söz konusu nişin içerisine bir kabartma koyulduğunu göstermesi bakımından diğer örneklerden farklıdır[1545].

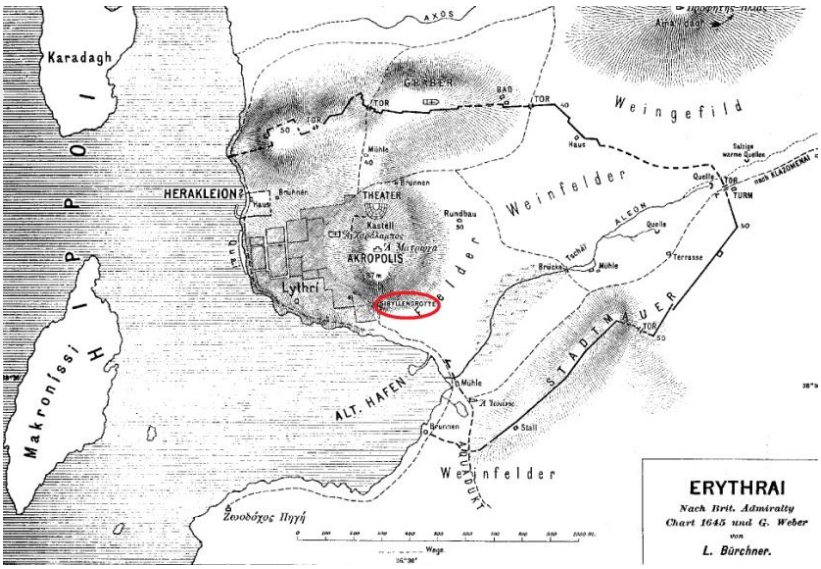

Resim 5.46. Erythrai Doğu Sur YakınıNişler (Erdoğan, 2006: Fig. 14).

[1545] Erdoğan, 2006: 121-126.

5.4.3.2. Mağara Kutsal Alanı

Erythrai'deki diğer doğa kutsal alanı, akropolisin doğusundaki kayalıklara insan eliyle düzenlenen yapay bir mağaradır **(Resim 5.47)**. Tahrip olmuş mağarada yaklaşık 2 m genişliğinde ve yarım daire planlı bir duvar, su kanalları, oluklar ve su toplama tekneleri tespit edilmiştir. Mağarada gerçekleştirilen araştırmalarda ele geçen ve İS 162 yılına tarihlenen yazıtlardan, içinde bir su kaynağı bulunduğu anlaşılan mağaranın Sibyll Kahinelerine, Demeter *Thesmophoros*'a, adı okunamayan bir başka tanrıya ve İmparator Marcus Aurelius ile İmparator Lucius Verus'a adanan kutsal bir alan işlevinde kullanıldığı öğrenilmiştir[1546].

Resim 5.47. Erythrai Mağara Kutsal Alanının Konumu (*RE*, 1907: "Erythrai", 582).

Yapay bir mağara şeklinde anılan mağara kutsal alanında tapınım gören Sibyll'in, Apollon'un kehanetle ilişkili rahibelerine verilen bir isim olması, mağaranın içinde su kaynağının bulunması ve suyun taşınması ile biriktirilmesi için çeşitli düzenlemelerin yapılması, Erythrai Mağara Kutsal Alanı'nın kehanetle ilişkisini ortaya koymaktadır. Erythrai'de tapınım gördüğü bilinen Demeter *ἐγ Κολωναίς*ısfatının "tepe" anlamına gelmesi, tanrıçanın kutsal alanının bir tepede konumlandığını düşündürmüş ve bu kutsal alanın mağara kutsal alanı olabileceği üzerinde durulmuştur[1547]. Ayrıca mağaranın konumlandığı akropolisin doğu yamacında sürdürülen kazı çalışmalarında Demeter'e sunulan

[1546] Buresch, 1892: 16-17; Gençler Güray, 2018: 62, dn. 31.
[1547] Gençler Güray, 2018: 61, 64, dn. 25.

Baubo[1548]figürini, dokuma tezgahı ağırlıkları, kernos ve hydrophoros parçaları gibi adak eşyalarının ele geçmesi, söz konusu mağaraya bırakılan sunu objeleri şeklinde değerlendirilmiştir[1549].

Birden fazla tanrı ve imparator kültüne adandığı yukarıda açıklanan verilerle ortaya koyulan Erythrai Mağara Kutsal Alanı'ndan ele geçen yazıtlar her ne kadar Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olsa da söz konusu alanda, ana tanrıça kültüyle ilişkili daha erken dönemlere giden tapınımın varlığını öngörmek mümkündür.

Yukarıda aktarılan bilgiler doğrultusunda, ana tanrıça kültünün ön planda olduğu Erythrai antik kentinde, kayalık alanların ve mağaraların ana tanrıça ile ilişkili doğa kutsal alanları şeklinde kullanıldığı anlaşılır. Ana tanrıça ile özdeşleşen kayalıklar, nişler ve mağara içindeki su kaynaklarının etrafında gelişen bu kutsal alanlarda, doğa unsurlarıyla iç içe geçen anikonik tapınımın benimsendiği söylenebilir.

5.4.4. Klazomenai

Günümüzde İzmir ili, Urla ilçesi, İskele Mevkii'nde yer alan Klazomenai antik kenti, Urla Yarımadası'nın kuzey kıyısında konumlanmıştır. Kentte 1979 yılından bugüne kadar süregelen arkeolojik kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları sonucunda, kent merkezinde, Karantina Adası'nda ve kent kırsalında çeşitli kutsal alanlar tespit edilmiştir. Ayrıca Klazomenai ve çevresinden ele geçen yazıtlar ile Klazomenai sikke ikonografisi doğrultusunda, kentte Hermes, Athena *Polias*, Zeus *Tropaiophoros*, Zeus *Soter*, Herakles, Kybele, Apollon ve Artemis *Ephesia* kültlerinin varlığı belirlenmiştir[1550].

Klazomenai antik kentinin sur duvarları içinde kalan bölgelerinde, Karantina Adası'nda ve kentin kırsalında tespit edilen kutsal alanlar içinde kayaların ve mağaraların kullanımıyla düzenlenmiş doğa kutsal alanları mevcuttur. Buna göre kentin sur duvarları içinde Taş Harmanı Mevkii Kaya Kutsal Alanı, kentin Karantina Adası'nda bir mağara kutsal alanı ile bir açık hava kutsal alanı ve kentin kırsalında Söğüt Mağara Kutsal Alanı ve İnkaya Mağara Kutsal Alanı yer almaktadır.

[1548] Müstehcen danslarıyla bilinen ve şakalarıyla Demeter'i, kızı Persephone için tuttuğu yastan çıkaran neşe tanrıçası.
[1549] Gençler Güray, 2018: 64.
[1550] Koparal, 2011: 91-92; Ulusoy, 2018: 216, 237-238.

5.4.4.1. Taş Harmanı Mevkii Kaya Kutsal Alanı

Klazomenai akropolisinin yaklaşık 450-500 m güneybatısındaki Taş Harmanı Mevkii'nde 2009 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında, 2 hektarlık bir alanda Arkaik, Klasik, Roma ve Bizans dönmelerine tarihlendirilen yoğun yüzey buluntusu ile karşılaşılmış ve bir kaya kutsal alanı tespit edilmiştir. Ayrıca söz konusu araştırmalarla, Taş Harmanı Mevkii ile akropol arasında kutsal bir yol bulunduğu anlaşılmıştır[1551].

Resim 5.48. Taş Harmanı Mevkii Kaya Kutsal Alanı (Koparal, 2019: Fig. 4).

Taş Harmanı Mevkii kutsal alanı, yüksek bir kayalığa oyularak açılan bir nişten meydana gelmektedir **(Resim 5.48)**. Tapınım alanına adak eşyası şeklinde bırakılan çok sayıda kandil buluntusu sayesinde, kaya kutsal alanının Erken Arkaik Dönem'den Geç Klasik Dönem'e kadar kullanıldığı anlaşılmıştır[1552]. Kutsal alanın kayalıklardaki konumu ve nişli yapısı nedeniyle, Erythrai ve Phokaia'daki kaya kutsal alanlarıyla karşılaştırılarak, Meter/Kybele kültüne adanmış olabileceği üzerinde durulmuştur[1553]. Bunun yanı sıra tapınım alanındaki kandil buluntularından yola çıkarak, söz konusu kaya kutsal alanının Demeter kültüyle ilişkilendirilebileceği belirtilmiştir[1554].

5.4.4.2. Karantina Adası Mağara Kutsal Alanı

Klazomenai antik kentinin önemli bir parçası olan Karantina Adası, anakaranın hemen açığında konumlanmıştır. Adanın batı kıyısına bakar vaziyette küçük bir doğal mağara bulunmaktadır **(Resim 5.49)**. Girişi büyük boyutlu taş bloklarla güçlendirilen mağaranın içi

[1551] Ersoy vd., 2011: 340; Ulusoy, 2018: 238.
[1552] Ersoy vd., 2011: 340; Koparal, 2019: 338.
[1553] Koparal, 2019: 338.
[1554] Ulusoy, 2018: 238.

alçak tavanlı ve yaklaşık 20 m çapındadır. Mağaranın içinde kaya yüzeyine açılan bir adet niş, kült uygulamalarına işaret etmektedir[1555].

Resim 5.49. Karantina Adası Mağara Kutsal Alanı (Koparal, 2019: Fig. 7).

Pausanias'ın bahsettiği Klazomenai'deki mağaranın[1556], Karantina Adası'ndaki mağara olması gerektiği ileri sürülerek, bu mağaranın Nymphe kültüne adandığı söylenmiştir. Ancak mağaranın içinde ve çevresinde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalarda tarihleme ve kimliklendirmeye yönelik herhangi bir buluntu ele geçmemiştir[1557].

5.4.4.3. Karantina Adası Açık Hava Kutsal Alanı

Karantina Adası'nda yürütülen arkeolojik kazı çalışmaları sırasında ana kayaya oyularak düzenlenmiş bir açık hava kutsal alanı tespit edilmiştir **(Resim 5.50)**. Adanın kuzeyindeki tepenin doğu ucunda yer alan kutsal alanın basit duvarlarla çevrelendiği anlaşılmıştır. Kutsal alanın önünde, içleri dörtgen formunda oyulmuş ve kurşun ile kaplanmış iki adet stel kaidesi bulunmuştur. Alanın içinden ise adak eşyası şeklinde bırakıldığı düşünülen çok sayıda pişmiş toprak kadın figürinleri ile kandil, şişe ve minyatür kaplar ele geçmiştir[1558].

[1555] Koparal, 2019: 338-339.
[1556] Paus.VII.5.11.
[1557] Koparal, 2019: 339.
[1558] Ersoy vd., 2016: 523-525; Ulusoy, 2018: 237; Koparal, 2019: 339.

Resim 5.50. Karantina Adası Açık Hava Kutsal Alanı (Koparal, 2019: Fig. 8).

Karantina Adası Açık Hava Kutsal Alanı'ndan ele geçen adak eşyaları, alanın tarihlendirmesine ve kimliklendirilmesine yardımcı olmuştur. Özellikle pişmiş toprak kadın figürinleri doğrultusunda Meter kültüne adandığı ileri sürülen kutsal alanın, İÖ 2. yüzyılda yoğun bir biçimde faaliyette bulunduğu anlaşılmıştır[1559].

5.4.4.4. İnkaya Mağarası Kutsal Alanı

Klazomenai ile Teos antik kentlerinin doğal sınırını meydana getiren Kocadağ'ın zirvesinin batı ucunda, Klazomenai hakimiyet alanı içinde kalan alanda bir mağara kutsal alanı tespit edilmiştir **(Resim 5.51)**. 200 m yüksekliğinde ve 30 m derinliğindeki doğal mağara, kaçak kazılar nedeniyle tahrip edilmiş durumdadır[1560]. Biri yürüme düzleminde biri de üst kısımda olmak üzere mağaranın iki girişi bulunmaktadır. Alttaki girişle birleşen üstteki giriş, mağaraya girildikten sonra gelinen geniş alanı aydınlatmaktadır. Mağara içinde ise doğal bir biçimde meydana gelen hücreler yer almaktadır[1561].

[1559] Ersoy vd., 2016: 525-526.
[1560] Koparal, 2019: 343.
[1561] Atalay, 1987: 298.

Resim 5.51. İnkaya Mağarası Kutsal Alanı (Koparal, 2019: Fig. 12).

Mağara içinde biriken dolgu toprağından çok sayıda seramik parçası ile yanmış hayvan kemikleri ele geçmiştir. Seramik parçaları İÖ 3. binyıldan Osmanlı Dönemi'ne kadar geniş bir tarihe verilmiştir. Yanmış hayvan kemikleri arasında domuz yavrusu, koyun ve geyik kemikleri yoğunluktadır. Bu kemik parçalarının Geometrik ve Erken Arkaik Dönem'e tarihlenen minyatür adak kapları ile birlikte bulunması, söz konusu dönemlerde mağara içinde kurban törenlerinin önemli bir yer tuttuğunu göstermiştir. Elde edilen veriler doğrultusunda mağaranın ilkin sığınak, daha sonra kutsal alan şeklinde kullanıldığı sonucuna varılmıştır[1562].

5.4.4.5. Söğüt Mağarası Kutsal Alanı

Urla'nın 15 km güneybatısında yer alan Söğüt köyü içinde gerçekleştirilen 2007 yılı yüzey araştırmalarında tespit edilen Söğüt Mağara Kutsal Alanı, Klazomenai antik kentinin kırsal teritoryumuna dahil edilmektedir. Korykos Dağı üzerinde konumlanan Söğüt Mağarası, Kocadere'nin meydana getirdiği düzlüğün doğu sınırındaki kayalıkların başladığı noktada bulunan doğal bir mağaradır **(Resim 5.52)**[1563]. Girişi 11. 5 m genişliğinde ve 20 m yüksekliğinde olan mağaranın içinde, üst kısmına haç motifi işlenen kayaya oyulmuş bir taht yer alır. Ancak buradaki haç motifi, daha önceki betimler üzerine işlenmiştir[1564].

[1562] Atalay, 1987: 298; Koparal, 2019: 343-344.
[1563] Meriç vd., 2012: 40-41.
[1564] Koparal, 2019: 344.

Resim 5.52. Söğüt Mağarası Kutsal Alanı (Koparal, 2019: Fig. 13).

Söğüt Mağarası içinden ele geçen taş ve seramik buluntulardan yola çıkarak, mağaranın Neolitik Dönem'den itibaren kullanımda olduğu sonucuna varılmıştır. Prehistorik Dönemler boyunca kaya sığınağı olarak, sonrasında ise kutsal alan şeklinde faaliyet verdiği üzerinde durulmuştur. Mağaranın içinde kayaya oyularak şekillendirilen tahtın orijinalinde Kybele ile ilişkili olduğu, Hıristiyanlık Dönemi'nde ise üzerine haç motifi işlenerek inancın devamlılığının sağlandığı belirtilmiştir. Ayrıca bu mağaranın, Strabon tarafından da anılan, güneyinde Teos ve Khalkideis, kuzeyinde Erythrai ve Klazomenai halkının oturduğu Khersonessos kıstağındaki Khalkideis'in yukarısında yer aldığı ve Büyük İskender'in oyunlarına adandığı söylenen kutsal alan olabileceği ileri sürülmüştür[1565].

Yukarıda aktarılan veriler doğrultusunda, Klazomenai antik kentinin sur duvarları içinde, kentin bir parçası olan Karantina Adası'nda ve kentin kırsalında doğa ile iç içe geçen kutsal alanların varlığı ortaya koyulmuştur. Bahsedilen kutsal alanlarda, ana tanrıçanın bizzat kendisiyle özdeşleşen kayalıklar, nişler ve mağaraların tapınım alanı şeklinde düzenlenmesi anikonik tapınıma işaret etmektedir. Ayrıca Karantina Adası'ndaki açık hava kutsal alanında ele geçen iki adet stel kaidesi ve Söğüt Mağarası'nın içindeki kaya yüzeyine işlenen taht, olasılıkla anikonik tapınım nesnesi olarak kullanılmıştır.

5.4.5. Teos

Günümüzde İzmir ili, Seferihisar ilçesi Sığacık Mahallesi sınırları içinde kalan Teos antik kenti, küçük bir yarımada kıstağında konumlanmıştır. 20. yüzyılın başlarından itibaren

[1565]Str., XIV.1.31; Koparal, 2019: 344.

aralıklarla devam eden arkeolojik kazı çalışmalarında, kentin sur duvarlarıyla çevrelenmiş alanları ile kırsal teritoryumunda farklı yapılarda kutsal alanlar belirlenmiştir. Bu kutsal alanlar arasında en bilineni kentin batısında, sur duvarları içinde kalan Dionysos Tapınağı'dır. Kentin içinde kalan bir diğer tapınak, akropolün merkezinde konumlanmıştır[1566]. Anıtsal mimariye sahip söz konusu tapınaklar haricinde, kentin kırsalındaki tepelerde bulunan mağara kutsal alanları, kentte doğa unsurları etrafında gerçekleşen tapınım biçimine işaret eder[1567].

5.4.5.1. Cılga Mağarası Kutsal Alanı

Urla Yarımadası'nın Teos hakimiyetinde kaldığı belirtilen güney kıyı kesiminde, Cılga Koyu'nun batısında, İnceburun Tepesi'nin kuzeyinde, deniz seviyesinden 150 m yükseklikte bir kült mağarası tespit edilmiştir[1568]. İçinde sarkıt ve dikitler bulunan doğal mağaranın son derece dar yapıdaki girişi, yaklaşık 20 m çapındaki bir galeriye açılmaktadır **(Resim 5.53)**. Öndeki galeri, mağaranın derinliklerindeki diğer üç galeriyle bağlantılı olup, mağaranın toplam uzunluğu yaklaşık 40 m'dir. Mağaraya girildikten hemen sonra kayaya oyularak şekillendirilmiş bir blok dikkat çeker[1569].

Resim 5.53. Cılga Mağarası Kutsal Alanı (Koparal, 2019: Fig. 11).

Cılga Mağarası'nda ön galerideki dolgu toprağı içinden Hekate'yi temsil ettiği düşünülen Hellenistik Dönem'e tarihli pişmiş toprak figürinler ile İÖ 6-4. yüzyıllara tarihlenen seramik parçaları ele geçmiştir. Prehistorik Dönemlerden itibaren kullanıldığı

[1566] Kadıoğlu ve Özbil, 2015: 8-10.
[1567] Koparal, 2011: 93; Koparal, 2019: 342, 344.
[1568] Koparal, 2011: 93.
[1569] Koparal, 2019: 342.

ileri sürülen mağaranın, Hekate figürinleri doğrultusunda Hellenistik Dönem'de kült amaçlı hizmet verdiği ortaya konulmuştur[1570]. Bununla birlikte Arkaik Dönem'e giden seramik buluntularının adak eşyası şeklinde mağaraya bırakıldığı düşünülürse, mağaranın en azından Arkaik Dönem'den itibaren kutsal kabul edildiği ileri sürülebilir.

5.4.5.2. Kaplan Mağarası Kutsal Alanı

Seferihisar ilçesine bağlı Beyler köyünün 1 km doğusundaki derin vadide konumlanan Kaplan Mağarası, Teos antik kenti kırsalındaki kült amaçlı kullanılan bir diğer mağaradır **(Resim 5.54)**. Girişi 6 m yüksekliğinde ve 5 m genişliğindeki mağara doğal bir oluşumdur[1571]. Mağaranın içinde 80 m uzunluğunda ve 8 m genişliğinde, arkaya doğru hafifçe yükselen bir galeri yer almaktadır. Girişten birkaç metre ilerlendikten sonra mağaranın tavanında baca şeklinde bir açıklık bulunur[1572]. Mağaranın içinde, kaçak kazılarla tahrip edilmiş, Erken Tunç Çağı'na tarihlenen bir mezar tespit edilmiştir[1573].

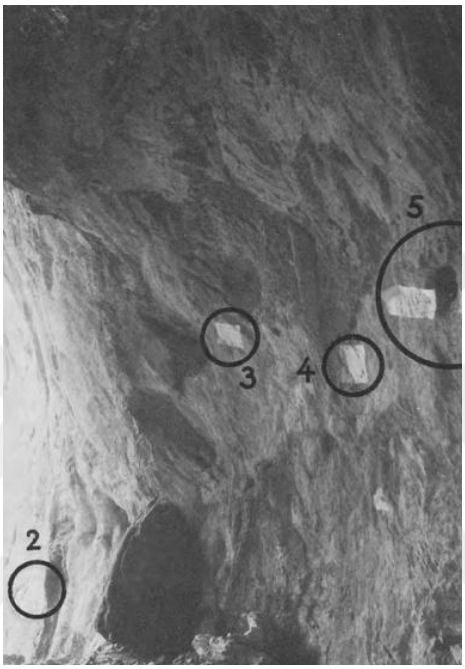

Resim 5.54. Kaplan Mağarası Kutsal Alanı (Koparal, 2019: Fig. 14).

Mağaranın girişinde ve galerinin içinde farklı noktalarda bir dizi Yunanca yazıt belirlenmiştir **(Resim 5.55)**. Yazıtlardan birinde "Apollon" adının okunması, mağaranın Apollon kültüne adanmış kutsal bir mekan şeklinde kullanıldığını gösterir. Bir diğer yazıtta "Basileus Antiokhos" ifadesinin geçmesi, mağaranın aynı zamanda Teos antik kentinde büyük saygı duyulduğu bilinen III. Antiokhos (İÖ 222-187) için de faaliyet gösterdiğini

[1570] Erkanal, 1995; Koparal, 2011: 93; Koparal, 2019: 343.
[1571] Koparal, 2019: 344.
[1572] Baran ve Petzl, 1977/1978: 305.
[1573] Koparal, 2019: 344.

düşündürür[1574]. Mağaradan ele geçen ve Hellenistik Dönem'e tarihlenen bir adet pişmiş toprak kadın figürin parçasının, adak eşyası olup olmadığı üzerinde durulmuştur. Ayrıca mağara içinde kemik, testi, tabak ve pithos parçaları ele geçmiştir. Arkaik Dönem'den Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar tarihlendirilen bu buluntuların bir kısmının son derece ilkel üretilmesi, Prehistorik Dönemlere ait olabilecekleri şüphesini gündeme getirmiştir[1575].

Resim 5.55. Kaplan Mağarası Yazıtlı Girişi (Baran ve Petzl, 1977/1978: Tafel 103.2)

Yukarıda Teos antik kentinin kırsal arazisinde belirlenen kutsal alanlarla ilgili aktarılan bilgiler doğrultusunda, bölgede mağaraların kutsal alan şeklinde kullanıldığı sonucuna varılmaktadır. Söz konusu mağaralardan biri olan Cılga Mağarası'na girildikten hemen sonra karşılaşılan kayaya oyulmuş bloğun, bir anikonik tapınım nesnesi şeklinde kullanıldığı ileri sürülebilir. Anikonik tapınım alanları arasında sayılan mağaraların genellikle ana tanrıça kültlerine ya da kehanetle ilişkili kültlere adandığı bilinmektedir. Bu noktada Kaplan Mağarası'ndaki yazıtta "Apollon" adının geçmesi, söz konusu mağaranın kehanetle bağlantısını gösterir niteliktedir.

5.4.6. Khios Adası

Ege Denizi'nde, Urla Yarımadası'nın hemen karşısında yer alan Khios (Sakız) Adası, günümüzde Yunanistan'a bağlı bir adadır. Adada gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalarda,

[1574] Baran ve Petzl, 1977/1978: 305-306.
[1575] Baran ve Petzl, 1977/1978: 308; Koparal, 2019: 245.

doğrudan kaya üzerine işlenmiş kült uygulamalarına yönelik bir tapınım alanı belirlenmiştir[1576].

5.4.6.1. Daskalopetra Kaya Kutsal Alanı

Khios Adası'ndaki Khios yerleşiminin yaklaşık 6 km kuzeyinde, sahilden birkaç yüz metre içerde, Epos (Aipos) Dağları'nın denize uzanan kayalıkları üzerinde Daskalopetra Kutsal Alanı bulunmaktadır. Üst kısmından su kaynağı geçen söz konusu alan daha önceleri Homer Kayalığı adıyla anılmıştır. Oval biçimli bir platform şeklinde düzenlenen büyük boyutlu kaya kütlesinin üzerinde, ana kayadan ayrılarak ileri doğru çıkıntı yapan bölüm, mağara şeklinde tanımlanmıştır[1577]. Kutsal alanın doğu, kuzey ve güney kenarlarında kayaların düzenlenmesiyle oluşturulan alçak sekiler yer almaktadır. Bu sekilerin kurban törenleri ve çeşitli adak eşyaları için kullanıldığı düşünülür[1578].

Kutsal alanı meydana getiren 12 m genişliğindeki kaya kütlesinin merkezinde, ana kayayla bağlantılı, küp formlu, 1 m genişliğinde ve 0.90 m yüksekliğinde, naiskos şeklinde işlenen bir kaya kütlesi yer alır **(Resim 5.56)**. Yan yüzleri ile üst kısmı kısmen tahrip olmuş durumdaki kaya kütlesinin denize bakan doğu yüzüne sığ, tapınak cephesi formlu bir niş açılmıştır. Nişin içinde bir taht üzerinde oturur vaziyette, giyimli, yüksek kabartma şeklinde yapılmış ana tanrıça tasviri işlenmiştir. Tanrıçanın kucağında ve tahtının iki yanında betimlendiği belirtilen aslan/pars figürleri ise, tahribat nedeniyle günümüze ulaşmamıştır. Kaya kütlesinin güney ve kuzeye bakan iki yan yüzünde birer pars kabartması bulunmaktadır. Kutsal alanın merkezindeki bu kaya kütlesi üzerine işlenen kabartmaların stil özelliklerinden yola çıkarak, kutsal alan İÖ 6. yüzyıl sonu ile İÖ 5. yüzyıl başlarına tarihlendirilmiştir[1579].

[1576] Erdoğan, 2003: 399.
[1577] Boardman, 1959: 195; Erdoğan, 2003: 339; Polat, 2019: 160.
[1578] Roller, 2013: 166.
[1579] Boardman, 1959: 196, Fig. 6, Pl. XXXIV-XXXV; Roller, 2013: 166; Erdoğan, 2003: 339-400; Polat, 2019: 160.

Resim 5.56. Daskalopetra Kaya Kutsal Alanı (10.01.2022, www.explorechios.gr).

Daskalopetra Kaya Kutsal Alanı hakkında yukarıda aktarılan bilgiler sonucunda, Ionia Bölgesi'nin hemen karşısında yer alan Khios Adası'nda da kayalık alanların ana tanrıça kültüne adanmış kutsal alanlar şeklinde kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Anadolu'da Phrygia Bölgesinde yoğun bir biçimde görülmekle birlikte, Phokaia, Ephesos ve Erythrai gibi, Khios Adası'nın karşısındaki ana karada da benzerleriyle temsil edilen kaya nişleri içindeki ana tanrıça betimleri, kültün benzer uygulamalarla geniş bir coğrafyaya yayıldığını gösterir. Daskalopetra'daki kaya kutsal alanının merkezinde, tapınımın odak noktasını meydana getiren kaya kütlesinin üzerinde her ne kadar ikonik bir ana tanrıça betimi yer alsa da söz konusu kaya kütlesinin tanrıça betimi işlenmeden önce, bir *baitylos* ya da *omphalos* şeklinde anikonik tapınım amaçlı kullanıldığı ileri sürülebilir.

5.4.7. Kolophon

Günümüzde İzmir ili, Menderes ilçesine bağlı Değirmendere köyü ile Çamönü köyü arasında yer alan Kolophon antik kenti (Kolophon Arkhaia/Kuzey'deki Kolophon), güneyindeki Klaros kutsal alanı ve Notion antik kenti (Kolophon Nova/Deniz Kıyısı'ndaki Kolophon/Güney'deki Kolophon) ile birlikte Kolophon Ülkesi şeklinde adlandırılmaktadır[1580]. Kolophon Ülkesi'nde ana tanrıça kültünün Prehistorik Dönemlere kadar uzandığı, Demirli Mağara'sından ele geçen Prehistorik Dönem buluntularından anlaşılmıştır[1581]. Kolophon Arkhaia'nın koruyucu baş tanrıçasının Meter *Antaia* sıfatıyla

[1580] Paus.IX.33.1-2; Şahin, 2007: 343, Harita 1; Bruns-Özgan, 2019: 100.
[1581] Bostancı, 2002: 115-116.

tapınım gördüğü İ.Ö 4. ve 3. yüzyıllara tarihlenen yazıtlardan bilinmektedir[1582]. Meter*Antaia*'nın kutsal alanı ise Kolophon'daki Metroon kutsal alanıdır[1583]. Kolophon'da Meter *Antaia*'nın yanında Hekate *Enodia* kültünün de tapınım gördüğü belirtilir. Bu noktada *Antaia*'nın Hekate'nin epitetlerinden biri olması dikkat çekicidir[1584].

Doğa ile ilişkilendirilen ana tanrıça kültünün Kolophon antik kentinde ön plana çıkması, doğa unsurlarının kullanımıyla oluşturulan kült alanlarının varlığını düşündürmektedir. Bu düşünce kent çevresinde tespit edilen mağara kutsal alanı ile kaya sunağı sayesinde kanıtlanmıştır.

5.4.7.1. Demirli Mağara Kutsal Alanı

Kolophon antik kenti sınırları içindeki Ales Vadisi'nde yer alan Gallesion (Barbandon/Alaman) Dağı'ndaki, içinde ve çevresinde su kaynağı bulunan Demirli Mağara'nın kutsal alan şeklinde kullanıldığı bilinmektedir **(Resim 5.57).** Deniz seviyesinden 400 m yükseklikte ulaşılması zor bir alanda bulunan, doğal alınlıklı bir giriş ile sarkıt ve dikitlerden meydana gelen küçük odacılara sahip mağaranın labirente benzer bir yapısının olduğu söylenmiştir[1585]. Batı yönüne bakan elips formlu tek girişi, 3 m yüksekliğinde ve 4.5 m genişliğindedir. Birbirine dar koridor ve geçitlerle bağlanan üç ayrı bölümden meydana geldiği belirtilen mağaranın ilk bölümü 5x3 m, ikinci bölümü 10x4 m, üçüncü ve en geniş bölümü ise 50x20 m boyutlarındadır. Böylelikle mağaranın doğu-batı yönünde 60 m, kuzey-güney yönünde ise 30 m ölçülere sahip olduğu anlaşılmıştır[1586].

Mağaranın içinde gerçekleştirilen araştırmalar ve sondaj çalışmaları neticesinde, alt tabakadan üst tabakaya doğru siyahımsı gri renkli üzeri kazıma bezemeli seramik kaplar, Attika seramikleri, Hellenistik ve Roma Dönemi kandilleri ile günlük kullanım kapları ele geçmiştir[1587]. Böylelikle mağaranın Erken Kalkolitik Dönem'den Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar kullanıldığı kanıtlanmıştır[1588].

[1582] Şahin, 2007: 343; Roller, 2013: 235; Akın, 2016: 148.
[1583] Bruns Özgan, 2017: 103-117.
[1584] Şahin, 2015: 590-591.
[1585] Şahin, 2015: 588.
[1586] Bostancı, 2002: 114-115.
[1587] Picard ve Macridy-Bey, 1915: 40-41.
[1588] Bostancı, 2002: 115-116.

Resim 5.57. Demirli Mağara (Bostancı, 2002: Res. XXVII, 2).

Demirli Mağara, içindeki su kaynağından ve mağaraya 2 km uzaklıktaki Klaros Apollon Kutsal Alanı'ndan dolayı, Apollon'un kehanet özelliği ile ilişkili bir kült merkezi şeklinde yorumlanır[1589]. Ayrıca Gaius Plinius Secundus, Kolophon'da Klaros Apollon'a atfedilen mağarada bir havuz bulunduğunu ve kahinin buradaki sudan içerek kehanet gücüne sahip olunduğunu aktarması da bu durumu destekler[1590]. Ancak mağaranın çevresinde bulunduğu söylenen alt kısmı kırık vaziyetteki, ayakta, khiton giyimli, sol elinde typmanon tutan ve eteklerine tırmanan yaban domuzu yavrusu ile birlikte gösterilen Kybele kabartmasının, ana tanrıçanın "yabani hayvanların koruyucusu" sıfatına vurgu yaptığı üzerinde durulur. Bu bağlamda kent merkezi dışında, yabani doğa içinde yer alan konumuna uygunluğu nedeniyle, mağaranın ana tanrıça kültüne adandığı görüşü ileri sürülür[1591].

5.4.7.2. Basamaklı Anıt

Kolophon antik kentine 1940'lı yıllarda gerçekleştirilen araştırmalar sırasında akropolün bulunduğu tepenin batısında, dil biçiminde uzanan alanda, ana kayanın şekillendirilmesiyle oluşturulmuş biranıt tespit edilmiştir **(Resim 5.58)**[1592]. 2012 yılı yüzey araştırmalarında tekrar incelenen anıt, akropolde yer alan ve Batı Anadolu'nun en büyük Meter/Kybele kutsal alanlarından biri olma özelliğine sahip Metroon'a yakın konumdadır[1593]. Anıtın yaklaşık 3 m güneyinde, çevre duvarı olduğu düşünülen 6 m uzunluğunda ve 0.30 m yüksekliğinde duvar sırası izlenmektedir. Ana kayanın kabaca

[1589] Schuchhardt, 1886: 430-432; Picard ve Macridy-Bey, 1915: 39.
[1590] Plin.HN.II.106.
[1591] Şahin, 2012: 260; Şahin, 2015: 588.
[1592] Holland, 1944: 111-112.
[1593] Özgan vd., 2014: 98.

işlenmesiyle meydana getirilen sunak, yaklaşık 6x5 m ölçülerindedir. Sunağın batı yönü sunu platformuna ulaşan 0.30 m yüksekliğinde ve 0.30 m derinliğinde iki basamak ile kabaca yontulmuş bir rampa şeklinde işlenmiştir. Sunağın doğu yönü işlenmeden bırakılmıştır. Sunağın üst kısmında 1.5x2 m ölçülerindeki platform alanının merdivenle çıkıldıktan sonra ulaşılan bölümünde, kısmen işlenmiş, 0.90x0.70 m ölçülerinde ve 0.25 m yüksekliğinde, kübik formlu bir çıkıntı dikkat çekmektedir. Sunağın doğusunda, ana kayanın altında, doğal yollarla oluşmuş iki adet su kanalı alandaki bir diğer unsurdur[1594].

Resim 5.58. Kolophon Basamaklı Anıt (Özgan, 2014: Res. 3).

Kolophon Basamaklı Anıtı, araştırmacılar tarafından Khios Daskalopetra Kaya Kutsal Alanı ile karşılaştırılmış ve yapısal anlamda son derece benzer oldukları sonucuna varılmıştır. Ancak Kolophon'da Khios örneğindeki gibi tarihlendirme ve kimliklendirmeye yardımcı kabartma unsurları bulunmamıştır. Bununla birlikte Kolophon örneğinin, akropoldeki ana tanrıça kültüne adanmış Metroon ile yakın konumlanması, kayaların işlenmesiyle oluşturulması ve yakınından su kanallarının geçmesi nedenleriyle, kentte Meter *Antaia* şeklinde anılan ana tanrıça kültüyle ilişkilendirilebileceği üzerinde durulmuştur[1595].

Kolophon antik kentindeki kayalık alanlarda tespit edilen mağara kutsal alanı ile kaya anıtı hakkında yukarıda aktarılan bilgiler neticesinde, kentin hem merkezden uzak kırsal arazisinde hem de kentin merkezindeki kayalıklarda ana tanrıça tapınımı için doğal alanların kullanıldığı anlaşılmıştır. Söz konusu alanlardan mağara kutsal alanında ele geçen bulguların, Prehistorik Dönemlerden Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar süreklilik arz

[1594]Özgan vd, 2014: 98; Teraman Hepdinçler, 2019: 198-199; Polat, 2019: 160.
[1595] Teraman Hepdinçler, 2019: 202.

etmesi, kutsal alanlardaki devamlılığa vurgu yapmaktadır. Kolophon Akropolü'nde bulunan kaya anıtının sunu alanında, ana kayanın kabaca şekillendirilmesiyle meydana getirilen kübik formlu çıkıntı ise bir tür *baitylos* ya da *omphalos* gibi anikonik tapınım nesnesi olmalıdır.

5.4.8. Klaros

Günümüzde İzmir ili, Menderes ilçesi, Ahmetbeyli Mahallesi sınırları içinde yer alan Klaros Kutsal Alanı, İÖ 13. yüzyıl sonundan İS 4. yüzyıla kadar işlevini sürdüren bir Bilicilik Merkezi'dir. Kutsal alanda bugüne kadar gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar ve kazı çalışmaları sonucunda, Apollon Klarios ve Artemis Klaria tapınakları ile Apollon, Artemis ve Leto'nun anıtsal kült heykellerinin ele geçmesi, üçlü tapınımın varlığını ortaya koymuştur[1596]. Ayrıca Klaros'ta ilk kehaneti ana tanrıça ve bilici tanrıça kimliğindeki Leto'nun verdiği ve Leto'nun bu özelliğini İÖ 2. binyılda bölgede tapınım gören yerel bir tanrıçadan almış olması gerektiği belirtilmiştir. Leto'nun da daha sonra bilici kimliğini oğlu Apollon'a verdiği ileri sürülmüştür[1597].

Klaros Kutsal Alanı'ndaki Apollon Tapınağı, kehanetle ilişkili bir kutsal merkez olması bakımından farklı uygulamalar içerir. Bu uygulamalardan biri, kehanet işleminin tapınağın altındaki esas kutsal bölümler olan, mağara gibi ıssız, loş koridor ve odalarda meydana gelmesidir. Ayrıca aşağıdaki bu gizemli kutsal bölümde kaynak suyuyla beslenen dikdörtgen formlu bir su kuyusunun varlığı da yine kehanet pratikleriyle ilişkilidir[1598].

5.4.8.1. *Omphalos*

Anıtsal mimari tapınaklar ve heykellerle dikkat çeken Klaros Kutsal Alanı'ndaki Apollon Tapınağı'nda kehanetin gerçekleştiği arka adytondaki su kaynağı kutsal kabul edilerek, kehanet için esin kaynağı işlevi görmüştür. Bununla birlikte tapınağın Hellenistik Dönem'e tarihli ön adytonunda *in situ* şeklinde bulunmuş *omphalos* da kutsal bir esin nesnesi olarak değerlendirilmiştir **(Resim 5.59)**[1599]. Mavi mermerden yapılan *omphalos*un üzerindeki delikler nedeniyle, bronzdan yapılmış defne dallarıyla süslendiği ileri sürülmüştür[1600]. Kaunos Tapınak Terası'ndan ele geçen ve adak nesnesi olarak kutsal alana

[1596] Şahin, 2012: 249-251.
[1597] Şahin, 2015: 592.
[1598] Akar Tanrıver, 2009: 403, 407.
[1599] Akar Tanrıver, 2009: 91; Şahin, 2012: 257.
[1600] Akar Tanrıver, 2009: 415.

bırakıldığı üzerindeki yazıt sayesinde anlaşılan *omphalos*un üzerinde alçak kabartma şeklinde defne çelenkli taç işlenmesi[1601] bu görüşü desteklemiştir.

Resim 5.59. Klaros Apollon Tapınağı *Omphalos*u (Akar Tanrıver, 2009: Lev. XXXIII,2).

Delphoi'deki Apollon Tapınağı'ndaki gibi Klaros'ta da *omphalos*un yer alması, söz konusu kutsal alanın "dünyanın merkezi" olma iddiasında bulunduğunu gösterebileceği söylenir. Ayrıca *omphalos*un, Apollon'un atribütleri arasında yer alması ve aynı zamanda Kybele kültü ile ilişkilendirilmesi, Klaros'taki Apollon kültünün Anadolu'ya özgü ana tanrıça kültüyle bağlantısı savını güçlendirmiştir[1602].

Klaros Apollon Tapınağı'nın kutsal odasında bulunan *omphalos* hakkında yukarıda aktarılan bilgiler neticesinde, söz konusu nesnenin tanrının anikonik bir temsili şeklinde kullanıldığı sonucuna ulaşılabilir. *Omphalos*un üzerinin, Apollon'un başını süslercesine, bronzdan yapılmış defne dallarıyla taçlandırıldığının belirtilmesi bu durumu destekler.

5.4.9. Metropolis

Günümüzde İzmir ili, Torbalı ilçesi, Yeniköy ve Özbey Mahalleleri arasındaki bir tepe üzerinde yer alan Metropolis antik kenti, adını ana tanrıçadan almaktadır[1603]. Antik Dönem'de kentin yakınlarındaki Gallesion Dağı, ana tanrıça ile özdeşleştirilerek Meter

[1601]Diler, 2006: 77, Fig. 7-8.
[1602] Akar Tanrıver, 2009: 415.
[1603] Meriç, 1982: 2.

Gallesia'ya adanan kutsal bir dağ konumuna getirilmiştir[1604]. Gallesion Dağı üzerinde ana tanrıçaya adanmış kült mağaralarının tespit edilmesi, bu durumu desteklemektedir[1605]. Gallesion adının Hititçe "*galisa*" sözcüğünden türediğinin ileri sürülmesi ise dağın bulunduğu çevrenin onomastik açıdan Tunç Çağlarına değin uzandığını gösterir[1606].

Metropolis kent sikkelerinde sıklıkla ana tanrıça betimlerine yer verilmesi, yazıtlarda Meter *Gallesia*'nın adının geçmesi ve adak kabartmalarında ana tanrıçanın sahnenin merkezinde betimlenmesi, kentte ana tanrıça kültünün benimsendiğinin diğer göstergesidir. Ayrıca kentte ana tanrıça kültünün yanı sıra, Ares, Hermes ve Zeus *Krezimos* kültlerinin varlığı da bilinmektedir[1607].

5.4.9.1. Mağara Kutsal Alanları

Metropolis antik kentinin 4.5 km kuzeyindeki Uyuzdere Vadisi'ndeki Gallesion Dağı'nın çam ormanlarıyla kaplı yamaçlarında, birbirine 30 m arayla iki mağara tespit edilmiştir. Boyutları dikkate alınarak Büyük Mağara ve Küçük Mağara şeklinde adlandırılan mağaralarda gerçekleştirilen kazı çalışmalarında, kült aktivitelerine işaret eden bulgularla karşılaşılmıştır[1608].

Deniz seviyesinden 195 m yükseklikteki Büyük Mağara, 2x2 m ölçülerinde bir girişe sahip, 5 m yüksekliğinde ve 7 m genişliğinde düzensiz oval formlu, tek galerili doğal bir oluşumdur **(Resim 5.60)**. İçinde herhangi bir su kaynağı bulunmayan mağarada sarkıt ve dikitler dikkat çekmektedir. Mağaranın alt kısmında belirlenen 1.10 m çapında, 0.50 m yüksekliğinde, kabaca yuvarlatılmış ve üst kısmı kabaca çukurlaştırılmış taş nesne, "sunak taşı" şeklinde adlandırılmıştır. Mağaranın içinden Erken Tunç Çağı'ndan Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar tarihlenen seramik buluntular, çoğu ana tanrıçayı betimleyen İÖ 4. yüzyıl ile İÖ 2. yüzyıl arasına tarihlendirilen pişmiş toprak figürinler, giysi sunularına işaret eden pişmiş toprak düğmeler, İÖ 4. yüzyıl ile İÖ 2. yüzyıl arasına tarihlenen sikkeler, çeşitli metal eserler, cam ve fildişi objeler, astragaloslar ve çoğu kanatlı kümes hayvanlarına ait kemikler ele geçmiştir[1609].

[1604] Akın, 2016: 148.
[1605] Ekin Meriç, 2013: 27.
[1606] Zgusta, 1964: 133.
[1607] Ekin Meriç, 2013: 27-30; Aybek ve Gülbay, 2019: 241-248.
[1608] Meriç, 1982: 38; Meriç, 1992: 238; Meriç, 1993: 368.
[1609] Ekin Meriç, 2013: 32, 35-54.

Resim 5.60. Metropolis Büyük Mağara Kutsal Alanı (Ekin Meriç, 2013: Şek. 12).

Deniz seviyesinden 182 m yükseklikteki Küçük Mağara, 2.40 m ölçülerinde doğal bir girişe sahiptir **(Resim 5.61)**. Ortalama 4 m yüksekliğinde ve 4.50x3 m ölçülerindeki doğal bir galeriden meydana gelen mağaranın içinde Büyük Mağara'daki gibi sarkıt ve dikitler mevcuttur. Mağaranın içinden Erken Tunç Çağı'ndan Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar tarihlenen seramik buluntular ile az sayıda deforme olmuş cam ve metal parçası ele geçmiştir. Buluntulardan yola çıkarak Büyük Mağara'nın Hellenistik Dönem'de, Küçük Mağara'nın ise Roma İmparatorluk Dönemi'nde yoğun bir biçimde kullanıldığı anlaşılmıştır[1610].

[1610] Ekin Meriç, 2013: 54-66.

Resim 5.61. Metropolis Küçük Mağara Kutsal Alanı (Ekin Meriç, 2013: Şek. 24).

5.4.9.2. Akropolis Kaya Kutsal Alanı

Metropolis antik kentinin akropolünün kuzeydoğu yamacında, Geç Hellensitik Dönem'den Roma İmparatorluk Dönemi sonlarına kadar kullanıldığı anlaşılan, Zeus'un bereket ve doğanın canlanmasıyla ilişkili *Krezimos* epitetiyle tapınım gördüğü bir kutsal alan bulunmaktadır. Kutsal alandaki kazı çalışmalarıyla, geniş kayalık alana inşa edilmiş bir tapınak yapısına ait kalıntılar gün yüzüne çıkarılmıştır[1611]. Tapınak yapısının çevresindeki araştırmalarda ise, tapınak yapısına ihtiyaç duyulmadan doğrudan kayalıkların kullanımıyla işleyen kült alanlarının varlığı ortaya konulmuştur.

Metropolis akropolünün kuzey yamacındaki araştırmalarda ana kayaya oyularak açılan niş ve basamakları bünyesinde barındıran kaya kutsal alanları belirlenmiştir **(Resim 5.62)**. Hakkında detaylı bilgi verilmeyen söz konusu kaya kutsal alanlarının Kybele ya da Hera kültüne adanmış olabileceği üzerinde durulmuştur[1612].

[1611] Aybek ve Gülbay, 2019: 241-248.
[1612] Aybek ve Gülbay, 2019: 249.

Resim 5.62. Metropolis Akropolü Kaya Kutsal Alanı (Aybek ve Gülbay, 2019: Fig. 12).

Yukarıda Metorpolis antik kentinin doğa kutsal alanları hakkında aktarılan bilgiler doğrultusunda, kentte ana tanrıçayla özdeşleşen bir dağ, bu dağ üzerinde ana tanrıça kültüne adanmış mağaralar ve kentin akropolünde sur duvarları içinde kayaların düzenlenmesiyle meydana getirilen açık hava kutsal alanlarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Anikonik tapınıma işaret eden bu kutsal alanlardan Büyük Mağara KutsalAlanı'nda, kabaca yuvarlatılan ve sunak taşı olabileceği ileri sürülen taşın belki de bir *baitylos* şeklinde kullanıldığı düşünülebilir.

5.4.10. Ephesos

Günümüzde İzmir ili, Selçuk ilçesi sınırları içinde yer alan Ephesos antik kenti, Prehistorik Dönemlerden Roma İmparatorluk Dönemi sonuna kadar dini anlamda ön plana çıkan yerleşimlerden biridir. 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve halen devam eden arkeolojik araştırma ve kazı çalışmaları neticesinde, kent içinde anıtsal tapınaklarda, küçük boyutlu kutsal mekanlarda ve evlerde tapınımın gerçekleştiği, çeşitli dini törenlerin ve festivallerin düzenlendiği anlaşılmıştır[1613].

Ephesos antik kentinde arkeolojik, epigrafik ve nümismatik bulgularla Artemis *Ephesia*, Meter/Kybele, Demeter ve Persephone, Hestia, Zeus, Apollon, Dionysos ve Mısır kökenli İsis, Serapis ve Anubis kültlerinin varlığı ortaya konulmuştur. Söz konusu kültlerin tapınım alanları genellikle kent içindeki tapınaklardan meydana gelse de Peion (Panayırdağ)

[1613] Alkış Yazıcı ve Üreten, 2020: 452.

Dağı'nın kayalık yamaçlarında, herhangi bir yapıya ihtiyaç duyulmaksızın açık hava tapınımının da yapıldığı anlaşılmıştır[1614].

5.4.10.1.PeionKaya Kutsal Alanı

Ephesos antik kentinin merkezindeki mimari yapılar içinde gerçekleşen dini uygulamaların yanı sıra, kentin çevresindeki dağlık alanların da kutsal kabul edilerek dini işlevler için kullanıldığı bilinmektedir. Bu durum Ephesos'un eteklerinde konumlandığı Peion Dağı'nın kuzeydoğu yamaçlarında, Koressos Limanı'nın yaklaşık 300 m doğusunda tespit edilen açık hava kutsal alanıyla kanıtlanmıştır. Kutsal alanda kayaya açılan çok sayıda niş, stel yuvası, kaya sunakları, adak stelleri ve adak yazıtları yer almaktadır **(Resim 5.63)**. Nişlerden bazılarının içi boş bırakılırken, bazılarının içine kayaya oyularak şekillendirilmiş tanrıça betimleri işlenmiştir. Ayrıca kutsal alanda bulunan adak yazıtları ve adak kabartmaları üzerinde Meter'in *Phrygie, Oreie, Agdistis, Plathane, Patroie* ve *Hagne* epitetlerinin okunması, tanrıçanın Ephesos'ta farklı sıfatlarla tapınım gördüğünü göstermiştir[1615].

Resim 5.63. Peion Kaya Kutsal Alanı (Ladstätter vd., 2016: 424).

Ephesos'taki varlığı İÖ 6. yüzyıldan itibaren arkeolojik verilerle belgelenen ana tanrıça Kybele kültünün Peion Dağı'ndaki kutsal alanla temsil edilmesi, tanrıçanın dağlık alanlarla ilişkisine vurgu yapması bakımından önem taşır[1616]. Söz konusu kutsal alanda

[1614] Alkış Yazıcı ve Üreten, 2020: 455-486.
[1615] Soykal Alanyalı, 2001: 4-5.
[1616] Soykal Alanyalı, 2001: 1-4.

kayaya oyulan nişlerin, tanrıçanın dağın derinliklerinde yer aldığına inanılan evine açılan birer kapıyı simgelediği söylenir[1617]. Peion Dağı'ndaki kaya kutsal alanının Kybele ile birlikte Zeus kültüne de adandığı, kayaların yüzeyindeki Zeus için kazınmış yazıtlardan anlaşılmıştır[1618]. Ayrıca Ephesos'un Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde dağ-tanrı şeklinde Zeus'un betimlenmesi bu durumu desteklemektedir[1619].

Peion Dağı'nın kuzeydoğu yamacında kayalığın düzenlenmesiyle oluşturulan teraslardan ele geçen seramikler, adak kabartmaları, pişmiş toprak Kybele figürinleri ve sikkeler kutsal alanın da içinde bulunduğu bölgenin Geç Geometrik Dönem'den Hellenistik Dönem içlerine kadar kullanımda olduğunu göstermiştir[1620]. Eldeki veriler doğrultusunda kutsal alanın en parlak dönemini Klasik ve Erken Hellenistik Dönem'de yaşadığı ortaya konulmuştur[1621].

5.4.10.2. Kartal Dağı Açık Hava Kutsal Alanı

Messogis (Aydın) Dağları'nın kuzey uzantılarını meydana getiren Kartal Dağı'nın yüksek kesimlerinde konumlanan, savunma yapılarıyla ön plana çıkan ve yazıtlarla Ephesos antik kentinin kırsal teritoryumunda kaldığı belgelenen Bonitai (Tire/Küçükkale ve Büyükkale) yerleşiminin çevresinde yürütülen arkeolojik araştırmalar sırasında bir açık hava kutsal alanı tespit edilmiştir[1622].

Resim 5.64. Kartal Dağı Basamaklı Platformlu Anıt(Özkan, 2022: Fig. 6).

[1617] F. Işık, 1999: 3.
[1618] Alkış Yazıcı ve Üreten, 2020: 476-477.
[1619] Baydur, 1994: 87.
[1620] Kerschner, 2009: 18-19; Kerschner, 2010: 42-43; Ladstätter, 2012: 80.
[1621] Ladstätter vd., 2020: 273.
[1622] Özkan, 2022: 156-158.

Kartal Dağı'nın zirvesine yakın bir noktada kayalıkların düzenlenmesiyle meydana getirilen açık hava kutsal alanında niş, basamaklı platform, libasyon çukuru, kuyu ve kanal gibi unsurlar kült törenlerine işaret eder. Bu kutsal alanda tapınımın merkezini, 1.20 m yüksekliğinde, güney cephesi nişli, beş basamaklı, platformlu anıt meydana getirir **(Resim 5.64)**. Tanrı/tanrıçaya yakınlaşmak için kullanıldığı ileri sürülen Phryg basamaklı anıtlarıyla karşılaştırılan ve Balıkesir/Burhaniye örnekleriyle benzerliği üzerinde durulan Kartal Dağı anıtı, Phryg anıtları gibi ana tanrıça kültüyle ilişkilendirilir. Ayrıca yine bu alandaki bir kayalığın cephesinin düzenlenmesiyle elde edilen kare formlu niş ve nişin hemen altındaki platform da ana tanrıça tapınımı kapsamında değerlendirilir **(Resim 5.65)**[1623].

Resim 5.65. Kartal Dağı Platform ve Niş (Özkan, 2022: Fig. 7).

5.4.10.3. Koressos Basamaklı Anıtı

Ephesos antik kenti sınırları içindeki Koressos Dağı'nın güneydoğu eteklerinde, kayalık açık alanlarda gerçekleşen tapınım faaliyetlerine işaret eden bir anıt tespit edilmiştir. Koressos Dağı'ndaki üç basamaklı anıt, basamaklardan sonraki derin kaya düzlemiyle bir taht görünümündedir **(Resim 5.66)**. Yüksekliği aşağıdan yukarıya doğru 0.22, 0.25 ve 0.21 m ölçülerindeki basamakların derinliği 0.24 m'dir. Basamaklardan sonra ulaşılan ve iki yandan sınırlanan taht alanı 1.64 m genişliğinde, 1.17 m yüksekliğinde ve 0.40 m derinliğindedir[1624].

[1623] Özkan, 2022: 158-159.
[1624] Bammer ve Muss, 2006: 65.

Resim 5.66. Koressos Dağı Basamaklı Anıtı (Bammer ve Muss, 2006: Abb. 4).

Phryg kültürünün Ionia Bölgesi'ndeki bir etkisini yansıttığı söylenen basamaklı anıt, Dağlık Phrygia Bölgesi'ndeki örneklerle karşılaştırılmakla birlikte, bu örneklerde bulunan niş uygulamasını içermediği belirtilir[1625].

Yukarıda aktarılan bilgiler doğrultusunda, Ephesos antik kenti sınırları içinde kalan Peion Dağı'nın kuzeydoğu yamaçlarındaki nişli kayalık alan ile Koressos Dağı'nın güneydoğu yamacındaki basamaklı anıtın ana tanrıça kültüne adanmış birer doğa kutsal alanı şeklinde kullanıldığı anlaşılmıştır. Ana tanrıça ile özdeşleşen dağların ve kayalıkların, Ephesos örneğindeki gibi kayaların düzenlenmesiyle meydana getirilen nişlerle ve basamaklarla birer anikonik tapınım nesnesi işlevi gördüğü ve böylelikle içinde ya da üzerinde tanrıçanın ilahi gücünü barındırdığına inanılan kayalara tapınımda bulunulduğu söylenebilir.

5.4.10.4. Yarı İkonik İdol

Ephesos antik kentinde bulunduğu belirtilen mat yeşil taştan yapılma, üzeri kalay kakmalı, gümüş işlemeli, ince işçilikli, motifsiz, şişe formuna benzer, 15.24 cm yüksekliğindeki nesnenin Kybele'yi temsil eden *baitylos* benzeri bir kutsal obje olduğu ileri sürülür **(Resim 5.67)**. Eserin, üzerindeki kalay dövme işçiliğiyle İÖ 2000 yıllarında üretildiği düşünülür[1626].

[1625] Bammer ve Muss, 2006: 67, 69.
[1626] Cook, 1940: 898.

Resim 5.67. Ephesos Yarı İkonik İdol (Cook, 1940: Fig. 731, Pl. LXVII).

Konik başlı, pelerinle örtülmüş gibi duran geniş omuzlu ve bel oyuklu yapısıyla bu nesne ilkel bir idol şeklinde tanımlanmıştır. Bu tipteki nesneler, Antik Dönem insanı tarafından gökten düşen (*diopetus*) kutsal taşlar olarak kutsal kabul edilip, kısmen işlenerek tapımda kullanılmışlardır. Ephesos'ta bulunan bu nesne de Ephesos Artemisi'nin gökten düşen bir görüntüsü şeklinde değerlendirilmiş[1627] ve "Ephesos *Diopeti*"[1628] adıyla anılmıştır. İncil'de Aziz Pavlus'un Ephesos'a gelişi nedeniyle yaşanan kargaşa sırasında belediye sicil yazmanının halkı sakinleştirmek için Ephesos şehrinin büyük ilahe Artemis'in mabedi ve gökten düşen mukaddes taşın bekçisi olduğu konusunda söylemde bulunması, kentte tanrıçanın kutsal taş formunda temsilinin bulunduğunu ortaya koymaktadır[1629]. Ancak antik kaynaklarda Ephesos Artemis Tapınğı'nda sedir ağacından yapılmış ve altınla kaplanmış bir *xoanon* olduğundan bahsedilmesi düşündürücüdür[1630]. Bu noktada incelediğimiz Ephesos idol formlu tanrıça temsilinin, Artemis Tapınağı'ndaki ahşaptan yontulmuş, blokvari görünümlü *xoanon*un taştan yapılmış ve üzeri metal kaplanmış küçük boyutlu bir örneği şeklinde yorumlanması mümkündür.

Anadolu'da Aspendos, Sardeis, Pergamon, Ephesos, Myra, Hypaipa, Maionia ve Pogla kentlerinin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde betimlenen "şişe formlu tanrıçalar"[1631] ile Kıbrıs, Fenike, Kartaca, Sicilya gibi kültürlere ait steller üzerinde karşılaşılan "şişe idoller"[1632], Ephesos'taki örnekle benzerlik göstermektedir. Bu durumda

[1627] Cook, 1940: 899-900.
[1628] Oakley, 1971: 207.
[1629] İncil, Elçilerin İşleri, 19.35.
[1630] Xen.An., 5.3.; Vitr., II.9.13.
[1631] Cook, 1940: 899, dn. 5.
[1632] Doak, 2015: 97-99.

Ephesos'ta bulunan ve antropomorfik görüntü içermeyen söz konusu idolün, anikonik ya da yarı ikonik bir tanrıça temsili olduğu söylenebilir.

5.4.11. Kırkayak Merdiven Tepesi

Mykale (Samsun) Dağı ve Kuşadası ilçe sınırlarında 2021 yılında yürütülen arkeolojik yüzey araştırmalarında, Kuşadası Körfezine hakim bir noktada bulunan Sarıca Tepe eteklerindeki kayalık alanda, "Kırkayak Merdiven Tepesi", "Asarkayası", "Asarlık" ya da "Asar Tepe" adıyla anılan yerleşimde çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda Arkaik ve Hellensitik Dönem'e tarihlenen sur duvarları, Geç Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve İÖ 6-5. yüzyıl arasına tarihlenen seramik parçaları ve ana kayanın düzenlenmesiyle oluşturulan bir açık hava kutsal alanı tespit edilmiştir[1633].

5.4.12.1. Açık Hava Kutsal Alanı

Kırkayak Merdiven Tepesi'nin batısında, tepenin zirvesine ulşamak için kullanılan, ana kayaya oyularak yapılmış merdivenler, kayaların düzenlenmesiyle oluşturulan mekanlar ve bu mekanların içinde kaya yüzeyine açılan nişler tespit edilmiştir **(Resim 5.68)**. Dikdörtgen, kare ve kemerli formdaki bu nişler, alandaki kült faaliyetleriyle işilendirilmektedir. Açık hava kutsal alanı şeklinde adlandırılan nişli kayalığın çevresinde Arkaik Dönem'e tarihlenen seramik parçalarının buluması, bu alanın en azından Arkaik Dönem'den itibaren kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir[1634].

Resim 5.68. Kırkayak Merdiven Tepesi Nişler (Erön, 2022: Fig. 19).

[1633] Erön, 2022: 143-145, Fig. 18-21.
[1634] Erön, 2022

5.4.12. Priene

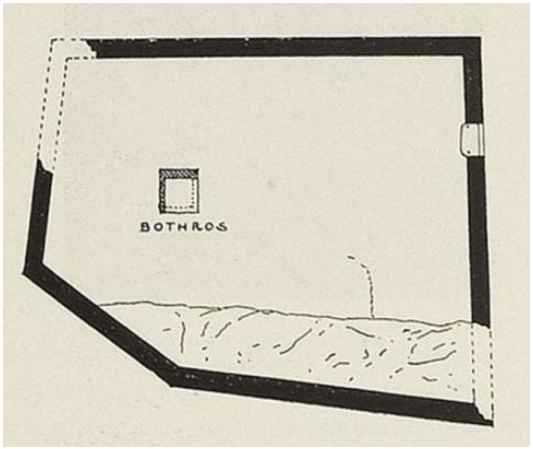
Günümüzde Aydın ili Söke ilçesi Güllübahçe Mevkii'nde yer alan Priene antik kenti, İÖ 4. yüzyılın ortalarında bugünkü yerine taşınarak Mykale Dağı'nın eteklerinde düzenli kent planlaması doğrultusunda inşa edilmiştir. Priene'deki arkeolojik kazı çalışmalarıyla kentin merkezindeki agora, bouleuterion gibi kamu yapıları ve dini yapılar ile bu yapıların çevresindeki sivil yapıların eşit büyüklükteki *insula*lar içine yerleştirildiği anlaşılmıştır. Düzenli planlanan dini yapılar içinde Athena, Demeter, Asklepios ve Mısır Tanrıları'na adanan anıtsal kutsal alanlar bulunmaktadır[1635].

Priene antik kentinin sur duvarları içinde, yukarıda sayılan anıtsal tapınaklar dışında, herhangi bir anıtsal mimari yapıya ihtiyaç duyulmadan tapınım işlevinin gerçekleştirildiği doğa kutsal alanlarının varlığı da arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmalarıyla ortaya konulmuştur. Bu kutsal alanlar arasında açık hava temenosu ile kaya kutsal alanı yer almaktadır.

5.4.12.1. Açık Hava Kutsal Alanı

Priene antik kentinin güneybatısında, kentin batı giriş kapısı yakınında, sur duvarları içinde, düzenli kent planlamasına uygun biçimde konumlanan küçük ve gösterişsiz açık hava kutsal alanı, düzensiz beşgen formlu temenos duvarlarıyla çevrelenmiş vaziyettedir **(Resim 5.69)**. Kutsal alanın içinde, batı kesimde kült uygulamalarının gerçekleştiği kare formlu, uzunluğu ve genişliği 1.50 m, derinliği ise 1 m ölçülerinde bir kurban çukuru yer almaktadır. Kül dolu çukurun içinden yanmış hayvan kemikleri, kaseler, testiler ve aslanlarıyla birlikte gösterilen oturan ana tanrıça figürinleri ele geçmiştir. Ayrıca kutsal alanın doğu bitişiğindeki kaya terasında da parçalar halinde bir ana tanrıça figürini tespit edilmiştir[1636].

[1635] Raeck, 2006: 318-323.
[1636] Wiegand ve Schrader, 1904: 171-172.

Resim 5.69. Priene Açık Hava Kutsal Alanı (Wiegand ve Scharder, 1904: Abb. 165).

Priene'deki açık hava kutsal alanındaki sunu çukurunda bulunan ana tanrıça figürinleri, aslan figürleriyle birlikte gösterilmesi nedeniyle Kybele ile ilişkilendirilmiş ve söz konusu kutsal alanın Kybele'ye adandığı söylenmiştir. Ayrıca kutsal alanın kentin giriş kapısının hemen yanındaki konumu, ana tanrıçanın "şehri koruyan tanrıça" sıfatıyla tapınım gördüğünü düşündürmüştür[1637].

5.4.12.2. Kaya Kutsal Alanı

Priene antik kentinin kuzeydoğusunda, teraslar şeklinde düzenlenen karstik kaya oluşumunun hemen altında, Maiandros Nehri'nin denize ulaştığı alana bakar vaziyette konumlanan kaya kutsal alanının kuzeyinde Antik Dönem'de Teloneia şeklinde anılan Priene akropolü, doğu ve batısında ise kent surları yer almaktadır. Priene akropolünde 1930'lu yıllarda, kaya duvarlarının yukarısında tespit edilen nişlerle **(Resim 5.70)** kutsallığı anlaşılan bu alanda[1638], 2007 yılındaki kapsamlı çalışmalarla doğal çatlaklara sahip kayalıklar üzerinde tamamen doğanın kullanımıyla oluşturulan farklı tapınıma işaret eden birçok bulgu elde edilmiştir. Araştırmacılar tarafından "Doğu Kaya Kutsal Alanı" şeklinde adlandırılan bölge, Priene antik kentinde doğal alanların kutsal amaçlı kullanımını göstermesi bakımından önem taşımaktadır[1639].

[1637] Wiegand ve Schrader, 1904: 172.
[1638] Schede, 1964: 20 vd.; F. Işık, 1999: 5.
[1639] Filges, 2015: 82-83.

Resim 5.70. Priene Kaya Kutsal Alanı Nişler (F. Işık, 1999: Res. 11).

Priene Kaya Kutsal Alanı, kentin kuzeydoğusundaki kaya basamaklarıyla dik bir şekilde yükselen bölgeden başlayan ve yaklaşık 35x50 m ölçülerindeki doğal kayalık bir alandan gelmektedir. Kayalık bölgede gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde, tapınım işlevine sahip büyük taş bloklar, kaya nişleri, sunu alanı, basamaklar ve kayalara açılan su kanalları belirlenmiştir. Ayrıca alan içinde yer yer izlenen duvar sıraları ve söz konusu alanlardan ele geçen çatı kiremitleri, merkezi açıklığın doğu ve batısında Hellenistik Dönem işçiliğine sahip kapalı mekanların da bulunduğunu göstermiştir **(Resim 5.71)**[1640].

Resim 5.71. Priene Kaya Kutsal Alanı Batısı Duvarlar (Filges, 2015: Abb. 7).

[1640] Filges, 2015: 85-91.

Kutsal alanda, 0.20 m yüksekliğindeki dikdörtgen formlu taş plakaların dikey bir biçimde düzenlenmesiyle oluşturulan, yaklaşık 0.60x0.70 m ölçülerinde, sunu alanı şeklinde kullanıldığı düşünülen basit bir bothros tespit edilmiştir. Ancak söz konusu bothrosun içinden herhangi bir buluntu ele geçmemiştir. Alanın tarihlendirilmesine ve kimliklendirilmesine yardımcı buluntular arasında, kuzeydoğu uçtaki kayalığın yüzeyine açılan küçük boyutlu nişlerden birinin hemen altında tespit edilen İÖ 2. yüzyılın sonlarına tarihli, tahtında oturan bir elinde tymphanon tutan ve ayaklarının iki yanında oturur vaziyette birer aslan yer alan pişmiş toprak Kybele figürini sayılmaktadır. Bunun yanı sıra kutsal alandaki mağara benzeri derin kaya yarıkları içinden Kybele, Demeter ve Persephone ya da Nymphe'lerle ilişkilendirilen pişmiş topraktan yapılmış, dans eden kadın figürinleri ele geçmiştir. Kuzeydeki kaya basamaklarının yakınında bulunan pişmiş toprak dokuma tezgahı ağırlıkları da genellikle Demeter ve Persephone kutsal alanlarında adak eşyası şeklinde bırakılmaları göz önüne alındığında, kutsal alanın ana tanrıça kültüyle bağlantısını desteklemiştir[1641].

Yukarıda Priene antik kentinde 19. yüzyılın sonlarından günümüze kadar farklı araştırmacılar tarafından yürütülen arkeolojik çalışmalar sonucunda tespit edilen açık hava kutsal alanı ile kaya kutsal alanı hakkında açıklanan veriler doğrultusunda, hem kentin merkezinin hem de akropolün üzerindeki kayalık alanların anıtsal yapılara ihtiyaç duyulmadan dini amaçlı kullanıldığı anlaşılmıştır. Söz konusu kutsal alanlarda anıtsal bir kült heykelinin bulunmaması ve kayalıkların yüzeyine açılan niş unsurları, kentteki anikonik tapınımın varlığına işaret etmektedir.

5.4.13. Samos Adası

Ege Denizi'nde, Dilek Yarımadası'nın hemen karşısında yer alan Samos (Sisam) Adası, günümüzde Yunanistan'a bağlı bir adadır. Adadaki İmbrasos Irmağı ağzındaki bir lygos (hayıt) ağacının Hera'nın imgesi şeklinde algılaması ve bu ağaca tapınılmsı, tanrıçanın ağaç formundaki anikonik temsiline işaret etmektedir[1642]. Ayrıca adada gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalarda kayalık alanlarda doğrudan kaya üzerine yönelik kült uygulamalarının gerçekleştiği tapınım alanları da belirlenmiştir[1643].

[1641] Filges, 2015: 91-95.
[1642] F. Işık, 1999: 27; F. Işık, 2012: 367.
[1643] F. Işık, 1999: 4.

5.4.13.1. Kaya Kutsal Alanları

Samos Adası'ndaki kaya kutsal alanları, yerleşim merkezinden uzakta, dağlık kesimlerdeki kaya kütleleri üzerinde konumlanmış, son derece sade tapınım alanlarından meydana gelmektedir. Adadaki Kastro Dağı eteklerinde, Arkaik Dönem sur duvarlarının geçtiği kayalıklarda, kaya kutsal alanları tespit edilmiştir. Kentin kuzey, doğu ve batı sınırındaki dört farklı kaya kütlesinde yer alan kutsal alanlarda, kaya yüzeyine açılan nişler tapınıma işaret etmektedir[1644].

Kentin kuzeyindeki kayalıklar incelendiğinde, yüksek bir kaya kütlesinin yüzeyine iki adet niş açıldığı görülmüştür **(Resim 5.72)**. Aynı hat üzerinde yer alan bu iki niş, dikdörtgen formlu, büyük boyutlu ve derindir. Nişlerin içinde herhangi bir figür bulunmasa da çerçevelerin tabanına açılan dikdörtgen formlu oyuklardan, içlerine figürin ya da kabartma yerleştirildiği düşünülür[1645]. Kuzeydeki bir diğer kaya kütlesindeki nişlerden üç tanesinin içine ana tanrıça betimleri işlenmiştir. Söz konusu betimlerden birinin Arkaik Dönem ikonografisiyle kucağında aslanıyla oturan tanrıça, diğerinin Klasik Dönem başlarındaki ikonografisiyle tahtta oturan tanrıça, bir diğerinin ise Ephesos Stilinde iki yanında birer aslanla gösterilen tanrıça şeklinde betimlendiği anlaşılmıştır[1646]. Kentin batısındaki kaya kutsal alanı ise Artemision ile Thesmophorion arasında konumlanmıştır. Bu alandaki kaya yüzeylerine farklı boyutlarda üçgen alınlıklı, çift silmeli nişler açılmıştır. Nişlerden bazılarının önünde kayaların düzenlenmesiyle oluşturulan basamaklar ya da platformlar tespit edilmiştir[1647].

[1644] Naumann, 1983: 216-217; Polat, 2019: 158.
[1645] Erdoğan, 2003: 406.
[1646] Yannouli, 2004: 118, Fig. 5-6, 8.
[1647] Yannouli, 2004: 120; Polat, 2019: 158.

Resim 5.72. Samos Kaya Kutsal Alanı (F. Işık, 1999: Fig. 4).

Samos'taki kaya kutsal alanlarının, kent sınırları içindeki dağlık kesimler üzerindeki konumları nedeniyle, Phokaia'daki Değirmenli Tepe ve Altın Mağarası Tepesi kutsal alanlarıyla benzerlikleri üzerinde durulmuştur. Kayalara açılan nişlerin formları, boyutları ve niş çerçevesinin içindeki tabana açılan oyuklar açısından ise, yine Phokaia'daki Liman Kaya Kutsal Alanı'ndaki nişlerle benzerlik gösterdiği belirtilmiştir[1648]. Arkeolojik bulgular neticesinde Arkaik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar kullanıldığı saptanan Samos kaya kutsal alanlarında tapınım için kayalara açılan nişlerin tercih edilmesi ve bazı nişler içinde ana tanrıça figürlerinin yer alması, söz konusu kayaların Kybele kültüne adandığını ortaya koymuştur[1649].

Samos Adası'ndaki kaya kutsal alanları hakkında yukarıda açıklanan bilgiler doğrultusunda, kayanın bizzat kendisiyle özdeş tutulan ana tanrıça kültüne yönelik tapınımın varlığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar nişlerden bazılarının içinde ikonografik betimler yer alsa da kutsal alan olarak kayaların tercih edilmesinde, ana tanrıça kültündeki kayalarla ilişkili anikonik özelliğin baskın geldiği söylenebilir.

5.4.14. Miletos

Günümüzde Aydın ili Didim ilçesi Balat köyü sınırları içinde kalan Miletos antik kenti, Değirmentepe'den Hümeitepe'ye uzanan alanı kapsamaktadır. Antik Dönem'de deniz

[1648] Erdoğan, 2003: 406.
[1649] Yannouli, 2004: 115-128.

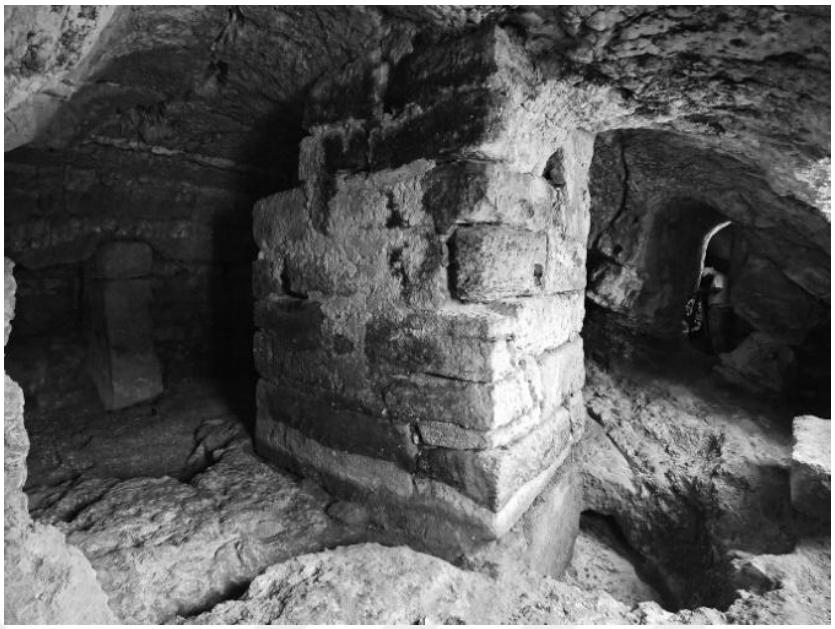
kıyısında konumlanan kentin kıyı şeridi günümüzde Maiandros'un getirdiği alüvyonlarla dolmuş vaziyettedir. Kentte 1980'li yıllardan itibaren sürdürülen kazı çalışmalarında, Kalabaktepe'deki Arkaik Dönem'de kullanım gören konutlar ve üretim mekanları ile kentin merkezi ve çevresindeki kutsal alanlarda arkeolojik kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Ayrıca jeofizik çalışmalarıyla kent planı detaylı bir biçimde çıkarılmıştır[1650].

Miletos antik kenti ve yakın çevresinde tespit edilen kutsal alanlar arasında Zeytintepe'deki Aphrodite Oikous Tapınağı, Kalabaktepe'nin doğu terasındaki Artemis Kithone Kutsal Alanı, tiyatro limanı yakınlarındaki Athena Tapınağı, Miletos yakınlarındaki Assesos Athena Tapınağı, Kaletepe yakınlarındaki Dionysos Tapınağı, Kaletepe ile Humeitepe arasındaki Apollon Delphinios Tapınağı ve Humeitepe'deki Demeter/Kore Tapınağı sayılmaktadır[1651].

5.4.14.1.Tiyatro Mağarası Kutsal Alanı

Miletos antik kentinde, Kaletepe'nin yamacı üzerine inşa edilen tiyatronun batı parados duvarının altında tespit edilen mağarada, 1900'lü yılların başlarından itibaren kazı ve temizlik çalışmaları gerçekleştirilmiştir. 30 m yüksekliğindeki ana kayadaki doğal bir boşluktan meydana geldiği belirtilen mağaranın dış cephesi, tiyatronun Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki yenileme faaliyetleri sırasında, altı adet kör kemer şeklinde düzenlenerek, üzerinde yükselen tiyatro ile uyumlu hale getirilmiştir[1652]. Mağaranın içinde tiyatronun evreleriyle bağlantılı bir biçimde, Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerine ait iki inşa evresi bulunduğu söylenir **(Resim. 5.73)**. Hellenistik Dönem öncesine ait uygulamalar ise, geç dönem faaliyetleri nedeniyle belirlenememiştir. Yapılan düzenlemelerden sonra mağaraya Hellenistik Dönem'de inşa edilmiş bir yapıdan girilmekte ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde açılan bir koridorla ulaşılmaktadır[1653].

[1650] von Graeve, 2006: 241.
[1651] von Graeve, 2006: 241; Eren, 2019: 74.
[1652] Huy, 2019: 150.
[1653] Niewöhner, 2016: 67-68.

Resim 5.73. Miletos Tiyatro Mağarası Kutsal Alanı (Huy, 2019: Abb. 6).

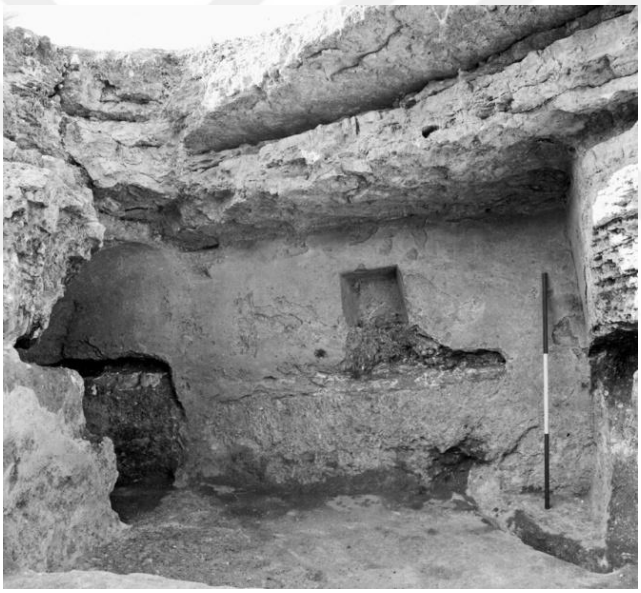
Mağaranın içinde girildikten sonra bir bölümü basamaklı dar bir tünelle karşılaşılır. Tünelin açıldığı yaklaşık 7.5x8 m ölçülerinde, kare planlı ana mekanda kaynak suyu ile bu sudan beslenen kenarları düzensiz, dikdörtgen formlu, yaklaşık 1 m derinliğinde zemine açılmış küçük bir havuz bulunmaktadır. Tünele ve ana odanın duvarlarına içi boş nişler açılmıştır. Mağaranın içindeki dolgu toprağından ele geçen pişmiş topraktan yapılmış parmak figürleri, buluntu yeri doğrultusunda Korinth ve Güney İtalya örnekleriyle karşılaştırılarak, mağaraya şifa bulma amaçlı bırakıldıkları söylenmiştir[1654].

Eldeki tüm bu verilere dayanarak, Miletos Tiyatro Mağarası'nın iyileştirici güce sahip olduğuna inanılan bir tanrı ya da tanrıçaya adanmış kutsal alan işlevinde kullanıldığı ileri sürülmüştür[1655]. Bu noktada araştırmacılar daha çok Asklepios kültü üzerinde durmuşlardır[1656]. Havuzda bulunan mermer heykel parçaları ile İS 4. ve 5. yüzyıllara tarihlenen kandiller, kutsal alanın işlevini söz konusu tarihlerden itibaren kaybettiğini gösterir. Bu durumun, İmparator Theodosius I'in İS 4. yüzyıl sonlarında Hıristiyanlığı kabul ederek, pagan kültlerin yok edilmesine yönelik izlediği politikadan kaynaklandığı düşünülmektedir[1657].

[1654] Niewöhner, 2014: 624; Niewöhner, 2016: 82-83; Huy, 2019: 151.
[1655] Niewöhner, 2014: 624; Huy, 2019: 156-157.
[1656] Niewöhner, 2016: 127-129.
[1657] Niewöhner, 2014: 624; Niewöhner, 2016: 67.

5.4.14.2. Humeitepe Mağara Kutsal Alanı

Miletos antik kentinde tespit edilen ikinci mağara, Humeitepe'deki Demeter Kutsal Alanı'nın yaklaşık 45 m güneyinde yer almaktadır. Doğal kökenli mağaranın içinde yapay düzenlemeler yapılmıştır **(Resim 5.74)**. Girişi dokuz basamaklı doğal merdivenli mağaranın içinde tavanı çökmüş vaziyette biri büyük, diğeri küçük olmak üzere iki oda bulunur. Büyük oda 3.1x2.7 m, küçük oda 2.3x2.5 m ölçülerindedir. Yüksekliği 1.60 m'den 2.89 m'ye kadar değişen mağaranın zemini işlenerek düzeltilmiştir. Kerpiç ve küçük moloz taşlarla birbirinden ayrılan odaların duvarlarında sıva izlerine rastlanmıştır. Küçük odanın arkasında bothros olduğu düşünülen bir çukur ile güney ve doğu duvarlarında birer adet küçük boyutlu dikdörtgen formlu niş ile büyük odanın kuzeybatı duvarında biri göz hizasında, diğeri zemine yakın açılmış iki adet niş tespit edilmiştir[1658].

Resim 5.74. Miletos Humeitepe Mağara Kutsal Alanı (Huy, 2019: Abb. 19).

Mağaranın içinden az sayıda buluntu ele geçmesi nedeniyle, kullanım gördüğü tüm evreler hakkında net bir sonuca varılamamıştır. Küçük odanın güney duvarındaki nişin hemen önündeki zeminde pişmiş toprak figürin parçaları ile bir adet minyatür hydria, iki oda arasındaki duvarın yanında bir adet figürin başı, büyük odadaki nişin önündeki zeminde bir adet minyatür hydria, nişin içinde barbotin tekniğinde yapılmış seramik parçaları ele geçmiştir. Zemindeki dolgu toprağı içinden ise, Klasik Dönem'den Erken Hellenistik Dönem'e kadar tarihlenen siyah firnisli seramikler, Hellenistik Dönem ortaları ile sonlarına tarihlenen burgu kulplar ve kabartmalı seramikler gelmiştir. Ayrıca yapay olarak örülen

[1658] Huy, 2019: 163-165.

duvarlardan ve duvarlardaki sıva kalıntılarından mağarada Roma İmparatorluk Dönemi'nde bir takım yeni düzenlemeler yapıldığı anlaşılmıştır[1659].

Klasik Dönem, Hellenistik Dönem ve Roma İmparatorluk Dönem'inde kullanıldığı tespit edilen mağaranın, içindeki niş uygulamaları ile minyatür hydria ve figürin buluntuları dikkate alındığında, kutsal alan şeklinde kullanıldığı söylenmiştir. Söz konusu buluntuların benzerlerinin mağaranın yakınındaki Demeter Kutsal Alanı'ndan da ele geçmesi, mağara ile tapınak arasında bir ilişki bulunduğunu ve mağaranın Demeter kült uygulamalarına ev sahipliği yaptığını düşündürmektedir[1660].

5.4.14.3. Değirmentepe Sunağı

Miletos'un güneybatısında yer alan Değirmentepe Mevkii'nin kuzey eteklerinde, 1998 yılında gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar sırasında bir adet büyük boyutlu sunak tespit edilmiştir **(Resim 5.75)**. Taştan yapılmış yuvarlak formlu sunağın alt ve üst kısmı, kabartma şeklinde birer dil motifli sırasıyla çevrelenmiştir. Stil özellikleri doğrultusunda Arkaik Dönem'e tarihlenen sunağın *in situ* durumda bulunmadığı belirtilmiştir. Tepede sürdürülen araştırmalarda tapınağa işaret eden herhangi bir veri ile karşılaşılmadığı için, söz konusu sunağın basit bir temenos duvarıyla çevrelenmiş bir açık hava kutsal alanına ait olabileceği üzerinde durulmuştur[1661].

Resim 5.75. Değirmentepe Sunak (von Graeve, 2006: Abb. 7).

[1659] Huy, 2019: 166-167.
[1660] Huy, 2019: 167-168.
[1661] von Graeve, 2006: 255.

5.4.14.4. Aphrodite Kutsal Alanı

Miletos antik kenti sınırları içinde kalan Zeytintepe üzerinde, denize hakim konumda, İÖ 6. yüzyılın ilk yarısına ve İÖ 6. yüzyılın sonlarına tarihlenen, Aphrodite kültüne adanmış iki tapınağın yer aldığı belirlenmiştir[1662]. Kutsal Alan'daki bothros çukurlarından kurban törenlerine işaret eden kemikler ile çanak çömlek parçaları ele geçmiştir. Metal kemer parçaları ve çoğu Phryg kökenli fibula gibi çeşitli takılar, bronz grifon protomları ve kazan parçaları, bronz at figürü, Mısır ve Fenike kökenli fildişi mobilya parçaları ve bezemeli istiridye kabukları, Mısır ve Rhodos üretimi skarabe ve amuletler, Kıbrıs üretimi figürinler, Lakonia üretimi seramikler, Etrüsk *Bucchero* seramikleri, Korinth üretimi aryballos ve alabastronlar, Attika üretimi seramikler, Fikellura kaseleri ve üzerinde "Aphrodite" yazısı bulunan *omphalos* formlu bronz vazolardan oluşan adak eşyaları, İÖ 7. ve 6. yüzyıllara tarihlendirilmiştir[1663]. Alanda bulunan binlerce kandil ise, gece ayinleri ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca yerel ve ithal üretim tabaklar, *omphalos*lu kaseler, kraterler ve amphoralar kült şölenlerine işaret eden buluntular arasında sayılmıştır[1664].

Tapınağın temellerinin bulunduğu kutsal alanda yürütülen arkeolojik araştırmalar, kutsal alanın tapınak inşa edilmeden önce de kült faaliyetlerinde kullanıldığını ortaya koymuştur **(Resim 5.76)**. Aphrodite Kutsal Alanı'nda tespit edilen ana kaya zemine açılan bir sıra oyuk, araştırmacılar tarafından ahşap direklerin yerleştirildiği yuvalar şeklinde yorumlanmış ve oyukların üzerinde İÖ 7. yüzyılın ortalarına tarihlenen tabaka ile karşılaşılması, söz konusu alanın kullanımının İÖ 7. yüzyılın ortalarından öncesine uzandığını göstermiştir. Böylelikle Aphrodite Kutsal Alanı'ndaki en erken tapınımın bu oyukların ve büyük çukurların bulunduğu alanda gerçekleştiği anlaşılmıştır[1665].

[1662] von Graeve, 2007: 632-633.
[1663] von Graeve, 1996: 534; Senff, 2003: 18-19; von Graeve, 2006: 249-253; von Graeve, 2007: 633-636; Eren, 2019: 77-78.
[1664] Eren, 2019: 77.
[1665] von Graeve, 1996: 533.

Resim 5.76. Miletos Aphrodite Kutsal Alanı (Eren, 2019: Res. 3).

Yukarıda Miletos antik kenti ve yakın çevresinde tespit edilen farklı yapıdaki kutsal alanlar hakkında aktarılan bilgiler doğrultusunda, kentte anıtsal tapınak yapıları dışında mağaralara ve açık alanlardaki temenoslara kutsiyet atfedildiği söylenebilir. Doğa unsurları etrafında şekillenen bu tapınım alanlarında kayalara açılan oyuklara oturtulan ahşap direklere, içi boş nişlere ve sunaklara yönelik anikonik tapınım aktivitelerinin gerçekleştiği ileri sürülebilir.

5.4.15. Magnesia

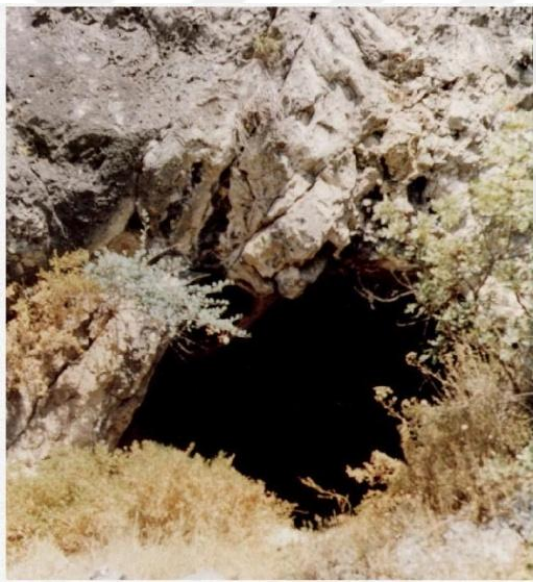
Günümüzde Aydın ili Germencik ilçesinin Tekinköy Mevkii'nde yer alan Magnesia antik kenti, konumu itibariyle Menderes Magnesiası şeklinde anılmaktadır. Kentte 1984 yılından itibaren düzenli bir şeklide devam eden arkeolojik kazı çalışmalarında gün yüzüne çıkarılan en önemli mimarı yapılardan biri, Hermogenes'in tasarladığı Artemis Tapınağı'dır[1666]. Kentte belirlenen bir diğer tapınak yapısı, kentin Agorası'nın orta avlusunda yer alan Zeus Sosipolis Tapınağı'dır[1667]. Magnesia'nın tiyatro sektörü kazılarından ele geçen bir arşitav bloğu üzerindeki yazıttan Athena'nın "kent koruyucu" ve "zafer getiren" sıfatlarıyla tapınım gördüğü belirlenmiştir[1668]. Kentin Hellenistik ve Roma İmparatorluk

[1666] Bingöl, 2006: 220-222; Akurgal, 2000: 349-352.
[1667] Akurgal, 2000: 353-354.
[1668] Kökdemir, 2018: 165.

Dönemi sikkeleri üzerinde Apollon ve Apollon ile ilişkili betimlerin yer alması ise, kentte Apollon kültünün de etkili olduğunu göstermektedir[1669].

5.4.15.1.Apollon Hylai Mağara Kutsal Alanı

Pausanias'ın Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihli Magnesia sikkeleri üzerindeki betimlerden yola çıkarak, kentte Apollon kültünün varlığına ilişkin verdiği ipucu doğrultusunda araştırmalarda bulunan Texier, Magnesia'nın 2 km kuzeyindeki Gümüş ve Balatçık ovalarını ayıran tepenin güney yamacındaki mağaranın Apollon'a adanmış kutsal bir mağara olabileceği üzerinde durmuştur[1670]. Ancak bölgede daha sonra gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalarda, Texier'in gösterdiği alanın değil, Messogis Dağları'nın güneybatı silsilesini meydana getiren Thoraks Dağı üzerinde Magnesia antik kentinin sınırları içinde kalan Hylai adlı mevkide tespit edilen mağaranın Apollon ile ilişkilendirilmesi gerektiği belirtilmiştir **(Resim 5.77)**[1671].

Resim 5.77. Apollon Hylai Mağara Kutsal Alanı (Bingöl, 2008: Abb. 12a).

Günümüzde yöre halkı tarafından Büyük Manastır şeklinde adlandırılan mevkide mağara ve işlenmiş kaya yüzeylerinin yer aldığı, Thoraks Dağı'ndan Magnesia kentine bakar vaziyetteki çam ağaçlarıyla kaplı alanın yakınlarından ele geçen üç heykelden birinin

[1669] Kökdemir, 2018: 169.
[1670] Paus.X.32.6; Texier, 1849: 35; Bingöl, 2008: 10.
[1671] Bingöl, 2008: 11.

Apollon *Kitharodos*'u temsil ettiğinin anlaşılması, Apollon'a adanan mağaranın Thoraks Dağı üzerinde bulunduğunu destekler niteliktedir[1672].

Yukarıda Magnesia antik kentindeki Apollon Hylai Mağara Kutsal Alanı hakkında aktarılan bilgiler doğrultusunda, kentin ormanlarla kaplı dağlık kesimlerindeki kült aktivitelerinin, tapınağa ihtiyaç duyulmadan doğayla iç içe gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

5.5. Lydia

Günümüzde İzmir ilinin doğusu, Manisa ilinin büyük bir bölümü ile Kütahya ve Uşak illerinin batı ucunu kapsayan Lydia Bölgesi'nin kuzeyinde Mysia, doğusunda Phrygia, güneyinde Karia ve batısında Aiolis ve Ionia yer almaktadır. Bölgenin doğal sınırlarını kuzeyde Kaikos (Bakırçay) Nehri, Temnos (Demirci) Dağları ile Dindymos (Murat) Dağı, kuzeybatıda Aspordene (Yunt) Dağı, batıda Sardene (Dumanlı) Dağı, güneyde Messogis (Aydın) Dağları ile Maiandros (Büyük Menderes) Nehri, doğuda ise Sindros (Banaz) Çayı meydana getirmektedir[1673].

Lydia Bölgesi'nde ön plana çıkan kentler arasında Thyateira (Manisa/Akhisar)[1674], Hierakome (Manisa/Akhisar/Sazoba)[1675], Gordos (Manisa/Gördes)[1676], Sipylos Magnesiası (Manisa)[1677], Sardis (Manisa/Salihli/Sart)[1678], Philadelphia (Manisa/Alaşehir)[1679], Maionia (Manisa/Kula/Gökçeören)[1680], Saittai/Sidas Kale (Manisa/Demirci)[1681] ve Tripolis (Denizli/Buldan/Yenicekent)[1682] sayılabilir.

Bölgenin en yüksek silsilesi Tmolos (Bozdağlar), görkemli görüntüsüyle bölgeye hakim durumdadır. Verimli topraklara sahip bu dağ, Antik Dönem'de bağcılık ve madencilik açısından ünlenmiştir[1683]. Tmolos'un bu özelliği, Euripides'in metinlerinde geçen Bacchus kültünün kaynağını açıklamaktadır[1684]. Ayrıca Tmolos'un bir dağ-tanrı şeklinde tasavvur edildiği, Sardis ve Tmolos-Aureliopolis kentlerinin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri

[1672] Bingöl, 2008: 11.
[1673] Sevin, 2007: 175, 177-178.
[1674] Akdeniz, 2012: 21-45.
[1675] Sevin 2007: 184.
[1676] Sevin, 2007: 184.
[1677] Sargın, 2020: 439-453.
[1678] Greenewalt, Jr., 2006: 359-372.
[1679] Tavukçu vd., 2015: 301-320; Karahan, 2017: 163-172.
[1680] Akar Tanrıver, 2006: 197-209.
[1681] Sevin, 2007: 187.
[1682] Erdoğan, 2012: 314-332.
[1683] Baydur, 1994: 93.
[1684] E.Ba.10-11.

üzerindeki betimlerden anlaşılmaktadır[1685]. Tmolos'un kuzeybatı ucundaki Sipylos (Spil/Manisa) Dağı, yüksek sarp kayalıklar, zengin su kaynakları ve yoğun bitki örtüsüne sahiptir. Luvilere uzanan Sipylos adının Kybele ile ilişkilendirilen Sibulos/Sibula sözcüğüne dayandığı ileri sürülür[1686]. Strabon'un ana tanrıça tapınımının gerçekleştiği dağlar arasında Sipylene'yi sayması[1687] ve epigrafik bulgularda dağ ile özdeşleşmiş Meter *Sipylene*adına rastlanması[1688] Sipylos Dağı'nın kutsallığını ortaya koymaktadır. Pausanias ise, Sipylos Dağı'nın doruk noktasındaki Meter *Plastene* kutsal alanından bahseder[1689]. Dağın kuzey yamacında tespit edilen, Luvilerle ilişkilendirilen, kayaya oyulmuş tahtta oturan ana tanrıça figürü ve kaya yüzeyine açılmış nişler, ana tanrıça kültünün arkeolojik kanıtlarını meydana getirir[1690]. Sipylos Dağı'nda Kybele'nin yanı sıra Apollon kültünün de önemli bir yer tuttuğu, içinde sıcak su kaynağı bulunan ve Apollon'a atfedilen kutsal mağaradan anlaşılmaktadır[1691]. Ayrıca Sipylos'un bir dağ-tanrı şeklinde kabul edildiği, Sipylos Magnesiası'nın Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerindeki betimlerden anlaşılmaktadır. Söz konusu sikkelerden Hellensitik Dönem örneğinin arka yüzünde *omphalo*sa dolanmış bir yılan betiminin yer alması, Apollon kültüne işaret eden bir diğer veridir[1692].

Lydia Bölgesi'nin en önemli akarsu kaynakları arasında Hermos (Gediz) ve Kaystros (Küçük Menderes) sayılır. Bu iki önemli su kaynağının kutsal kabul edildiği ve birer nehir tanrısı şeklinde tapınım gördüğü epigrafik verilerden ve sikkeler üzerindeki betimlerden bilinmektedir[1693]. Akarsu kaynaklarının yanı sıra, Sardis'in kuzeyinde kalan Koloe/Gygaia (Marmara) Gölü, Bintepeler şeklinde adlandırılan mevkideki mezar anıtlarına yakınlığı ve gölün adıyla anılan *Koloe* (*Koloene*) Artemis Tapınağı ile dikkat çekmektedir[1694].

Bölgenin deniz etkisine açık dağları üzerinde defne ve sığla ağaçlarından meydana gelen ormanlık alanlar yer alır[1695]. İç kesimlerde deniz etkisinin azalması ve yüksekliğin artmasıyla ağaçlık alanlar azalır, dağlık ve kayalık alanlar yoğunluk kazanır. Ancak üzeri külle kaplı volkanik kökenli dağlık alanlar, son derece kaliteli şarapların üretildiği bağlar

[1685] Baydur, 1994: 93, No. 248-250, 252-253.
[1686] Baydur, 1994: 91.
[1687] Str., X.3.12.
[1688] Akın, 2016: 148; Şahin, 2012: 217.
[1689] Paus.V.13.7; Şahin, 2012: 216.
[1690]Naumann, 1983: Taf. 1/1; Baydur, 1994: 91-92; F. Işık, 2012: 348.
[1691] Baydur, 1994: 92.
[1692] Baydur, 1994: 92, No. 236-244.
[1693] Avcu, 2016: 210-211; Altınoluk, 2005: 84.
[1694] Sevin, 2007: 182.
[1695] Plin.HN.XII.57, XVI.136.

açısından zengindir[1696]. Bağlarla ilişkili Dionysos kültünün varlığı anlaşılan söz konusu alanlardaki volkanik faaliyetlerden ötürü, Dionysos'un "ateşten doğmuş" anlamındaki *Phrygenes* sıfatıyla anıldığı söylenmektedir[1697].

Yukarıda bahsedilen dağ, su ve ağaçların sunduğu kültler ile ilişkili bilgilerin yanı sıra arkeolojik araştırmalar ve bilimsel kazı çalışmalarının ortaya koyduğu veriler doğrultusunda, Lydia Bölgesi'nde anikonik tapınımın gerçekleştiği kutsal alanlar ile anikonik tapınımda tanrı temsili şeklinde kullanılan kutsal nesneler bulunduğu anlaşılmaktadır. Bölgede bugüne kadar tespit edilen söz konusu kutsal alan ya da kutsal nesneler, içinde bulundukları antik yerleşimler doğrultusunda başlıklara ayrılarak açıklanacaktır.

5.5.1. Gelenbe

Günümüzde Manisa ili Kırkağaç ilçesinde, Gelenbe Belediyesi'ndeki Bostancı Köyü yakınlarında, Gelenbe-Kırkağaç yolunun paralelinde Yortan Mezarlığı yer almaktadır. Bu mezarlık, Batı Anadolu'da Bakırçay Havzası'nda kıyıya çok uzak olmayan bir noktada Akdeniz iklimi ile karasal iklim özelliklerinin kesişim alanında kazısı yapılan en büyük Erken Tunç Çağı mezarlığı olması bakımından önem taşımaktadır[1698].

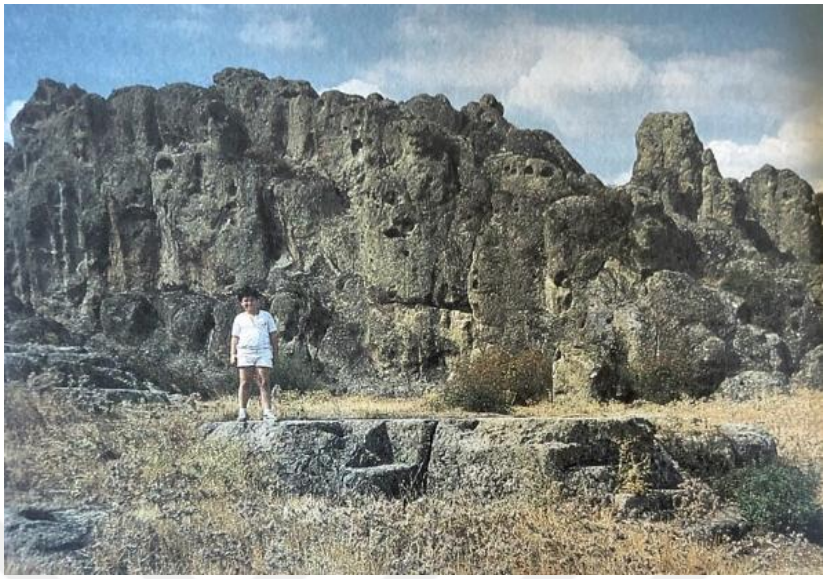
Yortan Mezarlığı'nın yerinin tam anlamıyla saptanması amacıyla gerçekleştirilen araştırmalarda ziyaret edilen Taban Tepe'de küp parçalarının tespit edilmesi, bu alanda mezarların yoğunlaştığını ortaya koymuştur[1699]. Taban Tepe'nin üst kısımlarındaki kayalık arazide, yörenin Phryg kültür bölgesinden etkilendiğinin anlaşılmasını sağlayan bugular tespit edilmiştir. Söz konusu bulgular arasında Phryg kaya mezarlarıya benzer iki adet anıtsal kaya mezarı ile çalışma konumuz açısından dikkat çeken kaya tapınım alanları yer almaktadır[1700].

5.5.1.1. Basamaklı Anıtlar

Yortan Mezarlığı'nın kuzeyindeki kayalıklardaki kaya mezarı yakınında zemindeki kaya yüzeyinin basamaklarla ulaşılan bir poydum şeklinde işlenmesiyle elde edilen dinsel bir anıt ile karşılaşılmaktadır **(Resim 5.78)**. Söz konusu anıt, Phryg kültür bölgesindeki

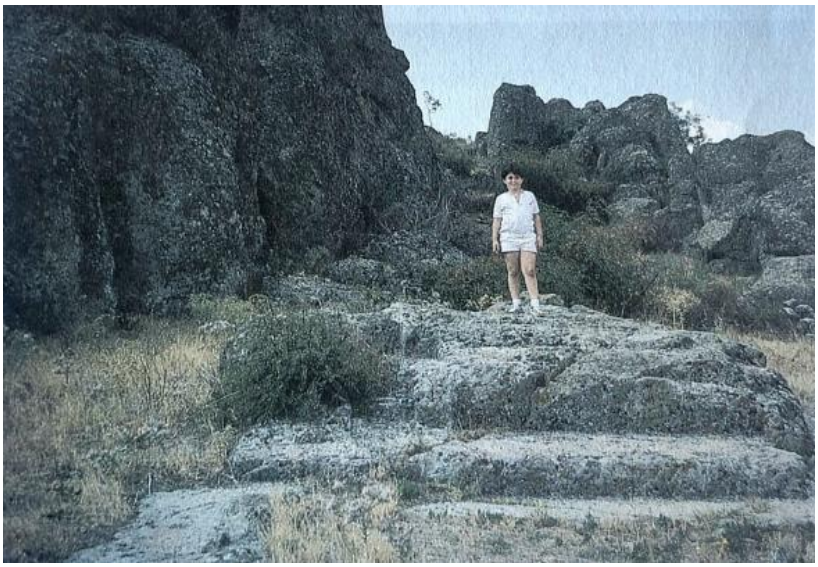
[1696] Str.XIII.4.11.
[1697] Str.XIII.4.11.
[1698] Akdeniz, 2009: 51-52.
[1699] Akdeniz, 2009: 52-53.
[1700] Umar, 2006: 128-134; Akdeniz, 2009: 52-53.

kayalık alanlarda gerçekleştirilen dini törenlerde sıklıkla kullanıldığı bilinen basamaklı kaya anıtlarıyla benzer tutulmuştur[1701].

Resim 5.78. Gelenbe Basamaklı Anıtı (Umar, 2006: Res. 70).

Yortan'ın kuzeyinde bir başka kaya anıtı daha bulunmaktadır. Bu anıt da kaya zeminin basamaklar ve bu basamakların ulaştığı düzleştirilmiş bir sunu alanı şeklinde düzenlenmesiyle meydana getirilmiştir **(Resim 5.79)**. Kayalıklarda gerekleştirilen dini törenlere işaret eden bölgedeki bu tip uygulamalar Phryg kültürüyle ilişkilendirilmektedir[1702].

Resim 5.79. Gelenbe Basamaklı Anıtı(Umar, 2006: Res. 71).

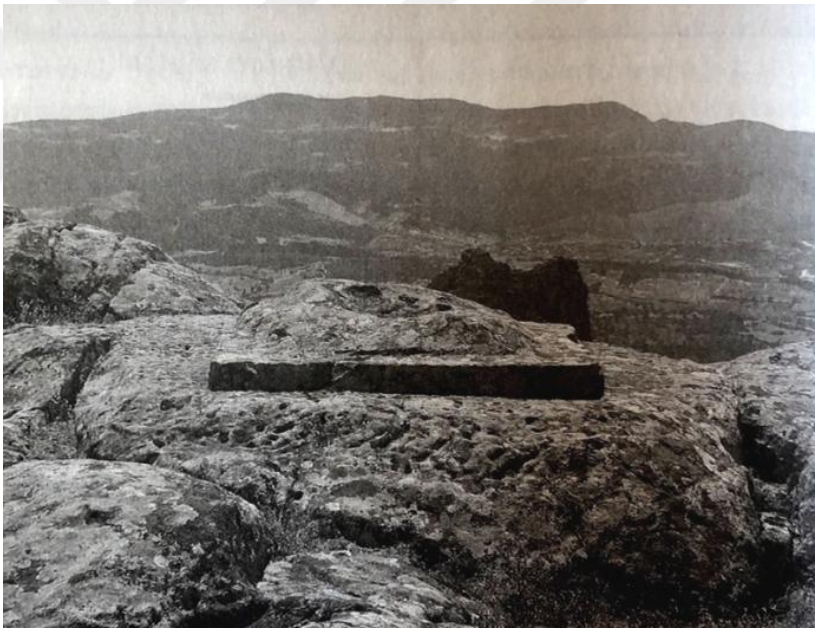
[1701] Umar, 2006: 132.
[1702] Umar, 2006: 132-133; Akdeniz, 2009: 53-54.

5.5.2. Plateia Petra

Günümüzde Manisa ili Akhisar ilçesinin doğusunda yüksek kayalık iki tepeden oluşan Şahinkayası'nın (Şahankaya) Pers döneminde Maibozanoi şeklinde anıldığı, daha sonra Hellensitik ve Orta Bizans dönemlerinde Plateia Petra şeklinde adlandırıldığı söylenmektedir. Kuzey Lydia Bölgesi'nin orta kesimine hakim konumdaki bu kayalıkta sur duvarları, kuleler, yapı temelleri, sarnçlar tespit edilmiş ve kayalık tepenin en azından İÖ 6. yüzyıldan itibaren iskan edildiği anlaşılmıştır[1703].

5.5.2.1. Ateş Altarı

Lydia Bölgesi'ndeki Pers hakimiyeti döneminde önemli bir Pers yerleşimi olduğu söylenen Plateia Petra'da biri kısmen diğeri tamamiyle tahrip edilmiş ateş sunağının tespit edilmesi, Pers kültürünün varlığını desteklemektedir[1704].

Resim 5.80. Plateia Petra Ateş Altarı (Roosevelt, 2016: Şek. 5.12).

Plateia Petra'yı meydana getiren iki tepe arasındaki boyunda yer alan ateş altarı **(Resim 5.80)**, dikdörtgen formlu bir platform şeklinde düzenlenen ana kaya zeminin üzerindeki kayalık çıkıntının merkezindeki yuvarlak formlu bir çukur şeklindeki ateş yakma

[1703] Akdeniz, 2011a: 55-56; Roosevelt, 2016: 163.
[1704] Akdeniz, 2011a: 55; Roosevelt, 2016: 164.

çukurundan oluşmaktadır. Söz konusu ateş altarının İran'daki Pers merkezlerinde tespit edilen kaya ateş altarlarıyla son derece benzer olduğu vurgulanmıştır[1705].

5.5.3. Saittai/Sidas Kale

Günümüzde Manisa ili Demirci ilçesinde yer alan Saittai antik kenti, Lydia Bölgesi'ndeki küçük yerleşimlerden biridir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde sikke bastıran kent, Hıristiyanlık döneminde Sardis metropolüne bağlı bir piskoposluk merkezi konumuna gelmiştir[1706]. Kentin sikkeleri üzerinde Hermos'un kollarından biri olan ve "balığı bol" sıfatıyla bahsedilen Hyllos'un adının geçmesi[1707], su kaynağının kent için önemini vurgulamakta ve kutsal bir kaynak şeklinde kabul edildiğini düşündürmektedir.

5.5.3.1. Larmene Kutsal Alanı

Saittai antik kentinin güneyindeki Toma Dağı'nın batı yamacında, Eyneş Çayı'nın Hermos ile birleştiği vadiye bakan ve Tevfik Damları şeklinde adlandırılan mevkide bir kutsal alan tespit edilmiştir. 1993 yılı yüzey araştırmaları sırasında bölgede ele geçen yazıtlardan söz konusu kutsal alanın Meter *Larmene*'ye adandığı anlaşılmıştır. Larmene Kutsal Alanı'nda gerçekleştirilen kurtarma kazılarında çeşitli kült mekanları, stoa, propylon ve stel alanı belirlenmiştir. Kutsal alanın çevresinden ise ana tanrıça kült heykeli, aslan heykeli parçası, adak yazıtları, adak heykelleri, adak sunakları, sikkeler, kemik ve metal objeler, kandiller, kalıp yapımı kabartmalı kaseler, tabaklar, kaseler, mutfak kapları ve testiler ele geçmiştir. Söz konusu buluntular, kutsal alanın İÖ 2. yüzyılın sonlarından İS 4. yüzyıla kadar kesintisiz kullanım gördüğünün anlaşılmasını sağlamıştır[1708].

Larmene Kutsal Alanı'nın doğusunda, kült mekanlarının aşağısında bulunan stel alanı **(Resim 5.81)**, kutsal alandaki farklı tapınım biçimlerine işaret etmektedir. Ana kaya zemin üzerine açılan yaklaşık 0.10x0.20 m ölçülerindeki dikdörtgen delikler, ana tanrıçaya tapınım için dikilen stellerin yerleştirildiği yuvalardır. Ayrıca alandan mermer bir stel kaidesinin ele geçmesi, ana kayaya açılan deliklere yerleştirilen sabit stellerin yanı sıra, taşınabilir özellikteki örneklerin de bulunduğunu göstermektedir[1709].

[1705] Roosevelt, 2016: 164.
[1706] Sevin, 2007: 181, 187.
[1707] Hom.Il.XX.391; Sevin, 2007: 181.
[1708] Akat Özenir, 2018: 372-385.
[1709] Akat Özenir, 2018: 376.

Resim 5.81. Larmene Kutsal Alanı Stel Yuvaları (Akat Özenir, 2018: Res. 2).

Larmene'deki stel alanı İÖ 8. yüzyıldan itibaren Urartu kültüründen bilinen[1710] stel tapınımının Lydia Bölgesi'nde de var olduğunun ortaya koyulması bakımından önemlidir. Bu bağlamda stel yuvalarının bulunduğu kayalığın, kutsal alanın en erken tapınım noktası olduğu ve bu noktada stellere yönelik anikonik bir tapınımın gerçekleştiği ileri sürülebilir.

5.6. Phrygia

Günümüzde Ankara, Afyon, Eskişehir ve Denizli illerinin neredeyse tamamını, Konya, Isparta ve Burdur illerinin kuzeyini, Kütahya ilinin batısını kapsayan Phrygia Bölgesi'nin doğusunda Kappadokia, güneyinde Lykaonia ve Pisidia, batısında Mysia, Lydia ve Karia, kuzeyinde Paphlagonia yer almaktadır. Bölgenin doğal sınırlarını kuzeydoğuda Halys (Kızılırmak), güneydoğuda Tatta (Tuz Gölü) ve Salbakos (Babadağ), batıda Sindros (Banaz) Çayı meydana getirir[1711].

Phrygia Bölgesi'nde ön plana çıkan kentler arasında Gordion (Ankara/Polatlı/Yassıhöyük)[1712], Ankyra (Ankara)[1713], Pessinus (Eskişehir/Sivrihisar/Ballıhisar)[1714], Midas Kenti (Eskişehir/Yazılıkaya)[1715], Aizanoi (Kütahya/Çavdarhisar)[1716], Kelainai (Afyon/Dinar)[1717], Synnada (Afyon/Şuhut)[1718], Dokimeion (Afyon/İncehisar)[1719], Hierapolis (Denizli/Pamukkale)[1720], Laodikeia

[1710] Urartu örnekleri için bkz. Özgüç, 1969: 28-32, Fig., 29-31; Sevin ve Belli, 1976: 369, Res. 1-2, Lev. IV/3.
[1711] Sevin, 2007: 193, 195-198.
[1712] Voight, 2007: 65-76.
[1713] Metin, 2007: 93-98.
[1714] Claerhout ve Devreker, 2008: 11-17.
[1715] Tamsü Polat vd., 2019: 261-278.
[1716] Rheidt, 2006: 5-10.
[1717] Yıldız, 2012: 17.
[1718] Sevin, 2007: 206.
[1719] Albustanlıoğlu, 2001: 17.
[1720] D'Andria, 2006: 113-124.

(Denizli/Goncalı/Eskihisar)[1721], Eumeneia (Denizli/Işıklı)[1722] ve Kibyra (Burdur/Gölhisar)[1723] sayılabilir.

Bölgenin önemli yükseltileri Dindymos (Murat) Dağı, Dindymos (Günyüzü) Dağı, Salbakos (Babadağ) Dağı, Kadmos (Honaz) Dağı ve Signia (Akdağ) Dağı'dır. Bunlar arasında Kütahya ve Uşak arasındaki Dindymos Dağı'nın kutsal kabul edildiği ve dağ ile özdeşleşen Meter *Dindymos* kültüne ev sahipliği yaptığı bilinmektedir[1724]. Pessinus yakınlarındaki Dindymos Dağı da ana tanrıça ile ilişkili kutsal bir dağ konumundadır[1725]. Eskişehir'in güneydoğusunda, Sündiken Dağları'nın bir uzantısı olan Bozdağ'ın güney eteklerinde Meter *apo speleou* (mağarada oturan tanrıça) sıfatıyla tapınım gören bir kült mağarasının tespit edilmesi, bölgedeki dağların kutsal alan şeklinde kullanıldığını gösteren bir diğer veridir[1726]. Ayrıca Dokimeion antik kentinin yakınındaki Persis Dağı'nda ana tanrıça Kybele tapınımının bulunduğu ve bu dağın aynı zamanda bir dağ-tanrı şeklinde tasavvur edildiği Dokimeion ve Synnada sikkeleri üzerindeki betimlerden anlaşılmaktadır[1727].

Phrygia Bölgesi'nin önemli akarsu kaynakları arasında en uzun kolu Tembris (Porsuk) Çayı olan Sangarios (Sakarya) Nehri, Hermos (Gediz) Nehri, Maiandros (Büyük Menderes) Nehri, Rhyndakos (Kocasu/Orhaneli) Çayı, Kaystros (Akarçay), Karmeios (Karaağaç) Deresi ve Lysis (Bozçay/Erençay) Çayı sayılabilir. Bölgenin en ünlü gölü ise Tatta (Tuz) Gölü'dür[1728]. Bahsedilen su kaynaklarından Sangarios, Okenaos ile Tethys'in çocuklarından biri kabul edilir. Ayrıca Sangarios'a adanmış adak yazıtlarından da nehir tanrısı şeklinde tapınım gördüğü anlaşılmaktadır[1729]. Tembris[1730] ve Rhyndakos[1731] çayları ile Maiandros'un birer kolu olan Lykos (Çürüksu)[1732], Sindros (Banaz Çayı)[1733] ve Glaukos'a (Kufi Çayı)[1734] sikkeler üzerindeki betimlerden yola çıkarak birer nehir tanrısı şeklinde tapınıldığı belirtilmiştir.

[1721] Şimşek, 2013: 15-36.
[1722] Şimşek ve Sezgin, 2012: 29.
[1723] Özüdoğru, 2020: 24.
[1724] Akın, 2016: 149; Oy, 2018: 287-288.
[1725] Oy, 2018: 288.
[1726] Frei, 1983: 58-59; Akın, 2016: 153, dn. 67.
[1727] Baydur, 1994: 101, No. 266-269.
[1728] Sevin, 2007: 199-200.
[1729] Avcu, 2016: 214.
[1730] Altınoluk, 2005: 207-208 (Midaion, Dorylaion ve Appia kentlerininRoma İmparatorluk Dönemi sikkeleri).
[1731] Altınoluk, 2005: 178 (Apollonia, Hadrianeia ve Aezanis kentlerininRoma İmparatorluk Dönemi sikkeleri).
[1732] Altınoluk, 2005: 123-124 (Kolossai ve Laodikeia kentlerinin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri).
[1733] Altınoluk, 2005: 195-196 (Sebaste ve Akmoniakentlerinin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri).
[1734] Altınoluk, 2005: 43 (Eumenia ve Peltai kentlerinin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri).

Büyük bir bölümü bozkırla kaplı bölgede ağaçlık alanlar son derece azdır. Ancak bölgenin kuzeybatısı ile Yazılıkaya Platosu'nun ormanlık alanlar açısından zengin olduğu bilinmektedir[1735]. Bununla birlikte, arkeolojik veriler doğrultusunda Phrygia'da ağacın inanç kavramında önemli bir yere sahip olduğu ve hayat ağacı şeklinde Phryg sanatında kendisine yer bulduğu söylenebilir[1736].

Yukarıda bahsedilen dağ, su ve hayat ağacı etrafında şekillenen kültler ile ilişkili bilgilerin yanı sıra arkeolojik araştırmalar ve bilimsel kazı çalışmalarının ortaya koyduğu veriler doğrultusunda, Phrygia Bölgesi'nde anikonik tapınımın gerçekleştiği kutsal alanlar ile anikonik tapınımda tanrı temsili şeklinde kullanılan kutsal nesneler bulunduğu anlaşılmaktadır. Bölgede bugüne kadar tespit edilen söz konusu kutsal alan ya da kutsal nesneler, içinde bulundukları antik kent doğrultusunda başlıklara ayrılarak açıklanacaktır.

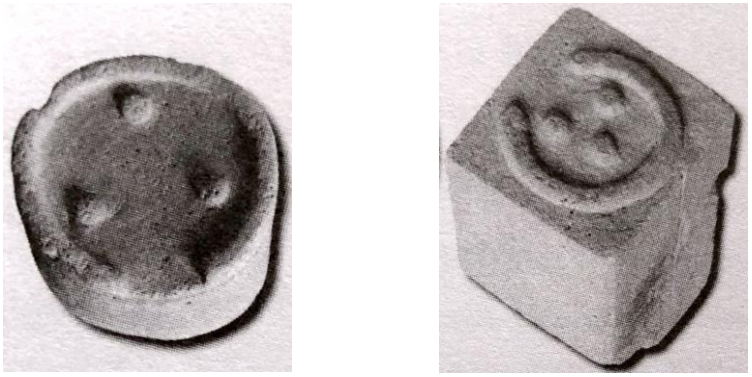
5.6.1. Gordion

Günümüzde Ankara ili Polatlı ilçesi Yassıhöyük köyü sınırları içinde yer alan Gordion, Porsuk ve Sakarya nehirlerinin birleştiği noktanın yakınında konumlanmıştır. Phryg Krallığı'nın başkenti olan Gordion'da gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya koyulan tabakalanma ile höyüğün Erken Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır[1737]. Gordion ve çevresindeki söz konusu kazı çalışmalarında farklı alanlardan tespit edilen minyatür sunak, yarı ikonik idol, ahşap servis masası, fibula ve basamaklı anıt gibi bulgular çalışma konumuz kapsamında değerlendirilebilecek veriler sunmaktadır.

5.6.1.1. Minyatür Sunaklar

Gordion kazılarından yaklaşık 0.10 m yüksekliğinde, yuvarlak ya da kare **(Resim 5.82 a-b)** formlu çok sayıda minyatür sunağın ele geçtiği belirtilmiştir. Minyatür sunakların sunu tablaları üzerinde, at nalı formunda sınırlandırılan bir alanda, üçgen oluşturacak şekilde yerleştirilmiş üç adet yuvarlak formlu kabartma işlenmesi dikkat çekmiştir[1738].

[1735] Sevin, 2007: 199.
[1736] Özkaya, 1996: 3-11.
[1737] Voight, 2007: 65-75.
[1738] Sivas ve Tüfekçi Sivas, 2007: 294; Tüfekçi Sivas, 2009: 723.

a b

Resim 5.82. a- Gordion Yuvarlak Formlu Minyatür Sunak (Sivas ve Tüfekçi Sivas, 2007: 294);
b- Gordion Kare Formlu Minyatür Sunak (Sivas ve Tüfekçi Sivas, 2007: 294).

Minyatür sunaklar üzerindeki üçlü kabartmaların üçgen formunu meydana getirmesi nedeniyle, ana tanrıçanın bir temsili olduğu düşünülmüştür. Üçgen motifinin Prehistorik Dönemlerden itibaren kadın üreme organının (pubis üçgeni) dolayısıyla ana tanrıçanın, üremenin, bolluk ve bereketin sembolü şeklinde kullanılması bu durumu desteklemektedir[1739]. Ayrıca bu üç kabartmanın ana tanrıçaya yapılan sunuların sembolik bir göstergesi şeklinde değerlendirildiği de görülmektedir. Bu düşünceye göre üç kabartma, ana tanrıçanın özündeki bolluk ve berekete işaret eden ekmeği simgelemektedir[1740]. Bu durumda üzerinde ana tanrıçanın soyut imgesini taşıyan Gordion minyatür sunakları, tanrıçanın birer anikonik temsili şeklinde yorumlanabilir.

5.6.1.2. Yarı İkonik İdoller

Gordion'daki bir şehir kapısı yakınlarından bulunan dini objeler arasında iki düzine ele geçtiği belirtilen, taştan yapılmış, bir kısmı 10 cm'den küçük, bir kısmı 20 cm'den büyük boyutlarda, yarı ikonik idoller **(Resim 5.83 a-b)** çalışma konumuz açısından dikkat çekicidir[1741]. Üst kısmı kavisli, alt kısmı kare ya da dikdörtgen formlu bu kült objelerinin çoğunun yüzeyi işlenmeden düz bırakılmıştır. İnsansı figürlerin şematize edilmiş hali şeklinde yorumlanan ve Orta Phryg Dönemi'ne (İÖ 800-550) tarihlendirilen yarı ikonik idollerin temsil ettiği tanrı ya da tanrıçalar hakkında kesin bir veri bulunmasa da bu konudaki en güçlü aday Phryg kültürünün ana tanrıçası Matar'dır[1742]. Gordion'daki yarı ikonik idol buluntularının şehir kapısı yakınındaki konumu nedeniyle, ana tanrıçanın kent koruyucusu özelliğine sahip olduğu düşünülebilir.

[1739] Gimbutas, 1989: 237-238; Tarhan, 2007: 261: Res. 1/1-3; Tüfekçi Sivas, 2009: 722.
[1740] Tüfekçi Sivas, 2009: 724.
[1741] Roller, 2012b: 222.
[1742] Roller, 2012a: 206, 223; Roller, 2012b: 226.

a b

Resim 5.83 a-b. Gordion Yarı İkonik İdoller (Roller, 2012a: Fig. 3a-b).

Taşınabilir kült nesneleri içinde yer alan yarı ikonik idoller tek başlarına kullanılabildiği gibi basamaklı kaya anıtlarının tepesine yarı ikonik idollerin yerleştirildiği ya da anıtların kaya yüzeyinin tekli ya da çoklu yarı ikonik idol şeklinde oyulduğu örnekler de bulunmaktadır. Çeşitli alanlardan çeşitli biçimlerde bulunduğu anlaşılan yarı ikonik idollerin ana tanrıça Matar'ın yanı sıra özellikle göksel karakterli bir başka tanrıyı (erkek bir gök tanrısı) da temsil ettiği düşünülmektedir[1743].

Çalışma konumuz açısından değerlendirildiğine bugüne kadar Phrygia Bölgesi'ndeki yerleşimlerde tespit edildiği anlaşılan ve "yarı ikonik idol" şeklinde tanımlanan kült nesnelerinin, üzerinde herhangi bir antropomorfik unsur bulunmayan örneklerinin, işlenmemiş anikonik taşların biraz daha gelişmiş bir versiyonu olarak tapınımda kullanıldığı söylenebilir.

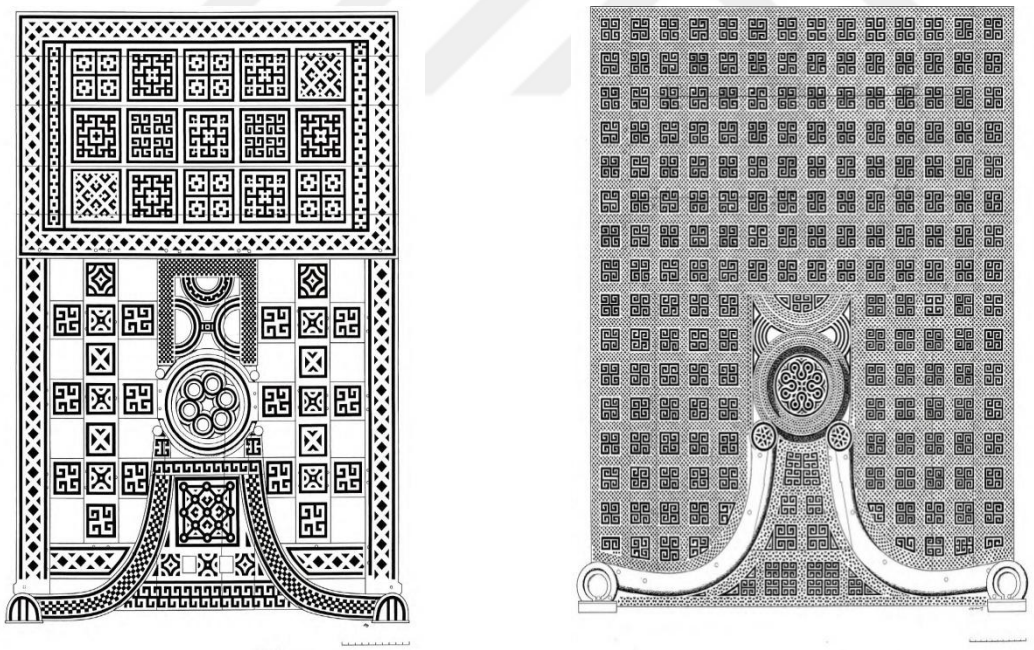
5.6.1.3. Servis Masaları

Ahşap işçiliği konusunda yetenekli Phryg toplumu, hem mimaride hem de sanatsal ürünlerde bu malzemeyi sıklıkla kullanmışlarıdır[1744]. Gordion W, P ve MM Tümülüslerinden ele geçen ahşap eserler arasında servis standı ya da servis masası şeklinde tanımlanan nesneler, önemli ahşap buluntu grupları arasındadır. Bu eserler üzerine işlenen geometrik desenlerin neyi ifade ettiği konusunda yapılan yorumlar irdelendiğinde, çalışma konumuz açısından dikkate değer veriler ortaya çıkmaktadır.

[1743] Roller, 2012a: 223.
[1744] Young, 1981: 259-261.

İÖ 8. yüzyıla tarihlenen P Tümülüsü'nde[1745] bulunan servis masası geometrik bezeme şemasına sahiptir **(Resim 5.84 a)** Masanın yüzünün merkezinde büyük bir halka içinde altı açık halkadan meydana gelen büyük bir rozet, rozetin üzerinde damalı bir bordürle çevrelenmiş üç adet yay motifi ve bu iki unsuru destekleyen kıvrık bacak kısımları yer almaktadır. Söz konusu bezeme şemasının, Phryg tanrıçası Matar ile ona eşlik eden iki aslanını sembolize ettiği düşünülmüş ve servis masasının tanrıçanın taşınabilir kutsal bir mabedi olduğu söylenmiştir[1746].

İÖ 740 yıllarına tarihlendirilen MM Tümülüsü'ndeki[1747] servis masasında da geometrik bezemeler hakimdir **(Resim 5.84 b)**. Masanın yüzünün merkezinde iki kıvrık ayakla desteklenen bir rozet ve rozetin hemen üzerinde iki yay ve bir yarı çember motifi yer almaktadır. Söz konusu bezeme şemasında üzeri yarım daire motifli rozetin tacı ve bukleleri ile gösterilen ana tanrıçayı, rozeti destekleyen ayakların ise ana tanrıçanın aslanlarını simgelediği belirtilmiştir. Ayrıca servis masasındaki bu bezeme şemasının Dağlık Phrygia'daki ana tanrıçaya adanan anıtlar üzerindeki bezemelerle benzerlikleri üzerinde durulmuştur[1748].

a b

Resim 5.84. a- Gordion P Tümülüsü Servis Masası (Simpson, 2012: Fig. 12); b- Gordion MM Tümülüsü Servis Masası (Simpson, 2012: Fig. 8).

[1745] Manning ve Kromer, 2011: 147.
[1746] Simpson, 2012: 346, 349.
[1747] Muscarella, 2013: 562.
[1748] Simpson ve Spirydowicz, 1999: 43; Simpson, 2012: 341-342; Vassileva, 2009: 113.

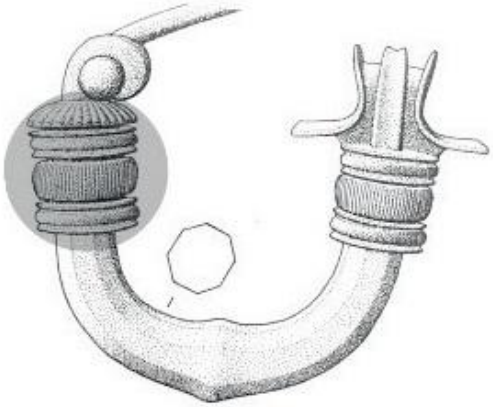
Gordion Tümülüslerinde bulunan ahşap servis masaları üzerindeki bezeme şemalarının hem şekilsel hem de kavramsal anlamda benzerlikler taşıdığı anlaşılmaktadır. Farklı dönemde inşa edilen bu tümülüslerde benzer ögelerin bulunması kültürel özelliklerin devamlılığını göstermesi bakımından önemlidir. Çalışma konumuz açısından değerlendirildiğine, söz konusu bezeme şemalarının aslanlarıyla birlikte gösterilen ana tanrıça figürünün sembolize edilmiş bir versiyonu şeklinde yorumlanması, tanrıçanın Phryg kültüründe antropomorfik gösterime ihtiyaç duyulmaksızın anikonik temsil biçimiyle sanat eserleri üzerine yansıdığının söylenmesi mümkündür.

5.6.1.4. Fibulalar

Phryg maden işçiliğinin en özgün buluntuları şeklinde anılan fibulaların, sayısal anlamda en yoğun buluntu grubu olduğu belirtilmiştir. Genellikle tunçtan üretilen bu eserlerin Gordion'da altın, gümüş ve elektrondan yapılmış örnekleri sınırlı sayıda ele geçmiştir[1749]. Phryg kültürünün ortaya koyduğu sanat eserleri arasında dikkat çekici bir grubu meydana getirdiği anlaşılan fibulalarda, Phryglerin ana tanrıçası Kybele ile ilişkilendirilen ve sembolizm kapsamında değerlendirilen öğelerin bulunduğu ileri sürülmektedir[1750].

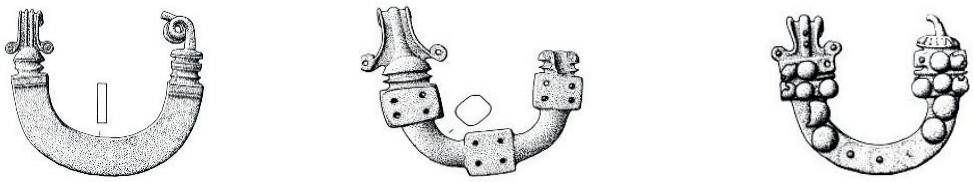
Gordion MM Tümülüsü'nden ele geçen bir Phryg fibulasının iğne tutamak plakası ve zemberek kaidesindeki işlemelerin, antropomorfik Boğazköy Kybelesi'nin dörtlü silindir üzerinde dikey işlemeli geniş friz kuşağına sahip elips bir yükseltiyle sonlanan polosuyla birebir benzer nitelikte olduğu üzerinde durulmaktadır **(Resim 5.85)**. Söz konusu fibuladaki bir dizi ince silindir disk üzerinde dikey kazıma çizgili geniş bölümden meydana gelen bezeme şeması, bu fibula tipinin Boğazköy Kybelesi'nin sembolik bir görüntüsü şeklinde yorumlanmasını sağlamıştır[1751].

[1749] Erdan, 2018: 144.
[1750] Erdan, 2019d: 163.
[1751] Erdan, 2019d: 175.

Resim 5.85. Gordion MM Tümülüsü Fibula (Caner, 1983: Taf. 38-492).

Gordion örneğinin yanı sıra Simav, Uşak ve Eskişehir'den bulunan Phryg tipi fibula örneklerinde **(Resim 5.86 a-c)** tanrıça sembolizmine dair ipuçları bulunmaktadır. Söz konusu fibulaların genellikle boynuz ya da pençe şeklinde tanımlanan[1752] ucu kıvrımlı iğne tutamak plakaları, E. Erdan tarafından Matar-Kybele ikonografisindeki ucu kıvrık saç motifiyle benzer tutulmuş ve bu tipteki fibulaların ana tanrıça Kybele'nin bir temsili olduğu ileri sürülmüştür[1753]. Bu düşünce, ana tanrıçanın antropomorfik tasvirlerinden Meharde Steli, Zincirli Kubabası, Melid Kubabası, Birecik Kubabası ve Kargamış Kubabası gibi örneklerde, tanrıçanın saç tutamının kıvrılarak sonlanmasıyla desteklenmiştir[1754].

a b c

Resim. 5.86. a- Simav Fibula (Caner, 1983: Taf. 16-211); b- Uşak Fibula (Caner, 1983: Taf. 37-483); c- Eskişehir Fibula (Caner, 1983: Taf. 29-361A).

Ucu kıvrık saç motifinin Gordion Megaron 2'nin dış duvarlarındaki kazıma idol çizimlerinde[1755], Gordion MM Tümülüsü servis masalarında[1756], Sincan Stelinde[1757], Midas Kenti'ndeki Kitabeli Sunakta[1758], Köhnüş'deki 2 No.lu Anıtta[1759], Frig mühürlerinde[1760] ve

[1752] Muscarella, 1967; Vassileva, 2012: 323.
[1753] Erdan, 2019d: 173-174
[1754] Erdan, 2019d: 168, G.2.a-e.
[1755] Roller, 2009a: 56-58.
[1756] Simpson, 2012: Fig. 8, 12.
[1757] Metin ve Akalın, 2001: Pl. 5.
[1758] Haspels, 1971: Figure 28; Tüfekçi Sivas, 1999: Lev. 125-126.
[1759] Tüfekçi Sivas, 1999: Lev. 147-150.
[1760] Dusinberre, 2005: Fig. 31.

Kerkenes'in "yarı ikonik" şeklinde tanımlanan idol stelinde[1761] benzerlerinin görülmesi, söz konusu motifin Phryg kültüründe ana tanrıça ile ilişkili farklı eserlerde, tanrıçanın sembolik bir gösterimi olarak sıklıkla tercih edildiğini ortaya koymaktadır. Böylelikle ucu kıvrık saç motifinin tanrıçanın anikonik ya da yarı ikonik temsil biçimlerinden biri olduğu söylenebilir.

5.6.1.5. Ev Nişi

Gordion kazılarından ele geçen ve İÖ 6. yüzyılın ortalarına tarihlenen bir buluntu grubu içinde ev nişi şeklinde tanımlanabileceği söylenen, pişmiş topraktan yapılmış, korunan uzunluğu 0.85 m ölçülerinde, üst kısmı geniş platform şeklinde kemerli, ortası çukur bir eser tespit edilmiştir **(Resim 5.87 a-b)**. Eserin kemerli geniş platform kısmında ve nişin başlangıç noktasının iki kenarında metal işçiliğini taklit eden kabartmalı bezeme şemaları işlenmiştir. Kemerli kısmın en üstünde merkezde boynuz şeklinde bir çıkıntı, kemerin geniş platform yüzeyinde kemerin kavisine uygun bir yay ile ikisi bu yayın üzerinde biri ise altında kalarak üçgen oluşturacak şekilde yerleştirilmiş, merkezi noktalı üç adet yuvarlak motifi yer almaktadır. Nişin üst kısmının iki yanında ise birer tane dikey yerleştirilmiş at nalı formlu kabartma bulunur[1762].

a b

Resim 5.87. a-b. Goridon Ev Nişi (Dusinberre vd., 2019: Fig. 48-49).

[1761] Summers, 2006: Taf. 1a-c.
[1762] Dusinberre vd., 2019: 143, 184.

Ev kültünde kullanılan bir ev nişi olabileceği ileri sürülen bu eserin Orta Phryg Dönemi'ne tarihlenen taşa oyulmuş yarı ikonik idoller ile kayaya oyulmuş Kybele kültüyle ilişkilendirilen nişlerle benzerlik gösterdiği belirtilir. Söz konusu eserlerden yola çıkarak, nişin içinde bir tanrı ya da tanrıça heykeli olmadan da kendi başına bir kült nesnesi şeklinde kullanılabileceği üzerinde durulur[1763].

Kült nesnesinin üzerindeki kabartma şeklinde yapılmış motiflere bakıldığında, minyatür sunaklardan ve basamaklı anıtlardan bilinen[1764], üçgen oluşturarak ana tanrıçayı simgeleyen üçlü yuvarlak motifine burada da yer verildiği görülmektedir. Nişin iki yanındaki at nalı şeklinde adlandırılan birer motif ise, Phryglere ait pek çok sanat eserinde[1765] karşımıza çıkan ve ana tanrıçayı sembolize eden ucu kıvrık saç motifiyle son derece benzerdir. Söz konusu bezeme özellikleri doğrultusunda ana tanrıça kültüyle ilişkili tapınım faaliyetlerinde kullanıldığı düşünülen nişin, bir anikonik tapınım nesnesi olduğu ileri sürülebilir.

5.6.1.6. Dümrek Basamaklı Anıtı

Gordion'un yaklaşık 40 km kuzeybatısındaki Dümrek köyü yakınlarında, Sangarios Nehri'nin yukarısındaki sarp kayalıklarda çok sayıda sunak, basamaklı bir anıt ve doğal kayaya oyulmuş stellerden meydana gelen bir doğa kutsal alanı yer almaktadır. Bu alan, Erken Phryg kült faaliyetleri hakkında en somut verilerin ele geçtiği önemli bir kült merkezidir. Kutsal alanda tespit edilen seramik buluntuları, Erken Phryg Dönemi'nden Orta Phryg Dönemi'ne (İÖ 9. yüzyıldan İÖ 6. yüzyıla) uzanan kullanıma işaret etmektedir[1766].

[1763] Dusinberre vd., 2019: 187.
[1764] Çalışma içinde 5.6.1.1. numaralı Minyatür Sunaklar ve 5.6.3.2. numaralı Üçgen Sembollü Basamaklı Anıt başlıklarında söz konusu eserlere yer verilmiştir.
[1765] Çalışma içinde 5.6.1.2. numaralı Servis Masaları ve 5.6.1.3. Fibulalar başlıklarında söz konusu eserlere yer verilmiştir.
[1766] Roller, 2009b: 2; Roller, 2013: 106.

Resim 5.88. Dümrek Basamaklı Anıtı (Tüfekçi Sivas, 1999: Lev. 142a).

Kutsal alanda dikkat çeken kayaya oyularak şekillendirilen anıt, beş basamaklı ve basamaklardan sonra iki yanı kolçaklı, arkası kavisli bir taht görünümündedir **(Resim 5.88).** Anıt, 1.45 m yüksekliğinde, 1.4 m genişliğinde ve 1.76 m derinliğindedir[1767]. Dümrek'te tapınım gören tanrı ya da tanrılar hakkında kesin bir veri bulunmasa da söz konusu alan Phrygler'de ilk tapınımın doğa içinde gerçekleştiğini ve bu tapınım biçiminin yüzyıllar boyunca devam ettiğini göstermesi bakımından son derece önemlidir[1768]. Bununla birlikte Phrygler'de ana tanrıça kültünün ön plana çıkması ve kayalıkların ana tanrıçayla ilişkilendirilmesi, Dümrek'teki doğa kutsal alanının da ana tanrıça kültüne adandığını düşünüdürmektedir.

5.6.2. Pessinus

Günümüzde Eskişehir ili Sivrihisar ilçesi Ballıhisar Mevkii'nde yer alan Pessinus antik kentinin ana tanrıça kültü ile ilişkisi, antik kaynaklarda tanrıçanın Phrygia'da tapınım gördüğü sıfatlardan birinin *Pessinuntis* şeklinde anılmasıyla ortaya konulmaktadır[1769]. Kentte ve çevresinde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar ve kazı çalışmaları neticesinde tespit edilen ikonik ya da anikonik özellik gösteren kutsal alanlar ve anıtlar, antik kaynakların ortaya koyduğu ana tanrıça kültünün kentteki önemini kanıtlar niteliktedir[1770].

[1767] Tüfekçi Sivas, 1999: 168-169; Berndt Ersöz, 2006: 264.
[1768] Roller, 2009b: 2.
[1769] Str.X.3.12; Roller, 2013: 90-91.
[1770] Berndt Ersöz, 2006: 1,3, Fig. 94, 117-118.

5.6.2.1. Tekören Basamaklı Anıtı

Sivrihisar ilçesine yaklaşık 10 km uzaklıktaki Tekören köyünde yürütülen arkeolojik araştırmalarda Bronz ve Demir Çağlarına tarihlenen materyaller ile İÖ 8-6. yüzyıllar arasına tarihlenen kaya anıtları ve kaya mezarları tespit edilmiştir[1771]. Söz konusu bulgular içinde yer alan basamaklı kaya anıtı, farklı kült uygulamaları hakkında bilgi vermesi açısından önem taşımaktadır.

Resim 5.89. Tekören Basamaklı Anıtı (Claerhout ve Devreker, 2008: 150).

Tekören köyünün yaklaşık 150 m kuzeydoğusunda belirlenen kayaya oyularak şekillendirilmiş anıt, kuzeydoğu yönlü ve üç basamaklıdır **(Resim 5.89)**. 1.11 m yüksekliğinde ve 1.2 m genişliğindeki anıtın en üst basamağının üç tarafı kapalıdır. Bu nedenle anıt bir koltuğa benzetilmiştir[1772].

5.6.3. Midas Kenti

Günümüzde Eskişehir ili Han ilçesi sınırları içinde kalan Midas Kenti'nde bugüne kadar gerçekleştirilen arkeolojik kazı ve araştırmalarla kayaların şekillendirilmesiyle oluşturulan pek çok anıt tespit edilmiş ve kent Phryg Uygarlığı'nın dini merkezi olarak kabul edilmiştir[1773]. Bu anıtlar arasında, genellikle doğuya bakar vaziyette basamaklar şeklinde düzenlenmiş, en üst basamağın gerisi taht veya idol görünümünde işlenmiş ve "altar"[1774], "sunak"[1775], "taht"[1776] ya da "basamaklı anıt"[1777] adıyla anılan örnekler önemli

[1771] Claerhout ve Devreker, 2008: 148-149.
[1772] Tüfekçi Sivas, 1999: 168; Berndt Ersöz, 2006: 263-264.
[1773] Erdan, 2018: 96.
[1774] Ramsay, 1882: 8 vd.; Haspels, 1971: 93 vd.; Tüfekçi Sivas, 1999: 154; Tamsü Polat, 2010: 207-208.
[1775] Mellink, 1981: 96.
[1776] Körte, 1898, 118 vd.; Akurgal, 1955: 96 vd.
[1777] Berndt Ersöz, 2006: 40 vd.; Erdan, 2018: 106 vd.

bir yer tutmaktadır. Çalışmamızda basamaklı anıtlardan dikkat çeken örneklere yer verilecektir.

5.6.3.1. Basamaklı Anıt

Midas Kenti'nde tespit edilen basamaklı anıtlar içinde "Kitabeli Sunak" şeklinde de adlandırılan örnek, boyutları itibariyle basamaklı anıtların en anıtsalı ve baş örneği olarak kayda geçmiştir. İkiz idollü, üç basamaklı, dar platformlu anıtın bir pano şeklinde uzatılmış tarafının üzeri Paleo-Phrygçe yazıtlıdır. Aynı gövdeyi paylaşan idoller yuvarlak başlıdır ve baş konturunu çevreleyen her iki ucu dışa doğru kıvrılarak sonlanan çift hat kabartma bantlıdır **(Resim 5.90)**[1778]. Anıtın yüksekliği 2.32 m, genişliği 4 m ve derinliği 1.64 m ölçülerindedir[1779].

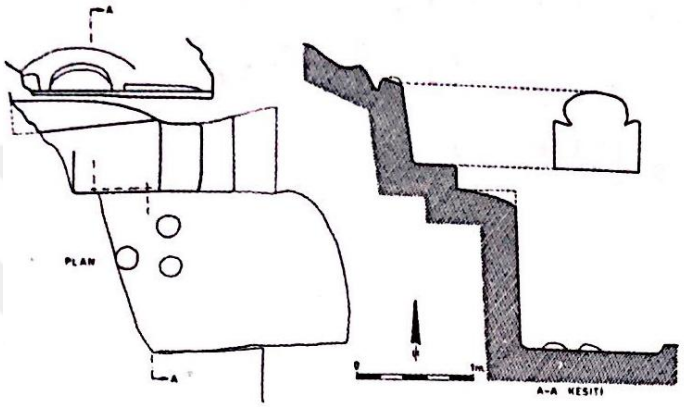
Resim 5.90. Midas Kenti Basamaklı Anıtı (Haspels, 1971: Fig. 28).

Basamaklı anıt, üzerindeki yazıt doğrultusunda İÖ 7- 6. yüzyıl arasına tarihlendirilmiştir[1780]. Anıtsal görünümü nedeniyle anıtın, kalabalık toplulukların katılabileceği dini törenlerin gerçekleştirilmesi için son derce uygun şartlara sahip olduğu üzerinde durulmuştur[1781]. Anıtın üzerindeki ikiz idolün ucu kıvrık saç modeline sahip olması, bu alanda ana tanrıça Kybele'nin soyut bir temsilinin yer aldığını göstermekte ve böylelikle anıt anikonik tapınım kapsamında değerlendirilebilmektedir.

[1778] Haspels, 1971: 93; Tüfekçi Sivas, 1999: 164 (Midas Şehri 10 No.lu Altar); Erdan, 2018: 110.
[1779] Berndt Ersöz, 2006: 251, No. 70, Fig. 4, 80, 136.
[1780] Orel, 1997: 26, M-04.
[1781] Tamsü Polat, 2010: 209.

5.6.3.2. Üçgen Sembollü Basamaklı Anıt

Midas Kenti'ndeki basamaklı anıtlar arasında bazı örneklerin üçgen oluşturacak şekilde dizilmiş yuvarlak formlu çukur ya da kabartmalara sahip olması dikkat çekmiştir[1782]. Bu anıtlardan biri Midas Kenti'nin bulunduğu vadinin kuzeybatısında yer alan tek idollü, beş basamaklı, platformlu bir örnektir. Anıtın önündeki 0.90x1.35 m ölçülerindeki platform üzerinde her biri 0.18 m çapında, yuvarlak formlu üç adet kabartma görülür. Bu üç yuvarlak kabartma, üçgenin birer köşesini meydana getirecek biçimde işlenmiştir **(Resim 5.91)**[1783].

Resim 5.91. Midas Kenti Üçgen Sembollü Basamaklı Anıt (Tüfekçi Sivas, 1999: Lev. 118).

Üçgen oluşturan sembol, kült nesnesi şeklinde kullanılan basamaklı anıtların hemen zemininde yer alması nedeniyle ana tanrıça ile doğrudan ilişkilendirilmiştir[1784]. Bu yorumun yapılmasında hem basamaklı anıtların ana tanrıça kültüyle olan sıkı ilişkisi hem de yuvarlakların üçgen oluşturacak şekilde dizilmesi etkilidir. Daha önce Gordion'daki minyatür sunaklar üzerindeki benzer motifler hakkında bilgi verirken söz edildiği üzere, üçgen motifi ile kadın üreme organı arasında Prehistorik Dönemlerden itibaren ilişki kurulmaktadır[1785]. Bu durumda basamaklı anıtlar üzerindeki söz konusu semboller, ana tanrıçanın anikonik bir imgesi şeklinde yorumlanabilir.

5.6.4. Fındık/Asar Kaya

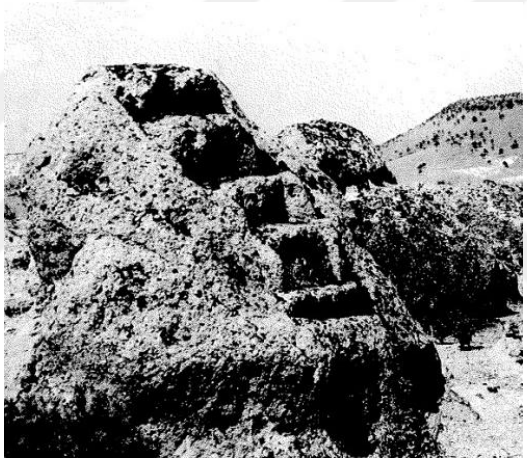
Günümüzde Kütahya ilinin kuzeydoğusundaki Fındık köyünün sınırları içinde yer alan Asar Kaya Mevkii'nde bir kale ile kalenin çevresindeki ana kaya kütleleri üzerine oyularak yapılmış çok sayıda anıttan meydana gelen büyük bir yerleşim alanı

[1782] Tüfekçi Sivas, 1999: Lev. 118, 119b, 131b, 132b.
[1783] Tüfekçi Sivas, 1999: 159, Lev. 117a-b, 118 (Midas Şehri 3 No.lu Altar).
[1784] Tüfekçi Sivas, 1999: 159.
[1785] Gimbutas, 1989: 237-238; Tarhan, 2007: 261: Res. 1/1-3; Tüfekçi Sivas, 2009: 722.

bulunmaktadır[1786]. Bu alanda günümüze kadar tespit edilebilen tek örnek olduğu belirtilen ve su kanalı, idol, idollü basamaklı anıt, nişler gibi öğeleri bünyesinde barındıran kaynak kutsal alanının, ana tanrıça kültüne (Matar) adanan törenlerin çeşitliliğini ortaya koyduğu söylenir[1787].

5.6.4.1. Basamaklı Anıt

Fındık köyünün batısındaki kayalık plato üzerinde, ana kayaya oyularak yapılmış dört basamaklı ve platformlu bir anıt belirlenmiştir **(Resim 5.92)**. 1.80 m yüksekliğinde, 0.90 m genişliğinde ve 1 m derinliğindeki anıtın üst kısmı iki adet küçük boyutlu kavisli disk formlu idol biçimindedir[1788]. Ancak aşınmadan dolayı günümüzde bu idollerin belirgin olmadığı belirtilir[1789].

Resim 5.92. Fındık Basamaklı Anıtı (Haspels, 1971: Fig. 230).

Tarihlendirme konusunda farklı görüşler ileri sürülen Phryg basamaklı anıtları çevrelerinde ele geçen az sayıdaki seramik parçaları, basamakların gerisindeki idol formları ve üzerlerindeki yazıtların harf karakteri gibi özellikleri doğrultusunda incelenmişlerdir. Basamaklı anıtların tipolojisinin belirlenmesine katkı sağlayan en önemli kriter basamakların gerisindeki idoller olmuştur[1790]. İdollerin formu için İÖ 630'lara tarihlenen Goridon Tümülüs B'nin dolgusundan ele geçen ve bu nedenle tümülüsten daha erken, İÖ 8. yüzyıl sonları ile İÖ 7. yüzyıl başlarından daha geç bir tarihe ait olabileceği düşünülen idollerin temel alındığı belirtilmiştir. Ayrıca İÖ 950/900-800 yıllarına tarihlenen Gordion

[1786] Haspels, 1971: 95.
[1787] Tamsü Polat, 2010: 208.
[1788] Haspels, 1971: 95, dn. 114.
[1789] Berndt Ersöz, 2006: 241, No. 43, Fig. 6, 63, 127.
[1790] Basamaklı anıtların tipolojisi için bkz. Tamsü Polat, 2010: 207-208.

Megaron 2'nin duvarlarında yer alan taş blok üzerindeki basamaklı anıt betiminden yola çıkarak, bu tipteki anıtların Erken Phryg Dönemi'nden itibaren kutsal amaçlı kullanıldığı ileri sürülmüştür[1791].

5.6.5. Köhnüş

Günümüzde Afyon ili İhsaniye ilçesi sınırları içinde kalan Köhnüş Vadisi, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanmaktadır. Güney ve batısı Arslan Kayalar ve Akkuş Yuvası Kayaları şeklinde adlandırılan sarp kayalıklarla sınırlandırılan vadide çok sayıda kaya mezarından meydana gelen büyük bir nekropol alanı bulunmaktadır[1792]. Haspels tarafından incelenerek mimari ve işçilik özellikleri doğrultusunda iki ana gruba ayrılan Phryg kaya mezarları içinde Köhnüş kaya mezarları da yer almaktadır. İlk gruba dahil edilen mezarlar (İÖ 8. yüzyıl), ahşap ev modelinin kayaya uyarlanması şeklinde değerlendirilip birer ölü evi olarak anılmışlardır[1793]. İkinci gruba dahil edilen mezarlar da (İÖ 6. yüzyılın ikinci çeyreği) plan açısından ahşap ev tipini yansıtmakta, ancak klineleriyle, daha özenli işçiliğiyle ve kabartmalı sahneli cephe işlemeleriyle dikkat çekmektedir[1794].

5.6.5.1. Aslantaş Kaya Mezarı

Köhnüş Vadisi'nde yer alan mezarlardan Aslantaş kaya mezarı, Haspels tarafından ilk gruba dahil edilen Phryg kaya mezarları arasında yer almaktadır[1795]. 11 m yüksekliğinde, 9 m genişliğinde ve 7.30 m uzunluğundaki dikdörtgen formlu bir kaya kütlesinin yürüme düzleminden 5.40 m yukarısına işlenen kaya mezarı, kuzey yönlüdür. Küp formunda kayaya oyulan mezar odasının küçük bir dromosunun bulunduğu belirtilir. Mezarın cephesinde arka ayakları üzerinde yükselerek ön ayaklarını mezarın giriş kısmının üst köşelerine dayamış pozisyonda, büyük boyutlu, karşılıklı iki aslan betimi ile bu aslanların hemen altında, mezar odasının alt köşesine yakın konumda daha küçük boyutlu iki aslan betimi işlenmiştir **(Resim 5.93)**[1796]. Karşılıklı büyük boyutlu aslanların ortasında ise mezar odasının girişinin üst kenarından çatı formu verilmiş kayanın en üst noktasına kadar uzanan, kabartma şeklinde,

[1791] Tamsü Polat, 2010: 210.
[1792] Haspels, 1971: 117.
[1793] Haspels, 1971: 112, 134-135.
[1794] Haspels, 1971: 126-127, 136-138.
[1795] Haspels, 1971: 118-119.
[1796] Haspels, 1971: 118; Sivas, 2012: 271.

yaklaşık 3 m yüksekliğinde ve 1 m genişliğinde, T formuna benzer bir dikme yer almaktadır[1797].

Resim 5.93. Aslantaş Anıtı (Haspels, 1971: Fig. 131).

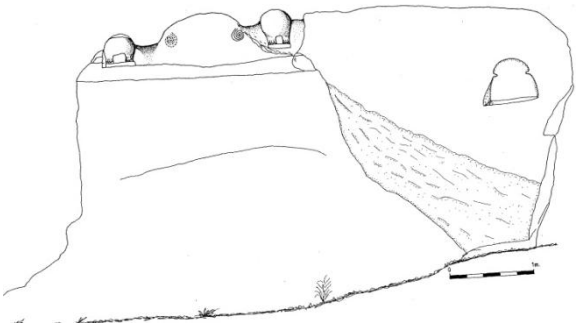
Aslantaş kaya mezarının aynı zamanda Anadolu'da Erken Demir Çağı'nda görülen, yöneticilerin tanrılaştırılması anlayışıyla bir kült alanı şeklinde kullanıldığı ve tapınak-gömüt işlevine sahip olduğu üzerinde durulur[1798]. Anıtın üst kısmında alçak bir kaya basamağıyla çıkılan düzeltilmiş kayalık alanda, zemine açılan yuvarlak bir çukur ile akıtma kanalının bulunması, bu alanda ölü kültü ve kayalıklarla ilişkilendirilen Kybele kültüne yönelik tapınım faaliyetlerinin gerçekleştiğini düşündürmüştür[1799]. Anıtın cephesine işlenen aslanların ortasındaki dikme ise ağaç gövdesi, obelisk, destek ya da phallos şeklinde adlandırılmıştır[1800]. Ayrıca araştırmacılar bu dikmeyi ağaç ve destek kültüyle ilişkilendirmiş ve Kybele'nin anikonik bir temsili olarak yorumlamışlardır[1801].

5.6.5.2. Basamaklı Anıt

Köhnüş Vadisi'ndeki bir kaya kütlesi üzerinde tek başına duran basamaklı anıt, güneydoğu yönüne bakmaktadır. Araştırmacılar tarafından 2 No.lu Altar şeklinde adlandırılan anıt, tek idollü, tek basamaklı, geniş platformludur. İdolün her iki yanında kazıma ile yapılmış ucu kıvrık saç motifi dikkat çekmektedir **(Resim 5.94)**. İdolün her iki

[1797] Spanos, 1975: 144 vd.
[1798] F. Işık, 2010: 303-304.
[1799] Spanos, 1975: 153 vd.; F. Işık, 2010: 304.
[1800] Spanos, 1975: 144 dn. 33-36.
[1801] Evans, 1901: 99 vd.; F. Işık, 1999: 13 vd; F. Işık, 2010: 304 vd.

yanında ise birer kaide üzerinde oturur vaziyette yüksek kabartma şeklinde işlenmiş aslanlar bulunmaktadır[1802].

Resim 5.94. Köhnüş Basamaklı Anıtı (Tüfekçi Sivas, 1999: Lev. 149).

Ucu kıvrık saç motifli Phryg basamaklı anıtlarının benzerine daha önce açıklandığı üzere Midas Kenti'nde rastlanmaktadır[1803]. Söz konusu motif ana tanrıçanın sembolik bir gösterimi olarak karşımıza çıkmaktadır[1804]. Ayrıca anıtta aslan kabartmalarının yer alması, anıtın ana tanrıça kültüyle ilişkisini gösteren bir diğer veridir. Böylece Köhnüş basamaklı anıtında ana tanrıçanın aslanlarıyla birlikte anikonik bir biçimde var olduğunu söylemek mümkündür.

5.6.6. Boğazköy

Günümüzde Çorum ili Sungurlu ilçesinde yer alan Boğazköy, İÖ 2. binyılda Hitit Krallığı'na başkentlik yapmış önemli bir merkezdir. Orta ve Geç Demir Çağı'nda önemini korumaya devam eden Boğazköy'de Phryg kültür tabakaları ile karşılaşılmıştır. Söz konusu tabakalarda bulunan kutsal objeler, Phryg tapınım biçimleri hakkında bilgi vermektedir.

5.6.6.1. Minyatür Sunak

Boğazköy'de 1969 yılı kazı çalışmalarında bir Phryg yapısında kireçtaşından yapılmış, üst kısmı kavisli dikdörtgen formlu stel ile bu stelin yerleştirildiği dikdörtgen formlu bir kaideden meydana gelen ve "minyatür sunak" şeklinde tanımlanan bir kült nesnesi tespit edilmiştir **(Resim 5.95 a-b)**. 10.8 cm yüksekliğindeki stelin ön yüzünde kavisli üst kısımda kazıma tekniğiyle yapılmış omega ve bunun hemen altında hilal sembolü, stelin yan yüzlerinde at, boğa ve iki aslan ile at üzerinde oklubir binici ve köpekten meydana gelen

[1802] Tüfekçi Sivas, 1999: 170-171.
[1803] Bölüm içinde Midas Kenti alt başlığı altında açıklanmıştır.
[1804] Erdan, 2019d: 173-174.

kabartmalı sahneler ile kaide kısmının yan yüzlerinde karşılıklı bir aslan ve bir boğa işlenmiştir[1805].

a b

Resim 5. 95. a- Boğazköy Minyatür Sunak (Neve, 1970: Abb. 9a-d); b- Boğazköy Minyatür Sunak Çizimi (Naumann, 1983: Taf. 9e).

Boğazköy'de Phrygler ile ilişkilendirilen tapınak ya da küçük kutsal mekanlar şeklinde tanımlanan ve buluntularıyla İÖ 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen benzer yapılar doğrultusunda, söz konusu sunağın bulunduğu mekanın da yakın tarihlerde kullanımda olduğu söylenebilir[1806]. Eserin bir parçasını oluşturan stelin bir idol şeklinde tanımlanmasına neden olan omega sembolü ve hemen altındaki hilal sembolü ile kaide kısmındaki av sahnesinden yola çıkarak, bu kült nesnesinin hayvanların hakimi ve avcıların koruyucusu sıfatlarıyla tapınım gören ana tanrıça kültüne adandığı anlaşılmaktadır[1807]. Ayrıca omega sembolünün Sümer ana tanrıçası Ninhursag ve Mısır tanrıçası Hathor'u temsil ettiğinin bilinmesi, Phryg ana tanrıçasının kökeni hakkında ipucu vermektedir[1808].

Yukarıda Boğazköy minyatür kaideli steli hakkında aktarılan bilgiler doğrultusunda, stelin idol görünümünden yola çıkarak ve Boğazköy/Büyükkale'de sur duvarları yakınında tespit edilen[1809] ve Kerkenes'deki tanrının huzuruna çıkışı simgeleyen basamaklarla ulaşılan büyük boyutlu yarı ikonik idol örnekleriyle[1810] karşılaştırarak, tanrıçanın yarı ikonik bir temsili şeklinde tasavvur edildiği ileri sürülebilir.

[1805] Neve, 1970: 156; Naumann, 1983: 94; F. Işık, 1989: 20; F. Işık, 1999: 7; F. Işık, 2010: 288.
[1806] Beran, 1963: 33 vd.; Prayon, 2004: 613.
[1807] Naumann, 1983: 94.
[1808] Bilgen, 2005: 357 vd.
[1809] Naumann, 1983: Taf. 9a.
[1810] Summers ve Summers, 2011: 400, Res. 7a-b.

5.6.7. Kerkenes/Pteria

Günümüzde Yozgat ili Sorgun ilçesinde, Kapadokya Yaylası'nın kuzey ucundaki Kerkenes Dağ üzerinde, İÖ 7. yüzyılın sonlarında üzerinde yedi kapı yer alan güçlü surlarla çevrili önemli bir Phryg yerleşimi bulunduğu anlaşılmaktadır. Kerkenes Dağı'ndaki Pteria adıyla anılan bu yerleşimin sur duvarları üzerindeki kapılardan güneydoğu konumundaki, Erciyes Dağı'nın zirvesine doğru uzanan yapısı itibariyle, araştırmacılar tarafından "Kappadokia Kapısı" şeklinde adlandırılmıştır[1811].

Kappadokia Kapısı'nda gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda, beş kule ile çevrelenmiş birbiriyle bağlantılı üç mekandan meydana gelen kapının, eğimli bir giriş geçidi, taş döşemeli bir orta avlu ve biri önde diğeri arkada iki cepheli yapıya sahip olduğu ve arka bölümün ahşaptan yapılma çift bölmeyle kapatıldığı anlaşılmıştır. Ayrıca kapının önemli noktalarına üç kült heykelinin yerleştirildiği belirlenmiştir. Söz konusu kült heykellerinden birinin anikonik, diğerinin yarı ikonik özellikte olduğunun belirtilmesi çalışma konumuz açısından dikkat çekicidir[1812].

5.6.7.1. Stel

Pteria kentinin Kappadokia Kapısı'nda tespit edilen stellerden birinin, güney ve orta kuleler arasından sağlanan girişten geçildikten sonra, orta kulenin batı köşesinde, yoldaki taş döşemelerinin içine geçecek şekilde yerleştirildiği belirtilmiştir. Granit taştan kabaca şekillendirilmiş, üst kısmı perdahlı, alt kısmı perdahsız, üst ve alt kenarları kırık, motifsiz, yukarıya doğru daralan dikdörtgen formlu bu stel, araştırmacılar tarafından "anikonik stel" şeklinde tanımlanmıştır **(Resim 5.96 a-b)**[1813]. İÖ 7. yüzyıl sonları ila İÖ 6. yüzyıl başlarına tarihlenen ve herhangi bir ikonografik özellik göstermeyen bu stelin üst kısmının pürüzsüz yapısı, stele rutin bir biçimde dokunulduğunu düşündürmüştür[1814]. Söz konusu stelin konumu ve yapısal özellikleri itibariyle kentin giriş kapısının koruyucu tanrısını temsilen dikilmiş bir anikonik kült nesnesi olduğunu söylemek mümkündür.

[1811] Summers, 2006: 647; Summers ve Summers, 2007: 115; Summers ve Summers, 2012: 162.
[1812] Osborne ve Summers, 2014: 294.
[1813] Osborne ve Summers, 2014: 292-294; Summers, 2021: 75, 142-143.
[1814] Summers ve Summers, 2011: 400; Summers ve Summers, 2012: 170; Osborne ve Summers, 2014: 294.

a b

Resim. 5.96. a- Kerkenes Anikonik Stel (Summers ve Summers, 2011: 400, Res. 6 a-b); b- Kerkenes Anikonik Stel Çizimi (Osborne ve Summers, 2014: Fig. 5B).

5.6.7.2. Yarı İkonik İdol/Stel

Pteria kentindeki Kappadokia Kapısı'nda tespit edilen bir diğer stel, kapı avlusunun kuzeydoğu köşesinde, orta kule ile doğu kulenin arasında yer almaktadır. Üst kısmı kavisli, alt kısmı dikdörtgen formlu, motifsiz, idol görünümündeki stel basamaklı bir anıt üzerinde yükselmektedir **(Resim 5.97 a-b)**. İÖ 7. yüzyıl sonları ile İÖ 6. yüzyıl başlarına tarihlenen bu stel, araştırmacılar tarafından "yarı ikonik idol" şeklinde adlandırılmıştır[1815]. Ayrıca Kappadokia Kapısı'nın yüzeyinden alınan kumtaşından yapılmış iki blok üzerinde kazıma şeklinde yapılan idol formlu Phryg grafitilerinin, basamaklı anıt üzerinde yükselen idol stel ile ilişkisi ve ana tanrıça Matar'ın bir temsili olabileceği üzerinde durulmuştur[1816].

a b

Resim. 5.97. a- Kerkenes Yarı İkonik Stel (Summers ve Summers, 2011: 400, Res. 7 a-b); b- Kerkenes Yarı İkonik Stel Çizimi (Osborne ve Summers, 2014: Fig. 5A).

[1815]Summers ve Summers, 2011: 400; Summers ve Summers, 2012: 171; Osborne ve Summers, 2014: 294; Summers, 2021: 72, 142-143.
[1816] Summers, 2006: 652, Tafel 2a-c.

Kappadokia Kapısı'nda tespit edilen ve Matar kültüne adandığı düşünülen basamaklı idol stel, yukarıda da belirtildiği üzere Summers tarafından "yarı ikonik" şeklinde adlandırılırken, Roller söz konusu eseri "tipik Phryg anikonik formu"[1817] şeklinde tanımlanmıştır. Eserle ilgili aktarılan bilgiler doğrultusunda idol/stelin, Kappadokia Kapısı'ndaki anikonik stelle benzer bir biçimde, kentin giriş kapısının koruyucusu kabul edilen anikonik özellikli bir tanrı ya da tanrıçayı temsil ettiği ileri sürülebilir.

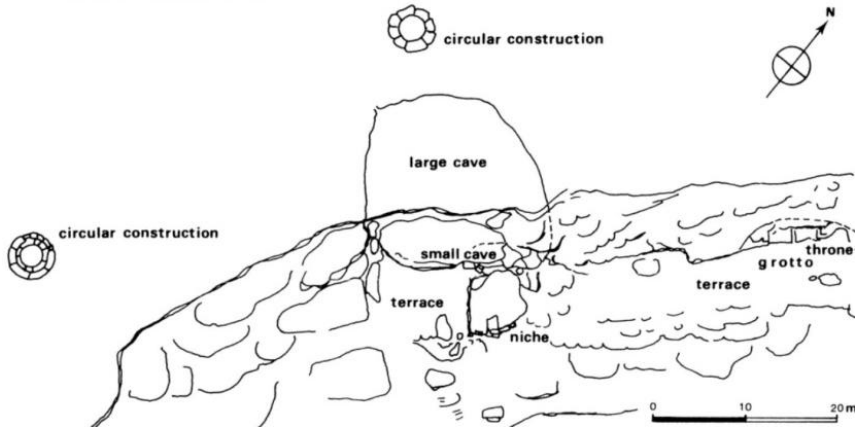
5.6.8. Aizanoi

Günümüzde Kütahya ili Çavdarhisar ilçesi sınırları içinde yer alan Aizanoi antik kenti, ana tanrıça kültünün ön plana çıktığı yerleşimlerden biridir. Ana tanrıçanın Meter *Steunene* adıyla tapınım gördüğü kentte, Zeus kültünün de var olduğu bilinmektedir[1818]. Aizanoi'da ana tanrıça kültünün tapınım gördüğü alanlar incelendiğinde, mağaralarda, kayalıklarda ve kırsal bölgelerde, doğayla iç içe geçmiş bir tapınım biçiminin benimsendiği anlaşılmaktadır.

5.6.8.1. Steunos Mağara Kutsal Alanı

Aizanoi antik kenti içinde akan Penkelas (Çavdarhisar Çayı) kıyısında, kentin 2 km güneybatısında, Zeus Tapınağı'na yaklaşık 3.5 km mesafede yer alan mağaranın, Pausanias'ın bahsettiği Steunos Mağarası[1819] olduğu, alanda gerçekleştirilen bir dizi araştırmanın ardından anlaşılmıştır. Mağara Kutsal Alanı 1898 yılında modern araştırmacılar tarafından tespit edilmiş ve alanda 1928 yılında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir[1820]. Kazı çalışmaları sonucunda kentin en erken tapınım alanı kabul edilen mağaranın, adıyla ilişkili bir biçimde Meter *Steunene*/Meter *Steuene* şeklinde adlandırılan ana tanrıça kültüne adandığı ve mağaranın da içinde bulunduğu kayalığın kutsal alan işlevine sahip olduğu belirlenmiştir[1821].

[1817] Roller, 2009b: 2.
[1818] Akın, 2016: 150-151.
[1819] Paus.,VIII.4.3.
[1820] Ateş, 2015: 136.
[1821] Vermaseren, 1987: 44, No. 124; Ateş, 2015: 136; Akın, 2016: 150-151.

Resim 5.98. Steunos Mağara Kutsal Alanı (Vermaseren, 1987: Fig. 11).

Kutsal alanda önünde bir teras bulunan, dışında ve içindeki kaya yüzeylerine çok sayıda niş açılmış ve günümüzde çökmüş vaziyette büyük bir mağara, bu mağaranın yukarısındaki terasta kurban törenleriyle ilişkilendirilen (*taurobolium/criobolium*) iki geniş dairesel yapı, küçük bir mağara, bir teras üzerinde kayaya oyulmuş geniş kaideli basamaklı bir taht ve yakındaki su kaynağı ile bağlantılı ana tanrıçanın yıkanma (*lavatio*) seremonisiyle ilişkilendirilen geniş işlenmiş bir blok yer almaktadır **(Resim 5.98)**. Kutsal alandan elde edilen ve doğrudan ana tanrıça kültüne işaret eden poloslu başlar, aslanlarıyla birlikte oturan gövdeler, tahtında oturan ve elinde tympanon tutan gövdeler şeklinde çok sayıda pişmiş toprak figürin parçaları ile seramik buluntular doğrultusunda, mağaranın en yoğun kullanımının İÖ 1. yüzyıl ile İS 2. yüzyıl arasını kapsadığı ortaya konulmuştur[1822].

5.6.8.2. İlicikören Kutsal Alanı

Aizanoi antik kentinde ana tanrıça kültüne adanmış ikinci tapınım yeri, kentin 5 km güneyinde, İlicikören yakınlarında bulunmaktadır.2004 yılı araştırmalarıyla tespit edilen kült alanında,aynı yıl kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir.Kutsal alanda etrafı üç adet işlenmemiş kaya bloğuyla çevrelenmiş kayalık zemine açılan oyuğun adak çukuru şeklinde kullanıldığıanlaşılmıştır **(Resim 5.99)**[1823]. Adak çukurunun etrafındaki işlenmemiş kayalar, doğa tapınımının bir parçası olarak belki de tanrıçayı simgelemektedir.

[1822] Vermaseren, 1987: 44, No. 124.
[1823] Ateş, 2015: 136.

Resim 5.99. İlicikören Kutsal Alanı (Ateş, 2015: Abb. 4).

Alanın çevresinden tapınıma işaret eden çok sayıda pişmiş toprak tanrıça figürin başları, aslanlı tanrıça figürin parçaları, çıplak erkek çocuk figürin parçaları ile boğa ve öküz figürin parçaları ele geçtiği belirtilmiştir. Figürinler arasında ayakta, başında yüksek bir polos bazen de bu polosa ek olarak taç bulunan, iki yanında birer erkek çocukla gösterilen ve arkasında sivri kemerli bir arka plan yer alan örnekler, ikonografik açıdan benzersiz şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıca İÖ 2. yüzyıldan Roma İmparatorluk Dönemi'nin ortalarına kadar tarihlenen kandil ve seramik buluntuları da alanın kronolojisine yardımcı bulgular arasında sayılmaktadır[1824].

5.6.9. Hierapolis

Günümüzde Denizli ilinin Pamukkale ilçesinde yer alan Hierapolis antik kenti, Lykos Vadisi'nin doğu kıyısında, batıda Babadağ ile doğuda Çökelez Dağ arasında alçak bir plato üzerinde konumlanmıştır[1825]. Herodotos'un aktardığı bilgiler doğrultusunda, kentin Hierapolis adından önce Kydrara şeklinde anıldığı düşünülmektedir[1826]. Hierapolis çevresindeki çeşitli mezar ve kutsal alanlardan ele geçen seramik buluntularının İÖ 8- 6. yüzyıllara uzanması, bölgede erken dönemlerdeki yerleşimin varlığını ortaya koymaktadır[1827]. Ayrıca kentteki Plutonion mağarasının bulunduğu alanda, Hellenistik

[1824] Ateş, 2015: 136-137.
[1825] D'Andria, 2017: 218.
[1826] Hdt., VII.30.
[1827] Ceylan, 1999: 265-266.

Dönem öncesinde ana tanrıça Kybele tapınımının varlığının bilinmesi hem kentin hem de kentteki kült faaliyetlerinin erken dönemlere uzandığının bir diğer göstergesidir[1828].

5.6.9.1. Bakacak Tepe/Alaburun Tümülüsü

Denizli ili Kurtluca köyü sınırları içindeki Bakacak Tepe/Alaburun Tümülüsü, Hierapolis antik kentinin yaklaşık 5 km doğusunda, Çökelez Dağı'nın batı yamacında, iki tarafı su kaynakları ile sınırlanmış bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kaçak kazılarla tahrip edilen tümülüste 1996 ve 1997 yıllarında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiş ve tümülüsün İÖ 6-5. yüzyıllardan Hellenistik Dönem'e kadar kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır[1829].

Resim 5.100. Alaburun Tümülüsü Doğusu Kutsal Alan (Söğüt vd., 2002: Res. 8).

Alaburun Tümülüsü'nün doğu yamacında yürütülen kazı çalışmalarında, tümülüs konisini güney ve batıdan sınırlayan ana kayanın güneyinde, ana kaya ile birleşen U formlu bir duvar belirlenmiştir. Bu duvarın merkezinde ana kaya üzerinde 1.20 m genişliğinde bir kapı tespit edilmiştir **(Resim 5.100)**. Kapının yan kenarlarındaki kayalık işlenmeden doğal formunda bırakılmışken, kapının üst kısmında lento bloğunun yerleştirilmesi için oyuk açılmış ve zeminde ise eşik taşı yerleştirilmiştir. Kapının hemen arkasında gerçekleştirilen sondaj çalışmalarında kayalığın düz bir platform halinde düzenlendiği ve platformun üzerinde in situ şeklinde törensel kaplar ile öğütme taşı bulunduğu görülür[1830]. Söz konusu özellikleri doğrultusunda bu kapının, kayaların içinde yaşadığına inanılan ana tanrıça

[1828] Şimşek, 2009: 674.
[1829] Ceylan, 1999: 263 vd.
[1830] Ceylan, 1999: 265-266.

Kybele kültü ile ilişkili bir açık hava kutsal alanı olabileceği üzerinde durulmuştur[1831]. Ayrıca tümülüsün yaklaşık 100 m güneyinde bulunan mermer bir kap parçası üzerindeki ΑΠΟΛ şeklindeki Grekçe yazıtın, söz konusu alandaki Apollon kültüne işaret edebileceğini düşündürmüştür[1832].

5.6.9.2. Ploutonion Mağarası

İçinden fay hattı geçen ve bu nedenle zehirli gaz salınımına sebep olan yer altı oluşumlarına ev sahipliği yapan Hierapolis kentinin Hellenistik Dönem'de kurulmasından önce var olduğu bilinen Ploutonion Mağarası **(Resim 5.101)**, yüksekçe bir kaya kütlesinin eteğinde yer almaktadır. Tanrı Plouton ve Persephone'nin ikamet ettiğine inanılan yer altı dünyasına giriş kapılarından biri şeklinde kabul edilen mağaradaki açıklık çevresinde çok sayıda hayvanın ölü bulunması, içerde zehirli gazların bulunduğuna işaret etmektedir. Ölümcül özelliği nedeniyle bu mağara Antik Dönem'den günümüze değin "Cehennem Kapısı" şeklinde anılmıştır[1833]. Strabon'un anlatımından içinde zehirli gazlar bulunan, kalın ve yoğun dumanla dolu bu mağaraya zarar görmeden sadece hadım olan Kybele rahiplerinin girebildiği ve boğaların bu zehirli havayı soluyarak kurban edildiği anlaşılmaktadır[1834]. Bu durum mağaranın Plouton ve Persephone'nin yanı sıra Kybele kültüyle ilişkisini de gösterir niteliktedir.

Resim 5.101. Ploutonion Mağarası (D'Andria, 2017: Fig. 11).

Hierapolis antik kentinde 2010 yılında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında theatron, su kaynağı ve karbondioksit gazının çıktığı mağarayı içeren anıtsal bir yapı kompleksi gün yüzüne çıkarılmıştır. Söz konusu unsurları nedeniyle araştırmacılar tarafından Ploutonion

[1831] Söğüt vd., 2002: 147.
[1832] Ceylan, 1999: 266.
[1833] D'Andria, 2017: 218-220.
[1834] Str.XII. 4.14; D'Andria, 2017: 217 vd.; Şimşek, 2009: 674.

olduğu düşünülen alanda 2012 yılı çalışmalarında, mağaranın giriş kapısındaki kemerdeki "*kemeri Plouton ve Kore'ye ithaf etti*" şeklinde bir ithaf yazıtı bulunması bu düşünceyi kanıtlamıştır[1835]. Kutsal alandaki kompleksin mimarisi Geç Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi özellikleri gösterse de söz konusu alandaki kazı çalışmalarıyla, Ploutonion kayasının Demir Çağ Phryg Kybele kutsal alanlarındaki gibi basamaklar, steller ve kaya çanaklarıyla kendisini gösteren bir tapınım alanına sahip olduğu anlaşılmıştır **(Resim 5.102)**. Ayrıca Hierapolis'te Denizli Müzesi'nin 2016 yılında yürüttüğü kurtarma kazılarında Ploutonion'a 2 km. uzaklıkta bir Demir Çağ yerleşiminin ortaya çıkarılması ve mağarada Arkaik Dönem'e tarihlenen buluntuların ele geçmesi, bu kutsal mağaranın erken dönemlere uzanan kullanımını desteklemiştir[1836].

Resim 5.102. Ploutonion Mağarası Girişinin Üzerindeki Phryg Kutsal Alanı Canlandırma (D'Andria, 2017: Fig. 25).

Arkaik Dönem'e kadar uzandığı arkeolojik verilerle desteklenen Ploutonion mağarasında, ana tanrıça kültü ile ilişkili dinsel uygulamaların, yoğun sis tabakası içindeki zehirli gazlarla dolu gizemli mağara çevresinde anikonik tapınım biçimiyle kendisini gösterdiği düşünülebilir.

5.6.10. Eumeneia

Günümüzde Denizli ili, Çivril-Dinar karayolu üzerindeki Işıklı Mahallesi sınırları içinde kalan antik yerleşim, Eumeneia adını Hellenistik Dönemde almıştır. Ancak bölgede

[1835] D'Andria, 2017: 230, 234.
[1836] D'Andria, 2017: 234-237.

yürütülen arkeolojik araştırmalar, Erken Kalkolitik Dönem'den Demir Çağı'na kadar kesintisiz yerleşimin varlığını kanıtlamaktadır[1837].

5.6.10.1. Açık Hava Kutsal Alanı

Üzerinde konumlandığı bereketli ova ile Işıklı Gölü sayesinde dönemler boyunca önemini koruyan Eumeneia antik kentinde Hellenistik Dönem öncesine ait önde gelen buluntu grubu, Sarıbaba Tepesi'nin güney yamacındaki su kaynağının yakınındaki kaya nişleri ve basamaklı anıttan meydana gelen açık hava kutsal alanıdır[1838].

Kaya kütlesinin güney yüzüne yan yana açılan, üst kısımları kavisli nişlerden batıdaki daha büyük boyutlu ve derinken, doğudaki sığ yapıdadır **(Resim 5.103)**. Kayanın düzenlenmesiyle yapılan bir adet basamakla çıkılan batıdaki büyük nişin dış yüzeyinin batı üst köşesinde küçük boyutlu üst kısmı yuvarlak formlu bir niş yer almaktadır. Büyük nişin hemen üstünde kaya yüzeyine açılmış kare formlu ahşap hatıl delikleri, nişin üst kısmının sembolik ahşap bir alınlıkla örtüldüğünü göstermektedir. Nişin eşik kısmındaki oyuk, ahşap kapının varlığına işaret ederken, nişin iç kısmından başlayıp eşiğe doğru devam eden kanalın libasyon çukuru olabileceği belirtilmiştir. Büyük nişin içinde, arka duvara açılmış kare formlu küçük niş üzerinde, içeride yakılan ateşten dolayı is izleri gözlemlenmiştir[1839].

Resim 5.103. Eumeneia Nişler (Şimşek ve Sezgin, 2012: Res. 4).

[1837] Şimşek ve Sezgin, 2012: 40.
[1838] Şimşek ve Sezgin, 2012: 29.
[1839] Şimşek ve Sezgin, 2012: 30-33.

Doğudaki sığ niş, batıdaki büyük nişle form olarak benzer özellik gösterse de ölçü ve uygulamalar anlamında farklıdır. Daha küçük boyutlu ve oldukça sığ yapıdaki bu nişin dışında ve içinde, büyük nişte görülen ve yukarıda anlatılan uygulamalara yer verilmemiştir. Ancak bu sığ nişin dış yüzeyinde üst kısmındaki kaya kütlesinin üçgen alınlık oluşturacak şekilde işlendiği söylenmiştir. Araştırmacılar bu nişlerden batıdaki büyük olanın kaya mezarı şeklinde, doğudaki küçük olanın niş şeklinde kullanıldığını ileri sürmüşlerdir[1840]. Ancak büyük nişin küçük bir yapay mağara biçiminde, yer altı kültleri ile ilişkili kült törenlerinde kullanılmış olabileceği de akla gelmektedir.

Resim 5.104. Eumeneia Basamaklı Anıtı (Şimşek ve Sezgin, 2012: Res. 16).

Nişlerin 30 m güneyindeki su kaynağı ile 51 m güneydoğusundaki kaya yüzeyinin düzenlenmesiyle meydana getirilen basamaklı anıt **(Resim 5.104)**, alandaki kült faaliyetleriyle ilişkili diğer unsurlardır. Beş basamaktan oluşan anıtın ikinci basamağına açılan L şeklindeki oyuğun stel gibi bir uygulamaya işaret edebileceği üzerinde durulmuştur[1841].

Yukarıda açıklanan tüm özellikleri dikkate alındığında Eumeneia'daki bu kutsal alanın, özünde ana tanrıçanın bulunduğuna inanılan kayalıkların düzenlenmesiyle oluşturulması ve Phryg kültüründen bildiğimiz basamaklı anıt gibi ana tanrıça kültüne ait tapınım unsurlarıyla şekillendirilmesi, en azından Demir Çağı'ndan itibaren bu alanda ana tanrıça kültünün etkinliğini göstermektedir. Söz konusu alandan ana tanrıçaya ait herhangi bir kült heykelinin ele geçmemesi ve tapınımın doğada kayalık alanlarda gerçekleşmesi, anikonik tapınımın varlığını düşündürmektedir.

[1840] Şimşek ve Sezgin, 2012: 33-35.
[1841] Şimşek ve Sezgin, 2012: 37-39.

5.7. Karia

Günümüzde Aydın ve Muğla illerinin büyük bölümü ile Denizli ilinin batı ucunu kapsayan Karia Bölgesi'nin doğu ve güneydoğusunda Phrygia ve Lykia, kuzeyinde Lydia ve Ionia yer almaktadır. Bölgenin doğal sınırlarını batı ve güneyde Ege Denizi, kuzeyde Messogis (Aydın) Dağları ve Maiandros (Büyük Menderes) Nehri, kuzeydoğuda ise Salbakos (Babadağ) meydana getirmektedir[1842].

Karia Bölgesi'nde ön plana çıkan kentler arasında Tralleis (Aydın/Efeler)[1843], Nysa (Aydın/Sultanhisar)[1844], Mastaura (Aydın/Nazilli)[1845], Aphrodisias (Aydın/Karacasu)[1846], Amyzon (Aydın/Koçarlı)[1847], Alinda (Aydın/Karpuzlu)[1848], Alabanda (Aydın/Çine)[1849], Gerga (Aydın/Çine)[1850], Latmos (Muğla/Kapıkırı)[1851], Labraunda (Muğla/Milas)[1852], Lagina (Muğla/Yatağan)[1853], Stratonikeia (Muğla/Yatağan)[1854], Panamara (Muğla/Milas)[1855], Pedasa (Muğla/Bodrum)[1856], Halikarnassos (Muğla/Bodrum)[1857], Knidos (Muğla/Datça)[1858], Amos (Muğla/Marmaris)[1859] ve Kaunos (Muğla/Köyceğiz)[1860] sayılabilir.

Son derece dağlık bir bölge olan Karia'nın önemli yükseltileri kuzeyde Messogis (Aydın) Dağları, kuzeydoğuda Salbakos (Babadağ) ve batıda Latmos (Beşparmak) Dağları'dır[1861]. Dağ tanrıçası Meter *Oreia* kültünün epigrafik bulgular sayesinde belirlendiği bölgeler arasında yer alan Karia'da, ulaşılmaz görünen yüce dağ zirvelerinin kutsal kabul edildiği anlaşılmaktadır[1862]. Karia'nın Phrygia ile sınırını meydana getiren aşılması güç Salbakos Dağı'nın sikkeler üzerinde dağ tanrı şeklinde betimlenmesi, dağın kutsal kabul

[1842] Sevin, 2007: 105, 108-109.
[1843] Humann ve Dörpfeld, 1893: 395 vd.
[1844] İdil, 1999: 3 vd.
[1845] Akkurnaz, 2020: 41 vd.
[1846] Erim, 1986: 1-10.
[1847] Robert ve Robert, 1983.
[1848] Ruggendorfer, 2020: 466 vd.
[1849] Ateşlier ve Akkurnaz, 2014: 482 vd.
[1850] Held, 2020: 480 vd.
[1851] Peschlow Bindokat, 2005.
[1852] Henry, 2020: 96 vd.
[1853] Tırpan ve Söğüt, 2005.
[1854] Söğüt, 2020: 488 vd.
[1855] Williamson, 2020: 140 vd.
[1856] Diler, 2020: 254 vd.
[1857] Pedersen, 2020: 344 vd.
[1858] Doksanaltı, 2020: 390 vd.
[1859] Gürbüzer, 2021: 219 vd.
[1860] C. Işık, 2020: 422 vd.
[1861] Sevin, 2007: 110.
[1862] Akın, 2016: 151-153.

edildiğinin bir göstergesidir[1863]. Ayrıca Latmos Dağları'nın zirvesinde çok eski zamanlardan itibaren kutsal sayıldığı anlatılan büyük kayaya yönelik törenlerin Orta Çağ Hıristiyan dünyasına dek devam etmesi, bölgede dağ zirvelerindeki kayalıkların tanrının bizzat kendisi şeklinde yüzyıllar boyunca tapınım gördüğünü ortaya koymaktadır[1864].

Karia Bölgesi'nin en önemli akarsu kaynağı olan Maiandros (Büyük Menderes), Morsynos (Vandalas), Harpasos (Akçay) ve Marsyas (Çine Çayı) şeklinde anılan üç büyük kolla beslenmektedir. Bölgede ayrıca Khrysaoras (Sekendere), Eudonos (Tabakhane Deresi), Kybersos (Sarıçay), Kalbis (Dalyan Çayı) ve Glaukos (Kızıldere) isimli su kaynakları bulunmaktadır[1865]. Söz konusu su kaynaklarına tanrısallık atfedildiği ve birer nehir tanrısı şeklinde tapınıldığı sikkeler, adak yazıtları ve heykeller gibi bulgularla ortaya konulmuştur[1866]. Örneğin Okenaos ile Tethys'in oğlu olduğuna inanılan Maiandros'a Roma İmparatorluk Dönemi heykeltıraşlık eserleri ile Miletos, Menderes Magnesiası, Antiocheia, Tralleis, Tripolis, Hyrgaleis, Dionysopolis, Peltai, Apameia ve Euhippe antik kentlerinin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde rastlanmaktadır[1867]. Geç dönemlere ait söz konusu bulgular üzerinde kişileştirilen bu nehir tanrılarına tapınımın özünde kutsal kabul edilen anikonik özellikli suyun bulunduğunu ve suya yönelik bu tapınımın çok daha erken dönemlere dayandığını söylemek mümkündür.

Köknar ağaçlarından meydana gelen sık orman örtüsüne sahip bölgede, bu ağaçlardan kolay işlenebilen düzgün gövde yapısı sayesinde Antik Dönem'de kerestecilikte yararlanıldığı anlaşılır[1868]. Tarımsal ürünlerde zeytin ve üzüm[1869] ile incir[1870] üretiminin bölge ekonomisine büyük katkı sağladığı antik kaynaklardan bilinir. Ayrıca yine bölgede üretilen, zihinde hoşluk yaratarak kişiye kehanet yeteneği kazandırdığı söylenen kenevirin[1871], kült faaliyetleriyle ilişkilendirilmesi mümkündür. Bölgede ön plana çıkan ürünlerin aynı zamanda bölgedeki kültlerin gelişimine de etki ettiği bilinmektedir. Rhodos'un batısındaki Kamiros yerleşimindeki İÖ 6. yüzyılın başlarına tarihlenen, ön yüzünde incir yaprağı arka yüzünde inkus bulunan elektron sikkeler[1872] ile Idyma'daki İÖ 6-

[1863] Söğüt, 2006: 21-22.
[1864] Peschlow Bindokat, 1996: 219; Nilsson, 1955: 202, dn. 4; F. Işık, 2010: 311.
[1865] Sevin, 2007: 111.
[1866] Altınoluk, 2005: 43 (Glaukos), 46 (Harpasos), 108 vd. (Kybersos); Avcu, 2016: 210 (Harpasos).
[1867] Altınoluk, 2005: 127-137.
[1868] Magie, 2002: 38.
[1869] Diler, 2005: 81 vd.
[1870] Str., XIII. 4.15; Plin.HN., XIII. 59.
[1871] Gezgin, 2017: 121.
[1872] Head, 1911: 636; Ekici, 2013: 41.

5. yüzyıllara tarihlenebileceği belirtilen, ön yüzde Pan başı arka yüzde incir yaprağı bulunan gümüş drahmilerin[1873] Dionysos kültü ile ilişkilendirilmesi bu durumu destekleyen bir örnektir. Böylece bölgenin geçim kaynaklarından biri olan incirin, Dionysos'un bir temsili şeklinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda söz edilen dağ, su ve bitkiler etrafında şekillenen kültler ile ilgili bilgilerin yanı sıra arkeolojik araştırmalar ve bilimsel kazı çalışmalarıyla tespit edilen veriler doğrultusunda, Karia Bölgesi'nde anikonik tapınımın gerçekleştiği kutsal alanlar ile anikonik tapınımda kullanılan tanrı temsillerine işaret eden kutsal nesnelerin varlığı anlaşılmaktadır. Bugüne kadar bölgede gün yüzüne çıkarılan söz konusu kutsal alan ve kutsal nesneler, içinde bulundukları antik yerleşim doğrultusunda başlıklara ayrılarak açıklanacaktır.

5.7.1. Tralleis

Günümüzde Aydın ili Efeler ilçesindeki Kemer Mahallesi'nin Topyatağı Mevkii'nde yer alan Tralleis antik kenti, Messogis Dağı'nın güney eteklerinde, Maiandros ovasına hakim bir noktada konumlandırılmıştır[1874]. Tralleis'te tapınım gören tanrı ve tanrıçalar hakkındaki bilgileri antik kaynaklar, yazıtlar ve sikkelerden edinmek mümkündür. Buna göre kentte Apollon, Dionysos, Aphrodite, Athena, Helios, Herakles, Demeter, Hermes, Artemis, Zeus, Tykhe ve Nike'nin tapınım gördüğü anlaşılmaktadır[1875]. Ayrıca Tralleis teritoryumu içinde kalan alanlarda gerçekleştirilen araştırmalarla, Tralleis sınırları içindeki kırsal yerleşimlerde çalışma konumuz içinde değerlendirilebilecek kutsal alanların varlığı tespit edilmiştir[1876].

5.7.1.1. Çarıklar Açık Hava Kutsal Alanı

Antik kaynaklar doğrultusunda Tralleis antik kenti teritoryumunda kalan ve kente 30 stadion mesafede bulunduğu belirtilen Larisa/Larasa kırsal yerleşiminde Meter *Isodroma* ve Zeus *Larisios* kültlerine ait kutsal alanların bulunduğu anlaşılmaktadır[1877]. Günümüzde bir bilirkişilik görevi sırasında tespit edilen ve sonrasında S. Ateşlier ve E. Erdan tarafından

[1873] Head, 1897: lxi; Ekici, 2013: 23.
[1874] Str., IV. 1. 42.
[1875] Tralleis'te tapınım gören tanrılarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Üreten, 2014: 355-362.
[1876] Ateşlier ve Erdan, 2020: 97 vd.
[1877] Str., IX. 5. 19.

ziyaret edilerek yayımlanan açık hava kutsal alanının, antik kaynaklarda geçen bu kırsal yerleşime ait olabileceği düşünülmektedir[1878].

Aydın ili, Germencik ilçesi Çarıklar köyünün güneybatısında yer alan kutsal alan Menderes Ovası'na bakan ve yöre halkı tarafından Kayaarası şeklinde anılan tepenin doğu yamaçlarında, konglomera kayaçların işlenmesiyle meydana getirilmiştir. Kutsal alanın yakınından geçen su kaynaklarının yanı sıra bölgenin termal kaynaklar açısından da zengin olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Çarıklar köyü ve çevresinde defne, zakkum, incir ve çam ağaçlarının bulunduğu gözlemlenmiştir[1879].

Resim 5.105. Çarıklar Mağara İçi Nişli Tapınım Alanı (Ateşlier ve Erdan, 2020: Fig. 14).

Dar bir yoldan ulaşılan kutsal alana bir mağaradan girilmiştir. Mağaranın doğusundaki açıklıktan geçildikten sonra kuzey-güney doğrultusunda uzanan ana kaya üzerinde belirli noktalara gruplar halinde açılmış, farklı konumda ve boyutta çok sayıda kare, dikdörtgen ya da üçgen çatılı niş belirlenmiştir. Güneye doğru ilerlendiğinde ana tapınım alanı olduğu düşünülen üç adet mağara benzeri oyuk içinde merdivenler, nişler, adak terasları, adak çukurları ve kaya yüzeyine kazıma şeklinde yapılan, biri merkezde diğerleri merkezdekinin çevresinde dizilen beş adet yuvarlak motif ile karşılaşılmıştır **(Resim 5.105-106)**. Ana tapınım alanının merkezinde yer alan beşli yuvarlaklardan her birinin aynı ölçülerde olduğu ve bunların oluşturduğu bütüne bakıldığında çok göğüslü Efes Artemisi'ne benzer bir figürle karşılaşıldığı ileri sürülmüştür[1880].

[1878] Ateşlier ve Erdan, 2020: 108-109.
[1879] Ateşlier ve Erdan, 2020: 97.
[1880] Ateşlier ve Erdan, 2020: 97-107.

a b

Resim 5.106. a- Çarıklar Ephesos Artemisi Temsili (Ateşlier ve Erdan, 2020: Fig. 17); b- Çarıklar Basamaklı Anıtı (Ateşlier ve Erdan, 2020: Fig 22).

Issız kayalık bir alanda mağara ve su kaynağı gibi doğa unsurları ile nişler, adak çukurları, sunu terasları, merdivenler ve basamaklı anıtlar gibi doğa unsurlarından şekillendirilen tapınım elemanlarını barındıran ve bu özellkleriyle son derece ilgi çekici olduğu belirtilen Lemnos/Kastro Tepesi'ndeki kaya kutsal alanıyla[1881] benzerlikler gösteren Çarıklar Kutsal Alanı, doğayla iç içe geçen anikonik tapınım için elverişli şartlar sunmaktadır. Ayrıca araştırmacılar tarafından Ephesos Artemisi'ni temsil ettiği düşünülen beşli kazıma motifi çalışmamız kapsamında değerlendirildiğinde, tanrıçanın yarı ikonik bir temsili şeklinde yorumlanabilir.

5.7.2. Nysa

Günümüzde Aydın ili Sultanhisar ilçesinin 3 km kuzeybatısında yer alan Nysa, Messogis Dağları'nın güney yamacında konumlanmıştır. Nysa antik kentinin 3 km batısındaki Salavatlı köyünde, antik kente kutsal bir yolla bağlanan ve Antik Dönem'de Akharaka adıyla anılan bir kutsal alan bulunmaktadır. Bu kutsal alan içinde Plouton ve Kore'ye adanmış, Korinth düzeninde, İS 2. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlendirilen bir tapınağa ait mimari kalıntılar tespit edilmiştir[1882]. Tapınağın Hellenistik Dönem içindeki varlığı, Hellenistik krallardan itibaren tapınağa bahşedilen hakları içeren bir grup yazıttan anlaşılmaktadır[1883]. Tapınağın yakınlarında yer alan, antik kaynaklarda söz edilen ve şifalı

[1881] Marangou, 2009: 95.
[1882] İdil, 1999: 27, 79-83; İdil ve Kadıoğlu, 2005: 393.
[1883] Akdoğu Arca, 2017: 185 vd.

yer altı suları sayesinde tedavi edici özelliğiyle ünlenen Kharonion Mağarası[1884] konumuz açısından dikkat çekmektedir.

5.7.2.1. KharonionMağarası Kutsal Alanı

Akharaka Kutsal Alanı'nın hemen yukarısında bulunan büyük ve görkemli mağara, şifalı yer altı su kaynakları sayesinde kutsal kabul edilmiş ve tanrılar tarafından tedavisi kabul edilenlerin rahipler eşliğinde iyileştirildiğine inanılmıştır. Aynı zamanda tıpkı Hierapolis'teki Ploutonion Mağarası gibi zehirli gazlardan ötürü ölümcül etkilere yol açtığı anlaşılan Kharonion'a rahipler ve hastalardan başkasının girmesinin yasak ve öldürücü olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca Akharaka'da her yıl düzenlenen festivallerde erkek çocuklar ve gençler tarafından mağaraya sürüklenen boğanın, mağaranın içine girdikten kısa bir süre sonra öldüğünün aktarılması, yine Ploutonion'dan bildiğimiz kurban törenlerini anımsatmaktadır[1885].

Mağaralardaki zehirli gazlar ölüme, şifalı yer altı suları ise yaşama işaret etmekte ve insanın var olduğu andan itibaren anlamlandırmaya çalıştığı en önemli iki olguyu bünyesinde barındırdığı için kutsal sayılmaktadır. Yer altına uzanan bu gizemli mekanlar, Antik Dönem'de yer altı dünyasıyla ilişkilendirilerek, yer altı tanrılarına ve yer altı dünyasıyla bağlantılı varlıklara adanmış kutsal alanlar şeklinde kullanılmışlardır. Nysa antik kentine bağlı Akharaka Kutsal Alanı'nda yer alan Kharonion Mağarası da adını ruhları ölüler nehrinin karşı kıyısına ulaştırmakla görevli Kharon'dan[1886] almıştır. Akharaka'daki en erken tapınımın herhangi bir mimari yapıya kavuşmadan önce söz konusu mağarada gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

5.7.3. Alabanda

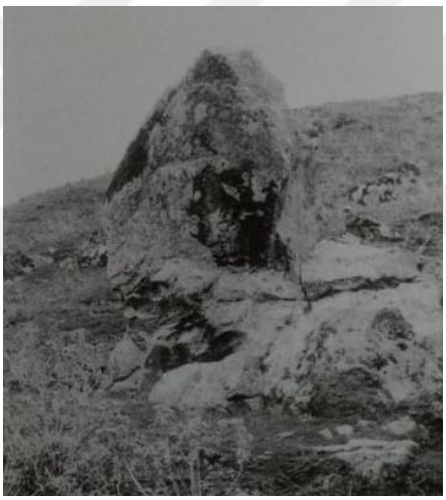
Günümüzde Aydın ili Çine ilçesinde yer alan Alabanda antik kenti, Çine Çayı'nın batısında, Gökbel Dağı'nın kuzeyindeki tepelerin yamaçlarındaki Doğanyurt köyüne bağlı Araphisar Mahallesi sınırları içinde kalmakla birlikte, kentin teritoryumunun Madran Dağı'nın batı ve güney yamaçlarını kapsadığı bilinmektedir[1887]. Alabanda'da yürütülen arkeolojik araştırmalar ve kazı çalışmaları sayesinde, kentte Zeus *Khrysaoreus* ve Apollon *Isotimos* kültlerinin tapınım gördüğü kutsal alanlar tespit edilmiştir.

[1884] Str., XIV. 1. 44.
[1885] Str., XIV. 1. 44.
[1886] Grimal, 2012: 369.
[1887] Akkurnaz, 2017: 200.

Alabanda'nın merkezinde anıtsal tapınaklara sahip Zeus *Khrysaoreus* ve Apollon *Isotimos*kutsal alanlarının yanı sıra, kentin hem merkezinde[1888] hem de çevresindeki kırsal alanlarda[1889] kayalıkların ön plana çıktığı farklı kült uygulamalarının bulunduğu, bölgeye yapılan araştırmalardan anlaşılmaktadır.

5.7.3.1. *Baitylos*

Alabanda akropolünün güney yamacında, tiyatronun yakınında tespit edilen yarı işlenmiş kaya parçası, araştırmacılar tarafından "kutsal taş" şeklinde adlandırılmıştır **(Resim 5.107)**. En geniş yeri olan alt kısmı yaklaşık 0.80 ila 0.90 m ölçülerindeki taşın yüksekliği 2.50 m'dir. Kutsal taşın hemen önünde basamakların ya da taş döşemelerinin bir parçası şeklinde kullanıldığı düşünülen taş bloklar belirlenmiştir[1890]. Bu durum kutsal taşın bulunduğu alanın kült seremonilerine uygun bir biçimde düzenlendiğine işaret etmektedir.

Resim 5.107. Alabanda *Baitylos*u (Diler, 2000: Fig. 9).

Alabanda'daki kutsal taşın hangi tanrı ya da tanrıçaya adandığı konusunda alandan herhangi bir veri ele geçmemiştir. Ancak hangi tanrıyı temsil ederse etsin söz konusu taş, bulunduğu yörede, tapınımda kullanılan en erken kült nesnelerinden biri olarak değerlendirilmiş ve Kaunos'taki *baitylos* ile benzer tutulmuştur. Bununla birlikte Alabanda kutsal taşının, Gerga'daki stellerle de kullanım amacına benzer özelliklere sahip olduğu belirtilmiştir[1891].

[1888] Diler, 2000: 65.
[1889] Kızıl, 2015: 275.
[1890] Diler, 2000: 65-66.
[1891] Diler, 2000: 66; Alabanda'daki kutsal taşa benzer olarak gösterilen Kaunos ve Gerga örnekleri, bölüm içindeki ilgili başlıklarda açıklanmıştır.

Tanrısal gücü içinde barındırdığına inanıldığı için Prehistorik Dönemlerden itibaren kutsal sayılan işlenmemiş kayaların ya da yarı işlenmiş taşların anikonik tapınım nesnelerinden biri olduğu bilinmektedir. Söz konusu anikonik tapınım nesnelerinden birinin İç Karia Bölgesi'nin en önemli kentleri arasında sayılan ve Luvi kökenli olduğu kentte tespit edilen arkeolojik materyaller doğrultusunda ileri sürülen Alabanda'da tespit edilmesi[1892], bölgede anikonik tapınımın geçmişinin erken dönemlere uzandığını göstermesi bakımından önemlidir.

5.7.3.2. Basamaklı Anıt

Aydın ili Çine ilçesindeki Akdamlar köyünün batısında, zeytin ağaçlarının arasında yer alan basamaklı anıt etrafında gelişen kutsal alana Antik Dönem'de en yakın merkez kent Alabanda'dır. Basamaklı sunağın yakınında teras şeklinde düzenlenmiş bir alanda kayalıkların kabaca basamaklar şeklinde düzenlendiği, kayalık zemine sunu çukurlarının açıldığı ve kabaca yontulmuş büyük blokların sembolik bir kapı oluşturacak şekilde yerleştirildiği tespit edilmiştir. Ayrıca söz konusu alanın yakınından su kaynağının geçmesi, kült faaliyetlerinin gerçekleşmesi için uygun bir ortam yaratmıştır[1893].

Resim 5.108. Çine Akdamlar Basamaklı Anıtı (Kızıl, 2015: Res. 18).

Yerel gnays kayacın dört cephesinin basamaklarla düzenlenmesiyle meydana getirilen anıtın doğu cephesindeki basamakların ortada öne doğru köşe şeklinde çıkıntı yaptığı görülür. Kesiti kesik piramidal formlu sunakta, basamaklardan sonra ulaşılan kaya yüzeyinin düzleştirildiği ve tam merkeze dibe doğru daralan formda bir sunu çukuru açıldığı

[1892] Ateşlier, 2012: 80.
[1893] Kızıl, 2015: 275.

anlaşılır **(Resim 5.108)**. Ana tanrıça kültüyle ilişkilendirilen kutsal alanda sunu ritüellerinin söz konusu basamaklı anıta yönelik yapıldığı ileri sürülür[1894].

Yukarıda sayılan tüm unsurlarıyla Labraunda'daki "Yarık Kaya" şeklinde anılan açık hava kutsal alanıyla[1895] benzerlikler taşıyan Akdamlar kutsal alanındaki basamaklı sunak çevresinde, doğayla bütünleşmiş ana tanrıçanın anikonik tapınım faaliyetlerinin gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Kayalık alanların benzer şekilde düzenlenmesiyle oluşturulan, ana tanrıça kültüne adamış kutsal alanlar genellikle Phrygia Bölgesi'nden bilinmektedir[1896]. Doğanın bir parçası olan kayalıklarla özdeşleşen tanrıça tapınımının örneklerine Phrygia'nın yanı sıra Karia'da da rastlanması, kültün yayılımını göstermesi bakımından önemlidir.

5.7.4. Alinda

Günümüzde Aydın ili Karpuzlu ilçe merkezinin yukarısındaki yamaçlarda, geniş bir ovanın batısında konumlanmıştır. Surlarla çevrelnen kent, Kuzey Karia'nın iç kesimlerine uzanan yolun başında son derece strarejik bir noktadadır. Kent surları içinde Labraunda Zeus Tağınağı (Geç Arkaik Dönem) ve Amyzon Artemis Tapınağı (İÖ 4. yüzyıl) ile benzerlik gösterdiği belirtilen ancak hangi tanrıya adandığı henüz belirlenemeyen *templum in antis* planlı bir tapınak bulunmaktadır. Ayrıca agoranın güneyinde tekil bir buluntu şeklinde ele geçen ve üzerinde *labrys* kabartması bulunan adak sunağı, kentteki Zeus kültüne işaret etmesi bakımından önemlidir[1897].

Alinda antik kentinde gerçekleştirilen son dönem arkeolojik yüzey araştırmalarında ana kaya zemine açılmış kaya çanaklarının tespit edilmesi ise, kentteki açık alanlarda gerekleştirilen kült törenlerinin varlığını göstermektedir.

5.7.4.1. Kaya Çanakları

Alinda antik kentinde U1 ve U10 şeklinde adlandırılan kulelerin arasındaki duvar hattının kuzeyindeki ana kaya bloğunun tabanına oyularak açılmış farklı boyutlarda çanaklar tespit edilmiştir. Kuzey-güney yönünde 7.95 m, doğu-batı yönünde 11.10 m ölçülerindeki bu ana kaya bloğunda, 8.7 m uzunluğundaki bir kanal ve bu kanalın

[1894] Kızıl, 2015: 276.
[1895] Söğüt vd., 2002: 144 vd.; Karlsson, 2019: 90; Henry, 2020: 96-97.
[1896] Phrygia örnekleri için bölüm içinde Phrygia başlığı altına bakınız.
[1897] Ruggendofler, 2020: 466, 471-472.

güneydoğusunda dört adet, güneybatısında dört adet olmak üzere toplam sekiz adet kaya çanağı bulunmaktadır **(Resim 5.109)**. Kaya çanaklarının ölçüleri 0.40 x 0.37 m ila 0.13 x 0.13 m arasında, derinlikleri ise 0.13 m ila 0.02 m arasında değişmektedir. Kaya çanaklarının yanı sıra söz konusu ana kaya bloğunun güneybatısında zemine açılmış bir adet stel yuvası ile yine bu alanda Kyklopien duvar örgüsü tespit edilmiştir[1898].

Resim 5.109. Alinda Kaya Çanakları (Erdan, 2020: Fig. 5).

Kaya çanakları Anadolu'da Geç Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim yerlerinde ve kutsal alanlarda karşılaşılan, içine sıvı adakların yapıldığı oyuklardır. Bazı araştırmacılar tarafından "libasyon delikleri" şeklinde tanımlanan[1899] çanaklara şarap, bira, süt, bal, yağ, kan ve su gibi sunuların yapıldığı bilinmektedir[1900]. Kaya çanaklarının genellikle kaya anıtları, nekropoller ve kent kapıları yakınlarında bulunduğunun bilinmesi[1901], bunların kayaların hakimi olarak görülen ana tanrıça kültü, ölü gömme gelenekleri ve kent kapılarının koruyucu tanrı/tanrıça kültüyle ilişkili törenlerde libasyon amaçlı kullanıldığını ortaya koymaktadır. Alinda'daki kaya çanaklarının sur duvarlarının ve kulelerin yakınında yer alması nedeniyle kentin koruyucusu sıfatına sahip bir tanrı ya da tanrıçanın kült törenlerine işaret ettiği söylenebilir.

[1898] Erdan, 2020: 46.
[1899] d'Alfonso, 2017: 51.
[1900] Luke ve Roosevelt, 2017: 14; Erdan, 2020: 45.
[1901] Luke ve Roosevet, 2017: 13.

5.7.5. Gerga

Günümüzde Aydın ili Çine ilçesinin 10 km güneydoğusundaki Kırksakallar köyü yakınlarında yer alan Gerga, Kuzey Karia sınırları içinde, Madran Dağı'nın güney yamaçlarında, Çine Çayı'nın doğusunda konumlanmış bir kutsal alandır[1902]. Marsyas Vadisi'nden Harpasos Vadisi'ne doğru devam ederek Alabanda ile Hyllarima antik kentlerini bağlayan yolun içilebilir su kaynaklarına sahip Gerga'dan geçmesi, Antik Dönem'de söz konusu alanın çok sayıda ziyaretçi kabul ettiğini göstermektedir[1903].

19. yüzyılın sonlarında Fransız araştırmacı G. Cousin[1904], 1930'lu yıllarda A. Laumonier[1905] tarafından ziyaret edilerek belgeleme çalışmaları yapılan Gerga'da, 1994 yılında W. Held[1906] tarafından arkeolojik yüzey araştırmaları gerçekleştirilerek elde edilen sonuçlar bir kitap halinde yayımlanmıştır. Yapılan araştırmalarla Gerga kutsal alanında bölgenin yerel kayacı gnaystan işlenerek oluşturulan üçgen alınlıklı bir yapı, dikdörtgen planlı bir yapı, sekiz pınar çeşmesi, üç büyük boyutlu heykel ve farklı formlarda on dokuz stel tespit edilmiştir. Duvar işçiliği ve planıyla en azından İÖ 4. yüzyılda kullanımda olduğu belirlenen üçgen alınlıklı yapının alınlığında ve kutsal alanın çevresindeki sınır taşlarında genellikle Eski Yunanca, bir tanesinde ise Latince olmak üzere GERGA, GERGAS ya da GERGAKOME yazıları belirlenmiştir. Çatısının açık bırakıldığı anlaşılan ve ana tanrıça kültüyle ilişkili olabileceği söylenen dikdörtgen planlı açık hava tapınağından ise kültesel görünümü nedeniyle ahşap kült heykelinden örnek alınarak yapıldığı ve Arkaik Dönem heykellerine benzediği belirtilen, gnays taşından anıtsal bir heykel ele geçer[1907]. Kutsal alanın yakınlarındaki su kaynaklarından taşınan suyla beslenen çeşme yapılarından birinin üzerinde Eski Yunanca harflerle üç adet GERGA ve bir adet MARS[Y]AS yazısının kazınması, kutsal alandaki suyla ilişkili kültlere işaret etmektedir[1908]. Günümüzde ise Gerga Kutsal Alanı'ndaki bilimsel çalışmalar M. Çekilmez başkanlığındaki ekip tarafından yürütülmektedir[1909].

[1902] Akkurnaz, 2010: 52.
[1903] Held, 2020: 480.
[1904] Cousin, 1990.
[1905] Laumonier, 1936.
[1906] Held, 2008.
[1907] Ateşlier, 2016: 41.
[1908] Held, 2020: 480 vd.
[1909] Çekilmez vd., 2023: 12-13.

5.7.5.1. Steller

Gerga Kutsal Alanı'nda yürütülen araştırmalarda tespit edilen steller, çalışma konumuz açısından önemli buluntu grubunu meydana getirmektedir. Farklı formlardaki bu stellerden teras duvarları üzerinde bulunanları, profilli kaideye sahip bezemesiz dikdörtgen formlu örneklerden oluşur. Söz konusu stellerin üst kısmına dairesel bir yuva açılması, üzerlerine antropomorfik heykellerin yerleştirilmiş olabileceğini düşündürmüştür[1910]. Terasın altındaki işlenmemiş ya da silindir formunda kabaca şekillendirilmiş steller ile kutsal alanın kuzeyindeki "T" formlu dikmenin yanı sıra kutsal alandaki tapınağın doğusunda, üzerinde GERGAS yazısı bulunan, yüzeyi düzgün traşlanmış, altı geniş, yukarıya doğru daralan piramidal formda iki boyutlu işlenen iki stel, araştırmacılar tarafından "çok eski bir gelenek" olduğu belirtilerek tanrıların anikonik temsili şeklinde yorumlanmıştır[1911].

Resim 5.110. Gerga Stelleri (Held, 2020: Fig. 9).

Doğu teras üzerindeki yerel gnays taşından yek pare olarak işlenen konik/piramidal formlu iki stel, birbirlerine 10 m mesafede, orijinal yerlerinde korunmuş durumdadır **(Resim 5.110)**. Stellerden kuzeydeki 1.40 m uzunluğunda, 0.45 m genişliğinde ve 3.80 m yüksekliğindeyken; daha kalın yapıdaki güneydekinin yüksekliği 3.40 m'dir[1912].

Dağlık bir alanda, ağaçlar ve su kaynakları çevresinde gelişim gösteren Gerga, bir kutsal alan için son derece elverişli koşullara sahiptir. Bu nedenle günümüze ulaşan

[1910] Held, 2020: 485, Fig. 12-13.
[1911] Akkurnaz, 2010: 59; Held, 2020: 483, 485.
[1912] Diler, 2000: 65.

buluntuları daha çok Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen[1913] Gerga Kutsal Alanı'nda kült faaliyetlerinin Arkaik Dönem ve daha öncesine dayandığını söylemek yanlış olmaz. Bunun en önemli kanıtı ise, kutsal alandan ele geçen işlenmemiş ya da kabaca şekillendirilmiş stellerdir. Birer anikonik tapınım nesnesi olarak değerlendirebileceğimiz bu steller, Gerga'daki en erken tapınım biçimini simgelemekle birlikte, günümüzde bu stellerin halen ayakta duran örneklerinin bulunması, Antik Dönem'de Gerga'da hem anikonik hem de ikonik uygulamaların bir arada tapınım gördüğünü ortaya koymaktadır.

5.7.6. Latmos

Günümüzde Aydın'ın Söke, Muğla'nın Milas ilçeleri arasındaki Kapıkırı köyü yakınlarında yer alan Latmos, Beşparmak Dağları'nın güney yamaçlarında konumlanmıştır. Kent, coğrafi ve stratejik nedenlerle, eski kente çok da uzak olmayan daha uygun bir alanda tekrar kurulmuş ve Herakleia adını almıştır[1914]. Kentte, kalıntıları günümüze ulaşan kutsal alanlar doğrultusunda, Athena Latmia, Kybele ve Herakleia'nın yerel mitolojik kahramanı olan Endymion kültlerinin varlığı anlaşılmaktadır[1915]. Endymion'un kayalar arasına bir mağara görünümünde inşa edilen yapısı, kentte doğa unsurlarının kullanımıyla gerçekleşen tapınım biçiminin köklü bir geçmişe sahip olduğunu ve bu tapınımın gizem kültüyle ilişkisini ortaya koymaktadır[1916]. Mağaraların aktif bir biçimde kullanıldığı, Latmos Dağları'nda farklı konumlardaki kaya oyukları ve mağaralarda tespit edilen İÖ 6. binyıla tarihli kaya resimleriyle desteklenmektedir[1917].

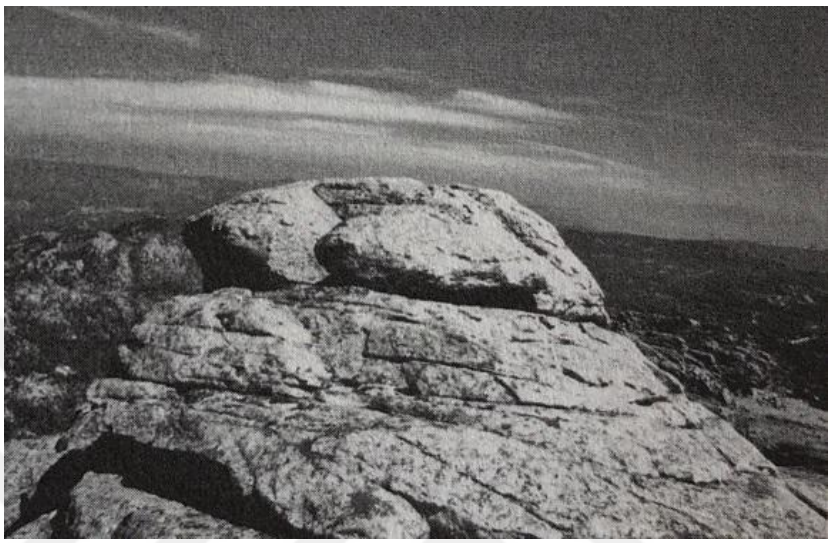
Latmos Dağları'nın zirvesindeki Tekerlek Tepe'de Neolitik Dönem'e kadar uzanan yerel Anadolu hava tanrısı kültünün, klasik dönemlere geldindiğinde Yunan kültüründeki Zeus kültüne dönüştüğü ileri sürülmektedir. Hava tanrısının yanında kutsal kabul edilen Latmos'un, yerel bir dağ tanrısı şeklinde tapınım gördüğü ve dağın kutsallığının Orta Çağ içlerine değin devam ettiği bilinmektedir[1918].

5.7.6.1. Kaya Tahtı

Kutsal Latmos Dağları'ndaki Tekerlek Tepe zirvesindeki tapınım, büyük boyutlu bir kaya kütlesi etrafında gelişmiş ve bu kaya kütlesi, tanrının tahtı şeklinde algılanmıştır

[1913] Held, 2020: 486.
[1914] Peschlow Bindokat, 2005: 16, 92.
[1915] Peschlow Bindokat, 2005: 94-95, 113, 118-119; Peschlow Bindokat, 2009: 56-57.
[1916] Nilsson, 1950: 351.
[1917] Peschlow Bindokat ve Gerber, 2012: 69-76.
[1918] Peschlow Bindokat, 2009: 55-56.

(Resim 5.111). Orta Çağ Hıristiyan dünyasına ait metinlerde, Milet'te yaşanan kuraklık nedeniyle Latmos zirvesindeki, çok eski zamanlardan itibaren kutsal sayıldığı vurgulanan çok büyük bir taşın önünde törenler düzenlendiği aktarılmıştır[1919]. Bu alanın önce boğa şeklinde, İÖ 3. binyıldan itibaren ise antropomorfik biçimde gösterilen gök ve yağmur tanrısı Tarhunt'a adandığı, sonrasında ise bu tanrının Zeus'a dönüştüğü söylenmiştir[1920].

Resim 5.111. Latmos Kaya Tahtı (F. Işık, 2012: Lev. 58, Res. 367).

Neolitik Dönem'e kadar giden taş kültünün, dağın yüceliği nedeniyle tanrının bizzat kendisi şeklinde algılanmasından ileri geldiği ve dağın zirvesinin dağ tanrının evi, tahtı kabul edildiği ileri sürülür[1921]. Böylelikle ilkin Latmos Dağı'nın bir tanrı olarak, dağın zirvesindeki "tahtında" yani büyük boyutlu taş kütlesinde anikonik biçimde tapınım gördüğünü ve kültün antropomorfik özellik kazanmasından sonra dahi taşın kutsallığının devam ettiğini söyleyebiliriz.

5.7.7. Dağlık Amyzon

Günümüzde Aydın ili Koçarlı ilçesi Bağarcık köyü sınırları içinde kalan ve Dikilitaş/Bağarcık Kale şeklinde anılan yerleşim yeri, Antik Dönem'de Dağlık Amyzon (Ἀμυζών ἡ ἀπό Πέτρασ) adıyla geçmektedir. Latmos Herakleiası ile Amyzon antik kentleri arasında konumlanan kent, söz konusu iki kenti birbirine bağlayan antik yolun kontrol noktası işlevini taşımaktaydı. Kentte gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar sonucunda,

[1919] Nilsson, 1955: 395; Peschlow Bindokat, 1996: 219.
[1920] Peschlow Bindokat, 1996: 17, dn.1; Peschlow Bindokat, 2020: 176; Bu tanrının Zeus'a dönüşümünden sonra, "Karia'nın dağ egemeni" Zeus *Labrandeus* epitetiyle tapınım gördüğü belirtilir (F. Işık, 2012: 318).
[1921] Haas, 1982: 12; F. Işık, 2012: 311.

kentin en azından İÖ 4. yüzyıldan Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar varlık gösterdiği anlaşılmıştır[1922]. Bununla birlikte İÖ 6. yüzyıla ulaşan bulgular da mevcuttur[1923]. Bizans Dönemi'nde kentin Αμαζονοκορακία adıyla anıldığı ve bu ismin Robert tarafından "karga barınağı Amyzon" şeklinde çevrildiği bilinmektedir[1924].

Dağlık Amyzon'un kuzeyinde tespit edilen küçük boyutlu tapınak Paton ve Myres tarafından incelenmiş ve tapınağın Zeus *Stratios* kültüne adandığı söylenmiştir[1925]. Ancak bu görüş daha sonra tapınağın arşitravı üzerinde son derece aşınmış yazıtın belirlenmesiyle çürütülmüştür[1926]. Yazıta göre tapınağın Διί Ἀκραίῳ (Zeus *Akraios*) ve Θεᾶ Ἀκρη (Thea *Akre*) adlı tanrılara adandığı anlaşılmıştır[1927]. Tapınağın çalışma konumuz açısından dikkat çekici noktası ise, anta dikmeleri üzerinde kabartma şeklinde işlenen motiflerdir.

5.7.7.1. Zeus *Akraios* ve Thea *Akre* Tapınağı Anta Dikmeleri

Yerel gnays taşından inşa edilen tapınak, *in antis* planlı, kareye yakın formlu, küçük boyutlu, ön cephesi güneye bakar vaziyettedir. Tapınak, mimari özellikleri, yazıtı ve kabartmalı unsurlarıyla Geç Klasik-Erken Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmiştir. Tapınağın ön cephesindeki *in situ* durumda korunmuş yekpare iki anta dikmesinin ön yüzünde kabartma şeklinde yapılmış birer motif dikkat çekmektedir **(Resim 5.112)**. Paton ve Myres bunlardan birinin üzerinde kalkan, diğerinin üzerinde mızrak yer aldığını[1928], Peschlow Bindokat ise bunlardan birinin kalkan diğerinin Pers tiarasıyla benzerlik gösteren Phryg tipi miğfer olduğunu söyler[1929]. Araştırmacılara göre anta dikmeleri üzerindeki söz konusu motifler tapınağın koruyucu işlev üstlendiğini gösterir niteliktedir[1930].

Tapınağın adandığı Zeus *Akraios* ve Thea *Akre*'nin kimliği hakkında yapılan araştırmalar sonucunda, bu tanrılara koruyucu özelliklerin atfedildiği anlaşılmıştır. Buna göre Zeus *Akraios* kültü, Halikarnassos ve Myndos ile Hyllarima'da Hekatomnos Hanedanlığı'nın egemenlik sürdüğü dönemde tapınım gördüğü bilinen ve "meyvesiz meşe

[1922] Herda, 2020: 156.
[1923] Suat Ateşlier ile yapılan sözlü görüşmelerle bilgi edinilmiştir.
[1924] Robert ve Robert, 1983: 280.
[1925] Paton ve Myres, 1896: 212-213 (Bu görüş tapınağın anta dikmeleri üzerindeki kalkan ve mızrak olduğu belirtilen motiflere dayandırılmıştır).
[1926] Peschlow Bindokat, 1996: 224.
[1927] Herda, 2020: 161-162.
[1928] Paton ve Myres, 1896: 213.
[1929] Peschlow Bindokat, 1996: 222; Herda, 2020: 158-159.
[1930] Herda, 2020: 158-165.

ağaçlarının koruyucusu" anlamına gelen *Askraios* ile özdeşleştirilmiştir[1931]. Thea *Akre* ise, Pausanias'ın Argolis'teki Troezen'de tapınım gördüğünden bahsettiği, "yüksek yerlerin/çıkıntılı arazilerin koruyucusu" Aphrodite *Akraia*[1932] ile ilişkilendirilmiştir. Karia'da yer alan Keramos[1933] ile Knidos[1934] antik kentlerinde Aphrodite *Akraia*'nın tapınım gördüğünün bilinmesi, kültün bölgedeki varlığını göstermesi bakımından önemlidir.

Resim 5.112. Dağlık Amyzon Anta Dikmeleri (Herda, 2020: Fig. 4).

Kutsal alanlarda kalkan kullanımını Urartu tapınaklarından bilinmektedir. Tanrı Haldi'ye yapılan ve üzerlerinde çivi yazılı armağan yazıtları bulunan kalkanların, tapınak ya da avlu içinde bulunan payeler üzerine asıldığı anlaşılır. Bu uygulamanın görsel anlamdaki örneğini Korsabat Kabartması'nda betimlenen Muşaşir Tapınağı'nda görmek mümkündür[1935]. Söz konusu kabartma üzerinde betimlenen tapınağın ön cephesindeki taşıyıcı dikmelerde yer alan çok sayıdaki kalkan, Dağlık Amyzon'daki uygulamayla benzerdir. Ayrıca Lykia'daki kaya mezarlarına kabartma şeklinde kalkan motifinin işlendiği örnekler bulunmaktadır. Söz konusu örneklerdeki kalkanların, mezar sahibinin savaşçı kişiliğine gönderme yaparak onu heroize ettiği ve tanrılaştırıldığı ileri sürülmüştür[1936]. Bu

[1931] Laumonier, 1958: 628-634 (Zeus *Akraios*, Halikarnassos'un ana yerel tanrısı şeklinde geçmektedir); Herda, 2020: 165 vd.
[1932] Paus., II. 32. 6.
[1933] Varinlioğlu, 1982: 22, No. 10.
[1934] Paus., I. 1. 3.
[1935] Çilingiroğlu, 2020: 144.
[1936] F. Işık, 2015: 204, Res. 30-31.

durumda kutsal alanlarda ve nekropollerde karşılaşılan kalkan, miğfer gibi unsurların birer tanrı imgesi olduğunu söylemek mümkündür.

Dağlık Amyzon'daki tapınağın iki tanrıya adanmış olması ve iki anta dikmesinin üzerine birer motif işlenmesi, bu dikmelerin tapınağın adandığı iki tanrının yani Zeus *Akraios* ile Thea *Akre*'nin anikonik temsili olabileceğini ve dikmeler üzerindeki motiflerin ise söz konusu tanrıların atribütlerine işaret edebileceğini düşündürmektedir.

5.7.8. Labraunda

Günümüzde Muğla ili Milas ilçesinin 17 km kuzeydoğusunda, Çomak Dağı'nın güney yamacında yer alan Labraunda antik kentinde yürütülen arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda, Geç Kalkolitik-Erken Tunç Çağı evrelerine kadar inen yerleşim bulguları saptanan kentin en parlak dönemini İÖ 4. yüzyılda, Hekatomnos Hanedanı'nın yönetimi zamanında yaşadığı anlaşılmıştır. Hekatomnidler'in ekonomik ve siyasi gücünün bir göstergesi olarak Karia Bölgesi'nin en saygın kutsal alanı haline geldiği belirtilen Labraunda'da kült faaliyetlerinin Prehistorik Dönemlere kadar uzandığı ortaya koyulmuştur. Lydia dilinde çifte balta anlamına gelen "*labrys*"[1937] ya da şimşek fırtınası anlamına gelen "*labros*"[1938] kökenli olduğu söylenen Labraunda isminin Luvilere kadar uzandığının bilinmesi, kentin Tunç Çağı'ndaki varlığını ortaya koyan bir diğer veridir[1939].

Labraunda'da bugüne kadar gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları ve araştırmalar doğrultusunda, İÖ 5. yüzyıl başlarından itibaren, önce bir propoylon ile mütevazi bir *in antis* tapınak ve sunak etrafında *Stratios* (orduları koruyan) epitetiyle tapınım gören; İÖ 4. yüzyılda ise Hekatomnidler'in izlediği kalkınma politikalarıyla anıtsal bir mimari görünüm kazanarak *Labraundos* (Labraunda'nın Zeus'u) epitetiyle anılmaya başlanan ve çift yüzlü baltayla (*labrys*) simgelenen köklü bir Zeus kültünün varlığı kanıtlanmıştır[1940].

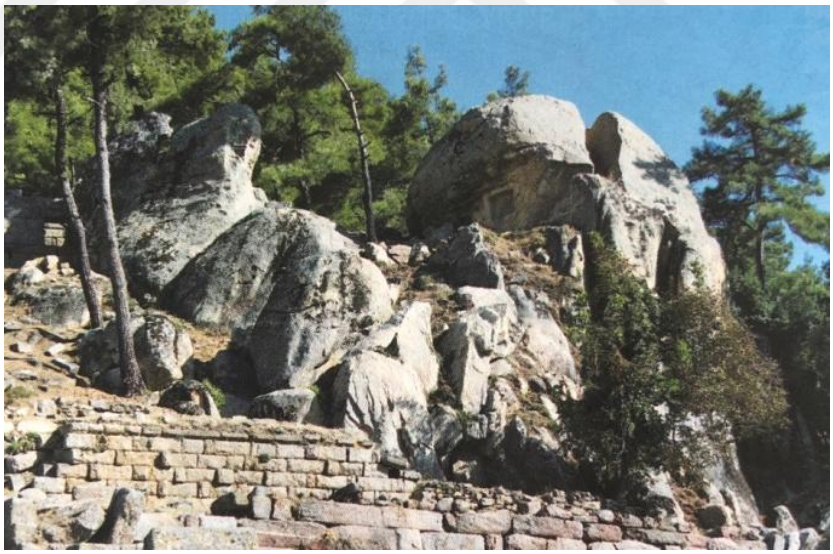
Zeus kültünün ön plana çıktığı anlaşılan Labraunda'da, 1951 yılı arkeolojik kazı çalışmalarında ele geçen, tahtında oturur vaziyette, bir elinde phiale diğer elinde tympanon tutan, pişmiş topraktan yapılmış Kybele figürini, kentteki ana tanrıça kültünün varlığını göstermiş ve araştırmacılar kentte söz konusu kültün tapınım alanını tespit etmeye yönelik araştırmalar gerçekleştirmişlerdir. Yapılan incelemeler soncunda Labraunda'daki Kybele

[1937] Pult.Moral., IV. 45.
[1938] Ael.NA., XII. 30.
[1939] Henry, 2020: 96.
[1940] Hellstörm, 2019; Henry, 2020: 98; Usman Anabolu, 1995: 225.

kültünün, Zeus Tapınağı tapınak terası ile kutsal su kaynağının yukarısında kalan kaya kütleleri çevresinde, açık hava tapınımı şeklinde gerçekleştiğini gösteren verilere ulaşılmıştır[1941].

5.7.8.1. Yarık Kaya Kutsal Alanı

Labraunda'nın merkezindeki "Yarık Kaya" **(Resim 5.113)** şeklinde anılan ve hemen altından su kaynağı geçen büyük boyutlu gnays kaya kütlesinin çevresinde, Geç Kalkolitik-Erken Tunç evrelerine tarihlenen bulgular ele geçmiş ve yine aynı alandan Arkaik Dönem'e tarihlenen çok sayıda pişmiş toprak Kybele figürini bulunmuştur. Alanın su kaynağına olan yakınlığı kült uygulamaları açısından dikkat çekici bir unsurdur. Bu durum Anadolu'daki pek çok ana tanrıça tapınım merkezinde karşılaşılan bir özellik olmakla birlikte, söz konusu geleneğin Hititlere kadar gittiği bilinmektedir. Alanın ana tanrıçanın evi şeklinde algılanan kayalıklarda su kaynağı yakınındaki konumu ile alandan ele geçen buluntular ve alandaki kaya yüzeylerine yapılan birtakım işlemler doğrultusunda, bu alanın Labraunda'daki en erken tapınım merkezi olduğu ve ana tanrıça kültüne adandığı düşünülmüştür[1942].

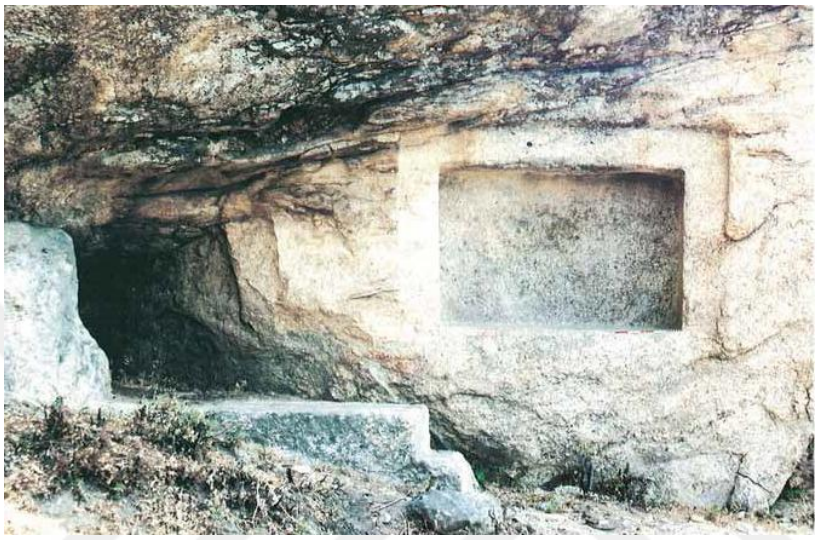

Resim 5.113. Labraunda Yarık Kaya Kutsal Alanı (Karlsson, 2019: Fig. 4).

Yarık Kaya'da yapılan arkeolojik incelemeler sonucunda kutsal alan şeklinde düzenlendiği anlaşılan bu alana girişin kaya kütlesinin güneyinden bir patika ile sağlandığı ve girişteki kayalık yüzeye farklı ölçülerde 9 adet kare ya da üst kısmı kavisli küçük boyutlu nişlerin açıldığı tespit edilmiştir. Ana tapınım alanına gelindiğinde kaya kütlesinin batı

[1941] Karlsson, 2019: 90.
[1942] Karlsson, 2019: 90; Henry, 2020: 96-97.

yüzüne dikdörtgen formlu, geniş çerçeveli, büyük bir niş açıldığı, nişin önündeki kayalığa nişe paralel olarak kuzeye doğru bir basamak işlendiği, basamakla çıkılan alana düzeltilmiş bir sunu alanı oluşturulduğu belirlenmiştir **(Resim 5.114)**. Ana tapınım alanındaki büyük nişin karşısındaki kayalığın kutsal alana bakan doğu yüzüne, düzeltilmiş bir sunu alanına çıkan 7 adet basamak işlendiği ve basamakların doğu kenarı boyunca sunu alanından başlayarak devam eden bir akıtma kanalının açıldığı anlaşılmıştır[1943].

Resim 5.114. Labraunda Büyük Niş ve Basamaklı Sunu Alanı (Söğüt vd., 2002: Res. 5).

Labraunda'da kayaların düzenlenmesiyle oluşturulan içi boş nişler, basamaklar ve sunu alanlarından meydana gelen açık hava tapınım alanının, anikonik tapınımın gerçekleştiği bir kutsal alan şeklinde kullanıldığı düşünülebilir. Tanrıyla özdeşleştirildiği bilinen büyük boyutlu kaya kütleleri etrafında gelişen bu alanın, yukarıda da bahsedildiği üzere Labraunda'daki en erken bulguların tespit edildiği nokta olması itibariyle, kutsal alandaki en erken tapınımın anikonik kökenli olduğu söylenebilir. Kutsal alanın çevresinde, Kybele'ye ait kült heykelinin varlığına dair bir veri elde etmek amacıyla 2012 yılında gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde herhangi bir buluntuya ulaşılamaması[1944], bu durumu desteklemektedir.

5.7.9. Pedasa

Günümüzde Muğla ili Bodrum ilçesi Konacık beldesinde yer alan Pedasa antik kenti, araştırmacılar tarafından Halikarnassos Yarımadası'nın en önemli Leleg yerleşimi şeklinde

[1943]Söğüt vd., 2002: 144 vd.
[1944] Karlsson, 2019: 90.

anılır[1945]. Kentte gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda, kentin savunma sistemleri, akropolü, mezar tipleri, kutsal alanları ile kırsal teritoryumdaki tarımsal yapıları hakkında bilgi sahibi olunmuştur[1946].

Herodotos'un, Pedasa'da kendilerinin ya da komşularının başına can sıkıcı olaylar geleceği zaman sakalı çıkan Athena rahibesinin bulunduğunu aktarması, kentteki Athena kültüne işaret etmektedir[1947]. Paton ve Myres'in Pedasa'da gerçekleştirdiği araştırmalarda, Gökçeler Kalesi şeklinde anılan akropolün güneybatısında tapınağa ait mimari kalıntılar ile Athena'ya ithaf edilmiş bir adak yazıtına rastlanması[1948] ve daha sonra 2008 yılındaki arkeolojik kazı çalışmalarıyla bu alandan bir Athena Torsosu ile üzerinde "Athen" yazan bir adak steli parçasının ele geçmesi[1949], tapınağın Athena'ya adandığını ve dolayısıyla kentte Athena kültünün tapınım gördüğünü kanıtlamıştır. Tapınakta yürütülen kazı çalışmaları sonrasında, Protogeometrik Dönem sonlarından itibaren kullanım gördüğü anlaşılan kutsal alada tapınım gören Pedasa Athena'sının tehlikeli durumlarda sakalı uzayan bir rahibesinin bulunduğunun söylenmesi, tanrıçanın savaşçı özellikli erkeksi karakterine vurgu yapmakla birlikte, Pedasa'nın Luvi/Hitit ve Yakındoğu/Kuzey Suriye bağlantısını gösterir niteliktedir[1950].

Pedasa antik kentinde ön plana çıktığı yukarıda açıklanan verilerle ortaya konulan Athena kültünün yanı sıra Zeus kültünün de tapınım gördüğü bilinmektedir. Halikarnassos'ta yer alan Zeus Askraios kutsal alanına giden yolun Pedasa'dan başlaması, bu durumu desteklemektedir[1951]. Bu durum Latmos, Mylasa ve Iasos kültür bölgesinde Zeus kültlerinin baskın gelmesiyle açıklanmış ve bölgedeki Zeus kültünün Luvi/Hitit tanrısı Tarhun ile ilişkisi üzerinde durulmuştur[1952].

2016 yılı Pedasa arkeolojik kazı çalışmaları sezonunda kentte, Athena kutsal alanı haricinde başka bir kutsal alan tespit edilmiştir. Açık hava kutsal alanı şeklinde düzenlendiği anlaşılan bu alan çalışma konumuz açısından değerlendirilebilir veriler sunmaktadır.

[1945] Diler ve Topaloğlu, 2019: 2.
[1946] Diler vd., 2009; Diler, 2010; Diler, 2020.
[1947] Hdt., I. 175.
[1948] Paton ve Myres, 1896: 215-216.
[1949] Diler vd., 2009: 30.
[1950] Diler ve Topaloğlu, 2019: 3-4.
[1951] Laumonier, 1958: 609.
[1952] Diler ve Topaloğlu, 2019: 4, dn. 30.

5.7.9.1. Açık Hava Kutsal Alanı

Pedasa antik kentinin akropolü, Athena Kutsal Alanı ve Sivriçam Tepesi arasında, ormanlık bir tepede üzerinde bir kutsal alan tespit edilmiştir. Altar Tepesi şeklinde adlandırılan tepenin yamaçlarında ise Arkaik Dönem ve sonrasında kullanıldığı anlaşılan mezarlar ve meskenler ile karşılaşılmıştır. Zirvesi doğal ana kaya kütlesi ile sınırlanan Altar Tepesi, konik formda yükselmektedir. Bu alanda gerçekleştirilen temizlik çalışmaları sonrasında, ana kaya kütlesi üzerindeki platform ve açık hava altarı açığa çıkarılmıştır **(Resim 5.115)**. Tepesi düzelştirilmiş, 6.50 x 3.60 m ölçülerindeli ana kaya kütlesinin kuzey, güney ve batıdan duvarlarla çevrelendiği, alana girişin ise doğudan sağlandığı anlaşılmıştır[1953].

Resim 5.115. Pedasa Açık Hava Kutsal Alanı (Diler ve Topaloğlu, 2019: Fig. 9).

Altar Tepesi'nde yürütülen kazı ve temizlik çalışmaları esnasında ele geçen figürinler, alanın kült amaçlı kullanıldığını destekler niteliktedir. Araştırmacılar, söz konusu figürinler arasında Maussolleion'un mezar odasından ele geçen örneklerle karşılaştırılarak Erken Arkaik Dönem'e tarihlendirilen, tam korunmuş, el yapımı atlı süvari figürinlerinin ön plana çıktığını belirtmektedir. Atlı figürin örneklerinin genellikle Apollon kutsal alanlarından ele geçtiği bilinmekle birlikte, Pedasa Athena Tapınağı'nın Arkaik Dönem'e tarihlenen evresinin atlı süvari figürinleri ile temsil edilmesi, Altar Tepesi'ndeki açık hava kutsal alanında da Athena'ya adanmış olabileceğini düşündürmektedir[1954].

[1953] Diler ve Topaloğlu, 2019: 6-7.
[1954] Diler ve Topaloğlu, 2019: 7, dn. 42; Diler ve Kasar, 2016: 274.

5.7.10. Keramos

Günümüzde Muğla ili Milas ilçesinin Ören beldesinde yer alan Keramos antik kenti, Marçal Dağı ile çevrelenmiş bir coğrafyada, alüvyonlardan meydana gelen bir alanda, denizden yaklaşık 2 km uzaklıkta konumlanmıştır[1955]. Keramos, Keramikos Kolpos (Gökova Körfezi) kıyısında tespit edilen kent niteliğindeki tek yerleşim olması itibariyle önem taşımaktadır[1956].

Keramos'un hakimiyet alanı içinde kalan dağlık bölgelerde yürütülen yüzey araştırmalarında tespit edilen birtakım bulgular, kentte tapınım gören kültlere, tapınım biçimlerine ve kült bağlamında Anadolu'daki kültürler arası etkileşime dair veriler sunmaktadır[1957].

5.7.10.1. Basamaklı Anıt

Keramos antik kentinin kırsal teritoryumunda 2007 yılında yürütülen arkeolojik yüzey araştırmaları sırasında ziyaret edilen, Keramos'un kuzeydoğusundaki Kalem Köyü'nün kuzeyinde, çam ve zeytin ağaçları arasında, büyük boyutlu kaya kütleleriyle çevrelenen düzleştirilmiş bir alanda, kayaların düzenlenmesiyle yapılmış bir basamaklı anıt ile karşılaşılmıştır **(Resim 5.116)**.Basamaklı anıtın kuzeybatısında, ilk evresi Geç Klasik Dönem'e tarihlenen bir kale yerleşiminin belirlenmesi, kutsal alanın kullanım gördüğü dönemler hakkında bilgi vermektedir[1958].

[1955] Spanu, 1997: 61.
[1956] Sevin, 2007: 125.
[1957] Kızıl ve Öztekin 2009: 294.
[1958] Kızıl, 2008: 233; Kızıl ve Öztekin, 2009: 294.

Resim 5.116. Kalem Köy Basamaklı Anıtı (Kızıl, 2008: Fig. 7).

Yüksekliği 2.80 m, uzunluğu 4.80 m ve genişliği 1.52 m ölçülerindeki kuzey-güney doğrultulu kaya kütlesinin kuzey yönünde dokuz adet basamakla işlendiği görülmektedir. Basamaklardan çıkıldıktan sonra 1.52 x 1.10 m ölçülerinde, üzerinde sunuların yapıldığı düşünülen dörtgen düzlüğe ulaşılmaktadır. Bu düzlüğün gerisinde taht arkalığı şeklinde, bir bölümü kırılmış, kare formlu, korunan batı kenarı hafif içbükey formlu bir kaya çıkıntısı yer almaktadır[1959].

Phrygia Bölgesinde ana tanrıça Kybele kültü ile ilişkili tapınım nesnelerinin başında gelen basamaklı anıtların[1960] son derece benzer bir örneğine Karia Bölgesi'nde rastlanması, kültür bölgeleri arasındaki etkileşimin kült uygulamalarına yansımasını göstermesi açısından önemlidir. Araştırmacıların üzerinde durduğu bu durum, Phryg, Urartu, Lykia ve Pisidia örnekleriyle desteklenerek, kayaların işlenmesiyle meydana getirilen açık hava kutsal alanlarının "doğaya egemen" ana tanrıçanın kült mekanları olduğu ve ana tanrıçanın özüne kayalıklar sayesinde ulaşıldığı sonucuna varılmıştır. Bu noktadan hareketle Kalem Köy'deki basamaklı anıt çevresinde gelişen kutsal alanın Kybele ya da Artemis kültüne işaret ettiği belirtilmiştir[1961].

[1959] Kızıl, 2008: 233; Kızıl ve Öztekin, 2009: 294.
[1960] Phryg basamaklı anıtlarının örneklerine bölüm içinde "Phrygia" başlığı altında yer verilmiştir.
[1961] Kızıl, 2008: 237-239; Kızıl ve Öztekin, 2009: 295.

5.7.11. Knidos

Günümüzde Muğla ili Datça ilçesi sınırları içinde yer alan Knidos antik kenti, topografik özelliklerinden dolayı anakaraya kıyasla Rhodos ve Kos adalarıyla daha rahat ulaşım imkanlarına sahip olmuş ve bu durum kentin ada kimliğine yakın özellikler sergileyerek, diğer Karia kentlerinden farklı konuma gelmesini sağlamıştır[1962].

Knidos'ta 1858 yılında başlayarak, aralıklar halinde dört dönem şeklinde sürdürülen ve günümüzde dördüncü dönemi halen devam eden arkeolojik kazı çalışmaları sırasında gün yüzüne çıkarılan kutsal alanlar arasında, İÖ 3- 2. yüzyıllarda inşa edildiği belirtilen Dionysos Tapınağı, Apollon Karneios Tapınağı ve Altarı ile Yuvarlak Tapınak yer almaktadır. Ayrıca kentin askeri limanı Trireme'nin çevresinden, genellikle kutsal alanlara adak objesi şeklinde bırakıldığı bilinen boğa figürinlerinin yoğun bir biçimde ele geçmesi, bu alanda Geomerik ve Arkaik Dönemler boyunca kullanım gören bir kutsal alanın bulunduğunu düşündürmüştür[1963].

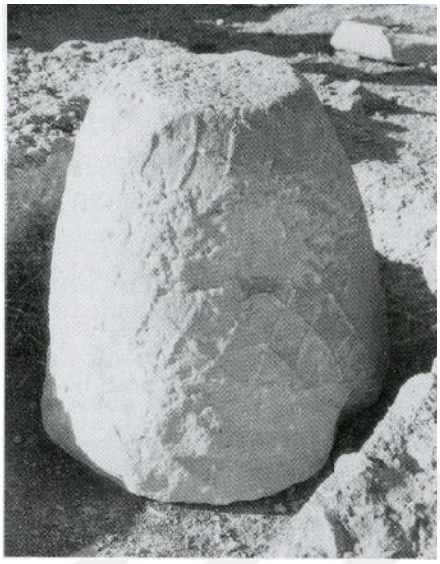
Knidos kutsal alanlarından Yuvarlak Tapınak'ın tapınak terasında yürütülen arkeolojik kazı çalışmalarında tespit edilen *omphalos*, hem tapınağın adandığı tanrı hem de alanda gerçekleştirilen tapınım biçimi hakkında bilgi vermesi bakımından önem taşıyan bir kült nesnesidir.

5.7.11.1.*Omphalos*

Knidos antik kenti 1992 yılı kazı çalışmalarında, Yuvarlak Tapınak Terası'ndaki Geç Roma Dönemi'ne tarihlenen yapı kalıntılarının altında Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen, ana kayaya oturtularak düzenlenmiş, iyi işçilikli dikdörtgen formlu gri-mavi taşlardan inşa edilen büyük, bir mekan gün yüzüne çıkarılmıştır. Alandaki en erken yapı kalıntısının İÖ 4. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmesi, tapınak terasının en azından Hellenistik Dönem'den itibaren kullanıldığını göstermiştir[1964]. Ancak tapınak terasından ele geçen ve kullanımları Geç Arkaik Dönem'den başlayıp İÖ 4. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiği tipolojik özellikleriyle belirlenen, yarım figür ve büstlerden oluşan pişmiş toprak kadın adak protomları, terasta en erken tapınımın herhangi bir mimari unsura ihtiyaç duyulmadan farklı kült uygulamaları bünyesinde gerçekleştiğini düşündürmüştür. Terasın merkezinde, giriş

[1962] Doksanaltı, 2020: 390.
[1963] Doksanaltı, 2020: 392, 395.
[1964] Özgan, 1995: 169-170.

kısmı mağara biçiminde düzenlenen kaya yarığı, bu düşünceyi desteklemiş ve alandaki ilk kült uygulamalarının temelinde mağaranın bulunduğu ileri sürülmüştür[1965].

Resim 5.117. Knidos *Omphalos*u (Özgan, 1995: Res. 6; Diler, 2006: Fig. 6).

Yuvarlak Tapınak terasında tespit edilen *omphalos*, alandaki farklı kült uygulamalarına işaret eden bir diğer veridir **(Resim 5.117)**. Söz konusu buluntu hem kutsal alanın adandığı tanrı hem de kutsal alandaki tapınım biçimleri hakkında bilgi vermektedir. Apollon'un belirteçlerinden biri olan *omphalos*, kült uygulamalarında kullanılan kutsal bir nesnedir. Mermerden yapılan Knidos *omphalos*unun üzerinde, alçak kabartma olarak yapılmış, düzgün baklava dilimi ya da ağ motifi şeklinde adlandırılan bezeme şeması bulunmaktadır. *Omphalos*un ortasından geçen geniş bant kazınarak tahrip edildiği için üzerindeki bezeme şeması anlaşılamasa da bu alana girland veya yılan işlendiği düşünülmüş ve bu durumda *omphalos*un "Delphi ile özdeş, Python öldüren, kehanet saçan" anlamlarındaki Apollon *Pythios*'a ait olabileceği söylenmiştir[1966].

Yukarıda Knidos Yuvarlak Tapınak Terası üzerindeki bulgulara dair aktarılan bilgiler doğrultusunda, bu alandaki en erken kült faaliyetlerinin mağara biçiminde düzenlenen kaya yarığı çevresinde, muhtemelen ana tanrıça kültüne adanarak, anikonik tapınım özellikleriyle başladığı söylenebilir. Hellenistik Dönem'e gelindiğinde ise yine bu alanda bulunan *omphalos* dikkate alınarak, kutsal alanda Apollon kültünün ön plana çıktığı ve kültün anikonik tapınıma biçimiyle devam ettiği ileri sürülebilir.

[1965] Şahin, 2021: 190.
[1966] Özgan, 1995: 170.

5.7.12. Kaunos

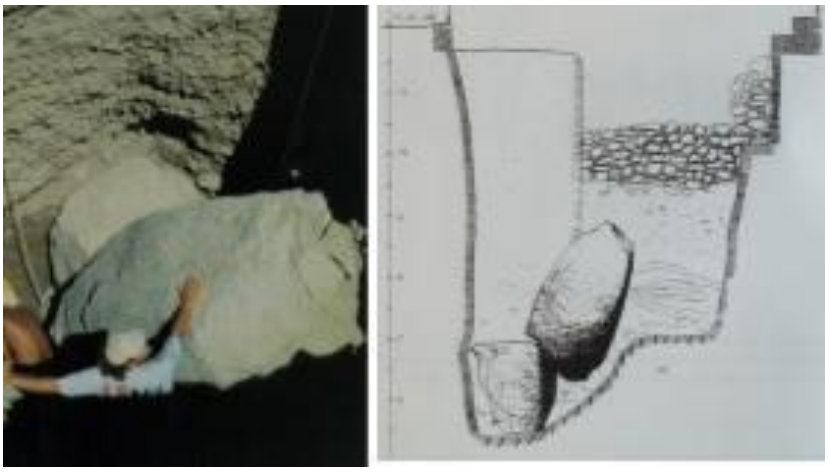
Günümüzde Muğla ili Köyceğiz ilçesi Çandır köyü sınırları içinde kalan Kaunos antik kenti, Karia Bölgesi'nin güneyinde Rhodos Adası'nın karşısında yarımada üzerinde yer almaktadır. Kaunos'ta Apollon, Zeus, Artemis, Aphrodite, Demeter, Leto, Dionysos, Serapis ve İsis kültlerinin farklı kutsal alan yapılanmalarıyla tapınım gördüğü arkeolojik ve epigrafik bulgularla saptanmıştır[1967].

Karca Kbid adıyla anılan Kaunos'tan, Anadolu-Hitit-Luvi bağlantısının inanç geleneklerine ait materyaller yoluyla izlenebildiği önemli bir kıyı yerleşimi şeklinde bahsedilir. Söz konusu materyaller arasında ön plana çıkarılan *baitylos*lar, çalışma konumuz kapsamına giren anikonik tapınım nesneleri arasında yer amaktadır. Kaunos'taki *baitylos* tapınımının varlığı hem tapınak terasından ele geçen *baitylos* örneğiyle hem de Kaunos sikkeleri üzerindeki *baitylos* motifiyle ortaya koyulmuştur[1968].

5.7.12.1. *Baitylos*

Kaunos Tapınak Terası'nda gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda bir dor portikosu, in antis planlı bir tapınak, bir abaton ve bazilikal planlı bir kilise gün yüzüne çıkarılmıştır. Üç evreli olduğu anlaşılan tapınak terasının en erken kült uygulamalarını barındıran I. evresi, bir *baitylos* ve İÖ 5. yüzyılın son çeyreği ile İÖ 4. yüzyılın başlarına tarihlenen adak eşyalarıyla temsil edilmektedir. II. evrede bu alana dikdörtgen planlı bir abaton inşa edilmiş ve bu evre seramik buluntularıyla İÖ 2. yüzyıl sonu ile İÖ 1. yüzyıl başlarına tarihlendirilmiştir. III. evrede ise yuvarlak bir abaton ve iki evreli tapınak ile karşılaşılmıştır. Yuvarlak abaton ile tapınağın ilk evresinin, dolgudan ele geçen buluntularla, İÖ 1. yüzyılın ikinci yarısından erkene gitmediği ve tapınağın ikinci evresinin, tapınağın yürüme düzlemi altından ele geçen İmparator Gordianus sikkesiyle, İS 3. yüzyıl içlerine kadar kullanıldığı anlaşılmıştır. Daha sonra yuvarlak abatonun üzerine bazilikal planlı bir kilise inşa edilmesi, Klasik Dönem'den itibaren kült faaliyetlerinin gerçekleştiği bu alanın Hıristiyanlık Dönemi'nde dahi kutsallığını koruduğunu göstermektedir[1969].

[1967] Diler, 2017: 165 vd.
[1968] Diler, 2017: 166-167.
[1969] Diler, 2017: 167-168.

Resim 5.118. Kaunos *Baitylos*u (Diler, 2017: Res. 4).

Üzerinde Apollon ve Zeus kültlerine adanan tapınakların yer aldığı Tapınak Terası'ndaki en erken evrede tespit edilen *baitylos*, günümüz yürüme düzleminin 6.50 m altında, ana kaya üzerinde, iki parçaya bölünmüş halde bulunmuştur **(Resim 5.118)**. *Baitylos* şeklinde adlandırılan başkalaşıma uğramış kireçtaşının yüzeysel düzeltilmesiyle meydana getirilmiş, konik formlu siyah taş toplamda 3.75 m. yüksekliğinde ve 1.50 m genişliğindedir. Araştırmacılar iki parça halindeki bu kutsal taşın, ilk evrede bir bütün halinde dik bir şekilde durduğunu ve daha sonra bilinmeyen bir nedenle kırılarak ters bir biçimde düşüp, sonraki evrelerde toprak altında kaldığını ileri sürmüştür[1970].

Astarte-Aphrodite, Kybele, Apollon gibi farklı tanrıları temsil eden benzer örneklerinin bulunduğu[1971] Kaunos *baitylos*u A. Diler tarafından Apollon ile özdeşleştirilen Kbid'in kral tanrısına (Kyntawati Kbidenni/Basileus Kaunios) atfedilirken[1972], F. Işık söz konusu kült taşını Anadolu'nun gök tanrısıyla benzer özellikler gösteren Zeus'un ilk anikonik betimi şeklinde yorumlamış ve bu taş etrafında gerçekleşen kültün önerilen tarihten (İÖ 5. yüzyıl sonu-İÖ 4. yüzyılın başı) çok daha erken dönemlerde varlık göstermiş olması gerektiğini belirtmiştir[1973].

5.7.12.2. Sikkeler Üzerindeki *Baitylos* Motifi

İÖ 5. ve 4. yüzyıllara tarihlendirilen gümüş Kaunos sikkelerinin arka yüzlerinde yer alan piramit formlu betimler[1974], Kaunos Tapınak Terası'ndan ele geçen ve yukarıda

[1970] Diler, 2000: 52-53; Diler, 2006: 66; F. Işık, 2012: 319.
[1971] Diler, 2000: 57.
[1972] Diler, 2000: 56; Diler, 2017: 167.
[1973] F. Işık, 2012: 321.
[1974] Konuk, 1998: Pl. 47-50.

detayları aktarılan kutsal taş *baitylos* ile ilişkilendirilmiştir. Kent tanrılarının temsillerini ve simgelerini üzerinde barındıran önemli buluntu gruplarından biri olan sikkeler üzerinde *baitylos* betiminin işlenmesi **(Resim 5.119 a-e)**, Kaunos'taki kutsal alanlarından birinde bulunan taşın tanrının anikonik temsili şeklinde yorumlanmasını desteklemiştir[1975].

a b c d e

Resim 5.119 a-e.*Baitylos*lu Kaunos Sikkeleri (a- Konuk, 1998: Pl. 47, Fig. 8; b- Pl. 48, Fig. 76; c- Pl. 49, Fig. 90; d- Pl. 49, Fig. 96; e- Pl. 50, Fig. 113).

Dönemlerine göre 6 gruba ayrılan[1976]*baitylos*lu sikkelerin ön yüzünde kanatlı bir tanrı figürü, arka yüzünde ise piramidal ya da konik şeklinde tanımlanabilecek bir simge ile bazı örneklerde bu simgenin her iki yanında birer stilize kuş ya da üzüm salkımı ve Karca iki harf yer almaktadır. Ön yüzdeki kanatlı figürün cinsiyeti ve tipleri dikkate alındığındaen az iki farklı darphanede basıldığı öne sürülen bu sikkelerin basım yerinin Karia-Lykia sınırında bir yer olduğu düşünülmektedir. Darphanelerden birinde ön yüzde Nike ya da İris olabileceği belirtilen kanatlı diz çökerek koşak pozisyonda bir kadın, diğerinde ise elinde kerykeion tuttuğu için Hermes olarak tanımlanan bir erkek figürünün kullanıldığı ifade edilmiştir[1977].

Piramit formunun Apollon *Carinus*[1978] ve Zeus *Meilichios*[1979] kültlerinde anikonik tanrı temsili şeklinde kullanıldığının bilinmesi, Kaunos sikkeleri üzerindeki piramit formunun da aynı amaçlı kullanıldığını destekler niteliktedir. Ayrıca bazı sikkeler üzerindeki piramit motifinin zirve noktasının her iki yanına birer yarım halka eklenmesi, Büyük Kral Tuthaliya adının hiyeroglif mühür baskılarına benzetilmiştir. Bu noktada piramit motifinin kralların tanrısal kaynaklı gücünün ve egemenliğinin bir sembolü

[1975] Konuk, 1998: 197 vd.; Diler, 2006: 74.
[1976] Periyot 1 İÖ 490-470, Periyot 2 İÖ 470-450, Periyot 3 450-430, Periyot 4 İÖ 430-410, Periyot 5 İÖ 410-390 ve Periyot 6 İÖ 390-370 yıllarına tarihlendirilmiştir (Konuk, 1998: 198-214).
[1977] Konuk, 1998: 197; Diler, 2006: 65.
[1978] Paus., I. 44. 2.
[1979] Paus., II. 9. 6.

olabileceği üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte piramit motifinin bir dağı, bir sunağı ya da bir *omphalos*u temsil edebileceği de söylenmiştir. Tüm bu benzerliklerle birlikte Kaunos sikkeleri üzerindeki sembolün, Kaunos'un ön plana çıkan tanrısı Apollon'u temsil eden bir *baitylos* olduğu sonucuna varılmıştır[1980].

5.7.12.3.*Omphalos*lar

Kaunos antik kentinde Tapınak Terası'ndan ele geçen kült nesneleri arasında, alandaki en erken tapınıma işaret eden *baitylos*un yanı sıra, *baitylos* gibi konik formlu ancak bir kaideye oturmuş biçimde işlenerek üzerine motifler ve yazıtlar eklenmiş iki adet adak nesnesi şeklinde tanımlanan *omphalos* yer almaktadır. Bunlardan birinin kaidesi 0.225 x 0.24 m ölçülerinde olup, *omphalos*un toplam yüksekliği 0.28 m'dir. Söz konusu *omphalos*un üzerinde alçak kabartma şeklinde yapılmış defne çelenkli bir taç işlemiş, kaidesinde ise Pasandalı Eiren[idas'ın *omphalos*u tanrıya adadığına dair bir yazıt kazınmıştır **(Resim 5.120)**[1981].

Resim 5.120 a-b. Kaunos Defne Çelenkli *Omphalos* (Diler, 2006: Fig. 7-8).

Tapınak Terası'ndan ele geçen diğer *omphalos*un kaidesi 0.18-0.20 x 0.24 m ölçülerinde olup, *omphalos*un toplam yüksekliği 0.25 m'dir. Söz konusu omphalosun yüzeyinin tamamı alçak kabartma şeklinde yapılmış, yün ya da ağ motifi olarak adlandırılan bezeme şemasıyla kaplıdır **(Resim 5.121)**[1982].

[1980] Diler, 2006: 74-78.
[1981] Diler, 2006: 77, dn. 37 (Pasanda, Kaunos teritoryumu içinde, Kaunos'un 6 km güneyinde kalan bir yerleşimdir); Diler, 2017: 168-169.
[1982] Diler, 2006: 78.

Resim 5.121. Kaunos Ağ Motifli *Omphalos* (Diler, 2006: Fig. 11).

Yukarıda Kaunos antik kentinde tespit edilen *baitylos*, *baitylos*lu sikkeler ve *omphalos*lar hakkında verilen bilgiler doğrultusunda, Kaunos'ta anikonik tapınımın erken dönemlerden itibaren başlayıp gelenek halinde dönemler boyunca varlığını koruduğu arkeolojik verilerle ortaya koyulmuştur. Kaunos'taki anikonik tapınımın en erken faaliyetlerinin *baitylos* çevresinde, açık bir alanda gerçekleştiği ve daha sonra bu geleneğin *omphalos*lara yönelik devam ettiği anlaşılmaktadır. Tapınak Terası'nda *baitylos*un tespit edildiği alanın hemen üzerinde daha sonraki dönemlerde Apollon'a adanan bir tapınım alanının inşa edilmesi ve yine Tapınak Terası'nda adeta Apollon'un başını sarar vaziyette işlenmiş defne çelenkli taçla süslü *omphalos*, Kaunos'ta anikonik temsile sahip olan tanrının Apollon olabileceği görüşünü güçlendirmektedir.

5.7.12.4. Artemis Kült Mahzeni

Kaunos'ta Apollon ve Zeus kutsal alanlarının üzerinde yer aldığı Tapınak Terası'nın batısında, 11.75 x 8.70 m ölçülerindeki temenos alanın içinde ana kayaya oyularak meydana getirilmiş, girişi bulunmayan bir oda, "kült mahzeni" ya da "yer altı kült odası" şeklinde adlandırılmıştır. Yürüme düzleminden 2 m derindeki kaya odası 3.17 x 2.83 m ölçülerindedir. Düzgün işlenmiş bloklarla örülen duvarlara ve sıvalı tabana sahip odanın batı duvarına dikdörtgen formlu bir niş açılmıştır. Kutsal alanın, duvarların yapısal özellikleri ve mermer bir heykel başıyla, en azından İÖ 5. yüzyıl sonlarından itibaren kullanıldığı anlaşılmıştır[1983].

[1983] C. Işık, 2003: 56-58; Diler, 2017: 171.

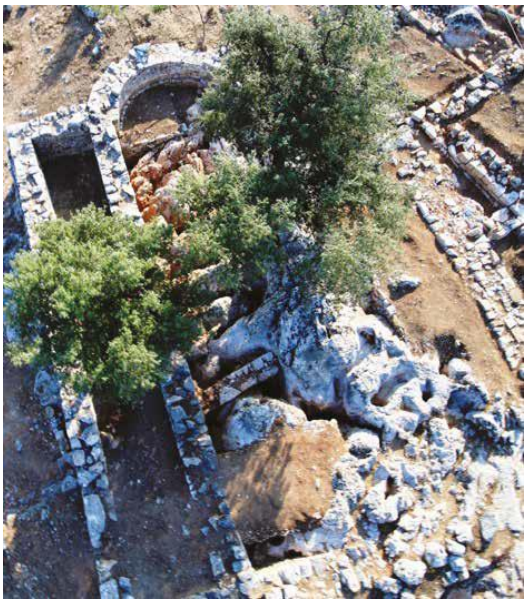
Resim 5.122. Kaunos Artemis Temenosu Kutsal Kayalık (C. Işık, 2003: Res. 3).

Kült mahzeninin hemen yanındaki ana kaya zeminin işlenmeden doğal formunda bırakılması dikkat çekicidir **(Resim 5.122)**. Bu yapısal özelliğin en bilineni Letoon Kutsal Alanı'ndaki Artemis Tapınağı'nın kaya cellasında karşımıza çıkmaktadır[1984]. Kaunos Artemis Kutsal Alanı'ndaki kayalık da benzer şekilde, Anadolu'da Neolitik Dönem'e kadar uzandığı bilinen kayanın ana tanrıçayı sembolize ettiği inancının bir örneği kabul edilmektedir. Özü kayada algılanan, bereket, doğurganlık ve doğa kaynaklarıyla ilişkilendirilen ana tanrıçanın, Anadolu'da Hepat, Kubaba, Kybele, Leto, Ertemiti ve Artemis gibi farklı isimlerle anıldığı üzerinde durularak, Kaunos'taki kutsal kayalığın yerel özellikli Kaunos Artemisi'ni ya da Kaunos Kybelesi'ni simgelediği ileri sürülmüştür[1985].

5.7.12.5. Demeter KayaKutsal Alanı

Kaunos antik kentinde, Arkaik sur duvarlarıyla çevrelenmiş Küçük Kale şeklinde adlandırılan tepenin kuzeybatı yamacında anıtsal bir teras üzerinde Demeter kültüne adanış bir kutsal alan tespit edilmiştir. Demeter Kutsal Alanı'nın üzerinde bazilikal planlı bir kilisenin yer alması, söz konusu alanın kutsallığının dönemler boyunca devam ettiğini göstermektedir **(Resim 5.123)**. Demeter Kutsal Alanı'nda tapınak yapısına işaret eden herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda terasın merkezinde derin ve geniş yarıklara sahip ana kayanın bir açık hava kutsal alanı şeklinde kullanıldığı anlaşılmıştır[1986].

[1984] F. Işık, 1999: 32; F. Işık, 2010: Abbildung 23.
[1985] C. Işık, 2003: 59.
[1986] Diler, 2017: 176; Bulba, 2019a: 213.

Resim 5.123. Kaya Kutsal Alanı ve Kilise (Bulba, 2019a: Fig. 3).

Başlangıçta bu alanda başka bir tanrı ya da tanrıçayla ilişkili bir kültün bulunduğu ve bu kültün anikonik özellikteki ana kaya kütlesi, kanallar ve iki adet ocak özelinde gerçekleştiği düşünülür[1987]. Az sayıdaki figürin parçaları ise kutsal alanın Arkaik Dönem'den itibaren Demeter kült faaliyetleri için kullanıldığını ortaya koyar. Bu evrede ana kaya bloğunun anikonik işlevini yitirerek, Demeter'in yer altında yaşayan kızı Persephone'yi beklerken oturduğu bir kayalık şeklinde tasavvur edildiği ileri sürülür[1988]. Kutsal Alanın konumlandığı terasta tespit edilen bothros çukurlarından ele geçen, İÖ 4. yüzyıla tarihli pişmiş toprak Demeter ve Persephone figürinleri, domuz ya da çocuk taşıyan kadın figürinleri, kernoslar ile domuz kemikleri, Demeter kültünün en somut kanıtlarını meydana getirmekte ve kültün en etkin evresinin Hekatomnidler Dönemi'nde yaşandığını göstermektedir[1989]. Ancak söz konusu alandaki en erken kült uygulamalarının hangi tanrı ya da tanrıçaya adandığı bilinmemektedir. Araştırmacılar kayalıkların kutsal kabul edilerek, anikonik tanrı özelliğinde tapınıma sahip oluşunun çok erken dönemlere gittiği üzerinde durarak ve Kaunos'ta benzer tapınımın farklı kült alanlarında tespit edildiğini belirterek, Demeter Kutsal Alanı'ndaki kült uygulamalarının gerçekleştiği ana kaya bloğunun erken dönemlerde bir tanrı şeklinde tapınım görmüş olabileceğini düşünmüşlerdir[1990].

[1987] Bulba, 2019b: 59-61.
[1988] Bulba, 2019b: 59, 61.
[1989] Diler, 2017: 176-177; Bulba, 2019b: 57-58, 65.
[1990] Bulba, 2019b: 59-60.

5.8. Lykia

Günümüzde Antalya ilinin batı kesimi ile Muğla ilinin güney kesimindeki Teke Yarımadası'nı kapsayan Lykia Bölgesi'nin kuzeyinde Phrygia, doğusunda Pamphylia ve batıda Karia yer almaktadır. Bölgenin doğal sınırlarını güneyde Akdeniz, batıda Indus (Dalaman) Çayı, kuzeyde Massikytos (Akdağ), doğuda ise Olympos/Phoinikos (Musa) Dağı meydana getirmektedir[1991].

Lykia Bölgesi'nde ön plana çıkan kentler arasında Telmessos (Muğla/Fethiye)[1992], Tlos (Muğla/Seydikemer)[1993], Letoon (Muğla/Bozoluk)[1994], Ksanthos (Antalya/Kınık)[1995], Patara (Antalya/Gelemiş)[1996], Antiphellos (Antalya/Kaş)[1997], Myra (Antalya/Demre)[1998], Limyra (Antalya/Turunçova)[1999], Arykanda (Antalya/Arif)[2000], Olympos (Antalya/Çıralı)[2001] ve Phaselis (Antalya/Tekirova)[2002] sayılabilir.

Son derece dağlık bir bölge olan Lykia'nın üzerinde konumlandığı yarımadayı, Toroslar'ın uzantısı olan engebeli alanlarkaplamaktadır. Bölgedeki engebeler arasında Bey Dağları'nın kolu Massikytos (Akdağ), Olympos/Phoinikos (Musa Dağı) ile Babadağı'nın uzantıları Kragos ve Antikragos yer almaktadır[2003]. Bu noktada Lykia Bölgesi'nde eski Anadolu geleneğinin bir parçası olarak, tanrısal gücün dağlarda ya da kayalarda algılanması son derece doğaldır[2004]. Ana tanrıçanın doğrudan dağlık, kayalık alanlarla özdeşleştirilmesi ve Zeus'un dağ zirveleri ile ilişkisi göz önüne alındığında dağlık ebgebeli alanlardan meydana gelen Lykia'da söz konusu kültlerin ön plana çıktığı düşünülmektedir. Bu düşünce Olympos Dağı'nda gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar sonucunda, "dağ temenosu" şeklinde adlandırılan ve Zeus'a adandığı belirtilen açık hava kutsal alanının tespit edilmesiyle desteklenmiştir. Ön yüzlerinde Athena yer alan Olympos sikkelerinin arka yüzündeki yıldırım demeti, Zeus'un söz konusu alanda yağmur tanrısı kimliğiyle tapınım

[1991] Sevin, 2007: 133, 136-137.
[1992] Tietz, 2016: 340-348.
[1993] Korkut vd., 2018: 132 vd.
[1994] Atik Korkmaz, 2016: 186 vd.
[1995] F. Işık, 2016a: 166 vd.
[1996] İşkan, 2016: 142 vd.
[1997] Çevik, 2002: 87-89.
[1998] Çevik, 2016: 224 vd.
[1999] Seyer, 2016: 260 vd.
[2000] Görkay, 2012: 313 vd.
[2001] Olcay Uçkan ve Kurtuluş Öztaşkın, 2016: 274 vd.
[2002] Arslan ve Tüner Önen, 2016: 300 vd.
[2003] Sevin, 2007: 137.
[2004] F. Işık, 2012: 216.

gördüğünü akla getirmiştir[2005]. Ayrıca Lykia Bölgesi'nde dağların anası Meter *Oreia*'nın adı geçen epigrafik belgelerin bulunması, kutsallığını dağlardan alan ana tanrıça kültünün bölgedeki varlığını kanıtlamaktadır[2006].

Lykia Bölgesi'nin önemli akarsu kaynakları arasında Ksanthos (Eşen) Çayı, Myros (Demre) Çayı, Arykandos (Aykırıçay/Beşgözçay), Limyros (Alakırçay) ve Aidesa (Akçay) sayılabilir[2007]. Ele geçen yazıtlardan Ksanthos Çayı'nın tanrılaştırıldığı ve bu su kaynağına ait bir rahibin bulunduğu anlaşılmaktadır[2008]. Söz konusu yazıtlarda, tanrılaştırılan Ksanthos'un, Apollon'un Lykia Birliği'ne ait olduğunu belirtmek için kullanılan *Patroos* (Πάτρῳος) epitetiyle geçmesi, Ksanthos'un yerel bir tanrı şeklinde tapınım gördüğünü düşündürmüştür[2009]. Ksanthos gibi bir nehir tanrısı şeklinde tapınım gördüğü ve nehir kenarında bulunan Limyra nekropolünü koryuyucu bir kimliği bulunduğu ileri sürülen Limyros'a tapınımın Hellenistik Dönem öncesine uzandığı belirtilmiştir. Limyros'un şimdiye kadar yalnızca III. Gordianus Dönemi'ne (İS 3. yüzyıl) tarihlenen bir sikke üzerinde betimlendiği tespit edilmiştir[2010]. Antalya ilinin güneybatısında kalan Mnara antik kenti sınırları içinde tespit edilen beş adet adak yazıtında, günümüzde hangi nehir olduğu kesinlik kazanmayan, Meizoares adlı bir nehir tanrısının adı geçmektedir. Adak yazıtları Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olsa da bu mevkide uzun yıllar kullanılan ve yerel kimlikli nehir tanrısına adanan bir kült alanı bulunduğu düşünülmektedir[2011].

Akdeniz iklim özelliklerinin hakim olduğu bölgede alçak düzlüklerde maki toplulukları görülürken, daha fazla yağış alan yüksek kesimlerde ormanlar yer almaktadır. Çam ormanlarının ön plana çıktığı bölgede, ayrıca sedir ve selvi ormanları da mevcuttur[2012]. Bir Lykia kenti olan Myra'nın adının, ünlü Myra yağının üretildiği mersin bitkisinin adından (*commiphora myrrha*) türemesi, söz konusu bitkinin kent için önemini göstermektedir. Bilindiği üzere özellikle kentlerin ekonomisine katkı sağlayan bitkilere tanrısal özellik atfedilebilmektedir. Mitoslara göre kabuğundan Adonis'in doğduğu mersin ağacı, aynı zamanda Artemis ile özdeşleştirilmiştir. Myra antik kenti sikkelerinde ve kaya mezarları üzerindeki kabartmalarda Artemis'in bir doğa tanrıçası şeklinde, mersin

[2005] Diler, 1991: 161 vd.
[2006] Efendioğlu, 2010: 34-36.
[2007] Sevin, 2007: 138.
[2008] Avcu, 2016: 206, T12-T15.
[2009] Efendioğlu, 2010: 45; Avcu, 2016: 221.
[2010] Efendioğlu, 2010: 46.
[2011] İplikçioğlu, 2002: 130; Efendioğlu, 2010: 47-48; Avcu, 2016: 221.
[2012] Sevin, 2007: 138.

ağacından çıkar vaziyette gösterilmesi, mersin ağacının özündeki tanrısallığa işaret etmekte ve bölgedeki ağaç kültlerine vurgu yapmaktadır[2013].

Lykia'da doğa tapınımının yaygın olduğu, ilk tapınımın dağ, su ve ağaçlar aracılığıyla doğada gerçekleştiği aktarılmıştır[2014]. Yukarıda açıklanan coğrafi özellikler dikkate alındığında, bölgede doğa kaynaklı tapınımın ön plana çıkması son derece akla yatkındır. Ayrıca bölgede gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar ve bilimsel kazı çalışmalarıyla tespit edilen veriler doğrultusunda, Lykia Bölgesi'nde doğa kaynaklı anikonik tapınımın gerçekleştiği kutsal alanlar ile anikonik tapınımda kullanılan tanrı temsillerine işaret eden kutsal nesnelerin varlığı anlaşılmaktadır. Bugüne kadar bölgede gün yüzüne çıkarılan söz konusu kutsal alan ve kutsal nesneler, içinde bulundukları antik yerleşim doğrultusunda başlıklara ayrılarak açıklanacaktır.

5.8.1. Tlos

Günümüzde Muğla ili Seydikemer ilçesi sınırları içinde kalan Tlos antik kenti, Akdağlar'ın batı yamaçlarında konumlanmıştır[2015]. Önemli bir kavşak noktasında yer alan Tlos antik kenti çevresindeki Girmeler ve Tavabaşı mağaralarından elde edilen bulgular sayesinde, söz konusu alanda Neolitik Dönem'den itibaren yerleşimin bulunduğu ortaya koyulmuştur. Ayrıca bu mağaraların kullanım gördüğü ilk dönemle birlikte ölüm, yeniden doğuş ve yer altı kültleriyle ilişkili ritüellere ev sahipliği yaptığı düşünülmüştür. Bu düşünceyle, Girmeler Mağarası'nın önünde tespit edilen terazzo tabanlı yapılar alanın kutsallığıyla ilişkilendirilmiştir[2016].

Tlos antik kentinde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar ve kazı çalışmaları sonucunda tespit edilen kutsal alanlar ile sikke ve yazıt gibi epigrafik bulgularla kentte Apollon, Dionysos, Dioskurlar, Herakles, Hermes, Kabeiroi, Kronon, Sabazios, Theoi Agrioi, Theoi Uranioi, Trqqas, Zeus, Eni Mahanahi, Aphrodite, Artemis, Athena, İsis, Maliya ve Tykhe kültlerinin varlığı anlaşılmıştır[2017].

[2013] Çevik, 2010: 57, 63.
[2014] Çevik, 2002: 34.
[2015] Korkut vd., 2018: 132.
[2016] Takaoğlu vd., 2014: 116; Korkut vd., 2015: 37 vd.
[2017] Tlos tanrıları ve kültleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, 2016.

5.8.1.1. Kaya Kutsal Alanı

Kentte tapınım gören tanrılara adanan tapınak yapılarının yanı sıra, kentin merkezinde ve çevresinde pek çok açık hava kutsal alanı tespit edilmiştir. Bunlardan biri akropolün kuzey yamacında, kireçtaşından ana kayanın traşlanmasıyla düzenlenen, farklı seviyelerde iki ayrı kaya odasından meydana gelen, içinde niş, stel yuvaları, sunu sekileri ve kaya çanakları gibi unsurlar barındıran kaya kutsal alanıdır **(Resim 5.124)**. Araştırmacılar tarafından A ve B odaları şeklinde anılan kaya odalarından üst seviyede kalan A odasının güney duvarında panel içinde atlı binici kabartması ile bunun hemen altında 2.25 m genişliğinde ve 0.42 m derinliğinde, açık bırakılan batı yönünden yükselen basamaklarla ulaşılan bir seki bulunmaktadır. A odasının doğu duvarında, tam merkezde bir boğa kabartması tespit edilirken, odanın batı yan yüzü üzerinde, içinde herhangi bir kabartma ya da aplik bulunmayan, biri 0.70 x 1.12 x 0.70 m, diğeri 0.35 x 0.30 x 0.20 m ölçülerinde iki adet niş ile 2.22 x 0.35 m ölçülerinde bir seki belirlenmiştir. Yapının zemininde, ana kayaya belirli aralıklarla açılmış, 0.15 ila 0.20 m genişliğinde ve 0.05 ila 0.10 m derinliğinde, konik formlu 16 adet sunu çukurunun yanı sıra, yapının batısına yönelen sunu kanalı ile stel yuvası olduğu düşünülen bir çukur yer almaktadır. Ana mekan olarak nitelendirilen A odasına girşi sağlayan B odasında ise, A odasına ulaşan basamaklar şeklinde düzenlemelerin bulunduğu görülür[2018].

Resim 5.124. Tlos Kaya Kutsal Alanı (F. Işık, 2016b: Fig. 7).

[2018] Özdemir, 2016: 181-184; Korkut, 2015: 90-92.

Erken Klasik Dönem'e tarihlendirilen bu kutsal alan, güney duvarındaki kabartma şeklinde yapılmış at üzerindeki binici tasviriyle Lykia'nın yerel tanrısı Kakasbos; doğu duvarındaki nişe benzer yüzeysel bir oygunun üzerine işlenmiş boğa kabartmasıyla yine Lykia'nın yerel tanrılarından Trggas ile ilişkilendirilmiştir[2019]. Anikonik tapınım alanlarında sıklıkla rastlanan içi boş niş, seki, sunu çukuru gibi anikonik tapınım unsurlarını barındıran bu kaya kutsal alanı, içerdiği antropomorfik kabartma detayıyla ikonik özellik göstermektedir.

5.8.1.2. Dikmen Basamaklı Anıtı

Kentin merkezindeki anikonik tapınım unsurlarını barındıran ve yukarıda açıklanan kaya kutsal alanının yanı sıra, kentin kırsal teritoryumundaki kayalıklarda da anikonik tapınım faaliyetlerinin gerçekleştiği alanlar bulunmaktadır. Bunlardan biri, Phryg kültüründen bilinen basamaklı anıtlarla son derece benzerdir. Tlos yakınlarındaki Dikmen mevkiinde tespit edilen ve basamaklı kaya sunağı şeklinde adlandırılan anıt **(Resim 5.125)**[2020], açık havada gerçekleştirilen anikonik törenlere işaret etmektedir.

Resim 5.125. Tlos Dikmen Basamaklı Anıtı (F. Işık, 2010: Abb. 22).

5.8.2. Letoon

Günümüzde Muğla ili Seydikemer ilçesinin Kumluova Mahallesi içinde yer alan Letoon, tüm Lykia Bölgesi'nin kutsal alanıdır. Letoon, Akdeniz'e açılan Patara ve Pydnai liman kentleri ile Eşen Çayı'na yakınlığı nedeniyle, sadece bölge insanına değil deniz aşırı

[2019] Korkut, 2015: 92; Korkut vd., 2018: 134; F. Işık, 2016b: 218.
[2020] Işık, 2010: 88, Abb. 22.

memleketlerden gelen kişilere de açıktır. Bu durum kutsal alandan ele geçen ithal buluntularla kanıtlanmıştır[2021].

Kutsallığını kaynağını yaslandığı Tümtüm Tepe'nin kayalık yapısından alan Letoon Kutsal Alanı, kutsal su kaynağı çevresinde ve kayalar üzerinde gelişen, Luvice "annis massanassis" şeklinde anılan tanrıların anasına adanmış bir kült alanıdır. Bu alan Lykçe Eni mahanahi, Ertemiti ve Natri'nin, ilk ismi şu an için bilinmeyen üçlü tapınım merkezidir. Söz konusu tanrılar daha sonra Leto, Artemis ve Apollon kültlerine dönüşmüş ve kutsal alan Letoon adıyla anımıştır[2022].

Bugüne kadar gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sonucunda en erken bulguları İÖ 8. yüzyılın sonlarına tarihlenmekle birlikte, Hitit metinlerinde, Siyanti Nehri'nin yani günümüzdeki Eşen Çayı'nın karşısında bir kutsal alan bulunduğundan bahsedilmesi, Letoon Kutsal Alanı'nın en azından İÖ 2. binyıla uzanan bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir[2023]. Letoon Kutsal Alanı'nda günümüze kalıntıları ulaşan anıtsal mimari yapılara sahip tapınım alanları ise, yan yana sıralanmış, en erken evreleri ahşaptan yapılan ve sonrasında taştan inşa edilen Klasik ve Hellenistik Dönem Leto, Artemis ve Apollon tapınaklarıdır. Ancak kutsal alanda mimari yapılar inşa edilmeden önceki evrelerde doğa unsurlarına yönelik tapınımın gerçekleştiği, arkeolojik kazı çalışmalarıyla belirlenmiştir. Söz konusu doğa unsurları arasında Anadolu kökenli kaynak kültü ve kaya kültü ön plana çıkmaktadır[2024].

5.8.2.1. Açık Hava Kutsal Alanı

Letoon Kutsal Alanı'nın girişinde teras duvarları önünde gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları sırasında açığa çıkarılan ve ana kayanın düzenlenmesiyle meydana getirilen açık hava kutsal alanı, basamaklarla ulaşılan bir podyum, basamakların üzerine işlenmiş sunu çanakları, poydumun önünde büyük bir kaya oyuğundan çıkan meşe (pinar) ağacı, doğal bir biçimde oluşmuş yarıklar, çanaklar ve küçük mağara formunda bir oyuğu içermektedir **(Resim 5.126)**. Ayrıca Tümtüm Tepe'den kaynağını alan suyun kutsal alana

[2021] Özdilek, 2020: 452.
[2022] Atik Korkmaz, 2016: 186.
[2023] Atik Korkmaz, 2016: 186, 189.
[2024] Atik Korkmaz vd., 2016: 74-75; Özdilek, 2020: 453.

kaya çatlakları ve su kanallarıyla yönlendirilerek belirli alanlarda biriktirildiği tespit edilmiştir[2025].

Resim 5.126. Letoon Açık Hava Kutsal Alanı (Özdilek, 2020: Fig. 19).

Açık hava kutsal alanının ana tanrıçayla özdeşleştiği bilinen ana kaya üzerinde konumlanması, alanda ana tanrıça Kybele'nin kutsal ağaçları arasında sayılan meşe ağacının bulunması ve genellikle Demeter ile ilişkilendirilen mağara ile domuz dişlerine ait buluntuların yer alması gibi nedenlerden dolayı, ana tanrıça kültüne adandığı düşüncesi öne çıkmaktadır. Bununla birlikte alandaki işlenmiş ya da doğal kaya yarıkları, sunu çanakları ve su kanalları ölü kültüyle ilişkilendirilmiştir[2026]. Bu durumda bahsi geçen alanda yer altı kültleriyle ilişkili bir ana tanrıça kültüne tapınım gerçekleştirildiği düşünülebilir. Nitekim araştırmacılar bu alanı, İÖ 6. yüzyıldan itibaren kullanıldığı belirlenen Kaunos Demeter Kutsal Alanı[2027] ile karşılaştırarak, sahip oldukları tapınım unsurları ve buluntular açısından benzerlikler gösterdiklerini belirtmiştlerdir[2028].

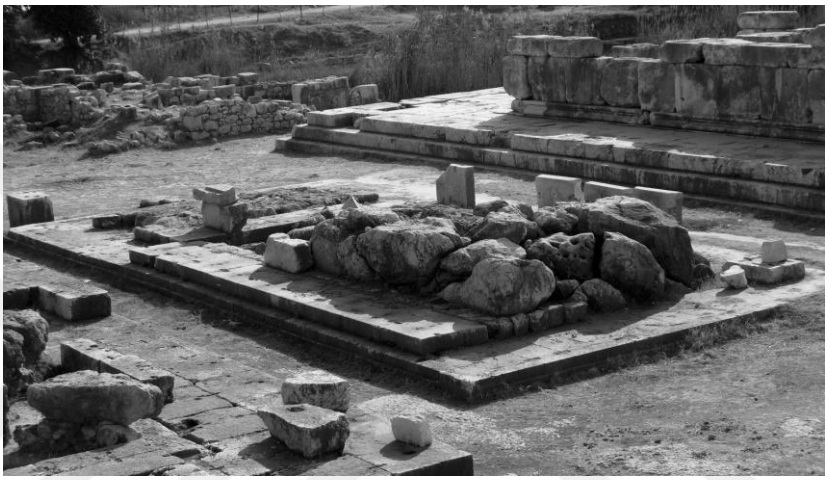
Kaunos Demeter Kutsal Alanı ile yapılan karşılaştırma soncunda, Letoon'daki açık hava kutsal alanının Arkaik Dönem'den itibaren kullanıldığı ileri sürülmüştür. Doğayla iç içe geçmiş anikonik tapınım özellikleri gösteren bu açık hava kutsal alanı, Letoon'da tek değildir. Tümtüm Tepe'nin zirvesinde kayalıklara açılmış stel yuvası, sunu çanağı ve havuz

[2025] Özdilek, 2020: 466-467.
[2026] Özdilek, 2020: 466, 472; Atik Korkmaz, 2016: 186.
[2027] Diler, 2017: 176; Bulba, 2019a: 211 vd.; Bulba, 2019b: 59 vd.
[2028] Özdilek, 2020: 476-481.

gibi unsurların tespit edilmesi[2029], bölgede anikonik tapınımın gerçekleştiği, açık hava kutsal alanı şeklinde düzenlenen çok sayıda kült alanı bulunduğunu göstermektedir.

5.8.2.2. Artemis Tapınağı Kaya Cellası

Letoon Kutsal Alanı'nda yer alan ve yan yana konumlanan tapınak yapılarından ortadaki 9.5 x 18.5 m ölçülerinde olup, üç tapınak arasında en kötü korunmuş durumdakidir. Ion düzeninde, templum in antis planlı tapınağın girişinden ele geçen iki yazıttan, İÖ erken 4. yüzyıla tarihlendiği ve Ertemiti'ye yani Artemis'e adandığı anlaşılmıştır[2030].

Resim 5.127. Letoon Artemis Tapınağı Kaya Cellası (F. Işık, 2010: Abb. 23).

Leto ve Apollon Tapınakları'na oranla küçük boyutlu Artemis Tapınağı, cellasının ortasında yükselen ve yüzeysel bir biçimde tıraşlanmış ana kaya kütlesiyle ünik özellik göstermektedir **(Resim 5.127)**. Araştırmacılar Anadolu'da ana tanrıçanın kaya ile ilişkilendirilmesi ve kayalar ile dağların ana tanrıçanın evi kabul edilmesinden yola çıkarak, tanrısal gücü barındırdığına inanılan Artemis Tapınağı cellasındaki kaya kütlesinin, tapınağın inşasından çok daha önce, tanrıçanın soyut bir kült heykeli şeklinde algılanmış olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu noktadan yola çıkarak, Lykia Artemisi'nin yani Ertemiti'nin kökeninin Hellen olmadığı, O'nun gücünü kayadan alan yerel bir Anadolu tanrıçası olduğu ortaya konulmuştur[2031].

[2029] Özdilek, 2020: 471.
[2030] Atik Korkmaz, 2016: 197.
[2031] F. Işık, 2012: 364; Atik Korkmaz, 2016: 200.

5.8.3. Ksanthos

Günümüzde Antalya ili Kaş ilçesinin Kınık köyü sınırları içinde kalan Ksanthos antik kenti adını, Hititçe "Siant", Yunanca "Xanthos", Türkçe "sarı" anlamına gelen ve kentin bulunduğu vadiye hayat veren günümüzdeki Eşen Çayı'ndan almaktadır. Kent sikkelerinde ise yerleşimin adı Arnna şeklinde geçmektedir[2032]. Kente dair en erken veriler akropolün güneydoğusundaki tepe üzerinde tespit edilen Kalkolitik Dönem'e tarihli bir balta ve Geç Hitit etkili, biri İÖ 7. yüzyıl başlarında diğeri İÖ 7. yüzyıl sonlarına tarihli iki orthostat kabartmasıdır[2033].

Başta Ksanthos, Patara ve Pinara olmak üzere, tüm Lykia'nın ortak tapınım alanı şeklinde faaliyet gösteren Letoon'da tapınım gören tanrı ve tanrıçalar Ksanthos'ta ön plana çıkmaktadır. Bu durum Hellenistik Dönem kent kapısının yan dikmelerinden biri üzerinde, III. Antiokhos'un Ksanthos'u Leto, Apollon ve Artemis'e adadığını bildiren bir yazıtın okunmasıyla desteklenir[2034]. Ksanthos çevresinde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar sonucunda, söz konusu tanrıların kent merkezi dışında kalan kırsal teritoryumdaki kayalıklarda kutsal alanlarının bulunduğu anlaşılmıştır.

5.8.3.1. Asarcık Kaya Kutsal Alanı

Dumandağ'ın kuzeybatı yamacında, yaklaşık 600 m yükseklikteki küçük bir dağ yerleşimi olan Asarcık, bulunduğu tepeden görüş açısında giren Ksanthos'a 8 km, Patara'ya 17 km mesafededir.Ksanthos teritoryumunda kalan Asarcık yerleşiminde Leto'ya adanmış görkemli bir kaya tapınağının bulunduğu söylenmektedir[2035].

[2032] Çevik, 2021: 211-212.
[2033] F. Işık, 2016a: 169.
[2034] F. Işık, 2016a: 171; Çevik, 2021: 216.
[2035] F. Işık, 2010: 82-83; F. Işık, 2012: 366.

Resim 5.128. Asarcık Kaya Kutsal Alanı (F. Işık, 2010: Abb. 12).

Asarcık'taki yerleşim kalıntılarının bulunduğu alandan izole bir kayalık üzerinde hem kayaların hem de teras duvarlarının kullanımıyla meydana getirilmiş bir kaya kutsal alanı tespit edilmiştir **(Resim 5.128)**. Dik kayalık yamacın kenarındaki açıklıkta 13 x 7.50 m ölçülerinde düzenlenen kaya yüzeyinde güney, doğu ve batı yönünde üçgen oluşturacak şekilde üç adet kaya çanağı açılmıştır. Çapları yaklaşık 0.27 m ölçülerindeki bu çanaklar 0.21, 0.30 ve 0.40 m derinliğindedir. 0.40 m derinliğindeki kaya çanağının kare formlu bir çerçeveye sahip olması, bu alana bir stelin dikilmiş olabileceğini düşündürmüştür. Terasın doğu ve batısında ise kayaların düzenlenmesiyle yapılmış ve son derece aşınmış, sunu ritüelleriyle ilişkilendirilen basamaklar bulunmaktadır[2036].

Anadolu'da Tunç Çağlarında Hitit kültürüne ait Yazılıkaya'ya dayanan ve kutsallığının kaynağını kayadan alan açık hava kutsal alanları, Demir Çağı'nda Urartu kültür bölgesinde ve kültürel etkileşim yoluyla Phrygia'da sıklıkla tercih edilmiştir. Phrygia Bölgesi'ne komşu olan Lykia Bölgesi'nde de Asarcık, Antiphellos, Limyra ve Tlos/Dikmen gibi örneklerle kaya kutsal alanlarının varlığı ortaya konulmuştur[2037]. Tanrısallığını kayanın bizzat kendisinden alan bu kutsal alanlarda anikonik tapınım biçiminin ön plana çıkması beklenir.

5.8.4. Patara

Günümüzde Antalya ili Kaş ilçesinin Kalkan beldesi sınırları içinde kalan Patara (Lykçe'de Pttara) antik kentinin adı ilk kez Hitit kralı IV. Tuthaliya hiyeroglifinde "Patar" şeklinde geçmektedir. Bu yazıtla Tunç Çağları'ndan itibaren varlık gösterdiği anlaşılan

[2036] F. Işık, 2010: 84-87.
[2037] F. Işık, 2010: 88-89, 91.

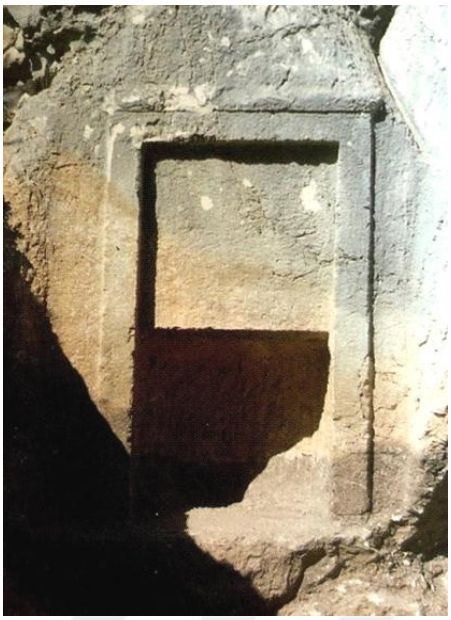
Patara'daki Tepecik kazılarından ele geçen bulgularla söz konusu erken yerleşimin varlığı kanıtlanmıştır. Klasik Dönem'e gelindiğinde bir liman kenti olarak gelişmeye başlayan kent, elde ettiği siyasi güçle İÖ 2. yüzyılda büyük bir metropol halini alır ve en parlak evresini başkent konumuna geldiği Roma İmparatorluk Dönemi'nde yaşar[2038].

Patara'da *Patareus* epitetiyle yerel bir tapınım sergileyen Apollon kültünün İÖ 6. yüzyıldan itibaren ön plana çıktığı düşünülmektedir. İÖ 167 yılında basılan Patara birlik sikkelerinin ön yüzünde başı defne çelenkli Apollon'un betimlenmesi, kültün öneminin dönemler boyunca devam ettiğini gösterir. Patara'nın Apollon'un kehanet merkezlerinden biri olduğu ve kutsal alanın tapınak, koruluk ve kehanet ocağından meydana geldiği aktarılır[2039]. Leto'nun Apollon'u doğurduğu hurma palmiyesinin bulunduğu yer mitoslarda Delos[2040] şeklinde geçse de bu yerin Işık'a göre, Antik Dönem'de tarihsel hurmalığa sahip tek kent özelliği doğrultusunda Patara olması gerektiğinin ileri sürülmesi, Apollon kültünün Patara için önemini bir kez daha doğrulamaktadır[2041]. Antik kaynaklarda Apollon'un kehanetinin yılın altı ayı Delos'ta, altı ayı Patara'da gerçekleştiğinin bildirilmesi[2042], Delos ile Patara'nın eş tutulduğu görüşünü desteklemektedir. Kentte tespit edilen "Kaynak Tapınağı" ya da "Kaynak Kilisesi" adıyla anılan kutsal alan, Apollon'un kehanet tapınağı ile ilişkilendirilmiş ve bölylelikle kent için son derece önem taşıdığı anlaşılan Apollon kültünün tapınım merkezi epigrafik ve topografik verilerle belirlenmiştir[2043].

5.8.4.1. Kaya Kutsal Alanı

Patara antik kentinde, dağlık ve kayalık alanların kutsal kabul edilerek tapınımda kullanıldığı, ilkin IV. Tuthaliya'nın, kentin doğusundaki Ksanthos Vadisi'ne hakim konumdaki Doğucasarı Tepesi olduğu söylenen, Patar Dağı önünde tapındığı bilgisiyle ortaya konulmaktadır. Kentte gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalarda, Doğucasarı Tepe üzerinde, kayalıkların dört farklı alanda nişler açılarak açık hava kült faaliyetlerinde kullanıldığı belirlenmiştir[2044].

[2038] İşkan, 2016: 144-145; Çevik, 2021: 222.
[2039] F. Işık, 2011: 55.
[2040] Grimal, 2012: 71.
[2041] F. Işık, 2011: 108; F. Işık, 2012: 153; Nilsson ise hurmalığın bulunduğu yerin Letoon olabileceğini ileri sürer (Nilsson, 1955: 210, dn. 6).
[2042] Vergilius. IV.
[2043] İşkan, 2016: 158-159; F. Işık, 2011: 55-56, 108; F. Işık, 2012: 153, 366; Çevik, 2021: 222.
[2044] F. Işık, 2011: 56.

Resim 5.129. Patara Niş (F. Işık, 2011: 56).

Doğucasarı Tepe üzerindeki kayalıklarda belirlenen nişlerden biri büyüklüğü, işçiliği ve tabanına açılmış libasyon amaçlı kaya çanağıyla dikkat çekmiştir. Etrafı bir çerçeveyle çevrelenmiş dikdörtgen formlu nişin üst yarısı son derece sığ, alt yarısı ise derin oyulmuştur. Bu şekilde yarısı aralanmış bir pencere ya da kapıya benzemektedir **(Resim 5.129)**. Çerçeve özelliği nedeniyle nişin, tanrının evine açılan sembolik bir kapı algısıyla yapıldığını düşündürmüştür[2045].

Yukarıda aktarılan bilgiler doğrultusunda Patara'da, Lykia Bölgesi'nde egemen olan kayanın kutsallığına yönelik inanç biçimlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Anadolu'da Urartu kültüründen bilinen ve anikonik tapınım kapsamında değerlendirdiğimiz, kayaların sembolik kapılar şeklinde işlenerek kutsal alan olarak kullanılması[2046] düşüncesinin Lykia topraklarında da benimsendiği görülmektedir.

5.8.5. Antiphellos

Günümüzde Antalya ili Kaş ilçesi sınırları içinde kalan Antiphellos, Akdeniz'deki Meis (Kızıl Kale) Adası'nın karşısında konumlanmıştır. Yunanca taşlık ülke anlamına gelen phellos kelimesinden türeyen Antiphellos, Lykçe'de Wehinta adıyla anılmaktadır. Klasik Dönem içinde önemli bir liman kenti statüsüne kavuşan Antihpellos, Hellenistik Dönem'de

[2045] F. Işık, 2011: 56.
[2046] Hazine Piri Kapısı, Meher Kapı vd. için bölüm içinde Urartu başlığına bkz.

giderek güçlenerek ana kent Phellos'u geride bırakır. Kentin özellikle sünger ve kereste ticaretinde ön plana çıktığı bilinmektedir[2047].

Antiphellos'un sarp kayalık alanlarında anıtsal kaya mezarları bulunmaktadır. Ayrıca tüm Lykia için kutsallık atfedildiği bilinen kayalık alanların Antiphellos'ta da dini uygulamalar için kullanıldığını gösteren bulgular mevcuttur[2048].

5.8.5.1. Basamaklı Anıt

Antiphellos antik kentinin kayalık alanlarında, kült törenlerinin yapıldığı kutsal alanlara örnek olarak, ana kayanın düzenlenmesiyle meydana getirilen basamaklı anıt gösterilebilir. Boşluğa açılan basamaklar ve sunu çukurundan oluşan anıt **(Resim 5.130)**, boşluğa uzanan basamaklarıyla göğe yükselişi ve tanrısal sonsuzluğu temsil etmektedir[2049].

Resim 5.130. Antiphellos Basamaklı Anıtı (F. Işık, 2010: Abb. 20).

Tanrının basamakların uzandığı sonsuzlukta var olduğuna inanılması, anikonik tapınım biçimiyle ilişkilendirilir. Antiphellos örneğinde hem tanrısal gücü içinde barındırdığına inanılan kayaların kullanılması hem de basamakların tanrısal sonsuzluğa uzanması, söz konusu anıtın anikonik tapınım kapsamında değerlendirilebileceğini gösterir.

[2047] Çevik, 2021: 292-293.
[2048] F. Işık, 2010: 87.
[2049] F. Işık, 1999: 7; F. Işık, 2010: 87-88.

5.8.6. Arykanda

Günümüzde Antalya ili Elmalı ve Finike ilçeleri arasında, Arif köyünün Aykırıçay mahallesi yakınlarında yer alan Arykanda antik kenti, Lykia Bölgesi'ndeki yüksek platolar ile liman kentlerini birbirine bağlayan ticaret ve ulaşım güzergahının tam merkezinde, sedir ağaçlarına sahip sarp dağlık bir arazide konumlanmıştır[2050]. Luvi kökenli adından ötürü İÖ 3. binyıldan itibaren varlık gösterdiği öne sürülen kentte, İÖ 2. binyıla tarihlenen iki adet taş baltanın ele geçmesi, kentin erken dönemlerdeki varlığını ortaya koymuştur[2051].

Kentteki arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen verilerle Helios, Apollon, Asklepios, Hermes, Artemis, İsis, Serapis, Harpokrates ve Apis kültlerinin varlığı belgelenmiştir[2052]. Kentin kayalık bir arazi üzerinde kurulu yapısı doğrultusunda, kayalık alanların düzenlenmesiyle meydana getirilen ve genellikle ana tanrıça kültüyle ilişkilendirilen kutsal alanlarının bulunması son derece doğaldır. Nitekim Arykanda'da tespit edilen kutsal alanlar arasında, anıtsal mimari yapılara sahip olanlarının yanı sıra kayalıkların kullanımıyla gerçekleşen açık hava kutsal alanlarının da bulunduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Arykanda'nın bölge ekonomisine önemli katkılar sağlayan sedir ağaçlarının kıyı kentlerine aktarımını sağlayan bir noktada yer alması, sedir ağaçlarına dinsel anlamlar yüklenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

5.8.6.1. Kaya Kutsal Alanları

Arykanda antik kentinde kayaların düzenlenmesiyle oluşturulan kutsal alanlar hem stadionun batı ucunda hem de Helios Kutsal Alanı'nın tapınak yapısı içermeyen birinci evresinde tespit edilmiştir. Stadionun batısında, duvarında yan yana sekiz adet dikdörtgen formlu içi boş derin nişin sıralandığı yapı, kentin en özgün tapınağı şeklinde anılmıştır **(Resim 5.131)**. Hellenistik Dönem'de yapıldığı ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde yenilendiği belirtilen yapının göksel dinler başlayana kadar işlevini koruduğu söylenmiştir[2053]. Duvar sırasıyla birlikte örülerek yapılan nişlerin hemen yanında, yapıyı batıdan sınırlayan, doğrudan ana kayaya açılan sığ niş ise[2054] bu alandaki daha erken dönemlere uzanan kült törenleriyle ilişkili olmalıdır.

[2050] Görkay, 2012: 313; Çevik, 2021: 415.
[2051] Bayburtoğlu, 2003: 26-27.
[2052] Sancaktar, 2019.
[2053] Bayburtoğlu, 2003: 106-108; Çevik, 2021: 417.
[2054] Sancaktar, 2016: 11.

Resim 5.131. Arykanda Stadion Nişli Yapı (Sancaktar, 2019: Lev. 1d).

Nişli yapının stadionun yakınında yer alması nedeniyle, atletizm oyunlarının ve sporcuların yardımcı tanrıları olarak bilinen Herakles ve Hermes'e adandığı ileri sürülür[2055]. Ayrıca bir yazıt sayesinde kentte Geç Hellenistik Dönem'de Apollon kültünün tapınım gördüğünün anlaşılması ve Hellenistik Dönem'de çevre bölgelerde Apollon'a adanmış kaya kutsal alanlarının bulunması nedeniyle, Nişli yapı Apollon kültüyle de ilişkilendirilmiştir[2056].

Kentteki bir sarnıç mezarın yüzeyinde bulunan bir madalyon üzerinde nişli yapıya benzer bir betimlemenin işlenmesi, söz konusu yapı hakkında fikir yürütülmesini sağlamıştır. Bu madalyon üzerinde kline şeklinde sınırlandırılmış bir alanda üçgen alınlıklı altı adet niş ile bu nişlerin içinde ve üst kısmında tanrı ve tanrıçalar betimlenmiştir. Oniki tanrı panteonuna benzetilen bu betimde Serapis, Harpokrates, İsis/Hator, Poseidon, Ares ve Selene figürleri belirlenmiştir[2057]. Madalyondaki betim Nişli yapı ile ilişkilendirilmiş ve nişler içerisine tanrı ve tanrıça heykellerinin yerleştirildiği düşünülmüştür[2058].

Arkyanda Akropolisi'ndeki Helios Kutsal Alanı'nda gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda, iki teras üzerinde konumlanan kutsal alanın ilk evresinde alt terasta bir, üst terasta iki olmak üzere üç farklı noktada kaya kutsal alanları belirlenmiştir. Alt terasta ana kayanın düzenlenmesiyle meydana getirilmiş biri kemerli diğeri Phryg kaya anıtlarından bilinen haç motifi[2059] şeklinde iki adet niş **(Resim 5.132)** ve bu nişlerin hemen önünde ana kaya zemine oyulmuş 1.70 m uzunluğunda, 0.85 m genişilğinde ve 0.60 m derinliğinde bir adet adak çukuru yer almaktadır. Üst terastaki kutsal alanlardan biri, ikinci evrede inşa edilen Helios Tapınağı'nın kuzeyinde, tapınak ile aynı aks üzerinde ana kayaya

[2055] Bayburtoğlu, 2003: 107-108
[2056] Sancaktar, 2019: 17.
[2057] Sancaktar, 2019: 17, Lev. 66, KB2.
[2058] Bayburtoğlu, 2003: 107-108.
[2059] Tüfekçi Sivas, 1999: 60, Şek. 7, 143, Şek. 25.

oyularak açılmış 3.44 m yüksekliğinde ve 2.24 m genişliğinde üçgen alınlıklı içi boş bir nişten oluşmaktadır. Üst terasta bulunan diğer kutsal alan ise, Helios Tapınağı'nın batısında, ana kayaya açılan kemerli sığ bir nişten meydana gelmektedir[2060].

Resim 5.132. Arykanda Helios Kutsal Alanı Nişler (Sancaktar, 2019: Lev. 30b).

Araştırmacılar Helios Kutsal Alanı'nın birinci evresinde tespit edilen kaya kutsal alanlarının kullanılmaya başlandığı tarih hakkında net bir bilgi verilmesinin, Anadolu'da dağ ve kayaların kutsallığının Prehistorik Dönemler'e dayanmasının yanı sıra bu kutsallığın Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemleri içlerinde de devam etmesi nedeniyle zor olduğu üzerinde durmuşlar, ayrıca kaya kutsal alanlarının Urartu ve Phrygia kültür bölgelerindeki yaygınlığından bahsedilmişlerdir[2061].

Yukarıda açıklanan veriler doğrultusunda Arykanda antik kentindeki farklı noktalarda kayaya yani tanrı ya da tanrıçanın özüne açılan nişler etrafında gerçekleşen tapınım alanlarının, kentteki en erken dini faaliyetlerle ilişkilendirilmesi ve bu alanlarında anikonik tapınım biçiminin benimsenmiş olabileceğinin ileri sürülmesi mümkündür.

5.9. Pamphylia

Günümüzde Antalya ilinin doğu kesimini kapsayan Pamphylia Bölgesi'nin, doğusunda Dağlık Kilikia, batısında Lykia, kuzeyinde Pisidia yer almaktadır. Bölgenin doğal sınırlarını güneyde Antalya Körfezi, doğuda Melas (Manavgat) Nehri, doğuda

[2060] Sancaktar, 2016: 46-47; Sancaktar, 2019: 26-27.
[2061] Sancaktar, 2016: 47.

Olympos (Musa) Dağı, kuzeyde ise Toroslar'ın uzantısı olan Solymos (Güllük) Dağı meydana getirmektedir[2062].

Pamphylia Bölgesi'nde ön plana çıkan kentler arasında Perge (Antalya/Murtına)[2063], Sillyon (Antalya/Yanköy)[2064], Aspendos (Antalya/Belkıs)[2065], Side (Antalya/Selimiye)[2066] ve Lybre (Antalya/Bucakşeyhler)[2067] sayılabilir.

Antalya Ovası üzerinde yer alması nedeniyle genellikle düzlük bir bölge olan Pamphylia'nın yükseltileri, kuzey sınırındaki Solymos Dağı ile güneybatıda bölgeyi iç kesimden ayıran Solyma (Tahtalı) ve Klimaks (Çamlar, Delik ve Kemer) Dağı'dır[2068]. Kuzeyde Pisidia Bölgesiyle sınırı meydana getiren ve bu nednele Pisidia sınırları içinde de kalan Solymos'un, Zeus *Akraios*'un dağlardaki en erken açık hava kutsal alanlarından biri olduğu söylenir[2069]. Ayrıca Meter *Oreia* adıyla tapınım gören dağlar ve mağaralarla ilişkili ana tanrıça kültünün yoğunlaştığı bölgeler arasında Pamphylia'nın da sayılması dikkat çekicidir[2070]. Antalya'nın yaklaşık 30 km batısındaki, Anadolu'da en erken iskan izlerine rastlanan mağaralardan biri olan Karain Mağarası, Pamphylia Bölgesi'ndeki en önemli Meter *Oreia* kült merkezi kabul edilir. Mağara duvarlarına kazınan adak yazıtlarından tanrıçaya sunuların yapıldığı anlaşılmaktadır. Bölgede, Meter kültüne adanan bir diğer mağara kutsal alanı, Olbia (Antalya/Kemer) yakınlarındaki Gürman Dağı'nda tespit edilmiştir[2071].

Pamphylia Bölgesi'nin tüm akarsu kaynakları kuzeyden güneye doğru akarak Antalya Körfezi'ne dökülür. Söz konusu kaynaklar arasında Katarraktes (Düden) Çayı, Kestros (Aksu) Çayı, Eurymedon (Köprü) Çayı ve Melas (Manavgat) Çayı sayılabilir. Bu kaynaklardan Kestros, Eurymedon ve Melas'ın ağızlarının gemilerin girişine elverişli olması, Perge ve Aspendos gibi kıyıdan içeride kurulmuş bölge kentlerinin gelişmesini sağlamıştır[2072]. Bölgeye katkı sağlayan kaynakların tanrılaştırıldığı bilinmektedir. Bu

[2062] Sevin, 2007: 163, 165-166.
[2063] Abbasoğlu, 2006: 289-302.
[2064] Taşkıran, 2020: 1 vd.
[2065] Özgür, 1993: 251 vd.
[2066] Soykal Alanyalı, 2016: 17 vd.
[2067] İnan, 1998.
[2068] Sevin, 2007: 166.
[2069] Baydur, 1994: 89.
[2070] Akın, 2016: 145-146, 151 (Söz konusu kültün Klasik, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemleri boyunca Ionia, Lydia, Phrygia, Lykia ve Pamphylia bölgelerinde tapınım görmeye devam ettiği, ele geçen yazıtlardan anlaşılmaktadır).
[2071] Akın, 2016: 154-155.
[2072] Sevin, 2007: 167.

bağlamda Eurymedon'a ait bir heykelin bulunması, su kaynağının tanrılaştırıldığının önemli bir göstergesidir[2073]. Ayrıca Eurymedon ile birlikte Katarraktes, Kestros ve Melas'ın da tanrılaştırıldığı bölge kentlerine ait sikkeler üzerindeki nehir tanrısı betimlerinden anlaşılmaktadır[2074].

Akdeniz ikliminin hakim olduğu bölgede alçak düzlüklerde makiler yer alırken, rakım yükseldikçe zeytin, çam, selvi ve sedir ağaçlarından meydana gelen ormanlar görülür. Özellikle sedir ve selvi ağaçlarının gemi yapımına son derece uygun yapısı, bölgenin gemi yapımı konusunda gelişmesine katkı sağlamıştır[2075]. Ayrıca ilaç ve parfüm yapımında kullanılan aselbent ağacının da bölgede yetişen ağaç türlerinden biri olduğu söylenir[2076]. Bu duruma kent ekonomisine katkısı bulunan ağaçların kutsal kabul edilerek tapınımda kullanıldığı düşünülebilir.

Yukarıda söz edilen dağ, su ve ağaçlar etrafında şekillenen kültler ile ilgili bilgilerin yanı sıra arkeolojik araştırmalar ve bilimsel kazı çalışmalarıyla tespit edilen veriler doğrultusunda, Pamphylia Bölgesi'nde anikonik tapınımın gerçekleştiği kutsal alanlar ile anikonik tapınımda kullanılan tanrı temsillerine işaret eden kutsal nesnelerin varlığı anlaşılmaktadır. Bugüne kadar bölgede gün yüzüne çıkarılan söz konusu kutsal alan ve kutsal nesneler, içinde bulundukları antik yerleşim doğrultusunda başlıklara ayrılarak açıklanacaktır.

5.9.1. Perge

Günümüzde Antalya ili Aksu ilçesinin Murtına Mahallesi sınırları içinde kalan Perge antik kenti, Pamphylia'nın başkenti konumundadır. Perge akropolisinde tespit edilen bir çocuk gömüsü ile obsidyen dilgiler ve seramik buluntular, Kalkolitik ve Tunç Çağları'nda kentin varlığını ortaya koymaktadır[2077]. Hitit İmparatorluk Dönemi'nde Parha adıyla anılan kentin, Hitit, Luvi ve Lykia halklarıyla, daha sonra Rhodos ve Kıbrıs gibi deniz aşırı ülkelerle ilişki içinde oldukları bilinmektedir[2078].

[2073] Avcu, 2016: 209-210.
[2074] Altınoluk, 2005: 36-40 (Eurymedon), 81-82 (Katarraktes), 93-98 (Kestros), 146-148 (Melas).
[2075] Sevin, 2007: 173.
[2076] Plin. HN. XII. 125.
[2077] Çokay Kepçe, 2010: 213, dn. 1; Martini, 2019: 96.
[2078] ReGenesis: 153, Perge, Anatolia.

5.9.1.1. Yarı İkonik Tanrıça

Perge'de tapınım gören kültler arasında ön plana çıkan Artemis *Pergaia* kültü, özellikle Pamphylia ve Pisidia bölgelerinde benimsenmiştir. Pamphylia lehçesinde Wanassa Preiia (Perge'nin Hanımı) adıyla anılan tanrıçanın İÖ 3. binyıldan itibaren Anadolu'da tapınım gören yerel bir tanrıça olduğu, İÖ 3-2. yüzyıllara ait sikkeler üzerindeki yerel lehçeyle yazılmış ИANAΨAΣΠPEIIAΣ ibaresinin dilbilimsel anlamda incelenmesi sonucunda ortaya konulmuştur. Yunan etkisiyle Artemis şeklinde tapınım görmeye devam eden kültün, Hıristiyanlık etkisini artırıana kadar bölgedeki önemini koruduğu belirtilmiştir[2079].

Artemis *Pergaia*'nın sikkeler üzerinde betimlenen temsillerinden bazılarının, yarı ikonik özellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Yerel Anadolu karakterli, idol şeklindeki görünümüyle Yunan Artemisi'nden ayrıldığı belirtilen Artemis *Pergaia* betimli söz konusu sikke tipinin Perge'de İÖ 2. yüzyıldan İS 3. yüzyıla kadar kullanıldığı belirlenmiştir **(Resim 5.133 a-b)**. Sikkelerde Ion ya da Korinth düzenininde bir tapınak içinde üst kısmı kavisli, hilal ve yıldız motifleriyle bezeli yüksek bir polos görünümünde, gövde kısmı ise kabartmalı bantlara sahip konik bir blok şeklinde duran bir tanrıça temsili yer almaktadır[2080]. Tanrıçanın yanında bulunan motifler arasında sayılan sfenkslere koruyucu özellik atfedilirken, selvi ağaçları ağaç kültüyle ilişkilendirilmiştir[2081]. Tanrıçanın söz konusu temsil biçiminin benzeri Perge tiyatrosunun skenesine ait kabartmalı bir blok üzerinde tespit edilmiştir **(Resim 5.133 c)**[2082]. Bazı araştırmacılar sikkeler üzerindeki temsilin, bir *baitylos* olabileceği üzerinde durulmuştur[2083]. Ancak tanrıçanın kabartmalı frizler şeklinde düzenlenen kalıp biçimindeki gövdesi, ağaçtan oyularak üzeri metal levhalarla kaplanmış ilk kült heykelleriyle (*xoanon*) de örtüşmektedir[2084].

[2079] Onurkan, 1969: 304-305.
[2080] Onurkan, 1969: 305-306.
[2081] Pace, 1923: 310.
[2082] Onurkan, 1969: 306-308.
[2083] Pace, 1923: 308-310.
[2084] Onurkan, 1969: 310.

a b c

Resim 5.133 a- Yarı İkonik Tanrıça Tasvirli İÖ 2. Yüzyıl Perge Sikkeleri (Hill, 1897: Pl. XXIV, 5-6); b- Yarı İkonik Tanrıça Tasvirli Roma İmparatorluk Dönemi Sikkeleri (Hill, 1897: Pl. XXIX, 12, 15, 16); c- Perge Tiyatro Skenesi Kabartmalı Blok (Onurkan, 1969: Res. 17).

Perge'deki tanrıçanın formu itibariyle Kıbrıs, Fenike, Kartaca, Sicilya gibi uygarlıklarda steller üzerinde karşılaşılan ve "şişe idol"[2085] şeklinde tanımlanan tanrı ya da tanrıça temsilleriyle benzerlik gösterdiği de ileri sürülen görüşler arasındadır[2086]. Bu noktada Perge'nin Kıbrıs ile ticari ve kültürel ilişki içinde oluşu dikkat çekmektedir[2087]. Anadolu'da ise benzer temsiller Aspendos, Sardeis, Pergamon, Ephesos, Myra, Hypaipa, Maionia ve Pogla kentlerinin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinde belirlenmiş ve bu temsil biçimi "şişe formlu tanrıça" şeklinde adlandırılmıştır[2088].

"Şişe formlu tanrıça" tanımı, İÖ 2. binyıl Anadolu'sunda ön plana çıkan Hititlerde kap şeklinde temsil edilidği söylenen tanrıçayı akla getirmektedir. Üreme ile ilgili Hitit ritüellerinden Paskuwatti ritüelinde, tanrıçanın bir kap (pithos/vazo) ya da *huwaši* taşı (stel) şeklinde yer aldığı belirtilir[2089]. Ayrıca envanter kayıtlarında Hitit Fırtına/Hava tanrısının *waskur* kabı şeklinde temsil edildiği de geçmektedir[2090]. Bu bağlamda Anadolu'da kap/vazo/şişe şeklindeki tanrı ya da tanrıça temsillerinin Tunç Çağlara değin uzandığını söylemek mümkündür.

Perge antik kentinde erken dönemlerden itibaren tapınım gören ve dönemler boyunca önemini koruduğu anlaşılan Wanassa Preiia/Artemis *Pergaia* kültünün, kent içinde bir tapınım alanı olması beklenir. Nitekim akropolisinin güney ucunda Artemis *Pergaia*'ya

[2085] Doak, 2015: 97-99.
[2086] Yaman, 2013: 131.
[2087] Perge akroplisinden ele geçen Kıbrıs ithal seramikleri ve Kıbrıs taklidi seramikler söz konusu ilişkiyi yansıtmaktadır (Çokay Kepçe, 2010: 213, dn. 2.
[2088] Cook, 1940: 899, dn. 5; Cook'un yapmış olduğu "şişe formlu tanrıça" tanımının Perge sikkelerindeki tanrıça tasviri için de kullanılabileceği Ş. Yaman tarafından ileri sürülmüştür (Yaman, 2013: 131).
[2089] Hoffner, 1987: 279; Turgut, 2018: 248.
[2090] Gurney, 1977: 26.

adanan kapalı bir temenos tespit edilmiştir. Yukarıda açıklandığı üzere, yarı ikonik şeklinde tanımlayabileceğimiz temsil biçimine sahip olan tanrıçanın, kentte doğa ile iç içe geçmiş tapınım alanlarının bulunduğu düşünülür. Artemis *Pergaia*'ya adanan temenosun yakınında, temenosla ilişkili ancak farklı bir görünüme sahip büyük bir doğa kutsal alanının belirlenmesi bu düşünceyi doğrulamaktadır[2091]. Bu durum, kentin İÖ 2. yüzyıl sikkelerinde görülmeye başlanan ve tam anlamıyla insan formuna sahip olmaması nedeniyle anikonik tapınım kapsamında değerlendirilen Artemis *Pergaia*'nın, anikonik tapınım faaliyetlerinin varlığını ortaya koyacak bir diğer veridir.

5.9.1.2. Kaya Kutsal Alanı

Perge Akropolisi'ndeki Artemis Kutsal Alanı yakınında, yaklaşık 100 m uzunluğundaki kayalık alanda, bir kutsal alan tespit edilmiştir. Kaya kütlesinin güney, doğu ve batısında yağmur sularının arazinin kireçtaşı kayaçları arasına sızmasıyla meydana geldiği belirtilen çok sayıda mağara yer almaktadır **(Resim 5.134)**. 15.30 m uzunluğa, 8.50 m derinliğe ve 3 m yüksekliğe kadar farklı ölçülerdeki mağaralardan bazılarının içinde su kaynakları belirlenmiştir. Mağaraların dış yüzeyine açılan ve adak eşyalarının koyulması için kullanıldığı söylenen farklı boyutlardaki nişler, alandaki kült uygulamalarına işaret etmesi bakımından önemldir. Büyük mağara şeklinde anılan mağaranın doğusunda, kayalık alana kabartma şeklinde yapılmış, tahtında oturur vaziyette, sağında dizlerine doğru uzanan bir alsan ve tympanonla birlikte gösterilmiş, göğüs ve baş kısmı korunmamış bir tanrıça figürü dikkat çekmektedir. Stil özellikleriyle Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmesi önerilen tanrıçanın Kybele'yi ya da bölgedeki yerel dağ ve doğa tanrıçasını (Wanassa Preiia) temsil ettiği üzerinde durulur[2092].

[2091] Martini, 2019: 91.
[2092] Recke, 2009: 269; Martini, 2019: 97-100.

Resim 5.134. Perge Kaya Kutsal Alanı, Mağara (Martini, 2019: Abb. 9).

Mağaraların sıralandığı kaya kütlesinin doğu ucunda, basamaklar ve su kanalları işlenmiş kayalık bir alanda, kahverengi kırmızı kireçtaşından işlenmiş, üzerinde yanık izleri gözlemlenen iki parça halinde bir stel tespit edilmiştir **(Resim 5.135 a)**. Stelin tamamı yaklaşık 2.50 m yüksekliğinde, 1.06 m genişliğinde ve 0.40 m kalınlığındadır. Stelin yüzeyinin alt kısmına yakın yerinde diktörtgen formlu, 0.20x0.50 m ölçülerinde bir boşluk açıldığı görülmeketdir **(Resim 5.135 b)**[2093]. Stelin hemen arkasında ise İÖ 5. yüzyıl Kiklad duvar işçiliği gösterdiği belirtilen duvarlara sahip, tek odalı, kült amaçlı kullanıldığı belirtilen bir oda yer almaktadır[2094].

a b

Resim 5.135 a- Perge Stelli Kayalık Alan (Recke, 2009: Abb. 4a); b- Perge Delikli Stel (Recke, 2009: Abb. 4b).

[2093] Recke, 2009: 269; Martini, 2019: 101-102.
[2094] Martini, 2019: 104.

Perge Akropolisindeki delikli stel, araştırmacılar tarafından Kıbrıs'taki Paphos'ta tespit edilen ve zeytinyağı preslemede kullanıldığı belirlenen delikli monolitlerle karşılaştırılmıştır. Perge'de bulunan stelin etrafında kayalara açılan kanalların bulunması, söz konusu stelin de Paphos'takine benzer şekilde, kutsal alanla ilişkili bir biçimde, kutsal koruluktan elde edilen ürünlerin rahipler aracılığıyla preslenmesinde kullanılmış olabileceğini düşündürmüştür[2095]. Ayrıca söz konusu stelin akropolise erişim noktasının merkezinde, uzaktan görülebilecek şekilde konumlanması, kutsal alana gidiş için yol gösterici özellikte olduğunu akla getirmiştir. Açıklanan konumu itibariyle kutsal alanda özel bir işlevi bulunduğu anlaşılan stelin, kutsal bir taş yani bir *baitylos* şeklinde kullanılmış olabileceği ileri sürülmüştür[2096]. Kıbrıs ile kültürel ilişki içinde bulunduğu anlaşılan Perge'de, Paphos'taGeç Tunç Çağı'ndan İS 4. yüzyıla kadar *baitylos* şeklinde temsil edilen Aphrodite'ye[2097] benzer anikonik bir kült taşının kullanılmış olması akla yatkındır.

5.10. Pisidia

Günümüzde Isparta ve Burdur illeri ile Antalya ilinin kuzeyini kapsayan Pisidia Bölgesi'nin kuzey ve kuzeybatısında Phrygia, doğusunda Lykaonia, batısında Lykia, güneyinde Pamphylia ve güneydoğusunda Kilikia yer almaktadır. Bölgenin doğal sınırlarını batıda Söğüt Dağları, güneydoğuda Akseki Ovası, kuzeyde Burdur ve Eğirdir Gölleri, kuzeydoğuda Sultan Dağları, doğuda ise Beyşehir ve Suğla Gölleri meydana getirir[2098].

Pisidia Bölgesi'nde ön plana çıkan kentler arasında Pisidia Antiokheia (Isparta/Yalvaç)[2099], Prostanna (Isparta/Akpınar)[2100], Mallos (Isparta/Eğirdir)[2101], Tymbriada (Isparta/Aksu)[2102], Sagalassos (Burdur/Ağlasun)[2103], Kremna (Burdur/Çamlık)[2104], Selge (Antalya/Altınkaya)[2105] ve Termessos (Antalya/Güllük)[2106] sayılabilir.

Teke Yarımadası'ndan kuzeydoğu yönüne, Göller Bölgesi'ne uzanan Batı Toros Dağları'nın uzantılarından meydana gelen bölgenin önemli yükseltileri Solymos (Güllük)

[2095] Recke, 2009: 270-272.
[2096] Martini, 2019: 105.
[2097] Zeman, 2008.
[2098] Sevin, 2007: 151, 153.
[2099] Özhanlı, 2019: 158 vd.
[2100] Kızılyalçın ve Özcan, 2016: 135 vd.
[2101] Özcan vd., 2019: 111.
[2102] Kaya ve Mitchell, 1985: 39 vd.
[2103] Waelkens, 2006: 325-358. .
[2104] Metin, 2021: 312 vd.
[2105] Nollé, 2015.
[2106] Çelgin, 2003: 120.

Dağı ve Viaros/Biaros (Davras) Dağı'dır. Bölgede hem dağların bizzat kendisine tapınıldığı hem de dağ zirvelerinin kutsal alan olarak kullanıldığı bilinmektedir. Doğrudan tapınım gören bu dağlar arasında yer alan Solymos Dağı, Neolitik Dönemde Gök Tanrıyı, Tunç Çağlarında Tarhunt'u temsil etmiş, Yunan kültürünün etkin olduğu dönemlerde ise Zeus'un oğlu kabul edilmiştir[2107]. Hititlerin gök tanrısı Tarhunt ile eş tutulan Zeus *Solymeus*'a en yoğun tapınımın Termessos antik kentinde bulunduğu ve bu tapınımın en erken evrelerinin açık hava kutsal alanlarında gerçekleştiği belirtilir[2108]. Termessos sikkelerinde Zeus *Solymeus*'un betimlenmesi, dağ ile ilişkili bu kültün bölgedeki varlığını desteklemektedir[2109]. Bölgede doğrudan tapınım gören bir diğer kutsal dağ, günümüzde Sivri Dağ olarak da bilinen Viaros/Biaros Dağı'dır[2110].

Pisidia Bölgesi'nin önemli akarsu kaynakları arasında Kestros (Aksu), Eurymedon (Köprüçay), Tauros (Bozçay), Hippophoras (Popa/Pupa Çayı) ve Anthios (Akçay/Yalvaç Çayı) sayılabilir[2111]. Bölgedeki akarsulardan Eurymedon'a tanrısallık atfedildiği ve bölgede bu nehre adanan bir kutsal alan bulunduğu bilinmektedir[2112]. Bir adak yazıtında Tauros'un bir kolu olduğu düşünülen Euros'a adak sunulmasından bahsedilmesi, söz konusu su kaynağının tanrılaştırıldığını göstermektedir[2113]. Anthios, Hippophoras ve Tauros'un da birer nehir tanrısı şeklinde tapınım gördüğü çeşitli antik kentlere ait Roma İmparatoruk Dönemi sikkeleri üzerindeki betimlerden anlaşılmaktadır[2114].

Zeytin, çam, selvi ve sedir ağaçlarından meydana gelen ormanlar açısından zengin olduğu belirtilen bölgede[2115], bolluk ve bereket kaynağı şeklinde görülen bu materyallere tanrısallık atfedildiği düşünülebilir. Nitekim Selge'de ulu selvi ve ardıç ağaçlarının Zeus ve Herakles'in kutsal ağaçları şeklinde tapınım gördüğü Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerindeki söz konusu ağaçlardan elde edilen direklerden anlaşılmaktadır[2116].

[2107] Cook, 1914: 156; Talloen ve Alp, 2007: 738; Talloen, 2015: 53.
[2108] Şahin, 2001: 168-170; Talloen, 2015: 53.
[2109] Cook, 1925: 973, dn. 1.
[2110] Talloen ve Alp, 2007: 739; Talloen, 2015: 54-55.
[2111] Sevin, 2007: 154-155.
[2112] Kaya ve Mitchell, 1985: 39-55; Avcu, 2016: 206-207, 209-210 (Aynı zamanda Pamphylia Bölgesi'nden de geçen Eurymedon ile Kestros'un tanrısallığına dair bilgiler Pmaphylia başlığı altında verilmiştir).
[2113] Avcu, 2016: 209.
[2114] Altınoluk, 2005: 27-30 (Anthios), 61-62 (Hippophoras), 206-207 (Tauros).
[2115] Sevin, 2007: 154.
[2116] Nollé, 2015: 15-21, 38.

Yukarıda açıklanan dağ, su ve ağaçlar etrafında gelişen kültlerin Pisidia Bölgesi'nde Tunç Çağı ile birlikte ön plana çıktığı anlaşılır. Hellenistik Dönem öncesinde anıtsal mimari izine fazla rastlanmayan bölgede, dağlardaki açık hava kutsal alanlarının uzun yıllar tapınımın merkezi konumunu koruduğunu düşündürür. Bu düşünceden yola çıkarak Pisidia Bölgesi'nde anikonik tapınımın gerçekleştiği kutsal alanlar ile anikonik tapınımda kullanılan tanrı temsillerine işaret eden kutsal nesnelerin varlığı anlaşılmaktadır. Günümüze değin bölgede açığa çıkarılan söz konusu kutsal alan ve kutsal nesneler, içinde bulundukları antik yerleşim doğrultusunda başlıklara ayrılarak açıklanacaktır.

5.10.1. Prostanna

Günümüzde Isparta ili Eğirdir ilçesinin Akpınar köyü sınırları içinde kalan Prostanna antik kenti, son derece sarp kayalıklardan meydana gelen Viaros Dağı'nın güney yamaçlarında konumlanmıştır. Antik Dönem yol güzergahının merkezinde yer alan kent, hem ticari hem askeri denetim noktalarından biridir. İÖ 1. yüzyıldan İS 3. yüzyıla kadar sikke basan kentte, sikkeler üzerindeki betimlerden Athena, Hermes, Ares, Thyke, Men, Demeter ve Zeus kültlerinin yanı sıra ağaç ve dağ şeklinde gösterilen Viaros kültünün benimsendiği anlaşılmaktadır[2117].

5.10.1.1. Sikkeler Üzerindeki Dağ ve Ağaç Motifi

Göller Bölgesi'nin en yüksek dağlarından biri olan ve yamaçları iğne yapraklı çam ormanlarıyla kaplı Viaros/Biaros Dağı, Pisidia Bölgesi'nin kutsal dağlarından biridir[2118]. Pisidia kentlerinden Prostanna sikkelerinde, ağaç ve konik formlu dağ betiminin OVIAPOC ya da BIAPOC yazısıyla birlikte yer alması, dağın tanrılaşırıldığını kanıtlamaktadır[2119]. Prostanna sikkelerinde Viaros Dağı en erken İÖ 50-İS 50 yıllarına tarihlenen örneklerde görülmeye başlanır **(Resim 5.136)**. Bu dönem sikkelerinin ön yüzünde Viaros Dağı, arka yüzünde bir ağaç betimlenir[2120]. Daha sonra Roma İmparatorluk Dönemi'nde İS 268-270 yıllarına tarihli (II. Claudius Gothicus Dönemi) sikkelerde, ön yüzde defne çelenkli ve zırhlı imparator büstü arka yüzde Viaros Dağı ve dağın üzerinde bir ya da birkaç adet ağaç betimlenmiştir **(Resim 5.137)**[2121].

[2117] Kızılyalçın ve Özcan, 2016: 142-145.
[2118] Talloen ve Alp, 2007: 739; Talloen, 2015: 54-55; Özcan, 2019: 372.
[2119] Baydur, 1994: 95, No. 254-256.
[2120] SNG France III, 1994: Pisidie 1706; Kızılyalçın ve Özcan, 2016: 143.
[2121] Aulock, 1979: 1859-1862; Kızılyalçın ve Özcan, 2016: 143.

Resim 5.136. Prostanna İÖ 50-İS 50 Yılları Kutsal Dağ ve Ağaç Motifli Sikke (SNG France III, 1706).

Resim 5.137. Prostanna Roma İmparatorluk Dönemi Kutsal Dağ ve Ağaç Motifli Sikke (Aulock, 1979: 1859-1862).

Prostanna kenti sikkelerinde dağ ve ağaç betimlenmesi, araştırmacılar tarafından kentin Klaisk Dönem öncesine giden açık hava tapınım geleneklerinin daha sonraki dönemlerde sikkeler üzerine yansıması şeklinde yorumlanmıştır[2122]. Yüksek dağların Tunç Çağları'ndan itibaren kutsal sayılarak tanrılaştırıldığı Pisidia Bölgesi'nde söz konusu dağlarda doğa unsurları etrafındaki tapınım faaliyetlerinin Hellenistik Dönem içlerine kadar gerçekleştirildiği bilinmektedir. Prostanna kenti sikkelerinde hem dağ hem de dağın üzerindeki ağaç motifi, bölgedeki doğa tapınımına işaret etmektedir. Bu sikkeler sayesinde Prostanna antik kentinde ve dolayısıyla Pisidia Bölgesi'nde dağ ve ağaca yönelik anikonik tapınımın var olduğu ileri sürülebilir.

5.10.2. Mallos

Günümüzde Isparta ili Eğirdir ilçesinin Sarıidis kasabasının kuzeydoğusunda yer alan Mallos antik kentinde gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmalarıyla Hellenistik Dönem'den Orta Çağ başlangıcına kadar çeşitli yapı kalıntıları tespit edilmiştir[2123]. Ana kayanın işlenerek basamaklandırılması ve teraslanmasıyla meydana getirilen yerleşim yerinde, yine kayaların kullanımıyla oluşturulan doğa kutsal alanlarının varlığı belirlenmiştir.

[2122] Kızılyalçın ve Özcan, 2016: 143.
[2123] Özcan vd., 2019: 111.

5.10.2.1. Mağara Kutsal Alanı

Mallos antik kentinde, ana kaya üzerine inşa edilen tapınak kalıntılarının hemen arkasında, 15 m^2 genişliğindeki kayalık alanın kült faaliyetlerinde kullanıldığı anlaşılmıştır. Bu alanda tapınak ile aynı seviyede dar girişli bir mağara ve mağaranın önünde basamaklı bir sunu alanı bulunmaktadır **(Resim 5.138)**. Seramik buluntularla, tapınağın Geç Hellenistik Dönem'de kullanımda olduğu belirlenmiştir. Mağaranın içinden elde edilen bulgular ise Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı'na işaret etmektedir. Tapınak ve basamaklı sunu alanına sahip mağaranın hangi tanrıya adandığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak kutsal alanın kent merkezi dışındaki kayalıklarda konumlanması Kybele, Meter ya da Artemis gibi ana tanrıça kültlerini akla getirmiştir[2124].

Resim 5.138. Mallos Mağara Önü Basamaklı Sunu Alanı (Özcan, 2019: Abb. 4).

Mallos'ta bulunan bir kayalıkta gelişim gösteren kutsal alan hakkında aktarılan bilgiler doğrultusunda, alandaki en erken kült uygulamalarının mağara ve basamaklı sunu alanı çevresinde anikonik tapınım biçimiyle gerçekleştiği, daha sonra ise kayalık üzerine blok taşlardan bir tapınak inşa edilerek kült faaliyetlerinin devam ettiği söylenebilir.

5.10.3. Tymbriada

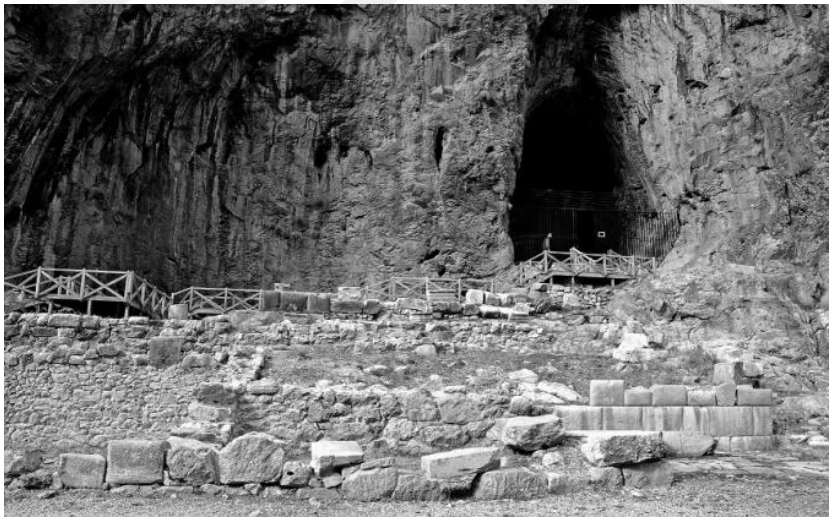
Günümüzde Isparta ili Aksu ilçesinin Akçaşar Mahallesi'nin kuzeyindeki Asar Tepe Mevkii'nde yer alan Tymbriada antik kenti, Aksu-Yılanlı Ovası'na hakim bir tepe üzerinde konumlanmıştır. Kentin teritoryumu içinde kalan mağaralar ve mağaraların önündeki kutsal

[2124] Özcan, 2019: 373-374.

alanlar, Pisidia Bölgesi'ndeki doğa unsurları etafında gelişen ve yüzyıllar boyunca kullanım gören kült merkezleri hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlamaktadır.

5.10.3.1. Zindan Mağarası Kutsal Alanı

Aksu ilçesinin 2 km doğusunda, Eurymedon (Köprü) Çayı'nın geçtiği vadinin kuzey yamacında, Torosların kuzey kolu Anamas Dağları'nın uzantıları olan Gavur Çalı Dağı ile Gölçük Dağı arasında kalan Zindan Mağarası ile bu mağaranın önündeki yapı kalıntılarından elde edilen veriler, kült faaliyetlerine işaret etmektedir **(Resim 5.139)**. Mağara yakınlarından bulunan nehir tanrısı heykeli, söz konusu alanın Eurymedon'a adandığını düşündürmüştür[2125]. Ancak daha sonra gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları sırasında ele geçen iki yazıt, kutsal alanda Meter *Theon Veginos* kültünün varlığını ortaya koymuştur[2126]. Ayrıca kutsal alanın ana tanrıçanın dağlar ve mağaralarla ilişkilendirilen Meter *Oreia* kültüyle de bağlantısı üzerinde durulmuştur[2127]. Yazıtlardan kutsal alanın aynı zamanda İmparator Marcus Aurelius'a adandığı anlaşılır ve buna göre günümüzde kalıntıları görülen mimari unsurların söz konusu imparatorun tek başına yönetimde olduğu İS 169-180 yılları arasında inşa edildiği ileri sürülür[2128].

Resim 5.139. Zindan Mağarası Kutsal Alanı (Alp, 2013: Res. 2).

Mağaraya günümüze iyi durumda korunagelmiş tek kemerli bir köprü ile ulaşılmaktadır. Kutsallığı mağaranın bizzat kendisinden kaynaklanan tapınım alanı, mağara ağızı ve mağara önünde olmak üzere birbiriyle bağlantılı ana kaya ile çevrelenmiş iki

[2125] Kaya ve Mitchell, 1985: 49-50.
[2126] Dedeoğlu, 2005: 98-99; Gümüş ve Güceren, 2012: 137-150; Akın, 2016: 149; Tekin, 2016: 14.
[2127] Takmer ve Gökalp, 2005: 106.
[2128] Alp, 2013: 119.

bölümden meydana gelmektedir. Mağara ağzı 16 m derinliğinde ve 9 m genişliğindedir. Mağara önünde, üç yönden ana kayayla sınırlanan alan doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 30 m, kuzey-güney doğrultusunda 20 m ölçülerindedir[2129]. Mağara önünde gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda dört kullanım evresi belirlenmiştir. İlk evre seramik ve sikke buluntularıyla Erken Hellenistik Dönem'e, ikinci evre mimari kalıntılarla Roma İmparatorluk Dönemi'ne, üçüncü evre sikke ve seramik buluntularıyla Bizans Dönemi'ne, dördüncü evre sikke buluntularıyla Selçuku Dönemi'ne tarihlendirilmiştir[2130].

Özünde dağ ve bu dağın içine uzanan mağaraya yönelik tapınımın bulunduğu ve bu nedenle de dağlar ve kayalarla özdeşleştirilen ana tanrıça kültünün hakim olduğu anlaşılan Zindan Mağarası'nda tapınım faaliyetlerinin Prehistorik Dönemler'den itibaren başladığı düşünülebilir. Erken dönemlerde yalnızca mağara içinde gerçekleşen kült faaliyetlerinin anikonik tapınım özelliği gösterdiği ileri sürülebilir.

5.10.3.2. Akropolis Kutsal Alanları

Tymbriada antik kentinin akropolisinin çeşitli bölgelerinde mağara, niş ve kaya kabartması gibi unsurlar içeren doğa kutsal alanları tespit edilmiştir. Akropolisin güneyinde, önünde 30 m^2'lik bir alan bulunan bir mağara yer almaktadır **(Resim 5.140)**. Girişi kısmen çökmüş durumdaki mağaranın içinde kuzey ve doğu yönlere devam eden koridorlardaki doğal kayanın işlenmesiyle oluşturulan küçük platformların sunu amaçlı yapıldığı düşünülebilir. Mağara içinden ele geçen el yapımı, pişmiş toprak sığır figürinleri, bu alandaki platformlar üzerine adak eşyası olarak bırakılmış olmalıdır. Ayrıca mağarada bulunan demir ve bronz nesneler ile pişmiş toprak seramik parçaları, mağaranın Roma İmparatorluk Dönemi'nden Geç Antik Çağ'a kadar kullanımının devam ettiğini göstermiştir[2131].

[2129] Mağara önündeki yapılanma hakkında detaylı bilgi için bkz. Kaya ve Mitchell, 1985: 42-48; Alp, 2013: 120-125.
[2130] Dedeoğlu, 2005: 98.
[2131] Özcan, 2019: 378-379.

Resim 5.140. Tymbriada Akropolis Güneyi Mağara Kutsal Alanı (Özcan, 2019: Abb. 10).

Akropolisin batı yamacında kaya yüzeylerine yan yana açılmış dikdörtgen ya da kare formlu nişler, bir küçük basamaklı anıt ve kaya yüzeyine kabartma şeklinde yapılan ve üzerinde yıldırım demeti (Zeus) ya da mısır başağı (Demeter) olduğu düşünülen sunak betimi, kentte kayalıkların kült amaçlı kullanıldığını gösteren bir diğer veridir **(Resim 5.141)**[2132].

Resim 5.141. Tymbriada Akropolis Batı Yamacı Sunak Kabartması (Özcan, 2019: Abb. 15).

Akropolisin kuzeybatısında, kent dışında birbirine yakın konumlanmış iki adet basamaklı anıt **(Resim 5.142)** ise söz konusu uygulamaların kent merkezi dışındaki

[2132] Özcan, 2019: 379-380.

alanlarda da var olduğunu ortaya koymaktadır. Basamaklı anıtların Phrygia'da olduğu gibi Kybele-Meter kültüne adandığı düşünülmektedir[2133].

Resim 5.142. Tymbriada Akropolis Kuzeybatısı Basamaklı Anıt (Özcan, 2019: Abb. 13).

5.10.3.3. Deliklitaş Mağarası Kutsal Alanı

Tymbriada teritoryumunda kalan Deliklitaş mevkinde devasa bir kayalığın kuzey eteklerinde, içinde doğal jeolojik çıkıntıların saptandığı mağara kutsal alanı tespit edilmiştir **(Resim 5.143)**. Mağaranın içinden çıkarak çevredeki yamaçlardan geçip Eurymedon Nehri'ne karışan su kaynağı, kutsallığa işaret eden önemli bir doğa unsurudur. Mağaraya doğru uzanan eski patika yolun her iki yanında poligonal blok taşlarla örülerek oluşturulmuş teraslar ile iki odalı bir yapı kalıntısı bulunmaktadır. Patikya yolun mağaranın üzerinden geçtiği alanda, kısmen serbest duran kaya kütlesi üzerinde dikdörtgen çerçeve içinde yer alan son derece aşınmış, omuzları üzerinde hilale benzer motife sahip sakallı bir erkek figürünü betimlediği düşünülen kabartma, alandaki kült faaliyetlerine işaret eden bir diğer veridir. Deliklitaş mağarasının hangi tanrıya adandığı kesin olarak bilinmese de Zeus ya da Men kültüyle ilişkisi üzerinde durulmaktadır[2134]. Bunun nedeni mağaranın üzerindeki kayalıkta tespit edilen ancak aşındığı için kesin yorum yapılamayan hilal motifli sakallı erkek kabartması olmalıdır.

[2133] Özcan, 2019: 379-380.
[2134] Özcan, 2019: 381-383.

Resim 5.143. Deliklitaş Mağarası Kutsal Alanı (Özcan, 2019: Abb. 16).

Tymbriada antik kentinin merkezi ve kırsal teritoryumunda belirlenen ve yukarıda açıklanan kutsal alanlar, dağlık bir coğrafyada yer alan kentte en erken tapınım faaliyetlerinin mağaralar çevresinde başladığını ortaya koymaktadır. Zaman içinde kutsallığını koruyan mağaraların önünde ve yakın çevresinde farklı unsurların eklenmesiyle kült uygulamalarının devam ettiği anlaşılmaktadır.

5.10.4. Sagalassos

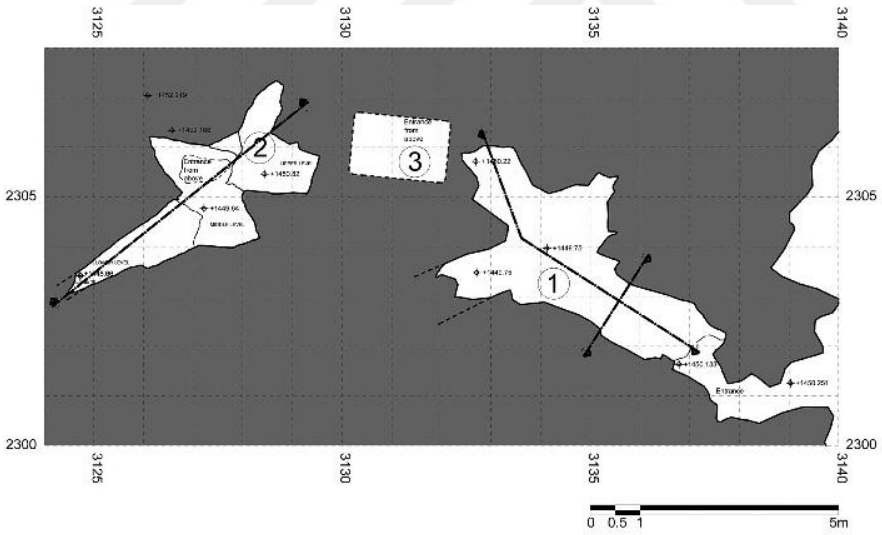
Günümüzde Burdur ili Ağlasun ilçesi sınırları içinde kalan Sagalassos antik kenti, Batı Torosların uzantısı Ağlasun Dağları'nın güney yamaçlarında konumlanmıştır. İÖ 14. yüzyılın ortalarında Hitit kaynaklarında geçen Salawassa adlı Luvi dağ kalesinin Sagalassos'un öncülü olabileceği düşünülür. Bununla birlikte Sagalassos teritoryumunda gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında yerleşiminin batısında yüzeyde bulunan yerel Geç Tunç Çağı seramiklerinin alandaki Tunç Çağı yerleşimine işaret etmesiyle, kentin söz konusu dönemde Luvi krallıklarından birinin parçası şeklinde varlık gösterdiği ileri sürülür. Erken Demir Çağı ile birlikte insan faaliyetlerinin arttığı bölgede, Sagalassos kentinde yerleşime dair mimari unsurlar ortaya çıkmaya başlar ve dönemler boyunca kentin gelişimi devam eder. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Pisidia Bölgesi'nin en önemli kenti haline gelen Sagalassos'ta günümüzde halen korunan anıtsal yapıların inşa edildiği yoğun imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir[2135].

[2135] Waelkens, 2019: "Sagalassos".

Sagalassos'ta genellikle kent merkezinde ya da merkeze yakın konumlanan Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemleri'ne tarihli anıtsal tapınaklar bulunmaktadır. Tapınakların adandığı tanrılar hakkında elde edilen bilgiler doğrultusunda, kentte Kakasbos, Apollon, Dionysos ile İmparator Antoninus Pius kültlerinin varlığı ortaya konulmuştur[2136]. Köklü bir geçmişe sahip olduğu anlaşılan Sagalassos antik kentinin çevresindeki kayalıklarda tespit edilen ve doğal oyuklardan meydana gelen kaya kutsal alanı ise kentte anıtsal yapılara ihtiyaç duyulmadan da kült faaliyetlerinin gerçekleştiğini göstermektedir.

5.10.4.1. Kaya Kutsal Alanı

Sagalassos teritoryumunun güneydoğusunda, kent merkezinin yaklaşık 600 m doğusunda, Toros Dağları'nın kireçtaşı anakaya yüzeyinde meydana gelen mağara benzeri büyük doğal çukurlar, alanın bir takım tanrısal güçlerle ilişkilendirilip kült faaliyetlerinde kullanılmasına yol açmıştır. Araştırmacılar tarafından "marjinal" şeklinde tanımlanan kayalık yüzeyde tespit edilen çok sayıda çeşitli adak eşyası, alanın kutsal karakterine işaret etmektedir[2137].

Resim 5.144. Sagalassos Kaya Kutsal Alanı Planı (Talloen, 2019: Fig. 2).

Kaya kutsal alanında gerçekleştirilen kurtarma kazıları sonrasında anakaya üzerinde Oda 1 ve Oda 2 şeklinde adlandırılan iki ana tapınım alanı tespit edilmiştir **(Resim 5.144)**. Bu iki odanın arasında üçüncü bir mekan daha saptansa da çökmelerden dolayı bu mekana erişilememiştir. Tapınım alanlarından ele geçen seramik, cam, metal ve taştan yapılmış kaplar, süs eşyaları, tekstil üretiminde kullanılan aletler ile pişmiş toprak figürin parçaları,

[2136] Büyükkolancı, 1996: 81-93.
[2137] Talloen, 2019: 179.

söz konusu alanın İÖ 2. yüzyılın ilk yarısından İS 3. yüzyılın ilk yarısına kadar kullanıldığını ortaya koymuştur. Ayrıca elde geçen buluntu gruplarından, kutsal alanda ritüel olarak yemek yendiği ve adak sunusu yapıldığı anlaşılmıştır[2138].

Araştırmacılar alanın kutsallığının, Antik Dönem insanının toprak, kaya, gökyüzü gibi doğa unsurlarının doğrudan tanrılarla ilişkilendirmesinden kaynaklandığı ve oyukların birer mağarayı sembolize ettiği düşüncesinde olup, söz konusu alanın Pergamon Kapıkaya Kutsal Alanı ile benzerliği üzerinde durmuşlardır. Tapınımın temel noktasını oluşturan mağara benzeri oyuklardan ötürü, Sagalassos Kaya Kutsal Alanı'nının yer altı kültleriyle ilişkili tanrılara adandığı ileri sürülmüştür[2139]. Ayrıca mağaraların genellikle doğurganlık ve bereket özelliği atfedilen ana tanrıça kültlerine adanması ile kutsal alandan Aphrodite, Eros, Thyke, Athena, Kybele, Nemesis, Hygieia, Nike ve İsis figürinlerinin yoğun miktarda ele geçmesi, Sagalassos Kaya Kutsal Alanı'nın ana tanrıça kültüne adandığını ve kutsal alanın daha çok kadınlar tarafından kullanıldığını düşündürmüştür[2140].

Yukarıda açıklanan ve buluntuları itibariyle İÖ 2. yüzyıl başlarından itibaren kullanıldığı belirlenen kaya kutsal alanındaki tapınımın çok daha erken dönemlere gitmesi ve tapınımın kaynağında doğal kayanın bizzat kendisinin bulunması nedeniyle anikonik tapınımın gerçekleşmesi beklenir.

5.10.5. Kremna

Günümüzde Burdur ili Bucak ilçesi Çamlık beldesindeki Hacıbağ Mahallesi'nin doğusunda konumlanan Kremna antik kenti, uçurumlarla çevrelenmiş yüksek topografik yapısının yanında güçlü sur duvarlarıyla dikkat çeken son derece korunaklı bir yerleşimdir. Stratejik bir noktada yer alan ve Strabon tarafından zapt edilemez bir kent olarak tanımlanan Kremna[2141], İÖ 39-25 yıllarında hüküm süren Galat Kralı Amyntas'ın egemenliğine girer. Amyntas'ın ölümünden sonra ise önemli bir kontrol noktasında yer alması nedeniyle, Roma koloni kentlerinden biri haline gelir[2142].

Kremna sikkeleri üzerindeki tasvirlerden yola çıkarak, kentte İÖ 1. yüzyıda Aphrodite, Artemis, Hermes, Tykhe, Zeus; Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise Apollon

[2138] Talloen, 2019: 179-180, 184.
[2139] Talloen, 2019: 180.
[2140] Talloen, 2019: 193-194.
[2141] Str., XII.6.4.
[2142] Metin, 2021: 312 vd.

Klarios ve *Propylaeus*, Artemis *Ephesia*, Asklepios ve Hygeia, Bacchus, Diana, Fortuna, Genius, Hades, Harpocrates, Herakles, Isis, Leto, Luna, Mars, Minerva, Nemesis, Roma, Venüs, Victoria kültlerinin varlığı ortaya konulmuştur[2143].

5.10.5.1. İnarası Mağarası Kutsal Alanı

Kremna antik kentinin kuzeyindeki İnarası Mevkii, Kalkolitik Dönem'den Geç Bizans Dönemi'nde kadar yerleşim gördüğü belgelenen, derin yarlarla birbirinden ayrılan üç kayalık tepeden meydana gelen, doğudaki kayalığın tepesi ile güneybatı yamaçları kutsal alan şeklinde kullanılan bir merkezdir. Doğudaki kayalığın en yüksek noktasında, ana kayadan işlenen basamaklarla ulaşılan küçük tapınağın yanı sıra, aynı kayalığın doğu ve güney yamaçlarındaki farklı kodlarda bulunan mağara ve kaya oyukları alandaki kült faaliyetlerine işaret eder **(Resim 5.145)**[2144].

Resim 5.145. İnarası Mağarası Kutsal Alanı (Ekinci ve Zenger, 2017: Res. 4).

Alana kaçak kazılar nedeniyle, 2008 yılında bilirkişi heyeti tarafından keşfe gidildiği sırada tespit edilen İnarası Mağarası Kutsal Alanı'nda 2016 yılında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Son derece dik bir yamaç üzerinde yer alan ve hemen yakınından İnarası Pınarı'nın aktığı İnarası Mağarası Kutsal Alanı, mağaranın önünde teraslar şeklinde düzenlenen, temenos içindeki alandaki yapılardan meydana gelmektedir. Kayalıklardaki hatıl yuvalarından, tabandaki sütun altlıklarından ve çeşitli üst yapı elemanlarından kutsal

[2143] Köker, 2007: 677 vd.
[2144] Metin, 2014: 4.

alanın üzerinin kapalı olduğu anlaşılmaktadır. Alandaki ana kayaya oyulmuş yuvarlak sunak ve basamaklar, kayalıklar çevresinde gelişen ana tanrıça kültüyle ilişkilendirilmiştir[2145].

Mimari yapılara sahip bu alandaki en kutsal yer olarak mağara gösterilmektedir. Olaslıkla bu alanda erken dönemlerden itibaren mağara merkezli bir ana tanrıça tapınımı bulunmaktaydı. Daha sonra tapınım mağaranın dışına yapıların eklenmesiyle anıtsal bir görünüm almıştı. Mağaranın giriş kısmında gerçekleştirilen çalışmalarda ana kaya zemin üzerine kaliteli mermerden kesilen taşların döşendiğinin belirlenmesi, geç dönemlerde de mağaranın içinde kült faaliyetlerinin devam ettiğini ortaya koyması bakımından önemlidir[2146].

5.10.6. Olbasa

Günümüzde Burdur ili Kemer ilçesinin Belenli köyü sınırları içinde kalan Olbasa antik kenti, Pisidia Bölgesi'nin güneybatısında yer almaktadır. Kentin erken dönemleriyle ilgili fazla bir bilgi bulunmamaktadır. İÖ 4. yüzyılın sonları ila İÖ 3. yüzyılın başlarında etkinlik gösteren kentin, Galatia Kralı Amyntas'ın ölümüyle Augustus tarafından Roma İmparatoluğu topraklarına dahil edildiği ve Colonia Iulia Augusta Olbasenorum adıyla askeri kimlikli bir koloni kent statüsüne getirildiği bilinmektedir[2147].

Olbasa'dan ele geçen yazıtlı bir sunak buluntusundan, kentte imparator kültünün var olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kentte Septimus Severus için "Severeia Augusteia Capitoleia Pentaeterika" adına oyunlar düzenlendiği, söz konusu oyunları kazananlar için dikilen heykel kaideleri üzerindeki yazıtlarla ortaya konulmuştur[2148]. Ayrıca kentin sınırları içinde, kayaların düzenlenmesiyle meydana getirilmiş bir kutsal alanın tespit edilmesi, kentteki erken dönemlere uzanan yerel kült faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir[2149].

5.10.6.1. Kızılkaya Kutsal Alanı

Olbasa'nın teritoryumundaki Kestel Gölü yakınlarında yer alan Kızılköy'ün Kızılkaya mevkindeki kayalıklar, bir kutsal alan şeklinde düzenlenmiştir. Güneydoğudaki kayalıklara oyulan basamaklarla girilen kutsal alanın ortasında sunak amaçlı kullanıldığı düşünülen düz bir platform bulunur. Kayalıkların kuzey cephesinde üçgen, dikdörtgen ve kemerli formda

[2145]Ekinci ve Zenger, 2017: 131-132.
[2146]Ekinci ve Zenger, 2017: 132-134.
[2147] Sevin, 2007: 155-156; Baz, 2015: 262, 266.
[2148] Baz, 2015: 267.
[2149] Gürdal, 2007: 156.

18 adet nişle birlikte dört adet yazıt tespit edilir **(Resim 5.146 a)**. Alanın kuzeybatısında ise *omphalos*a benzer doğal bir kaya oluşumu ve bu kayanın yüzeyine oyulmuş üç adet adak nişi dikkat çeker **(Resim 5.146 b)**[2150].

a

b

Resim 5.146 a- Kızılkaya Kutsal Alanı Nişler (Horsley ve Mitchell, 2000: Pl. 69); b- Kızılkaya Kutsal Alanı *Omphalos*a Benzer Kaya Çıkıntısı (Işın, 2014: Fig.3).

Kaya cephesinden ve Burdur Müzesi'ndeki adak stellerinden elde edilen İS 2-3. yüzyıllara tarihli yazıtlar sayesinde, kutsal alandaki kült faaliyetlerinin yerel karakterli Apollon *Perminoundeis* adına gerçekleştirildiği anlaşılmış ve bu alan Perminus adıyla anılmıştır. Kutsal alanda bulunan pişmiş toprak boğa figürinlerine ait parçalar ve en erkeni Hellenistik Dönem'e tarihlenen seramik buluntular ise Apollon'a yapılan sunulara işaret eder[2151].

Alandan Apollon'a adanan yazıtların yanı sıra Sozon ve Helios'un adının geçtiği yazıtlar da bulunmuştur. Güneybatı Anadolu'da Sozon'un yaygın olarak tapınım görmesi ve Hellenistik Dönem'de Apollon'un güneş kültüyle yakın ilişki içinde bulunarak Helios'un "parlayan" anlamına gelen *Phobios* sıfatıyla anılması[2152], kutsal alanda bu tanrıların birlikte ya da birleştirilerek tapınım gördüğünü düşündürür.

Kızılkaya gibi Güney Pisidia Bölgesi'nde yer alan ve kayalıkların düzenlenmesiyle oluşturulan diğer açık hava Apollon kutsal alanları, Burdur'un Bucak/Kocaaliler mevkiindeki Melli ve Antalya'nın Kozan/Bodrumkaya mevkiindeki Pednelissos'ta tespit edilmiştir[2153]. Ancak Melli ve Pednelissos kutsal alanlarında Apollon'un antropomorfik

[2150]Horsley ve Mitchell, 2000: 103; Gürdal, 2007: 156; Işın, 2014: 110.
[2151] Horsley ve Mitchell, 2000: 93-94, 96-103; Gürdal, 2007: 156-157; Işın, 2014: 110-111.
[2152] Işın, 2014: 111.
[2153] Işın, 2014: 111-112.

kaya kabartmalarının bulunması ve kayalıkların tapınak cephesi şeklinde düzenlenmesi **(Resim 5.147 a-b)**, Kızılkaya örneğinden ayrılmalarına neden olur.

a b

Resim 5. 147 a- Melli Apollon Kutsal Alanı (Işın, 2014: Fig. 7); b- Pednelissos Apollon Kaya Kabartması (Işın, 2014: Fig. 6).

5.10.7. Termessos

Günümüzde Antalya ilinin 30 km kuzeybatısında, Güllük Dağı üzerinde ormanlık bir alanda konumlanan Termessos antik kenti, Pisidia Bölgesi'nin en büyük kentidir. Luvi soyundan gelen Solymler tarafından İÖ 3. binyılda kurulan Anadolu kökenli yerleşim, Hellenistik Dönem'de Büyük İskender'in Hellenizasyon politikasıyla *polis* kimliği kazanmıştır[2154].

Termessos'ta gerçekleştirilen arkeolojik ve epigrafik çalışmalar sonucunda, Artemis, Zeus *Solymeus*, Ares, Athena, Demeter, Dionysos, Hermes ve imparator kültlerinin varlığı ortaya konulmuştur. Kentte tespit edilen tapınakların Hellenistik Dönem'de inşa edildiği ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde onarıldığı ya da yeniden yapıldığı yazılı belgeler araclığıyla öğrenilmektedir[2155]. Tapınakların Hellenistik Dönem ile birlikte inşa edilmeye başlanması, kentte daha erken dönemlerdeki kült faaliyetlerinin dağlık ve ormanlık kent arazisinde açık hava tapınımı şeklinde gerçekleştiği söylenebilir.

Kentin Hellenistik Dönem ile birlikte baş tanrısı konumundaki Zeus *Solymeus*'un adını kentin üzerinde konumlandığı Solymos (Güllük) Dağı'ndan alması, bu tanrının kökeninin yerel dağ tanrısı Solymos'tan kaynaklandığını ve dağ tanrısına tapınımın açık

[2154] Çelgin, 2003: 120.
[2155] Büyükkolancı, 1996: 107-142.

hava kutsal alanlarında gerçekleştiğini düşündürmüştür. Ayrıca Zeus *Solymeus*'un Luvi gök tanrısı Tarhu/Tarhunt'un Hellenleşmiş biçimi olduğu da ileri sürülmüştür[2156].

Kayalık ve ormanlık alanların hakim olduğu dağ kenti Termessos'ta, erken dönemlerde anikonik tapınım faaliyetlerinin gerçekleştiği kutsal alanların bulunması son derece doğaldır. Ayrıca kentte kayaların kullanımıyla yapılan mezarların yanında yine kayalardan şekillendirilen stellerin yer alması, anikonik tapınımın ölü kültünde de kendisini gösterdiğini ortaya koymaktadır.

5.10.7.1. Kaya Mezarı Stelleri

Pisidia Bölgesi kentlerinden Termessos'ta, Anadolu'da en zengin örnekleri Lykia Bölgesi kentlerinden bilinen, soylu ailelerin kullanımına yönelik oluşturulan, ev ya da tapınak cepheli kaya mezarları ile karşılaşılmaktadır. Lykia Bölgesi'nde İÖ 5. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan bu mezar tipi, bölgede kullanılmaya başlandığı dönem itibariyle Pers mezar gelenekleriyle ilişkilendirilir[2157]. Bu kaya mezarlarının yakınında tespit edilen steller, mezarlara atfedilen kutsallığı göstermesi bakımından son derece önemli bir veridir.

Resim 5.148. Termessos Stelleri (F. Işık, 1999: Res. 26).

Termessos'ta tespit edilen tapınak cepheli kaya mezarlarının hemen yanında, dikdörtgen formlu, üzerinde herhangi bir figür ya da motif yer almayan, dört adet stel bulunmaktadır **(Resim 5.148)**. Anadolu'da en erken örnekleri Göbelitepe ve Nevali Çori gibi Prehistorik merkezlerde görülen, Urartu kültüründe Altıntepe örneğindeki gibi

[2156] Büyükkolancı, 1996: 121; Zeus'un *Solymeus* epiteti için bkz. Şahin, 2001: 168-170.
[2157] Çevik, 2003: 225.

mezarlarla ilişkili şekilde kullanılmaya başlanan ve buradan Phryg kültüne geçen dikmetaşların tanrı ya da tanrıçanın soyut temsili şeklinde yorumlandığı bilinmektedir[2158]. Bu noktada Termessos'taki stellerin mezarın kutsallığını vurgulayan, ölü kültüyle ilişkili birer anikonik temsil olduğunu söylemek mümkündür.

5.10.8. Selge

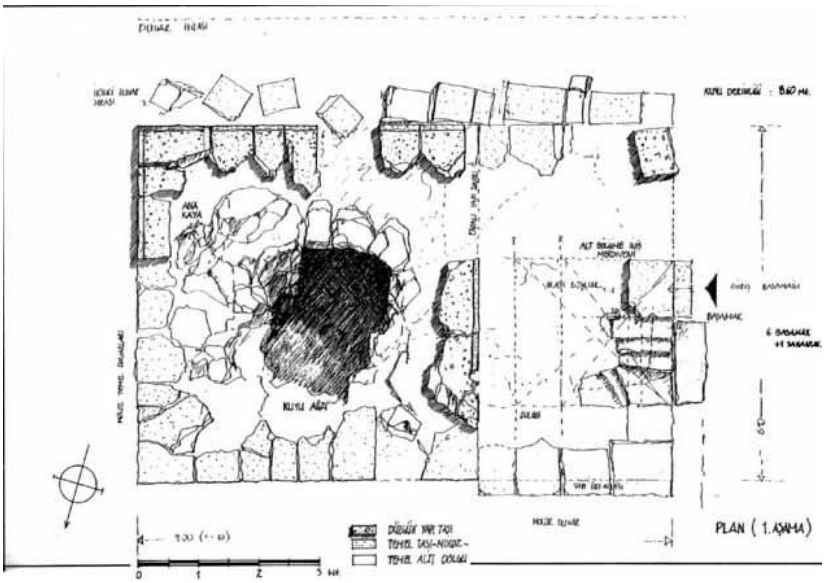
Günümüzde Antalya ili Manavgat ilçesi Altınkaya (Zerk) Mahallesi sınırları içinde kalan Selge antik kenti, Bozburun Dağları'nın üzerinde, Köprülü Kanyon Milli Parkı'nın doğal zenginliklerinin ortasında kurulmuş bir dağ yerleşimidir. Üç ayrı tepe üzerinde konumlanan kentin Kesbelion adıyla anılan akropolisinde tespit edilen iki tapınak kalıntısından büyük tapınağın Zeus'a, küçük tapınağın Artemis'e adandığı düşünülmektedir. Ayrıca kentin merkezinde Thyke ve Hadrianus-Lucius Aelius Caesar'a adanmış tapınaklar da bulunmaktadır[2159].

Selge'de tespit edilen tapınak yapıları dışında mağaralar ve ağaçlar gibi unsurlar çevresinde gelişen doğa tapınım alanları da mevcuttur. Kentin konumlandığı alanın doğa kaynakları bakımından zenginliği, dağların ve ulu ağaçların büyüleyici atmosferi göz önüne alındığında, bölge halkının en erken dönemlerden itibaren doğaya yönelik tapınımda bulunması son derece akla yatkındır. Bölgede tespit edilen arkeolojik ve nümismatik veriler bu durumu kanıtlar niteliktedir.

5.10.8.1. Arpalık Tepe Mağarası Kutsal Alanı

Günümüzde Antalya ili Serik ilçesinin Gebiz beldesindeki Yumaklar köyü sınırları içinde kalan Arpalık Tepe, Antik Dönem'de Pisidia ile Pamphylia sınırında, Selge teriroryumu içinde yer almaktadır. Kaçak kazılar sonrasında kurtarma kazıları gerçekleştirilen Arpalık Tepe'de bir tapınağa ait yapı kalıntıları ile bu tapınağın altında doğal bir mağaraya açılan bir tünel tespit edilmiştir **(Resim 5.149)**. Yapılan çalışmalar sonucunda mağaranın ilk evrede herhangi bir mimari yapı içermeksizin adak kuyusu şeklinde kullanıldığı, ikinci evrede mağaranın bulunduğu alanın dikdörtgen bir temenos içine alındığı, son evrede ise bu alana bir tapınak eklendiği ortaya konulmuştur[2160].

[2158] F. Işık, 2012: 358; F. Işık, 2015: 205.
[2159] Büyükkolancı, 1996: 96 vd.
[2160] Işın, 2006: 125; Lenger, 2011a: 145.

Resim 5.149. Arpalık Tepe Mağarası Kutsal Alanı Planı (Işın, 2006: Res. 1).

Adak Mağarası şeklinde anılan mağaradan pişmiş toprak figürin, bronz figürin, taş adak altarı, seramik kap parçaları, heykel ve sikke gibi pek çok adak buluntu ele geçmiş ve söz konusu buluntularla mağaranın İÖ 7. yüzyıldan İS 4. yüzyıla kadar önemli bir kült merkezi olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Mağaranın adandığı tanrı ya da tanrılar hakkında, mağaradan ele geçen buluntular sayesinde fikir yürütülmektedir. Buna göre İÖ 7. yüzyıl sonu-6. yüzyıl başlarına tarihlenen atlı erkek figürinleri Apollon, İÖ 7. yüzyıl başlarına tarihlenen boğa figürinleri ana tanrıça ve Apollon, İÖ 5. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenen diaulos çalan çömelmiş Papasilen figürini üremeyle ilişkili ana tanrıça, İS 3. yüzyıla tarihlenen yazıtlı taşnabilir altarlar ana tanrıça ve Apollon kültüyle ilişkilendirilmiştir[2161]. Ayrıca mağarada bulunan ve kaidesindeki yazıtta Mamblasenos'a adandığı belirtilen İS 2. yüzyıla tarihli heykel, stil özellikleriyle Apollon'a benzetilmiş ve yazıtta adı geçen Mamblasenos'un sonradan Apollon'a dönüşen yerel bir tanrı olduğu ileri sürülmüştür. Tüm bu bulgularla mağaranın eş zamanlı hem ana tanrıça hem Apollon'a adandığı ortaya konulmuştur[2162].

Yukarıda açıklanan bilgiler doğrultusunda Arpalık Tepe Mağarası'nın kutsal bir alan olarak yüzyıllar boyunca önemini koruduğu anlaşılır. Daha sonra tapınak yapısı eklenerek kullanımı devam eden kutsal alanın kaynağını mağaranın bizzat kendisinden aldığı söylenebilir. Bu durumda kutsal alanda erken dönemlerde yalnızca mağaraya yönelik anikonik tapınımın gerçekleştiği düşünülebilir.

[2161] Işın, 2006: 126-128.
[2162] Işın, 2010: 5-6.

5.10.8.2. Sikkeler Üzerindeki Ahşap Direk Motifi

Selge antik kentinin kurulduğu coğrafyada çeşitli ağaçlardan oluşan gür ormanların varlığı antik kaynaklardan anlaşılmaktadır[2163]. Ardıç, selvi, çam, köknar ve sedir ağaçlarından meydana gelen ormanlar günümüzde dahi bölgedeki varlığını korumaktadır. Antik Dönem'de düz bir biçimde metrelerce yüksekliğe ulaşan, sağlam yapıdaki bu ağaçların özellikle gemi yapımında vazgeçilmez bir malzeme olması, söz konusu ağaçlardan elde edilen kerestelerin önemli bir ticaret metası haline gelmesini sağlamıştır. Selge'nin ekonomisine büyük katkıları bulunduğu anlaşılan bu ağaçların, Selge topraklarından geçerek Akdeniz'e dökülen Eurymedon Çayı üzerinden taşınarak ticaretinin yapıldığı bilinmektedir. Sayılan ağaçların dışında Selge'de ön plana çıkan ve kentin ekonomisini canlandıran diğer ağaçlar arasında zeytin, üzüm ve tesbih çalısı (styraks) sayılmaktadır[2164].

Geçimini bu denli ağaçlardan sağlayan Selge'de ağaçların kutsal sayılması ve tapınımda ağaçlara yer verilmesi beklenir. Antik Dönem kent sikkeleri üzerinde yer alan kişi ve sahneler, söz konusu kentlerin dini ve siyasi kimliğini yansıtan en önemli verilerden biridir. Selge'de Hellenistik Dönem sikkelerinde görülmeye başlanan ve Roma İmparatorluk Dönemi boyunca basılan sikkelerde farklı bir tipte devam eden kutsal nesneler, kentin ağaçlarla temsil edilen dini kimliğini ortaya koymaktadır.

Resim 5.150. Selge Hellenistik Dönem Sikkeleri (Nollé, 2015: Res. 14 a-b).

Hellenistik Dönem'de basılan gümüş triobol birimi sikkelerin ön yüzünde Herakles başı ve onun lobutu, arka yüzünde ise yine Herakles'in lobutu ve saksıya benzer bir kap içinde yukarı doğru sivrilen, budaklı tek bir direk betimlenmiştir **(Resim 5.150)**. Roma

[2163] Str.,XII.7.3.
[2164] Nollé, 2015: 9-15.

İmparatorluk Dönemi'nde basılan hemen her sikke emisyonunda arka yüzün merkezinde etrafı bazen parmaklıkla çevrelenmiş bir platform üzerinde farklı yüksekliklerde, Hellenistik Dönem sikkelerindekine benzer şeklinde her biri bir kap içinde yükselen, budaklı iki direk ve bu direklerin her birinin önünde içinden alevler yükselen birer sunak yer almaktadır **(Resim 5.151)**. Bir doğa kutsal alanını betimlediği düşünülen sahnede her bir direğin yanına işlenen birer motif, kutsal alanın hangi tanrılara adandığı konusunda bilgi vermektedir. Bu sembollerden yıldırım Zeus'a, lobut ise Herakles'e aittir[2165]. Bu durumda kutsal alandaki budaklı direklerden biri Zeus'un, diğeri Herakles'in anikonik temsili olmalıdır.

Resim 5.151. Selge Roma İmparatorluk Dönemi Sikkeleri (Nollé, 2015: Res. 13 a-d).

Selge sikkelerinde gördüğümüz kutsal ağaç budaklarıyla temsil edilen doğa kutsal alanlarının Zeus ve Herakles gibi Yunan tanrılarından çok daha önce, yerel Anadolu tanrılarına dayandığı düşünülmektedir. Dolayısıyla Selge'deki bu anikonik tapınım biçiminin gerçekleştiği kutsal alanların yerel Luvi kültüründen bilinen gök ve yağmur tanrısı Tarhunt ile elinde lobutuyla gösterilen Anadolu kökenli Kakasbos'a adandığı ve söz konusu tanrıların anikonik tapınım biçiminin Anadolu kökenine uzandığı söylenebilir.

5.11. Lykaonia

Günümüzde Konya ilinin tamamı ile Karaman ve Aksaray illerinin bir bölümünü kapsayan Lykaonia Bölgesi'nin güneyinde Kilikia, batısında Pamphylia ile Pisidia, kuzeybatısında Phrygia ve doğusunda Kappadokia yer almaktadır. Bölgenin doğal sınırlarını

[2165] Nollé, 2015: 16-18; Doğa kutsal alanı içinde gösterilen budaklı direklere dikilitaş, meşale ve tesbih çalısı gibi yorumlar getirilmiş; ancak sonrasında bu direklerin, üzerlerine tanrının gücünü gösterir biçimde yıldırım düşmüş kuru selvi ya da ardıç ağacı olduğu düşüncesi kabul görmüştür (Nollé, 2015: 20-40).

güneyde Toros Dağları, batıda Koralis (Beyşehir) Gölü, doğuda Kalykandos (Göksu) Nehri, kuzeydoğuda Tatta (Tuz) Gölü meydana getirmektedir[2166].

Lykaonia Bölgesi'nde ön plana çıkan kentler arasında Ikonion (Konya)[2167], Laranda (Karaman)[2168], Savatra (Konya/Yağlıbayat)[2169], Petra (Konya/Giymir)[2170] ve Kana (Konya/Beşağıl)[2171] sayılabilir.

Bölgedeki önemli yükseltileri Torosların orta bölümünü meydana getiren Aladağlar ve Bolkar Dağları'dır. Toroslar yükseklerde karaçam, meşe ve ardıç, daha alçaklarda ladin, menengiç, geyik dikeni ve yabani armut ağaçlarından oluşan ormanlık alanlarıyla dikkat çekmektedir[2172]. Bölgeyi çevreleyen yüksek dağlar ve bu dağlar üzerindeki ormanlıklarda bulunan ağaçların bölgedeki kült faaliyetlerinin ortaya çıkmasına ve gelişmesine katkı sağladığı söylenebilir. Ayrıca bölge kentlerinden Savatra ve Hyde'nin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinin arka yüzünde nehir tanrısının betimlenmesi ile Savatra'dan ele geçen Poseidon heykeli, su kültlerinin bölgedeki varlığını ortaya koymaktadır[2173].

Lykaonia'da gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar ve kazı çalışmaları sonucunda Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Çağ'a değin yerleşim alanları belirlenmiş ve Neolitik Dönem'den itibaren çeşitli kültlerin varlığı saptanmıştır. Buna göre bölgede Neolitik Dönem yerleşimi Çatalhöyük ile birlikte başlayan ana tanrıça kültü, yüzyıllar boyunca varlığını koruyarak Kybele kültüne dönüşmüştür. Ayrıca bölgede tapınım gören Ares, Asklepios, Athena, Dionysos, Dioskurlar, Herakles, Men, Poseidon ve Zeus kültlerinin yerel özelliklere sahip olduğu belirtilmiştir[2174].

Bölgedeki tapınım alanları ile ilgili yapılan çalışmalar, pek çok farklı merkezde, doğa içinde kayaların düzenlenmesiyle meydana getirilen açık hava kutsal alanlarının varlığını kanıtlamıştır. İnsanlık tarihinin en erken kaltıntılarından biri kabul edilen bu tapınım

[2166] Kurt, 2012: 14; Baldıran, 2012: 73; İ. Işık, 2018: 194.
[2167] Kurt, 2012: 13-24.
[2168] Kurt, 2012.
[2169] İ. Işık, 2018: 194-196.
[2170] İ. Işık, 2018: 196.
[2171] İ. Işık, 2018: 197.
[2172] Kurt, 2012: 16, 18.
[2173] Abay, 2019: 978-979.
[2174] Baldıran, 2012: 73 vd.

alanları, Antik Dönem insanının doğurganlık ve ölüm hakkındaki düşünceleri doğrultusunda oluşturulan ve kayanın özünde bulunduğuna inanılan tanrıya ulaşma araçlarıdır[2175].

Lykaonia Bölgesi'nde belirlenen açık hava kutsal alanlarında tespit edilen tapınım unsurları, söz konusu alanlarda anikonik tapınım faaliyetlerinin gerçekleştiğini düşündürmektedir. Bu doğrultuda bölgede bugüne kadar tespit edilen ve anikonik tapınım kapsamında değerlendirilebilecek kutsal alan ya da kutsal nesneler, içinde bulundukları günümüz yerleşim birimleri doğrultusunda başlıklara ayrılarak açıklanacaktır.

5.11.1. Beyşehir

Günümüzde Konya il merkezinin batısında yer alan Beyşehir ilçesi, Beyşehir Gölü'nün güneydoğu kıyısında konumlanmıştır. Arkeolojik yüzey araştırmalarıyla Beyşehir ilçesinin 11 km doğusunda Karahisar köyünde açık hava kült faaliyetlerine işaret eden bulgularla karşılaşılmıştır. Söz konusu bulgulardan ön plana çıkan örnek, köyün kuzeyindeki kayalıkların güney yamacında, yürüme düzleminden 10 m yükseklikteki bir tarasta, güneye bakar vaziyette işlenen Kybele kabartmasıdır. Boğa boynuzlu tepe akroterine sahip kemerli bir niş içinde, ayakta, cepheden gösterilen Kybele'nin iki yanında, başları tanrıçaya dönük birer tane aslan bulunmakta ve tanrıça sağ elinde aşağıya doğru sarkan bir yılan tutmaktadır. Eser, araştırmacılar tarafından Phrygia ve Lykia'daki Kybele tasvirli kaya anıtlarıyla benzer tutulmuştur[2176].

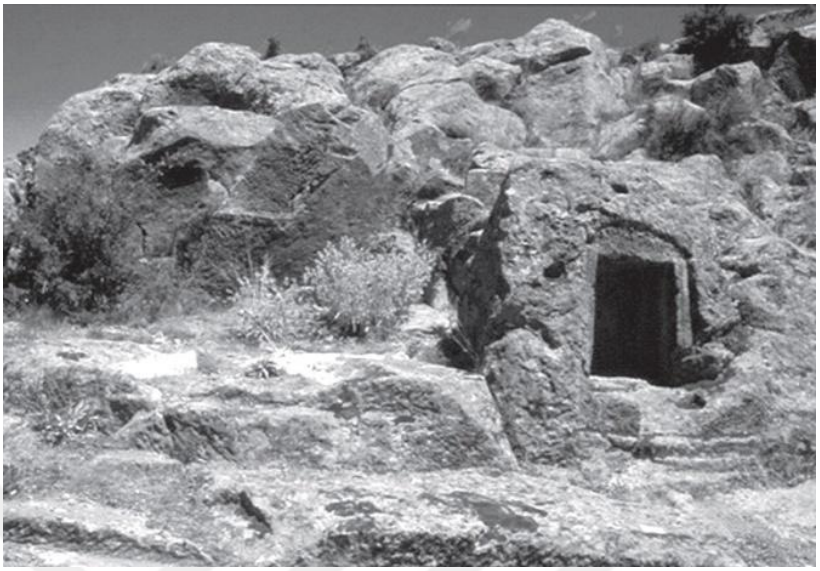
Karahisar köyünde, yukarıda söz edilen niş içindeki Kybele anıtının yanı sıra, niş, basamaklı anıt ve kaya çanağı gibi unsurlardan meydana gelen bir açık hava kutsal alanı da tespit edilmiştir.

5.11.1.1. Açık Hava Kutsal Alanı

Karahisar köyünün kuzeyinde, Gavur Mezarı şeklinde adlandırılan mevkideki tepenin güneyinde, farklı yükseklikte iki terastan meydana gelen bir açık hava kutsal alanı bulunmaktadır. Alt terasta düzensiz kenarlı taşlarla örülmüş duvarlarla çevrelenmiş tören alanı olarak kullanıldığı düşünülen bir düzlük yer almaktadır. Üzerine terasın inşa edildiği ana kaya bloğunun güneybatı yüzüne Kybele kabatması işlenmiştir. Tapınak alanı şeklinde

[2175] Badıran ve Abay, 2013: 13.
[2176] Baldıran ve Söğüt, 2002: 46-47.

anılan üst terasta ise doğal kayların işlenmesiyle oluşturulmuş tapınım unsurlarına yer verilmiştir **(Resim 5.152)**[2177].

Resim 5.152. Karahisar Açık Hava Kutsal Alanı (Baldıran ve Abay, 2013: Fig. 10).

Üst terasta girişi kuzeydoğu köşeden sağlanan tapınak alanının kuzeyinde 2 m yüsekliğindeki bir kayanın güney yüzünde, üç basamak ile ulaşılan, üçgen alınlıklı, büyük boyutlu, düz zeminli, derin bir niş açılmıştır. Nişin üçgen alınlığının hemen üzerinin her iki yanına birer tane küçük boyutlu niş işlenmiştir. Kayalığın batısındaki zemin ise sunu çanağı işlevi için oyulmuştur. Batı yöndeki diğer kaya kütlesinde basamaklarla ulaşılan bir sunu çanağı yer almaktadır. Büyük nişin tam karşısında dört yönden basamaklarla ulaşılan bir kaya kütlesi üzerinde ikisi kare, biri dikörtgen formlu sunu çanakları bulunmaktadır. Ayrıca kutsal alanın batı yönü boyunca uzanan kayalığın üst kısmında kaçak kazılarla tahrip edilmiş kaya tahtları ile basamaklar tespit edilmiştir[2178].

Karahisar'daki açık hava kutsal alanı, içi boş nişler, kaya tahtları ve basamaklı sunu alanlarıyla, kayanın içinde var olduğuna inanılan ana tanrıça Kybele kültü ile ilişkilendirilmiştir. Tarihlendirme konusunda net bir bilgi verilmeyen söz konusu alanın Roma İmparatorluk Dönem öncesinde kutsal alan şeklinde kullanıldığı belirtilmiştir[2179].

[2177] Baldıran ve Söğüt, 2002: 53; Badıran ve Abay, 2013: 19.
[2178] Baldıran ve Söğüt, 2002: 53-54; Badıran ve Abay, 2013: 19-23.
[2179] Kutsal alandaki anıtların Roma İmparatorluk Dönemi'nde mezarlık şekline dönüştürülmesi nedeniyle bu düşünce ileri sürülmüştür (Baldıran ve Söğüt, 2002: 55).

5.11.2. Seydişehir

Günümüzde Konya il merkezi ile Suğla Gölü'nün güneybatısında yer alan Seydişehir ilçesinde yürütülen arkeolojik yüzey araştırmaları sırasında Arvana (Çatmakaya) yerleşimindeki Arvana Asarı ya da Asar Tepe şeklinde anılan mevkide açık hava kutsal alanı tespit edilmiştir[2180].

5.11.2.1. Açık Hava Kutsal Alanı

Arvana Asarı olarak adlandırılan tepede doğal ana kayanın düzenlenmesiyle meydana getirilmiş, girişi güneyden sağlanan ve yoğun tahrip gördüğü için plan özellikteri net anlaşılamayan bir açık hava kutsal alanı bulunmaktadır. Alanda tespit edilen kaya zemine açılmış dikdörtgen, kare ve yuvarlak formlu üç adet adak çukuru ile üzerine sunu çanağı ve sunu kanalı açılan, L formlu, üç basamaklı bir sunu alanı, kült faaliyetlerine işaret eden bulgulardır **(Resim 5.153)**. Basamaklı sunu alanının uzun kenarının merkezinde, kabartma şeklinde işlenen son derece tahrip olmuş motifin bir kalkan olduğu belirtilmiştir[2181].

Resim 5.153. Arvana Asarı Açık Hava Kutsal Alanı (Baldıran ve Abay, 2013: Fig. 12).

Arvana Asarı'nda belirlenen açık hava kutsal alanının kayalara açılan basamaklar, sunu çanakları ve kanallar gibi unsurlara sahip olması, ana tanrıça kültüyle ilişkilendirilmesini sağlamıştır[2182].

[2180] Badıran ve Abay, 2013: 15.
[2181] Badıran ve Abay, 2013: 15, 23.
[2182] Badıran ve Abay, 2013: 15.

5.11.3. Bozkır

Günümüzde Konya ilinin güneyinde yer alan Bozkır ilçesi, Konya Ovası ile Toros Dağları arasında dağlık bir topoğrafyaya sahiptir. Bölgede yürütülen arkeolojik yüzey araştırmaları sırasında, Bozkır ilçesi sınırları içinde kalan Merdiven Gediği, Arslantaş ve Beşpınar mevkilerinde basamaklı anıtlar etrafında gelişen açık hava kutsal alanları tespit edilmiştir.

5.11.3.1. Basamaklı Anıtlar

Toros Dağları'nın zirvelerinden Tosuntaşı'nın güneyinde, Bozkır ile Gündoğmuş sınırında yer alan Sarıot Yaylası'nın güneyinde Merdiven Gediği şeklinde anılan mevkide kayaların düzenlenmesiyle meydana getirilmiş kutsal bir alan bulunmaktadır. Bu alanda 5.95 x 5.75 m ölçülerindeki doğal kayanın dört basamaklı bir anıt şeklinde işlendiği görülür **(Resim 5.154)**. Basamakların üzerinde biri 0.17 m, diğeri 0.05 m çapında iki adet sunu çanağı açılmıştır. Sunu çanaklarının libasyon törenlerinde kullanıldığı bilinmektedir[2183].

Resim 5.154. Merdiven Gediği Basamaklı Anıtı (Baldıran ve Abay, 2013: Fig. 6).

Bozkır ilçesindeki diğer basamaklı anıt örneği Arslantaş mevkiinin 10 km doğusundaki Arslantaş Yaylası'nda belirlenmiştir **(Resim 5.155)**. Bu alanda 2.60 m uzunluğundaki ana kaya kütlesinin düzenlenmesiyle yapılmış 7 basamaklı bir sunak tespit

[2183] Badıran ve Abay, 2013: 15.

edilmiştir. Basamaklar 0.30 m ila 0.65 m uzunluğu ve 0.06 m ila 0.13 m yüksekliği arasında değişen ölçülere sahiptir[2184].

Resim 5.155. Arslantaş Basamaklı Anıtı (Baldıran ve Abay, 2013: Fig. 8).

Bozkır ilçesinde bulunan bir diğer basamaklı anıt Sorkun köyünün yaklaşık 15 km güneyindeki Ekinlik Yaylası olarak da bilinen Beşpınar mevkiinde yer almaktadır. Basamaklı sunak, 1.60 m uzunluğundaki doğal ana kaya kütlesinin 6 basamak şeklinde düzenlenmesiyle meydana getirilmiştir **(Resim 5.156)**. Basamaklar 0.50 m ila 0.85 m uzunluğunda ve 0.06 m ila 0.31 m yüksekliğine değişen ölçülere sahiptir[2185].

[2184] Badıran ve Abay, 2013: 17.
[2185] Badıran ve Abay, 2013: 17.

Resim 5.156. Beşpınar Basamaklı Anıt (Baldıran ve Abay, 2013: Fig. 9).

Basamaklı anıtlar kayaların kullanımıyla oluşturulan açık hava kutsal alanlarında sıklıkla görülen bir tapınım nesnesidir. Lykaonia Bölgesinin güneybatısında yoğunlaştığı anlaşılan bu tipteki tapınımın kaynağında, söz konusu bölgenin Toros Dağları'nın uzantılarıyla engebeli bir yapıya sahip olması yatmaktadır. Kayaların işlenmesiyle yapılan basamaklar ve bu basamaklar üzerindeki çanaklar, basamakların üzerinde var olduğuna inanılan tanrıya ulaşmak ve ona sunularda bulunarak saygı göstermek amacıyla kullanılmıştır. Bu durumda basamaklı sunaklar aracılığıyla gerçekleşen tapınımın anikonik karakterli olduğunu söylemek mümkündür.

5.12. Kilikia

Günümüzde Osmaniye, Adana, Mersin illerinin tamamı ile Karaman, Alanya ve Hatay illerinin bir bölümünü kapsayan Kilikia Bölgesi'nin kuzeyinde Lykaonia ve Kappadokia, batısında Pamphylia, doğusunda ise Suriye yer almaktadır. Dağlık ve Ovalık Kilikia olmak üzere iki bölüme ayrılan bölgede, Alanya'dan Mersin/Viranşehir'e kadarki bölüm Dağlık Kilikia, Mersin/Viranşehir'den İskenderun'a kadarki bölüm Ovalık Kilikia şeklinde adlandırılmaktadır[2186]. Bölgenin doğal sınırlarını güneyde Akdeniz, doğu ve güneydoğuda Amanos Dağları, batıda ise Antalya Ovası meydana getirmektedir.

[2186] Akçay, 2018: 1, 47.

Kilikia Bölgesi'nde ön plana çıkan kentler arasında Korakesion (Alanya)[2187], Seleukeia ad Kalykadnos (Mersin/Silifke)[2188], Olba (Mersin/Uzuncaburç)[2189], Soloi Pompeiopolis (Mersin/Viranşehir)[2190], Tarsus (Mersin)[2191] ve Kanytellis (Mersin/Kanlıdivane)[2192] sayılabilir.

Bölgenin önemli yükseltilerini kuzeyde Toros Dağları'nın uzantısı Binboğa Dağları, Tahtalı Dağları, Aladağlar, Bolkar Dağları ve Geyik Dağları ile doğu ve güneydoğuda Amanos Dağları meydana getirmektedir. Sarp yükseltilere sahip coğrafi yapısı itibariyle, bölgedeki dağların tanrılaştırılarak tapınım görmesi son derece doğaldır. Nitekim dağ ile özdeşleşen tanrı ve tanrıça kültlerinin bölgedeki varlığı Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen epigrafik ve nümismatik veriler aracılığıyla kanıtlanmaktadır. Buna göre bölgede Athena *Oreia Krisoa/Krisoua* (dağda oturan tanrıça), Aphrodite *Kasaleitis*, Zeus *Olybris*, Zeus *Olympios*, Zeus *Hypsistos* (en yüksek tepelerin Zeus'u), Zeus *Kolonaios* (yüksek yerlerin hakimi) ve Zeus *Theos* kültleri ile yerel dağ tanrıçası Karsaliotis kültünün dağlar ile ilişkili olduğu anlaşılmıştır[2193].

Kilikia Bölgesi'nin önemli akarsu kaynakları arasında Kalykadnos (Göksu), Lamos (Limonlu),Pyramos (Ceyhan) ve Saros (Seyhan) nehirleri sayılabilir. Kalykadnos'un, kenarında kurulduğu Seleukeia kentinde tanrılaştırıldığı Hellenistik Dönem ve Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerindeki nehir tanrısı tasvirlerinden ve İS 2. ya da 3. yüzyıla tarihlendirilmesi gerektiği düşünülen bir sunak üzerindeki yazıttan anlaşılmaktadır[2194]. Lamos'un da su ihtiyacını karşıladığı Sebaste, Olba ve Diokaisareia kentlerinde tanrılaştırıldığı, söz konusu kentlerin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerindeki nehir tanrısı tasvirleriyle ortaya koyulmaktadır[2195]. Kilikia Bölgesi'nin en uzun ikinci su kaynağı Pyramos'un mitolojide nehire dönüştürülen bir kahraman olduğundan bahsedilir[2196]. Ayrıca bölgedeki Anazarbos antik kentinden ele geçen adak adak yazıtlarından Pyramos (Ceyhan) ya da Saros (Seyhan) nehirlerinden birinin kolu olabileceği

[2187] Akurgal, 2000: 475.
[2188] Akurgal, 2000: 475.
[2189] Erten, 2005: 11 vd.; Erten, 2009: 132 vd.; Erten vd., 2010: 51 vd.
[2190] Akurgal, 2000: 478-479.
[2191] Alkaç ve Kaplan, 2017: 1-7.
[2192] Aydınoğlu, 2015: 11-30.
[2193] Sayar, 1999: 132-136; Baydur, 1994: 103; Akın, 2016: 180-186.
[2194] Altınoluk, 2005: 77-79.
[2195] Altınoluk, 2005: 117-119
[2196] Avcu, 2016: 213.

düşünülen Aneinos ve Oresibelos'un nehir tanrısı şeklinde tapınım gördüğü belirlenmiştir[2197].

Bölgenin dağlık alanlarında farklı yükseltilerde yetişen zengin kızılçam, meşe, göknar, karaçam, ardıç, katran, gürgen, ladin, karaağaç, sedir, palamut, pırnal ve zeytin ağaçlarından meydana gelen ormanlar yer almaktadır. Antik Dönem'de kereste elde edilen orman ürünleri bakımından ön plana çıkan bölge, Yakındoğu uygarlıklarının dikkatini çekmiştir. Ekonomik anlamda bölgeye katkı sağlayan diğer ürünler arasında zeytin ve tesbih çalısı (styraks) sayılabilir[2198]. Kerestesiyle bölge ekonomisine katkısı bulunan ağaçlar ile tıpta kullanılan tesbih çalısı ve *astragalus tragacanthus* adlı süt ağacı türünün kült işlevli de kullanıldığı düşünülebilir.

Dağ, su kaynağı ve ormanlık alanlar bakımından son derece zengin bir bölge olduğu anlaşılan Kilikia'da, söz konusu doğa unsurlarının kutsal kabul edildiği görülmektedir. Böylece Kilikia Bölgesi'nde anikonik tapınımın gerçekleştiği kutsal alanlar ile anikonik tapınımda kullanılan tanrı temsillerine işaret eden kutsal nesnelerin varlığı düşünülmektedir. Bu düşünce doğrultusunda incelenen bölgede bugüne kadar açığa çıkarılan söz konusu kutsal alan veya kutsal nesneler, içinde bulundukları antik yerleşim dikkate alınrak açıklanacaktır.

5.12.1. Olba

Günümüzde Mersin ili Silifke ilçesi Uzuncaburç beldesinin doğusundaki Örenköy sınırları içinde kalan Olba antik kentinin akropolisi, doğal korunaklı kayalık bir tepe üzerinde konumlanmıştır. Akropolisin güneydoğusundaki Şeytanderesi Vadisi, Akdeniz'e açılarak kentin kıyı ile bağlantısını sağlamaktadır[2199]. Kentin teritoryumundaki mağaralardan ele geçen taş aletler bölgedeki Prehistorik insanın varlığını gösterirken, akropolisteki sondajlardan bulunan seramikler Geç Kalkolitik-Erken Tunç Çağı'na uzanan yerleşimi ortaya koymaktadır. Demir Çağı'nda ise yazılı belgelerle Olba'nın bir parçası olduğu Dağlık Kilikia Bölgesi'nin Yakındoğu ile ilişki içinde bulunduğu anlaşılır. Olba'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda tespit edilen mühürler, kentin Yakındoğu, Doğu Akdeniz ve Phryg kültürleriyle etkileşimini destekler niteliktedir[2200].

[2197] Avcu, 2016: 208, 212.
[2198] Bardakçı, 2018: 13-15.
[2199] Erten, 2003: 185.
[2200] Erten, 2021: 33 vd.

Olba'nın yüksek doğal kayalık bir coğrafyada yer alması, kült faaliyetlerinin doğa içinde gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim kent ve çevresinde gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmaları sırasında çok sayıda kaya kutsal alanı tespit edilmiştir. Söz konusu alanlar, Kilikia Bölgesi'nde Prehistorik Dönemlerden itibaren insanların kendilerini tanrıya daha yakın hissettiği görkemli dağ zirvelerinin kutsal kabul edilerek tapınımda kullanıldığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır[2201].

5.12.1.1. Şeytanderesi Vadisi Kaya Kutsal Alanı

Olba Akropolisi'nin güneydoğusunda yer alan Şeytanderesi Vadisi'nin batı yamacında, vadi tabanından yaklışık 20 m yüksekte, doğal kayalıkların düzenlenmesiyle meydana getirilen kutsal alan, Olba'da tespit edilen en dikkat çekici örnek şeklinde tanımlanır[2202]. Doğal bir kaya oyuğu çevresinde gelişen kutsal alanda, bu oyuğun bulunduğu kaya yüzeyinin güneyine bir, kuzeyine ise iki adet dikdörtgen formlu niş açılmıştır **(Resim 5.157)**. Kaya oyuğunun güneyindeki niş zeminden 1.78 m yükseklikte olup, 1.93 m genişliğinde ve 0.92 m derinliğindedir. Oyuğun kuzeyindeki nişlerden 2.25 m genişliğinde ve 0.52 m derinliğinde olanının kurban sunusu için yapıldığı düşünülmektedir. Kurban sunusu nişinin hemen yanındaki 0.41 m genişliğinde, 0.37 m derinliğinde ve 0.65 m yüksekliğinde nişe ise beş adet basamakla ulaşılmaktadır. Basamaklı nişin, içine bir heykel, figürin ya da stel yerleştirilmeye uygun olduğu belirtilmiştir[2203].

Resim 5.157. Şeytanderesi Vadisi Kaya Kutsal Alanı (Erten vd., 2010: Res. 1).

[2201] Erten vd., 2010: 51-52; Akçay, 2018: 91.
[2202] Erten vd., 2010: 52.
[2203] Akçay, 2018: 92-95.

Tapınımın ana merkezi konumundaki doğal kaya oyuğunun içi 2.12 x 2.35 m ölçülerinde bir oda şeklinde düzenlenmiştir. Zemini iki kademeden oluşan kaya odasının düzeltilerek podyum gibi yüksekte bırakılan üst seviyesinde tabanı ve arka yüzü kayaya bağlı, ön ve iki yan yüzü açıkta kalan, aşağıdan yukarı doğru daralan formda, yüzeyinde herhangi bir figür ya da motif bulunmayan bir dikme yer almaktadır **(Resim 5.158)**. Kaya odasının dışından bakıldığında doğrudan görülebilen bu dikme, araştımacılar tarafından kentin Luvi kökenine işaret eden bir *baitylos* şeklinde yorumlanmıştır[2204].

Resim 5.158. Şeytanderesi Vadisi *Baitylos*u (Akçay, 2018: Fig. 95).

Kutsal alanda gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar ve sondaj kazıları neticesinde, tapınımın esas noktasını meydana getiren kaya oyuğu içinden obsidyen ve çakmaktaşı aletlerin ele geçmesi, alanın Prehistorik Dönemler'den itibaren kullanıldığını göstermiştir. Alanda bulunan unguentariumlar kült faaliyetlerinin İÖ 2. yüzyıldan İS 1. yüzyıla kadar devam ettiğini ortaya koymuştur. Ayrıca alanın kült işlevini yitirdikten sonra mezarlık şeklinde kullanıldığı, İS 3. yüzyıla tarihli bir sikke ile birlikte tespit edilen inhumasyon gömüden anlaşılmaktadır[2205].

Şeytanderesi Vadisi'ndeki kaya kutsal alanının, Olba'da ön plana çıkan Zeus *Olbios* kültüyle bağlantısı üzerinde durulmuş ve yüksek kayalık bir noktada bulunan bu alanın kökeninin Luvi fırtına ve hava tanrısı Tarhunt'a dayandığı düşünülmüştür. Alanda kaya basamaklarıyla ulaşılan bir nişin bulunması ise akla Phryg basamaklı anıtlarını getirmiştir[2206]. Bununla birlikte alanın, hemen yakındaki Tırnak Tepesi adıyla anılan

[2204] Akçay, 2018: 96; Erten vd., 2010: 52.
[2205] Akçay, 2018: 98-99.
[2206] Erten vd., 2010: 52-53.

kayalığın kuzey ve kuzeydoğu yüzeyine açılan kaya mezarları nedeniyle ölü kültü ile ilişkilendirildiği de bilinmektedir[2207].

Kayaların farklı tapınım unsurlarıyla şekillendirilmesiyle oluşturulan Olba Şeytanderesi Vadisi kaya kutsal alanı, kaya oyuğu içindeki *baitylos* şeklinde tanımlanan tapınım nesnesiyle anikonik özellik göstermektedir. *Baitylos*un, ana tanrıçayla özdeşleştirilen kayanın içinde yer alması ve *baitylos*ların genellikle ana tanrıça Kybele ile ilişkilendirilmesi, kutsal alanın özünde ana tanrıça kültüne adanmış olabileceğini de düşündürmektedir.

5.13. Kappadokia

Günümüzde Kayseri, Kırşehir, Nevşehir, Aksaray ve Niğde illerinin tamamı ile Ankara, Sivas, Malatya, Yozgat, Adana, Kahramanmaraş illerinin bir bölümünü kapsayan Kappadokia Bölgesi'nin kuzeyinde Paphlagonia ve Pontos, güneyinde Kilikia, batısında Phrygia, güneybatısında Lykaonia, doğusunda Urartu yer almaktadır. Bölgenin doğal sınırlarını genel hatlarıyla güneyde Toros Dağları, kuzeybatıda Kızılırmak Nehri'nin bir kolu olan Kapadoks Nehri, kuzeyde Kuzey Anadolu Dağları, batıda Tuz Gölü meydana getirmektedir[2208].

Kappadokia Bölgesi'nde ön plana çıkan kentler arasında Mazaka/Eusebeia (Kayseri)[2209], Ariaratheia (Kayseri/Pınarbaşı)[2210], Tyana (Niğde/Kemerhisar)[2211] ve Melitene (Malatya)[2212] sayılabilir.

Büyük bir bölümü dağlık yapıya sahip Kappadokia Bölgesi'nin önemli yükseltileri Argaios (Erciyes) Dağı ve onun uzantısı Didymoi (Ali) Dağı ile Hasan Dağı'dır[2213]. Bu dağlar arasında, Orta Anadolu'nun en yüce dağı Argaios'un Antik Dönem'de kutsal kabul edilerek tanrılaştırıldığı bilinmektedir. Dağın yüksekliği, zirvesinin daima karla kaplı oluşu, volkanik yapısı ve verimliliği nedeniyle tanrılaştırıldığı düşünülmektedir. Argaios Dağı'na çıkan bir yol üzerinde yer alan Tekirderbent köyünde tespit edilen Anadolu/Luvi hiyeroglif dilindeki yazıtta söz konusu dağın "tanrı dağ Harhara" şeklinde anılması, dağın kutsallığının

[2207] Akçay, 2018: 89 vd.
[2208] Bulut, 2018a: 5-10.
[2209] Himmetoğlu, 2018: 364 vd.
[2210] Himmetoğlı, 2018: 367 vd.
[2211] Texier, 2002: 115.
[2212] Texier, 2002: 143.
[2213] Bulut, 2018a: 4, 11-14.

en azından Geç Tunç Çağı'na kadar gittiğinin somut bir göstergesidir. Ayrıca dağın zirvesinin birkaç metre aşağısındaki bir kayalığın insan eliyle işlenmesiyle meydana getirilen teras ve tünel uygulaması kült faaliyetlerine işaret eden bir diğer veri olarak kabul görmektedir. Dönemler boyunca kutsallığını koruduğu düşünülen dağ, daha sonra Eski Yunan dilinde "beyaz parıltılı dağ" anlamına gelen Argaios adıyla anılır. Ancak Geç Tunç Çağı'ndan Geç Hellenistik Dönem'e kadar dağın kutsallığıyla ilişkili herhangi bir arkeolojik, epigrafik ya da nümizmatik veri ele geçmez. Geç Hellenistik Dönem'e gelindiğinde Kappadokia Kralı Ariarathes IX (İÖ 101-87) yönetiminde basılan bronz sikkelerde kutsal dağ Argaios yeniden ortaya çıkar. Bölgenin Roma İmparatorluk Dönemi'nde bir eyalet halinde gelmesinden sonra, özellikle Tiberius zamanında Kaisareia'nın eyalet merkezi olmasıyla birlikte, Argaios'un öneminin arttığı sikkeler, yüzük taşları, agalmalar ve mezar stelleri üzerindeki dağı simgeleyen üçgen motiflerinden anlaşılmaktadır[2214].

Kappadokia Bölgesi'nin önemli akasu kaynakları arasında Halys (Kızılırmak) Nehri, Kapadoks (Delice) Nehri, Saros (Seyhan) Nehri, Pyramos (Ceyhan) Nehri, Melas (Karasu) Deresi, Karmalas (Zamantı) Nehri ve Koraks (Hurman) Çayı sayılabilir[2215]. Toros Dağları'ndan doğup Kappadokia Bölgesinden geçerek, Paphlagonia ve Pontos Bölgelerini ayırdıktan sonra Karadeniz'e dökülen Anadolu'nun en uzun nehri Halys, Antik Dönem'de kutsal kabul edilerek tanrılaştırılan su kaynaklarından biridir. Halys'in tanrısal kimliği, hem antik kaynaklarla hem de Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleriyle ortaya koyulmaktadır[2216]. Ayrıca bölge içinden geçen Saros[2217] ve Pyramos[2218]'un da tanrılaştırıldığı yine antik kaynaklar ile Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri aracılığıyla bilinmektedir.

Karasal iklim özelliklerinin hakim olduğu bölgede bitki örtüsü genellikle bozkırdan meydana gelse de bölgenin dağlık yüksek kesimlerinde ormanlık alanlar ile çukurda kalan ovalarında çeşitli meyve ağaçları bulunmaktadır. Bölgede ön plana çıkan ürünler arasında zeytin ve Hellen şarabıyla rekabet edebilecek düzeyde şarap yapımında kullanıldığı belirtilen üzüm sayılabilir[2219].

[2214] Baydur, 1994: 73-81, Kat. No. 1-191; Kara, 2016: 303-313; "agalma", özünde kutsallık barındıran imge şeklinde tanımlanır (Price, 2004: 291).
[2215] Bulut, 2018b: 126-137.
[2216] Altınoluk, 2005: 44-46.
[2217] Altınoluk, 2005: 187-190.
[2218] Altınoluk, 2005: 159-177.
[2219] Str., XII.2.1-2, 7.

Özellikle yüksek, volkanik yapıdaki dağları ile ön plana çıktığı anlaşılan Kappadokia Bölgesi'nde, dağ ve ateş ile ilişkili doğa kültlerinin benimsendiği düşünülmektedir. Bu düşünce doğrultusunda incelenen bölgede anikonik tapınım kapsamında değerlendirilebilecek bir takım kutsal semboller ve nesneler tespit edilmiştir. Söz konusu semboller ve nesneler içinde bulundukları antik yerleşim dikkate alınrak açıklanacaktır.

5.13.1. Ovaören/Yassıhöyük

Günümüzde Nevşehir ili Gülşehir ilçesindeki Ovaören mevkii sınırları içinde kalan Yassıhöyük yerleşimi, Halys'in güneyindeki Cingi Pınarı Deresi'nin kaynak noktasında konumlanmıştır. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından Orta Anadolu'da varlık gösteren Tabal Ülkesi'nin egemenlik sahasında bulunan yerleşimin daha sonra Kappadokia Bölgesi adlıyla anılan saha içinde kaldığı anlaşılmaktadır. 2007 yılından itibaren sürdürülen arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde yerleşimin Erken Tunç Çağı III evresinden Hellenistik Dönem'in sonlarına kadar kesintisiz bir biçimde devam ettiği ortaya koyularak, yerleşimdeki en güçlü evrenin Geç Tunç Çağı ve Demir Çağı'na tarihlenen tabakalarda yaşandığı anlaşılmıştır[2220].

5.13.1.1. Yarı İkonik İdol

Ovaören/Yassıhöyük'te 2012 yılı arkeolojik kazı çalışmalarında, Demir Çağı kenti kapısı güneydoğu kulesiyle ilişkili bir alandan "yarı ikonik idol" şeklinde tanımlanan bir nesne ele geçmiştir. Beyaz renkli kireçtaşından yapılmış nesne 0.72 m yüksekliğinde, 0.49 m genişliğinde ve 0.18 m kalınlığındadır. Kenarları hafif kavisli üst kısmın hemen altı her iki yanda üçgen formlu çıkıntılı, alt kısım ise dikdörtgen formludur **(Resim 5.159)**. Eserin yüzeyine herhangi bir antropomorfik özellik işlenmemiş, düz bırakılmıştır[2221].

[2220] Şenyurt ve Akçay 2018: 571-573.
[2221] Akçay, 2015: 48-49.

Resim 5.159. Yassıhöyük Yarı İkonik İdol (Akçay, 2015: Res. 5).

Benzerlerinin başta Gordion[2222] olmak üzere Boğazköy[2223] ve Kerkenes[2224] gibi Phryg yerleşimlerde saptandığı yarı ikonik idollerin bir örneğine Nevşehir'deki Yassıhöyük'te rastlanması, söz konusu geleneğin Geç Hitit Dönemi'nde Tabal Ülkesi'nde de var olduğunu ortaya koymaktadır. Gordion, Boğazköy, Kerkenes ve Ovaören/Yassıhöyük'te bulunan tüm yarı ikonik idollerin kent kapılarına ya da surlara yakın alanlardan ele geçmes, söz konusu nesnelerin koruyucu özellik taşıyan kültlerle ilişkili oldukları düşünülür[2225]. Sayılan benzer örnekleriyle karşılaştırılarak Orta Phryg Dönemi'ne (İÖ 800-550) tarihlendirilen Ovaören/Yassıhöyük yarı ikonik idolünün, kent surları ve kapıların koruyucusu sıfatıyla ana tanrıça Kubaba'yı temsil ettiği ve Phryg ile Tabal ilişkilerini yansıttığı üzerinde durulmuştur[2226].

Her ne kadar "yarı ikonik" tanımı yapılmış olsa da söz konusu idollerin üzerinde antropomorfik herhangi bir unsur bulunmaması, tanrıçanın Kappadokia coğrafyasındaki Tabal Ülkesi'nde insan formuna ihtiyaç duyulmadan temsil edildiğini göstermektedir. Bu durum bölgede anikonik tapınımın varlığına işaret eden bir bulgu şeklinde değerlendirilebilir.

[2222] Roller, 2012a: 206, Fig. 3a-b; Roller, 2012b: 221 vd.
[2223] Nauman, 1983: 94, Abb. 9a-d.
[2224] Summers, 2006: 652, Taf. 1a-c, Taf. 2a-c.
[2225] Akçay, 2015: 50.
[2226] Akçay, 2015: 53.

5.13.2. Mazaka

Günümüzde Kayseri ili sınırları içinde kalan Mazaka antik kenti, Argaios Dağı'nın eteklerinde kurulmuştur. Karasal iklimin hakim olduğu ve verimli topraklar bakımından zengin olmayan Kayseri'deki Kaniş yerleşiminin ekonomisi, Orta Tunç Çağı'nda Asurlu tüccarlar ile birlikte maden ve kumaş ticareti sayesinde gelişmiştir. Daha sonra Geç Hitit Dönemi'nde Kayseri ve çevresinde hüküm süren Tabal Krallığı'nın Kayseri'de kurdukları yerleşim Mazaka adıyla anılmıştır. Mazaka adının Muşkilerin ata tanrısı Meşek'ten ya da Zeus'un Phryg dilindeki karşılığı Maseuz'tan geldiği ileri sürülür. Buradan kente kutsal bir anlam yüklendiği anlaşılmaktadır. Hellenistik Krallıklar Dönemi'nde, Kappadokia Bölgesi'nin dolayısıyla Kappadokia Krallığı'nın Roma etkisine girmesinin ardından krallık yapan V. Ariarathes Eusebes Philopator zamanında (İÖ 163-131) başkent Mazaka, Eusebeia (dindar ülke) adıyla anılmaya başlanır. İÖ 1. yüzyılın sonlarında, Roma İmparatorluk Dönemi'nde bir eyalet haline gelen Kappadokia Bölgesi'nde Mazaka/Eusebeia kenti, İmparator Augustus Octavianus Caesar'a ithafen Caesarea adını almıştır[2227].

Dönemler boyunca ismi değişse de aldığı isimlerin anlamlarıyla kutsallığını korumaya devam ettiği anlaşılan Mazaka, kutsallığının kaynağını eteklerinde kurulduğu kutsal dağ/dağ tanrı Argaios'a borçlu olmalıdır. Nitekim Mazaka/Eusebeia/Caesarea kenti sikkeleri üzerinde betimlenen dağ motifi bu durumu kanıtlamaktadır.

5.13.2.1. Sikkeler Üzerinde Dağ Motifi

Kappadokia Krallığı Dönemi'nde darp edilen Mazaka/Eusebeia/Caesarea sikkeleri üzerinde çeşitli şekillerde Argaios dağı'nın betimlendiği görülmektedir. İlkin Kral IX. Ariarathes zamanında (İÖ 101-87) darp edilen bir bronz sikkede ortaya çıkan Argaios, üzerinde dağın tepelerini temsil eden kabartılar bulunan üçgen formunda gösterilmiştir **(Resim 5.160 a-e)**. Hellenistik Dönem darplarından bazılarında dağın üzerinde betimlenen tanrısal kartal ve çelenk motiflerinin, tanrının yüceliğine işaret ettiği söylenmiştir[2228].

[2227] Himmetoğlu, 2018: 362-370.
[2228] Baydur, 1994: 11-12, 73-75, 78.

a b c d e

Resim 5.160 a-e. Hellenistik Dönem Sikkeleri Üzerinde Argaios Dağı (a- Baydur, 1994: Kat. No. 21; b- Kat. No. 23; c- Kat. No. 24;d- Kat. No. 26;e- Kat. No. 28).

Bölgede Roma İmparatorluk Dönemi'nde, özellikle de İmparator Tiberius zamanında Caesarea'nın eyalet merkezi olmasıyla birlikte, Argaios'un önemi artmış ve çok çeşitli Argaios betimleri Caesarea darplarında ön plana çıkmıştır **(Resim 5.161 a-g)**. Bu dönemde genellikle üç tepeli gösterilen dağın merkezindeki yüksek tepe konik fomludur ve bazı örneklerde bu tepenin zirvesi lir biçiminde verilmiştir. Bazı sikkelerde dağın yamacındaki *omphaosa* benzer yükseltiler dağın volkanik tepeleri şeklinde yorumlanırken, bazı sikkeler üzerindeki *baitylos* şeklindeki sütunların kültün erken dönemlerine gönderme yaptığı ileri sürülmüştür. *Baitylos* ya da sütun olarak tanımlanan nesnelerden çıkan ışın motifi ile yıldız ve yarım ay motiflerinin tanrının gökselliğine işaret ettiği üzerinde durulmuştur. Ayrıca yine Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen sikkelerin bazılarında dağın zirvesinde bulunan erkek figürünün dağ tanrıyı simgelediği belirtilmiştir. İmparator Marcus Aurelius zamanından itibaren sikkelerdeki dağ motifinin bir tapınak içinde ya da sunak üzerinde gösterilmesi **(Resim 5.161 f-g)**, Argaios ile imparator kültünün özdeşleştirilmesi şeklinde yorumlanmıştır[2229].

a b c d e f g

Resim 5. 161 a-g. Roma İmparatorluk Dönemi Sikkeleri Üzerinde Argaios Dağı (Baydur, 1994: a- Kat. No. 37; b- Kat. No. 40; c- Kat. No. 77; d- Kat. No. 41; e- Kat. No. 42; f- Kat. No. 96; g- Kat. No. 139).

Orta Anadolu'daki görkemli Argaios Dağı'nın yukarıda açıklanan veriler doğrultusunda Geç Tunç Çağı'ndan itibaren kutsal bir dağ konumunda bulunduğu anlaşılmaktadır. Dağın yüceliği ve volkanik yapısı Mazaka/Eusebeia/Caesarea kentinde dağ ve ateş kültünün ön plana çıkmasını sağlamıştır. Argaios Dağı'nın volkanik bir dağ oluşunun bölgedeki ateş kültünün kaynağını meydana getirmesinin yanı sıra, Perslerin İÖ 546

[2229] Baydur, 1994: 12-43, 75-80.

yılındaki Anadolu hakimiyetinin ardından Kappadokia Bölgesi'nde Pers satraplığı kurulmasıyla ateş kökenli Pers dininin bölgeye girmesinin de söz konusu kültün devamlılığında etkisi bulunmaktadır[2230]. Dağ ve ateş kültlerine dair arkeolojik veriler kısıtlı olsa da özellikle Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde basılan kent sikkeleri üzerindeki tasvirlerden, bu kültlerin kent için ne denli önemli olduğu ortaya koyulmaktadır.

Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi sikkeri üzerindeki dağ, *baitylos*, *omphalos*, konik ve silindirik formlu nesneler, tanrılaştırılan Argaios'un anikonik temsilleri şeklinde değerlendirilebilir. Buna göre dağ tanrının en erken temsili söz konusu anikonik nesnelerden meydana gelmektedir. Daha sonra Zeus, Helios, Serapis ve İmparator kültü ile birleşen dağ kültü, bu tanrılara ya da tanrılaştırılan imparatorlara ait unsurlarla birlikte gösterilmiştir.

5.14. Paphlagonia

Günümüzde Kastamonu, Sinop, Bartın, Çankırı ve Karabük illerinin tamamı ile Çorum, Bolu, Zonguldak ve Samsun illerinin bir bölümünü kapsayan Paphlagonia Bölgesi'nin batısında Bithynia, doğusunda Pontos, güneyinde Phrygia ve Galatya yer almaktadır. Bölgenin doğal sınırlarını kuzeyde Karadeniz, doğuda Halys (Kızılırmak) Nehri, batıda Parthenios (Bartın) Çayı meydana getirmektedir[2231].

Paphlagonia Bölgesi'ndeki kentler arasında Sinope (Sinop)[2232], Amastris/Sesamos (Bartın/Amasra)[2233], Karousa (Gerze)[2234], Kinolis (Kastamonu/Çatalzeytin)[2235], Pompeiopolis (Kastamonu/Taşköprü)[2236] sayılabilir.

Aşılması zor, yüksek zirveli dağlık alanlara sahip olduğu antik kaynaklarda belirtilen[2237] Paphlagonia'nın yükseltileri Küre Dağı, Olgassys (Ilgaz) Dağı ve Köroğlu Dağı'dır[2238]. Bölgenin batı sınırında, Olgassys Dağı'nın yamaçlarındaki Kimistene kentinde tapınım gören Zeus *Kimistenos* kültünün bulunduğu dağlık konum ile külte ait adak

[2230] Baydur, 1994: 74; Hakman, 2015: 76-80.
[2231] Str., XII.3.9.
[2232] Koçak, 2003: 702 vd.
[2233] Bağdatlı Çam vd., 2019: 171 vd.
[2234] Koçak, 2003: 704, dn. 37.
[2235] Eser, 2004: 171 vd.
[2236] Baran, 2002: 819 vd.
[2237] Xen.An., V.6.6-7.
[2238] Şaroğlu, 2010: 8-9.

yazıtlarının dağlardaki mermer ve maden ocaklarında çalışanlar tarafından adanması, kültün dağ ile ilişkisini ortaya koymaktadır[2239].

Anadolu toprakları içinden doğarak yine bu topraklardan Karadeniz'e dökülen Halys, daha önceki bölümlerde de belirtildiği üzere Kappadokia, Paphlagonia ve Pontos Bölgelerini sulamayan, Antik Dönem insanı için yaşamsal anlamda son derece önemli bir su kaynağıdır. Karasal iklim özelliklerinin hakim olduğu Orta Anadolu'dan doğan Halys'in, geçtiği kurak topraklara hayat vermesi nedeniyle tanrılaştırıldığı bilinmektedir[2240]. Bölgeden geçen bir diğer su kaynağı Parthenios'un Hesiodos'un Theogonia adlı eserinde Tethys'in Okeanos'a doğurduğu ırmaklar arasında sayılması[2241] ve Amastris kentinin sikkeleri üzerinde nehir tanrısı olarak tasvir edilmesi[2242], söz konusu su kaynağının tanrılaştırıldığının göstergesidir.

Paphlagonia Bölgesi'ndeki dağlık alanlarda selvi, şimşir ve zeytin ağaçlarından meydana gelen ormanlık alanlar bulunmaktadır. Strabon, verimli topraklara sahip bölgedeki çeşitli bostanların varlığından ve gemi yapımına elverişli olup başka bölgelere de ihraç edilen keresteden bahseder[2243]. Bölgenin ihraç ürünleri arasında orman ürünlerinin sayılması ve dolayısıyla bölgeye ekonomik gelir getirmesi, ağaçlara ve ormanlara doğanın armağını olarak kutsiyet atfedildiğini düşündürmektedir.

Paphlagonia Bölgesi'nin yukarıda açıklanan coğrafi özellikleri doğrultusunda dağ, su ve ağaç gibi doğa unsurları çevresinde gelişen kültlere sahip olması beklenmektedir. Bölgede bugüne kadar gerçekleştirilen arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları doğrultusunda, çalışma konumuz kapsamında değerlendirilebilecek bir takım kutsal alanların var olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu kutsal alanlar içinde bulundukları yerleşim doğrultusunda alt başlıklara ayrılarak incelenecektir.

5.14.1. Amastris

Günümüzde Bartın ili Amasra ilçesi sınırları içinde kalan Amastris antik kenti, Paphlagonia Bölgesi'nin kıyı kesiminde konumlanan bir liman yerleşimidir. İÖ 7. yüzyılda Sesamos adıyla bir koloni kenti şeklinde kurulduğu belirtilen yerleşim, Hellenistik

[2239] Şahin, 2001: 81.
[2240] Altınoluk, 2005: 44-46.
[2241] Hes.Th. 335-345.
[2242] Altınoluk, 2005: 154-156.
[2243] Str., XII.3.11-12.

Dönem'de Amastris adıyla yeniden yapılandırılmış ve önemini Orta Çağın sonuna dek korumuştur. Yerleşimde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar sonucunda kale yapısı ile sur duvarlarına ait kalıntıların yanı sıra kaya kutsal alanlarının varlığına ilişkin bulgular saptanmıştır[2244].

5.14.1.1. Boztepe Kaya Kutsal Alanları

Amastris antik kentinin kale yapısı içinde 2018 yılında yürütülen arkeolojik çalışmalar sırasında, Boztepe mevkiinde kaya kutsal alanına işaret eden bir takım uygulamalar tespit edilmiştir. Batıdaki Küçük Liman'a uzanan kayalık alanda, kentin batı ve güney sahillerine hakim bir noktada ana kayanın kuzeydoğu yüzeyinin traşlanarak üçgen çatılı bir yapı cephesi şeklinde işlendiği görülür **(Resim 5.162)**. Yakın çevrede anıtın benzer örneklerine Amasra merkezinin doğusunda yer alan Büyük Liman'nın karşı kıyısındaki Ahlatlar köyünde kuzeye bakan ormanlık yamaç üzerinde ve Antik Yol güzergahı üzerindeki bir ana kaya yüzeyinde rastlandığı belirtilmiştir. Antıların üçgen alınlıklı yapısının Phrygia Bölgesi'nde yoğun bir biçimde görülen, dağların anası Matar Kubileya'ya adanmış kaya anıtlarıyla benzerliği üzerinde durularak, bu anıtların bölgedeki Phryg kültür etkilerini yansıttığı söylenmiştir[2245].

Resim 5.162. Boztepe Üçgen Alınlıklı Kaya Anıtı (Bağdatlı Çam vd., 2019: Fig. 9a).

[2244] Bağdatlı Çam vd., 2019: 171.
[2245] Bağdatlı Çam vd., 2019: 178-181, dn. 55-56.

Yine Boztepe mevkiinde bir evin bahçesinde ana kayaya oyularak meydana getirilen üst kısmı kemerli bir adet içi boş niş, bu nişin hemen altında olasılıkla bir sunağın yerleştirildiği iki adet zıvana deliği ve zeminde sunu çanakları tespit edilmiştir **(Resim 5.163)**. Boztepe'de bulunan, kayaların düzenlenmesiyle elde edilmiş bu anıtların ana tanrıça kültüne adandığı ve Demir Çağı'ndan Antik Çağın sonuna kadar kullanıldığı üzerinde durulmuştur[2246].

Resim 5.163. Boztepe İçi Boş Niş (Bağdatlı Çam vd., 2019: Fig. 13).

Boztepe mevkiinde tespit edilen kaya kutsal alanları, Paphlagonia Bölgesi'nde doğa unsurlarının çevresinde gelişen doğa kutsal alanlarının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu kaya kutsal alanlarından sunaklı içi boş niş uygulaması, ana tanrıçanın niş içindeki anikonik varlığına işaret etmektedir.

5.15. Pontos

Günümüzde Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Amasya, Gümüşhane, Tokat ve Bayburt illerini içine alan Pontos Bölgesi'nin güneyinde Kappadokia, batısında Paphlagonia ve doğusunda Urartu yer almaktadır. Bölgenin doğal sınırlarını kuzeyde Karadeniz, batıda Halys (Kızılırmak) Nehri, güneybatıda Halys'in kollarından Kapadoks (Delice) Çayı ile Skylaks (Çekerek) Nehri, doğuda Paryadros (Soğanlı-Rize-Kaçkar) Dağ silsilesi meydana getirmektedir[2247].

[2246] Bağdatlı Çam vd., 2019: 181.
[2247] Str., XII.3.1-2, 12, 18.

Pontos Bölgesi'ndeki kentler arasında Amaseia (Amasya)[2248], Amisos (Samsun)[2249], Kurul Kalesi (Ordu)[2250], Kerasos (Giresun)[2251], Trapezos (Trabzon)[2252], Zela (Tokat/Zile)[2253], Komana (Tokat/Gümenek)[2254] sayılabilir.

Yüksek dağlık alanlara sahip bölgede Kuzey Anadolu Dağları uzanmaktadır. Bu dağ silsilesi içinde kıyı kesimde Canik Dağları, Rize Dağları, Trabzon Dağları, Giresun Dağları, Kaçkar Dağı iç kesimde Çimen Dağı, Kop Dağları, Kızıldağ, Akdağ, Mescid Dağı ve Yalnızçam Dağları yer almaktadır[2255]. Pontos'un hem kıyı hem iç kesimlerinin yüksek dağlık coğrafi yapısının, Anadolu kültüründe var olduğu bilinen dağ kültüne son derece uygun bir ortam sağladığı anlaşılmaktadır.

Pontos Bölgesi'nin akarsu kaynakları arasında Halys (Kızılırmak) Nehri, Skylaks (Çekerek) Nehri, Kapadoks (Deliceçay), Iris (Yeşilırmak) Nehri, Lykos (Kelkit) Çayı ve Apsarros (Çoruh) Nehri sayılabilir[2256]. Halys'in tanrılaştırıldığı, su kaynağının içinden geçtiği Kappadokia ve Paphlagonia Bölgeleri'nin ilgili bölümlerinde bahsedilmişti. Pontos'u sulayan bir diğer önemli su kaynağı Iris'in de tanrılaştırıldığı, Amaseia antik kentinin Roma İmparatorluk Dönemi'nde II. Faustina adına darpedilmiş sikkeler üzerindeki betimden anlaşılmaktadır[2257].

Bol yağış alan iklim özellikleri sayesinde hem kıyı hem de iç kesimlerinde yoğun ormanlık alanlar bulunan Pontos Bölgesi'nde meşe, kayın, dişbudak, karaağaç, köknar, kestane, akçam, çam, ıhlamur ve akasya ağaçları yetişmektedir. Söz konusu ağaçlardan elde edilen kereste, bölge içinde özellikle gemi yapımında kullanılmış aynı zamanda bölgenin ihraç ürünleri arasında ilk sıralarda yerini almıştır. Ayrıca verimli topraklara sahip bölgede zeytin, üzüm, kiraz, akdarı, ayçiçeği, armut, elma, ayva, ceviz ve fındık gibi ürünler yetiştirildiği bilinmektedir[2258].

Yoğun orman örtüsüyle kaplı dağlık alanlara sahip olan ve akarsu kaynaklarıyla sulanan verimli Pontos coğrafyasında, söz konusu doğa unsurlarına kutsiyet atfedildiği

[2248] Str., XII.3.38-39.
[2249] Şirin ve Kolağasıoğlu, 2016: 4 vd.
[2250] Şenyurt ve Akçay, 2017: 179 vd.
[2251] Str., XII.3.17.
[2252] Str., XII.3.17.
[2253] Str., XII.3.37.
[2254] Erciyas ve Tatbul, 2020: 47 vd.
[2255] Şaroğlu, 2010: 7-8.
[2256] Kınacı, 2015: 185-186.
[2257] Altınoluk, 2005: 70-71.
[2258] Kınacı, 2015: 195-200.

düşünülmektedir. Bölgede bugüne kadar gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları sayesinde tespit edilen, farklı kültlere ait açık hava kutsal alanları kayalıkların ve ateşin kutsallığını ortaya koymaktadır. Anikonik tapınım kapsamında değerlendirilebilecek bu kutsal alanlar, içinde bulundukları yerleşim doğrultusunda alt başlıklara ayrılarak irdelenecektir.

5.15.1. Amasya

Antik Dönem'de Amaseia adıyla anılan Amasya yerleşimi, içinden Iris Nehri'nin geçtiği geniş ve derin bir vadide yer almaktadır. Yüksek sarp kayalıkların arasında kalan kent konumu itibaryle bir doğal bir kale görünümündedir[2259]. Teritoryumu kuzeyde Halys Nehri'ne kadar uzanan geniş bir alana yayılmış yerleşimin çevresinde kayaların ve ateşin kutsandığı açık hava kutsal alanları tespit edilmiştir.

5.15.1.1. Oluz Höyük Ateşgedesi

Günümüzde Amasya il merkezinin 25 km güneybatısında, Iris Nehri'nin kollarından biri olan Skylaks'ın kuzeyinde yer alan Oluz Höyük'te gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde Erken Tunç Çağı'ndan Geç Hellenistik Dönem sonlarına kadar yerleşim tabakaları tespit edilmiştir. Höyüğün ikinci mimari tabakasında (İÖ 425-200) karşılaşılan Pers buluntuları, Anadolu'daki Demir Çağı'nın geç dönemlerindeki dini özellikler hakkında önemli bilgiler edinilmesini sağlamıştır[2260].

Oluz Höyük'te 2013 yılı arkeolojik kazı çalışmaları sırasında kutsal ateş çukuru tespit edilmiş ve daha sonraki yıllarda ateş çukuru çevresinde sürdürülen çalışmalarda açığa çıkarılan unsurların bir ateşgedeye ait olduğu belirlenmiştir **(Resim 5.164)**. Taş döşeme zemin üzerinde cella, taş platform ve mekanlardan meydana gelen, üzeri açık kutsal alanda ateşten aldığı ısıyla kızıl-siyah renk alan bir sıra taşla çevrelenmiş, 1.60 m çapında yuvarlak formlu kutsal ateş çukuru tapınımın odak noktasını oluşturmaktadır. Kutsal ateş çukurunun hemen güneydoğusunda kuzey güney yönlü, 0.70 x 0.20 m ölçülerinde, özenle işlenmiş dikdörtgen formlu taşın, *magos* şeklinde anılan rahibin kült uygulamaları sırasında üzerinde durması için yerleştirildiği düşünülmektedir. Ateşgedenin, Pers Yolu adıyla anılan yolun

[2259] Str., XII.3.39.
[2260] Dönmez, 2015: 71; Dönmez, 2018: 147; Söz konusu tabakada yer alan ateşgedenin ve ateşgede yakınındaki yolun İÖ 3. yüzyıl sonlarına doğru bilinçli bir biçimde tahrip edilerek kapatıldığı anlaşılmıştır (Dönmez, 2018: 154).

yakınında konumlanması, yolun yerleşime giriş işlevinin yanı ısra ateşgedeye ulaşmak için kutsal bir anlamının da bulunduğunu akla getirmiştir[2261].

Resim 5. 164. Oluz Höyük Ateşgedesi(Dönmez, 2018: Fig. 2).

Zerdüşt Dini ile ateş kültünün erken dönem uygulamaları hakkında bilgi vermesi bakımından Oluz Höyük'teki ateşgede son derce önemli bir bulgudur. Söz konusu kutsal alan, kökeninin Mada/Media (Güney Azerbaycan) ve Hazar Denizi'nin doğusundaki topraklarda arandığı Zerdüşt Dini için Kuzey-Orta Anadolu (Pontika Kappadokia) topraklarına da bakılması gerektiğini göstermiştir. Araştırmacılar eldeki bulgularla Oluz Höyük'te İÖ 425-200 yılları arasında ateşi kutsal sayan ve tanrı figürlerine ihtiyaç duymadan tapınım gerçekleştiren bir topluluğun yaşam sürdüğünü ortaya koymuşlardır[2262]. Bu durumda Oluz Höyük'te ateşe yönelik anikonik tapınımın var olduğunu söylemek mümkündür.

5.15.1.2. Yassıkaya Açık Hava Kutsal Alanı

Günümüz Amasya ilinin Merkez Dere Mahallesi'nde, Amasya-Samsun kara yolunun kenarındaki Yassıkaya mevkii şeklinde anılan kayalık tepe üzerinde bir açık hava kutsal alanı tespit edilmiştir **(Resim 5.165)**. Kara yolundan yaklaşık 30 m yüksekliğindeki kalker

[2261] Dönmez, 2018: 151-153.
[2262] Dönmez, 2018: 147, 159.

kayaçlardan meydana gelen bu kayalık tepenin çevresinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemi yapıları ile Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi kaya mezarları bulunmaktadır[2263].

Resim 5.165. Yassıkaya Açık Hava Kutsal Alanı (Temür, 2014: Res. 3).

Ulaşımın araç girmeyen dar yollardan sağlandığı kayalık tepe üzerinde kayaya oyulmuş 12 m uzunluğunda, 0.15-0.30 m genişliğinde ve 0.35 m derinliğindeki büyük kanal, yağmur kültüyle ilişkilendirilmiştir. Kanalın batısında ana kayaya oyulan 3.60 m uzunluğunda 10 adet basamak, alanda tapınım gören tanrı ya da tanrılara ulaşmak için sembolik bir unsur şeklinde değerlendirilmiştir **(Resim 5.166)**. Basamakların doğusundaki bir diğer kanalın içinde biri 0.15 x 0.20 m, diğeri 0.12 x 0.18 m ölçülerinde iki adet kaya çanağı tespit edilmiştir. Kaya çanaklarının hemen yukarısında dört adet kaya çanağı daha belirlenmiştir. Kaya çanaklarının doğusunda ise kült faaliyetlerinde kullanıldığı düşünülen 8 m uzunluğunda, 1.50 m genişliğinde ve 1.70 m yüksekliğinde, içi toprakla dolu bir mağara yer almaktadır[2264].

[2263] Temür, 2014: 434.
[2264] Temür, 2014: 434-435.

Resim 5.166. Yassıkaya Sembolik Basamaklar (Temür, 2014: Res. 5).

Kanallar, basamaklari, kaya çanakları ve mağara etrafında gelişen bu açık hava kutsal alanının, yağmur ve bereket kültüne adanmış olabileceği üzerinde durulmuştur. Kutsal alandan herhangi bir seramik ya da küçük buluntu ele geçmediği için, tarihlendirme konusunda net sonuçlara varılamamıştır. Ancak kayalık tepenin çevresindeki kaya mezarlarından yola çıkarak, kutsal alanın en azından Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemleri'nde kullanımda olduğu çıkarımı yapılmıştır[2265].

Yüksek kayalık mevkide herhangi bir mimari unsura ya da heykele ihtiyaç duyulmadan, açık havada kayaların düzenlenmesiyle oluşturulan Yassıkaya Kutsal Alanı'nın anikonik tapınım için son derece uygun bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür.

5.16. Urartu

Urartu coğrafyası günümüz Türkiye Cumhuriyeti'nde Doğu Anadolu, Azerbaycan'da Kura çöküntüsü, Kuzeybatı İran'da Urmiye platosu ve Ermenistan'a kadar uzanan geniş bir alanı kapsamaktadır. Bölgenin batı sınırını Fırat Nehri, güney sınırını Zagros Dağları ile birleşen Toros Dağları, doğu sınırını İran'daki Sabalan (Savalan) Dağı, kuzey sınırını ise Doğu Karadeniz Dağ silsilesi içindeki Yalnızçam Dağları meydana getirmektedir[2266].

Urartu kültürüne ait yerleşim kalıntılarının tespit edildiği Anadolu'daki merkezler arasında Altıntepe (Erzincan), Norşuntepe (Elazığ), Hasankale (Erzurum), Kayalıdere (Muş/Varto), Aznavurtepe (Ağrı/Patnos), Giriktepe (Ağrı/Patnos), Kef Kalesi (Bitlis),

[2265] Temür, 2014: 435.
[2266] Çilingiroğlu, 1997: 4; Salvini, 2006: 25; Danışmaz, 2020: 1, 8.

Ayanis (Van), Van Kalesi, Dilkaya (Van), Çavuştepe (Van), Körzüt (Van), Karagündüz (Van), Aşağı Anzaf Kalesi (Van), Yukarı Anzaf Kalesi (Van), Toprakkale (Van), Yoncatepe (Van) sayılabilir[2267].

Yüksek dağlık bir coğrafyada bulunan Urartu'nun merkezinde Ağrı Dağı yer almaktadır. Ayrıca Tendürek, Aladağ, Nemrut, Süphan, Akçakara, Artos, Arnas, Karadağ, Cilo, Bingöl, Palandöken, Gavur, Mescit ve Allahuekber Dağları bölgedeki önemli yükseltiler arasındadır[2268]. Bölgedeki en yüksek dağ olan Ağrı Dağı'nın kutsallığının dönemler boyunca farklı kültürlerde devam ettiği bilinmektedir[2269]. Urartu'da dağlara kutsallık atfedildiği, dağlardaki kayalıklara açılan kapı ya da niş şeklinde adlandırılan doğa kutsal alanlarından anlaşılmaktadır. Ayrıca Meherkapı kutsal alanındaki yazıtta tanrılara sunulan adak hayvanlarından söz edilirken tepeler ve dağlar tanrısına 1 boğa ve 2 koyun, dağlar tanrısına 1 boğa ve 2 koyun,^{D}Babania (dağlara) 10 koyun adandığının belirtilmesi, dağın hem doğrudan hem de dolaylı olarak kutsal sayılarak tanrılaştırıldığını göstermektedir. Aynı yazıtta Haldi, Teişeba, Şivini ve Ua tanrılarının kapılarının da tanrılar listesinde yer alması, Uratu dininde kapıların tanrılaştırıldığını ve dağlardaki kayalıklara açılan sembolik kapıların tanrıya ulaşmak için bir araç olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır[2270].

Dağ ve kayaların tanrılaştırılması, Urartu kültüründe kaya anıtları ile yazıtlarda önüne taş anlamına gelen "NA_4" determinatifi alarak ^{NA4}*pulusi*[2271] şeklinde adlandırılan, üstü kavisli dikilitaşların tapınımda ön plana çıkmasına etki etmiştir. *Pulusil*erin genellikle Haldi'yi temsil eden kutsal taşlar olduğu düşünülür[2272]. Stellerin yanı sıra Van'dan ele geçen, İÖ 8. yüzyılın başlarına tarihlenen ve stilistik olarak Kuzey Suriye etkileri taşıyan stel üzerindeki boş savaş arabası ve arabanın hemen altında yerde ölmüş vaziyette yatan iki erkek figürünü içeren sahnedeki boş savaş arabasının, Haldi'nin antropomorfik olmayan temsili olduğu düşünülür[2273]. Bu düşüncenin ortaya atılma nedenlerinden biri İÖ 8. yüzyıl sonrasına ait bazı Urartu krali yazıtlarının "*Haldi'nin arabası(ya da silahı) ile savaşa çıktı ve .....ülkelerinifethetti...*" ifadesiyle başlamasıdır. Ancak Ayanis Kalesi arkeolojik kazı çalışmalarında tespit edilen tunç kılıç üzerinde, daha önce "araba" şeklinde çevirisi yapılan

[2267] Danışmaz, 2020: 3-8.
[2268] Salvini, 2006: 25; Çilingiroğlu, 1997: 4-5.
[2269] Çevik, 2007: 176, 178.
[2270] Piotrovski, 1965: 39.
[2271] Lehmann-Haupt, 1931: 50; Piotrovksi, 1965: 46; Genç ve Konyar, 2019: 5.
[2272] Salvini, 2006: 180 vd.; Tarhan, 2011: 324-325.
[2273] Calmeyer, 1976: 49, Abb. 45.

"şuri" sözcüğünün yer alması, bu sözcüğün kılıç ya da genel anlamda silahları karşıladığını göstermiştir. Buna rağmen stelde betimlenen sürücüsüz ve savaşçısız arabanın Haldi'yi ya da başka bir Urartu tanrısını temsil ettiği düşüncesi terk edilmez[2274].

Urartu'nun Doğu Anadolu coğrafyasındaki topraklarından doğan akarsu kaynakları arasında Fırat (Euphrates), Dicle (Tigris) ve Aras Nehirleri yer almaktadır[2275]. Yaşamsal anlamda son derece önemli olan su kaynaklarının tanrılaştırıldığı bilinmektedir. Meherkapı yazıtındaki tanrılar listesinde 2 koyun adandığı belirtilen Göller (denizler) tanrısı, Urartu kültüründe su kaynaklarının tanrılaştırıldığını göstermektedir[2276].

Karasal iklim özelliklerinin hakim olduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu zamanında buğday, arpa ve üzüm yetiştirildiği bilinmektedir[2277]. Bölgedeki dağlık alanlarda ise genellikle meşe ve ardıç ağaçlarıyla kaplı orman örtüsü hakimdir[2278]. Her bahar tekrar canlanan ya da dört mevsim yaprak dökmeden canlı kalan türleriyle ağaç, ölümden sonra dirilmenin, şansın, bereketin ve doğurganlığın sembolü olarak kutsal kabul edilmiş ve Urartu kült uygulamalarında kendisine yer bulmuştur. Urartu kültüründe ağacın kutsal kabul edilmesi, mühür baskıları üzerinde betimlenen açık hava kutsal alanlarında tapınımın odak noktasını meydana getiren hayat ağacı motifi ve Urartu sanat eserleri üzerinde sıkça betimlenen, tomurcukları damla şeklindeki kutsal ağaç motifi gibi bulgulara dayandırılmaktadır. Ayanis Tapınağı ve Altıntepe Açık Hava Tapınağı gibi Urartu kutsal alanlarında tespit edilen ortasında bir delik bulunan kaidelere ahşap hayat ağaçlarının yerleştirilerek kült törenlerinde kullanıldığı düşünülmektedir[2279]. Bu düşünce Ayanis'te Tapınak Alanı'nın batısındaki mekanlardan birinde, koridorun kuzeybatı köşesinde zemine açılmış bir oyuğun içine yerleştirilmiş ortasında bir delik bulunan dikdörtgen formlu taş kaide ile bu kaidenin çeveresinden ele geçen damla şeklinde tek ya da iç içe geçirilmiş ikili taşlarla desteklenmektedir. Damla şeklindeki taşların arka yüzlerindeki oyukların içinde ahşap kalıntıların tespit edilmesi, bu taşların ahşaptan yapılmış kutsal ağacın üzerine monte edilerek Urartu sanat eserlerinden bilinen kutsal ağaç betimlerindeki damla şeklinde gösterilen tomurcukları temsil ettiğini düşündürmüştür[2280].

[2274] Çilingiroğlu, 1997: 140, 142.
[2275] Salvini, 2006: 25.
[2276] Piotrovski, 1965: 39.
[2277] Salvini, 2006: 26.
[2278] Çilingiroğlu, 1997: 5.
[2279] Çevik, 1999: 340-350; Baştürk, 2009: 134-135; Batmaz, 2012: 42 vd.
[2280] Batmaz, 2012: 42-43; Batmaz, 2013a: 70 vd.

Savaşçı bir toplum olarak bilinen ve baş tanrısı (Haldi) bir savaş tanrısı olan Urartularda silahların kutsal kabul edilerek tanrıyı simgelemek için kullanıldığı görülür[2281]. Urartuların atalarını oluşturan topluluklarda görülen ve sonrasında Urartu Krallığı'nda devam eden mezarlara silah bırakma geleneğinin, silahların kutsal kabul edilerek baş tanrıyla ilişkilendirilmesinin arketipi olduğu düşünülür. Bu durum erkeğin egemen olduğu Urartu toplumunda iktidarın ve iktidar sağlayan silahın kutsalla özdeşleşmesi şeklinde yorumlanmıştır[2282]. Meher Kapı'daki yazıtta Haldi'nin silahlarına 1 boğa ve 2 koyun sunulması gerektiğinin belitrilmesi, Urartularda silahların kutsal sayıldığının en önemli göstergelerinden biridir[2283]. Urartu tapınaklarından ele geçen miğfer, kalkan, sadak ve ok ucu gibi silahların üzerindeki yazıtlardan Haldi'ye adandıklarının anlaşılması[2284], baş tanrı ile silahlar arasındaki ilişkiyi gösteren bir diğer veridir. Ayrıca Khorsabad kabartması üzerinde yer alan Muşaşir tapınağı cephesinde mızarak ve kalkanların betimlenmesi, bu silahların birer kült nesnesi olduğunu desteklemektedir[2285].

Urartuların yaşam sürdüğü yüksek rakımlı coğrafi şartların getirdiği bir diğer doğa tapınım unsuru ateştir. Hayatta kalmak için ısınmaya duyulan ihtiyacın fazla olduğu bu bölgede ateş ve ocak kutsal sayılmış, bu kutsallık ocağı koruyan tanrı anlayışına evrilmiştir[2286]. Ayanis Kalesi'ndeki Haldi Tapınağı'nın kuzey ve güneyinde birer ocak bulunması ve bu ocaklardan kuzeydekinin yanında üzerine ateşin söndürülmemesini emreden bir yazıtın işlendiği aslan başlı bir kalkan tespit edilmesi, Urartu dinindeki ateş kültünü ortaya koymaktadır[2287].

İÖ 3000 yılından itibaren Van Gölü Havzası ve yakın çevresinde varlık süren Erken Transkafkasya kültürü, daha sonra aynı topraklarda yaşayan Urartu kültürünün şekillenmesinde etkili olmuştur. Ovalardaki höyüklerde yarı göçebe yaşam tarzı sürülen bu Erken Tunç Çağı kültüründe anıtsal kutsal alanlara ya da tapınaklara ihtiyaç duyulmamış, doğa ve bereketle ilişkili inanışlara sahip bu insanlar dini faaliyetlerini taşınabilir ya da sabit at nalı formlu ocakların etrafında gerçekleştirmiştir[2288]. Bu kültürden etkilenen Urartu kültüründe açık hava kutsal alanlarında dikilitaşlara, nişlere ve ağaçlara yönelik tapınımın

[2281] Tarhan ve Sevin, 1975: 392; Baştürk, 2009: 136-138.
[2282] Baştürk, 2009: 137.
[2283] Piotrovski, 1965: 38.
[2284] Çilingiroğlu, 1998: 232.
[2285] Piotrovski, 1965: 42; Tarhan ve Sevin, 1975: 392; Çilingiroğlu, 2020: 144.
[2286] Baştürk, 2009: 138-139.
[2287] Çilingiroğlu, 2004: 259; Çilingiroğlu, 2020: 144.
[2288] Çilingiroğlu, 2020: 134-135.

son derece yaygın bir biçimde görüldüğünü söylemek mümkündür. Uratu kültürünün çalışma kapsamına giren yayılım sahası içindeki Doğu Anadolu Bölgesi'nde bugüne kadar gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarla ortaya konulan ve anikonik tapınım kapsamında değerlendirilebilecek söz konusu kutsal alanlar ve nesneler, içinde bulundukları yerleşim birimleri doğrultusunda alt başlıklar altında irdelenecektir.

5.16.1. Altıntepe

Günümüzde Erzincan ilinin Üzümlü ilçesinin güneybatısında yer alan Altıntepe, bir Urartu eyalet merkezidir. Yuvarlak planlı bir tepe ile bu tepenin yamaçlarında kurulan yerleşimde gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmalarında Karaz seramiği ve yivli seramik buluntularıyla temsil edilen Erken Tunç Çağı tabakasının üzerinde Urartu tabakası ile karşılaşılmıştır[2289].

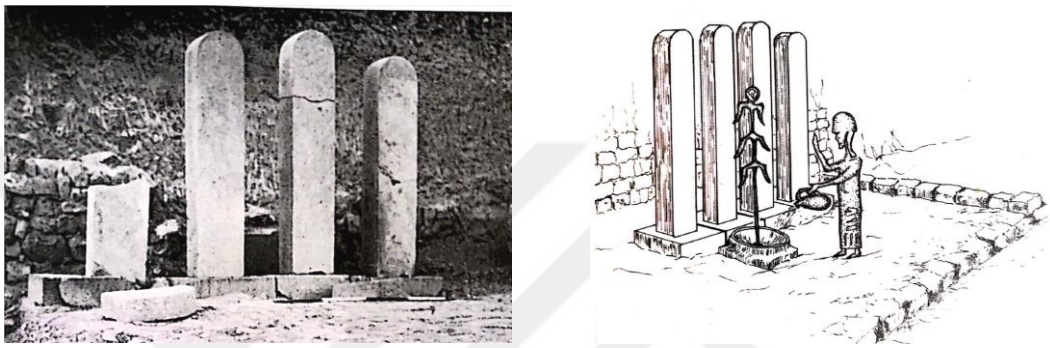
5.16.1.1. Açık Hava Kutsal Alanı

Altıntepe'de 1959 yılında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında, üç adet yer altı oda mezarının bulunduğu alanın hemen kuzeydoğusunda, anıtsal bir açık hava tapınım alanı tespit edilmiştir[2290]. Dört kenarı toprak harçlı taş sırası üzerine kerpiç duvarlarla çevrelenen geniş bir platformun üzerinde konumlanan açık hava kutsal alanı, 7.75 m genişliğinde ve 11.70 m uzunluğundadır. Üzeri açık bırakılan alanın kuzeybatısındaki duvar sırasının, hemen batıdaki mezarın duvarıyla bağlantılı bir biçimde ve aynı dönemde yapıldığının anlaşılması, mezarlar ile açık hava kutsal alanı arasında bir ilişki bulunduğunun düşünülmesine neden olur. Bu veri doğrultusunda kutsal alanın, ölü kültüyle bağlantılı törenlerde kullanıldığı söylenir[2291].

İÖ 8. yüzyıla tarihlendirilen kutsal alanın kuzey duvarının 1 m güneyinde, doğu-batı doğrultulu uzanan, taştan yapılmış, ince işçilikli, dört adet kaide yan yana sıralanmıştır. Her bir kaidenin merkezine açılan dikdörtgen formlu yuvaya, Urartu kültüründe pulusi şeklinde adlandıırlan birer stel yerleştirilmiştir **(Resim 5.167 a)**. Andezitten yapılmış ve tüm yüzeyleri düz bir satıh oluşturacak biçimde traşlanmış bu stellerin dördü de 2.30 m yüksekliğinde, 0.50 m genişliğinde, 0.32 m kalınlığındadır ve hepsinin üst kısmı kavislidir. Stellerden birinin önünde yuvarlak formlu bir sunak ve sunağın merkezinde daire formlu bir

[2289] Danışmaz, 2020: 137-138.
[2290] Özgüç, 1969: 28.
[2291] Özgüç, 1963: 56-57.

çukur yer almaktadır[2292]. Sunak şeklinde tanımlanan alanın, libasyon sırasında dökülen sıvının dışarıya akmasına yarayan herhangi bir deliğe sahip olmaması ve taban altında da kurban kanlarının ve sıvı sunuların akması için açılmış herhangi bir kanal kalıntısına rastlanmaması, söz konusu alanın işlevi konusunda sorulara neden olmaktadır. Bu noktada Urartu mühür baskıları üzerindeki bezeme şemalarından bilinen çoklu steller önündeki kaide üzerinde yükselen hayat ağacı tasviri[2293], Altıntepe Açık Hava Kutsal Alanı'ndaki yuvarlak sunağın işlevini açıklamaktadır. Stellerin ve sunağın önünde kalan geniş, açık alanın kült törenleri sırasında kullanıldığı anlaşılmaktadır **(Resim 5.167 b)**[2294].

a b

Resim. 5.167 a- Altıntepe Stelleri (Özgüç, 1969: Pl. XXVII, Lev. 1); b- Altıntepe Açık Hava Kutsal Alanı, Tapınım Anı Canlandırması (F. Işık, 1999: 67, Res. 25a).

Altıntepe'deki ölü kültüyle ilişkili kutsal alanın açık hava kutsal alanı şeklinde tasarlanması, kült alanında üzerinde herhangi bir yazıt, figür ya da motif bulunmayan kaideler, steller ve sunağın yer alması ile sunağın içinde olasılıkla ahşaptan yapıldığı için günümüze kadar korunmayan hayat ağacının varlığına dair ipuçlarının bulunması, söz konusu kutsal alandaki anikonik tapınım biçimine işaret etmektedir.

5.16.2. Van

Urartuların başkenti konumundaki Tuşpa, günümüzde Van Gölü'nün batı kıyısında Van ilinin yaklaşık 5 km batısındaki Van Kalesi'dir. Batısı ve kuzeyinin bir bölümünde Van Gölü, doğusunda Başkale Dağları, güneyinde Güneydoğu Toros Dağları'nın uzantılarının yer aldığı yerleşim doğal koruma hattıyla çevrelenmiş vaziyettedir. Van Kalesi'nde tespit edilen önemli bulgular arasında Sardurburcu/Madır Burç, Yeni Saray, çok odalı kaya

[2292] Özgüç, 1969: 28-32, Fig., 29-31.
[2293]Lehmann-Haupt, 1931: 549, 598; Piotrovski, 1965: Res. 7; Çevik, 1999: Lev. II a-b.
[2294] Özgüç, 1969: 32.

mezarları, Menua'nın Şirşinisi[2295], Hazine Kapısı/Analıkız, yazıtlar ve nişler sayılmaktadır[2296].

Krali merkez Van Kalesi'nin yanı sıra Van ili içerisinde Urartu kültürüne ait arkeolojik kalıntılar saptanmıştır. Bunlar arasında kayalık tepelerde tespit edilen ve genellikle anıtsal kaya nişleri etrafında gelişen açık hava kutsal alanları çalışma konumuz kapsamına giren bulgulardır. Van Kalesi ve Van ili içerisinde tespit edilen bu kutsal alanlar kronolojik sırayla açıklanacaktır.

5.16.2.1. Van Kalesi Kutsal Kaya Nişi

Van Kalesi'nde sitadelin dışında, doğu hendeğin doğusunda yer alan niş, başkentte bugüne kadar tespit edilen en erken kaya anıtıdır. Ana kaya yüzeyine oyularak açılan niş güney yönünde bakmaktadır. Zeminine bir oyuk açılan nişin içine bir stelin dikilmiş olduğu anlaşılmaktadır **(Resim 5.168)**. Nişin hemen önünde ise güneye doğru uzanan bir kaya platformu yer almaktadır[2297].

Resim 5.168. Van Kalesi Kutsal Kaya Nişi (Tarhan, 2011: Fig. 4).

Son derece tahrip edilen nişin doğu ve batı yüzlerinde kült törenlerinde kurban edilecek hayvanların listesini içeren Asur çivi yazılı yazıtlar bulunmaktadır. Yazıtın içeriği doğrultusunda kurban nişi şeklinde anılan bu niş, yazı stili doğrultusunda Kral I. Sarduri

[2295] Tanrılara sunulacak olan kurbanlık hayvanların muhafaza edildiği bir tür ahır (Tarhan ve Sevin, 1991: 431).
[2296] Danışmaz, 2020: 57-59.
[2297] Tarhan, 2011: 301-302.

dönemine verilmiştir. Bu durumda söz konusu kutsal alanın Van Kalesi'nde bugüne kadar belirlenen en erken kutsal alan olduğu ortaya koyulmuştur[2298].

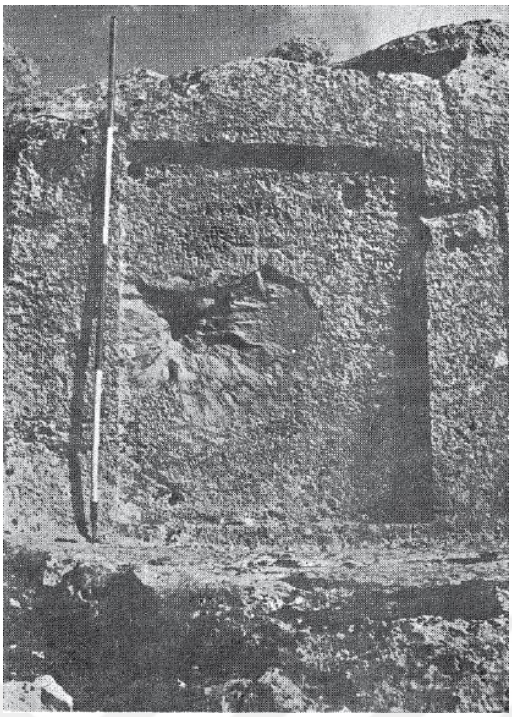
Resim 5.169. Van Kalesi Kör Pencereli Kaya Nişleri (Tarhan, 2011: Fig. 21).

Van Kalesi sitadelinde ayrıca Urartu kültürüne ait sembolik kapı formundaki anıtsal kaya nişlerinin daha küçük boyutlu örneklerine rastlanmaktadır **(Resim 5.169)**. Kör pencereli kaya nişleri şeklinde tanımlanan "T" formlu bu nişlere dinsel anlam yüklenerek, kör pencerelerin tanrı, tanrıça ve ataların ruhlarına açılan geçitler olduğuna inanılmıştır. Sitadeli çevreleyen bu nişlerin kaleyi koruma amaçlı açıldığı düşünülmektedir[2299].

5.16.2.2. Hazine Piri Kapısı Kutsal Alanı

Van ilinin 12 km güneyinde yer alan Aşağı Zivistan Kalesi'nin güneyindeki yayvan tepenin batı yamacında ve Cura Deresi'nin ikiye ayırldığı vadinin doğu yamacında, 1977 yılı akeolojik yüzey araştırmaları sırasında büyük boyutlu bir kayaya niş şeklinde oyularak yapılan çivi yazılı sembolik bir kapı tespit edilmiştir **(Resim 5.170)**. Yöre halkı tarafından "Hazine Piri Kapısı" şeklinde anılan niş, defineciler tarafından tahribe uğramıştır. Üzerindeki "*Sarduri oğlu İşpuini bu bağı kurdu, bu meyve bahçesini kurudu, efendiye bu yazıtı yaptırdı.*" şeklinde çevrilen çivi yazısı sayesinde bu sembolik kapının İşpuini zamanında (İÖ 830-820) yapıldığı anlaşılmıştır[2300].

[2298] Tarhan, 2011: 302.
[2299] Tarhan, 2011: 326.
[2300] Belli ve Dinçol, 1982: 173-174, 178.

Resim 5.170. Hazine Piri Kapısı (Belli ve Dinçol, 1980: Lev. VIII/1).

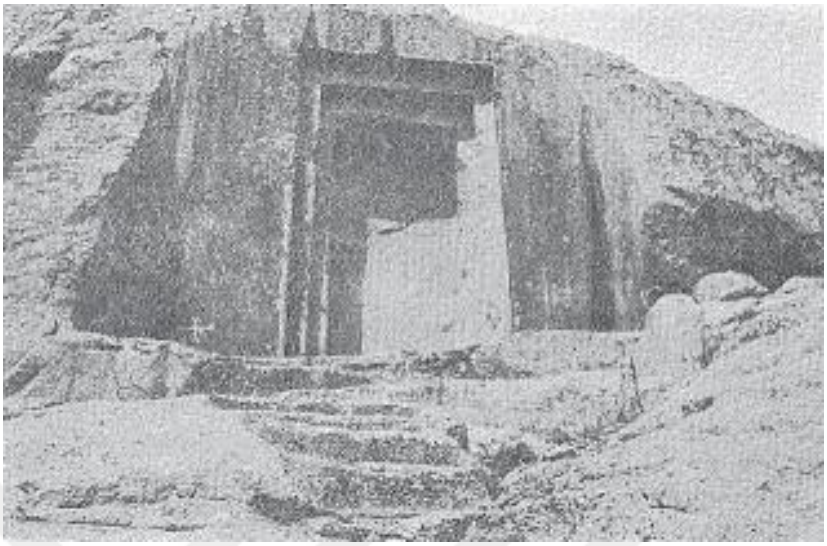
6.40 m uzunluğunda, 5.90 m genişliğinde ve 2.80 m yüksekliğindeki büyük boyutlu kaya kültesinin batı yüzüne açılan dikdörtgen formlu, sığ,tek katlı çerçeveli, içi dört satırlı çivi yazılı niş ile bu nişin hemen önündeki küçük platformdan meydana gelen bu kaya anıtı, açık hava kutsal alanı şeklinde tanımlanabilir. Dış çerçevesi 1.68 x 1.53 m, iç çerçevesi 1.50 x 1.18 m ölçülerindeki niş, anıtta tapınımın odak noktasını oluşturan ve içinden tanrının çıkacağına inanılan sembolik kapı görünümündedir[2301].

5.16.2.3. Yeşilalıç Kutsal Alanı

Van ilinin kuşuçuşu 60 km doğusunda, Özalp ilçesinin güneyinde yer alan Yeşilalıç (Pagan) köyünün yaklaşık 1 km güneyinde Urartu kültürüne ait kale ve kutsal alan bulunmaktadır. Kalenin yaklaşık 100 m doğusundaki kutsal alan, kayalık bir yamaçta konumlanmıştır. Kaya kütlesinin güney yüzüne oyularak açılan dikdörtgen formlu, iki katlı çerçeveli anıtsal niş **(Resim 5.171)**, Hazine Piri Kapısı'ndaki nişe kıyasla daha derindir. Nişin önündeki kayalara küçük bir platform ve nişe ulaşan basamaklar işlenmiştir. Nişin doğusunda hemen aşağıdaki ana kaya zemine doğu batı doğrultusunda, yan yana eşit aralıklarla, 0.30 x 0.20 m ölçülerinde altı adet stel yuvası açıldığı görülür[2302]. Stellere ait herhangi bir buluntu ele geçmese de stel yuvaları, Altıntepe Açık Hava Kutsal Alanı'ndan

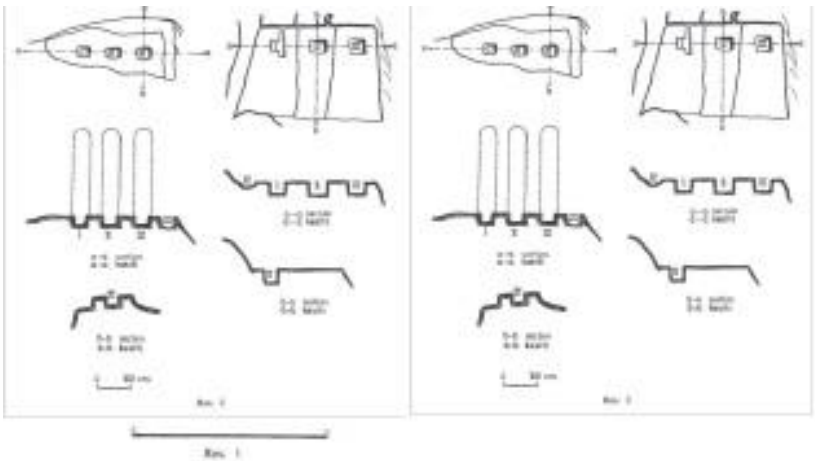
[2301] Belli ve Dinçol, 1982: 174-176.
[2302] Sevin ve Belli, 1976: 367-368, 373.

bilinen stellere yönelik yapınımın Yeşilalıç'ta da var olduğunu ortaya koymaktadır **(Resim. 5.171)**.

Resim. Yeşilalıç Anıtsal Kaya Nişi (Sevin ve Belli, 1976: Lev. IV/3).

Dış çerçevesi 5.10 x 2.40 m, orta çerçevesi 4.80 x 1.80 m ve iç çerçevesi 4.60 x 1.20 m ölçülerindeki nişin içinde ve üst kısmında çivi yazılı yazıtlar bulunmaktadır. Haldi için İşpuini ve Menua tarafından tapınak inşa ettirildiğini ve yeni kurban adakları ile ilgili düzenlemeyi içeren bu yazıtlardan yola çıkarak anıtsal niş, platform, basamaklar ve stel yuvalarıyla birlikte bir kompleks görünümündeki açık hava kutsal alanının İÖ 9. yüzyılın son çeyreğinde İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallığı döneminde yapıldığı anlaşılmıştır[2303].

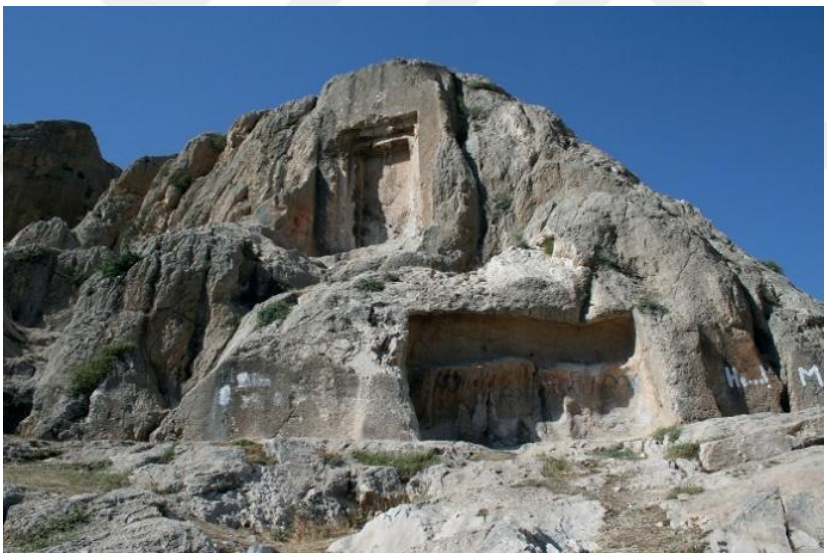
Resim 5.172. Yeşilalıç Stel Yuvaları Çizimi(Sevin ve Belli, 1976: Res. 2).

[2303] Sevin ve Belli, 1976: 369, 371.

5.16.2.4. Meher Kapı Kutsal Alanı

Van ili sınırları içinde Akköprü köyü ile Toprakkale'in sarp tepesi arasında kalan kireçtaşı kayalıklarda Meher Kapı şeklinde adlandırılan bir kutsal alan bulunmaktadır[2304]. Kutsal alandaki Urartu tanrıları ve bu tanrılara adanan inek, boğa, koyun gibi hayvanların miktarını belirten yazıt, Urartu dini hakkında önemli bilgiler sunmaktadır[2305].

Meher Kapı Kutsal Alanı'nda kayalıklara oyularak açılan dikey dikdörtgen formlu niş, tanrının evine açılan sembolik bir kapı görünümündedir **(Resim 5.173)**. Yeşilalıç'taki niş gibi güney yönüne dönük vaziyetteki nişin dış çerçevesi 4.10 x 2.61 m, orta çerçevesi 3.85 x 2.13 m ve iç çerçevesi 3.59 x 1.70 m ölçülerindedir[2306]. Bu nişin hemen altında, doğu yönünde 20 x 4 m ölçülerinde kayaların düzenlenmesiyle meydana getirilmiş bir teras, terasa ulaşan kaya basamakları ve bu terasın cephe duvarına açılmış 5.40 x 3 m ölçülerinde yatay dikdörtgen formlu bir diğer niş bulunmaktadır. Söz konusu alanın törenler sırasında hayvanların kurban edilmesinde kullanıldığı düşünülür[2307].

Resim 5.173. Meher Kapı Kutsal Alanı (Genç ve Konyar, 2019: Res. 7).

Kutsal alanda tapınımın odak noktasını oluşturan anıtsal nişin neredeyse tamamını kaplayan çivi yazısıyla kazınmış yazıt sayesinde, kutsal alanın tıpkı Yeşilalıç gibi İÖ 9.

[2304] Salvini, 2006: 155.
[2305] Piotrovski, 1965: 38.
[2306] Sevin ve Belli, 1976: 369.
[2307] Salvini, 2006: 155-156.

yüzyılın sonlarında İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallığı döneminde yapıldığı ortaya koyulmuştur[2308].

5.16.2.5. Hazine Kapısı/Analıkız Kutsal Alanı

Van Kalesi'nde sitadelin kuzeydoğu yamacında ana kayanın işlenmesiyle meydana getirilen açık hava kutsal alanı[2309], Hazine Kapısı ya da Analıkız adıyla anılmaktadır. Kutsal alanda kaya yüzeyine açılan iki adet niş, nişlerin içinde stellerin varlığına işaret eden birer kaide, nişlerin açıldığı kaya yüzeyi boyunca uzanan oturma sekileri, nişlerin önünde tıraşlanmış kaya terası/platform ve kurban kanalı bulunmaktadır **(Resim 5.174)**[2310].

Resim 5.174. Hazine Kapısı/Analıkız Kutsal Alanı (Genç ve Konyar, 2019: Res. 2).

Üst kısımları apsidal formlu anıtsal nişlerden doğudaki 6.15 m yüksekliğinde, 2.60 m genişliğinde ve 2.15 m derinliğinde olup, nişin merkezinde ana kayaya oyulmuş kare formlu yatak ile bu yatağın ortasında 0.70 x 0.45 m ölçülerinde, 0.25 m derinliğinde stel yuvası bulunmaktadır. Ancak buraya yerleştirilen stele dair herhangi bir bulgu mevcut değildir. Batıdaki niş 8.10 m yüksekliğinde, 2.60 m genişliğindedir ve zeminden yukarıya doğru sığlaşan nişin en derin yeri 2.56 m'dir. Bu nişin içinde ana kaya yüzeyine kazınmış, II. Sarduri'nin askeri seferi ile bu seferden kazandığı ganimetler hakkında bilgi veren çivi yazılı metin yer almaktadır. Nişin ortasında ise merkezine stel yuvası açılmış kare formlu 1.56 x 1.54 m ölçülerinde bir kaide bulunmaktadır. Bu kaideye oturan ve *in situ* durumda bulunan dikdörtgen formlu stelin dört yüzü de yazıtlıdır. II. Sarduri'nin askeri seferleri ile

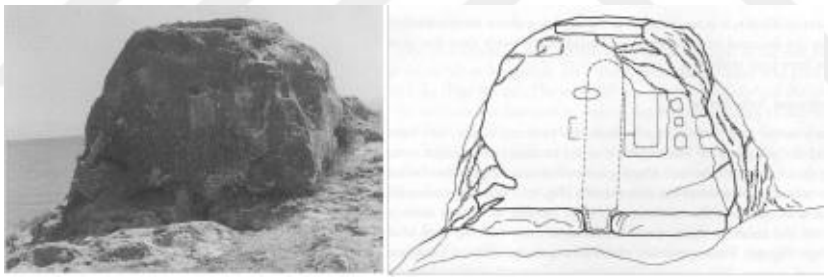
[2308] Piotrovski, 1965: 38.
[2309] Yayınlarda genellikle açık hava kutsal alanı şeklinde geçen (Çilingiroğlu, 1998: 233-234; Salvini, 2005: 158; Tarhan, 2011: 325) Hazine Kapısı/Analıkız kutsal alanının çevresinde tespit edilen duvar yatakları doğrultusunda üzerinin kapalı olabileceği düşünülmüştür (Genç ve Konyar, 2019: 9-10).
[2310] Salvini, 2006: 158; Tarhan, 2011: 322-325; Genç ve Konyar, 2019: 4, Res. 1-8; Danışmaz, 2020: 65.

steli korumaya yönelik beddua metinlerini içeren bu yazıtların üzerine kazındığı stel, metinlerde "pulusi" şeklinde tanımlanmıştır[2311].

Hazine Kapısı/Analıkız Kutsal Alanı'nın, batıdaki yazıtlı niş ve stel unsurları sayesinde II. Sarduri zamanına (İÖ 764-735) kullanımda olduğu anlaşılmaktadır. Ancak doğudaki niş içindeki stel korunmadığı için, alanın daha erken kullanımıyla ilgili sorular cevapsız kalmaktadır. Bununla birlikte Van'daki Surp Sahak Kilisesi'nde bulunduğu sırada kopyası alınan, tıpkı batı nişteki stel gibi dört yüzü yazıtlı, I. Argişti (İÖ 786-764) yıllıklarını içeren stelin ya da Surp Boğos Kilisesi'ndeki Menua (İÖ 810-786) yıllıklarını içeren stel ve kaidesinin doğudaki niş içinde yer almış olabileceği ileri sürülmüştür[2312].

6.16.2.6. Madavank Kutsal Alanı

Van ili Erciş ilçesinin 12 km güneybatısında, Çelebibağı Mahallesi'nin 3 km güneydinde, Van Gölü kıyısında yer alan Madavank, kuzeyde ve güneyde olmak üzere iki ayrı tepeyi içermektedir. Kuzey tepenin doğu yamacında doğu-batı doğrultulu uzanan kayalığın **(Resim 5.175)** kutsal alan şeklinde kullanıldığı anlaşılmıştır[2313].

Resim 5.175. Madavank Kutsal Alanı (Çavuşoğlu, 2003: Fig. 15-16).

Düzleştirilmiş geniş kayalık bir platformun batısında, ana kayanın doğu yüzeyi işlenerek 0.40 m yüksekliğinde, 0.50 m genişliğinde ve 3.50 m uzunluğunda bir seki haline getirilmiş, platformun güneybatı köşesine üç adet adak çukuru açılmıştır. Kayalığın batısında, platformun sonunda, kaya cephesinin 2.80 x 3 m ölçülerinde düzenlendiği görülmüştür. Bu alanın zemininde 0.30 m yüksekliğinde ve 0.40 m genişliğinde bir seki, sekinin merkezine yakın bir noktada dikdörtgen formlu bir stel yuvası bulunmaktadır.

[2311] Genç ve Konyar, 2019: 4-5.
[2312] Genç ve Konyar, 2019: 7-8.
[2313] Çavuşoğlu, 2003: 136.

Ayrıca bu alanda 0.40 m genişliğinde ve 1.30 m uzunluğunda bir kaya basamağı ile 0.35 m genişliğinde ve 0.20 m derinliğinde bir kanal da yer almaktadır[2314].

Madavank'ta kuzey tepedeki Kilise Tepe mevkiinde belirlenen kaya mezarları da dikkate alındığında, hemen bu tepenin aşağısında yer alan açık hava kutsal alanının ölü gömme gelenekleriyle ilişkili dini törenlerde kullanıldığı düşünülebilir.

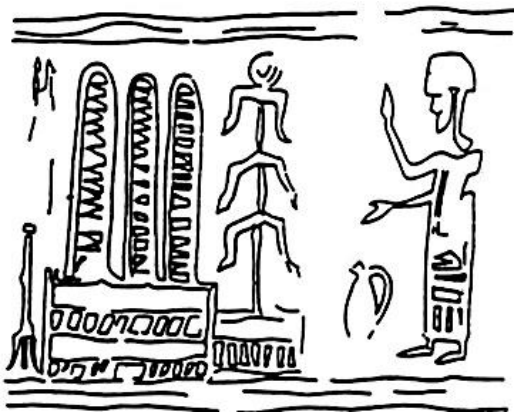
İçinde bulunduğu coğrafi özellikler doğrultusunda kayaların kullanımıyla şekillenen yerleşim birimleri ve tapınım alanlarına sahip Urartularda kayanın kutsallığı yadsınamaz bir gerçekliktir. Kayalıklardaki kutsal alanlarda genellikle küçük ya da anıtsal boyutlu nişler ve pulusi şeklinde anılan steller tapınımın odak noktasını meydana getirmiştir. Tanrısallığa açılan birer kapı ya da pencere görünümündeki nişler ile tanrıyı temsil eden taştan pulusiler Urartu kültüründe anikonik tapınım kapsamında değerlendirilebilecek unsurlardır.

5.16.2.7. Toprakkale Stel ve Hayat Ağacı Betimli Mühür Baskıları

Van ilinin kuzeydoğusunda, Van Ovası'nda yer alan Toprakkale yerleşimi, Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'nın 5.5 km batısında, Zimzim Dağı'nın güney yamaçlarındaki kuzeydoğu güneybatı uzantılı kayalık üzerinde kurulmuştur. Toprakkale yakınlarındaki Keşiş Gölü'nden ele geçen yazıtlar Rusahinili şehri şeklinde anılan bu yerleşimin Erimena oğlu Rusa tarafından inşa edildiğini ortaya koyar[2315].

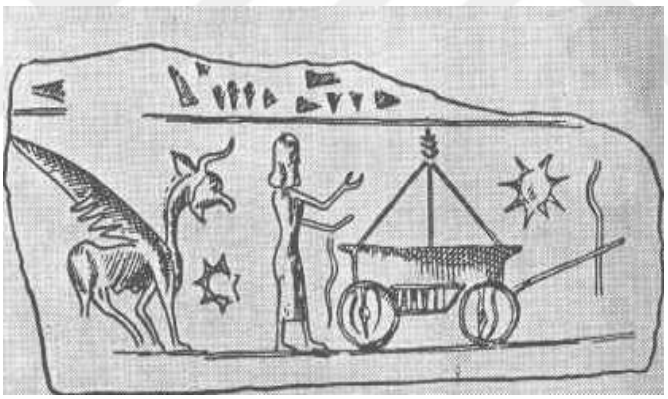
Toprakkale'den ele geçen mühür baskıları üzerindeki betimler Urartu dini uygulamaları hakkında bilgi vermesi bakımından son derece önemlidir. Örneklerden biri üzerinde soldan sağa doğru sırasıyla üçayaklı şamdan benzeri kült eşyası, geniş bir kaide üzerinde yaklaşık aynı yükseklikte ön yüzleri yatay çizgili (yazıtlı) üst kısımları kavisli, dikdörtgen formlu üç adet stel, ayrı bir kaide üzerinde yükselen hayat ağacı, zeminde gaga ağızlı testi ve sağına dönük sağ eli öne uzanmış, sol eli dirsekten bükülerek yukarı kalkık tapınma pozisyonunda giyimli bir erkek figürü betimlenmiştir **(Resim 5.176)**[2316].

[2314] Çavuşoğlu, 2003: 151-152.
[2315] Danışmaz, 2020: 100-106.
[2316] Lehmann-Haupt, 1931: 549; Piotrovski, 1965: 46; Çevik, 1999: 341.

Resim 5.176. Toprakkale Mühür Baskısı (Lehmann-Haupt, 1931: 549).

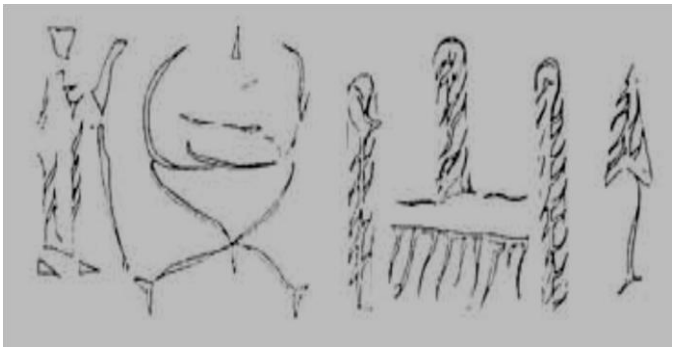
Toprakkale'den bir diğer mühür baskısı üzerinde dini bir tören merasimine götürülen kutsal ağaç motifi dikkat çekmektedir. Mühür baskısında soldan sağa doğru sırasıyla sağ profilden bir griphon, sağ profilden elleri dirsekten kıvrılarak yukarı doğu bakan rahip olabileceği düşünülen bir insan figürü, dört tekerlekli bir arabanın içine yerleştirilmiş kutsal ağaç motifi yer almaktadır **(Resim 5.176)**[2317].

Resim 5.177. Toprakkale Mühür Baskısı (Lehmann-Haupt, 1931: 580).

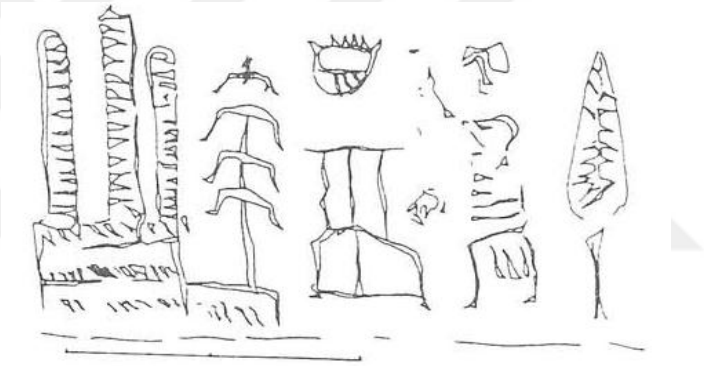
Toprakkale'den ele geçen, üzerinde stel ve kutsal ağaç önünde tapınımı gösteren sahnelerin yer aldığı mühür baskılarının yanı sıra Van ve Elazığ Müzeleri'ndeki silindir mühür baskılarında da benzer sahneler işlendiği görülür. Van Müzesi'ndeki örnek üzerinde soldan sağa doğru sırasıyla sağ profilden, giyimli, sol elinde olasılıkla bir asa tutan insan figürü; taşınabilir bir masa; üç köşesinde yaklaşık aynı yükseklikte, ön yüzü yatay çizgili (yazıtlı) üst kısımları kavisli, dikdörtgen formlu üç adet stel bulunan sunak ve hemen arkasında ağaç motifli yer alır **(Resim 5.178)**[2318].

[2317] Lehmann-Haupt, 1931: 580; Piotrovski, 1965: 47.
[2318] Çevik, 1999: 341.

Resim 5.178. Van Müzesi Mühür Baskısı (Çevik, 1999: Lev. III a).

Elazığ Müzesi'ndeki benzer silindir mühür baskısı üzerinde ise solan sağa doğru sırasıyla geniş bir kaide üzerinde yaklaşık aynı yükseklikte ön yüzü yatay çizgili (yazıtlı) üst kısımları kavisli, dikdörtgen formlu üç adet stel, daha alçak bir kaide üzerinde hayat ağacı, taşınabilir masa, sol profilden kollarını ileri uzatmış tapınma pozisyonunda insan figürü ve hemen arkasında ağaç motifi bulunur **(Resim 5.179)**[2319].

Resim 5.179. Elazığ Müzesi Mühür Baskısı (Çevik, 1999: Lev. II b).

Urartu kültürüne ait yukarıda açıklanan mühür baskıları, yine Urartu kültürünün ürünleri olan Altıntepe ve Hazine Kapısı/Analıkız gibi kutsal alanlardaki steller ile Ayanis ve Altıntepe gibi kutsal alanlarındaki steller önünde tespit edilen, ortasında bir delik bulunan kaidelerin işlevlerinin anlaşılmasını sağlamıştır. Buna göre kutsal alanlardaki steller ile stellerin önüne dikildiği anlaşılan ahşap hayat ağaçları, tapınımın odak noktasını meydana getirmektedir. Böylelikle Urartu kültüründe pulusi şeklinde adlandırıldığı bilinen stellere ve ağaçlara yönelik anikonik tapınımın var olduğunu söylemek mümkündür.

[2319] Çevik, 1999: 341.

5.16.3. Aznavurtepe

Ağrı ili Patnos ilçesinin yaklaşık 3 km kuzeybatısında yer alan Aznavurtepe (Kot Tepe), doğal bir tepe üzerinde kurulmuş bir Urartu yerleşimidir. Patnos'tan ele geçen bir sütun kaidesi üzerindeki yazıtta, daha önce yerleşim bulunmadığı anlaşılan Aznavurtepe'de Kral İşpuini'nin gerçekleştirdiği inşa faaliyetlerinin anlatılması, söz konusu yerleşimin İşpuini zamanında kurulduğunu düşündürmüştür. Yerleşimde daha sonra Kral Menua, I. Argişti ve II. Sarduri'nin de inşa faaliyetlerinde bulunduğu yine yazıtlarla ortaya konulmuştur[2320].

5.16.3.1. Steller

Aznavurtepe'nin güneydoğu yamacında, 1990 yılında telefon direği dikilmesi için gerçekleştirilen çalışmalarda üç adet stel ve bir adet kaide gün yüzüne çıkarılmıştır **(Resim 5.180)**. Bu stellerden ikisi Ağrı'daki Tümen Komutanlığı'na gönderilmiş, bir stel ve kaide ise bölgedeki 34. İç Güvenlik Tugayı'nın orduevi nizamiyesi girişine sergilenmek üzere getirilmiştir. Kaideye oturtulan stel, beton bir platform içine gömülerek sergilenmiştir. Bu işlem sırasında kaide ve stelin bir bölümü beton içinde bırakılmıştır[2321]. Söz konusu steller daha sonra Van Müzesi'ne taşınmıştır[2322].

Resim 5.180. Aznavurtepe Stelleri (Konyar, 2022: Fig. 189).

İlkin Orduevi nizamiyesinde sergilenen, sonradan Van Müzesi'ne taşınan Aznavurtepe steli, 4.16 m yüksekliğinde, 0.69 m genişliğinde ve 0.35 m kalınlığındadır.

[2320] Danışmaz, 2020: 79-84.
[2321] Uysal, 2007: 6.
[2322] Erdoğan, Erçek ve Şen, 2020: 30.

Stelin oturduğu kaide ise 1.12 m yüksekliğinde, 1.23 m genişliğinde ve 0.40 m kalınlığındadır. Andezit ya da bazalt taşından işlendiği belirtilen stel, Altıntepe stelleri ve Urartu mühür baskıları üzerinde betimlenen steller gibi üst kısmı kavisli dikdörtgen formludur. Stel, taşınma sırasında yaklaşık olarak orta yerinden diagonal biçimde kırılmış, sonrasında onarılmıştır[2323].

Aznavurtepe'de sitadelin en üst noktasında tespit edilen ve yazıtlar sayesinde Kral Menua zamanında inşa edildiği anlaşılan tapınak yapısı[2324], bu tepenin güneydoğu yamacından ele geçen steller ve kaidenin kullanım yeri hakkında ipuçları vermektedir. Urartu kültüründe kutsal alanlarda tapınım aracı şeklinde kullanıldığı bilinen stellerin, Aznavurtepe'deki tapınak yapısıyla ilişkili olduğu düşünülebilir.

5.16.4. Kayalıdere

Muş ili Varto ilçesinin güneydoğusunda yer alan Kayalıdere Köyü'nün batısındaki kayalık tepe üzerinde Urartu kültür izlerini taşıyan Kayalıdere Kalesi bulunmaktadır. Kalede 1965 yılında gerçekleştirilen ilk bilimsel kazı çalışmalarında, Aşağı Sitadel, Yukarı Sitadel ve Aşağı Yerleşim şeklinde üç farklı yerleşim birimi tespit edilmiş, ancak kaledeki çalışmalar tamamlanmadan kazı çalışmalarına son verilmiştir. Daha sonra Muş Alparslan II barajının etki alanında kalması nedeniyle, Kayalıdere Kalesi'ndeki kültür varlıklarını koruma altına almak amacıyla 2018 ila 2019 yıllarında kalede Ahlat Müze Müdürlüğü başkanlığında kurtarma kazıları yürütülmüştür[2325].

5.16.4.1. Stelli Kutsal Alan

Kayalıdere Kalesi'nde 2019 yılında gerçekleştirilen kurtarma kazısı çalışmaları sırasında, kalenin güneyindeki çok odalı kaya mezarının yakınında kaçak kazılarla tahrip edilmiş bir alanda stellere sahip bir tapınım alanı tespit edilmiştir **(Resim 5.181)**. 5.35 x 3.50 m ölçülerinde, 3.80 m yüksekliğinde, ön kısmı açık, yan ve arka kısımları kapalı,dikdörtgen planlı kutsal alan, içinde bir kısmı *in situ* halinde ele geçen stel kaideleri ve steller Urartu dininde stel kültünün yaygın bir gelenek olduğunu desteklemektedir[2326].

[2323] Uysal, 2007: 6-7.
[2324] Danışmaz, 2020: 81-83.
[2325] Erdoğan, Erçek ve Şen, 2020: 20 vd.
[2326] Erdoğan, Erçek ve Şen, 2020: 29-30.

Resim 5.181. Kayalıdere Stelli Kutsal Alan (Erdoğan, Erçek ve Şen, 2020: Fig. 11).

Tapınım alanında gerçekleştirilen kurtarma kazılarında 7 adet stel ve stel kaidesi tespit edilmiştir **(Resim 5.182)**. İyi işçilikli, üst kısmı kavisli, dikdörtgen formuyla tipik Urartu stellerine örnek oluşturan Kayalıdere stellerinin üzerinde herhangi bir yazıt bulunmamaktadır[2327].

Resim 5.182. Kayalıdere Stelleri (Erdoğan, Erçek ve Şen, 2020: Fig. 10).

[2327] Erdoğan, Erçek ve Şen, 2020: 30.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Çalışmamızın konusunu oluşturan anikonizm, Antik Dönem'de insanların ilahi varlıkları düşünme ve temsil etme biçimlerinden biridir. Anikonizmde insanların yücelik, sonsuzluk, bozulmazlık, süreklilik, yeniden doğuş, arındırma, yok etme gibi özellikler atfettiği ve aynı zamanda insanlara beslenme, korunma, ısınma gibi faydalar sağlayan dağ, mağara, ağaç, su, ateş, taş gibi doğa unsurları kutsallaştırılarak birer tanrı ya da tanrıça şeklinde tapınım görür. Bu unsurların ilahi öze sahip olduğu ve bir tanrı heykeli gibi tapınım gördüğü düşüncesi, tanrıyı maddeleştiren görüşler öne süren İÖ 6. yüzyıl doğa filozofları ve İÖ 8-İS 10. yüzyıllar arasında yaşamış antik yazarların eserlerinde izlenebilmektedir.

Anikonizm, terim olarak ise ilk kez İskenderiyeli Hıristiyan yazar Titus FlaviusKlemens'in (İS 2-3. yüzyıl) eserlerinde, "*Sütun, tanrının tasvir edilemeyeceğini gösterir.*" ifadesinde geçen, Yunanca *ἀνεικόνιστον* (*aneikoniston*) sözcüğüyle karşımıza çıkar[2328]. Konu hakkındaki ilk bilimsel yayına sahip olan Alman arkeolog J. A. Overbeck, başlangıçta tanrı anlayışının insan formuna indirgenemeyecek kadar derin olduğunu ileri sürmüş ve erken dönemlerde tapınımda kullanılan, insan eli değmemiş, taş ve ağaç gibi doğa unsurlarını "anikonik" şeklinde tanımlamıştır. Araştırmacının daha sonraki evrelerde bu anikonik nesnelerin işlenmesiyle sütun, direk ve insan formlu "ikonik" heykellerin geliştirildiğini belirtmesi, tüm kült imgelerinin anikonik bir öze sahip olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir[2329].

Anikonizmle ilgili ilk çalışmalarda, bu tapınım biçimi erken dönem inançlarıyla ilişkilendirilir ve inancın anikonik tapınımdan ikonik tapınıma doğru evirildiği varsayılır. Ancak arkeolojik bulgular inançla ilişkilendirilen ikonik heykelciklerin de Prehistorik Dönemlere uzandığını ortaya koyar[2330]. Bununla birlikte daha sonraları inşa edilen tapınakların içinde de anikonik temsillerin bulunması ve bunların ikonik temsillerle aynı zamanda tapınımda kullanılması, bu iki tapınım biçiminin bir arada varlık sürdüğünün en önemli göstergesidir. Ayrıca taş ve ağaç gibi anikonik temsillere insanlara özgü konuşabilme ve dolayısıyla kehanette bulunma özelliğinin atfedilmesinin yanı sıra, antropomorfik heykelciklerin ya da anıtsal heykellerin taş ve ağaç gibi anikonik özden işlenmesi, bu iki tapınım biçiminin birbirinden izler taşıdığını da gözler önüne serer.

[2328]Clem. Strom. 1.24.163.6; Gaifman, 2012: 18-20, dn. 10; Doak, 2015: 27; Aktor, 2020: 98.
[2329]Overbeck, 1864: 139.
[2330] Paleolitik Dönem'e tarihlenen Venüsler buna örnektir.

Konuyla ilgili daha sonraki bilimsel çalışmalarda T. Mettinger anikonizmi, maddesel anikonizm ve boşluk anikonizmi şeklinde sınıflandırmıştır[2331]. İslam öncesi İran ve Orta Asya kültürleri konusunda uzmanlaşan M. Shenkar ise doğal elementlerin de konuya dahil olması nedeniyle, Mettinger'in sınıflandırmasına element anikonizmi maddesini eklemiştir[2332]. Bu sınıflandırmaya göre stel, sütun, *baitylos*, *omphalos*, ağaç, ahşap direk, *akinakes* gibi örnekler maddesel anikonizm; boş niş, boş taht, boş araba ve sonsuzluğa uzanan kaya basamakları gibi örnekler boşluk anikonizmi; ateş ve su gibi örnekler element anikonizmi içinde yer alır.

İnsanın tanrı fikrine sahip olması kadar eski bir tapınım biçimi olan ve dönemler boyunca diğer tapınım biçimleriyle birlikte varlığını sürdüren anikonizm, tez çalışmamız içinde tapınım alanları, tapınım elementleri ve tapınım nesneleri şeklinde üç alt grupta irdelenmiştir. Tapınım alanları kapsamında ele alınan dağ, mağara ve orman, Anadolu'daki en erken kült faaliyetlerine ev sahipliği yapmıştır. Başlarda bu alanlarda bazen ulu bir ağaç, bazen ağaç altına ya da su kaynağı yakınına dikilen bir taş, bazen de yakılan bir ateş insanların tanrıyla iletişime geçmesi ve ona sunularda bulunması için yeterli gelmiş olmalıdır. Ancak daha sonra olasılıkla kültün gelişmesi ve kült faaliyetlerine katılımın artmasının etkisiyle bu açıklıklara kaya çanağı, sunu kanalı, sunak, basamak, niş gibi elemanlar eklenerek ve sınırları belirlenerek açık hava kutsal alanı düzenlemesi yapılmıştır. Devam eden süreçte mimarinin, ekonominin ve siyasetin gelişmesiyle, hem kırsal alanlara hem de kent merkezlerine anıtsal tapınaklar inşa edilmiştir. Tapınaklarda olduğu gibi doğada gerçekleşen kült faaliyetlerinin de belirli bir zümre tarafından kontrol edildiği söylenebilir. Nitekim Hitit yazılı belgelerinde, dağlardaki açıklıklarda gerçekleşen kült törenlerinin rahipler ve krallar eşliğinde yapıldığının aktarılması bu düşünceyi destekler.

Tapınım elementleri içine dahil ettiğimiz su ve ateş Anadolu'da hem tanrılaştırılarak çeşitli isimlerle anılmış, hem de ritüellerin vazgeçilmez birer unsuru olmuştur. Ritüellere tanrının katıldığının en önemli göstergesi kabul edilen bu elementler, tanrıyla iletişime geçmenin temel yoludur. Her iki elementin özellikle arınma ritüellerinde kullanılması dikkat çekicidir. Su, hemen her ritüel öncesinde kutsal alana, ritüelde kullanılacak nesnelere ve ritüele katılacak kişilere serpilerek arınmayı sağlar. Ateş ise ritüeller sırasında maddeleri dönüştürebilme özelliğiyle tanrıyı temsil eden nesnelerin yakılarak, insanlara benzetilen

[2331]Mettinger, 1995: 19.
[2332]Shenkar, 2008: 240-242.

tanrıların kirlenmiş, yozlaşmış, bozulmuş yanlarının yok edilmesini ve tanrıların ilahi öze kavuşmasını sağlar.

İçerisine pek çok unsur dahil edilen tapınım nesnelerinde ise Anadolu ve yakın çevresindeki kültürlerde bugüne kadar yapılan çalışmalarla elde edilen veriler dikkate alındığında, taş ve ağacın temel anikonik maddeler olduğu anlaşılır. Anikonizmin en önemli unsurlarından biri olan ve özellikle Sami halklarının inanç dünyasında ön plana çıkan taşlar ya da steller bazı araştırmacılar tarafından formlarına göre sınıflandırılmıştır. Araştırmacılardan C. F. Graesser, taşları kaba formlu (doğal ya da kabaca işlenmiş), levha formlu (çeşitli kalınlıkta ve genellikle üst kısmı yuvarlatılmış), yuvarlak formlu, kare formlu ve obelisk formlu (dörtkenarlı ve yukarı doğru incelen) şeklinde; A. F. Hubmann yuvarlak, dikdörtgen, konik, piramidal ve obelisk şeklinde; J. Patrich basit, göz idollü, yuvarlak tepeli, mantar formlu, şişe formlu, küresel başlı ve omuzlu steller şeklinde gruplandırmıştır[2333]. Ayrıca Graesser bu farklı taş gruplarını terminolojik anlamda da ayırarak, Filistin kökenli *massebah* sözcüğünü şekilsiz kaba taşlar için, stel sözcüğünü ise işlenmiş ve yazılı dikilitaşlar için kullanmıştır[2334].

Tez çalışmamız kapsamında Anadolu'dadeğerlendirilen taşlar ise işlenme durumlarına göre stel, *baitylos* ve *omphalos* şeklinde sınıflandırılır. Steller "T", kare, dikdörtgen, üstü kavisli dikdörtgen, konik ya da piramidal gibi çeşitli formlarda işlenen dikilitaşları kapsar. Bu taş kült nesneleri arasında steller Neolitik Dönem'de özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki çeşitli merkezlerde "T" formlu, İÖ 2. binyıl'da özellikle İç ve Batı Anadolu'daki Hitit ve Luvi merkezlerinde yukarı doğru daralan formlu, Demir Çağı'nda Urartu merkezlerinde üstü kavisli formlu, Phryg merkezlerinde üstü kavisli ve omuzlu idol formlu örneklerle temsil edilir. *Baityloslar*, işlenmemiş ya da kabaca düzeltilmiş taş kütlelerini içerir. *Omphalos*lar ise dünyanın merkez noktasına işaret eden kubbe formuyla ayrı bir kategoride değerlendirilmiştir.

Tapınım nesnelerine dahil edilen basamaklı anıt ve niş de kayaların işlenmesiyle oluşturulması bakımından taş kültüyle ilişki içindedir. Bununla birlikte basamakların sonunda ve nişin içindeki boşlukta tanrının var olduğunun düşünülmesi, bu iki tapınım nesnesinin boşluk anikonizmiyle de bağlantılı olduğunu gösterir. Buna göre gökyüzüne uzanan arkalıksız basamaklarda boşluk anikonizmi ağır basarken, arkası taht şeklinde

[2333]Graesser, 1972: 48; Patrich, 1990: 76-90; Mettinger, 1995: 34, dn. 98.
[2334]Graesser, 1972: 35.

işlenen ve yarı ikonik idollerle benzerlik gösteren basamaklı anıtlarda maddesel (taş) anikonizmden bahsetmek mümkündür. Benzer şekilde nişlerin kaya yüzeyine açılması taşın kutsallığına vurgu yaparken, içlerinin boş bırakılması boşluk anikonizmini akla getirir.

Çalışmamızda ön plana çıkan diğer anikonik unsur olan ağaçların ise arkeolojik verilerle İÖ 3. binyıldan itibaren doğrudan kutsal ağaç ya da hayat ağacı[2335] adıyla tapınım görmesinin yanında, ağaçtan kesilen işlenmemiş kütük ve bu kütükten yontulan direk ya da levhanın da kutsal kabul edildiği anlaşılır. Buna göre ağaç anikonizmi için sınıflandırmayı tıpkı taşlarda olduğu gibi işlenme durumlarına göre ağaç, kütük ve direk/levha şeklinde üç gruba ayırabiliriz.

Anikonik tapınım kapsamında değerlendirdiğimiz tüm bu unsurların Anadolu'daki İÖ 1. binyıla tarihlenen bulgularına ulaşmak için yaptığımız araştırmalar sonucunda, Troas, Mysia, Aiolis, Ionia, Lydia, Phrygia, Karia, Lykia, Pamphylia, Pisidia, Lykaonia, Kilikia, Kappadokia, Paphlagonia ve Urartu topraklarında bugüne kadar gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarla gün yüzüne çıkarılmış çok sayıda örnek çalışmamıza dahil edilmiştir.

Anadolu'nun kuzeybatısındaki Troas Bölgesi'nde dağların ve kayalıkların kutsallığına işaret eden en önemli veri Ida Dağı'nın bir tanrı şeklinde algılanması ve dağın adının Meter ve Zeus'un epiteti olarak kullanılmasıdır. Bu dağ üzerindeki ormanlık alanlar da ana tanrıçanın himayesindedir. Bölge içinden akan Skamandros ise kendisine sunular yapan bir rahibe sahip olmasıyla, su kaynağının tanrılaştırıldığını ortaya koyar. Ayrıca Tenedos ve Smintheion merkezlerinde niş ve sunu çukuru gibi unsurlar barındıran kayalıkların ve içinde su kaynağı bulunan mağaraların kutsal alan işlevi görmesi, Antandros'ta ise açık hava kutsal alanı olarak kullanıldığı düşünülen alandan ele geçen ve taşıyıcı işlevde olmaması sebebiyle bir tür tapınım nesnesi olabileceği ileri sürülen sütun, bölgede anikonik tapınımın varlığına işaret eder.

Kuzeybatı Anadolu'da yer alan bir diğer bölge Mysia'nın en önemli yükseltilerinden Olympos Mysios'un bir dağ tanrı şeklinde tapınım görerek dağın Zeus'la ilişkilendirilmesi, Arktōn Oros Dağı'nın zirvelerinden Dindymos'un ve Aspordenon Dağı'nın Meter'in bir epiteti olarak anılması, bölgedeki dağlık alanların kutsallığına vurgu yapar. Ayrıca Eğridere, Zeytinliada, Merdivenli Kayalar, Ulutaş, Dedekaya, Asarkaya, Hisarköy, Kapıkaya, Molla Mustafa Tepesi, Mamurtkale, Büyük Kaya, İlyas Tepe Kaya Kutsal Alanları, Balıkesir

[2335] Çevik, 1999: 335-336.

İnönü ve Pergamon Doğu Yamacı mağaraları ile Daskyleion Ateş Kültü Kutsal Alanı, bölgede dağ, kaya, mağara ve ateş unsurlarıyla gerçekleşen anikonik tapınımı ortaya koyar.

Batı Anadolu'daki Aiolis Bölgesi, ana tanrıça kültüyle ilişkilendirilen kutsal Aspordene ve Sardene Dağlarıyla çalışma konumuz açısından ön plana çıkar. Bu dağların uzantıları üzerinde kurulmuş olan Aigai, Tisna ve Neonteikhos kentlerinde niş, kanal, kaya yarığı, sunu çanağı, basamaklı anıt, kaya kabartması gibi unsurlarla temsil edilen kaya kutsal alanları ve Larisa Akropolü'ndeki tapınakta bulunan *baitylos*, anikonik tapınımla ilişkili bulguları meydana getirir.

Aiolis'in güneyindeki Ionia Bölgesi'nde Mykale, Thoraks, Gallesion, Peion ve Koressos gibi yüksek kayalıklar özellikle ana tanrıça kültüyle ilişkili kutsal alanlara ev sahipliği yapar. Bu noktada Gallesion Dağı'nın Meter'in sıfatlarından biri olması dikkat çekicidir. Bölge içinde yer alan Phokaia, Smyrna, Erythrai, Klazomenai, Khios, Metropolis, Ephesos, Kartal Dağı, Kırkayak Merdiven Tepesi, Pirene, Samos ve Miletos'ta niş, sunu çanağı, basamak, kaya oyuğu ve kanallara sahip kaya kutsal alanları tespit edilmiştir. Ayrıca Phokaia'daki Orak Adası'nda Kybele'nin bir imgesi olarak yorumlanan bir kaya çıkıntısı; Erythrai Akropolü doğu yamacının eteklerinde Sibyll kahineleri ve Demeter ile ilişkilendirilen yapay mağara; Klazomenai, Teos, Kolophon, Metropolis, Miletos ve Magnesia'da Kybele, Demeter, Nymphe, Hekate, Apollon ve Asklepios kültleriyle ilişkilendirilen doğal mağaralar; Kolophon, Ephesos ve Kartal Dağı'nda basamaklı sunaklar; Samos'ta Hera'nın hayıt ağacı temsili; Klaros'ta Apollon'un *omphalos*u, Ephesos'ta Artemis'in ilkin ağaç gövde sadeliğinde olduğu ileri sürülen ahşaptan kült imgesi ve taştan işlenen yarı ikonik idolü bölgedeki anikonik tapınıma işaret eden bulgular arasındadır.

Lydia Bölgesi'nin en yüksek dağı Tmolos, görkemli görünüşü ve verimli topraklarıyla kutsal kabul edilerek bir dağ tanrı şeklinde tapınım görmüştür. Tmolos'un bir uzantısı olan Sipylos'un, Meter'in sıfatları arasında yer alması ve dağın kuzey yamacındaki kayalıklara bir ana tanrıça figürünün oyulması, dağın kutsallığına vurgu yapar. Gelenbe'deki basamaklı anıtlar ve Sidas Kale'deki Meter *Larmene* kutsal alanında ana kayaya açılan stel yuvaları bölgedeki kayalıkların ana tanrıçayla özdeşleştirildiğini kanıtlar. Ayrıca Kula'nın volkanik yapısı, anikonik bir element olan ateşin Lydia'da kutsal kabul edilmesinde önemli rol oynar. Plateia Petra'da bulunan ateş sunakları, bölgedeki ateş kültünün Pers gelenekleriyle devam ettiğini gösterir.

Ana tanrıça kültünün hakim olduğu Phrygia Bölgesi'nde, tanrıçanın dağlarla, mağaralarla ve işlenmemiş taşlarla özdeşleştirildiği bilinir. Kütahya-Uşak sınırındaki Dindymos Dağı'nın Meter'in sıfatlarından biri olması ve Meter'in Sündiken Dağları'nın bir uzantısı olan Bozdağ'ın eteklerindeki kült mağarasında mağarada oturan tanrıça (*apospeleou*) sıfatıyla tapınım görmesi ve Meter kültünün Roma'ya getirilişinin aktarıldığı kaynaklarda Meter'in siyah bir taş şeklinde tanımlanması tanrıçanın dağ ve taş kültünü ortaya koyar. Ayrıca Goridon'daki minyatür sunaklar, servis masaları üzerindeki bezeme şemaları, fibulaların iğne tutamak plakası ve zemberek kaidesindeki işlemeler ve ev nişi; Kerkenes'deki anikonik stel; Gordion, Boğazköy, Kerkenes, Ovaören/Yassıhöyük, Kırıkkale/Büyükkale, Karaalan, Harlık/Alaçan, Midas Kenti, Fındık, Faharad Çeşme, Sincan Steli ve Köhnüş'te stel şeklinde ya da anıtlar üzerinde betimleme olarak karşımıza çıkan yarı ikonik idoller; Boğazköy yarı ikonik idollü minyatür sunağı; Dümrek, Tekören, Midas Kenti, Fındık, Köhnüş, Menekşe Kayalığı, Çerkez Kalehisar Tepesi ve Eumeneia'daki basamaklı anıtlar; Midas Kenti, Köhnüş, Fındık, Deliktaş'taki nişler; Areyastis, Yazılıkaya-Midas, Değirmen, Maltaş, Aslankaya ve Deliklitaş kaya fasadlarındaki sembolik kapılar; Aizanoi'daki mağara ve kaya kutsal alanları; Hierapolis'teki Ploutonion Mağarası girişinin üzerindeki basamaklı, stelli ve kaya çanaklı tapınım alanı Phryg ana tanrıçasının kayalıklarla özdeşleşen anikonik tapınımını destekler.

Phryg ana tanrıçasının dağların yanı sıra ormanlarla ilişki içinde olduğu ve çam ağacının ana tanrıça kültünde önemli bir yere sahip olduğu bilinir. Tanrıçanın ağaç ya da ahşap dikmelerle de temsil edildiği yönündeki görüşler, Aslantaş Tapınak Mezarı'nın cephesini süsleyen aslan kabartmaları arasında işlenen dikey nesneye dayandırılır. Ayrıca tanrıçanın Attisle bağlantılı kült törenlerinde Attisle özdeşleştirilen bir çam ağacının kesilmesi ve bu ağaca bir tanrı gibi davranılması da anikonizmle ilişkilidir.

Karia Bölgesi'nde Salbakos Dağı'nın sikkeler üzerinde dağ tanrı şeklinde betimlenmesi, bölgede dağ tanrıçası Meter *Oreia* kültünün belgelenmesi ve Latmos Dağları'ndaki kayalıkların Prehistorik Dönemlerden itibaren dini törenler için kullanılması dağ kültüne işaret eden bulgulardır. Germencik/Çarıklardaki ana tanrıçayla ilişkilendirilen mağara benzeri kaya oyuğu, niş, basamaklı anıt, adak çukuru gibi unsurlar içeren kutsal alan; yer altı kültleriyle bağlantılı Akharaka Kharonion Mağarası'ndaki şifalı su kaynağı; Alabanda'daki *baitylos*; Çine/Akdamlar, Eski Çine; Keramos, Alinda, Mobolla, Okkataş ve Idyma'dakiana tanrıçaya adandığı düşünülen basamaklı anıtlar; Alinda'daki kent koruyucu

tanrı/tanrıçalarla ilişkilendirilen kaya çanakları; Gerga'daki steller ve nişler; Latmos/Tekerlek Tepe'deki fırtına/gök tanrılarıyla ilişkilendirilen taht görünümüne sahip kaya kütlesi; Dağlık Amyzon'daki Zeus *Akraios* ve Thea *Akre*'ye adanan tapınağın anta dikmeleri üzerindeki kalkan ve mızrak/miğfer kabartması; Labraunda'daki ana tanrıçanın niş ve basamaklı sunu alanı; Pedasa'daki Apollon ya da Athena'yla ilişkili olduğu düşünülen açık hava altarı; Knidos'taki Apollon *Pythios*'a ait olduğu düşünülen *omphalos*; Kaunos'taki Apollon ile özdeşleştirilen Basileus Kaunios'u temsil ettiği ileri sürülen *baitylos*, Apollon'la ilişkilendirilen *omphalos*lar, Artemis'in yer altı kült odası ve Demeter'in kaya yarıkları Karia'daki anikonik tapınımı örnekler.

Lykia Bölgesi'ndeki Olympos Dağı'nda Zeus'a adanmış bir dağ temenosunun tespit edilmesi ve bölgede dağların anası Meter *Oreia*'nın tapınım gördüğüne dair epigrafik kanıtların bulunması, hem baba tanrı hem de ana tanrıçanın dağ kültüne işaret eder. Bölge içinde akan Ksanthos Çayı'nın kendisine ait bir rahibe sahip yerel bir tanrı şeklinde tapınım görmesi, su kültünün varlığını gösterir. Myra kent sikkelerinde, Artemis'in mersin ağacından çıkar vaziyetteki betimi ise ağaç-tanrıça özdeşliğini gösterir. Ayrıca Tlos'taki niş, seki, sunu çukuru gibi unsurları barındıran ve Kakasbos ya da Trggas gibi yerel tanrılara adandığı düşünülen kaya kutsal alanı; Dikmen, Antiphellos ve Kyaneai'deki basamaklı anıtlar; Telmessos, Patara ve Arykanda'daki nişler; Letoon'daki podyum, basamaklar, sunu çanağı, kaya yarığı, meşe ağacı unsurlarını içeren açık hava kutsal alanı ve Artemsi Tapınağı'nın ana tanrıçayla özdeşleşen kaya cellası; Ksanthos/Asarcık'taki kaya çanağı, stel yuvası ve basamaklı sunu alanından meydana gelen kaya kutsal alanı bölgedeki anikonik tapınım faaliyetlerini destekleyen verilerdir.

Pamphylia Bölgesi'nin kuzeyinde, Pisidia Bölgesiyle sınırını meydana getiren ve aynı zamanda Pisidia sınırları içinde de kalan Solymos Dağı, hem doğrudan bir dağ tanrı şeklinde tapınım görmüş hem de Zeus'un bir sıfatı olarak kullanılmıştır. Pamphylia sınırları içinde kalan Karain Mağarası ise dağların anası Meter *Oreia*'nın önemli kült merkezleri arasında sayılır. Bölgeyi sulayan kaynaklardan Eurymedon'a ait bir heykelin bulunması, bu alanda su kaynaklarının da tanrılaştırıldığını gösterir. Ayrıca Perge'de Artemis *Pergaia*'nın sikkeler ve kabartmalı heykeltıraşlık eserleri üzerinde üst kısmı yüksek bir polos biçiminde, gövde kısmı kabartmalı bantlara sahip konik bir blok şeklinde duran yarı ikonik idol görünümündeki betimleri, tanrıçanın ahşaptan kült heykelini akla getirmektedir. Perge

Akropolisi'ndeki mağara, nişler, kaya kabartması, basamaklar, su kanalları ve stelden meydana gelen kaya kutsal alanı ise ana tanrıçanın kaya kutsal alanlarına örnektir.

Pisidia Bölgesi'nde Solymos ve Viaros Dağlarına birer dağ tanrı şeklinde tapınılmıştır. Solymos, Neolitik Dönemde Gök Tanrıyı, Tunç Çağlarında Tarhunt'u temsil etmiş, daha sonraları Zeus'un oğlu kabul edilmiştir. Ormanlık alanlar açısından zengin olan bölgedeki Selge kentinde, selvi ve ardıç ağaçlarının Zeus ve Herakles'in kutsal ağaçları şeklinde tapınım gördüğü, kent sikkelerinden anlaşılır. Ayrıca Mallos'ta ana tanrıçaya adandığı düşünülen mağara ve önündeki basamaklı sunu alanı; Tymbriada'daki Meter *TheonVeginos*'a adanan Zindan Mağarası, kentin akropolündeki ana tanrıça, Demeter, Zeus kültleriyle ilişkilendirilen mağara, niş, basamaklı anıt, sunak kabartması ve kentin kırsalındaki Zeus ya da Men kültüyle ilişkilendirilen Deliklitaş Mağarası; Sagalassos'taki ana tanrıça kültüyle ilişkilendirilen mağara benzeri doğal kaya yarıkları; Kremna'daki İnarası Mağarası ve mağara önündeki sunu alanı; Olbasa'daki Apollon *Perminoundeis*'e adanan *omphalos*a benzer doğal bir kaya oluşumunun yanı sıra çok sayıda niş içeren kayalıklar; Termessos'taki nişler ve kaya mezarının hemen yanındaki steller bölgedeki anikonik tapınıma işaret eden bulguları meydana getirir.

Lykaonia Bölgesi, Torosların bir parçası olan Aladağlar ve Bolkar Dağları'yla çevrelenmiş yapısıyla kaya kütlelerinin kutsal alan şeklindeki kullanımına elverişli bir sahadadır. Nitekim Konya'nın Beyşehir, Seydişehir ve Bozkır ilçelerine bağlı kırsal alanlarda teraslar, sunu alanları, kaya tapınağı, Kybele kabartması, kaya çanakları, sunu kanalları ve basamaklı anıtlardan meydana gelen açık hava kutsal alanları tespit edilmiştir.

Kilikia Bölgesi Torosların uzantılarından meydana gelmesiyle, dağ kültlerine uygun yapıdadır. Bölgede yerel dağ tanrıçası Karsaliotis'in yanı sıra Athena *OreiaKrisoa/Krisoua* (dağda oturan tanrıça), Aphrodite *Kasaleitis*, Zeus *Olybris*, Zeus *Olympios*, Zeus *Hypsistos* (en yüksek tepelerin Zeus'u) ve Zeus *Kolonaios* (yüksek yerlerin hakimi) kültlerinin dağlarla ilişkili olduğu anlaşılır. Ayrıca Olba Akropolisi'nin güneydoğusundaki Şeytanderesi Vadisi'nde doğal bir kaya oyuğu çevresinde gelişen kaya kutsal alanı, bölgede kayalıkların kutsal kabul edildiğini gösteren önemli bir veridir. Bu kutsal alanda yer alan basamaklarla ulaşılan niş ve kurban sunu alanının yanı sıra, tapınımın merkezini oluşturan kaya oyuğu içinde kaydan çıkan, yukarıya doğru daralan formda, *baitylos* şeklinde adlandırılan taş kütlesi anikonik tapınıma işaret eden önemli bir veridir.

Kappadokia Bölgesi'nin önemli yükseltileri arasında sayılan Argaios Dağı, zirvesinin daima karla kaplı oluşu, volkanik yapısı ve verimliliği nedeniyle kutsal kabul edilerek dağ tanrı şeklinde tapınım görmüştür. Argaios'a çıkan bir yol üzerindeki Tekirderbent köyünde tespit edilen Anadolu/Luvi hiyeroglif dilindeki yazıtta bu dağın "tanrı dağ Harhara" şeklinde anılması dağın kutsallığının en azından Geç Tunç Çağı'na kadar gittiğini gösterir. Argaios eteklerinde kurulmuş olan Eusebeia'nın (Mazaka) Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde dağ betiminin bulunması, Argaios'un geç dönemlerde de bir tanrı olarak kabul edildiğini kanıtlar. Ayrıca Geç Hitit Dönemi'nde Tabal Ülkesi sınırları içinde kalan Ovaören/Yassıhöyük'te Demir Çağı'na ait kent kapısının yakınından ele geçen yarı ikonik idol, Gordion, Boğazköy ve Kerkenes gibi Phryg yerleşimlerinde bulunan örneklerle benzerlik göstermesi bakımından bir ana tanrıça temsili olarak değerlendirilir. Bu temsil, buluntu yeri itibariyle tanrıçanın kent kapılarını koruyucu kimliğiyle ilişkili olmalıdır.

Paphlagonia Bölgesi'nde Olgassys Dağı'nın yamaçlarındaki Kimistene kentinde tapınım gören Zeus *Kimistenos* kültü, alanın dağlık konumu ve kültün dağlardaki mermer ve maden ocaklarında çalışanlar tarafından benimsenmesi nedeniyle dağ tanrı anlayışıyla ilişkilendirilir. Bölgedeki Amastris yerleşimi sınırları içinde kalan Boztepe mevkiinde Phrygia'da sıkça karşılaşılan kaya fasadlarının bir benzerinin ve ana kayaya oyularak meydana getirilen, alt kısmında sunak bulunan, üst kısmı kemerli bir adet içi boş nişin tespit edilmesi, ana tanrıçanın kayalarla ilişkili kültüne işaret etmektedir.

Pontos Bölgesi, Kuzey Anadolu Dağ silsilesi üzerinde yer almasıyla kayalıkların kutsal kabul edildiği alanlardan biridir. Nitekim bölge içindeki Amasya kentinin merkezinde, Yassıkaya adıyla anılan kayalık tepe üzerinde kanal, basamaklar, kaya çanakları ve mağaradan meydana gelen bir açık hava kutsal alanı tespit edilmiştir. Ayrıca Amasya'nın güneybatısında yer alan Oluz Höyük'te, İÖ 425-200 yıllarına tarihlendirilen yapı katında bulunan ateşgede, anikonik bir element olan ateşin bölgede kutsal kabul edildiğini ortaya koymaktadır.

Son olarak çalışmamıza dahil ettiğimiz bölge, Doğu Anadolu coğrafyasında yer alan Urartu'dur. Doğu Anadolu'da İÖ 3000 yıllarından itibaren varlık süren Erken Transkafkasya kültürünün geleneklerini taşıyan ve Demir Çağı'nda Urartu Krallığı bünyesinde toplanan insan grupları anikonik olarak tabir ettiğimiz doğa kültlerini benimsemiştir. Bunun en önemli göstergesi ETÇ dini faaliyetlerinde ön plana çıkan taşınabilir ya da sabit at nalı formlu ocaklardır. Bu kültürden etkilenen Urartu Krallığı'nda

puluši adıyla anılan stellere, nişlere, kayalara açılan anıtsal nişlere/sembolik kapılara, ağaçlara, su kaynaklarına ve içinde hiç sönmeden yanan ateşi muhafaza eden ocaklara yönelik tapınımın son derece yaygındır.

Urartu Meher Kapı Yazıtı'nda tepeler ve dağlar tanrısı, dağların tanrısı, dağlar, mağaralar tanrısı ve göl tanrısı gibi doğa kökenli tanrıların sayılması, doğrudan doğa unsurlarının tanrılaştırıldığını ortaya koyar. Aynı yazıtta Haldi, Teişeba, Şivini ve Ua tanrılarının kapılarının da birer tanrı olarak listede yer alması, kayalara açılan anıtsal nişlerin hangi tanrılarla ilişkilendirildiğini gösterir. Ayrıca anikonik nesnelerden biri olarak değerlendirdiğimiz *puluši*lerin, kesin olmamakla birlikte Urartu panteonundaki ilk üç ya da dört tanrıyı (Haldi, Teişeba, Şuini, Hutuni ya da baş tanrıça Arubani) temsil ettiği ileri sürülmüştür. Ancak stelli kutsal alanların genellikle mezarlıkların yakınında bulunması, bunların ölü kültüyle ilişkili tanrıları ya da ölen ataların ruhlarını temsil ettiğini de düşündürür.

Altıntepe'deki stel ve hayat ağacı unsurlarını içeren açık hava kutsal alanı; Van Kalesi'ndeki içinde stel bulunan niş ve üst kısmı "T" formlu kör pencereli kaya nişleri; Aşağı Zivistan Kalesi'nin güneyindeki kayalıklara açılan anıtsal niş görünümündeki Hazine Piri Kapısı; Yeşilalıç köyündeki Urartu kalesindeki anıtsal niş, platform, basamaklar ve stel yuvalarından oluşan Yeşilalıç Kutsal Alanı; Akköprü köyü ile Toprakkale arasındaki anıtsal niş, teras, basamaklar ve kurban nişinden oluşan Meher Kapı Kutsal Alanı; Van Kalesi'nde sitadelin kuzeydoğu yamacındaki içinde birer stel bulunduğu kaidelerinden anlaşılan nişler, sekiler, platform ve kurban kanallarından meydana gelen Hazine Kapısı/Analıkız Kutsal Alanı; Van Gölü kıyısında yer alan seki, adak çukuru ve stel yuvası içeren Madavank Kutsal Alanı; Patnos'taki Aznavurtepe'den ele geçen üç stel; Varto'daki Kayalıdere'de bulunan yedi adet stelin ele geçtiği kutsal alan Urartu'daki anikonik tapınıma örnektir. Ayrıca Toprakkale, Van Müzesi ve Elazığ Müzesi'nde bulunan steller ve hayat ağacına yönelik tapınımı betimleyen mühür baskıları, bu nesnelerin anikonik tapınımda kullanıldığını ortaya koyan diğer verilerdir.

Yukarıda sayılan tüm bu örnekler doğrultusunda, Anadolu'da anikonizmin hemen her kültür bölgesinde en çok dağlık ve ormanlık alanlarda, su kaynakları yakınında mağara, kaya/taş ve ağaçla gerçekleştiği ve bu anikonik unsurların özünde ana tanrıça ve baba tanrıyı temsil ettiği anlaşılır. Kültürlere göre farklı isimler ve epitetler alan ana tanrıça ve baba tanrı

genellikle bereket, doğurganlık, doğanın döngüsü, yeniden doğuş, kent koruyucu, yer altı ve kehanet kültleriyle ilişkilidir.

Eski Ahit'te aktarıldığı üzere, Erken İsrail halkının ağaca "babamsın", taşa "bizi sen doğurdun" şeklindeki söylemleri doğrultusunda, ağacın eril taşın dişil özellikte olduğu düşünülebilir. Ancak Anadolu'da ve yakın çevresine her iki maddenin hem eril hem de dişil tapınımda kullanıldığı arkeolojik ve epigrafik verilerle ortaya konulur. Tez çalışmamızda yapılan incelemeler sonucunda Anadolu'daki Hatti, Luvi, Hitit, Geç Hitit, Urartu, Phryg gibi uygarlıklar ile Yakındoğu ve Yunan kültürlerinin etkisiyle Anadolu'da kabul gören pek çok tanrı ve tanrıçanın da taş ve ağaçla ilişkilendirildiği anlaşılır. Bunlar arasında Kubaba, Haburiyata, Mater, Agdistis, Kuvava,Ertemiti, Eni Mahanahi, WanassaPreiia, Kybele, Gaia, Athena, Artemis, Hera, Aphrodite, Demeter gibi tanrıçalar ve Tešup, Haldi, Kyntawati Kbidenni (Basileus Kaunios), Attis,Zeus, Apollon, Herakles, Dionysos gibi tanrılar sayılabilir.

Dağlık ve ormanlık alanlarda, anikonik nesneler önünde gerçekleşen ritüellere bakıldığında ise bira, şarap, zeytinyağı gibi sıvı sunular, ekmek, tahıl, tahıl tohumları gibi kuru sunular ve boğa, koyun gibi hayvan kurbanları yapıldığı görülür. Örneğin Hititlerde ilkbahar ve sonbahar ritüellerinde dağlık alanlara getirilen taşlar bir tanrı gibi yıkanır, bu taşlar önünde ekmek, bira ve hayvan sunuları gerçekleştirilir. Urartu'da ölü kültüyle ilgili ritüellerde üzerine tomurcuklar monte edilen ahşap bir direk ve steller önünde sıvı sunu yapılır. Phryglerin yeniden doğuş ritüellerinde ise kutsal korudan bir ağaç kesilerek kutsal alana taşınır ve bu ağaca bir tanrı gibi davranılır.

Tez çalışmamız kapsamında yapılan tüm bu araştırmalar sonucunda insanların figüratif tanrı heykellerini kullanmayarak anikonizmi benimsemesinin, teknik ya da sanatsal becerilerinin gelişmemesiyle alakalı olmadığı söylenebilir. İçinde bulunulan coğrafyanın getirdiği koşullar, yaşam biçimi, ekonomi ve siyasi yapı insanların inancını şekillendiren en önemli etmenlerdir. Buna göre su kaynaklarının beslediği dağlık, ormanlık kırsal arazilerde ya da çöl gibi uçsuz bucaksız kum tepelerinin bulunduğu alanlarda, göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzına ya da üretime dayalı yerleşik kırsal yaşantıya sahip insan gruplarının anıtsal tapınak ya da kült heykeli yapacak siyasi organizasyonu ve ekonomik yeterliği bulunmadığı gibi yaşam şartları nedeniyle bunlara ihtiyaç da duyulmamıştır. Böyle topluluklarda anikonizm ön plana çıkmıştır. Ayrıca bu insan gruplarının kendi içlerinde ya da dışarıdan gelen farklı bir kültür tarafından siyasi bir organizasyon altında toplanmasından sonra,

yöneticilerin ekonomik gücü bir propaganda aracı olarak kullanarak yerel ya da dışarıdan gelen yeni tanrılar için anıtsal tapınak ve kült heykelleri yaptırmasına rağmen, halkın aşina olduğu anikonik ibadet biçimlerini sürdürmeye devam etmesi ve hatta bu yeni oluşan siyasi yapının darp ettirdiği sikkeler üzerinde anikonik betimlerin yer alması geleneklere bağlılığı gösterir.

Siyasi bir yapı altında toplanan ve bu siyasi yapıdaki hiyerarşiyi yansıtan kişileştirilmiş tanrılardan oluşan panteona sahip toplulukların doğadaki açık alanlarda veya ev içi sunaklarda ibadetlerini devam ettirmelerinin bir diğer nedeni, bu panteondaki tanrılar için yapılan ve içinde kült heykelleri bulunan anıtsal tapınakların içine girmenin yasak olmasıdır. Sümer gibi tapınakları rahip ya da kralların kontrolünde bulunan topluluklarda, korkunç ve tehlikeli addedilen tanrı heykelinin barındırdığı gücün köylü ya da kentli sıradan insanlar için ölümcül sonuçlar doğuracağı yönündeki söylemler, bu insanları kendi tanrılarına açık havada ya da evlerde taş, ağaç, muska, tılsım, idol ve figürinler aracılığıyla yapılan ritüellerle ulaşmaya itmiştir[2336].

Peki anikonik tapınıma dahil edilen unsurlardan hangisi daha önce kutsal kabul edilmiştir? Bozulmadan sonsuza kadar var olan kayalıklar, sürekli bir döngü içinde kendisini yenileyen ağaçlar ve yeryüzünü kaplayan sular, doğanın bütünlüğünü tamamlayan birer anikonik güçtür. Ancak bunlardan hangisinin kutsal kabul edilen ilk şey olduğu hakkında genel geçer bir yorum yapmak doğru değildir. Çünkü tüm bu unsurlar süreklilik ve beraberlik içinde dini ritüellerde varlık göstermişlerdir. Ayrıca bir topluluk tarafından kutsal kabul edilen ilk şeyin coğrafyaya, topografyaya ve iklim şartlarına göre değişkenlik gösterdiği de ileri sürülebilir. Buna göre çölde dikkat çekici bir taş, ormanlarla kaplı dağlık arazide ulu bir ağaç, ovalık alanda verimi artıran bir su kaynağı, soğuk bir iklimde ya da volkanik bir arazide ateş birinci planda olmalıdır.

Anadolu özelinde gerçekleştirdiğimiz çalışmamızda elde ettiğimiz veriler daha önce değindiğimiz üzere en azından Çanak Çömleksiz Neolitik olarak tanımlanan süreçten bu yana bölgemizde anikonik tapınımın yaygın izlerini sunmaktadır. Dönemsel bir yaklaşımla incelediğimizde söz konusu uygulamanın Demir Çağ kültürleri içerisinde yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Anadolu'da nüfus ve kimlik zenginliğinin en üst düzeyde olduğu bu süreçte doğudan batıya hemen tüm kültür bölgelerinde anikonik tapınıma dair izler bulunması, söz konusu tapınım biçiminin yalnızca ekonomik ya da sanatsal yetersizlikler

[2336] Baştürk, 2006: 20-21.

gibi sebeplerle açıklanamayacak kadar kompleks bir konu olduğunu ortaya koymaktadır. Bu noktada özellikle üzerinde durmak istediğimiz bir durum Phryg anikonik uygulamalarında kendisini gösterir. Başta başkent Gordion, Dağlık Phrygia ve Boğazköy olmak üzere ana yerleşim istasyonlarının tamamında, inanç dünyalarındaki tanrıçayı halihazırda bedenen ikonik bir şekilde betimleyen Phrygler hangi sebeplerle Anadolu'nun anikonik inanç dünyasında da öncül bir yer edinmişlerdir? Tanrıçanın hem ikonik hem anikonik temsillerini bir arada görebildiğimiz Dağlık Phrygia vadileri boyunca uzanan anıtlar, anikonik tapınımın doğası ile ilgili olarak neler anlatmaktadır? Bize göre mutlak bir cevabı olmayan bu durum, tanrıların olabildiğince çok noktada görünürlüğünün arttırılması amacıyla bilinçli ve kontrollü sembolik görüntü biçemlerinin yaratıldığını, bu vesileyle herhangi geniş kapsamlı heykeltraşlık programlarına ihtiyaç duyulmaksızın basitçe amaca uygun resmedildiklerini düşündürmekte, böylesi bir uygulama dolaylı olarak yine ekonomik gerekçelere dayanıyor gibi görünmektedir.

Anadolu'daki bir diğer önemli Demir Çağı uygarlığı Urartu'da da hem ikonik hem de anikonik tanrı temsilleriyle yoğun bir biçimde karşılaşılır. Bulunduğu dağlık coğrafya itibariyle anikonizme son derece uygun olan Urartu kültür bölgesinde özellikle stel ve anıtsal kaya nişlerinin tanrıya ulaşmak için kullanıldığı görülür. Phryglerde olduğu gibi anikonizmin taş ve kayalar aracılığıyla gerçekleştiği Urartu'da, bu unsurların Phryglerin aksine daha çok eril karakterli oluşu, aynı dönem içinde yaşayıp birbirinden etkiler taşıyan uygarlıkların benzer inanç öğelerine sahip olsalar da kendi kültürlerinin özünü koruduklarını ortaya koyar.

Anadolu'nun geneline bakıldığında ise İÖ 1. binyıl içinde batıda Mysia, Ionia ve Karia; güneyde Lykia ve Pisidia; iç batıda Phrygia ve doğuda Urartu kültür bölgeleri anikonik tapınım nesnelerinin en yoğun ele geçtiği yerlerdir. Anikonik tapınım nesneleri arasında değerlendirdiğimiz steller Urartu ve Phryg'de yoğun olmakla birlikte Lydia ve Karia'da;*baitylos*lar Mysia, Aiolis, Phrygia, Karia, Kilikia ve Pamphylia'da; *omphalos*lar Ionia, Karia ve Pamphylia'da; *xoanonl*ar Ionia ve Karia'da; basamaklı anıtlar Phrygia'da yoğun olmakla birlikte Mysia, Aiolis, Ionia, Lydia, Karia, Lykia, Pisidia ve Lykaonia'da; nişler Urartu, Phrygia, Troas, Mysia, Aiolis, Ionia, Karia, Lykia, Pamphylia, Pisidia, Lykaonia, Kilikia ve Paphlagonia'da tespit edilmiştir. Etkileşim içinde olunan kültürler, benimsenen yerel ve dışarıdan gelen kültler, tercih edilen anikonik tapınım nesnelerinin bölgelere göre birtakım farklılıklar barındırdığını göstermektedir.

Çalışma konumuz içine dahil edilen tüm bu anikonik tapınım nesneleri birlikte değerlendirildiğinde, Anadolu'da en çok karşılaşılan buluntu grubunun tanrının içinde yaşadığına inanılması sebebiyle kutsallık atfedilen nişler olduğu görülür. Bunun nedeni nişlerin, stel, omphalos, *xoanon*ve basamaklı anıtlar gibi diğer anikonik tapınım nesnelerine göre fazla teknik beceri gerektirmeden kaya yüzeyine daha kolay bir biçimde açılabilmesi olabilir. Ayrıca *baitylos* ve *xoanon*ların Anadolu'da, belirlenen örneklerinden çok daha fazlasının bulunması gerektiği düşünülür. Ancak *baitylos*ların işlenmemiş taşlar olması nedeniyle tanımlanması, *xoanon*ların ise dayanıksız malzemeden yapılması nedeniyle günümüze ulaşması sorunludur.

Sonuç olarak Anadolu'daki anikonizmi ele alan bu çalışma, Prehistorik Dönemlerden itibaren insanların sahip olduğu inanç ve tanrıyı ifade ediş biçimlerinden birinin Anadolu özelinde ve Anadolu'nun yakın çevresi genelinde ele alınmasını sağlamıştır. Ancak anikonizm gelişime açık bir konu olması nedeniyle tez çalışmamızda yer alan verilere her yeni bilimsel araştırmayla yenilerinin eklenerek genişletilmesi mümkündür.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar[2337]

Aelianus [Ael.NA.] *De Natura Animalium*. (Ed. Jacobs, F.). 10.01.2021 https://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Aelian/de_Natura_Animalium/12*.html.

Aeschylus [Aesch. Eum.] *Eumenides*. Herbert Weir Smyth, Ph. D. Edition. 12.10.2022. http://www.perseus.tufts.edu/

Apollodoros Mythographus. [Apollod.] *Bibliotheca/Yunan Mitolojisi*. (Çev. Nirven, N.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Apollonius Rhodius [Apollon.] *Argonautika*. (Çev. Çokona, A.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Arnobius. *Adversvs Nationes/Adversus Gentes*. (Çev. Bryce, A. H. ve Campbell, M. A.). Edinburg: T.&T. Clark.

Diodorus Siculus. [Diod.] *Library of History/Bibliotheca Historica*. (Çev. Oldfather, C. H.). London: William Heinemann LTD.

Euripides. [E.Ba.] *Bacchae/Bakkhalar*. (Çev. Eyüboğlu, S.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Euripides. [E.IT.] *Iphigeneia en Taurois/İphigenia Tauris'te*. (Çev. Çokona, A.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Eusebius. [Praep.Evang.] *Praeparatio Evangelica/Preparation for the Gospel.* (Çev. Grifford, E. H.). 01.12.2020 http://www.tertullian.org/fathers/eusebius_pe_03_book3.htm.

Eski Ahit. Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil). 3. Basım, Mart, 2003, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.

[2337]Antik yazarların ve antik kaynakların kısaltmaları "*The Online Linddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon*" dikkate alınarak kullanılmıştır.

Gaius Plinius Secundus. [Plin.HN.] *Naturalis Historia/The Natural History of Pliny*. (Çev. Bostock, J. ve Riley H. T.). London: Taylor and Francis.

Hermes Trismegistus. *Corpus Hermeticum-Hermetik Öğreti*. (Çev. Gür Türer, H.). İstanbul: Mavi Kalem Yayınevi.

Herodotos. [Hdt.] *Histories/Herodot Tarihi*. (Çev. Ökmen, M.). İstanbul: Remzi Kitapevi Yayınları.

Hesiodos. [Hes.Th.] *Theogonia*. (Çev. Erhat, A. ve Eyüboğlu, S.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Homeros. [Hom.Il.]. *İlyada*. (Çev. Erhat, A. ve Kadir, A.). İstanbul: Can Yayınları.

Homeros. [Hom.Od.]. *Odyssea*. (Çev. Erhat, A. ve Kadir, A.).İstanbul: Can Yayınları.

Hesychius Lexicographus. [Hsch.]. *Lexicon*. (Ed. Ritschelio, F.). Worcester.

İncil. Kitabı Mukaddes Şirketi ve Yeni Yaşam Yayınları, 2012 Basımı, Mat Yapım: İstanbul.

Lucianus Sophista. [Luc.Syr.D.] *de Syria Dea/Syrian Goddess*. 19.10.2022. https://topostext.org/work/340#33

Macrobius. *Saturnalia*, Books 3-5. (Çev. Kaster, R. A.). Cambridge: Harvard University Press.

Marcus Terentius Varro. [Varro] *De Lingua Latina/On the Latin Language* (Books V-VII). (Çev. Kent, R. G.). London: William Heinemann LTD.

Maximus Tyrius. [Max.Tyr.] *Dissertationes/The Dissertations of Maximus Tyrius, Vol.II*. (Ed. Thomas, T.). London: C. Whittinhgam.

Pausanias. [Paus.] *Periegeta/Description of Greece*. (Çev. Shilleto, A. R.). London: George Bell and Sons.

Pindar. [Pin. P.] *Pythian*. Steven J. Willett Edition. 12.10.2022. http://www.perseus.tufts.edu/

Platon. [Pl.] *Nomoi/Yasalar*. (Çev. Şentuna, C. ve Babür, S.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Plutarch. [Plut.Moral.] *Moralia*. Loeb Classical Library's Edition. Cambridge: Harvard University Press.

Plutarch. [Plut.Quaes.Conv.] *Questiones Convivales*. Gregorius N. Bernardakis Edition. 27.09.2022. http://www.perseus.tufts.edu/

Polyaenus. [Polyaen] *Stratagems*. (Çev. R. Shepherd). 24.10.2022. http://www.attalus.org/translate/polyaenus7.html

Publius Ovidius Naso. [Ov.Fast.] *Fasti (I-VI) Roma Takvimi ve Festivaller*. (Çev. Coşkun Abuagla, A.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Publius Ovidius Naso. [Ov.Met.] *Metamorphoses/Dönüşümler*. (Çev. Coşkun Abuagla, A.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Servius Grammaticus Latinus. [Serv.] *In Vergilii Carmina Commentarii/Commentary on Virgil's Aeneid*. 13.10.2022. https://topostext.org/

Strabon. [Str.] *Geographika/The Geography of Strabo*. (Çev. Jones, H. L.). London: William Heinemann Ltd.

Strabon. *Antik Anadolu Coğrafyası*, Kitap: XII-XIII-XIV. (Çev. Pekman, A.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Suidas. [Suid.] *Lexicon. Grœce&Latine, Vol. 2*.

Tacitus. [Tac.Hist.] *Histories/The History*. (Çev. Church, A. J. ve Brodribb, W. J.). 01.12.2020. http://www.perseus.tufts.edu/hopper/

Theophrastos. [Thphr.Char.] *Characteres*. (Çev. Bennett, C. E. ve Hammond, W. A.). New York: Longmans, Green and Co.

Theophrastos. [Thphr.HP] *Historia Plantarum/Enquiry Into Plants*, Books I-V. (Çev. Hort, A.). Cambridge: Harvard University Press.

Thucydides. [Th.] *Histories/The Peloponnesian War*. (Çev. Dent, J. M.). London. 15.04.2021.http://www.perseus.tufts.edu/hopper/

Titus Flavius Klemens. [Clem. Protr.] *Protrepticus (Exhortation)*. 01.12.2020 https://topostext.org/work/215#4.1

Titus Flavius Klemens. [Clem. Strom.] *Stromata*. 10.03.2023 https://www.documentacatholicaomnia.eu/1004/1002/01500215,_Clemens_Alexandrinus,_Stromata,_MGR.html#[01325]

Titus Flavius Klemens. [Clem. Strom.] *Stromata.* (Çev. Schaff, P.). 14.01.2021 https://ccel.org/ccel/clement_alex/stromata/anf02.vi.iv.i.xxiv.html.

Titus Livius. [Liv.] *Ab Urbe Condita/The History of Rome*. (Çev. Roberts, C.). London: J.M. Dent&Sons LTD.

Vergilius. *Aeneas*. (Çev. Eyüboğlu, İ. Z.). İstanbul: Payel Yayınları.

Vitruvius. [Vitr.] *Mimarlık Üzerine On Kitap*. (Çev. Güven, S.). Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları.

Xenophon. [Xen.An.] Anabasis. On Binler'in Dönüşü. (Çev. Çokona, A.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Xenophon. [X.HG.] *Historia Graeca/Hellenica/Yunan Tarihi*. (Çev. Sinanoğlu, S.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Xenophon. [X.Mem.] *Memorabilia*. (Çev. Smith, J. R.). Boston: Ginn&Company.

Modern Kaynaklar

Abay, N. (2019). Roma Döneminde Lykaonia Bölgesi Su Tanrısı Kültleri. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S. 37, 975-994.

Abbasoğlu, H. (2006). Perge. W. Radt (Editör), *Stadtgrabungen und Stadforschung im Westlichen Kleinasien, BYZAS 3* içinde (289-302). İstanbul: Ege Yayınları.

Adam, J. (2019). *Antik Yunan'ın Din Öğretmenleri*. (Çev. Orhan, Ö.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık (Eserin orijinali 1908'de yayımlandı).

Adıbelli, R. (2009). Monoteizm ve Yüce Varlık Konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazzoni Arasındaki Tartışma. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50:2, 113-152.

Agelidis, S. (2009). Cult and Lanndscape at Pergamon. C. Gates, J. Morin ve T. Zimmermann (Editörler), *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions* içinde (47-54). Oxford: BAR International Series 2034.

Agelidis, S. (2014). Pergamon'da Tanrılar ve Kutsal Alanlar. F. Pirson ve A. Scholl (Editörler), *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon* içinde (387-389). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Akar Tanrıver, D. S. (2006). Kula Yakınlarında Bir Antik Kent: Maionia (Gölçeören/Menye). *Geçmişten Geleceğe Köprü Yanık Ülke Kula Sempozyumu* (1-3 Eylül 2006), 197-209.

Akar Tanrıver, D. S. (2009). *Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Akarca, A. (1977). *Neandreia: Kuzey Ege'de Arkaik ve Klasik Çağlara Ait Bir Şehir*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Akarca, A. (1978). Troas'da Aşağı Kara Menderes Ovası ve Çevresindeki Şehirler. *Belleten*, 165, 1-52.

Akat Özenir, S. (2018). Lydia'da Ana Tanrıça Larmene Kutsal Alanı. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 1 (Mart 2018), 371-388.

Akçay, A. (2015). Ovaören-Yassıhöyük'den Bir Yarı İkonik İdol. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 149: Mayıs-Ağustos, 47-54.

Akçay, T. (2017). *Yunan ve Roma'da Ölü Kültü*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Akçay, T. (2018). *Olba'da Ölü Kültü*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Akdeniz, E. (2009). Yortan Mezarlığı Hakkında Yeni Gözlemler. *TÜBA-AR*, 12, 49-64.

Akdeniz, E. (2011a). 2010 Yılında Manisa İli ve İlçelerinde Yürütülen Prehistorik-Protohistorik Yüzey Araştırmaları. *AST*, 29 (1), 51-68.

Akdeniz, E. (2011b). Some Evidence on the First Known Residents of Katakekaumene (Burned Lands). *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 11, No. 1, 69-74.

Akdeniz, E. (2012). Kuzey Lydia'daki Thyateira'nın Erken Dönem Yerleşimi: 'Hastane Höyüğü' Kazısı. *TÜBA-AR*, 15, 21-45.

Akdeniz, E. (2018). İlk Tunç Çağı'nda Manisa Yöresi'nde Yerleşim Dokusu. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 336-359.

Akdoğu Arca, E. N. (2017). Nysa ad Maeandrum Kenti Plouton-Kore Tapınağı'na İlişkin Hakların Yeniden Değerlendirilmesi. *Cedurs*, V, 185-198.

Akın, Y. (2016). Küçük Asya'da Dağ ve Mağara Tanrıları: Meter Oreia Kültü ve İlgili Yazıtlar. N. E. Akyürek Şahin, M. Ertan Yıldız ve H. Uzunoğlu (Editörler), *Eskiçağ Yazıtları*, 8 içinde (143-203), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Akkurnaz, S. (2010). Madran Dağı'nın Koynundaki Kutsal Gizem Gerga. C. Özgün (Editör), Bozdoğan I içinde (52-79). İzmir: Lamineks Matbaa San. Tic. Ltd. Şti.

Akkurnaz, S. (2013). Güney Aiolis'de Bir Dağ Yerleşimi: Melanpagos. *TÜBA-AR*, 16, 1681-1695.

Akkurnaz, S. (2017). Alabanda Territoryumunda Kırsal-Kent İlişkileri ve Günümüz Yansımaları. Ü. Aydınoğlu ve A. Mörel (Editörler), *Antik Dönem'de Akdeniz'de Kırsal ve Kent, Sempozyum Bildirileri* içinde (200-220). Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları.

Akkurnaz, S. (2020). Mastaura Antik Kenti. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 165, 41-62.

Aktor, M. (2020). Aniconicity and Aniconism. A. Koch ve K. Wilkens (Editörler), The *Bloomsbury Handbook of the Cultural and Cognitive Aesthetics of Religion* içinde (97-106). New York: Bloomsbury Publishing Plc.

Akurgal, E. (1955). *Phrygische Kunst*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Akurgal, E. (1997). *Eski İzmir I: Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Akurgal, E. (2000). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Net Yayınları.

Akyurt, İ. M. (2014). *MÖ 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Albustanlıoğlu, T. (2001). Dokimeion Mermer Ocağı. *İDOL*, 9 (Nisan-Mayıs-Haziran), 17-22.

Alexiou, S. (1991). *Minos Uygarlığı*. (Çev. Tulunay, E. T.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları (Eserin orijinali 1969'da yayımlandı).

Alkaç, E. ve Kaplan, D. (2017). *Bir Başkentin Tarihi ve Anıtları: Tarsus*. İstanbul: Ege Yayınları.

Alkış Yazıcı, G. ve Üreten, H. (2020). Ephesos Kenti Tanrı(ça) ve Kültleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7 (1), 452-595.

Altınoluk, Z. S. (2005). *Sikkelerin Işığında Küçük Asya'da Irmak Tanrıları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Alp, A. O. (2013). Aksu- Zindan Mağarası ΜΗΤΗΡ ΘΕΩΝ ΟΥΕΓΕΙΝΟΣ Kutsal Alanının Restitüsyonu. *Adalya*, XVI, 119-140.

Alp, S. (1994). *Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Armstrong, K. (2019). *Tanrı'nın Tarihi*. İstanbul: Pegasus Yayınları (Eserin orijinali 1993 yılında yayımlandı).

Armstrong, W. E. (1923/1924). Rossel Island Religion. *Anthropos*, 18/19, 1-11.

Arslan, M. ve Tüner Önen, N. (2016). Phaselis. H. İşkan ve E. Dündar (Editörler), *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi* içinde (300-317). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Arslan, N. (2005). Die Lokalisation von Paisos. M. Şahin ve I. H. Mert (Editörler), *Ramazan Özgan'a Armağan* içinde (9-14). İstanbul.

Arslan, N. (2009a). 2007 Yılı Lampsakos/Lapseki, Abydos ve Çan Yüzey Araştırması. *AST*, 26 (1), 333-344.

Arslan, N. (2009b). Kuzey Troas Bölgesi Yüzey Araştırmaları: Perkote ve Palaiperkote'nin Yer Belirlenmesine İlişkin Sorunlar. *TÜBA-AR*, 12, 77-87.

Arslan, N. (2011). Assos 2010 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları. *AST*, 33 (3), 41-56.

Asgari, N. (1987). Prokonnesos 1986 Çalışmaları. *AST*, 5 (1), 147-156.

Aslan, R. (2012). Troas Bölgesi'nde Göçler, Diller ve Kültürler. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 10, Güz, Sayı: 13, 17-30.

Assmann, J. (2001). *Kültürel Bellek-Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*. (Çev. Tekin, A.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Atalay, E. (1987). İzmir ve Aydın Yörelerinde Mağara Araştırmaları. *AST*, 5 (2), 297-322.

Ateş, G. (2014). Pergamon'da Doğa ve Kült: Ana Tanrıça ve Doğal Kutsal Alanlar. F. Pirson ve A. Scholl (Editörler), *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon* içinde (422-435). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ateş, G. (2015). Aizanoi und Pergamon, Türkei Ländliche Heiligtümer der Meter-Kybele im Umland von Aizanoi und Pergamon. *e-Forschungs Berichte* 2015-3, 135-138.

Ateş, G. (2019a). Molla Mustafa Tepesi: Ein ländliches Felsheiligtum der Meter-Kybele im Umland von Pergamon. B. Engels, S. Huy ve C. Steitler (Editörler*), Natur und Kult in Anatolien, BYZAS 24* içinde (227-240). İstanbul: Ege Yayınları.

Ateş, G. (2019b). Elaia Antik Kenti. M. Çekilmez (Editör), *Aliağa ve Çevresindeki Antik Kentler* içinde (113-132), Ankara: AKARE Reklam.

Ateş, M. (2014). *Mitolojiler ve Semboller: Ana Tanrıça ve Doğurganlık Sembolleri*. İstanbul: Milenyum Yayınları.

Ateşlier, S. (2004). Phokaia'daki Taşkule Anıt Mezarının Üst Yapısına Ait Gözlemler. *Olba*, IX, 111-121.

Ateşlier, S. (2006). A Phrygian Temple Model from Daskyleion. T. Takaoğlu (Editör), *Anadolu Arkeolojisine Katkılar, 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar* içinde (132-154). İstanbul: Hitit Color.

Ateşlier, S. (2012). Alabanda, Karia'nın Mimarlar Kenti. *Aydın Kültür ve Turizm Dergisi* 4, 78-84.

Ateşlier, S. (2016). Aydın ve Çevresi Antik Kentleri. F. Özdem (Editör), *Aydın Güzelhisar* içinde (3-63). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ateşlier, S. ve Akkurnaz, S. (2014). 2011-2012 Yılı Alabanda Kazıları. *KST*, 35 (3), 482-498.

Ateşlier, S. ve Erdan, E. (2020). A New Open-Air Sanctuary from Northern Caria. *Anatolia Antiqua*,XXVIII, 97-117.

Atik Korkmaz, S. (2016). Ana Tanrıça'nın Kutsal Alanı: Letoon. H. İşkan ve E. Dündar (Editörler), *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi* içinde (186-205). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Atik Korkmaz, S., Demirtaş, M. B., Sayar, M. H., Mimaroğlu, S. ve Tek, A. T. (2016). Letoon Kutsal Alanı 2015 Yılı Arazi Çalışmaları. *Anmed*, 2016-14, 71-78.

Aulock, H. v. (1979). *Stadte Pisidiens II, Münzen und Stadte Pisidiens II*. IstMitt, Beiheft 22. Tübingen: Verkag Ernst Wastmuth.

Avcu, F. (2016). Küçük Asya Yazıtlarında Nehir Tanrıları. N. E. Akyürek Şahin, M. Ertan Yıldız ve H. Uzunoğlu (Editörler), *Eskiçağ Yazıtları*, 8 içinde (205-246), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Avetisyan, P. ve Bobokhyan, A. (2019). Cult-Places of Ancient Armenia: A Diachronic View and an Attempt of Classification. P. S. Avetsiyan, R. Dan ve Y. H. Grekyan (Editörler), *Over the Mountains and Far Away: Studies in Near Eastern History and Archaeology Presented to Mirjo Salvini on the occasion of his 80th birthday* içinde (19-33). Archaeopress.

Aybek, S. ve Gülbay, O. (2019). The Cult of Zeus Krezimos at Metropolis Previous Observations on the Sacred Area and Cult. B. Engels, S. Huy ve C. Steitler (Editörler*), Natur und Kult in Anatolien, BYZAS 24* içinde (241-252). İstanbul: Ege Yayınları.

Aydın, T. (2015). *Mysia Bölgesi'nde Kybele Kültü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Aydınoğlu, Ü. (2015). Kaynaklar, Çalışmalar ve Tarihsel Coğrafya Açısından Kanytellis. Ü. Aydınoğlu (Editör), *Kanytellis Kanlıdivane Dağlık Kilikia'da Bir Kırsal Yerleşimin Arkeolojisi* içinde (11-30). İstanbul: Ege Yayınları.

Aygün, F. (2016). Dinin ve "Yüce Varlık" İnancının Kökenine İlişkin Tartışmalara Genel Bir Bakış. *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1, 203-215.

Bağdatlı Çam, F., Bora, A. ve Altunkayalıer, H. B. (2019). Amastris (Amasra) Antik Kentinde Arkeolojik Tespitler. *TÜBA-AR*, 24, 169-188.

Bahar, H., Turgut, M. ve Küçük, B. (2018). Hititlerde Yerleşim Yeri-Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi. *SEFAD*, 39, 403-424.

Baldıran, A. (2012).Yeni Araştırmalar Işığında Lykaonia Bölgesi Kültleri. B. Söğüt (Editör), *Stratonikeia'dan Lagina'ya Ahmet Adil Tırpan Armağanı* içinde (73-88). İstanbul: Ege Yayınları.

Baldıran, A. ve Abay, N. (2013). Open air cult areas of Lycaonia and Isauria regions. *Anodos*, 13, 13-24.

Baldıran, A. ve Söğüt, B. (2002). Lykaonia Bölgesinde Kybele Kültü: Beyşehir ve Seydişehir İlçeleri. *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 14, 45-70.

Bakır, T. (2011). *Balıkesir'in Eskiçağlardaki Valilik Merkezi: Daskykeion*. Balıkesir.

Bakış, E. (2019). *Roma İmparatorluk Dönemi'nde Erythrai Tarihi ve Sikkeleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Bammer, A. ve Muss, U. (2006). Ein Felsdenkmal auf dem Bülbüldağ von Ephesos. *Anatolia Antiqua*, 14, 65-69.

Bamyacı, A. O. (2006). *Antik Dönem Denizciliğinde Tenedos/Bozcaada: Kıyısal Kullanım ve Ticaret*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

Baran, A. (2002). Paphlagonia'daki Pompeiopolis Antik Kenti. *Belleten*, Cilt: 66, Sayı: 247, 819-838.

Baran, A. (2006). Labraunda Zeus Tapınağı'nın Arkaik Evresi. *Anadolu/Anatolia*, 30, 1-19.

Baran, A. (2012). Okkataş'taki (Muğla) Antik Yerleşim ve Thera (Karia) Antik Kenti Lokalizasyonu Çalışmaları. B. Söğüt (Editör), *Stratonikeia'dan Lagina'ya Ahmet Adil Tırpan Armağanı* içinde (89-100). İstanbul: Ege Yayınları.

Baran, M. ve Petzl, G. (1977/1978). Beobachtungen aus dem nordöstlichen Hinterland von Teos. *IstMitt*, 27-28, 301-308.

Bardakçı, K. (2018). Antikçağ'da Dağlık Kilikia Bölgesi'nin Doğal Kaynakları ve Sosyo-Ekonomik Durumu. *TJSS*, Yıl 2, Cilt 2, Sayı 3, 12-19.

Başaran, C. (2012). Araştırmalar. C. Başaran (Editör), *Antik Troas'ın Parlayan Kenti Parion* içinde (27-28). İstanbul: Ege Yayınları.

Baştürk, M. B. (2006). *Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığı'ndaki Toplumsal ve Siyasal Rolü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Baştürk, M. B. (2009). Ayanis Tapınağı'ndaki Simgeler Işığında Urartu Kült Uygulamaları Üzerine. *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat* içinde (133-149). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Batmaz, A. (2009). Urartu Anıtsal Kaya Nişlerinin Olası Kaynakları. H. Sağlamtimur vd. (Editörler), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat* içinde (151-161). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Batmaz, A. (2012). Ayanis Kalesi'nden Hayat Ağacı İnancına İlişkin Yeni Bulgular. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 141: Eylül-Aralık 2012, 39-50.

Batmaz, A. (2013a). A New Ceremonial Practice at Ayanis Fortress: The Urartian Sacred Tree Ritual on the eastern Shore of Lake Van. *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 72, Number 1.

Batmaz, A. (2013b). Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları. *Belleten*, Cilt 77, Sayı 280, 801-832.

Batmaz, A. ve Uhri, A. (2008). Urartu Kültüründe Balık Betimlemesi ve Ayanis Kalesi'nden Tunç Bir Balık Figürini Üzerine Düşünceler. *ADerg*, 2008/1, 65-81.

Batuk, C. ve Köroğlu, M. (2016). Bir Yahudi Tanrıçası Olarak Aşera. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 19-36.

Bayburtoğlu, C. (2003). *Arykanda: Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer*. İstanbul: Homer Kitapevi.

Bayburtoğlu, C. (2015). *Erythrai*, Cilt I-II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Baydur, N. (1994). *Anadolu'daki Kutsal Dağlar Dağ-Tanrılar*. İstanbul: Graphis Yayınları.

Bayladı, D. (2008). *Pythagoras: Bir Gizem Peygamberi*. İstanbul: Say Yayınları.

Baz, F. (2015). Merkezi Pisidia'daki Bazı Roma Kolonileri'ndeki İmparator Kültünün Varlığına İlişkin Değerlendirme. *Phaselis*, Vol. I, 261-275.

Bednarik, R. G. (2017). Aniconism and the Origins of Paleoart. *Religion*, Vol. 47, No. 3, 353-365.

Beksaç, E. (2001). Balıkesir İli Ayvalık, Gömeç, Burhaniye, Edremit ve Havran İlçelerinde Pre- ve Protohistorik Yerleşmeler Yüzey Araştırması 1999. *AST*, 18 (2), 113-122.

Belfer-Cohen, A. ve Hovers, E. (1992). In the Eye of the Beholder: Mousterian and Natufian Burials in the Levant. *Current Anthropology*, Vol. 33, No. 4 (Aug.-Oct.), 463-471.

Bellah, R. N. (2017). *İnsan Evriminde Din, Eski Taş Çağından Eksen Çağına*. (Çev. Tunçay, M.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları (Eserin orijinali 2011 yılında yayımlandı).

Belli, O. (1982). Urartular'da Hayat Ağacı İnancı. *Anadolu Araştırmaları*, 8, 237-246.

Belli, O. ve Dinçol A. M. (1982). Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları. *Anadolu Araştırmaları*, 8, 167-190.

Bennett, F. M. (1917). A Study of the Word ΞOANON. *AJA*, Vol. 21, No. 1, 8-21.

Beran, T. (1963). Eine Kultstadte Phrygischer Zeit in Boğazköy. *MDOG,* 94, 33-52.

Berlejung, A. (2009). Aniconism. *Encyclopedia of the Bible and Its Reception 1* içinde (1210-1215). Berlin/New York: Walter de Gruyter.

Berndt Ersöz, S. (1998). Phrygian Rock Cut Facades: A Study of the Function of the so-called Shaft Monuments. *AnSt,* 48, 87-112.

Berndt Ersöz, S. (2006). *Phrgian Rock-Cut Shrines. Structure, Function and Cult Practice*. Culture and History of the Ancient Near East, Vol. 25, Boston: Leiden.

Bevan, E. (1940). *Holy Images An Inquiry into Idolatry and Image-Worship in Ancient Paganism and in Christianity*. Great Britain: Unwin Brothers Limited Working.

Bıçakçı, E. (2009). Neolitik Dönemde Anadolu ve Trakya'da Malzeme ve Mimarlık. *Mimarlıkta Malzeme Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 12, Bahar, 35-50.

Bilgen, A. N. (2005). Frigya'da Ninhursag İnancının İpuçları. *Anadolu Üniversitesi I. Uluslararası Dünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu, Siyasal, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Yapı* içinde (357-361), Eskişehir.

Bingöl, E. (2018). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneğinin Gelişimi ve Simgeciliği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.

Bingöl, O. (2006). Magnesia. W. Radt (Editör), *Stadtgrabungen und Stadforschung im Westlichen Kleinasien, BYZAS 3* içinde (215-226). İstanbul: Ege Yayınları.

Bingöl, O. (2008). Das Apollon-Heiligtum von Hylai in Magnesia nach Pausanias. *ADerg*, 2008/2, 1. Uluslararası Antik Dönemde Kehanet ve Apollon'un Anadolu Kültleri Sempozyum Bildirileri, 9-18.

Bittel, K. (1956). Kappadokya'da Bulunan Bir Ateş Sunağı. *TAD*, 6, 35-42.

Black, J. ve Green, A. (2017). *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü: Tanrılar, İfritler, Semboller*. İstanbul: Köprü Kitap.

Boardman, J. (1959). Chian and Early Ionic Architecture. *The Antiquaries Journal*, Vol. XXXIX, 170-218.

Boardman, J. (1967). *Excavations in Chios 1952-1955: Greek Emporio*. BSA, Supplementary Vol. No.6.

Bobokhyan, A., Gilibert, A. ve Hnila, P. (2012). Vishaps of the geghama Mountains. New Discoveries and Propedeutics to a History of Research. *ARAMAZD*, Vol. VII/2, 7-27.

Boehlau, J. ve Schefold, K. (1940). *Larisa am Hermos I: Die Bauten*. Berlin: Verlag Walter de Gruyter&Co.

Bonnefoy, Y. (2000). *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*. 1. Cilt, A-K, (Çev. Yılmaz, L.), Ankara: Dost Kitabevi.

Bostancı, E. Y. (1952). Gökırmak Vadisinde Prehistuvar Araştırmaları Yeni Paleolitik Buluntular. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 10, 137-142.

Bostancı, E. Y. (1959). Researches on the Mediterranean Coast of Anatolia a New Palaeolithic Site at Beldibi Near Antalya- Preliminary Report. *Anadolu/Anatolia*, IV, 129-163.

Bostancı, O. (2002). *Cumaovası ve Çevresindeki Prehistorik Merkezler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Ankara.

Bottéro, J. ve Kramer, S. N. (2017). *Mezopotamya Mitolojisi*. (Çev. Tümertekin, A.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Boyce, M. (1975). *A History of Zoroastrianism*, Vol. 1: The Early Period. Leiden/Köln: E. J. Brill.

Boyce, M. (1982). *A History of Zoroastrianism*, Vol. 2: Under the Achamenians. Leiden/Köln: E. J. Brill.

Bratton, F. G. (1995). *Yakın Doğu Mitolojisi*. (Çev. Muallimoğlu, N.), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Brauner, C. (2015). Weder Gottes- noch Selbsterkenntnis? Europäische Diskurse über afrikanischen "Fetischkult" zwischen Früher Neuzeit und Moderne. M. Fuchs, A. Linkenbach ve W. Reinhard (Editörler), *Individualisierung durch christliche Mission?* içinde (519-535). Wiesbaden: Harrassowitz.

Breder, J., Bumke, H., Kaiser, I., Weber, U. (2012). Kulte in Kult- Der sakrale Mikrokosmos in extraurbanen griechischen Heiligtümern am Beispiel von Didyma-Erste Ergebnisse. *KuBA*, 2/2012, 181-188.

Britannica Encyclopedia of World Religions (2006). "*Aniconism*". London: Encyclopedia Britannica, Inc., 57.

Brown, S. (1991) *Late Carthaginian Child Sacrifice and Sacrificial Monuments in Their Mediterranean Context*. JSOT/ASOR Monograph Series 3. Sheffield: Sheffield Academic.

Bruesch, K. (1892). Die Sibyllinische Quellgrotte in Erythrae. *AM*, XVII, 16-36.

Bruns-Özgan, C. (2017). Das Heiligtum der Meter Antaia in Kolophon. M. Doyran, B. Özen-Kleine, U. Çörtük ve S. Özen (Editörler), *Basileus Uluslararası "Anadolu'da Demeter ve Diğer Ana Tanrıça Kültleri" Sempozyumu* içinde (103-117). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Bruns- Özgan, C. (2019). Antik Dönem Dini Merkezlerin İşlevleri Hakkında Düşünceler-Kolophon Metroon'u Örneği. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (19), 99-111.

Bryce, T. (1986). *The Lycians: The Lycians in Literary and Epigraphic Sources*. Cophenagen: Museum Tusculanum.

Bryce, T. (2003). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*. (Çev. Günay, M.), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Bulba, M. (2019a). Kaunos Demeter Kutsal Alanı: Mimarisi ve İdentifikasyonu. *TÜBA-AR*, 24, 209-236.

Bulba, M. (2019b). Kaunos Demeter Kutsal Alanı: Kült Uygulamaları. *MJH*, IX/1, 57-78.

Bulut, E. (2018a). *Eskiçağ'da Kappadokia Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyası*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Bulut, E. (2018b). Kappadokia Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyası Üzerine Bir Değerlendirme: Nehirler. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 1, Güz, 123-143.

Bumke, H. (2022). Didyma Apollon Kutsal Alanı. Y. Ersoy ve E. Koparal (Editörler), *Ege Kıyılarının Bilge Sakinleri İonialılar* içinde (356-377), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Burkert, W. (2017). *Antikçağ Gizem Kültleri*. (Çev. Şener, B. S.), İstanbul: Alfa Yayınları.

Burney, C. (2004). *Historical Dictionary of the Hittites*. The Scarecrow Press: Lanham, Maryland.

Büyükkolancı, M. (1996). *Pisidia Bölgesi Tapınak Mimarisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Cahill, N. (1988). Taş Kule: A Persian-Period Tomb near Phokaia. *AJA*, Vol. 92, No. 4, 481-501.

Calmeyer, P. (1976). Ikonographie und Stil urartuäischer Bildwerke. *Urartu: Ein Wiederntdeckter Rivale Assyriens*, Katalog der Ausstellung, Band 2, 45-52, München.

Cammarosano, M. (2019). Huwaši Cult Stelae and Stela Shrines in Hittite Anatolia. B. Engels, S. Huy ve C. Steitler (Editörler), *Natur und Kult in Anatolien, BYZAS 24* içinde (303-332). İstanbul: Ege Yayınları.

Caner, E. (1983). *Fibeln in Anatolien: Prähistorische Bronzefunde*. Abteilung XIV, München.

Carstens, A. M. (2008). Huwasi Rocks, Baityloi and Open Air Sancturies in Karia, Kilikia and Cyprus. *Olba*, XVI, 73-94.

Ceylan, A. (1999). Alaburun Tümülüsü. *9. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 263-276.

Challaye, F. (2015). *Dinler Tarihi*. (Çev. Tityakioğlu, S.). İstanbul: Varlık Yayınları.

Cirlot, J. E. (2001). *A Dictionary of Symbols*. e-Library: Taylor&Francis.

Claerhout, I. ve Devreker, J. (2008). *Sacred City of the Anatolian Mother Goddes: Pessinous*. İstanbul: Homer Kitabevi.

Cook, A. B. (1914).*Zeus: A Study in Ancient Religion*, Vol.I, Cambridge: University Press.

Cook, A. B. (1925).*Zeus: A Study in Ancient Religion*, Vol.II,. Cambridge: University Press.

Cook, A. B. (1940).*Zeus: A Study in Ancient Religion*, Vol.III,. Cambridge: University Press.

Cooper, J. C. (1978). *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*. London: Thames and Hudson.

Coşğun, S. (2013). Pythagoras'ın Okulu ve Eğitim Anlayışı. *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 6, Sayı XVI, 309-324.

Culican, W. (1991). Phoenicia and Phoenician Colonization. J. Boardman ve I.E.S. Edwards (Editörler), *The Assyrian and babylonia Empires and Other States of Near East, from the Eighth to Sixth Centuaries B.C. Vo. 3.2 of The Cambridge Ancient History* (461-546), Cambridge: Cambridge University Press.

Cousin, G. (1900). Voyage en Carie. *BCH*, Vol. 24, 24-69.

Çakmak, C. (2005). *Fragmanlar: Herakleitos*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Çavuşoğlu, R. (2003). Rock-Cut Tombs and an Open-Air Shrine at Madavank, Eastern Turkey. *AncNearEastSt*, Vol. XL, 135-159.

Çekilmez, M. (2019a). Gryneion Antik Kenti. M. Çekilmez (Editör), *Aliağa ve Çevresindeki Antik Kentler* içinde (67-90), Ankara: AKARE Reklam.

Çekilmez, M. (2019b). Myrina Antik Kenti. M. Çekilmez (Editör), *Aliağa ve Çevresindeki Antik Kentler* içinde (43-66), Ankara: AKARE Reklam.

Çekilmez, M., Erdan, E., Erön A., Yüksel, F. A., Özdemir, E., Güngörmüş, Ö., Kapuci, U., Arinç, M., Taşpınar, P., Örgen, A., Yüksektepe, Y. B., Toprak, G. T., Taşdelen, Y., Burgazlı, E. N., Doymaz, Ş., Yıldız, A. ve Avcı, K. (2023). 2021 Yılı Alinda Antik Kenti ve Çevresi ile Gergakome Kutsal Alanı Arkeolojik Yüzey Araştırmaları (2. Sezon). *AST*, 38 (3), 7-24.

Çelgin, A. V. (2003). Termessos Egemenlik Alanında Artemis Kültleri I: Ahırtaş-Örentepe (Kelbessos) Antik Yerleşmesindeki "Artemis Kelbessis" Kültü, Son Epigrafik Araştırmaların Katkılarına Bir Bakış. *Adalya*, 6, 119-140.

Çelik, B. (2014). Differences and Similarities Between the Settlements in Şanlıurfa Region Where "T" Shaped Pillars are Discovered. *TÜBA-AR*, 17, 9-24.

Çelik, B. (2015). New Neolithic Cult Centres and Domestic Settlements in the Light of Urfa Region Surveys. *DOAJ*, XLII, 353-364.

Çelik, B. (2016). A Small-Scale Cult Centre in Soytheast Turkey: Harbetsuvan Tepesi. *DOAJ*, XLIII, 421-428.

Çelik, B. (2019 a). Neolitik Dönem'de Dikili Taş Geleneği. T. Demir, M. Ekici, M. Şahan Dinç ve Ç. M. Tarhan (Editörler), *Rıfat Ergeç Armağanı* içinde (83-102). Gaziantep: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Çelik, B. (2019 b). Neolitik Dönem Kült Merkezi: Harbetsuvan Tepesi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 43/Güz, 24-38.

Çevik, N. (1999). Hayat Ağacı'nın Urartu Kült Törenlerindeki Yeri ve Kullanım Biçimi. *Anadolu Araştırmaları*, 15, 335-367.

Çevik, N. (2000). *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Çevik, N. (2002). *Taşların İzinde: Likya*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Çevik, N. (2003). Anadolu'daki Kaya Mimarlığı Örneklerinin Karşılaştırılması ve Kültürlerarası Etkileşim Olgusunun Yeniden Değerlendirilmesi. *Olba*, VIII (Özel Sayı), 213-250.

Çevik, N. (2007). Dağlardaki Tanrılar ve Tanrı Dağlar. M. Alparslan, M. Doğan-Alparslan ve H. Peker (Editörler), *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan* içinde (175-194). İstanbul: Ege Yayınları.

Çevik, N. (2010). Myra ve Limanı Andriake, Kazılar Başlarken Ön-Düşünceler. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı: 134 (Nian-Mayıs), 53-82.

Çevik, N. (2016). "Mür Soluyan Kent": Myra. H. İşkan ve E. Dündar (Editörler), *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi* içinde (224-237). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Çevik, N. (2021). *Lykia Kitabı: Arkeolojisi, Tarihi ve Kültürüyle Batı Antalya*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Çilingir Cesur, S. (2020). *Hititlerde Ritüel ve Büyü*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.

Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.

Çilingiroğlu, A. (1998). Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri. G. Arsebük, M. J. Mellink ve W. Schirmer (Editörler), *Karatepe'deki Işık Halet Çambel'e Sunulan Yazılar* içinde (229-239). İstanbul: Ege Yayınları.

Çilingiroğlu, A. (2004). Silah, Tohum ve Ateş. H. İşkan ve G. Işın (Editörler), *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan Anadolu'da Doğdu* içinde (257-267). İstanbul: Ege Yayınları.

Çilingiroğlu, A. (2005). Ritual Ceremonies in the Temple Area of Ayanis. *Anatolian Iron Ages*, V, 31-38.

Çilingiroğlu, A. (2018). A Scale, a Stele and a Boiling Cauldron on an Urartian Sherd. A. Batmaz, G. Bedianashvili, A. Michalewicz ve A. Robinson (Editörler), *Context and Connection: Studies on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona* içinde (645-649). Belçika: Peeters Publishers.

Çilingiroğlu, A. (2020). Urartu Dini. K. Köroğlu ve E. Konyar (Editörler), *Urartu: Doğu'da Değişim* içinde (134-146). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Çirkin, S. (2019). *Güney Sibirya Arkeolojisi ve Şamanizm*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Çizikci, A. (2019). *Hititler'de Ocak Kültü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.

Çokay Kepçe, S. (2010). Pamphylia'da Klasik Dönem'de saptanan Yerel ve Yunan Unsurlar Üzerine Bir Değerlendirme. *CollAn*, 9, 213-277.

Çokay Kepçe, S., Dağlı, İ., Köseoğlu, F. N., Özdizbay, A., Peker, M. Turak, Ö. (2019). *Perge, Pamphylia'nın Yüce Kenti*. İstanbul: Homer Yayınları.

Dağlı, Y. (2014). *Historical Dictionary of Ottoman Turkish Terms for Gardens and Gardening.* Washington, DC: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University.

d'Andria, F. (2006). Hierapolis of Phrygia. W. Radt (Editör), *Stadtgrabungen und Stadforschung im Westlichen Kleinasien, BYZAS 3* içinde (113-124). İstanbul: Ege Yayınları.

d'Andria, F. (2017). Hades ve Kybele Arasında Hierapolis Ploutonion'unda Yeni Arkeolojik Buluntular. *CollAn*, 16, 217-245.

d'Alfonso, L. (2017). Suvasa and Open-Air, Non-Royal Cultic Monuments of Hittite and Post Hittite Anatolia. S. Özkan, H. Hüryılmaz ve A. Türker (Editörler), *Samsat'tan Acemhöyük'e Eski Uygarlıkların İzinde Aliye Öztan'a Armağan* içinde (51-60). İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

Danışmaz, H. (2020). *Urartu Krallığı: Yönetim ve Organizasyon*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Darga, M. (1969). Hitit Metinlerinde Geçen $^{NA}{}_{4}$ZI.KIN= $^{NA}{}_{4}$*huwaši* Kelimesinin Anlamı Hakkında Bir Araştırma. *Belleten*, 33, Sayı 132, 493-504.

de Martino, S. (2009). Din ve Mitoloji. M. Doğan Alparslan ve M. Alparslan (Editörler), *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu* içinde (410-431). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dedeoğlu, J. (2005). The Sanctuary at Zindan Mağarası in the Light of the New Archaeological Evidence. *Gephyra*, 2, 95-102.

Demir. M. (2014). Lidyalılar . *Mythos'tan Logos'a*. Anakara: Türk Tarih Kurumu.

Demirci, K. (2019). *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar, Ritüel, Tapınak*. İstanbul: Ay Işığı Kitapları.

Dereboylu, E. (2012). *Aigai Pişmiş Toprak Figürinleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Dilek, Y. (2019). *Eski Mezopotamya Dini Ritüeller ve Kullanılan Objeler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Diler, A. (1991). Lykia, Olympos Dağı'nda Bir Ön Araştırma. *TAD*, XXIX, 161-176.

Diler, A. (1997). İç Karia Yüzey Araştırması-1995. *AST*, 14 (1), 189-206.

Diler, A. (1998). İç Karia Yüzey Araştırması-1996. *AST*, 15 (2), 406-421.

Diler, A. (2000). Secred Stone Cult in Karia. Festschrift für Öğün, *AMS*, 39, 51-77.

Diler, A. (2005). Karia Bölgesi Zeytin ve Üzüm Presleri. M. Şahin ve İ. H. Mert (Editörler), *Ramazan Özgan'a Armağan* içinde (81-88). İstanbul: Ege Yayınları.

Diler, A. (2006). Interpretation of Earlier Caunian Coins with Pyramid Depictions an Theri Relationship with Sacerd Stone/Baitylos in Caunus. *Οβολος*, 8, 65-78.

Diler, A. (2007). Bodrum Yarımadası, Leleg Yerleşimleri Pedasa, Mylasa, Damlıboğaz (Hydai), kereai (Sedir Adası), Kissebükü (Anastasioupolis) ve Mobolla Kalesi Yüzey Araştırmaları 2004-2005. *AST*, 24 (2), 479-500.

Diler, A. (2010). Olive Oil and Wine Production of the Halikarnassos Peninsula in Karia. Ü. Aydınoğlu ve A. K. Şenol (Editörler), *Olive Oil and Wine Production in Anatolia During Antiquity*, International Symposium Proceedings 06-08 November 2008 Mersiniçinde (135-174). İstanbul.

Diler, A. (2017). Kaunos/Kbid Tanrı Kültleri ve Kült Alanları Üzerine Bazı Notlar. M. Doyran, B. Özen-Kleine, U. Çörtük ve S. Özen (Editörler), *Basileus Uluslararası*

"Anadolu'da Demeter ve Diğer Ana Tanrıça Kültleri" Sempozyumu içinde (165-194). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Diler, A. (2020). Taşların Efendisi Leleg Halkının Ana Kenti Pedasa'da Geç Tunç-Erken Demir Çağı'nda Yaşam ve Ölüm. O.C. Henry ve A. Belgin Henry (Editörler), *Karialılar: Denizcilerden Kent Kuruculara* içinde (254-273). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Diler, A., Bulut, H. ve Özer, B. (2009). Pedasa Kazı ve Araştırmaları 2007/2008. *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü*, 28, 29-31.

Diler, A., ve Kasar, Ö. (2016). Pedasa Buluntusu Pişmiş Toprak Figürinler. E. Dündar vd. (Editörler). *Havva İşkan'a Armağan, Lykiarkhissa* içinde (261-280). İstanbul: Ege Yayınları.

Diler, A. ve Topaloğlu, S. (2019). Pedasa Açık Hava Kutsal Alanı. A. Erön ve E. Erdan (Editörler), *70. Yaşında Serap Yaylalı'ya Sunulan Yazılar* içinde (1-16). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Doak, B. R. (2015). *Phoenician Aniconism In Its Mediterranean and Ancient Near Eastern Contexts*. Atlanta, Georgia: SBL Press.

Doğer, E. (1998). *İlk İskanlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen (ya da Tarhaniyat) Tarihi*. İzmir.

Doğer, E. (2011). *İzmir'in Smyrna'sı, Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Doksanaltı, E. M. (2012). Open air cult sites in eastern Pontus region. *Anodos*, 12, 61-78.

Doksanaltı, E. M. (2020). Knidos. O.C. Henry ve A. Belgin Henry (Editörler), *Karialılar: Denizcilerden Kent Kuruculara* içinde (390-405). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dökü, F. E. (2002). *Anadolu'da Eril Bereket, Koruyucu Kültler ve Tanrılar, Phallik Sembol ve Ritüeller*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Dönmez, G. (2018). *Marmara Denizi'nde Sualtında Kalmış Tarihöncesi Yerleşimlere Bir Örnek: Avşa Adası*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Dönmez, Ş. (2015). Oluz Höyük Kazıları Işığında Kuzey-Orta Anadolu (Pontika Kappadokia) Akhaimenid Varlığına Güncel Bir Bakış. *TÜBA-AR*, 18, 71-108.

Dönmez, Ş. (2016). *Anadolu ve Ermeniler Kızılırmak Havzası Demir Çağı Toplumunun Doğu Anadolu Yaylasına Büyük Göçü*. İstanbul: Anadolu Öntarih Yayınları.

Dönmez, Ş. (2018). Amasya-Oluz Höyük Ateşgedesi ve Erken Zerdüşt Dini Kutsal Alanı. *TÜBA-AR*, 22, 145-160.

Durkheim, E. (1923). *Din Hayatının İptidai Şekilleri*. İstanbul: Tanin Matbaası.

Duru, R. (1984). Kuruçay Höyüğü-1983. *KST*, 6, 5-11.

Duru, R. (1996). *Kuruçay Höyük II 1978-1988 Kazılarının Sonuçları Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşimleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Dusinberre, E. R. M. (2005). *Gordion Seals and Sealings Individuals and Society*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.

Dusinberre, E. R. M., Lynch, K. M. ve Voigt, M. (2019). A Mid-6th- Century B.C.E. Deposit from Gorion in Central Anatolia: Evidence for Feasting and the Persian Destruction. *BASOR*, 382, 143-209.

Dürüşken, Ç. (2019). *Antikçağ Felsefesi Homeros'tan Augustinus'a Bir Düşünce Serüveni*. İstanbul: Alfa.

Efendioğlu, T. (2010). *Hellenistik ve Roma Çağlarında Likya'da Yerel Tanrı ve Tanrıçalar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ekici, M. (2013). *Karia Şehir Sikkeleri ve Lagina'da Bulunan Sikkelerin Değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Ekin Meriç, A. (2013). *Metropolis İonia III: Ana Tanrıça Kutsal Mağaraları*. İstanbul: Homer Kitapevi ve Yayıncılık.

Ekin Meriç, A., Öz, A. K. ve Uhri, A. (2012). Urla Söğüt Kutsal Alanı Seramik Buluntularının Değerlendirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 40-54.

Ekinci, H. A. ve Zenger, Y. (2017). İnarası Mağarası Kutsal Alanı Kurtarma Kazısı 2016. *Müze Kurtarma Kazıları*, 26, 131-142.

Eliade, M. (1999). *Şamanizm*. (Çev. Birkan, İ.). Ankara: İmge Kitapevi.

Eliade, M. (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. (Çev. Arslan, L.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi (Eserin orijinali 1949'da yayımlandı).

Emiroğlu, K. ve Aydın, S. (2003). *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Engels, B. (2019). Kultpraxis, Akteure und Atmosphäre in pergamenischen Grottenheiligtümern des 2. und 1 . Jahrhunderts vor Christus. B. Engels, S. Huy ve C. Steitler (Editörler), *Natur und Kult in Anatolien, BYZAS 24* içinde (117-144). İstanbul: Ege Yayınları.

Erciyas, B. D. ve Tatbul, M. N. (2020). 15 Yıllık Arkeolojik Araştırmaların Işığında Komana. B. D. Erciyas ve M. N. Tatbul (Editörler), *Tokat'ın Antik Yerleşimleri Sempozyumu Bildirileri* içinde (47-64). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Erdan, E. (2018). *Frig Kültürü ve Uygarlığı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Erdan, E. (2019a). Tisna Antik Kenti. M. Çekilmez (Editör), *Aliağa ve Çevresindeki Antik Kentler* içinde (91-112), Ankara: AKARE Reklam.

Erdan, E. (2019b). *Tisna I: İlk Araştırmalar ve Gözlemler*. İstanbul: Ege Yayınları.

Erdan, E. (2019c). Tisna'nın Nehir Tanrısı: Tisnaios. A. Erön ve E. Erdan (Editörler), *70. Yaşında Serap Yaylalı'ya Sunulan Yazılar* içinde (203-217). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Erdan, E. (2019d). Frig Tipi Fibulalarda Tanrıça Sembolizmi Üzerine Bazı Düşünceler. *Art-Sanat*, 11, 163-185.

Erdan, E. (2020). Cup-Marks in Alinda. M. Çekilmez ve U. Kapuci (Editörler), *Alinda Araştırmaları 1: Eski Belgeler ve Yeni Araştırmalar* içinde (45-62). Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları.

Erdan, E. (2021). It's a Sword, It's a Scabbard, It's Tisna Coins with Depiction of Persian Akinakes. *JAHA*, No. 8.1, 19-25.

Erdan, E. (2022). Aiolis'te Pers Kimliği Hakkında Yeni Bir Katkı: Akinakes Betimli Tisna Sikkeleri. *Arkhaia Anatolika*, 5, 271-287.

Erdan, E. ve Çekilmez, M. (2022). Evidence for Prehistoric Human Presence and Activity in Alinda: A New Rock Painting. *ARMA*, 2, 14-32.

Erdan, E. ve Gür, B. (2020). About the Double-Axe (Labrys)/Butterfly Symbols in an Offering Pit in Tisna. *AnAr*, 23, 71-89.

Erdan, E., Yılmaz-Kolancı, B. ve Taşpınar, P. (2020). Karahayıt (Aiolis) Arkeolojik Araştırmaları ve Olası Bir Açık Hava Kutsal Alanı. *Anadolu/Anatolia*, 46, 1-23.

Erdemli, A. (2015). *Mitostan Felsefeye*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Erdoğan, A. (2003). *Phokaia Kaya Tapınakları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Erdoğan, A. (2004). Phokaia İncir Adası Kaya Kutsal Alanı ve Bakkheion. I. Yalçınkaya (Editör), *III.-IV. Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu, Anadolu Ek Dizi No. 2* içinde (109-126). Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Erdoğan, A. (2006). Erythrai Kaya Kutsal Alanları. *Olba*, XIII, 115-144.

Erdoğan, A. (2012). Tripolis. *Ege Üniversitesi Kazıları* içinde (313-332). İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

Erdoğan, S., Erçek, M. ve Şen, M. (2020). Kayalıdere Kalesi 2018-2019 Yılı Kurtarma Kazıları: İlk Notlar. *Aras Türkiye Eski Yakın Doğu Araştırmaları Dergisi*, 2020/2, 19-37.

Erdoğu, B. (2014). Gökçeada Uğurlu Archaeological Project: A Preliminary Report from the 2011-2013 Field Seasons. *Anatolica* XL, 157-179.

Erdoğu, B. ve Çevik, Ö. (2020). Kıyı Batı Anadolu'nun Kronolojisi ve Terminolojisinin Yeniden Değerlendirilmesi. *ADerg*, XXV,45-66.

Erdoğu, B., Atakuman, Ç. ve Yücel, N. (2021). Gökçeada Uğurlu: A Preliminary Report on the 2018-2020 Field Seasons. *The Archaeology of Anatolia*, Vol. IV, 21-32.

Erdoğu, B., Yücel, N., Gürçal, E., Demir, K ve İzlier, N. I. (2023). A New Look at the Rock Art on the Island Gökçeada, Northeast Aegean. *Rock Art Research*, Vol. 40, No. 1, 107-109.

Eren, K. (2019). Arkaik Dönem Miletos Kutsal Alanlarında Bulunmuş Sunu Nesneleri Üzerine Değerlendirmeler. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (19), 72-84.

Eren, K. (2022). Eski Çağlarda İonia'da Kutsal Alanlar ve Kültürel Coğrafyadaki Çeşitlilik. Y. Ersoy ve E. Koparal (Editörler), *Ege Kıyılarının Bilge Sakinleri İonialılar* içinde (320-339), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Erhat, A. (2006). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Erim, K. T. (1986). *Aphrodisias: City of Venus Aphrodite*. New York: Facts on File.

Erim Özdoğan, A. (2007a). Çayönü. M. Özdoğan ve N. Başgelen (Editörler), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (Metinler) içinde (57-98), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Erim Özdoğan, A. (2007b). Çayönü. M. Özdoğan ve N. Başgelen (Editörler), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (Levhalar) içinde (53-84), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Erkanal, A. (1993). *Anadolu'da Bulunan Suriye Kökenli Mühürler ve Mühür Baskıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Erkanal, H. (1995). İki Koy Mağara ve Foklar. *Atlas*, 27, 1-3.

Erol, A. F. (2010). Architectural Interconnection Between Hitite and Mycenaean Cultures. *VII. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, I. Cilt, 261-272.

Erön, A. (2022). Kuşadası İlçesi ve Samsun (Mykale) Dağı Yüzey Araştırması Projesi: 2021 Yılı Çalışmaları. *Lycus Dergisi*, Aralık 2022, Sayı 6, 127-154.

Ersoy, A. (2015). *Büyük İskender Sonrasında Antik Smyrna (İzmir)*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı.

Ersoy, A. (2019). Eskiçağ'da Kadifekale. *Dokuz Eylül Üniversitesi 3. Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildiri Kitabı*, "Aydınoğulları Tarafından Fethinin 700. Yıldönümünde Kadifekale'den İzmir'e Bakmak (5-7 Nisan 2018), 253-266.

Ersoy, A., Gürler, B. ve Gülbay, O. (2004). 2002 Yılı Şirince ve Çevresi Yüzey Araştırması, *AST*, 21(2), 77-86.

Ersoy, Y., Hasdağlı, İ., Uzun, K. ve Çetin, C. (2016). Urla-Klazomenai Kazıları. *KST*, 37 (2), 517-540.

Ersoy, Y., Tuna, N. ve Koparal, E. (2011). Urla ve Seferihisar İlçeleri Yüzey Araştırması 2009 Yılı Çalışmaları. *AST*, 28 (2), 339-360.

Erten, E. (2003). Olba (Uğuralanı) 2001 Yüzey Araştırması. *AST*, 20 (1), 185-196.

Erten, E. (2005). Mersin, Silifke, Olba Yüzey Araştırması-2003. *AST*, 22 (2), 11-22.

Erten, E. (2009). Mersin, Silifke, Olba Arkeolojik Araştırmaları 2008. *Anmed*, 7, 132-137.

Erten, E. (2018). Olba Akropolisi Kazılarından Yeni Babil Damga Mührü. *Seleucia*, VIII, 49-67.

Erten, E. (2021). Kazı Verileri Işığında Olba'nın Erken Yerleşim Tarihi. *Seleucia,* XI, 33-48.

Erten, E. Özyıldırım, M. ve Akçay, T. (2010). Olba 2008 Yılı Yüzey Araştırması. *AST*, 27 (3), 51-68.

Eser, E. (2004). Kinolis (Ginolu) Kalesi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 2, 171-194.

Evans, A. J. (1901). *Mycenaean Tree and Pillar Cult an its Mediterranean Relations*. New York: The Macmillan Company.

Evans, A. J. (1921). The Palaca of Minos at Knossos: *Volume I, The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages*. London: Macmillan.

Farnell, L. R. (1889). Origin of Greek Sculpture. *The Archaeological Review, Vol. II* içinde (167-184). London: David Nutt.

Farnell, L. R. (1896). *The Cults of the Greek States*. Oxford: At the Clarendon Press.

Filges, A. (2015). Ein Felsheiligtum im Stadtgebiet von Priene. K. Sporn, S. Ladstätter ve M. Kerschner (Editörler). *Natur-Kult-Raum, Akten des interbationalen Kolloquiums Paris-Lodron-Universität Salzburg* (20.-22. Jänner 2012) içinde (81-110). Wien.

Fleischer, R. (1973). *Artemis von Ephesosund Verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*. Leiden.

Fol, V. (1998). Megaliths in thrace and Phrygia. N. Tuna, Z. Aktüre ve M. Lynch (Editörler). *Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism* içinde (19-28), Ankara: METU, Faculty of Architecture Press.

Frankfurter, D. T. M. (1990). Stylites and Phallobates: Pillar Religions in Late Antique Syria. *Vigiliae Christianae*, Vol. 44, No. 2, 168-198.

Frazer, J. G. (1910). *Totemism and Exogamy: A Treatise on Certain Early forms of Supersitition and Society*, Vol. 1. Londra: Macmillan.

Frazer, J. G. (2018a). *Adonis, Attis, Osiris: Doğu Dinleri Tarihi Araştırmaları I*. (Çev. Yılmaz, İ. H.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Frazer, J. G. (2018b). *Adonis, Attis, Osiris: Doğu Dinleri Tarihi Araştırmaları II*. (Çev. Yılmaz, İ. H.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Frazer, J. G. (2018c). *Ateşin Kökenine Dair Mitler*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Frazer, J. G. (2020). *Altın Dal: Dinin ve Folklorun Kökleri*. (Çev. Doğan, M. H.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Frei, P. (1983). Ephigraphisch-topographische Forshungen im Raum von Eskişehir. *AST*, 1, 53-62.

Freud, S. (2014). *Totem ve Tabu*. (Çev. Şipal, K.). İstanbul: Say Yayınları.

Ful, Ş. D. (2008). *Yazıtlar Işığında Mysia Bölgesi Kültleri*. Yaymlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Ful, Ş. D. (2013). Mysia Bölgesi'nde Apollon Kültü. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. I, 1-22.

Furtwängler, A. (2006). Didyma. W. Radt (Editör), *Stadtgrabungen und Stadforschung im Westlichen Kleinasien, BYZAS 3* içinde (73-80). İstanbul: Ege Yayınları.

Gaifman, M. (2008). The Aniconic Image of the Roman Near East. T. Kaizer (Editör), *The Variety of Local Religious Life in the Near East in the Hellenistic and Roman Periods* içinde (37-72), Leiden: Brill.

Gaifman, M. (2010a). Aniconism and the notion of "primitive" in Greek antiquity. J. Mylonopoulos (Editör), *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome* içinde (63-86). Leiden: Koninkklijke Brill NV.

Gaifman, M. (2010b). Pausanias and modern perceptions of primordial Greeks. *Classical Receptions Journal*, Vol. 2, Iss. 2, 254-286.

Gaifman, M. (2012). *Aniconism in Greek Antiquity*. Oxfrod: Oxford University Press.

Gaifman, M. (2013). Stones, sacred. R. S. Nagnall, K. Brodersen, C. B. Champion, A. Erskine ve S. R. Huebner (Editörler),*The Encyclopedia of Ancient History, First Edition* içinde (6403-6404). New Jersey: Blackwell Publishing.

Gaifman, M. (2017). Aniconism Definitions Examples and Comparative Perspectives. *Religion* 47 (3), 335-352.

Gardin, N. ve Olorenshaw, R. (2019). *Larousse Semboller Sözlüğü*. (Çev. Akşit, B.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat (Eserin orijinali 2006'da yayımlandı).

Genç, B. (2019). From Khazne Kapoussi/Hazine Kapısı to Analıkız: Rethinking a Place at Tušpa Citadel. P. S. Avetisyan, R. Dan ve Y. H. Grekyan (Editörler), *Over the Mountains and Far Away, Studies in Near eastern history and archaeology, presented to Mirijo Salvini on the occasion of his 80th birthday* içinde (231-240). Oxford.

Genç, B. ve Konyar, E. (2019). Van Kalesi Analıkız Yapısı: İşlev ve Kronolojisine Dair Bir Değerlendirme. *Anadolu Araştırmaları*, 22, 1-23.

Gençler-Güray, Ç. (2018). Erythrai'de Demeter Tapınımı. *TAD*, C. 37/S. 64, 55-70.

Geniére, J. De La. (1992). *Cahiers de Claros I*. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.

Gezgin, D. (2017). *Bitki Mitosları*. İstanbul: Sel Yayıncılık.

Gibson, J. C. L. (2004). *Canaanite Myths and Legends*. London: T&T Clark International.

Gimbutas, M. (1989). *The Language of the Goddess*. San Francisco: Harper&Row.

Girginer, S. ve Durukan, M. (2017). Mersin/Gülnar Akyapı Mağarası'nda Bulunan Prehistork Mağara Resimleri. *Olba*, XXV, 1-15.

Gladigow, B. (1988). Anikonische Kulte. H. Cancik, B. Gladigow ve M. Laubscher (Editörler), *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*, Vol. 1 içinde (472-473). Stuttgart: Kohlhammer.

Görkay, K. (2012). Arykanda (1971-2010). *Anadolu/Anatolia*, Ek Dizi III.2. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı, Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011), 313-316.

Graesser, C. F. (1972). Standing Stones in Ancient Palestine. *The Biblical Archaeologist*, Vol. 35, No. 2, 33-63.

Graves, R. (2010). *Yunan Mitleri: Tanrılar, Kahramanlar, Söylenceler*. (Çev. Akpur, U.), İstanbul: Say Yayınları.

Greenewalt, Jr., C. (2006). Sardis. W. Radt (Editör), *Stadtgrabungen und Stadforschung im Westlichen Kleinasien, BYZAS 3* içinde (359-372). İstanbul: Ege Yayınları.

Greenewalt, Jr., C. (2010). Lidya Tanrıları. N. D. Cahill (Editör), *Lidyalılar ve Dünyaları* içinde (233-246). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Grey, G. (1840). *A Vocabulary of the Dialects of South Western Australia*. London: T.&W. Boone.

Grimal, P. (2012). *MitolojiSözlüğü, Yunan ve Roma*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Grosman, L. ve Belfer-Cohen, A. (2022). Moving On: Natufian After-life Phases and Stages. Hilazon Tachtit Cave as a Case Study. D. Ackerfeld ve Avi Gopher (Editörler), *Dealing with the Dead, Studies on Burial Practices in the Pre-Pottery Neotithic Levant* içinde (65-76). Berlin: ex oriente.

Gurney, O. R. (1977). *Some Aspects of Hittite Religion*. Oxford: Oxford University Press.

Gümüş, Ş. ve Güceren, İ. (2012). Zindan Mağarası Kutsal Alanı. K. Dörtlük, R. Boyraz Seyhan, T. Kahya ve T. Erketin (Editörler), Uluslar arası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdenizi içinde (137-150). İstanbul.

Günaltay, M. Ş. (2016). *Dinler Tarihi, Yeryüzündeki İlkel Dinler*. İstanbul: Köprü Kitapları.

Günaltay, M. Ş. (2020). *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Günbattı, C. (2017). *Kültepe-Kaniş: Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

Gündüz, S. ve Dumankaya, O. (2016). Liman Kenti Miletoupolis. *Uluslararası III. Mustafakemalpaşa Sempozyumu*, I. Cilt, 101-116.

Güneri, A. S. (2010). Kayseri'de Hitit İmparatorluk Çağı'na Ait Yeni Arkeolojik Keşifler. *VII. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, I. Cilt, 347-388.

Güneri, A. S. (2013). Two Stone Stelae from Northeast Turkey. *ICEA*, 2010 Tire, 1-5 March, 177-192.

Gürbüzer, M. (2021). Amos'ta Yeni Araştırmalar ve Bulgular. *Cedrus*, IX, 219-249.

Gürdal, T. (2007). *Anadolu'da Apollon Kültü*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

Haas, V. (1982). *Hethitische Berggötter und hurritische Steindämonen: Riten, Kulte und Mythen. Eine Einführung in die altkleinasiatischenreligiösen Vortstellungen*. Mainz am Rhein: Verlag Phillipp von Zabern.

Haas, V. (2002). Hitit Dini. W. Jacob (Editör), *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk* içinde (438-442). Bonn: Kunst und Ausstellungshalle.

Harrison, J. E. (1899). (A) The Erinyes. (B) The Omphalos. *JHS*, Vol. 19, 205-251.

Harmanşah, Ö. (2011). Moving Landscapes, Making Place: Cities, Monumnets and Commemoration at Malizi/Melid. *JMedA*, 24.1, 55-83.

Hasdağlı, İ. (2018). Klazomenai Parasemonu Taşıyan Seramik Buluntular Işığında 4. Yüzyılda Klazomenai ve Leukai İlişkisi. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 16 (Temmuz 2018), 1-20.

Hasluck, F. W. (1910). *Cyzicus*. Cambridge: Cambridge University Press.

Haspels, E. (1971). *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*, Vol. I-II. New Jersey: Princteon University Press.

Hauptmann, H. (1993). Ein Kultgebäude in Nevali Çori. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae ve M. Mellink (Editörler), *Between the Rivers and Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata* içinde (37-69). Roma.

Hauptmann, H. (2007a). Nevali Çori ve Urfa Bölgesinde Neolitik Dönem, Genel Bir Bakış. M. Özdoğan ve N. Başgelen (Editörler), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (Metinler) içinde (131-164), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Hauptmann, H. (2007b). Nevali Çori ve Urfa Bölgesinde Neolitik Dönem, Genel Bir Bakış. M. Özdoğan ve N. Başgelen (Editörler), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (Levhalar) içinde (117-132), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Hauptmann, H. ve Schmidt, K. (2007). *Die Skulpturen des Fürhneolithikums. In Badisches Landesmuseum Karlsruhe, Vor 12000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit. Begleitband zur großen Landesausstellung Baden-Württemberg im Badischen Landesmuseum 2007*. Stuttgard: Theiss.

Hawkins, J. D. (1993). The Historical Significance of the Karahöyük (Elbistan) Stele. M. J. Mellink, E. Porada ve Tahsin Özgüç (Editörler), *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbours, Studies in Honor of Nimet Özgüç* içinde (273-279). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Hawkins, J. D. (1998). Home to the Thousand Gods of Hatti. J. G. Westenholz (Editör), *Capital Cites: Urban Planning and Spiritual Dimensions*, Proceedings of Symposium held on May 27-29, 1996, Jerusalem, Israel içinde (65-82). Jerusalem: Bible Land Museum.

Head, B. V. (1897). *BMC:Greek, Catalouge of the Greek Coins of Caria, Cos, Rhodes*. London.

Head, B. V. (1911). *Historia Numorum*. Oxford.

Healey, J. F. (2001). *The Religion of the NabataeansA Conspectus*. Leiden: Koninklijke Brill.

Heffron, Y. (2016). Stone stelae and religious space at Kültepe-Kaneš. *AnSt*, 66, 23-42.

Hekimoğlu Akyazar, A. (2015). *Eski İran'da Zerdüştlük ve Kutsal Ateş*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Held, W. (2001). Forschungen in Loryma 1999. *AST*, 18 (2), 149-162.

Held, W. (2008). *Gergakome: Ein 'altehrwürdiges' Heiligtum im kaiserzeitlichen Karien*. Istanbuler Forschungen, 49. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.

Held, W. (2020). Gergakome. O. C. Henry ve A. Belgin-Henry (Editörler), *Karialılar: Denizcilerden Kent Kuruculara* içinde (480-487), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hellstörm, P. (2019). Early Labraunda: Excavations on the Temple Terrace 1949-1953. O. Henry ve K. Konuk (Editörler), *Karia Arkhaia: La Carie, des origines á la période pré-hékatomnide* içinde (61-88). İstanbul: IFEA.

Hendel, R. S. (1997). Aniconism and Antropomorphism in Ancient Israel. Karel van der Toorn (Editör), *The Image and the Book: Iconic Cults, Aniconism and the Rise of*

Book Religionin Israel and the Ancient Near East içinde (205-228), Leuven: Uitgeverij Peeters.

Henry, O. C. (2020). Labraunda'nın Kısa Arkeolojik Tarihi. O. C. Henry ve A. Belgin-Henry (Editörler), *Karialılar: Denizcilerden Kent Kuruculara* içinde (96-115), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Herda, A. (2020). Dağlık Amyzon'daki (Bağarcık Kale) Zeus Akraios ve Thea Akre Tapınağı. *Karialılar: Denizcilerden Kent Kuruculara* içinde (156-171), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hill, G. F. (1897). *BMC: Catalouge of the Greek Coins of Lycia, Pampylia and Pisidia*. London.

Himmetoğlu, M. F. (2018). Kaniş'ten Mazaka'ya Antik Çağda Kayseri Siyasi Tarihi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt 6, Sayı 13, 362-372.

Hnila, P., Gilibert, A. ve Bobokhyan, A. (2019). Prehistoric Sacred Landscapes in the High Mountains: The Case of the Vishap Stelae between Taurus an Caucasus. B. Engels, S. Huy ve C. Steitler (Editörler), *Natur und Kult in Anatolien, BYZAS 24* içinde (283-302). İstanbul: Ege Yayınları.

Hnila, P. (2020). Vishap Stelae in Turkey: Contribution to the Definition and Distribution of a Distinct Megalithic Culture. S. W. E. Blum, T. Efe, T. L. Kienlin ve E. Pernicka (Editörler), *From Past to Present Studies in Memory of Manfred O. Korfmann* içinde (69-74). Bonn: Dr. Rudolf Habelt Gmbh.

Hodder, I. (2006). *Çatalhöyük, Leoparın Öyküsü: Türkiye'nin Antik "Kasaba"sının Gizemleri Gün Işığına Çıkıyor*. (Çev. Şendil, D.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hoffmann, H. (1953). Foreign Influence and Native Invention in Archaic greek Altars. *AJA*, 57 (3), 189-195.

Hoffner, Jr. H. A. (1987). Paskuwatti's Ritual Against Sexual Impotence (CTH 406). *AulaOr*, V/2, 271-287.

Hoffner, Jr. H. A. (1990). *Hittite Myths*. Atlanta: Society of Biblical Litarature.

Holland, L. B. (1944). Colophon. *Hesperia*, 13, No. 2, 91-171.

Hooke, S. H. (2015). *Ortadoğu Mitolojisi*. (Çev. Şenel, A.), Ankara: İmge Kitabevi.

Hoppál, M. (2019). *Şamanlar ve Semboller, Kaya Resmi ve Göstergebilim*. (Çev. Sel, F.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Horejs, B. (2014). Tarih Öncesi Dönemde Pergamon ve Bakırçay (Kaikos) Ovası. F. Pirson ve A. Scholl (Editörler), *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon* içinde (106-119). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Horsley, G. H. R. ve Mitchell, S. (2000). *The Inscriptions of Central Pisidia: Including Text from Kremna, Ariassos, Keraia, Hyia, Panemoteichos, the Sanctuary of Apollo of the Perminoundeis, Sia, Kocaaliler and the Döşeme Boğazı*. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt.

Humann, C. ve Dörpfeld, W. (1893). Ausgrabungen in Tralles. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, Athenische Abteilung, Band XVIII, 395-413.

Hutter, M. (2010). Metodological ıssues and Problems in Reconstructing "Hittite Religion(s)". *VII. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, I. Cilt, 399-416.

Huy, S. (2019). Versteckte Orte: zwei Grotten in städtischen Raum Milets. B. Engels, S. Huy ve C. Steitler (Editörler), *Natur und Kult in Anatolien, BYZAS 24* içinde (145-176). İstanbul: Ege Yayınları.

Işık, C. (2003). Kaunos'ta (Kbid) Bir Kült Mahzen -Fakat Kimin İçin?-. *Anadolu/Anatolia*, 25, 53-69.

Işık, C. (2011). Kaunos 2009 Çalıştay, Kazı, Araştırma, Restorasyon, Konservasyon, Onarım ve Arkeolojik Park Çalışmaları. *KST*, 32 (1), 17-32.

Işık, C. (2020). Geride Bırakılan 50 Yılın Arkeolojiye Kazandırdığı İlkeleri ile Kaunos. O. C. Henry ve A. Belgin-Henry (Editörler), *Karialılar: Denizcilerden Kent Kuruculara* içinde (422-445), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Işık, F. (1989). Batı Uygarlığının Kökeni: Erken Demirçağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu. *TAD*, 28, 1-40.

Işık, F. (1999). *Doğa Ana Kubaba: Tanrıçaların Ege'de Buluşması*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.

Işık, F. (2010). Das Leto-Heiligtum in Asarcık an Xanthostal Zur sog. Akkulturation in Lykien anhand seiner frühen Tempelbauten. *IstMitt*, 60, 81-115.

Işık, F. (2011). *Patara: Lykia Soyunun Başkenti*. İstanbul: Scala Matbaacılık.

Işık, F. (2012). *Uygarlık Anadolu'da Doğdu.* İstanbul: Ege Yayınları.

Işık, F. (2015). Arkeolojik Bulgular Işığında Milyas. *Anadolu/Anatolia*, 41, 187-237.

Işık, F. (2016a). Beylikler Dönemi'nin Likya Egemeni: Ksanthos. H. İşkan ve E. Dündar (Editörler), *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi* içinde (166-185). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Işık, F. (2016b). "Lukka Ülkesi"nin Güçlü Kenti: Tlos. H. İşkan ve E. Dündar (Editörler), *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi* içinde (206-223). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Işık, İ. (2018). Lykaonia Bölgesi Kuzeydoğu Kesimi Tarihi ve Yerleşim Yerleri. *SEFAD*, 40, 191-206.

Işıklı, M. (2005). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Işıklı, M (2011). Doğu *Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, Çok Bileşenli Gelişkin bir Kültürün Analizi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Işın, G. (2006). Yumaklar Arpalık Tepe Küçük Buluntuları: Ön Rapor. *AST*, 23 (2), 125-134.

Işın, G. (2010). The Great God Mamblasenos/Apollon. *Bolletino die Archeologia on Line I*, 1-7.

Işın, G. (2014). Sanctuaries and the Cult of Apollo in Southern Pisidia. *Anadolu/Anatolia*, 40, 109-126.

İdil, V. (1999). *Nysa ve Akharaka*. İstanbul: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.

İdil, V. ve Kadıoğlu, M. (2005). 2003 Yılı Nysa Kazı ve Restorasyon Çalışmaları. *KST*, 26 (1), 378-400.

İnan, J. (1998). *Toroslar'da Bir Antik Kent Lybre? Seleukeia?*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

İplikçioğlu, B. (2002). Doğu ve Kuzeydoğu Lykia-Güneybatı Pisidia Epigrafik Tarihi Coğrafi Yüzey Araştırmaları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları. *AST*, 19 (2), 127-132.

İren, K. (2008). 2007 Yılı İlk Çağ Kenti İdyma ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırması. *AST*, 25 (1), 255-262.

İşkan, H. (2016). Likya Birliği ve Eyaleti Başkenti: Patara. H. İşkan ve E. Dündar (Editörler), *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi* içinde (142-165). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Jaeger, W. (2019). *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi*. (Çev. Ayas, G.). İstanbul: İthaki Yayınları.

Jettmar, K. (1986). Iranian Motives and Symbols as Petroglyphs in the Indus Valley. *RSO*, Vol. 60, Fasc. 1/4, 149-163.

Jones, C. P. (1990). Heracles at Smyrna. *AmJNum*, Vol. 2, 65-76.

Kadıoğlu, M. ve Özbil, C. (2015). Yeni Araştırmalar Işığında Teos. *Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, Mayıs 2015/Sayı: 40, 4-16.

Kacem, M. M. (2022). An New on the Monuments of the Rajajil Site. *Journal of the General Union of Arab Archaeologists*, Vol. 7/1, 41-58.

Kansu, Ş. A. (1969). Edirne'de Bulunan Dolmenler ve Dikilitaşlar Hakkında Yeni Gözlemler. *Belleten* 33 (Sayı 132), 577-590.

Kaplan, D. (2016). Smintheion-Aleksandreia Troas Yolu, Ne İçindi? Jeolojik, Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında Güzergah ve İşlevi. *Anadolu/Anatolia*, 42, 49-94.

Kaplan, D. (2018). *The Roman Baths and Related Structures/Smintheion Studies I*. Ankara: Pozitif Matbaacılık.

Kaplan, D. (2023). Smintheion Cultic Cave and Sacred Spring in the Light of Ancient Sources and Archaeological Findings. *Oannes*, 5/1, Mart, 137-165.

Kara, M. U. (2016). Kappadokia Stelleri Üzerindeki Argaios (Erciyes Dağı) Betimlemesi. *Cedrus*, IV, 303-313.

Karahan, Ü. O. (2017). Philadelphia (Alaşehir). *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 7 (2), 163-172.

Karakoç, M. (2016). Paleolitk Çağda Mezarlar ve Ölüm Kavramı. *Uluslar Arası Kıbrıs Üniversitesi Folklor/Edebiyat Dergisi*, Cilt 22 (Sayı 87), 173-194.

Karatani, K. (2019). *İzonomi ve Felsefenin Kökenleri*. (Çev. Bingöl, A. N.). İstanbul: Metis Yayıncılık (Eserin orijinali 2012'de yayımlandı).

Karataş, İ. E. (2006). *Max Müller: Hayatı, Eserleri ve Dinler Tarihindeki Yeri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Karlsson, K. (1999). *Face to Face with the Absent Buddha. The Formation of Buddhist Aniconic Art*. Uppsala:Acta Universitatis Upsaliensis.

Karlsson, L. (2019). Kybele at Labraunda. O. Henry ve K. Konuk (Editörler), *Karia Arkhaia, La Carie, des origines á la période pré-hékatomnide* içinde (89-100). İstanbul: Institut Français d'Ètudes Anatoliennes Georges Dumézil.

Kartal, M. (2009). *Konar-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş, Epi-Paleolitk Dönem, Türkiye'de Son Avcı-Toplayıcılar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Karul, N. (2013). Eski Dünyanın İlk Köyleri Yerleşik Avcılar. *Atlas Dergisi*, Mart 2013, Sayı: 240, 82-96.

Karul, N. (2022). Karahantepe Çalışmalarına Genel Bir Bakış. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 169, 1-8.

Kaya, D. ve Mitchell, S. (1985). The Sanctuary of the God Eurymedon at Tymbriada in Pisidia. *AnSt*, Vol. 35, 39-55.

Keel, O. (1977*). Stuttgarter Bibelstudien 84-85: Jahwe-Visionen und Siegelkunst. Eine neue Deutung der Majestätsschilderungen in Jes 6, Ez 1 und 10 und Sach 4*. Stuttgart.

Keil, J. ve Premerstein, A. V. (1908). *Bericht üver eine Reise in Lydien und der südlichen Aiolis*. Wien.

Kellner, H. J. (1976). *Urartu Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens*. München.

Kerschner, M. (2009). Panayırdağ. *Wissenschaftlicher Jahresbericht des Österreichischen Archäologischen Instituts 2009*, 11-24 (Ephesos) içinde (18-19).

Kerschner, M. (2010). Ephesos in vorhellenistischer Zeit: Die Siedlung am Nordosthang des Panayırdağ. *Wissenschaftlicher Jahresbericht des Österreichischen Archäologischen Instituts 2010*, 20-57 (Ephesos) içinde (42-43).

Kınacı, M. (2015). Antikçağda Pontos Bölgesi'nin Tarihsel Coğrafyası. *Cedrus*, III, 181-229.

Kıraç, E. (2019). *Antandros Örneğinde Sunu Olarak Hydriskoi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

Kızıl, A. (2008). An Open Air Stepped Rock Altar at Kalem Köy in Milas, Karia. *Anodos*, 6-7/2006-2007, 233-240.

Kızıl, A. (2015). Çine Akdamlar Basamaklı Kaya Sunağı. E. Okan ve C. Atila (Editörler), *Prof. Dr. Ömer Özyiğit'e Armağan* içinde (275-286). İstanbul: Ege Yayınları.

Kızıl, A. ve Öztekin, İ. Ö. (2009). 2007 Yılı, Muğla İli, Milas İlçesi ile Ören ve Selimiye Beldelerinde Arkeolojik Yüzey Araştırması. *AST*, 26 (3), 293-310.

Kızılyalçın, F. ve Özcan, F. (2016). Prostanna Antik Kenti. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016/1, Sayı: 23, 135-162.

Kiras, E. (2017). *Demir Çağ Anadolu'sunda Ateş Kültü: Antik Kaynaklar ve Arkeolojik Bulgular*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kirkbride, D. (1969). Ancient Arabian Ancestor Idols. *Archaeology*, Vol.22, No. 3, 188-195.

Klahn-Börker, J. (1995). Auf der Suche nach einer Nekropole: Hattuša. *SMEA*, 35, 69-92.

Koçak, Ö. (2003). Erken Sinop Yerleşmeleri. *Belleten*, Cilt: 67, Sayı: 250, 697-718.

Koçhan, N. (2011). *Kyzikos Tarihi ve Mimari Kalıntıları*. Bursa: Renkvizyon Ofset Form Matbaacılık.

Konuk, K. (1998). The Early Coinage of Kaunos. R. Ashton ve S. Hurter (Editörler), *Studies in Greek Numismatics in Memory of Martin Jessop Price* içinde (197-223). London.

Konyar, E. (2022). *Urartu: Aşiretten Devlete*. İstanbul: Homer Kitabevi.

Koparal, E. (2011). *Urbanization Process and Spatial Organization in Klazomenaian Khora from Early Iron Age to Roman Period*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Koparal, E. (2017). Borders Make the Polis: Klazomenai. E. L. Baysal ve L. Karakatsanis (Editörler), *Bordered Places/Bounded Times, Cross-Disiplinary Perspectives on Turkey* içinde (97-110). Ankara: British Institute.

Koparal, E. (2019). Frontier Sanctuaries and Rural Cult Places in the Khoria of Klazomenai and Teos. B. Engels, S. Huy ve C. Steitler (Editörler), *Natur und Kult in Anatolien, BYZAS 24* içinde (333-354). İstanbul: Ege Yayınları.

Korfmann, M. (1998). Troia, an Ancient Anatolian Palatial and Trading Center: Archaeological Evidence fort he Period of Troia VI/VII. *The Classical World*, 91.5, 369-385.

Korfmann, M. (2012). *Troia Rüzgarı, M. Osman Korfmann'dan Seçme Makaleler*. R. Aslan ve F. Polat (Editörler). Çanakkale: Troia Vakfı.

Korkut, T. (2015). *Tlos Akdağların Yamacında Bir Lykia Kenti ve Teritoryumu*. İstanbul: E Yayınları.

Korkut, T., Işın, G., Takaoğlu, T. ve Özdemir, B. (2015). Tlos Antik Kenti Yakınlarındaki Tavabaşı Mağarası Kaya Resimleri. *TÜBA-AR*, 18, 37-49.

Korkut, T., Işın, G., Uygun, Ç. ve Özdemir, B. (2018). Tlos Antik Kenti Kazıları (2005-2017). *Anmed*, 16, 132-141.

Koşay, H. Z. (1976). Kebanın Pulur (Saktol) Höyüğ Kazısında Bulunan Kutsal Ocaklar. *Türk Tarih Kongresi*, 8 (1), 77-80.

Koşay, H. Z. ve Vary, H. (1967). *Güzelova Kazısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Koşay, H. Z. ve Akok, M. (1966). *Alaca Höyük Kazısı 1940-1948 Çalışmaları ve Keşiflere Ait İlk Rapor*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kökdemir, G. (2018). Yeni Değerlendirmeler Işığında Menderes Magnesiası Kuruluş Mitosu (Ktistis) ve Leukippos (Ktistes) Heykeli. *TÜBA-AR*, 23/2018, 157-178.

Köker, H. (2007). Sikkeler Işığında Kremna Kenti Tanrıları. G. Yıldız, Z. Yıldırım ve Ş. Kazan (Editörler), *1. Burdur Sempozyumu*, Cilt 1 içinde 677-682, Burdur.

Kökten, İ. K. (1947). 1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları. *Belleten*, Cilt: 11, Sayı: 43, 431-472.

Kökten, İ. K. (1949). 1949 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor. *Belleten*, Cilt: 13, Sayı: 52, 811-829.

Kökten, İ. K. (1962). Maraş ve Antalya Vilayetlerinde Süreli Dip TArih Araştırmaları Hakkında Kısa Bir Rapor. TAD, XI (1), 40-44.

Körpe, R. (2008). Troas Bölgesi Antik Kentleri. M. Demir (Editör), *Çanakkale Savaşları Tarihi* (Cilt 1) içinde (349-411). İstanbul: Değişim Yayınları.

Körpe, R. (2019). *Skamandria Troas'ın Kayıp Kenti*. İstanbul: Paradigma Akademi.

Körte, A. (1898). Kleinasiatische Studien III, Die Phrygischen Felsdenkmaler. *AM*, 23, 80-153.

Kranz, W. (1984). *AntikFelsefe*. (Çev. Baydur, S. Y.). İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Krinzinger, F. (2006). Ephesos. W. Radt (Editör), *Stadtgrabungen und Stadforschung im Westlichen Kleinasien, BYZAS 3* içinde (81-100). İstanbul: Ege Yayınları.

Kurhan, M. (1993). Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re. *Belleten*, Cilt: 57, Sayı: 218, 1-26.

Kurt, M. (2012). *Karaman (Laranda) Çevresindeki Kaya Yerleşimleri*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Ladstätter, S. (2012). Efes 2010. *KST*, 33 (4), 59-91.

Ladstätter, S., Büyükkolancı, M., Topal, C. ve Aktüre, Z. (2016). Ephesus. N. Ertürk ve Ö. Karakul (Editörler), *UNESCO World Heritage in Turkey* içinde (413-443). Ankara.

Ladstätter, S., Plattner, G. A., Prochaska, W. ve Tozzi, G. (2020). The Provenance of the Meter Relief I 1108, Kunsthistorisches Museum Vienna, *Jahreshefte Des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band 88, 2019 içinde (267-280). Wien.

Laroche, E. (1980). *Actes du Colloque sur la Lycie antique*. Paris: Libraire d'Amérique et d!Orient Adrien Maisonneuve.

Laumonier, A. (1936). Archéologie carienne. *BCH*, Vol. 60, 286-335.

Laumonier, A. (1958). *Les cultes indigénes en Carie*. Paris.

Lehmann Haupt, C. F. (1931). *Armenien einst und jetzt II/2*. Berlin: B. Behrs Verlag.

Lenger, D. S. (2011a). Arpalık Tepe Mağarası Kutsal Alanı'ndan Sikkeler. *MJH*, I/2, 145-149.

Lenger, D. S. (2011b). Nerede Basıldığı Bilinmeyen ΘY Lejandlı Sikkeler. *MJH*, I/2, 151-161.

Lévy-Bruhl, L. (2018). *İlkel İnsanda Ruh Anlayışı*. (Çev. Adanır, O.), Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Lewis Williams, J. D. (2019). *Mağaradaki Zihin*. (Çev. Esmer, T.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

LIMC. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae II/1*. Zürich: Artemis Verlag.

Lloyd, S. ve Mellaart, J. (1957). An Erarly Bronze Age Shrine at Beycesultan. *AnSt*, Vol. 7, 27-36.

Lloyd, S. ve Mellaart, J. (1962). *Beycesultan I. The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*. Ankara: The British Institute of Archaeology.

Lloyd, S. ve Mellaart, J. (1965). *Beycesultan II. Middle Bronze Age Architecture and Pottery*. Ankara: The British Institute of Archaeology.

Long, J. (1922). *John Long's Voyages and Travels in the Years 1768-1788*. Chicago: The Lakeside Press.

López Ruiz, C. (2012). *Tanrılar Doğduklarında*. (Çev. Hamide Koyukan), İstanbul: İthaki Yayınları.

Luke, C. ve Roosevelt, C. H. (2017). Cup-Marks and Citadels: Evidence for Libation in 2nd-Milliennium BCE Western Anatolia. *BASOR*, 378.1, 1-23.

MacLennan, J. F. (1870). The Worship of Animal and Plants: Totem Gods Among the Ancients. *Fortnightly Review*, 13, 194-216.

Magie, D. (2002). *Anadolu'da Romalılar 2: Batı Anadolu ve Zenginlikleri*. (Çev. Başgelen, N. ve Çapar Ö.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Manning, S. W. ve Kromer, B. (2011). Radiocarbon Dating Iron Age Gordion and the Early Phrygian Destruction Particular. C. B. Rose ve G. Darbyshire (Editörler), *The New Chronology of Iron Age Gordion* içinde (123-153). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Archaeology.

Marangou, C. (2009). carved Rocks, Functional and Symbolic (Lemnos Island, Greece). D. Seglie (Editör), *Prehistoric Art: Signs, Symbols, Myth, Ideology* içinde (93-101). Oxford: Archaeopress.

Martini, W. (2019). ИΑΝΑΨΑΠΡΕΙΙΑΣ- Artemis Pergaia. Die Herrin von Perge. Ihr Heiligtum und ihre Stadt. B. Engels, S. Huy ve C. Steitler (Editörler), *Natur und Kult in Anatolien, BYZAS 24* içinde (91-116). İstanbul: Ege Yayınları.

Martino, P. L. (2005). *The Hagia Triada Sarchopagus: Interconnections Between Crete and Egypt in the Late Bronze Age*. Master Thesis, Faculty of the Graduate School of the University of Maryland, Maryland.

Martino, P. L. (2011). Egyptian Ideas, Minoan Rituals: Evidence of Interconnections Between Crete and Egypt in the Bronze Age on the Hagia Triada Sarcophagus. *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*, Vol. 4:1, 31-50.

Matsumura, K. (2022). Anadolu Geç Demir Çağı Üzerine- Büyükkale'de Bulunan Küçük Semi-İkonik Figür. *Eskişehir Valiliği Şehir ve Değer Araştırmaları Dergisi*, Eylül 2022, Sayı: 5, 154-165.

Mellaart, J. (1967). *Çatal Hüyük A Neolithic Town in Anatolia*. London: Thames and Hudson.

Mellink, M. J. (1981). Temples and High Places in Phrygia. *Temples and High Places in Biblical Times: Proceeding of the Collogium in Honor of the Centennial of Herbew Union College-Jewish Institute of Religion* (14-16 March 1977) içinde (96-102), Jerusalem.

Meral, K. ve Aydın, T. (2019). Eğridere Açıkhava Tapınım Alanı Işığında Kapıdağı Yarımadası'nda Kybele Kültü. V. Keleş, H. Kasapoğlu, H. E. Ergürer, E. Çelikbaş ve A. Yılmaz (Editörler), *Cevat Başaran'a 60. Yaş Armağanı* içinde (469-484), Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Meriç, R. (1982). *Metropolis in Ionien: Ergebnisse einer Survey Unternehmung in den Jahren 1972-1975*. Königstein: Hain.

Meriç, R. (1992). Torbalı- Metropolis Kazısı. *KST*, 13 (1), 237-240.

Meriç, R. (1993). 1991 Yılı Metropolis Kazısı Raporu. *KST*, 14 (2), 365-372.

Metin, H. (2014). Kremna Antik Kenti Kuzey Yayılımı Hakkında İlk Gözlemler. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt: 6, Sayı: 11, 1-27.

Metin, H. (2021). Merkez Pisidia'daki Kremna Arkeolojik Araştırma Projesi: Son Sezon Saha Çalışması. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Vol. 49, 312-338.

Metin, M. (2007). Ankara (Ankyra) ve Frigler. H. Sivas ve T. T. Sivas (Editörler), *Friglerin Gizemli Uygarlığı* içinde (93-98). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Metin, M. ve Akalın, M. (2001). Frigyada Bulunan İkiz İdol. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yıllığı*, 183-188.

Mettinger, T. N. D. (1979). The veto on images and the aniconic God in ancient Israel. H. Biezais (Editör), *Religious symbols and their functions* (SIDA 10) içinde (15-29), Stockholm.

Mettinger, T. N. D. (1994). Aniconism: a West Semitic context for the Israelite phenomenon?. W. Dietrich ve M. A. Klopfenstein (Editörler), *Ein Gott allein? Jhwh-Verehrung und biblischer Monotheismus im Kontext der israelitischen und altorientalischen Religionsgeschichte* içinde (159-178), Fribourg.

Mettiner, T. N. D. (1995). *No Graven Image?: Israelite Aniconism in Its Near Eastern Context*. Stockholm: Almqvist&Wiksell.

Mettinger, T. N. D. (1997). Israelite Aniconism: Developments and Origins. Karel van der Toorn (Editör), *The Image and the Book: Iconic Cults, Aniconism and the Rise of Book Religionin Israel and the Ancient Near East* içinde (173-204), Leuven: Uitgeverij Peeters.

Mettinger, T. N. D. (2004). The Absence of Images: The Problem of the Aniconic Cult at Gades and Its Religio-Historical Background. *SEL* 21, 89-100.

Middleton, J. H. (1888). The Temple of Apollo at Delphi. *JHS*, Vol. 9, 282-322.

Miyake, Y. (2013). Hasankeyf Höyük/Batman. *Atlas Dergisi*, Mart 2013, Sayı: 240, 97.

Miyake, Y. (2016). Tarih Öncesi Dönemde Hasankeyf, Varlık Yokluk Savaşında Hasankeyf. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Eylül-Ekim, Sayı 53, 28-39.

Moore, G. F. (1903). Baetylia. *AJA*, Vol. 7, No. 2, 198-208.

Moscati, S. (2004). *Fenikeliler*. (Çev. Gül, S.), Ankara: Dost Kitabevi, (Eserin orijinali 1965'te yayımlandı).

Murat, L. (2012). Hititlerde Su Kültü. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 31, Sayı 51, 125-158.

Mus, P. (1937). La Mythologie Primitive et la Pensée de I'lnde. *Bulletin de la Societe Francaise de Philosophie*, 15 mai, 1937, 3.

Muscarella, O. W. (1967). *Phrygian Fibulae from Gordion*. London: Quaritch.

Muscarella, O. W. (2013). *Archaeology, Artifacts and Antiquities of the Ancient Near East: Sites, Cultures and Proveniences*. Boston: Brill.

Müller, F. M. (1878). *Lectures on the Origin and Growth of Religion*. London.

Müller, F. M. (1897). *Contribution to a Science of Mythology*. London.

Müller, W. J. (1676). *Die Africanische auf der Guineischen Gold-Cust gelegne Landschafft Fetu*. Hamburg.

Müller, W. ve Vogel, G. (2012). *Mimarlık Atlası*, Cilt 1. (Çev. Tuna, D.), İstanbul: Yem Yayın.

Müller, W. M. (2020). *Mısır Mitolojisi: Tanrılar, Dinler ve Kozmik Mitler*. (Çev. Tarımcıoğlu, C. C.), İstanbul: Maya Kitap.

Narr, K. J. (1959). Bärenzeremoniell und Schamanismus in der Älteren Steinzeit Europas. *Saeculum*, 10, 233-272.

Neumann, E. (1963). *The Great Mother. An Analysis of the Archetype*. Princeton University Press.

Naumann, F. (1983). *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst*. Tübingen: Wasmuth.

Naumann, R. (1967). Das Heiligtum der Meter Steuene bei Aizanoi. *İstMitt* 17, 218-247.

Nergiz, Ş. (2008). *Yakındoğu Neolitik'inde Phallous Sembolü Sorunu*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Neve, P. (1970). Bericht Über Die Ausgrabungen der Deutschen Boğazköy-Expedition im Jahre 1969. *TAD*, XVIII-2, 151-167.

Niehr, H. (1997). In Search of YHWH's Cult Statue in the First Temple. Karel van der Toorn (Editör), *The Image and the Book: Iconic Cults, Aniconism and the Rise of Book Religionin Israel and the Ancient Near East* içinde (73-96), Leuven: Uitgeverij Peeters.

Niewöhner, P. (2014). Milet 2013 Yılı Çalışmaları. *KST*, 36 (2), 617-632.

Niewöhner, P. (2016). An Ancient Cave Sanctuary underneath the Theatre of Miletus, Beauty, Mutilation and Burial of Ancient Sculpture in Late Antiquity and the History of the Seaward Defences. *AA*, 2016/1, 67-156.

Nikolaidou, M. (2016). Materialised Myth and Ritual Tealities: Religiosu Symbolism on Minoan Pottery, Metaphysis: Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age. *Proceedings of the 15th International Aegean Conference*, Vienna, 22-25 April 2014, içinde (97-108), Leuven-Liege.

Nilsson, M. P. (1950). *Geschichte der Griechischen Religion II, Die Hellenistische und Römische Zeit*. München: C.H. Beck's Che Verlagsbuchhandlung.

Nilsson, M. P. (1955). *Geschichte der Griechischen Religion I, Die Religion Griechenlands Bis Auf Die Griechishe Weltherrschaft*. München: C.H. Beck's Che Verlagsbuchhandlung.

Nollé, J. (2015). *Sikkeler, Ağaçlar ve Alimler: Selge Pisidia'nın Dağ Şehrinde Bir 'Doğa Tapınağı'*. (Çev. Erkmen, T.) Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü (Eserin orijinali 2015'te yayımlandı).

Oakley, K. P. (1971). The Diopet of Ephesus. *Folklore*, Vol. 82, No. 3, 207-211.

Olcak Uçkan, B. Y. ve Kurtuluş Öztaşkın, G. (2016). Ateş ve Suyla Kutsanan Kent: Olympos. H. İşkan ve E. Dündar (Editörler), *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi* içinde (274-287). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Onurkan, S. (1969). Perge Artemis Kabartmaları ve Artemis Pergaia. *Belleten*, Cilt: 33, Sayı: 131, 303-323.

Orel, V. (1997). *The Language of Phrygians*. New York.

Osborne, J. F. ve Summers, G. D. (2014). Visibility Graph Analysis and Monumentality in the Iron Age City at Kerkenes in Central Turkey. *JFieldA*, Vol. 39, No. 3, 292-309.

Otto, W. F. (1923). *Die Manen oder Von den Urformen des Totenglaubens*. Berlin: Springer.

Otto, W. F. (1956). *Dionysus: Myth and Cult*. (Çev. R. B. Palmer), Indiana University Press.

Overbeck, J. A. (1864). Über das Cultusobjekt bei den Griechen in seinen ältesten Gestaltungen. *Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-Historischer Classe*, Band 16, 121-172.

Oy, H. (2018). İç Batı Anadolu'da Kutsal Bir Dağ: Murat Dağı (Dindymos). *SEFAD*, 40, 283-296.

Ökse, A. T. (2006). Eski Önasya'dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 36, 47-68.

Özcan, F. (2019). Natur und Kult in Nordpisidien. B. Engels, S. Huy ve C. Steitler (Editörler), *Natur und Kult in Anatolien, BYZAS 24* içinde (369-385). İstanbul: Ege Yayınları.

Özcan, F., Çevik, N., Yayan, E. ve Acuce, İ. (2019). Kuzey Pisidia Yüzey Araştırması 2018. *AST*, 37 (2), 99-124.

Özdemir, B. Ş. (2016). *Tlos Tanrıları ve Kültleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Özdilek, B. (2020). Letoon Kutsal Kaya Basamaklı Sunu Alanı Işığında Letoon'daki Tanrı ve Kültler. *Cedrus*, VIII, 451-487.

Özdoğan, M. (1982). Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları. *TAD*, 26 (1), 37-62.

Özdoğan, M. (2007a). Mezraa-Teleilat. M. Özdoğan ve N. Başgelen (Editörler), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (Metinler) içinde (189-201), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özdoğan, M. (2007b). Mezraa-Teleilat. M. Özdoğan ve N. Başgelen (Editörler), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (Levhalar) içinde (159-194), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özdoğan, E. ve Uludağ, C. (2022). Sayburç: Şanlıurfa'da Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmi. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 169, 9-24.

Özen, S. ve Işık, C. (2017). Eleuthera aus Kaunos. *Basileus Uluslararası "Anadolu'da Demeter ve Diğer Ana Tanrıça Kültleri" Sempozyumu* içinde (85-102). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Özgan, C., Gassner, V., Muss, U., Draganits, E. ve Teraman, Ö. (2014). Kolophon Antik Kenti 2012 Yılı Yüzey Araştırmaları. *AST*, 31 (2), 97-109.

Özgan, R. (1995). Knidos 1992 Çalışma Raporu. *KST*, 15 (2), 169-188.

Özgen, E. ve Özgen, İ. (1988). *Antalya Museum*. Ankara.

Özgüç, N. (2015). *Acemhöyük – Burušhaddum I: Silindir Mühürler ve Mühür Baskılı Bullalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özgüç, N. (2020). *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özgüç, T. (1963). Altıntepe'de Urartu Mimarlık Eserleri. *Anadolu/Anatolia*, 7, 51-57.

Özgüç, T. (1969). *Altıntepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Özgüç, T. ve Özgüç, N. (1949). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Karahöyük Hafriyatı Raporu 1947*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Özgünel, C. (2001). *Smintheion: Troas'ta Kutsal Bir Alan*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basım Evi.

Özgür, E. (1993). Aspendos Örenyeri 1991 Yılı Kazı Onarım ve Çevre Düzenleme Çalışmaları. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, III, 252-262.

Özhanlı, M. (2014). Side Apollon Kehanet Merkezi ve Omphalos Taşı. *CollAn*, 13, 261-272.

Özhanlı, M. (2019). Excavations at Pisidian Antioch in 2018. *Anmed*, 17, 158-163.

Özkan, A. (2022). Tire ve Kartal Dağı'ndaki Yeni Tespitler. *Anadolu Araştırmaları*, 27, 151-173.

Özkaya, V. (1996). Frig Mimari Kaplama Levhaları Işığında Attis ve Hayat Ağacı. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 74 (Eylül-Ekim), 3-11.

Özkaya, V. (1997). The Shaft Monuments and the "Taurobolium" among the Phrygians. *AnSt*, 47, 89-103.

Özkaya, V. ve San, O. (2002). Alinda and Amyzon, Two Ancient Cities of Caria. *AST*, 19 (1), 237-254.

Özsait, M. (1985). *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidiya Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Öztürk Ateş, Ş. (2012). *Yakındoğu Demirçağ Uygarlıklarında Hayat Ağacı İnancı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.

Öztürk, N. ve Kavaz, B. (2012). Zeytinliada 2010 Yılı Kazı Çalışmaları ve Arkeopark Projesi. *KST*, 33 (1), 53-68.

Öztürk, N., Kavaz Kındığılı, B. ve Güloğlu, G. (2019). Zeytinliada Kera-Panagia Baitylos'u. A. Erön ve E. Erdan (Editörler), *70. Yaşında Serap Yaylalı'ya Sunulan Yazılar* içinde (439-452). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Özüdoğru, Ş. (2020). *Kibyra: Kabalya Bölgesi'nin (Kabalia/Kabalis) Ana Kenti*, Kibyra Kazı ve Araştırmaları Monografi Serisi I. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özyiğit, Ö. (1993). 1991 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *KST*, 14 (2), 1-22.

Özyiğit, Ö. (1995). 1993 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *KST*, 16 (1), 425-454.

Özyiğit, Ö. (1998). 1996 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *KST*, 19 (1), 763-794.

Özyiğit, Ö. (2003). 2000-2001 Yılı Phokaia Çalışmaları. *KST*, 24 (2), 333-350.

Özyiğit, Ö. (2012). Phokaia. A. Çilingiroğlu, Z. Mercangöz ve G. Polat (Editörler), *Ege Üniversitesi Kazıları* içinde (293-312). İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

Özyiğit, Ö. ve Erdoğan, A. (2000). Les sanctuaries de Phocée à la lumiéres des derniéres fouilles. *Les Cultes des cités phocéennes, collection études massaliétes*,6, 11-23.

Pace, B. (1923). Diana Pergaea. W. H. Buckler ve W. M. Calder (Editörler), *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay* içinde (297-310). Manchester University Press.

Parlatır, İ., Zülfikar, H. ve Gözaydın, N. (1997). *Türk Dil Kurumu Okul Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Parrot, A. (1954). Les fouilles de Mari. Neuviéme campagne (automne 1953). *Institut Francais du Proche-Orient*, 151-171.

Paton, W. R. ve Myres, J. L. (1896). Karian Sites and Inscriptions. *JHS*, 16, 188-271.

Patrich, J. (1990). *The Formation of Nabatean Art, Prohibition of a Graven Image Among the Nabateans*. Jerusalem: The Magnes Press.

Pedersen, P. (2020). Halikarnassos-Karia'nın Metropolisi, Herodotos ve Maussollos'un Şehri. O.C. Henry ve A. Belgin Henry (Editörler), *Karialılar: Denizcilerden Kent Kuruculara* içinde (344-367). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Peschlow Bindokat, A. (1996). Der Kult des anatolischen Regen und Wettergottes auf dem Gibfel des Latmos und das Heiligtum des Zeus Akraios im Tal von Dikilitaş. *IstMitt*, 46, 217-225.

Peschlow Bindokat, A. (2005). *Latmos'ta Bir Karia Kenti: Herakleia Şehir ve Çevresi*. (Çev. Özcan, F.), İstanbul: Homer Kitapevi Yayınları.

Peschlow Bindokat, A. (2006). *Tarihöncesi İnsan Resimleri, Latmos Dağları'ndaki Prehistorik Kaya Resimleri*. İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi Yayınları.

Peschlow Bindokat, A. (2009). The Gods of the Latmos: Cults and Rituals at the Holy Mountain from Prehistoric to Byzantine Times. C. Gates, J. Morin ve T.

Zimmermann (Editörler), *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions* içinde (55-62). Oxford: BAR International Series 2034.

Peschlow Bindokat, A. (2020). Latmos'taki Prehistorik Kaya Resimleri. O. C. Henry ve A. Belgin-Henry (Editörler), *Karialılar:Denizcilerden Kent Kuruculara* içinde (174-187), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Peschlow Bindokat, A. ve Gerber, C. (2012). The Latmos-Beşparmak Mountains Sites with Early Rock Paintings in Western Anatolia. *The Neolithic in Turkey, New Excavations and New Research, Western Anatolia*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Picard, C. ve Macridy-Bey, Th. (1915). Fouilles du Hiéron d'Apollon Clarios, á Colophon. Premiére Campagne. *BCH*, Vol. 39, 33-52.

Piotrovski, B. B. (1965). Urartu Dini. (Çev. Kaynak, İ.), *Dil ve Tarih Coğrafya Falkültesi Dergisi*, 32/1-2, 37-52.

Pirson, F. (2012). Pergamon 2010 Sezonu Çalışmaları Raporu. *KST*, 33 (4), 109-134.

Pirson, F. ve Ateş, G. (2019). Wasser als (natürliches?) Element in den Naturheiligtümern am Stadtberg von Pergamon. B. Engels, S. Huy ve C. Steitler (Editörler), *Natur und Kult in Anatolien, BYZAS 24* içinde (59-90). İstanbul: Ege Yayınları.

Podemann Sørensen, J. (2017). The real presence of Osiris: iconic, semi-iconic and aniconic ritual representations of an Egyptian god. *Religion*, Vol. 47, No. 3, 266-377.

Polat, G. (2019). Batı Anadolu'daki Ana Tanrıça Kutsal Alanlarına Örnekler. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*. 3 (19), 154-169.

Polat, G. (2005). Bir Anadolu Akhamenid Dönemi Ölü Kültü Geleneği: Tümülüs Önünde Steller ve Seremoni Alanları. *Olba*, XI, 1-24.

Polat, G. (2012). Antandros. A. Çilingiroğlu, Z. Mercangöz ve G. Polat (Editörler), *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları* içinde (209-230). İzmir: Ege Üniversitesi.

Polat, G., Polat, Y., Yağız, K., Küçük, T. ve Zunal, O. (2007). Antandros 2006 Yılı Kazıları. *KST*, 29 (2), 355-476.

Polat, G., Polat, Y., Yağız, K., Zunal, O. ve Yıldırım, B. (2008). Antandros 2007 Yılı Kazıları. *KST*, 30 (4), 39-60.

Polat, G., Polat, Y., Yağız, K. ve Zunal, O. (2009). Antandros 2008 Yılı Kazıları. *KST*, 31 (4), 1-22.

Polat, Y. (2019). Yazılıkaya/Midas Vadisi Araştırmalarında Bulunan Bir Kaya İdolü. *CollAn*, 18, 139-154.

Popko, M. (1993). Anikonische Götterdastellungen in der anatolischen Religion. J. Quagebeur (Editör), Ritual and Sacrifice in the Ancient Near East içinde (318-327). Leuven: Peeters.

Posamentir, R. (2020). Latmos Herakleiası. O. C. Henry ve A. Belgin-Henry (Editörler), *Karialılar:Denizcilerden Kent Kuruculara* içinde (446-465), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Prayon, F. (1987). *Phrygische Plastik, Die früheisenzeitliche Bildkunst Zentral-Anatoliens und ihre Beziehungen zu Griechland und zum Alten Orient*. Tübingen: Tübinger Studien zur Archäologie und Kunstgeschichte, Band 7.

Prayon, F. (2004). Zum Problem von Kultstätten und Kultbildern der anatolischen Muttergöttin im 8. Jh. V. Chr. T. Korkut (Editör), *Anadolu'da Doğdu: 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan* içinde (611-622). İstanbul: Ege Yayınları.

Price, S. R. F. (2004). *Ritüel ve İktidar: Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü*. (Çev. Esin, T.). Ankara: İmge Kitabevi (Eserin orijinali 1984'te yayımlandı).

Przyluski, J. (1940). *La Participation*. Paris.

Raeck, W. (2006). Priene. W. Radt (Editör), *Stadtgrabungen und Stadforschung im Westlichen Kleinasien, BYZAS 3* içinde (315-324). İstanbul: Ege Yayınları.

Ramsay, W. M. (1882). Studies in Asia Minor. *JHS*, 3, 1-68.

RE. (1907). *Paulys Reeal-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Elfter Halband Ephoros-Eutychos G. Wissowa (Editör). Stuttgart.

Recke, M. (2009). Der Blick von außen Kulturelle Beziehungen Pamphyliens zu Zypern in der späten Bronze- und frühen Eisenzeit. R. Bol, K Kleibl ve S. Rogge (Editörler), Zypern- Insel im Schnittpunkt interkultureller Kontakte. Adaption und Abgrenzung von der Spätbronzezeit bis zum 5. Jahrhundert v. Chr. Symposium, Mainz 7.-8. Dezember 2006, *Schriften des Institus für Interdisziplinäre Zypern Studien* 8 içinde (265-287). Münster.

ReGenesis. Encyclopedia. https://www.regenesisencyclopedia.com/

Remler, P. (2010). *Egyptian Mythology A to Z* (Third Edition). New York: Chelsa House.

Renger, J. (1983). Kultbild A. Philologisch. *RIA*, 6, 307-314.

Rheidt, K. (2006). Aizonai. W. Radt (Editör), *Stadtgrabungen und Stadforschung im Westlichen Kleinasien, BYZAS 3* içinde (5-10). İstanbul: Ege Yayınları.

Riley, E. B. (1983). *Among Papuan Headhunters*. New York: AMS Press.

Robert, J. ve Robert, L. (1983). *Fouilles d'Amyzon en Carie: Exploration, histoire, monnaies, et inscriptions*. Paris: Diffusion de Boccard.

Rohde, E. (2020). *Psykhe Yunanlarda Ruhlar Kültü ve Ölümsüzlük İnancı*. (Çev. Orhan, Ö.), İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Roller, L. E. (2009a). *The Incised Drawings from Early Phrygian Gordion*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Roller, L. E. (2009b). The Sacred Landscapes of Matar: Continuity and Change from the Iron Age Through the Roman Period. C. Gates, J. Morin ve T. Zimmermann (Editörler), *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions* içinde (1-10). Oxford: BAR International Series 2034.

Roller, L. E. (2012a). Frig Dini ve Kült Uygulamaları. T. Tüfekçi Sivas ve H. Sivas (Editörler), *Frigler, Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde* içinde (202-233). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Roller, L. E. (2012b). Phrygian Semi-Iconic Idos from Gordion. *Anatolian Iron Ages*, 7, 221-252.

Roller, L. E. (2013). *Ana Tanrıça'nın İzinde*. (Çev. Avunç, B.), İstanbul: Alfa Yayınları.

Roosevelt, C. H. (2016). *Gyges'ten Büyük İskender'e Lydia Arkeolojisi*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Ruggendorfer, P. (2020). Alinda-Kuzey Karia'da Güçlü Surlarla Çevrili Bir Yerleşim. O.C. Henry ve A. Belgin Henry (Editörler), *Karialılar: Denizcilerden Kent Kuruculara* içinde (466-479). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Sagona, A., Erkmen, M., Sagona, C. ve Thomas, I. (1996). Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report. *AnSt*, Vol. 46, 27-52.

Sagona, A. (2010). Erzurum Yakınında Antik Bir Yerleşim Sos Höyük. M. Işıklı ve M. Artu (Editörler), *Geçmişten Geleceğe Armağan* içinde (42-49). Erzurum: Arkeolojik Kültürel ve Estetik Yansımalar.

Sağlamtimur, H. (2012). Siirt Türbe Höyük. A. Çilingiroğlu, Z. Mercangöz ve G. Polat (Editörler), *Ege Üniversitesi Kazıları* içinde (138-156). İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

Sağlamtimur, H. ve Ozan, A. (2012). Ege Gübre Neolitik Yerleşimi. A. Çilingiroğlu, Z. Mercangöz ve G. Polat (Editörler), *Ege Üniversitesi Kazıları* içinde (95-114). İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

Saka, A. (2016). *Antik Dönemde Edremit Körfezi: Balıkesir İli Edremit, Havran, Burhaniye, Gömeç İlçeleri Yüzey Araştırması*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Saka, A. (2019). Balıkesir İline Bağlı Havran ve Burhaniye İlçelerinde Tespit Edilen Kaya Anıtları. *TÜBA-AR*, 24, 133-148.

Salac, A. (1922). Zeus Kasios. *BCH*, Vol. 46, 160-189.

Salvini, M. (2002). Una Stele di Rusa III Erimenahi dalla Zona di Van. *SMEA*, 44/1, 115-143.

Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları. (Eserin orijinali 1995 yılında yayımlandı).

Sancaktar, H. (2016). *Arykanda Akropolisi Kutsal Alanları ve Kültleri*. Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Sancaktar, H. (2019). *Arykanda I: Arykanda Akropolisi Kutsal Alanları ve Kültleri*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Sargın, Y. (2020). Epigrafik Belgeler ve Antik Edebi Eserler Işığında Magnesia ad Sipylum. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18 (Armağan Sayısı), 439-453.

Sartiaux, F. (1952). *Eski Foça, Foça Tarihi'ne Bir Bakış*. İzmir: Ege Turizm Cemiyeti Yayınları.

Sayar, M. (1999). Kilikia'da Tanrılar ve Kültler. *Olba*, II (Özel Sayı, 1. Cilt), 131-154.

Schäfer, T. (2009). Sigeion Yüzey Araştırmaları 2005-2007. *AST*, 26 (2), 1-12.

Schattner, T. G. (1990). *Griechische Hausemodelle, Untersuchungen zur fürhgriechischen Architektur*. Athenische Mitteilungen, Beiheft 15, Berlin.

Schede, M. (1964). *Die Ruinen von Priene*. Berlin.

Scheyhing, N. (2018). Fossilising the Holy. Aniconic Standing Stones of the Near East. *Archaeologica Hereditas*, 13, 95-112.

Schirmer, W. (1990). Some Aspects of Building at the 'Aceramic-Neolithic' Settlement of Cayonu Tepesi. *World Archaeology*, Vol. 21, No. 3, 363-387.

Schmidt, K. (2007a). Göbekli Tepe. M. Özdoğan ve N. Başgelen (Editörler), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı. Türkiye'de Neolitik Dönem. Yeni Kazılar Yeni Bulgular* içinde (Metinler :115-130). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Schmidt, K. (2007b). Göbekli Tepe. M. Özdoğan ve N. Başgelen (Editörler), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı. Türkiye'de Neolitik Dönem. Yeni Kazılar Yeni Bulgular* içinde (Levhalar: 105-116). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Schmidt, K. (2007c). *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe, En Eski Tapınağı Yapanlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Schmidt, W. (1912/1954). *Der Ursprung der Gottesidee*, Band I-XII. Muenster: Aschendorff Verlag.

Schuchhardt, C. (1886). Kolophon, Notion und Klaros. *AM*, 11, 398-434.

Schultze, F. (1871). *Der Fetischismus ein Beitrag zur Anthropologie und Religionsgeschiehte*. Leipzig: Verlag von Carl Wilfferodt.

Senff, R. (2003). Das Aphrodite-Heiligtum von Milet. *AMS*, 49, 11-25.

Seidl, U. (1989). *Die Babtlonischen Kudurru-Reliefs, Symbole Mesopotamischer Gottheieten*. Universitätsverlag Freiburg Schweiz.

Sevin, V. (2007*). Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Sevin, V. ve Belli, O. (1976). Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi. *Anadolu Araştırmaları*, 4, 367-393.

Sevinç, F. (2007). *Hititlerde Ölülere ve Yer Altı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Seyer, M. (2016). Kral Perikle'nin Şehri: Limyra. H. İşkan ve E. Dündar (Editörler), *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi* içinde (260-273). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Sezer, D. S. (2016). *Antik Çağda İda Dağı: Antik Kaynaklar Işığında Tarihsel-Kültürel Bir Değerlendirme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

Sezgin, T. ve Okunak M. (2007). Davulcutepe Mevkii'nde Bulunan Antik Yerleşim Üzerine İlk Bulgular. *Uluslar arası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler*, 2, 115-130.

Sezgin, Y. (2012). Antik Dönemde Pergamon Aigai İlişkileri. *ADerg*, XVII, 81-96.

Sezgin, Y. (2018). Aiolis'te Bir Dağ Kent: Aigai. M. Çekilmez ve S. Vardar (Editörler), *Arkeoloji, Tarih, Coğrafya, Turizm ve Kültürüyle Geçmişten Günümüze I. Aliağa Sempozyumu Bildirileri* içinde (71-90), Ankara.

Shenkar, M. (2008). Aniconism in the Religious Art of Pre-Islamic Iran and Central Asia. *Bulletin of the Asia Institute*, New Series/Vol. 22, 239-256.

Shenkar, M. (2014). *Intangible Spirits and Graven Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World, Magical and Religios Literature of Late Antiquity 4*. Leiden: Brill.

Shenkar, M. (2017). The great Iranian divide: between aniconic West and antropomorphic East. *Religion*, Vol. 47, No. 3, 378-398.

Simpson, E. (2012). Gordion Mobilya ve Ahşap Eserleri. T. Tüfekçi Sivas ve H. Sivas (Editörler), *Frigler, Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde* içinde (334-360). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Simpson, E. ve Spirydowicz, K. (1999). *Gordion Wooden Furniture: The Study, Conservation and Reconstruction of the Furniture and Wooden Objects from Gordion, 1981-1998*. Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği.

Singer, I. (2002). *Hittite Prayers*. Atlanta, Georgia: Society of Biblical Literature.

Sir Gavaz, Ö. (2020). Hititlerden Günümüz Anadolu Halk İnanışlarına Yansıyan Taş Kültü. B. Gür ve S. Dalkılıç (Editörler), *Anadolu Prehistoryasına Adanmış Bir Yaşam: Jak Yakar'a Armağan* içinde (151-162). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Sivas, H. ve Tüfekçi Sivas, T. (2007). Katalog. *Friglerin Gizemli Uygarlığı* içinde (202-295). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Smith, W. (1859). *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. Boston: Little, Brown and Company.

Smith, W. (1867). *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*. Boston: Little, Brown and Company.

Solmaz, B. (2011). Dine Sosyolojik Bakış Açılarındaki Gelişmeler. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31, 29-54.

Soykal Alanyalı, F. (2001). Ephesos'da Phrygialı Bir Tanrıça. *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 3, 1-12.

Soykal Alanyalı, F. (2016). Side, Kaybolan Bir Kentin Yeniden Keşfinin Hikâyesi. *Mediterranean Journal of Humanities*, VI/2, 17-28.

Söğüt, B. (2006). Antik Dönemde salbakos Dağı ve Kalıntıları. *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri* (2), 15-24.

Söğüt, B. (2020). Stratonikeia'da Yerleşim Tarihi ve Kentsel Doku. O.C. Henry ve A. Belgin Henry (Editörler), *Karialılar: Denizcilerden Kent Kuruculara* içinde (488-504). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Söğüt, B., Şimşek, C. ve Baldıran, A. (2002). Labraunda Açık Hava Kült Alanı. *TÜBA-AR*, V, 143-163.

Spanos, P. Z. (1975). Der Arslantaş in Phrygien. *ZA*, 65 (1), 133- 152.

Spanu, M. (1997). *Keramos Di Caria: Storia E Monumenti*. Roma: L'Erma di Bretschneider.

Stallsmith, A. B. (2019). A Divine Couple: Demeter Malophoros and Zeus Melichios in Selinus. *Journal of Ancient History*, 7 (1), 62-110.

Stockton, E. (1974-1975). Phoenician Cult Stones. *AJBA*, 2.3, 1-27.

Stroszeck, J. (2016). Schwerpunktthema Kerameikos. *DAI ATHENA*, 2015/2016. 30-39.

Summers, G. D. (2006). Phrygian Expansion to the East: Evidence of Cult from Kerkenes Dağ.*Baghdader Mitteilungen* 37, 647-659.

Summers, G. D. (2021). *Kerkenes Final Reports 1: Excavations at the Cappadocia Gate*. Chicago: University of Chicago.

Summers, G. D. ve Summers, F. (2007). Kerkenes Dağ. H. Sivas ve T. Tüfekçi Sivas (Editörler), *Friglerin Gizemli Uygarlığı* içinde (115-126), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Summers, G. D. ve Summers, F. (2009). *Kerkenes News*, 12, 04.10.2022. http://www.kerkenes.metu.edu.tr/kerk1/12propub/kerknews/2009/Turkce/index.html

Summers, G. D. ve Summers, F. (2011). Kerkenes 2009. Sözlü Bildiri, *KST*, 32 (1), Ankara, 381-402.

Summers, G. D. ve Summers, F. (2012). Kerkenes Dağ. T. Tüfekçi Sivas ve H. Sivas (Editörler), *Frigler: Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde* içinde (162-183), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

SNG France III (1994). *Sylloge Nummorum Graecorum, France III, Pamphylie, Pisidie, Lycaonie, Galatie*. Paris.

Şahin, I. (2012). Lydia'da Meter Epithetleri. I. Şahin (Editör), *İsmail Fazlıoğlu Anı Kitabı* içinde (213-222). Edirne.

Şahin, M. (2021). Knidos Yuvarlak Tapınak Terası Pişmiş Toprak Adak Protomları. *Olba*, XXIX, 189-226.

Şahin, N. (2001). *Zeus'un Anadolu Kültleri*. İstanbul: AKMED.

Şahin, N. (2007). Notion-Klaros-Kolophon Üçgeninde Myken Sorunu. M. Kadıoğlu ve E. Öztepe (Editörler), *65. Yaşında Ahmet Coşkun Özgünel'e Armağan* içinde (343-352). İstanbul: Homer Yayınları.

Şahin, N. (2012). Apollon Klarios Bilicilik Merkezi. A. Çilingiroğlu, Z. Mercangöz ve G. Polat (Editörler), *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları* içinde (248-273). İzmir: Ege Üniversitesi.

Şahin, N. (2015). Klaros Doğuran Ana Tanrıça Heykelciği ve Kolophon Ülkesi'nde Ana Tanrıça Kimliği. C. Şimşek, B. Duman ve E. Konakçı (Editörler), *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan* içinde (587-596). İstanbul: Ege Yayınları.

Şakar, G. (2020). Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Smyrna'da Meter Kültü Üzerine Bir Değerlendirme. *TÜBA-AR*, 27, 241-255.

Şar, G. ve Sev, Y. G. (2019). *Fragmanlar- Thales, Anaksimandros, Anaksimenes: Kişilikleri, Doktrinleri, Alımlanmaları*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Şaroğlu, G. (2010). *Kappadokia, Pontos, Paphlagonia ve Kilikia Bölgeleri'nin Dağları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Şenyurt, S. Y. ve Akçay, A. (2017). The Kurul Fortress and the Cult of Kybele as a City Protector. *CollAn*, 16, 179-198.

Şenyurt, S. Y. ve Akçay, A. (2018). Ovaören 2015-2016 Yılı Kazıları. *KST*, 39 (2), 571-586.

Şimşek, C. (2009). Regional Cults in the Lycos Valley and Its Neighbourhood. H. Sağlamtimur vd. (Editörler), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat* içinde (673-690). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Şimşek, C. (2013). Laodikeia Antik Kenti'nde Yapılan Çalışmalar. *CollAn*, 12, 13-36.

Şimşek, C. ve Sezgin, M. A. (2012). Eumeneia Açık Hava Kutsal Alanı. B. Söğüt (Editör), *Eumeneia Şeyhlü-Işıklı* içinde (29-43). İstanbul: Ege Yayınları.

Şirin, O. A. ve Kolağasıoğlu, M. (2016). *Çakalca-Karadoğan Höyüğü: Arkaik Dönemde Amisos ve Kybele Kültü*. Samsun: SAMTAB Yayınları.

Tadmor, M. (1978). A Cult Cave of the Middle Bronze Age I near Qedesh. *Israel Exploration Journal*, Vol. 28, No. 1-2, 1-30.

Takaoğlu, T. (2000). Hearth Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age Northeast Anatolia. *AnSt*, Vol. 50, 11-16.

Takaoğlu, T. ve Bamyacı, A. O. (2008). Antik Çağ'da Bozcaada (Tenedos). *Bozcaada Değerleri Sempozyumu* (25-26 Ağustos 2008), 71-82.

Takaoğlu, T. ve Özhan, T. (2007). Antik Kaynaklarda Ophryneion. *2. Troas Bölgesi Değerleri Sempozyumu Bildirileri* içinde (35-40), Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayını.

Takaoğlu, T., Korkut, T., Erdoğu, B. ve Işın, G. (2014). Archaeologycal evidence for 9th and 8th millennia BC at Girmeler Cave near Tlos in SW Turkey. *DOAJ*, XLI, 111-118.

Takmer, B. ve Gökalp, N. (2005). Inscriptions From the Sanctuary of MHTHP ΘΕΩΝ ΟΥΕΓΕΙΝΟΣ at Zindan Mağarası I. *Gephyra*, 2, 103-113.

Talloen, P. (2015). *Cult in Pisidia. Religious Practice in Soutwestern Asia Minor from Alexander the Great to the Rise of Christianity*. M. Waelkens (Editör), Studies in Eastern Mediterranean Archaeology, X.

Talloen, P. (2019). The Rocak sanctuary Nature, Cult and Marginality in the Periphery of Sagalassos. B. Engels, S. Huy ve C. Steitler (Editörler*), Natur und Kult in Anatolien, BYZAS 24* içinde (177-197). İstanbul: Ege Yayınları.

Talloen, P. ve Alp, N. (2007). Pisidia Kültleri Antik Çağda Burdur İlinde Dinsel Hayat. *1. Burdur Sempozyumu Bildirileri,* 16-19 Kasım 2005 içinde (738-747). Burdur.

Tamsü Polat, R. (2010). Yeni Buluntular Işığında Phryg Kaya Altarları ve Bir Tipoloji Önerisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt/Vol. 10, Sayı/No. 1, 203-222.

Tamsü Polat, R., Polat, Y., Sancaktar, H. ve Yürük, B. (2019). Eskişehir İli Yazılıkaya/Midas Vadisi Yüzey Araştırması 2017. *AST,* 36 (3), 261-278.

Taracha, P. (2009). *Religions of Second Millennium Anatolia*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Tarhan, M. T. (2007). Urartu Urnelerindeki Ruh Delikleri'nin Sayısal Gizemi. G. Umurtak, Ş. Dönmez, A. Yurtsever (Editörler), *Refik Duru'ya Armağan* içinde (259-264). İstanbul: Ege Yayınları.

Tarhan, M. T. (2011). Başkent Tuşpa. K. Köroğlu ve E. Konyar (Editörler), *Urartu: Doğu'da Değişim* içinde (288-337). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tarhan, M. T. ve Sevin, V. (1975). Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağlantı. *Belleten*, Cilt: 39, Sayı: 155, 389-404.

Tarhan, M. T. ve Sevin, V. (1991). Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1989. *KST*, 12 (2), 429-456.

Taş, İ. (2011). Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Ocak Kültü ve Ocağın Kutsallığı Üzerine Bazı Gözlemler. *KUBABA*, Yıl: 8, Sayı: 18, 7-18.

Taş, İ. (2022). Hitit Törenlerinde ve Dini Mekanlarında Hiyerofani (Kutsalın Tezahürü). İ. Taş. (Editör), *Hititler'den Günümüze Anadolu'da Dini Törenler ve Tören Mekanları* içinde (51-62). İstanbul: Ege Yayınları.

Taşkın, S. (2019). *Luviya, İÖ 2. Binyılda Anadolu'da Hitit ve Luvilerin Dinsel İnançları ve Tanrılarına Bir Bakış*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

Taşkıran, H. (2018). Prehistorik Arkeoloji ve Mağaralar. *Mavi Gezegen Dergisi*, Sayı 24, 62-68.

Taşkıran, M. (2020). Pamphylia Ovası'nda Bir Savunma Kenti: Sillyon. M. Taşkıran (Editör), *Sillyon Çalışmaları I: Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi* içinde (1-31). İstanbul: Ege Yayınları.

Taşlıklıoğlu, Z. (1954). *Tanrı Apollon ve Anadolu ile Münasebeti*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.

Tavukçu, A. Y., Aydın Tavukçu, Z. ve Ağaoğlu S. (2011). Bozcaada (Tenedos) Araştırmaları 2009. *AST*, 28 (2), 57-68.

Tavukçu, A. Y., Aydın Tavukçu, Z., Ceylan, M. ve Ağaoğlu, S. (2015). Alaşehir-Philadelphia Araştırmaları 2013. *AST*, 32 (1), 301-320.

Tekin, Y. (2016). *Pisidia Bölgesi'nde Ana Tanrıça Kültü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Burdur.

Temür, A. (2014). Amasya Yassıkaya Açık Hava Tapınım Alanı Üzerine Gözlemler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 35, 432-440.

Teraman Hepdinçler, Ö. (2019). An Exceptional Rock-Cut Altar from Kolophon. *Colofone, città della Ionia Nuovi studi e ricerche*, Atti del Convegno Internazionale di Studi Università delgi Studi di Salerno (20 aprile 2017), 197-206.

Texier, C. (1849). *Description de l'Asie Mineure*. Vol. III, Paris: Firmin Didot Fréres.

Texier, C. (2002). *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. Üçüncü Cilt, (Çev. Suat, A.). Ankara : Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı.

Thomson, G. (1988). *Eski Yunan Toplumu Üstüne İncelemeler: İlk Filozoflar*. (Çev. Doğan, M. H.). İstanbul: Payel Yayınevi.

Tırpan, A. A. ve Söğüt, B. (2005). *Lagina*. Muğla: Anıl Ofset.

Tietz, W. (2016). Batı Likya: Pinara, Telmessos, Kadyanda. H. İşkan ve E. Dündar (Editörler), *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi* içinde (336-349). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tombul, M. (2008). *Antik Troas Bölgesi Şehirleşme Sürecinde Skepsis Yerleşmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

Tozan, M. (2017). Pergamon'un Yolları: Antikçağ'dan Bizans'a Bakırçay (Kaikos) Havzası'nın Yol Sistemi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII/2, 531-563.

Torrey, E. F. (2018). *Beynin Evrimi ve Tanrıların Ortaya Çıkışı, İlk İnsanlar ve Dinlerin Kökeni*. (Çev. Aktaş, E.). Ankara: Paloma Yayınevi.

Tölle, R. (1969). *Die Antike Stadt Samos*. Rhein: Philipp von Zabern.

Turgut, M. (2013a). Konya ve Karaman Çevresinde Hitit Dağ Kültünün Yansımaları. H. Bahar, M. Toker, M.A. Hazıgökmen ve G. Küçükbezci (Editörler), *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür:Prof. Dr. Nejat Göynüç'e Armağan* içinde (559-574). Konya: Selçuk Üniversitesi Matbaası.

Turgut, M. (2013b). *Hitit Dini Düşüncesinde Kutsal Mekanlar (MÖ 1650-MÖ 1200)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Turgut, M. (2018). *Hitit Dimi Ritüellerinde Kullanılan Objeler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tüfekçi Sivas, T. (1999). *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Tüfekçi Sivas, T. (2009). Phryg Kaya Altarlarındaki Üçgen Oluşturan Yuvaralak Çukur ve Kabartmaların Anlamı Üzerine Görüşler. H. Sağlamtimur vd. (Editörler), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat* içinde (719-727), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Tümer, G. (1982). Tarih Öncesine Ait Dinlerle İlkel Dinler. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 25, Sayı 1, 297-323. (Eserin orijinali, N. Smart'ın *The Religious Experience of Mankind* adlı kitabının 1971 yılı baskısının 45-79. sayfalarından oluşmaktadır.)

Tümer, G. ve Küçük, A. (1997). *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları.

Tylor, E. B. (1920). *Primitive Culture* (6. Baskı). Londra: John Murray.

Uehlinger, C. (1997). Antropomprphic Cult Statuary in Iron Age Palestine and the Search for Yahweh's Cult Images. *The Image and the Book: Iconic Cults, Aniconism and the Rise of Book Religionin Israel and the Ancient Near East* içinde (97-156), Leuven: Uitgeverij Peeters.

Uhri, A. (2006). *Batı Anadolu Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Uhri, A. (2014). *Anadolu'da Ölümün Tarihöncesi, Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri*. İstanbul: Ege Yayınları.

Ulusoy, P. (2018). Klazomenai *Astys*ünde Bulunmuş Arkaik Dönem Yapı ve Anıtlara Ait Parçalar ve Kutsal Alanların İncelenmesi. *Olba*, XXVI, 215-260.

Umar, B. (2006). *Mysia, Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.

Usman Anabolu, M. (1995). Zeus Labraundos ve Apollon Lairbenos'un Simgesi Olarak Labrys. *ADerg*, III, 225-226.

Ussishkin, D. (1975). Hollows, "Cup-Marks", and Hittite Stone Monuments. *AnSt*, 25, 85-103.

Ustinova, Y. (2009). *Caves and the Ancient Greek Mind, Descending Underground in the Search for Ultimate Truth*. Oxford: University Press.

Uysal, B. (2007). Patnos'ta Açığa Çıkarılan Urartu Stelleri. *Belleten*, Cilt: 71, Sayı: 260, 5-23.

Ünal, A. (1980). Hitit Tıbbının Ana Hatları. *Belleten*, Cilt: 44, Sayı 175, 475-495.

Ünal, A. (2016a). *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük. Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleri İle Birlikte.* Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Ünal, A. (2016b). *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence: Müzik, Dans, Spor, Akrobasi, Sirk ve Gladyatör Oyunları*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Ünan, N. (2014). Seyitömer Höyük Erken Tunç Çağı III Ocakları. *TÜBA-AR*, 17, 73-82.

Üreten, H. (2003). *Neşredilmiş Yazıtlar Işığında Hellenistik Dönem'de Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Üreten, H. (2004). Hellenistik Dönem Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri. *TAD*, 23 (35), 185-214.

Üreten, H. (2006). Mamurt Kale'de Meter Aspordene Kültü. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 46 (1), 211-222.

Üreten, H. (2011). Mamurt Kale: Philetairos ve Kent Dışı Philetairos Vakfı. *Uluslararası Bergama Sempozyumu*, (07-09 Nisan) I. Cilt, 95-106.

Üreten, H. (2014). Tralleis: Augustus Neokratı [ΝΕΩΚΟΡΟΣ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΤΟΥ]. *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 7, Sayı XX, 333-390.

Varinlioğlu, E. (1986). *Die Inschriften von Keramos*, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 30. Bonn: Habelt.

Vassileva, M. (2009). Phrygian Rocak-Cut Thrones "Idols" and Phrygian Royal Symbolism. *THRACIA*, XVIII, in Memoriam Alexandri Fol, içinde (111-124), Serdicae.

Vassileva, M. (2012). Frig Tunç İşlemeciliği. T. Tüfekçi Sivas ve H. Sivas (Editörler), *Frigler, Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde* içinde (310-334). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Vermaseren, M. J. (1977). *Cybele and Attis: The Myth and the Cult*. London.

Vermaseren, M. J. (1987). *Corpus Cultus Cybelae Attidisque, Asia Minor I*. Leiden.

Voight, M. M. (2007). Gordion Kazıları. H. Sivas ve T. T. Sivas (Editörler), *Friglerin Gizemli Uygarlığı* içinde (65-76). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

von Graeve, V. (1996). 1994/95 Yılı Milet Çalışmaları. *KST*, 18 (1), 529-553.

von Graeve, V. (2007). 2004-2005 Milet Çalışmaları. *KST*, 28 (2), 625-648.

von Graeve, V. (2006). Milet. W. Radt (Editör), *Stadtgrabungen und Stadforschung im Westlichen Kleinasien, BYZAS 3* içinde (241-262). İstanbul: Ege Yayınları.

von Stuckrad, K. (2006). *The Brill Dictionary of Religion*. Vol. I (A-D), Leiden: Koninklijke Brill NV.

Waelkens, M. (2006). Sagalassos. W. Radt (Editör), *Stadtgrabungen und Stadforschung im Westlichen Kleinasien, BYZAS 3* içinde (325-358). İstanbul: Ege Yayınları.

Waelkens, M. (2019). Sagalassos, Archaeology of. *Encyclopedia of Global Archaeology*. Springer Nature Switzerland AG.

Waelkens, M., Kaptjin, E., Vandam, R., Dirix, K., Degryse, P., Muchez, Ph. ve Poblome, J. (2013). Sagalassos Alanında 2011 Yüzey Araştırmaları, *AST*, 30 (1), 339-352.

Wainwright, G. A. (1928). The Aniconic Form of Amon in the New Kingdom. *ASAE*, 28, 175-189.

Wainwright, G. A. (1930). The Relationship of Amun to Zeus and his Connexion with Meteories. *JEA*, 16/ 1-2, 35-38.

Waites, M. C. (1919). The Meaning of the "Dokana". *AJA*, Vol. 23, No. 1, 1-18.

Wartenberg, U. (2022). Arkaik Dönem'de İonia ve İonia Sikkeleri. Y. Ersoy ve E. Koparal (Editörler), *Ege Kıyılarının Bilge Sakinleri İonialılar* içinde (296-319), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

West, M. L. (2003). *Greek Epic Fragments From the Seventh to the Fifth Centuries BC*. Cambridge: Harvard University Press.

Wiegand, T. ve Scharder, H. (1904). *Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Unterschungen in den Jahren 1895-1898*. Berlin.

Wilhelm, G. (2015). The Sacred Landscape of Sarissa. A. D'Agostino, V. Orsi ve G. Torri (Editörler), *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians, Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi* içinde (93-99). Firenze University Press.

Williams Reed, E. (2020). Environments and gods: creating the sacred lanscape of Mount Kasios. R. Häussler ve G. Franco Chiai (Editörler), *Sacred Landscapes in Antiquity: Creation, Manipulation, Transformation* içinde (87-96). Philadelphia: Oxbow Books.

Williamson, C. G. (2020). Panamara Zeus Kutsal Alanı- Karia Tapınağından Kent Kutsal Alanına. O.C. Henry ve A. Belgin Henry (Editörler), *Karialılar: Denizcilerden Kent Kuruculara* içinde (140-155). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Winbladh, M. L. (2015). *Kıbrıs Aşk Savaş ve Kült*. (Çev. Ünüvar, G.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları (Eserin orijinali 2010'da yayımlandı).

Winston, R. (2018). *Tanrının Öyküsü*. (Çev. Köseoğlu, S.), İstanbul: Say Yayınları (Eserin orijinali 2005'te yayımlandı).

Wroth, W. (1892). *BMC: Catalouge of the Grek Coins of Mysia*. London.

Wroth, W. (1894). *BMC: Catalouge of the Grek Coins of Troas, Aeolis and Lesbos*. London.

Yakar, J. (1991). *Prehistoric Anatolia. The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period*. Institute of Archaeology of Tel Aviv University.

Yakar, J. (2014). *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları. Neolitik ve Kalkolitik Çağ Topluluklarının Sosyo-Ekonomik Yapıları, İnanç Sistemleri ve Teknolojileri*. Cilt 1, (Çev. Abdal, G.). İstanbul: Homer Kitapevi.

Yalçıklı, D. (2019). *Anadolu'da Neolitik Çağ'da Şaman İnancı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Yamamoto, Y. (1979). The Zoroastrian Temple Cult of Fire in Archaeology and Literature (I), *Orient*, 15, 19-53.

Yaman, Ş. (2013). *Eski Yakındoğu'da Anikonik Tapınıma İşaret Eden Bir Kült Nesnesi Olarak Baitylos*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yannouli, V. (2004). Les sanctuaries de Cybéle dans la ville de Samos. G. Labarre (Editör), *Les cultes loscaux dans les mondes grec et romain. Actes du collouqe de Lyon* içinde (115-128). Paris: De Boccard.

Yaraş, A. (1997). Allianoi. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Resim, Heykel, Mimarlık, Tasarım, Arkeoloji, Fotoğraf* A-F içinde (75). Yem Yayınları: İstanbul.

Yavis, C. G., (1949). *Greek Altars: Origins and Typology*. Saint Louis: Saint Louis University Press.

Yıldırım, N. (2012). *İran Mitolojisi*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Yıldırım, N. (2022). Çivi Yazılı Kayıtlardan Hellen Kaynaklarına Hazi'den Kasios'a Doğu Akdeniz'in Tanrılar Dağı "Kılıç Dağ". *CEDRUS*, X, 1-21.

Yılmaz, D. (2018). 2016-2017 Yılı Çanakkale İli Merkez İlçesi Arkeolojik Yüzey Araştırma Projesi: İlk Sonuçlar. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (1), 3-29.

Yıldız, M. E. (2012). Kelainai/Apameia Kibotos ve Nuh Tufanı. N.E. Akyürek Şahin, B. Takmer ve F. Onur (Editörler),*Eskiçağ Yazıtları 2* içinde (17-51). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Yitik, A. İ. ve Arslan, H. (2011). Vedalar ve Kaynağı Üzerine. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, 225-250.

Young, R. S. (1981). *Gordion Excavations Final Reports Vol. 1: Three Great Early Tumuli*. Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania.

Yükmen, B. (2003). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Dolmenleri Işığında Anadolu Megalitleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Zeman, K. (2008). The Aegean Origin of the Aniconic Cult of Aphrodite in Paphos. G. Papantoniou, A. Fitzgerald, S. Hargiss (Editörler), *Postgraduate Cypriot Archaeology* 2005 içinde (61-64). Oxford: Archaeopress.

Zgusta, L. (1964). *Kleinasiatische Ortsnamen Beiträge zur Namenforschung*. Neue Folge Beiheft 21, Prag.

İnternet Kaynakları

06.01.2022 https://www.wildwinds.com/coins/greece/mysia/pergamon/i.html.

10.01.2022 www.explorechios.gr

TABLOLAR

Merkez	**Tapınım Nesnesi**	**Dönem**
Çayönü	Stel	Neolitik
NevaliÇori	Stel	Neolitik
Gusir Höyük	Stel	Neolitik
Hasankeyf	Stel	Neolitik
Göbeklitepe	Stel	Neolitik
Harbetsuvan	Stel	Neolitik
Kurt Tepesi	Stel	Neolitik
Karahan Tepe	Stel	Neolitik
Taşlı Tepe	Stel	Neolitik
Sefer Tepe	Stel	Neolitik
Şanlıurfa-Yeni Mahalle	Stel	Neolitik
Ayanlar Höyük	Stel	Neolitik
Sayburç	Stel	Neolitik
Kilişik Mevkii	Stel	Neolitik
Gökçeada Uğurlu-Zeytinlik	Stel	Neolitik
Ege Gübre	Stel	Neolitik
Kültepe-Kaneš	Stel/Huwaši	İÖ 2. Binyıl
Kahramanmaraş/Karahöyük	Stel/Huwaši	İÖ 2. Binyıl
Hattuşa/Kızlar Kayası	Stel/Huwaši	İÖ 2. Binyıl
Kuşaklı-Šarišša	Stel/Huwaši	İÖ 2. Binyıl
Beycesultan	Stel/Huwaši	ETÇ & OTÇ
Troia	Stel/Huwaši	İÖ 2. Binyıl
Mersin/Kilise Tepe	Stel/Huwaši	İÖ 2. Binyıl
Fasıllar	Stel/Huwaši	İÖ 2. Binyıl
Eflatunpınar	Stel/Huwaši	İÖ 2. Binyıl
Altıntepe	Stel/Puluši	İÖ 1. Binyıl
Kayalıdere	Stel/Puluši	İÖ 1. Binyıl
Yeşilalıç	Stel/Puluši	İÖ 1. Binyıl
Köşk Köyü	Stel/Puluši	İÖ 1. Binyıl
Oltu	Stel/*Višhap*	İÖ 1. Binyıl
Kars	Stel/*Višhap*	İÖ 1. Binyıl
Boğazköy	Stel/İdol	İÖ 1. Binyıl
Kerkenes	Stel/İdol	İÖ 1. Binyıl
Eski Cami Höyük	Stel/İdol	İÖ 1. Binyıl
Gordion	Stel/İdol	İÖ 1. Binyıl
Ovaören/Yassıhöyük	Stel/İdol	İÖ 1. Binyıl
Kırıkkale/Büyükkale	Stel/İdol	İÖ 1. Binyıl
Dümrek	Stel/İdol	İÖ 1. Binyıl
Karaalan	İdol Betimi	İÖ 1. Binyıl
Harlık/Alaçan	İdol Betimi	İÖ 1. Binyıl
Midas Kent	İdol Betimi	İÖ 1. Binyıl
Fındık	İdol Betimi	İÖ 1. Binyıl
Faharad Çeşme	İdol Betimi	İÖ 1. Binyıl
Sincan	İdol Betimi	İÖ 1. Binyıl
Köhnüş	İdol Betimi	İÖ 1. Binyıl

Saittai/Sidas Kale	Stel	İÖ 1. Binyıl
Gerga	Stel	İÖ 1. Binyıl
Zeytinliada	Baitylos	İÖ 1. Binyıl
Larisa	Baitylos	İÖ 1. Binyıl
Ephesos	Baitylos	İÖ 1. Binyıl
Alabanda	Baitylos	İÖ 1. Binyıl
Kaunos	Baitylos	İÖ 1. Binyıl
Pessinus	Baitylos	İÖ 1. Binyıl
Perge	Baitylos	İÖ 1. Binyıl
Olba	Baitylos	İÖ 1. Binyıl
Kasios Dağı	Baitylos	İÖ 1. Binyıl
Seleukeia Piereia	Baitylos	İÖ 1. Binyıl
Klaros	Omphalos	İÖ 1. Binyıl
Kaunos	Omphalos	İÖ 1. Binyıl
Knidos	Omphalos	İÖ 1. Binyıl
Side	Omphalos	İÖ 1. Binyıl
Pergamon	Omphalos	İÖ 1. Binyıl
Kyzikos	Omphalos	İÖ 1. Binyıl
Samos	Xoanon	İÖ 1. Binyıl
Ephesos	Xoanon	İÖ 1. Binyıl
Labraunda	Xoanon	İÖ 1. Binyıl
Aphrodisias	Xoanon	İÖ 1. Binyıl
Kaunos	Xoanon	İÖ 1. Binyıl
Myra	Xoanon	İÖ 1. Binyıl
Perge	Xoanon	İÖ 1. Binyıl
Büyük Horhor Mağarası	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Tunceli/Kaleköy	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Harput	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Pertek	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Midaskent	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Tekören	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Dümrek	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Köhnüş	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Menekşekaya	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Fındık	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Kalehisar	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Dedekaya	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Asarkaya	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Hisarköy	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Pergamon	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Tisna	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Kolophon	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Koressos	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Kartal Dağı	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Samos	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Çarıklar	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Çine/Akdamlar	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Eski Çine	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl

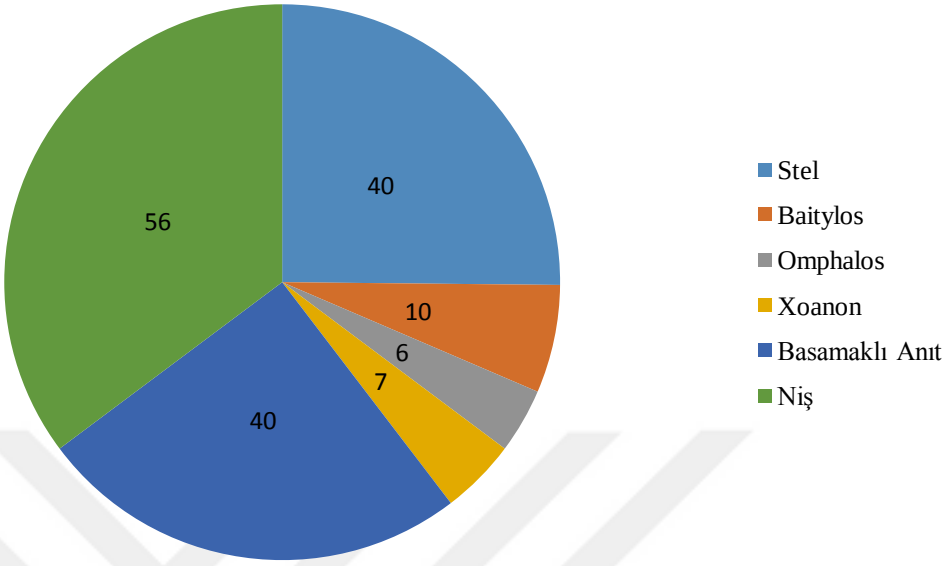
Alinda	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Denizli/Davulcutepe	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Güvendağ/Kaya Deresi	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Keramos/Kalem Köy	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Mobolla	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Okkataş	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Idyma	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Tlos/Dikmen	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Antiphellos	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Kyaneai	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Mallos	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Tymbriada	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Sagalassos	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Arvana Asarı	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Merdiven Gediği	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Arslantaş	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Beşpınar	Basamaklı Anıt	İÖ 1. Binyıl
Hazine/Analıkız Kapısı	Niş	İÖ 1. Binyıl
Van Kalesi	Niş	İÖ 1. Binyıl
Hazine Piri	Niş	İÖ 1. Binyıl
Yeşilalıç	Niş	İÖ 1. Binyıl
Meher Kapı	Niş	İÖ 1. Binyıl
Midaskent	Niş	İÖ 1. Binyıl
Köhnüş	Niş	İÖ 1. Binyıl
Fındık	Niş	İÖ 1. Binyıl
Deliktaş	Niş	İÖ 1. Binyıl
Germanos	Niş	İÖ 1. Binyıl
Areyastis	Niş	İÖ 1. Binyıl
Yazılıkaya-Midas	Niş	İÖ 1. Binyıl
Değirmen	Niş	İÖ 1. Binyıl
Maltaş	Niş	İÖ 1. Binyıl
Aslankaya	Niş	İÖ 1. Binyıl
Deliklitaş	Niş	İÖ 1. Binyıl
Hacı Mahmut Mevkii	Niş	İÖ 1. Binyıl
Zeytinliada	Niş	İÖ 1. Binyıl
Andık Mağarası	Niş	İÖ 1. Binyıl
Merdivenli Kayalar	Niş	İÖ 1. Binyıl
Ulutaş	Niş	İÖ 1. Binyıl
Dedekaya	Niş	İÖ 1. Binyıl
Pergamon Kapıkaya	Niş	İÖ 1. Binyıl
Molla Mustafa Tepesi	Niş	İÖ 1. Binyıl
Aigai	Niş	İÖ 1. Binyıl
Tisna Sarıkale Tepe	Niş	İÖ 1. Binyıl
Phokaia	Niş	İÖ 1. Binyıl
Smyrna	Niş	İÖ 1. Binyıl
Erythrai	Niş	İÖ 1. Binyıl
Klazomenai Taş Harmanı Mevkii	Niş	İÖ 1. Binyıl

KhiosDaskalopetra	Niş	İÖ 1. Binyıl
Metropolis	Niş	İÖ 1. Binyıl
Ephesos Peion Dağı	Niş	İÖ 1. Binyıl
Kartal Dağı	Niş	İÖ 1. Binyıl
Şirince Sütini	Niş	İÖ 1. Binyıl
Kırkayak Merdiven Tepesi	Niş	İÖ 1. Binyıl
Priene	Niş	İÖ 1. Binyıl
Samos	Niş	İÖ 1. Binyıl
Çarıklar	Niş	İÖ 1. Binyıl
Gerga	Niş	İÖ 1. Binyıl
Tatarmemişler	Niş	İÖ 1. Binyıl
Labraunda Yarık Kaya	Niş	İÖ 1. Binyıl
Milas Türbe Ovası	Niş	İÖ 1. Binyıl
Okkataş	Niş	İÖ 1. Binyıl
İdyma	Niş	İÖ 1. Binyıl
Aspat	Niş	İÖ 1. Binyıl
Loryma	Niş	İÖ 1. Binyıl
Telmessos	Niş	İÖ 1. Binyıl
Patara	Niş	İÖ 1. Binyıl
Arykanda	Niş	İÖ 1. Binyıl
Perge	Niş	İÖ 1. Binyıl
Olbasa/Kızılkayalar	Niş	İÖ 1. Binyıl
Termessos	Niş	İÖ 1. Binyıl
Ariassos	Niş	İÖ 1. Binyıl
Olba/Şeytanderesi Vadisi	Niş	İÖ 1. Binyıl
Amastris/Boztepe Mevkii	Niş	İÖ 1. Binyıl

Tablo 1

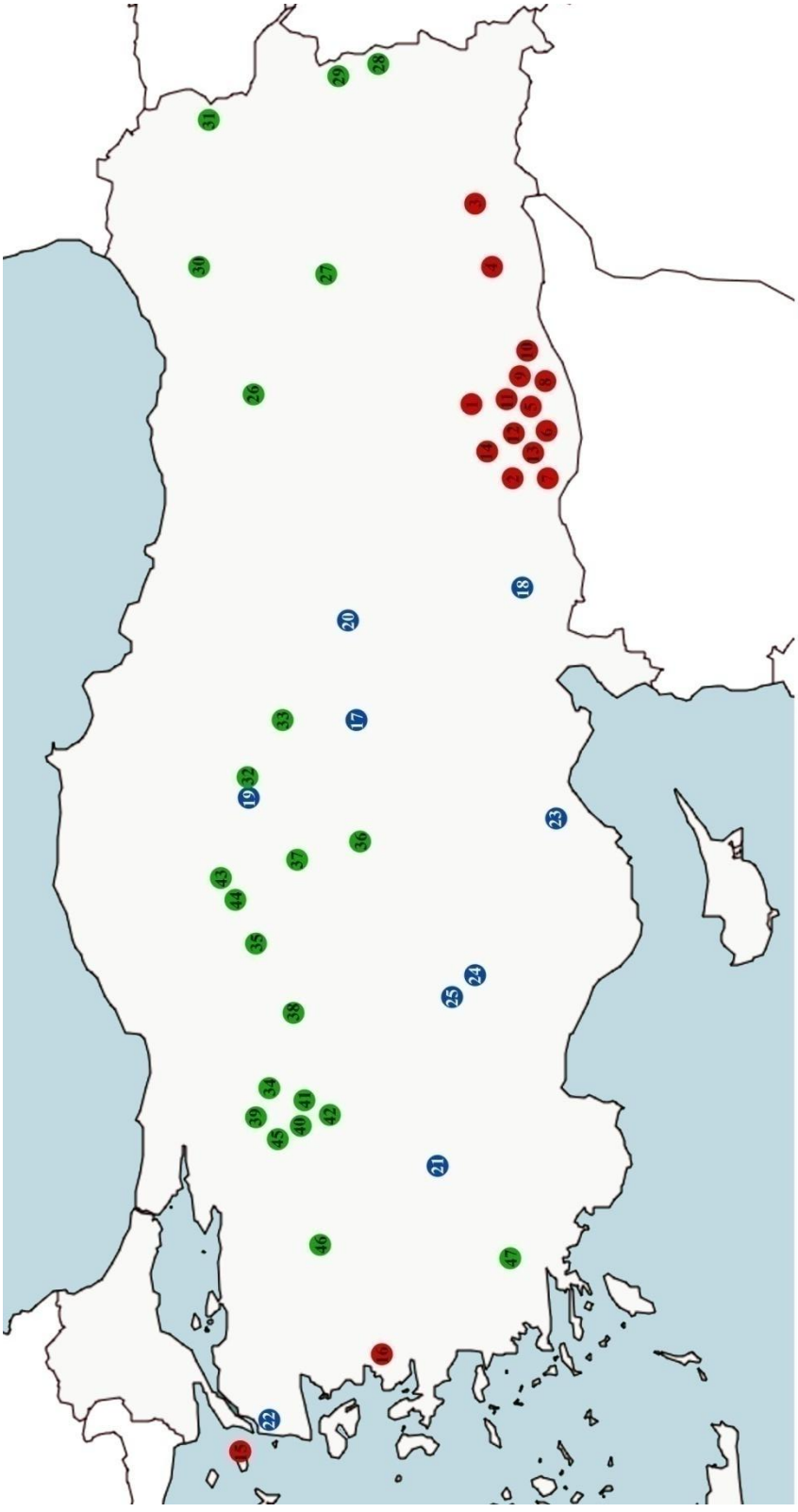
GRAFİKLER

Tez Kapsamında Değerlendirilen Anikonik Tapınım Nesne Sayıları

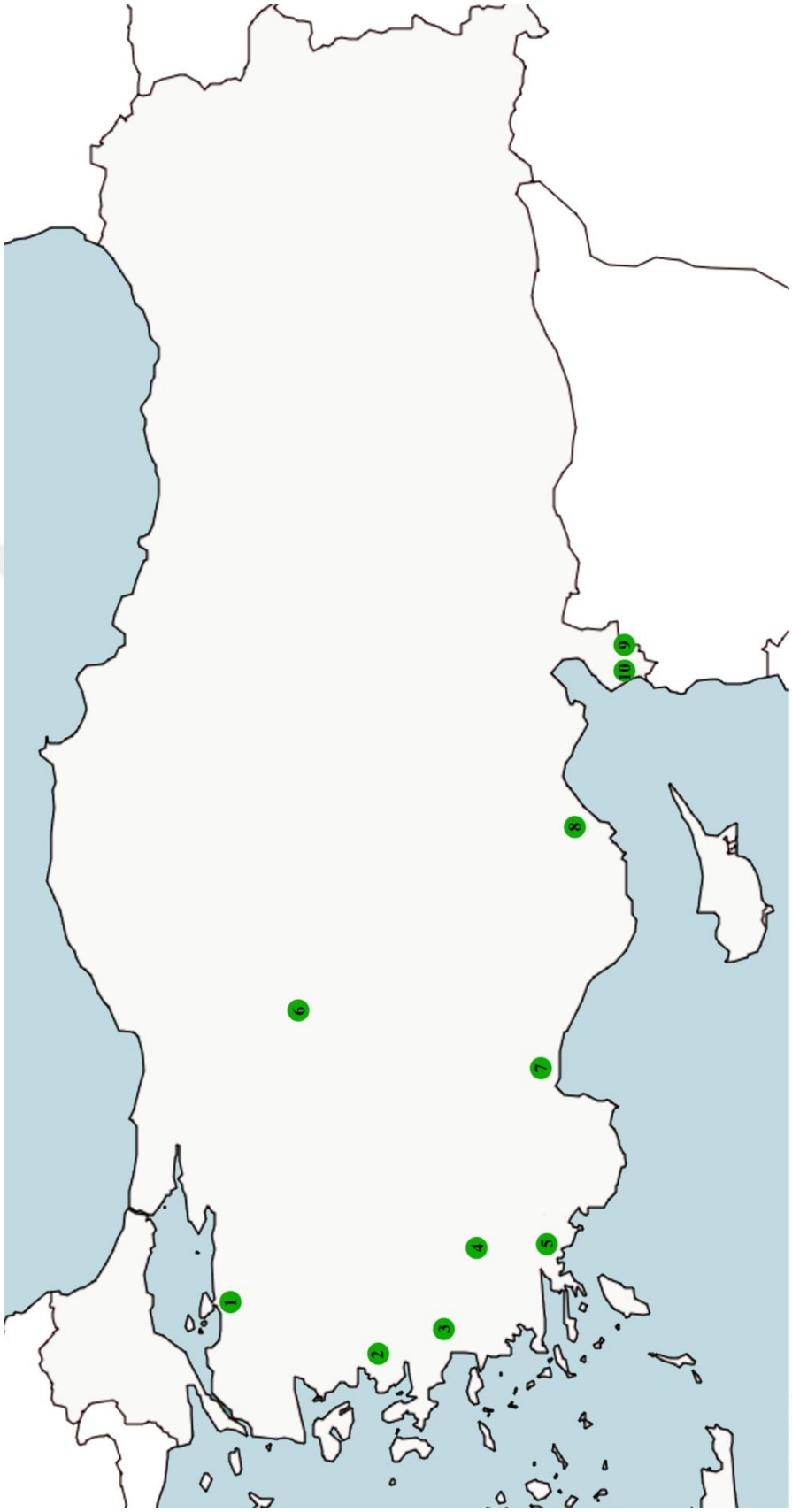

Grafik 1

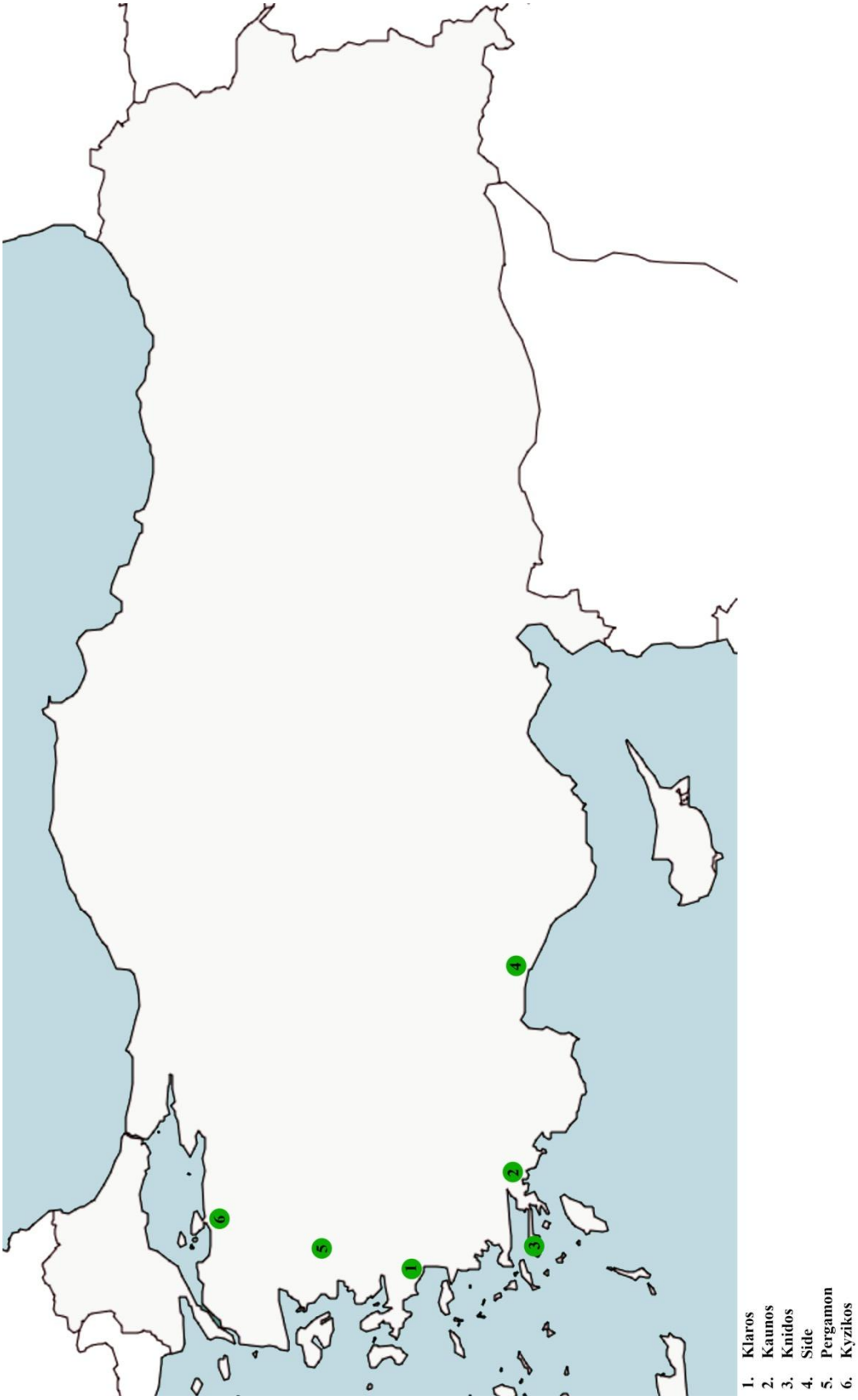
HARİTALAR

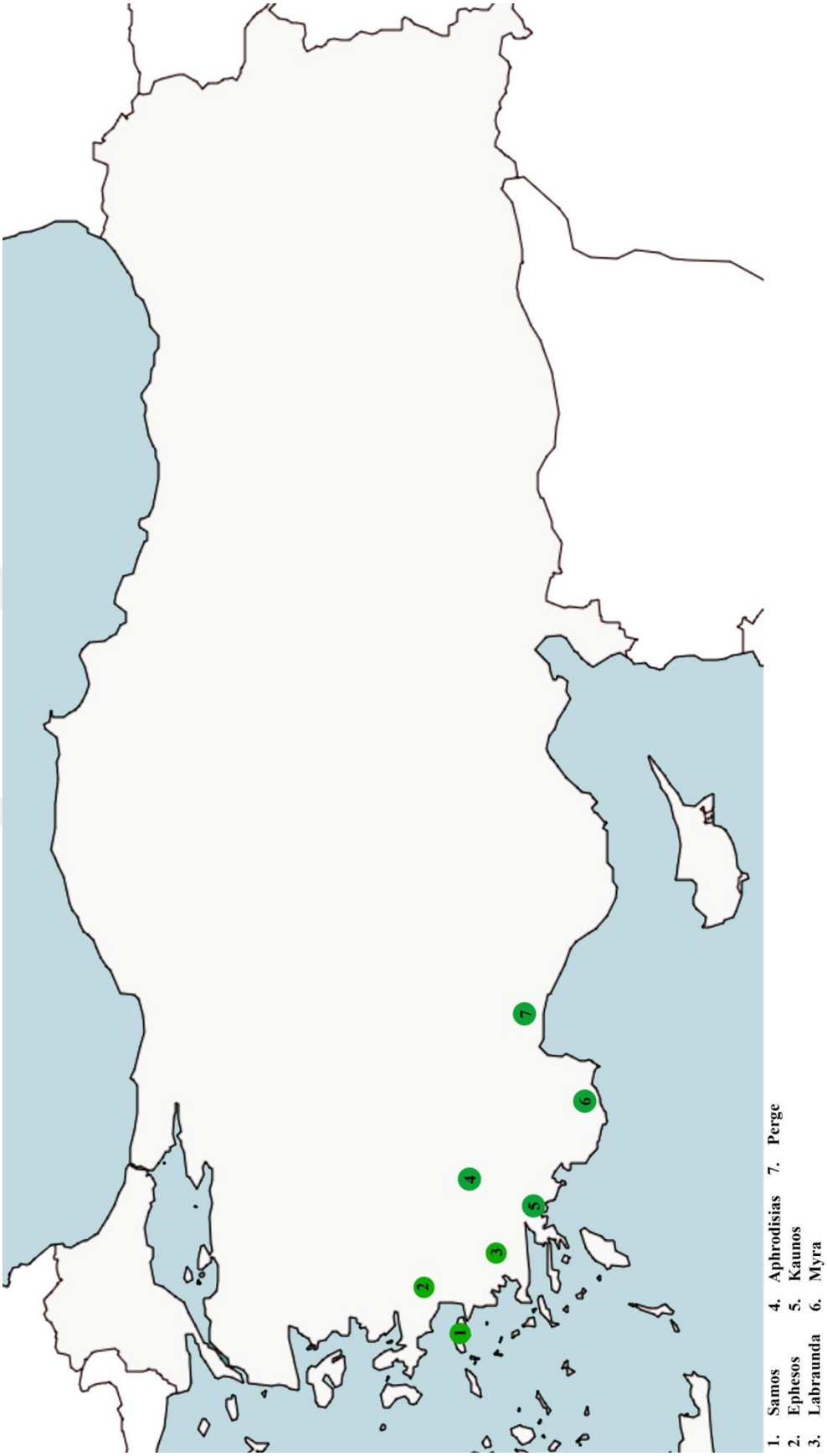
Harita 1

1. Zeytinliada
2. Larisa
3. Ephesos
4. Alabanda
5. Kaunos
6. Pessinus
7. Perge
8. Olba
9. Kasios Dağı
10. Seleukeia Piereia

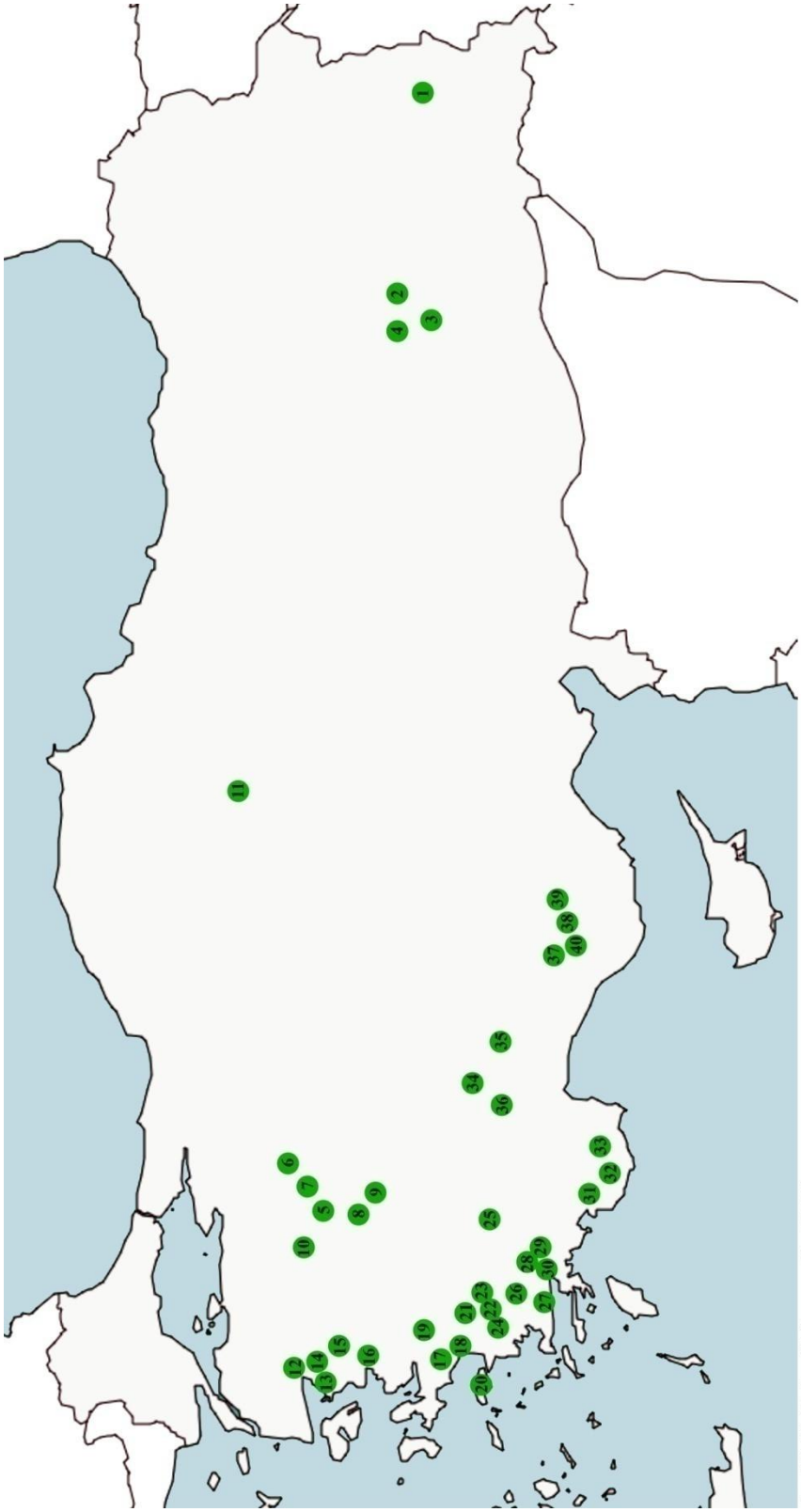
Harita 2

Harita 3

1. Samos
2. Ephesos
3. Labraunda
4. Aphrodisias
5. Kaunos
6. Myra
7. Perge

Harita 4

1. Büyük Horhor Mağarası
2. Tunceli/Kaleköy
3. Harput
4. Pertek
5. Midaskent
6. Tekören
7. Dümrek
8. Köhnüş
9. Menekşekaya
10. Fındık
11. Kalehisar
12. Dedekaya
13. Asarkaya
14. Hisarköy
15. Pergamon
16. Tisna
17. Kolophon
18. Koressos
19. Kartal Dağı
20. Samos
21. Çarıklar
22. Çine/Akdamlar
23. Eski Çine
24. Alinda
25. Denizli/Davulcutepe
26. Güvendağ/Kaya Deresi
27. Keramos/Kalem Köy
28. Mobolla
29. Okkataş
30. Idyma
31. Tlos/Dikmen
32. Antiphellos
33. Kyaneai
34. Mallos
35. Tymbriada
36. Sagalassos
37. Aryana Asarı
38. Merdiven Gediği
39. Arslantaş
40. Beşpınar

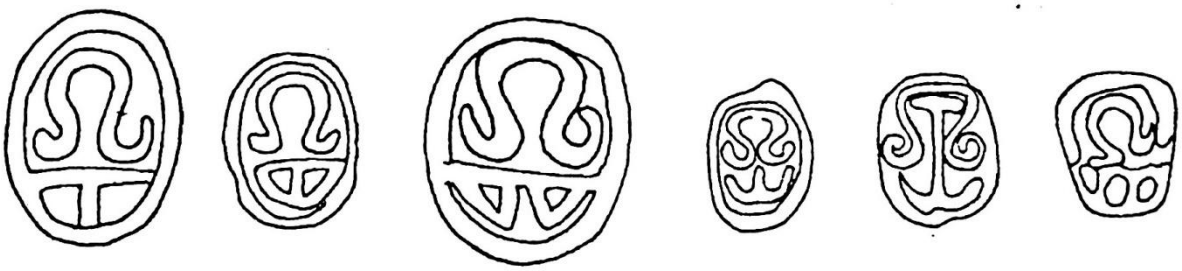
Harita 5

1. Hazine/Analıkız Kapısı
2. Van Kalesi
3. Hazine Piri
4. Yeşilalıç
5. Meher Kapı
6. Midaskent
7. Köhnüş
8. Fındık
9. Deliktaş
10. Germanos
11. Areyastis
12. Yazılıkaya-Midas
13. Değirmen
14. Maltaş
15. Aslankaya
16. Deliklitaş
17. Hacı Mahmut Mevkii
18. Zeytinliada
19. Andık Mağarası
20. Merdivenli Kayalar
21. Ulutaş
22. Dedekaya
23. Pergamon Kapıkaya
24. Molla Mustafa Tepesi
25. Aigai
26. Tisna Sarıkale Tepe
27. Phokaia
28. Smyrna
29. Erythrai
30. Klazomenai Taş Harmanı Mevkii
31. KhiosDaskalopetra
32. Metropolis
33. Ephesos Peion Dağı
34. Kartal Dağı
35. Şirince Sütini
36. Kırkayak Merdiven Tepesi
37. Priene
38. Samos
39. Çarıklar
40. Gerga
41. Tatarmemişler
42. Labraunda Yarık Kaya
43. Milas Türbe Ovası
44. Okkataş
45. İdyma
46. Aspat
47. Loryma
48. Telmessos
49. Patara
50. Arykanda
51. Perge
52. Olbasa/Kızılkayalar
53. Termessos
54. Ariassos
55. Olba/Şeytanderesi Vadisi
56. Amastris/Boztepe Mevkii

Harita 6

LEVHALAR

Levha 1

a

b

c

d

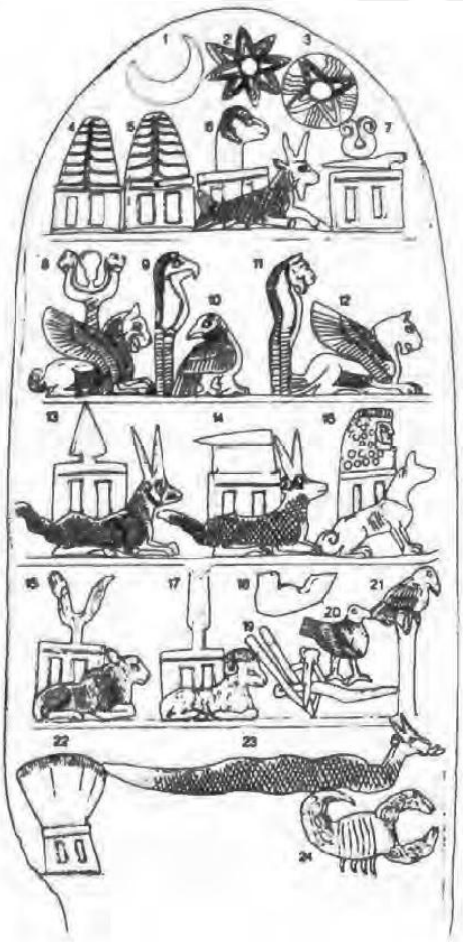
e

a

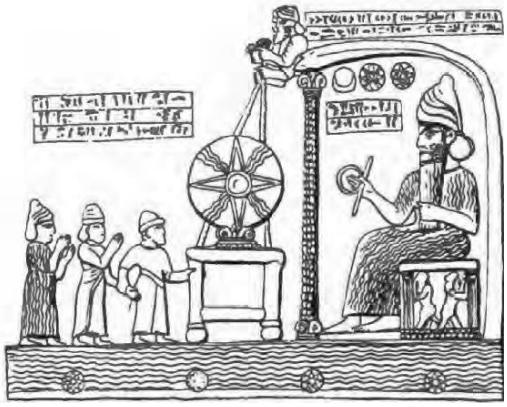
b

c

d

a

b

c

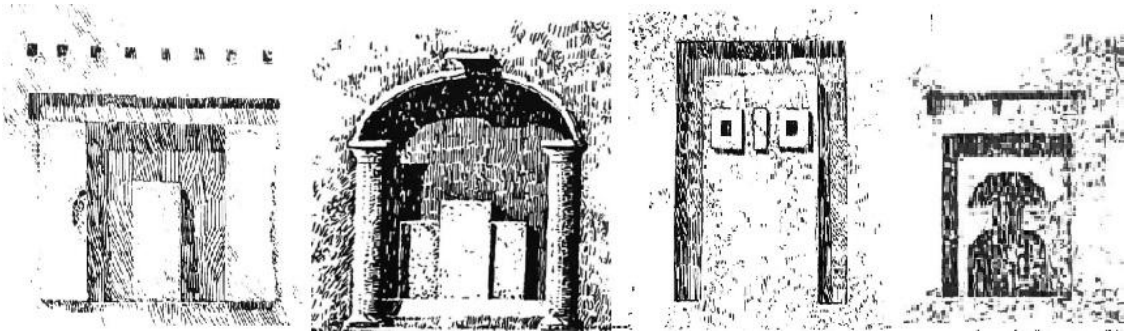

d

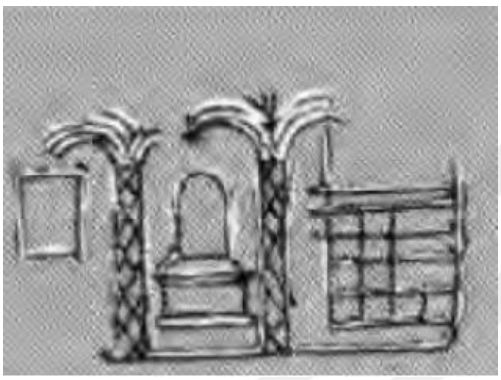

e

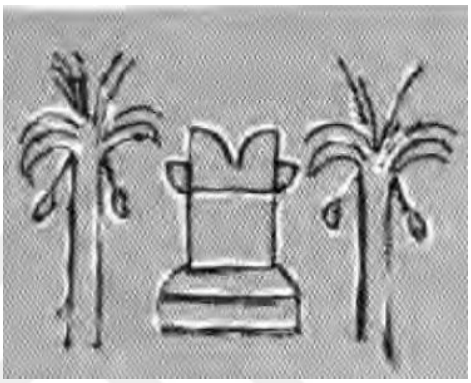
Levha 4

a

b

c

d

e

f

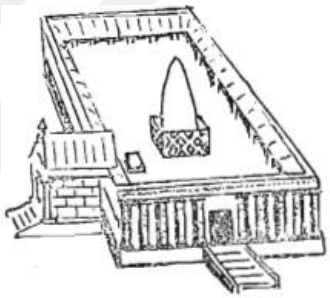
Levha 5

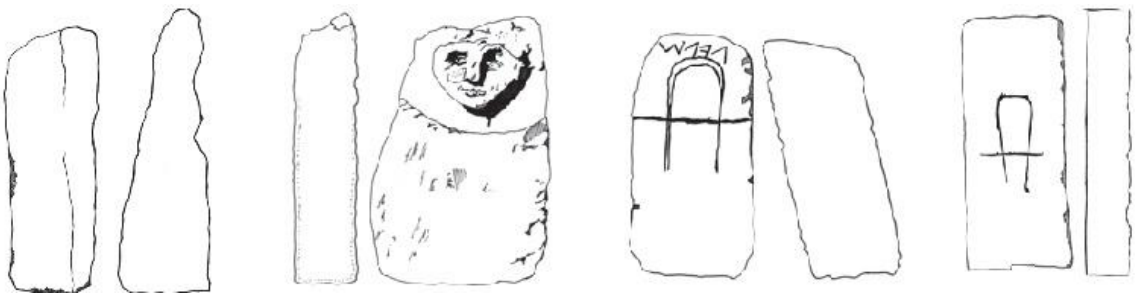
a

b

c

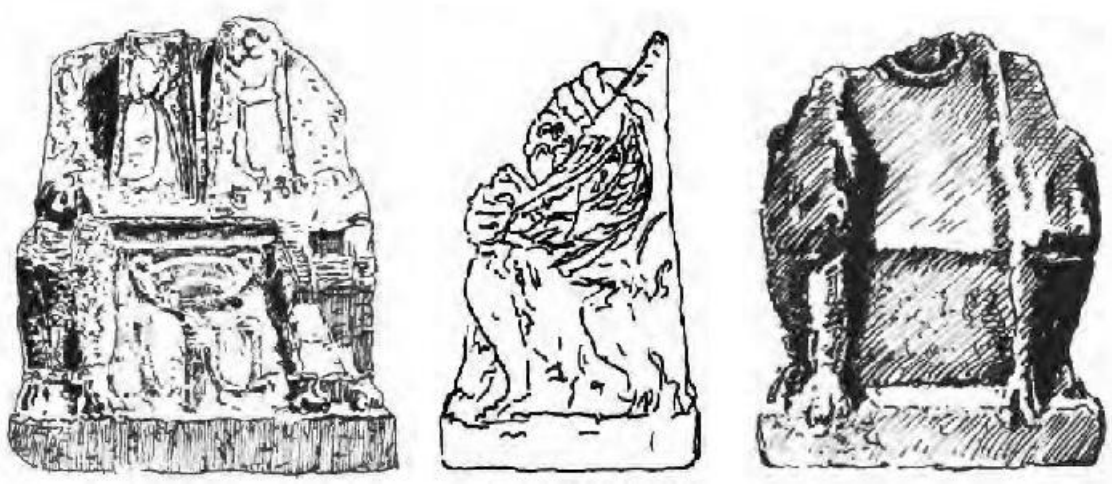

d

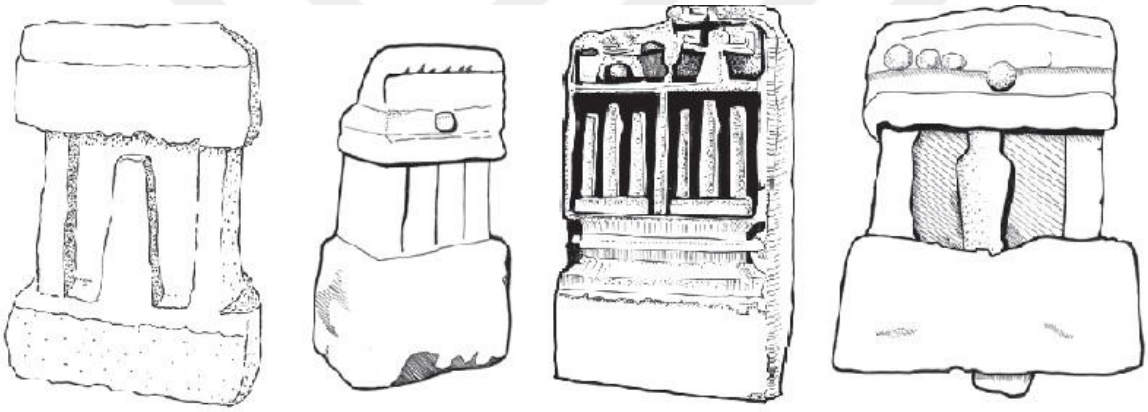

e

Levha 6

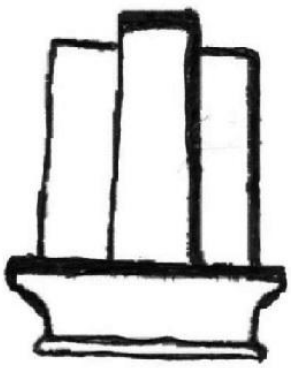

a

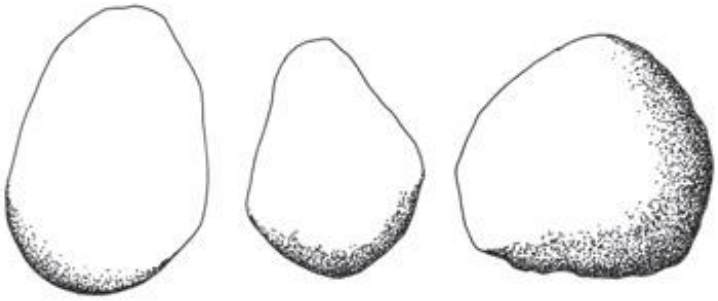
b

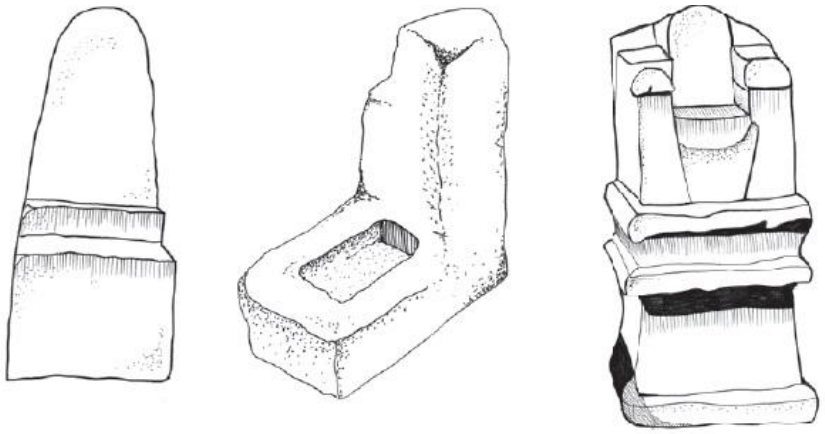

c

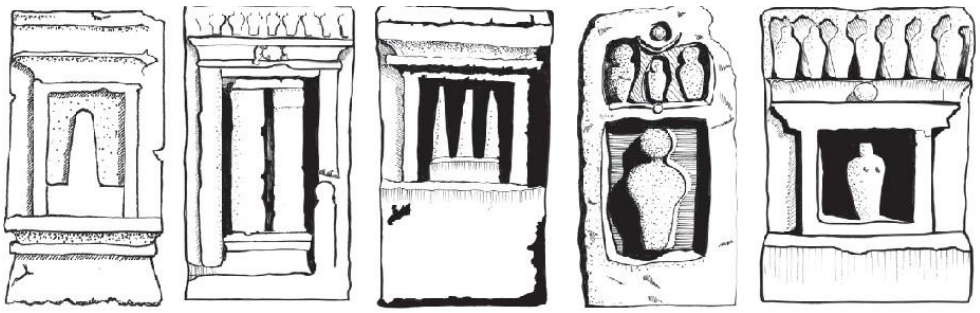
Levha 7

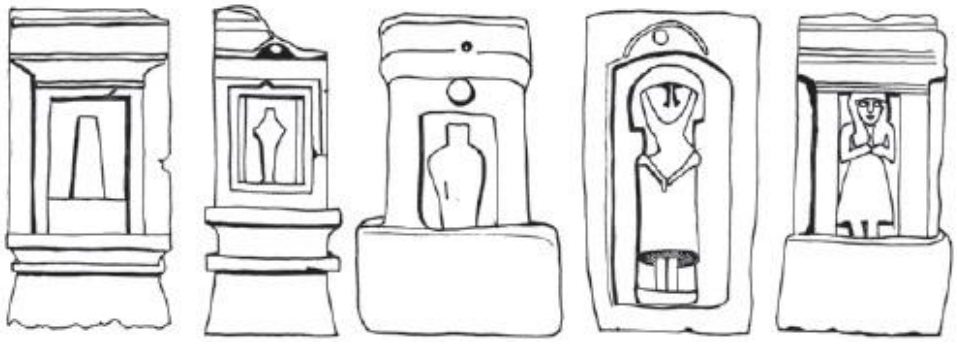
a

b

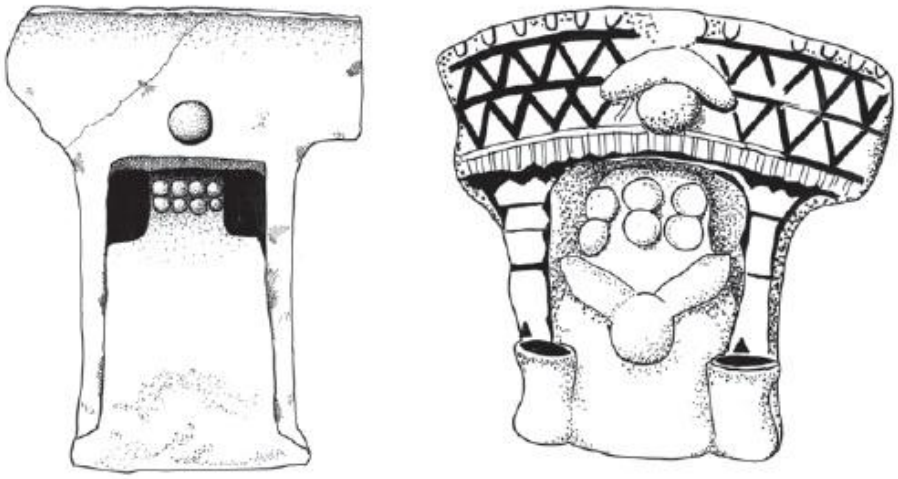

c

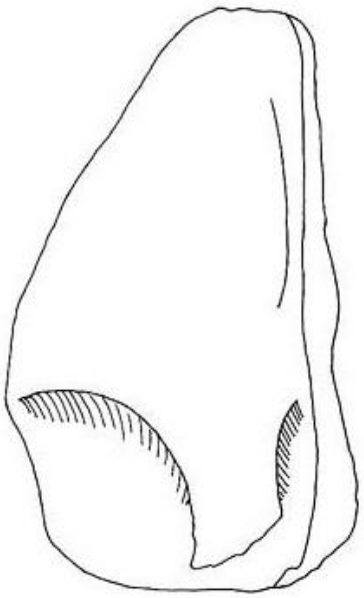

d

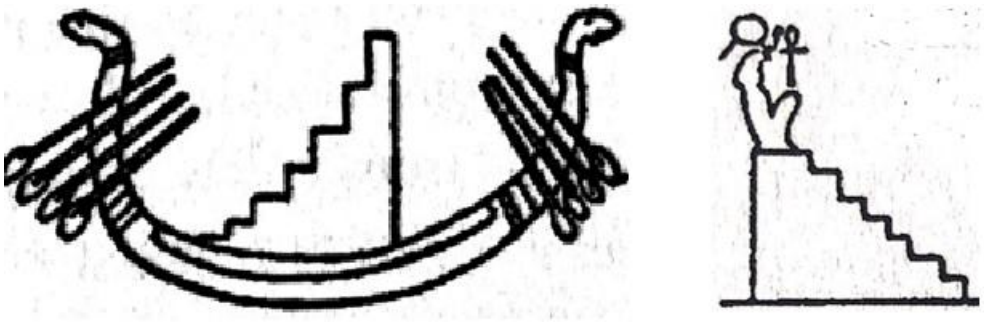
Levha 8

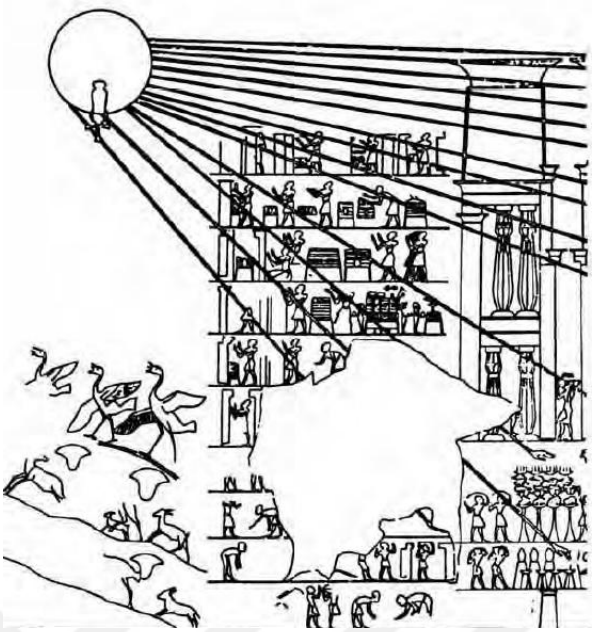
a

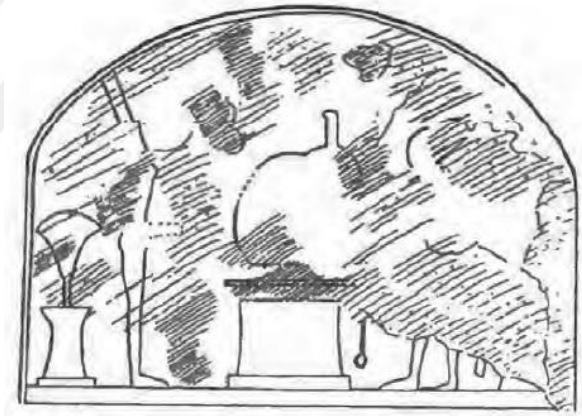
b

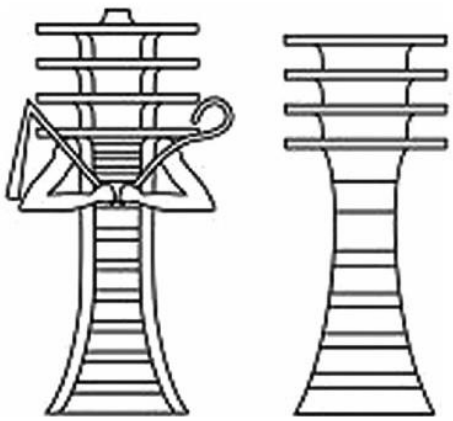
c

a

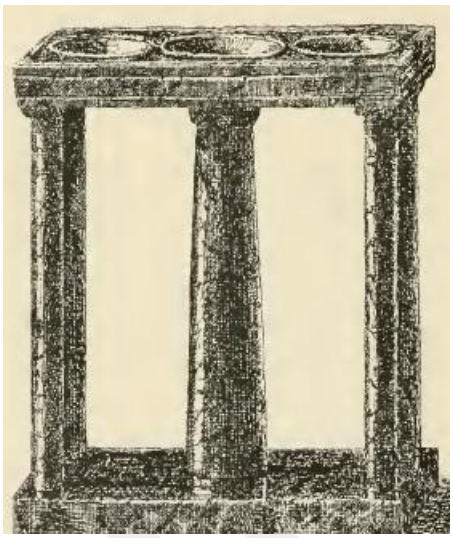

b

c

Levha 10

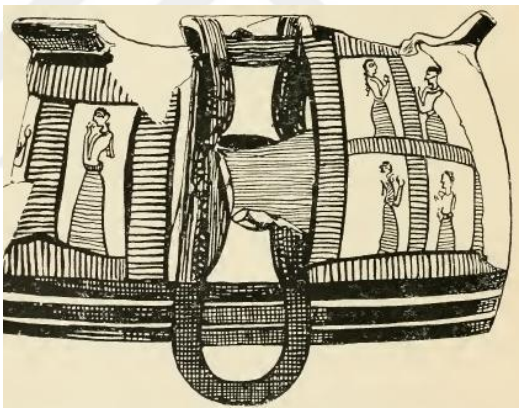
a

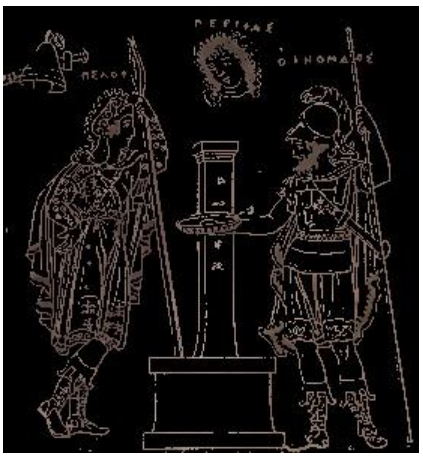
b

c

d

e

f

a

b

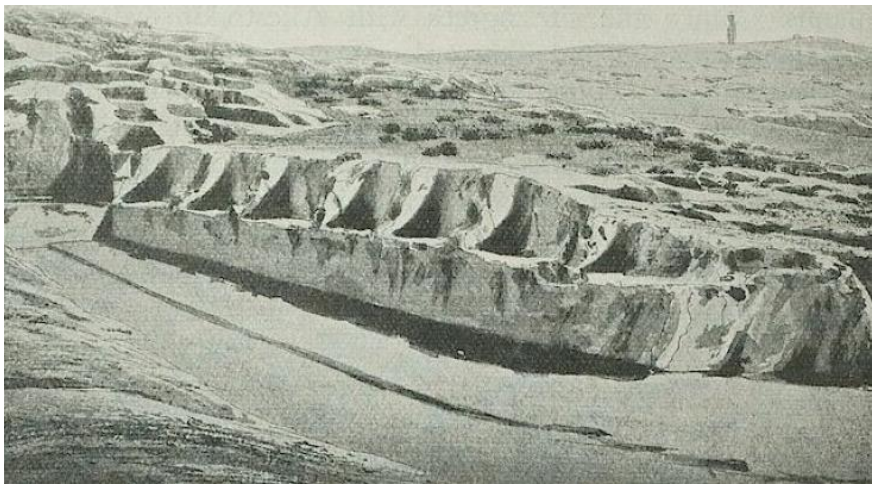
c

d

e

f

Levha 12

a

b

c

d

a

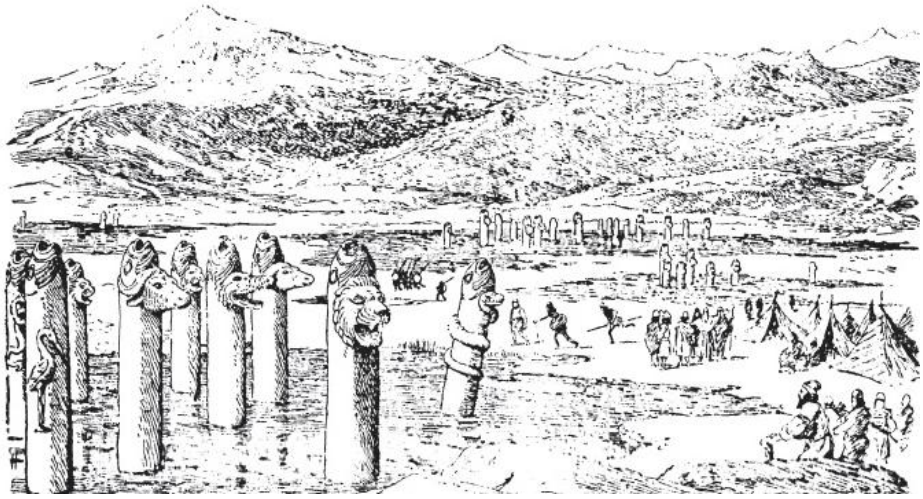

b

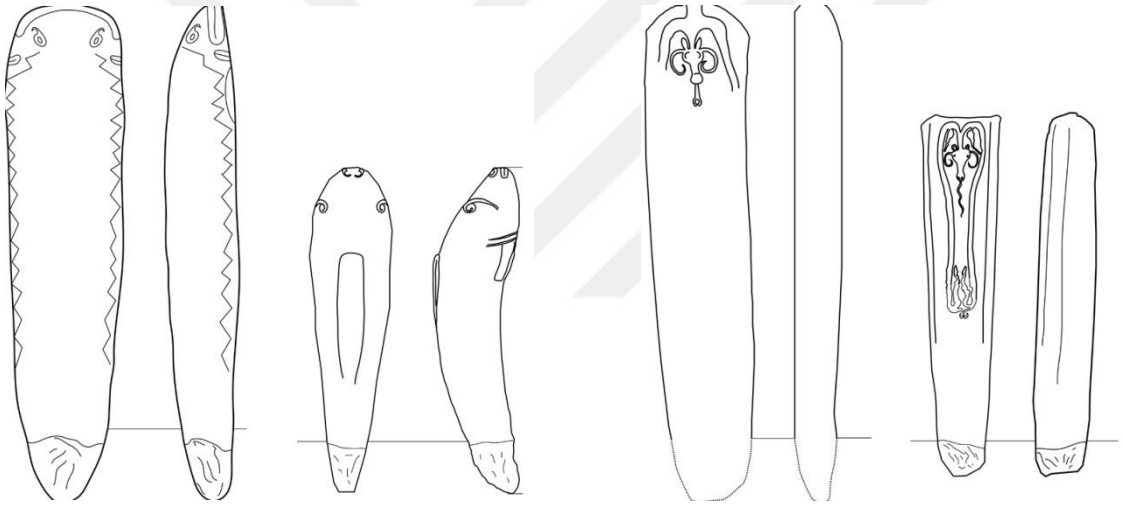

c

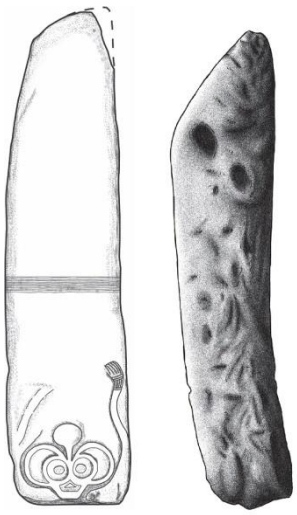
Levha 14

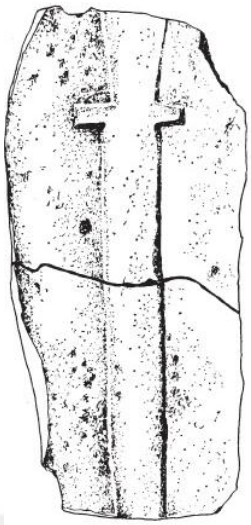
a

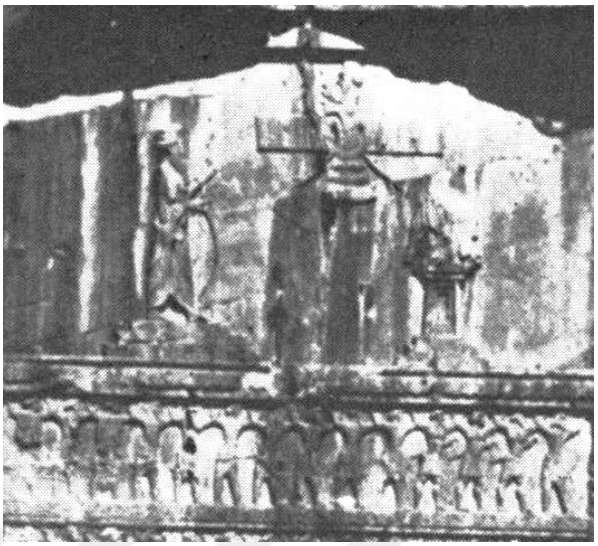
b **c**

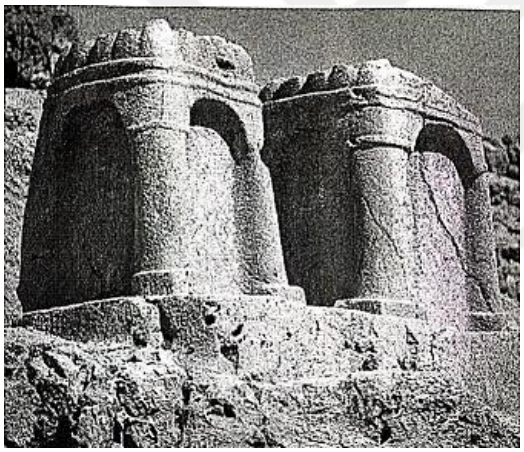
d

a

b

c

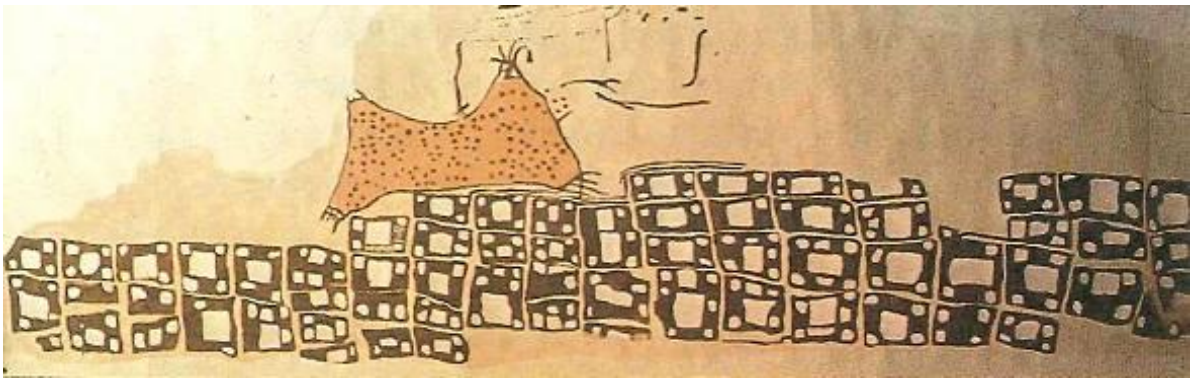

d

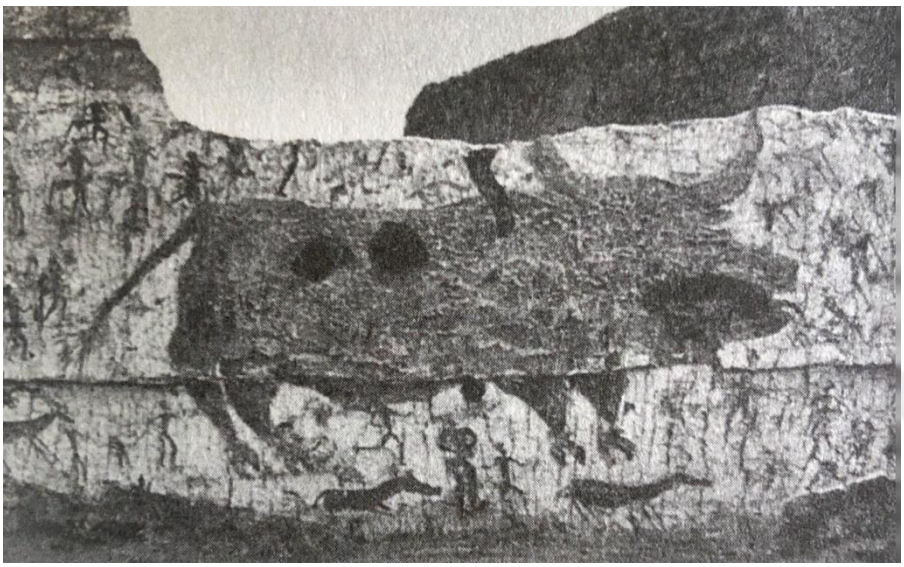

e

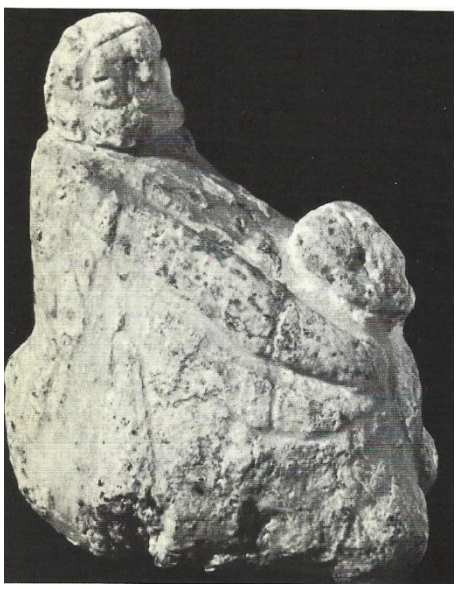
Levha 16

a

b

c

d

Levha 17

a

b

c

d

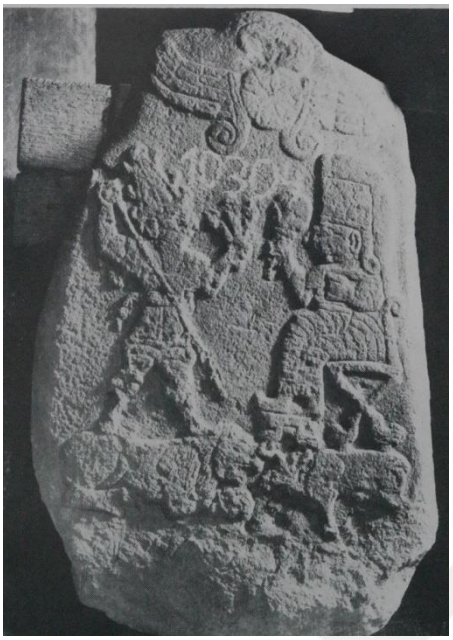

e

f

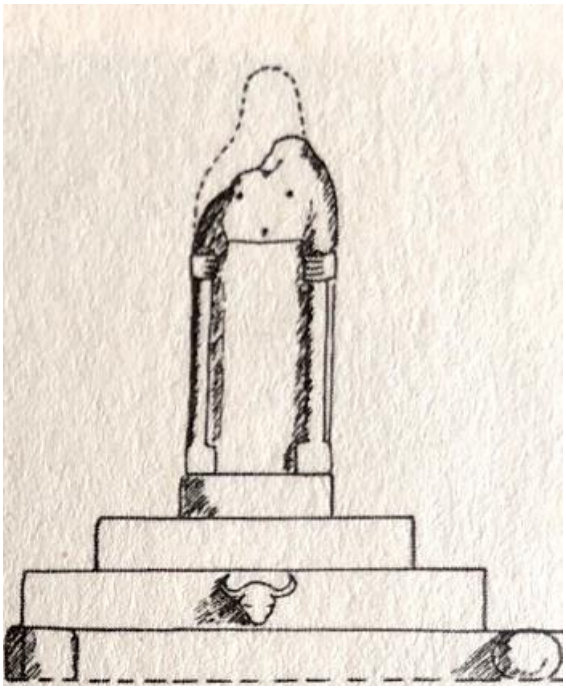
Levha 18

a

b

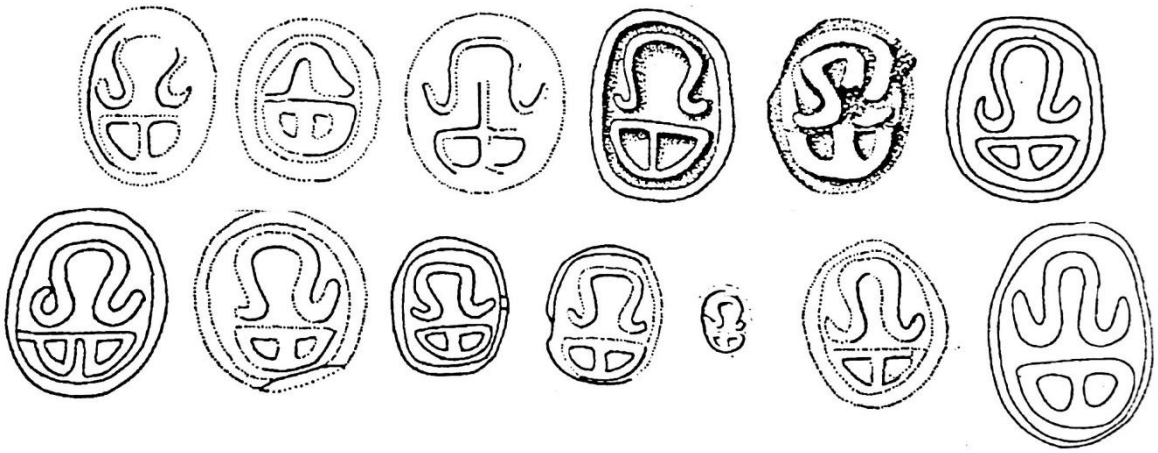

c

d

Levha 19

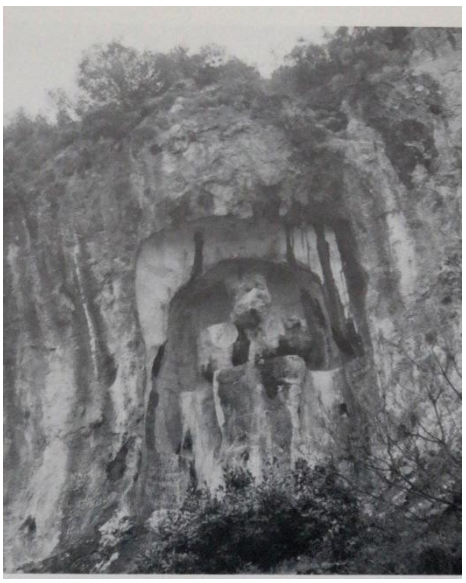
a

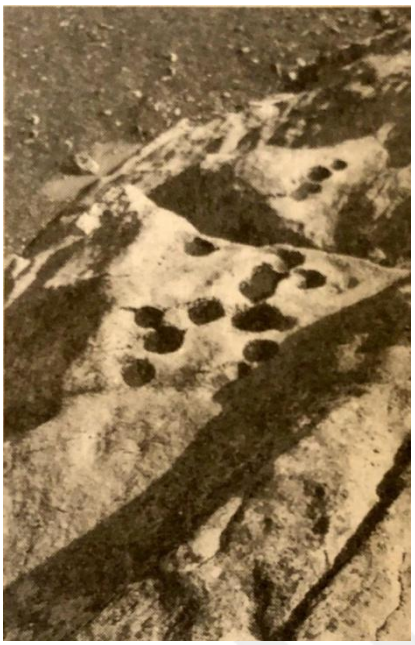
b

c

d

a

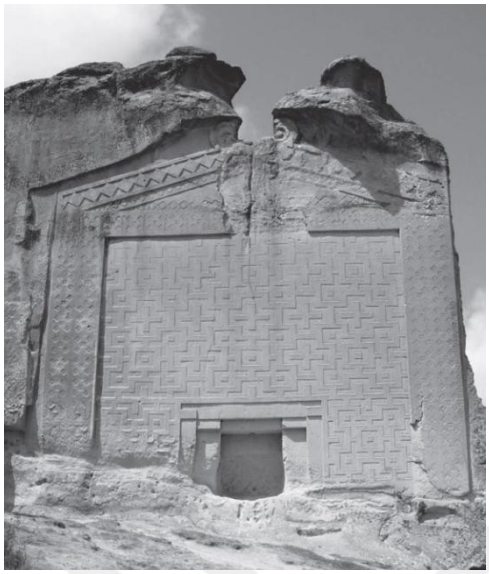
b

c

d

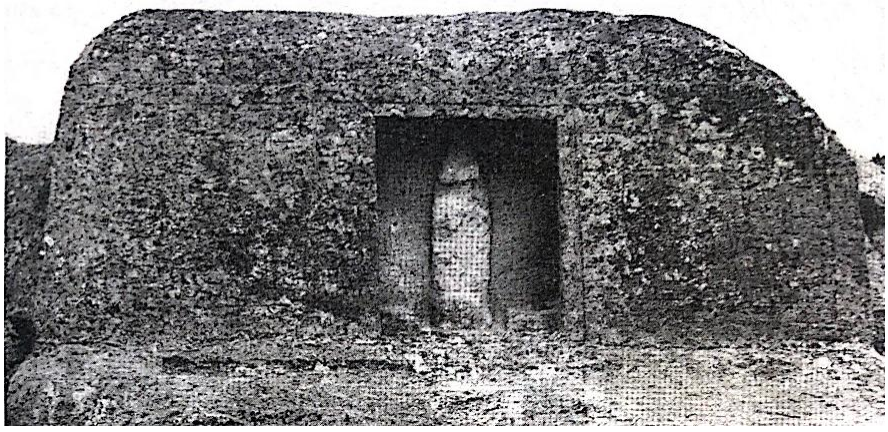
a

b

c

d

Levha 22

a

b

c

d

Levha 23

a

b

c

d

e

f

Levha 24

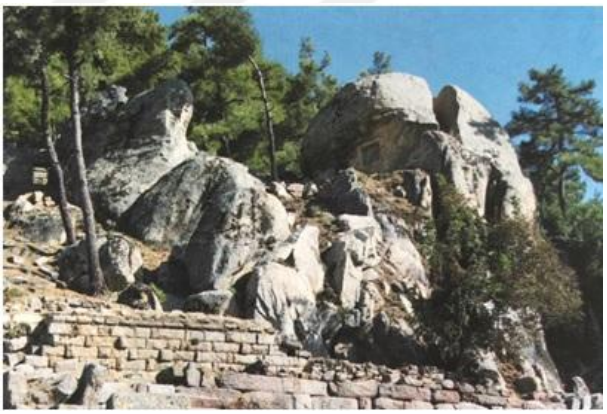
a

b

c

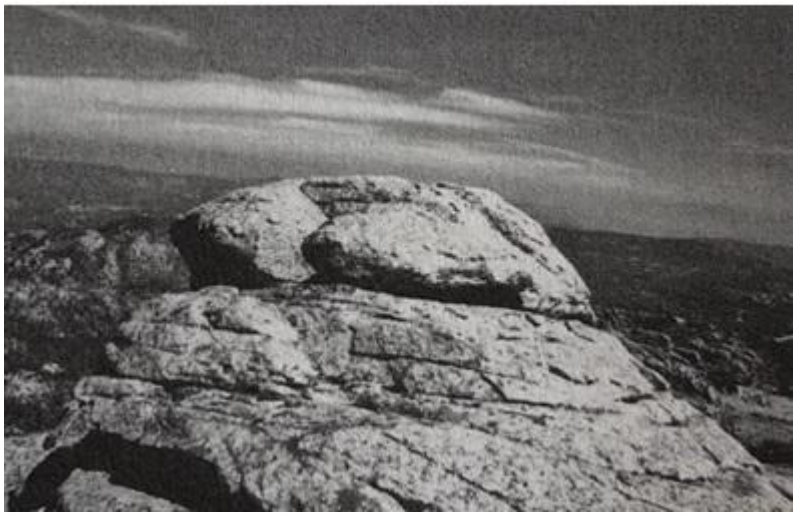
d

e

f

a

b

c

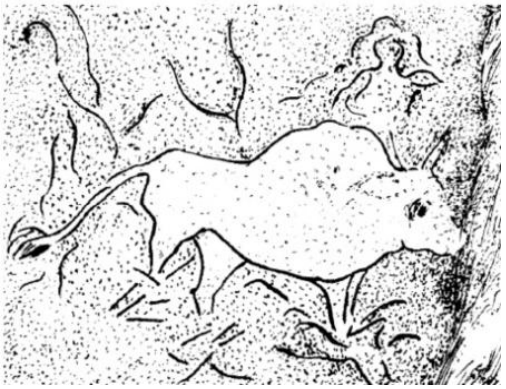

d

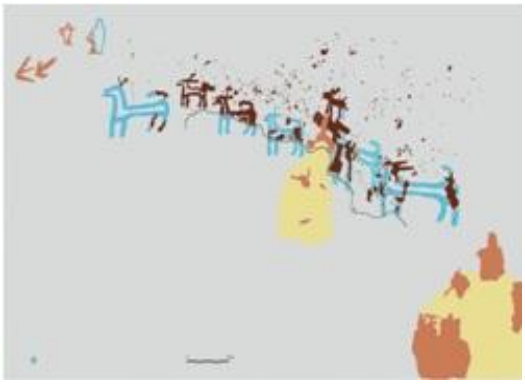

e

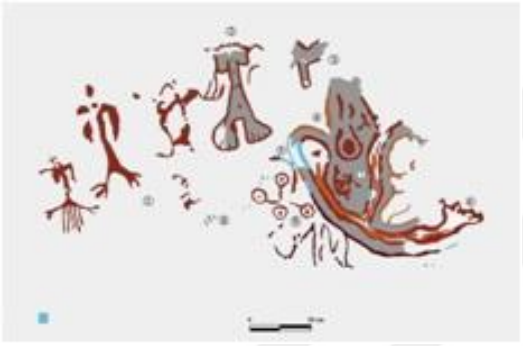
Levha 26

a

b

c

d

e

f

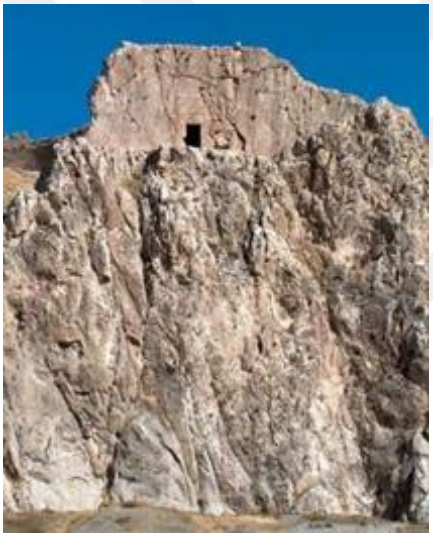
g

a

b

c

d

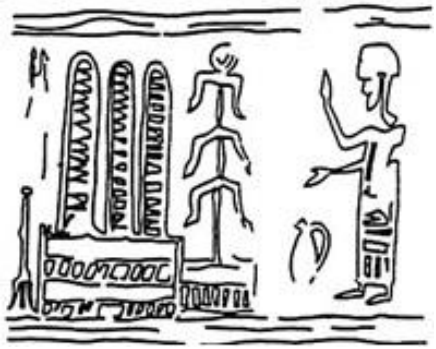

e

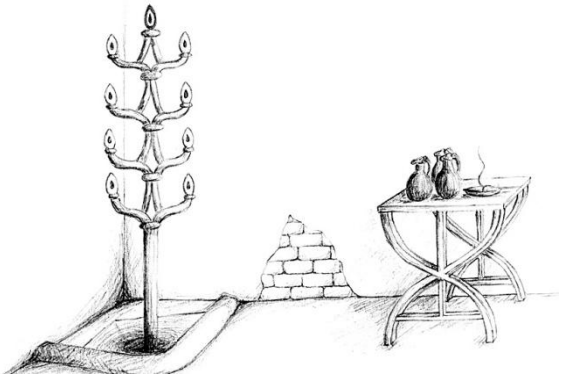

f

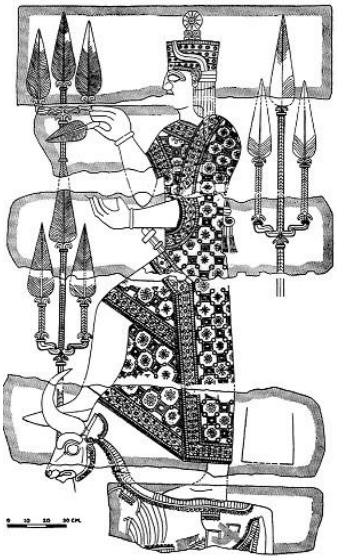
Levha 28

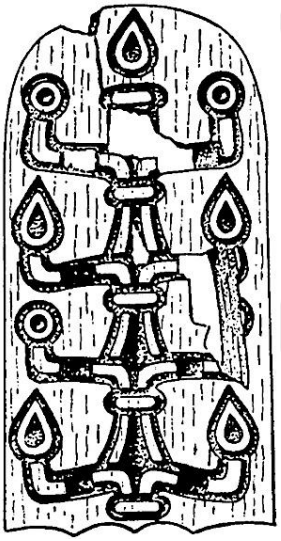
a

b

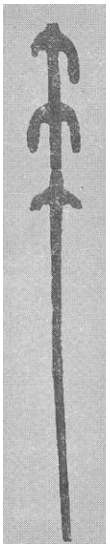
c

d

e

f

Levha 29

a

b

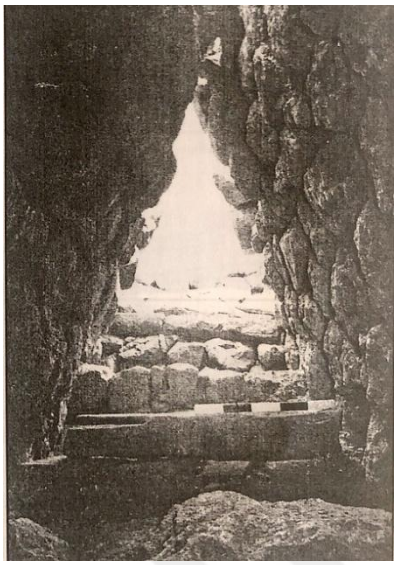

c

d

Levha 30

a

b

c

d

a

b

c

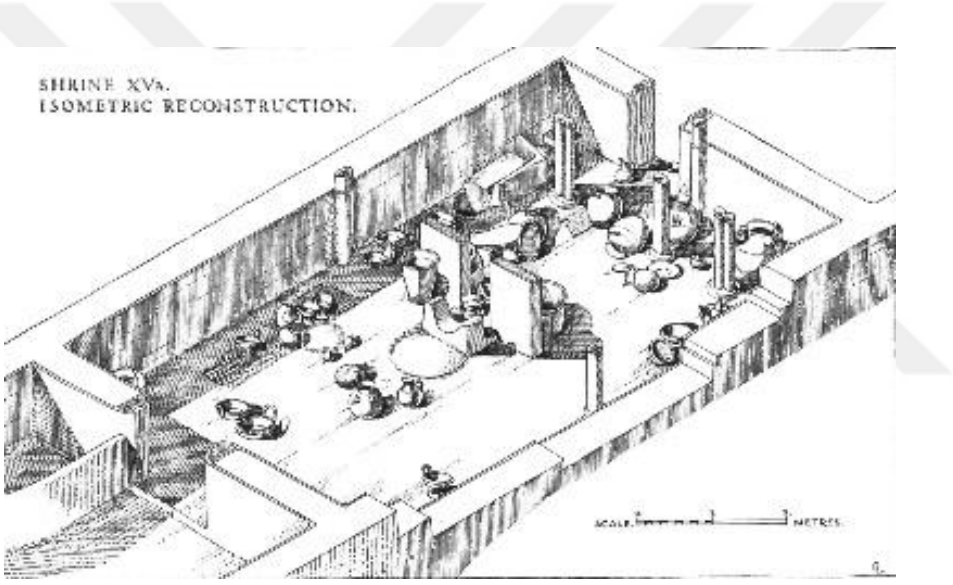
Levha 32

a

b

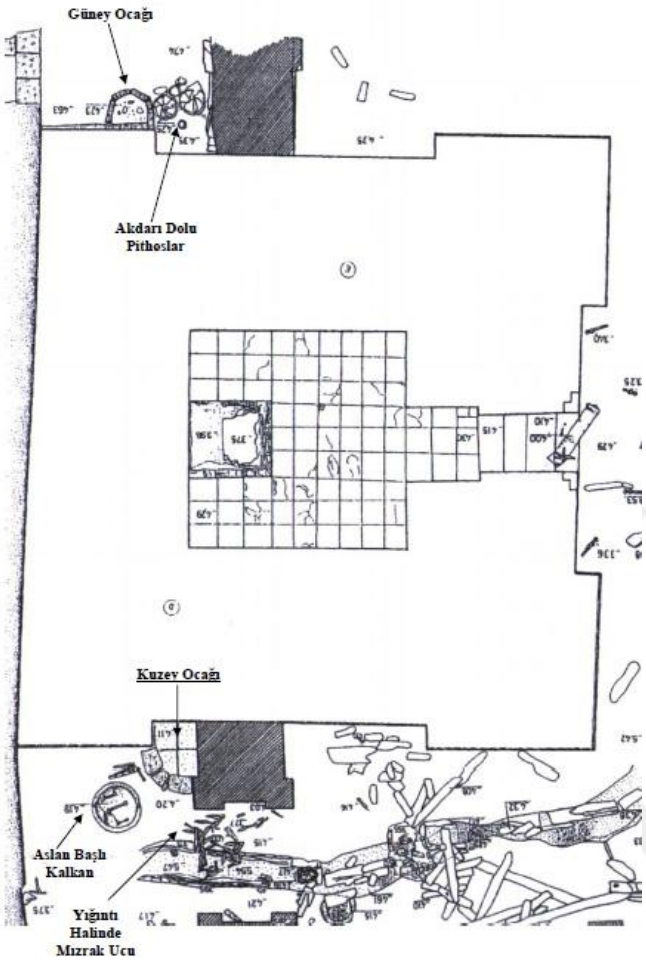
c

d

e

Güney Ocağı
Akdarı Dolu
Pithoslar
Kuzey Ocağı
Aslan Başlı
Kalkan
Yığıntı
Halinde
Mızrak Ucu

a

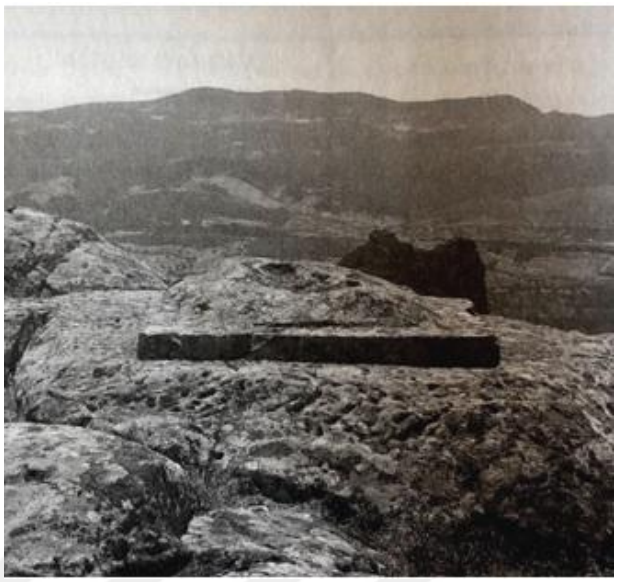

b

Levha 34

a

b

c

d

Levha 35

a **b** **c**

d **e** **f** **g** **h**

ı

j

Levha 36

a

b

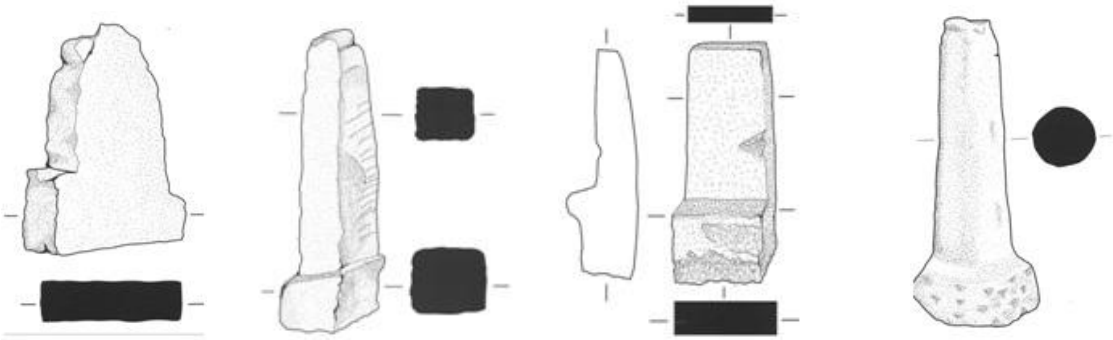
c

d

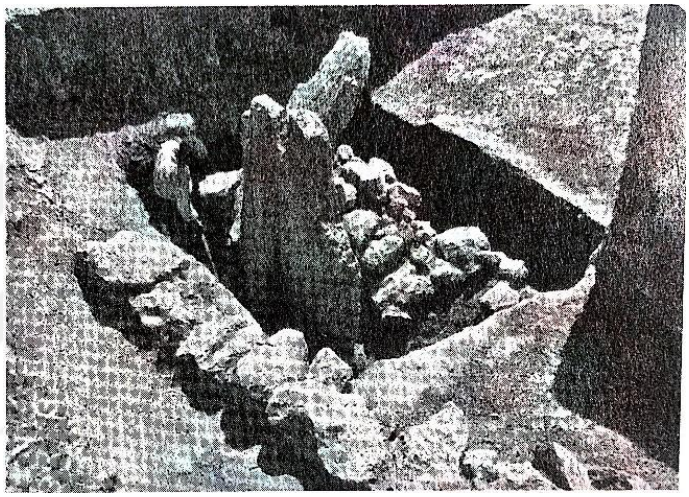
e

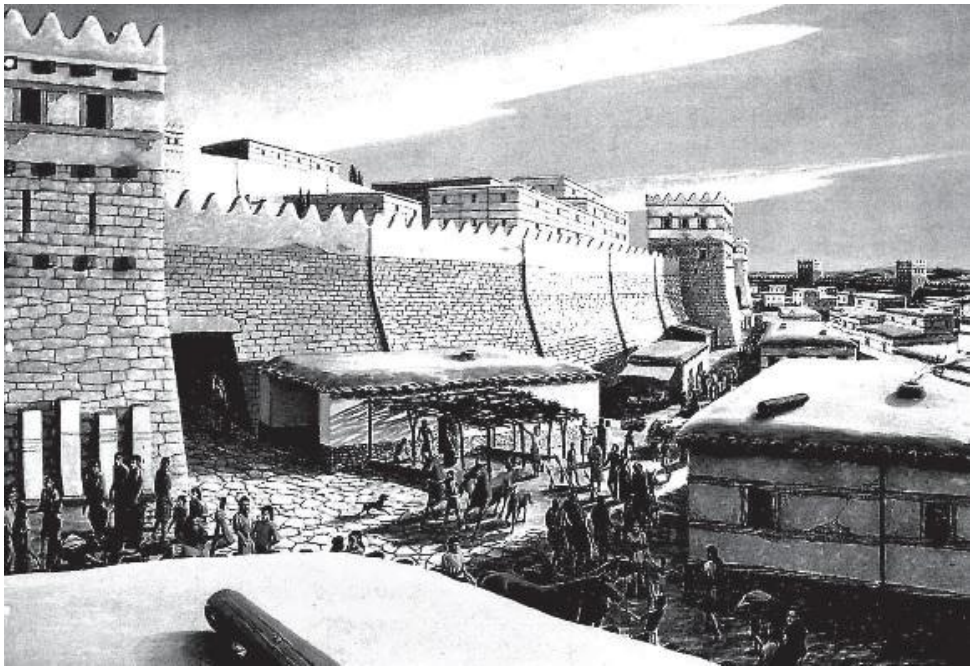
a **b** **c** **d**

e

f

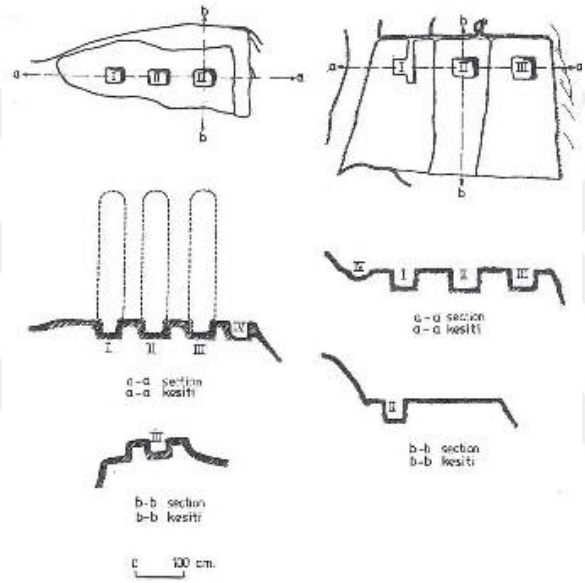
g

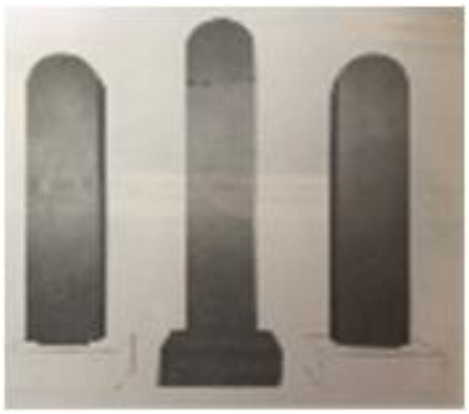
a

b

c

d

e

a

b

c

d

e

f

g

h

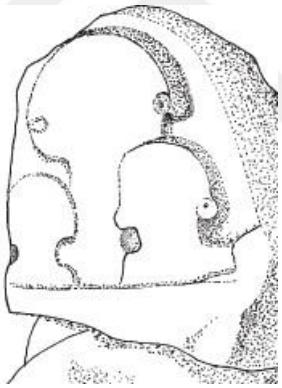
a

b

c

d

e

f

Levha 41

a

b

c

d

e

f

g

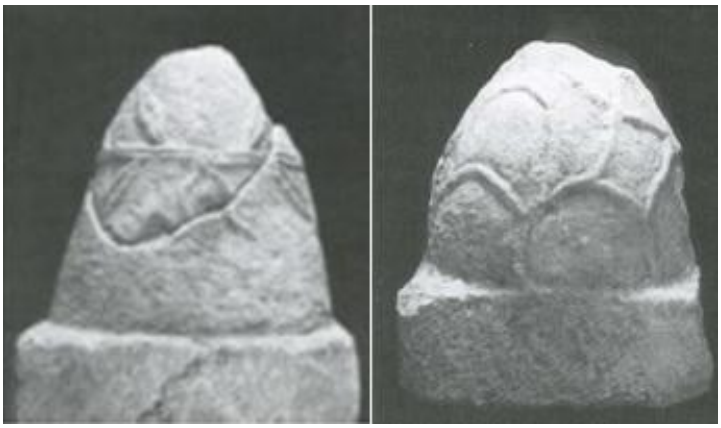

h

Levha 42

a

b

c

d

e

f

Levha 43

a

b

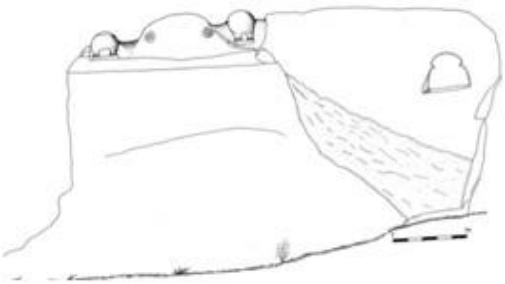
c

d

e

f

g

h

Levha 44

a

b

c

d

e

f

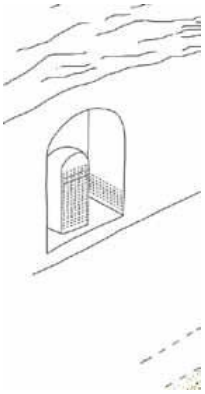
g

h

a

b

c

d

e

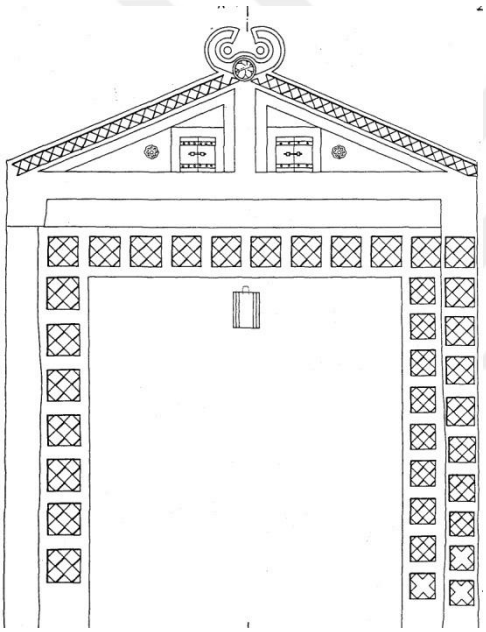

f

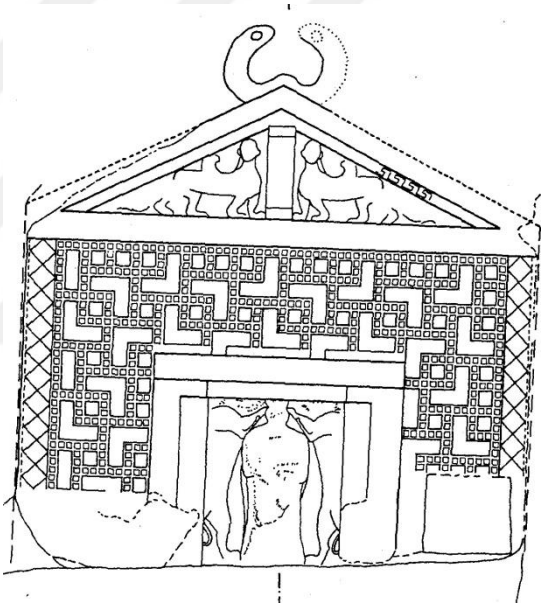
Levha 46

a

b

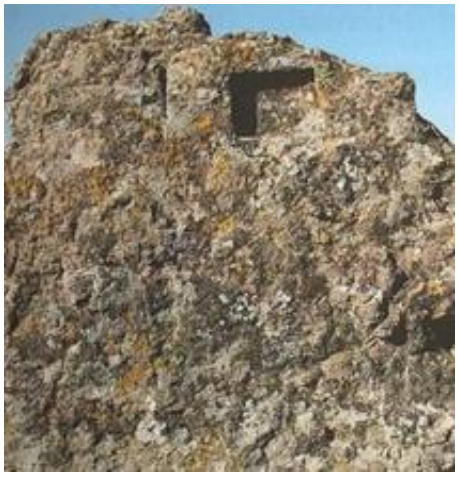
c

d

e

a

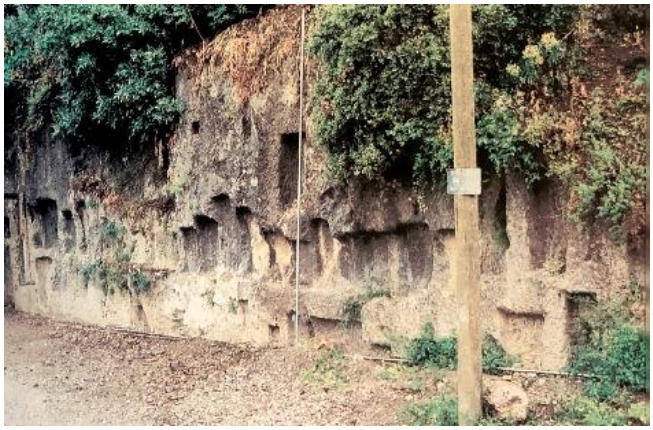
b

c

d

e

f

Levha 48

a

b

c